НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ УКРАЇНОЗНАВСТВА ІМ. І. КРИП'ЯКЕВИЧА

ДУХОВНА КУЛЬТУРА НАСЕЛЕННЯ ПРИКАРПАТТЯ, ВОЛИНІ І ЗАКАРПАТТЯ ВІД НАЙДАВНІШИХ ЧАСІВ ДО СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ

(вибрані проблеми)

Львів 2020

УДК 902/904:930.85(477.8)

Духовна культура населення Прикарпаття, Волині і Закарпаття від найдавніших часів до середньовіччя (вибрані проблеми). Колективна монографія / [відп. ред. Наталя Булик; упоряд. Олена Томенюк]; НАН України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича. Львів, 2020. 580 с.

Spiritual culture of the population of Sub-Carpathian, Volhynian and Trans-Carpathian area from ancient times to Middle Ages (selected problems). Collective monograph / [editor-in-chief Natalia Bulyk; compiler Olena Tomeniuk]; NAS of Ukraine, Ivan Krypiakevych Institute of Ukrainian Studies. Lviv, 2020. 580 p.

У монографії представлено результати досліджень духовної культури населення великого географічного регіону України. Досліджено широкий спектр проблем, зокрема, мобільне мистецтво палеолітичної доби, поховальний обряд енеоліту, трипільську антропоморфну пластику, кургани доби бронзи та ранньозалізного віку, могильники ранньослов'янського та ранньосередньовічного періодів, середньовічне ювелірне мистецтво, історію досліджень пам'яток духовної культури у XIX–XX ст.

Рецензенти:

доктор історичних наук, професор Віталій Отрощенко
доктор історичних наук, професор Роман Берест
доктор історичних наук, професор Ігор Возний

Рекомендовано до друку Вченою радою
Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України
(протокол № 9 від 3 грудня 2020 р.)

ISBN 978-966-02-9445-5

© Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2020
© Автори розділів, 2020

ЗМІСТ

Передмова..... 5

Частина І. ДУХОВНА КУЛЬТУРА НАСЕЛЕННЯ ПРИКАРПАТТЯ І ВОЛИНІ ПЕРВІСНОЇ ДОБИ

Вияви духовної культури в палеоліті на території заходу України (*Олександр Ситник, Руслан Коропецький, Олена Томенюк*)..... 11

Антропоморфна теракота в сакральній культурі трипільського населення: видозміни поглядів та інтерпретацій (*Яна Яковишина*)..... 36

Духовний світ культури лійчастого посуду (*Андрій Гавінський*)..... 69

Поховальний обряд населення культури шнурової кераміки Верхнього Придністер'я (*Марія Войтович*)..... 100

Духовна культура населення Верхнього Придністер'я і Західного Поділля в пізній період епохи бронзи – на початку доби раннього заліза (*Микола Бандрівський*)..... 172

Поховання поморської культури в кам'яних гробницях на заході України (*Дмитро Павлів*)..... 236

Частина ІІ. ДУХОВНА КУЛЬТУРА НАСЕЛЕННЯ ПРИКАРПАТТЯ, ВОЛИНІ І ЗАКАРПАТТЯ ДОБИ СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ

Від язичництва до християнства: трансформація поховального обряду і релігійних вірувань у населення Верхньої Надбужанщини в добу раннього середньовіччя (*Володимир Петегирич*)..... 276

Поховальні пам'ятки й обряд поховання давніх слов'ян Верхнього Потисся (*Павло Пеняк*)..... 319

Початки християнства і проблема християнсько-язичницького синкретизму в Перемишльській землі X–XIII століть (*Володимир Петегирич*)..... 353

Перші пам'ятки сакральної архітектури на Прикарпатті
як квінтесенція духовної культури його мешканців та володарів
(на основі археологічних джерел) (*Юрій Лукомський*)..... 382

Релігійне життя княжого Звенигорода: релікти храмів і монастирів,
предмети християнського культу (*Віра Гупало*)..... 429

Підплитові поховання на території Галицько-Волинських земель:
аналіз та узагальнення (*Ірина Луцик*)..... 494

**Частина III. ІСТОРІЯ ДОСЛІДЖЕНЬ ПАМ'ЯТОК
ДУХОВНОЇ КУЛЬТУРИ ЗАХОДУ УКРАЇНИ**

Поховальні пам'ятки заходу України в дослідженнях археологів
(XIX – перша третина XX століття) (*Наталя Булик*)..... 534

ПЕРЕДМОВА

Пропонована колективна монографія – це результат роботи працівників відділу археології Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України над плановою темою «Духовна культура населення Прикарпаття, Волині та Закарпаття від найдавніших часів до середньовіччя (за археологічними джерелами)», яка виконувалася в 2018–2020 рр. (№ держреєстрації 0118U003908).

Тема має важливе наукове значення, оскільки розкриває духовну культуру населення великого географічного регіону України. Дослідження духовної культури передбачає охоплення широкого спектра супідрядних тем: мобільне мистецтво палеолітичної доби, мистецтво та поховальний обряд неоліту й енеоліту, орнаментика трипільського посуду; кургани доби бронзи та ранньозалізного віку, могильники ранньослов'янського і ранньосередньовічного періодів, язичництво та християнство, середньовічне ювелірне мистецтво, історія досліджень пам'яток духовної культури у XIX–XX ст. тощо.

З метою виконання поставлених проблем працівники відділу археології проводили систематичні польові дослідження із залученням учених природничого напряму. На особливу увагу заслуговують дослідження пам'яток палеоліту, курганів енеоліту-бронзи – ранньозалізного віку, поселень культури лійчастого посуду, архітектурно-археологічне вивчення середньовічних міст. Опрацювання архівних документів археологів XIX – першої половини XX ст. дало змогу по-новому інтерпретувати поховальні пам'ятки й окремі артефакти з території заходу України, відкриті у вказаний період.

У результаті комплексного міждисциплінарного дослідження за участю представників гуманітарних і природничих наук на основі археологічних джерел всебічно вивчено окремі проблеми виникнення духовної культури та її еволюції у первісного та середньовічного населення Прикарпаття і Волині, їх світосприйняття, релігійні уявлення, обрядово-культові практики, динаміку культурних трансформацій, починаючи від найдавнішого етапу до пізнього середньовіччя.

Монографія складається з трьох частин, які охоплюють 13 розділів. Першу частину присвячено духовній культурі населення Прикарпаття та Волині у первісну добу. Для підготовки розділу «Вияви духовної культури в палеоліті на території заходу України» (Олександр Ситник, Руслан Коропецький, Олена Томенюк) автори опрацювали збірки стоянок періоду середнього та верхнього палеоліту з території Поділля і Південно-Західної Волині. Їхньою головною метою був відбір та аналіз виробів первісного мобільного мистецтва: різьблених фрагментів кістки й каменю, прикрас із мушель тощо.

У розділі «Антропоморфна теракота в сакральній культурі трипільського населення: видозміни поглядів та інтерпретацій» (Яна Яковишина) окреслено зміни в поглядах дослідників на методи дослідження енеолітичної антропоморфної пластики, щодо трактування та визначення її ролі в релігійних уявленнях тогочасного населення. Простежено, як поступово, в міру акумуляції та опрацювання матеріалу, антропоморфні образи у пластиці Трипілля постають у працях дослідників все складнішими і поліфункціональнішими. Виокремлено різні групи ознак, спостерігаючи за якими, робилися спроби інтерпретації змісту і застосування антропоморфної теракоти.

У розділі «Духовний світ культури лійчастого посуду» (Андрій Гавінський) проаналізовано різноманіття поховального обряду, в основі якого перебуває мегалітична ідея. Заняття землеробством призвело до зародження культу родючості, уособленого в силах природи: сонце, небо, земля, дощ, вогонь тощо, вираженого у складній системі символічного орнаменту та пластики, розуміння яких усе ще залишається дискусійним.

Розділ «Поховальний обряд населення культури шнурової кераміки Верхнього Придністер'я» (Марія Войтович) присвячено курганним пам'яткам цієї території. У результаті дослідження з'ясовано, що для поховальних об'єктів використовували заглиблені поховальні камери, які часто обкладали та перекривали деревом. На основі збережених скелетів доведено, що населення ховало своїх покійників, як правило, у скорченому положенні, найчастіше на правому боці. Подано характеристику супровідного інвентарю, який складається із глиняного посуду, крем'яних і кам'яних виробів, значно рідше – виробів із кістки, бурштину та металу.

У розділі «Духовна культура населення Верхнього Придністер'я і Західного Поділля в пізній період епохи бронзи – на початку доби раннього заліза» (Микола Бандрівський) висвітлено особливості ідеологічних вірувань, поховального обряду та культово-магічної практики в пам'ятках висоцької і голіградської культур, а також у місцевих групах постголіградського часу. У динаміці поховального обряду простежено впливи сусідніх і більш віддалених спільнот, що відбилися передовсім у способі влаштування могил, ритуальній пластиці, орнаментації заупокійних дарів та специфіці підбору супровідного поховального інвентарю. Виокремлено різні групи предметів (зокрема т. зв. скарбів у голіградській культурі), які чи не найкраще передають особливо важливі трансформації в ідеологічній сфері, що відбулися у центральноєвропейських областях на зламі епох бронзи і заліза.

В основу розділу «Поховання поморської культури в кам'яних гробницях на заході України» (Дмитро Павлів) лягли дослідження рідкісних в Україні поховань у кам'яних гробницях-скринях поморської археологічної культури ранньозалізної доби. Детально розглянуто два важливі елементи поховального комплексу: гробницю і глиняні сепулькральні посудини-урни

із зображенням рис обличчя людини, їхнє символічне й ідеологічне значення, що вже стосується поховального обряду. Просторова організація некрополів, монументальна фунеральна архітектура «будинків мертвих», виготовлення оригінальної кераміки, призначеної для поховальних обрядів і поховань, символічне значення пластичних та графічних зображень на такому посуді, спеціальне поводження з рештками кремації свідчать про розвинуту й багату духовну культуру, яка відрізнялася сутністю від синхронних – гальштатсько-грецько-етруських суспільств Центральної і Південної Європи.

У другій частині розглянуто духовну культуру населення Прикарпаття, Волині й Закарпаття доби Середньовіччя.

У розділі «Від язичництва до християнства: трансформація поховального обряду і релігійних вірувань у населення Верхньої Надбужанщини в добу раннього середньовіччя» (Володимир Петегирич) на основі переважно археологічних джерел висвітлено проблеми переходу від язичництва до християнства на прикладі невеликого регіону Верхньої Надбужанщини, який займали Белзька й Червенська землі. Схарактеризовано поховальні пам'ятки дохристиянської доби, простежено зміни в поховальному обряді, шляхи поширення християнства на цій території. Важливим доказом активного утвердження нової релігії послужили міські некрополі, сліди християнських культових споруд та численні культові речі.

Наступний розділ «Поховальні пам'ятки й обряд поховання давніх слов'ян Верхнього Потисся» (Павло Пеняк). На основі археологічних джерел у вказаному регіоні авторові вдалося виділити типи слов'янських некрополів, способи захоронення, схарактеризувати поховальні споруди та їхні конструкції, розглянути деталі поховального обряду.

У розділі «Початки християнства і проблема християнсько-язичницького синкретизму в Перемишльській землі X–XIII століть» (Володимир Петегирич) проаналізовано процеси запровадження християнства в Перемишльській землі. Для цього використано археологічні джерела, виявлені на цій території як під час давніших досліджень, так і розкопок останніх десятиліть. Головне місце відведено детальному вивченню унікальної знахідки з околиць Перемишля – бронзовому хресту з антиязичницьким написом і датою (1181).

У контексті з іншими матеріалами розглянуто проблему християнсько-язичницького синкретизму та запропоновано версію про зв'язок хреста з приходом на Перемишльську кафедру невідомого церковного єрарха і про можливість давнішого заснування єпископства в Перемишлі, ніж відома згадка 1220 р.

Автор розділу «Перші пам'ятки сакральної архітектури на Прикарпатті як квінтесенція духовної культури його мешканців та володарів (на основі археологічних джерел)» (Юрій Лукомський) дослідив найраніші

монументальні пам'ятки сакральної архітектури на території Прикарпаття, виявлені у стольних містах князів династії Ростиславичів. Їх об'єднує канонічна хрестово-банева форма і західнороманська квадрова техніка мурування, за винятком церкви на Царинці в Галичі, стіни якої мали дерев'яну зрубну конструкцію на плані описаного рівнораменного хреста. Незважаючи на строге дотримання канонів і богословських догм у побудові архітектурної форми (принаймні плану), всі розглянуті храми мають свої особливості, зумовлені територією, історією та звичаями місцевого населення, а також просторово-організаційним укладом. Навіть у випадку, коли майстрів-будівничих запрошували ззовні, ці чинники впливали на самобутні риси їхніх місцевих витворів.

У розділі «Релігійне життя княжого Звенигорода: релікти храмів і монастирів, предмети християнського культу» (Віра Гупало) проаналізовано релікти храмів, локалізацію монастирів, особисті предмети християнського благочестя. Представлено особливості планувальної структури церков та характеристику їхнього внутрішнього сакрального простору, зокрема системи освітлення. Окрему вагу зосереджено на топографії храмів і церковній організації у Звенигороді як княжій столиці. Відзначено артефакти, пов'язані з писемністю та грамотністю, християнською іконографією. Вперше в історії дослідження Звенигорода піднято питання про існування садів (монастирських і княжого), наділених християнською символікою. Показником ступеню християнізації населення Звенигорода виступають особисті предмети християнського культу. Особливу увагу приділено таким, що засвідчують участь звенигородців у паломницькому русі, окреслено його географію, можливі шляхи до Святої землі та санктуаріїв Західної Європи.

В основу розділу «Підплитові поховання на території Галицько-Волинських земель: аналіз та узагальнення» (Ірина Луцик) покладені результати багаторічних досліджень і випадкових відкриттів підплитових поховань на території вказаних територій. Здійснено узагальнення історії досліджень, проаналізовано й виокремлено особливості підплитових поховальних пам'яток.

Завершальний розділ монографії «Поховальні пам'ятки заходу України в дослідженнях археологів (XIX – перша третина XX століття)» (*Наталя Булик*). У ньому авторка розглядає історію досліджень пам'яток духовної культури заходу України. Простежено, що дослідження поховальних пам'яток стало об'єктом зацікавлення археологів від початків зародження археологічної науки. Кургани, цвинтарища, могильники різних епох знайшли відображення в роботах усіх археологів. Особливу увагу звернено на публікації, присвячені поховальному обряду досліджуваних археологічних культур регіону, вивчення польової документації археологів Львівського університету та Наукового товариства імені Шевченка, які проводили роботи на поховальних пам'ятках.

Безперечним позитивним моментом колективної монографії відділу археології став надзвичайно багатий та різноманітний ілюстративний матеріал як із власних досліджень, так і з публікацій колег. Очевидно, певні важливі аспекти вивчення духовної культури давнього населення Карпато-Волинського регіону України за археологічними джерелами залишилися незаторкнутими або висвітленими неповністю. Сподіваємося, вони, як і окремі дискусійні моменти, стануть основою і поштовхом для подальших дискусій та досліджень.

Щира подяка рецензентам Віталієві Отрощенку, Роману Бересту й Ігореві Возному, дирекції Інституту українознавства, а також літературному редакторові Наталії Галевич, без зусиль яких публікація монографії була б неможлива.

Наталя БУЛИК

Частина І. ДУХОВНА КУЛЬТУРА НАСЕЛЕННЯ ПРИКАРПАТТЯ І ВОЛИНІ ПЕРВІСНОЇ ДОБИ

Олександр СИТНИК, Руслан КОРОПЕЦЬКИЙ, Олена ТОМЕНЮК

ВИЯВИ ДУХОВНОЇ КУЛЬТУРИ В ПАЛЕОЛІТІ НА ТЕРИТОРІЇ ЗАХОДУ УКРАЇНИ

Вивчення виявів духовної культури – невід'ємна частина будь-яких комплексних реконструкцій соціокультурного життя людських спільнот від первісності до наших днів. Якщо говорити про добу палеоліту, то дослідження духовної культури має низку особливостей порівняно з підходами до вивченням матеріальної. У більшості випадків за кількістю знахідок твори первісного мистецтва й об'єкти первісної релігії значно поступаються знаряддям праці та іншим утилітарним предметам, що ускладнює створення класифікаційних схем, пошук аналогій і порівняльний аналіз, простеження процесів еволюції або деградації. А отже, як наслідок, робить складнішою інтерпретацію таких артефактів у кожному конкретному випадку.

Водночас попри зазначені проблеми інформація, яку можна здобути при дослідженні творів первісного мистецтва й об'єктів первісної релігії, – надзвичайно важлива для розуміння локальних особливостей окремих територіальних осередків давнього населення, виявлення культурних зв'язків між різними регіонами, простеження напрямків і шляхів міграцій первісних колективів, культурних запозичень та взаємовпливів.

Усі вказані особливості притаманні і для комплексу артефактів, які фіксують вияви духовної культури первісного населення на території заходу України. Якщо відсортувати численну збірку мушель, які могли використовуватися для виготовлення прикрас або оздоблення одягу, то кількість творів первісного мистецтва в цьому регіоні порівняно невелика. Однак вони демонструють промовисті ознаки у стилістиці виготовлення та декорування об'єктів первісного мистецтва, які дозволяють розглядати західноукраїнський регіон у добу палеоліту як частину великої східноєвропейської спільності. У цьому розділі ми зосередимося насамперед на характеристиці цих виробів як творів духовної культури, їх стилістичних особливостях, техніці виготовлення тощо. Більш складні соціальні та культурні аспекти заторкнемо лише побіжно.

Для досліджуваної території у добу палеоліту притаманне домінування творів мобільного мистецтва, або «мистецтва малих форм», – ситуація, у

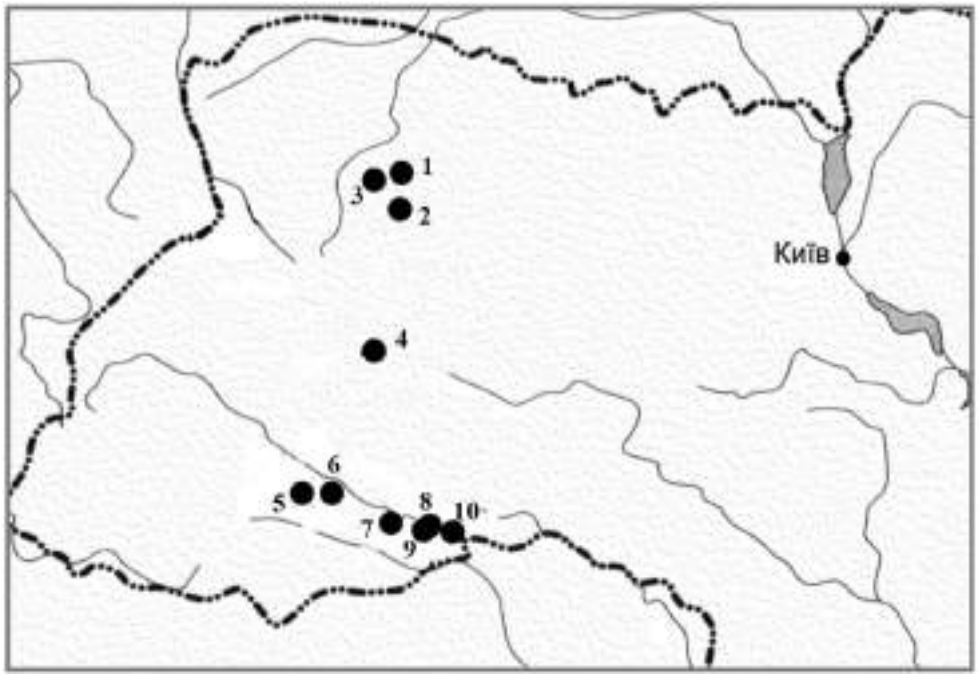

Рис. 1. Мапа розташування пам'яток з творами мобільного мистецтва та наскельного живопису доби середнього та верхнього палеоліту на території заходу України: 1 – Рівне (Бармаки); 2 – Липа VI; 3 – Городок II; 4 – Пронятин I; 5 – Дорошівці III; 6 – Баламутівка; 7 – Атаки I; 8 – Молодове I; 9 – Молодове V; 10 – Кормань IV

цілому властива для Східноєвропейської рівнини[1]. Єдина пам'ятка з наскельним живописом в означеному регіоні – Баламутівська печера[2]. Цей комплекс, безумовно, надзвичайно цікавий, але в наш час, на жаль, втрачений. Відзначимо, що на думку окремих дослідників духовної культури первісної людини мобільне мистецтво мало низку рис, які відрізняли його від мистецтва наскельного живопису цього ж періоду. Зокрема, такими особливостями вважали наявність чіткого культурно-хронологічного контексту на стоянках із творами первісного мобільного мистецтва, їх

[1] Рогачев А., Аникович М. Поздний палеолит Русской равнины и Крыма. *Палеолит СССР*. 1984. С. 226.

[2] Рідуш Б. Палеокарстологічні реконструкції та наскельне мистецтво Середнього Подністров'я (на прикладі Баламутівської печери). *П'ятий конгрес міжнародної асоціації україністів. Соціально-гуманітарні науки.* Чернівці, 2002. С. 369–372.

порівняно велика кількість і широкий ареал розповсюдження та водночас яскраво виражена локальна своєрідність[3].

Пам'ятки з виявленими творами первісного мобільного мистецтва концентруються у двох територіальних осередках: басейні р. Дністер та на Волині – областях, які завдяки наявності сприятливих природних умов та потужної ресурсної бази були досить густо заселені первісними людьми (рис. 1).

Дністерський осередок охоплює шість пам'яток, найцікавіші з них – печера Баламутівка та Молодове V. Перша – унікальна для досліджуваної території пам'ятка наскельного живопису, на другій зафіксовано найбільшу за кількістю збірку різноманітних неутилітарних і декорованих виробів, зокрема серію «жезлів вождів» та «флейт».

Узагальнюючи стилістичні особливості первісного мистецтва означеного регіону, Олександр Черниш вказував на поєднання стилізованих і реалістичних зображень та відзначав тенденцію до посилення процесу стилізації з плином часу. Дослідник говорив про використання зиґзаґоподібних і лінійних мотивів при гравіюванні на кістці й розі. Образи тварин також присутні, хоча реалістично відтвореної зооморфної пластики не зафіксовано[4].

Подільсько-волинський осередок охоплює чотири стоянки. Чисельність і видова різноманітність творів первісного мистецтва тут дещо менша. Однак відзначимо, що вироби з кістки й рогу (домінантних типів сировини для виготовлення творів первісного мистецтва в досліджуваному регіоні) на багатьох пам'ятках Волині та Поділля мають досить поганий стан збереження. А отже, можна припустити, що до наших днів збереглася лише незначна частка цих виробів.

Оскільки обидва територіальні осередки не демонструють очевидних локальних особливостей у стилістиці, мотивах зображень, техніці виготовлення творів первісного мистецтва, вважаємо за доцільне розглядати їх як єдиний комплекс.

Перші знахідки артефактів, які можна пов'язати з духовною культурою населення досліджуваного регіону, виявлено на поселені Городок II у 1920-х роках[5]. Із розгортанням стаціонарних експедиційних досліджень у басейні р. Дністер та на Волині в 1950–1960-х роках джерельна база неутилітарних артефактів помітно зростає. Було виявлено унікальні збірки «жезлів вождів», музичні інструменти зі стоянки Молодове V, наскельні розписи з печери

---

[3] Хлопачев Г. А. Образы зверя и человека в искусстве верхнего палеолита Русской равнины: культурно-хронологический контекст и особенности трактовки. *По материалам международной конференции «Искусство каменного века: образы, знаки, контекст» (Санкт-Петербург, 9–12 апреля 2017 г.)*. 2018. С. 117–118.

[4] Черниш О. П. Палеолітична стоянка Молодове V. Київ, 1961. С. 170.

[5] Археологічні пам'ятки Прикарпаття і Волині кам'яного віку. Київ, 1981. С. 101–102.

Баламутівка й інші, не менш цікаві, твори первісного мистецтва. Дослідження уже відомих стоянок і відкриття нових пам'яток у 1990-х – на початку 2000-х привело до подальшого зростання кількості відомих нам об'єктів духовної культури первісного населення. Розвиток наукової методики, вдосконалення дослідницьких технологій, міждисциплінарна кооперація із вченими-природничниками, мистецтвознавцями дозволили ефективніше використовувати твори первісного мистецтва для реконструкцій соціального та духовного життя палеолітичних спільнот.

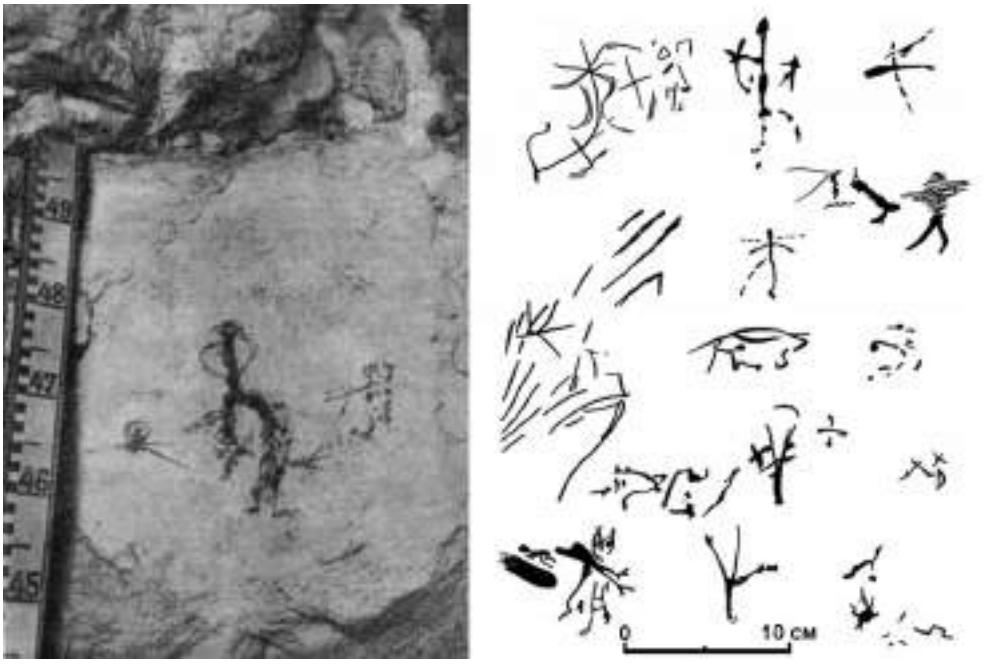

Рис. 2. Печера Баламутівка. Мезоліт (верхній палеоліт?). Фото та замальовки наскельних розписів (за: Черниш, 1953)

Далі розглянемо палеолітичні пам'ятки заходу України, на яких зафіксовано артефакти – вияви духовної культури та найцікавіші в контексті нашого дослідження матеріали з них.

Стоянка **Атаки I** розташована на правому березі р. Дністер за 0,5 км від с. Атаки Кельменецького р-ну Чернівецької обл. І. Ботез відкрив її в 1920-х роках під час обстежень на правобережжі р. Дністер та зафіксував два культурних шари доби палеоліту. Згодом пам'ятку обстежували Ніколай Морошан, Олександр Черниш, Ірина Іванова. У 1965 р. експедиція під керівництвом О. Черниша провела розкопки пам'ятки, під час яких

встановлено наявність уже чотирьох культурних шарів. Серед зібраних артефактів – фрагмент «флейти» (рис. 3)[6].

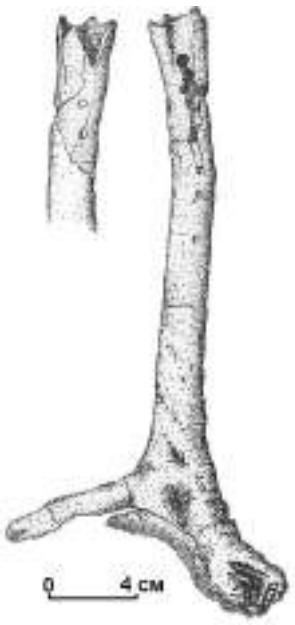

Рис. 3. Атаки I, шар 2. «Флейта» з кістки оленя (за: Черниш, 1987)

Музичний інструмент виготовлено з гомілкової кістки північного оленя. Його розмір – 2,3×3,0×2,8 см. У корпусі зроблено отвір діаметром 0,7 см. Сліди ще одного отвору простежуються на відламаному кінці «флейти». О. Черниш вбачав паралелі для цього виробу серед поперечних флейт, відомих із розкопок на території Франції та Німеччини[7].

Печера **Баламутівка** з наскельними малюнками розташована біля с. Баламутівка Заставнівського р-ну Чернівецької обл. Пам'ятка розміщена у відкладах гіпсів на висоті 70–75 м над рівнем води р. Дністер. Печера карстового походження. Завалений камінням коридор поєднує її з карстовим колодязем, розташованим на дні карстової воронки на плато. Її максимальна висота – 8 м, усередині печера має округлу форму, діаметр сягає 12 м[8]. Розписи зафіксовано на стелі та стінах печери. Рисунки нанесено на гіпсову поверхню чорною фарбою, яка складалася із сажі, змішаної з жиром; зверху вкриті кіркою вторинного гіпсу (рис. 2). Відзначимо, що вибір природного тла для нанесення зображень (у нашому випадку світлої гіпсової поверхні для чорних малюнків) – особливість первісного наскельного живопису[9].

У комплексі настінних розписів печери Баламутівка трапляються як більш-менш цілісні антропо- та зооморфні зображення, так і геометричні фігури в різних комбінаціях. Кількість антропо- та зооморфних зображень майже однакова. Антропоморфних – 11. Трапляються як реалістичні

[6] Черныш А. П. Поздний палеолит Среднего Поднестровья. *Палеолит Среднего Приднестровья. Труды комиссии по изучению четвертичного периода.* Москва, 1959. Т. XV. С. 59–63.

[7] Черныш А. П. Палеолитическая стоянка Атаки в Приднестровье. *Бюллетень комиссии по изучению четвертичного периода.* Москва, 1968. № 35. С. 110.

[8] Черныш А. П. Пещера с древними рисунками. *Бюллетень комиссии по изучению четвертичного периода.* Москва, 1953. № 18–19. С. 101.

[9] Формозов А. А. Памятники первобытного искусства на территории СССР. Москва, 1980. С. 44.

фігури – люди з луками в руках або з піднятими чи розкинутими руками, так і фантастичні – людські постаті з рогами та хвостами. Деталі фігур переважно не прорисовані, нанесено лише контури. Серед 10 зооморфних можна розрізнити зображення коней, собак, риби тощо. Ймовірно, принаймні частина рисунків передає сцени полювання. У цьому контексті можна відзначити групу з чотирьох фігур: двох людей, одна з яких озброєна луком, і двох чотириногих тварин. На деяких ділянках рисунки не намальовані, а прокреслені. В останньому випадку йдеться не про завершені фігури, антропо- чи зооморфні, а про окремі лінії[10]. Загалом зафіксовано понад 60 малюнків, які скомпоновано в декілька груп. Їхня висота не перевищує 25 см.

У пошуках аналогії для наскельних розписів Баламутівки О. Черниш опрацював досить широкі в географічному аспекті комплекси: від зображень із Кам'яної могили (Запорізька обл.) до малюнків із печер східної Іспанії. Ґрунтуючись на цих порівняннях, дослідник попередньо датував пам'ятку добою мезоліту. Вчений відзначав, що ці рисунки можна віднести до перехідного періоду між реалістичною та схематичною технікою малювання, коли лише почався перехід від детального промальовування фігур до їх стилізації, коли передавалися лише основні для сюжету зображення риси[11].

Введення цієї пам'ятки палеолітичного мистецтва до наукового обігу викликало значне зацікавлення палеолітознавців і водночас певні зауваження до її хронологічної інтерпретації. Причиною стало швидке руйнування поверхні стін печери, на яких розміщувалися рисунки. Вже при повторному обстеженні печери в 1958 р. О. Черниш зміг віднайти лише незначну частину зафіксованого комплексу зображень. Ґрунтуючись на цьому, Олександр Формозов висловив сумнів у давності наскельних розписів Баламутівки. Вчений зауважив, що тафономічні умови у гроті не сприяли би тривалій збереженості зображень[12]. Натомість Богдан Рідуш вважає, що особливості утворення та еволюції гіпсових печер Придністер'я робить можливим збереження наскельних рисунків упродовж кількох десятків чи навіть сотні тисяч років[13].

У 1992 р. печеру Баламутівка обстежила Прикарпатська експедиція Інституту суспільних наук АН УРСР під керівництвом Леоніда Мацкевого.

[10] Рідуш Б. Палеокарстологічні реконструкції та наскельне мистецтво… С. 369.

[11] Черныш А. П. Пещера с древними рисунками… С. 102–103.

[12] Формозов А. Очерки по первобытному искусству. Наскальные изображения и каменные изваяния эпохи камня и бронзы на территории СССР. *Материалы и исследования по археологии СССР*. Москва, 1969. № 156. С. 128.

[13] Рідуш Б. Палеокарстологічні реконструкції та наскельне мистецтво… С. 370.

Жодних слідів зображень на стінах виявлено не було, внаслідок, як зазначав учений, «можливо, неодноразової руйнації стелі та стін порожнини»[14].

Як уже вказано, означені наскельні розписи попередньо датовані періодом мезоліту. Однак, за даними карстологічно-геоморфологічного аналізу морфології вхідного гроту печери, вік її значно давніший (щонайменше 100 тис. років)[15]. Окрім того, під час обстеження О. Черниш виявив крем'яні пластини, які інтерпретував як пізньопалеолітичні[16]. Отже, існує вірогідність, що наскельні зображення з Баламутівки значно давніші, ніж припускав відкривач пам'ятки.

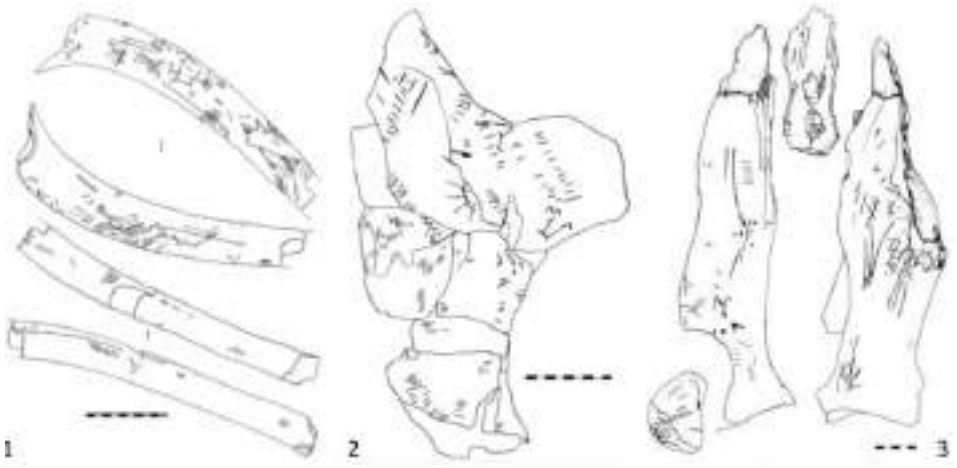

Рис. 4. Молодове I. Шар 4. Середній палеоліт. Фрагменти кісток мамонта (1, 2) та зубра (3) із слідами нарізних ліній та гравірувань (за: Черниш, 1982)

Пам'ятка **Кормань IV** розташована поблизу с. Кормань (ур. Біля млинів) Сокирянського р-ну Чернівецької обл. Її відкрили румунські вчені І. Ботез і Н. Морошан на початку 1930-х років. Упродовж 1969–1975 рр. стоянку досліджено розкопками під керівництвом О. Черниша. На пам'ятці зафіксовано 15 культурних шарів, які датують віком від середнього палеоліту до мезоліту[17].

[14] Мацкевий Л. Підсумки досліджень палеоліту та мезоліту в печерах заходу України. *Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині*. 2005. Вип. 9. С. 91.

[15] Рідуш Б. Т. Нова пам'ятка мобільного верхньопалеолітичного мистецтва з Подністров'я. *Кам'яна доба України.* 2008. Вип. 11. С. 371.

[16] Черниш О. П. Нова пам'ятка первісного мистецтва. *Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині.* 1953. Вип. 2. С. 99–103.

[17] Черныш А. П. Многослойная палеолитическая стоянка Кормань IV и ее место в палеолите. *Многослойная палеолитическая стоянка Кормань IV*. Москва, 1977. С. 8–77.

Найбільше виробів із кістки зафіксовано у верхньопалеолітичних шарах 3–5 а. До творів мобільного мистецтва можна віднести декоровані гравіруваннями й нарізками знаряддя (зокрема молоткоподібні) та фрагменти кісток тварин зі слідами нарізок[18].

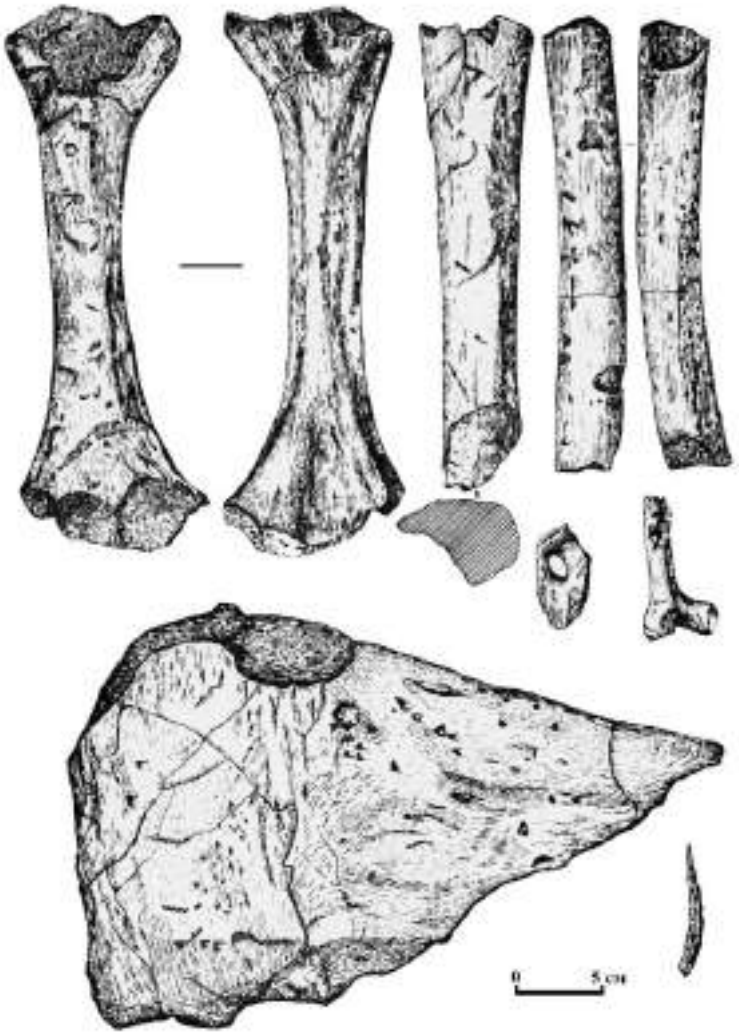

Рис. 5. Молодове I. Шар 4. Середній палеоліт. Фрагменти кісток тварин (зубр, мамонт) із слідами нарізок (за: Черниш, 1982)

[18] Черныш А. П. Многослойная палеолитическая стоянка Кормань IV... С. 54–58.

Стоянка **Молодове I**, яку в 1920-х роках відкрили румунські геологи І. Ботез і Н. Морошан. Пам'ятка розташована на правому березі р. Дністер у відкладах другої надзаплавної тераси в ур. Байлова Ріпа. Розкопки розпочато 1955 р. Дністрянською палеолітичною експедицією Інституту суспільних наук АН УРСР під керівництвом О. Черниша. Стаціонарні дослідження продовжували з перервами до початку 1980-х. Усього на пам'ятці зафіксовано дев'ять культурних шарів, які віднесено до доби середнього палеоліту (п'ять), верхнього палеоліту (три) та мезоліту (один)[19].

У контексті нашого дослідження найбільшу увагу привертають шари 2 та 4 мустьє (за номенклатурою О. Черниша). Основна кількість кісток із гравіруванням зосереджена в шарі 4. Серед них – ребра, трубчасті кістки й лопатки мамонтів (цілі та фрагментовані) з насічками у вигляді ліній, зиґзаґів, ямками та слідами чорної фарби (рис. 4–6). Останні О. Черниш інтерпретував як сліди первісного живопису)[20].

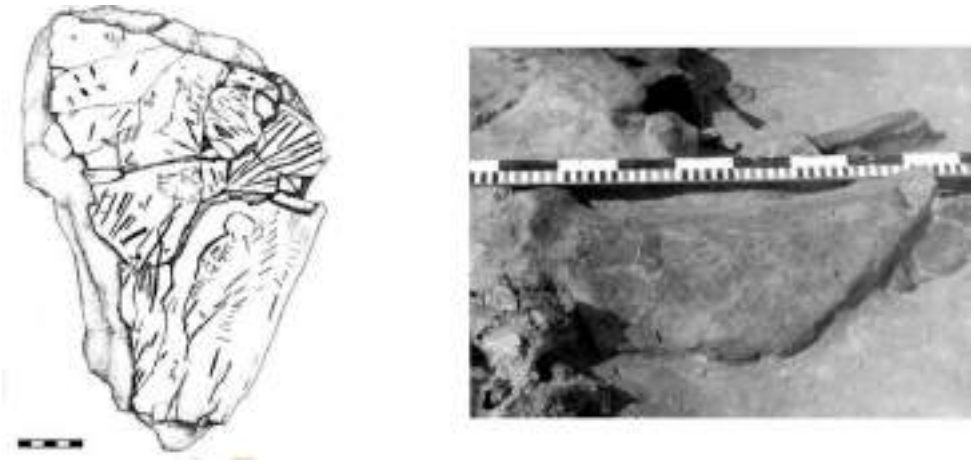

Рис. 6. Молодове I. Шар 4. Середній палеоліт. Лопатка зубра зі слідами нарізок та вигравіюваних ліній (за: Черниш, 1982)

У цій збірці на окрему увагу заслуговує ребро мамонта довжиною 0,7 м із нарізними паралельними і навкісними лініями та ямками, яке перекривало яму-сховище. На лопатці мамонта розміром 65×20 см поряд із вигравіюваними лініями, ямками, нарізками, слідами чорної і червоної фарби виявлено схематичне зображення людини. Його О. Черниш вважав подібним до антропоморфної фігури на одному з «жезлів вождів» із шару 7 стоянки Молодове V. Також дослідник припускав, що частина предметів із насічками та паралельними лініями могли представляти собою не лише

[19] Черныш А. П. Поздний палеолит Среднего Поднестровья… С. 59–63.

[20] Рідуш Б. Палеокарстологічні реконструкції та наскельне мистецтво… С. 369–372.

мистецьки вироби, а й служити для підрахунків, і так засвідчувати існування лічби в середньопалеолітичний час[21].

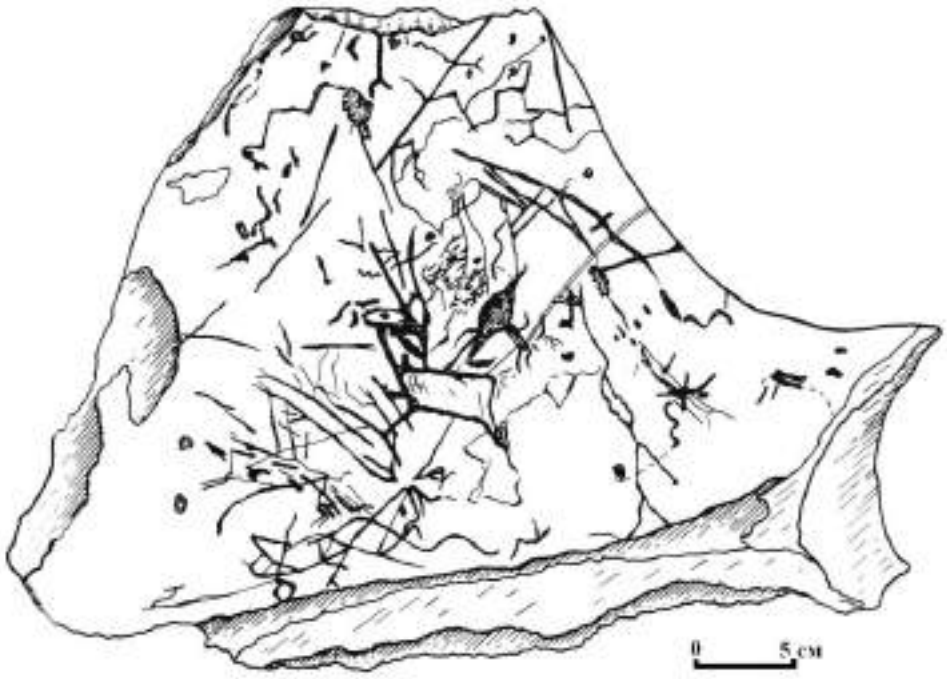

Рис. 7. Молодове I. Шар 2. Середній палеоліт. Лопатка мамонта з слідами гравірування та живопису (за: Черниш, 1982)

У шарі 2 виявлено найцікавіший і водночас неоднозначний у плані інтерпретації артефакт – лопатку мамонта зі слідами гравірування у вигляді паралельних, зиґзаґоподібних і хвилястих ліній, «ялиночок», трикутників, ромбів та квадратів, а також заглиблень різного діаметру (рис. 7). Її розмір – 55×36 см. Поверхня артефакту має світлий жовто-коричневий колір. Поряд із прорізаними лініями на поверхні знахідки простежено сліди ліній і зиґзаґів, нанесених чорною фарбою – ймовірні свідчення існування первісного живопису[22]. Зображення на лопатці інтерпретоване як сцена полювання на оленя (або лося), а сам предмет – як ковадло (?). Крім того, у верхньопалеолітичних горизонтах стоянки зафіксовано досить яскраву колекцію кісткових решток тварин, а також знарядь праці з кістки й рогу.

[21] Черниш А. П. Многослойная палеолитическая стоянка Молодова I. *Молодова I. Уникальное мустьерское поселение на Среднем Днестре.* Москва, 1982. С. 54.

[22] Там само. С. 64.

Окремі з них, наприклад, наконечники дротиків і лощило з шару 1, мають сліди гравірування у вигляді кільцевих паралельних ліній або ліній, які перехрещуються.

Рис. 8. Молодове V. Шар 1а. Фінальний палеоліт-мезоліт. Гарпун з рогу благородного оленя (АМ ІУ НАН України)

Додаткового значення знахідкам творів первісного мистецтва з пам'ятки Молодове I надає їхня ймовірна належність неандертальцям, а не людям сучасного фізичного вигляду, що робить їх одним із нечисленних, але переконливих свідчень існування креативності (*symbolic behavior*) у *Homo neanderthalensis*[23].

Стоянка **Молодове V** розташована в околицях с. Молодове, в ур. Голий Щовб (або Додач). Пам'ятку відкрив О. Черниш у 1948 р. під час розвідкових досліджень. На поверхні зібрано колекцію кам'яних артефактів доби мезоліту. Починаючи з 1951 р., дослідник вів стаціонарні розкопки пам'ятки. Всього на стоянці зафіксовано 12 основних культурних шарів і 8 підгоризонтів, які датовано періодами середнього, верхнього палеоліту та мезоліту[24].

Найбільша кількість матеріалів із пам'ятки Молодове V, які можна віднести до творів палеолітичного мистецтва, походить з 7-го середньопалеолітичного шару. Важливі в межах нашого дослідження артефакти також виявлено у шарах 1, 1 а, 2, 3, 4, 6 і 8.

У 1990-х роках дослідження стоянки Молодове V відновлено. На пам'ятці працювали українські й закордонні археологи та вчені-природничники. У 1998 р. тут прово-

[23] d'Errico F., Henshilwood C., Lawson G., Vanhaeren M., Tillier A-M, Soressi M. Bresson F., Maureille B., Nowell A., Lakarra J., Backwell L., Julien M. Archaeological Evidence for the Emergence of Language, Symbolism, and Music. An Alternative Multidisciplinary Perspective. *Journal of world prehistory*. Vol. 17. № 1. P. 18–19.

[24] Черниш А. П. Многослойная палеолитическая стоянка Молодова I…

дила дослідження міжнародна експедиція під керівництвом Олександра Ситника. Роботи були зосереджені на вивченні нижніх, 11-го та 12-го, середньопалеолітичних культурних шарів, насамперед у стратиграфічному й тафономічному аспектах[25]. Поряд із виробами з кременю зафіксовано кілька десятків дрібних кісток викопних тварин. Останні збереглися дуже погано, неможливо було навіть визначити, яким саме тваринам вони належать[26]. Виробів, які можна було би віднести до творів первісного мистецтва, не зафіксовано.

Тепер коротко в порядку від найпізнішого до найдавнішого культурного горизонту розглянемо твори, декоровані артефакти та неутилітарні вироби зі стоянки Молодове V.

У збірці культурного шару 1 присутній фрагмент рогу оленя, прикрашений нарізними лініями, нанесеними по периметру виробу в його основі та на бічних відростках. Також у цьому горизонті знайдено фрагмент розламаного «жезлу вождя», власне, верхньої його частини з прорізаним отвором[27].

Серед матеріалів шару 1а на увагу заслуговує гарпун, виготовлений із рогу благородного оленя. Розмір виробу – 18,4×2,4×1,2 см (рис. 8). Його поверхня прикрашена гравіруванням у вигляді п'яти зиґзаґоподібних ліній, які оперезують гарпун по периметру, впоперек до його осі. На верхньому кінці нанесено ще один оперезуючий візерунок, який складається з коротких навкісних рисочок. Він простежується лише фрагментарно на лицьовій поверхні артефакту[28].

Рис. 9. Молодове V. Шар 3. Верхній палеоліт. Схематизована антропоморфна статуетка з каменю (АМ ІУ НАН України)

[25] Ситник О., Кулаковська Л., Усик В., Женест Ж.-М., Меньян Л., Богуцький А., Езартс П. Молодове V: дослідження мустьєрських поселень у 1998–1999 роках. *Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині.* 2007. Вип. 11. С. 142–143.

[26] Там само. С. 146.

[27] Черниш О. П. Палеолітична стоянка Молодове V. Київ, 1961. С. 148–150.

[28] Черниш А. П. Эталонная многослойная стоянка Молодова V. Археология. *Многослойная палеолитическая стоянка Молодова V. Люди каменного века и окружающая среда.* Москва, 1987. С. 75.

Рис. 10. Молодове V. Шар 4. Верхній палеоліт. Флейта з рогу північного оленя (АМ ІУ НАН України)

Серед творів мобільного мистецтва шару 2 виявлено вироби з кістки з кільцеподібними нарізками, а також музичний інструмент – «флейту» з рогу північного оленя. Її довжина – 19,6 см, середній діаметр – 1,4 см. Усередині виробу прорізано штучний горизонтальний отвір, а в його корпусі – вертикальні отвори діаметром 0,1–0,2 см. У мундштучній частині зафіксовано ще три вертикальні, розташовані на невеликій відстані один від одного. На верхній частині «флейти» простежено сліди ще чотирьох отворів, погано збережених. Поверхня виробу прикрашена орнаментом у вигляді «ялинки». Конструкція інструмента досить складна, вона дозволяла відтворювати більшу, порівняно з аналогічними виробами, кількість звуків і навіть півтони. Порівняння цієї «флейти» з більш ранніми музичними інструментами може свідчити про поступовий розвиток і вдосконалення духових інструментів у добу верхнього палеоліту[29].

У колекції знахідок шару 3 присутні фрагменти кісток мамонта та північного оленя з нарізними лініями, а також єдина статуетка з каменю (рис. 9). Це – антропоморфна фігурка з мергелю розмірами 88×35×20 мм. Предмет має видовжену форму, людська постать зображена схематично, ноги не виділено взагалі, у верхній частині виокремлено контури голови та частину складених на животі рук. Статуетка пошкоджена. О. Черниш розглядав як аналогію для цього виробу статуетку з Буреті (Сибір).

У колекції виробів із кістки та рогу шару 4 найбільшу увагу привертає «флейта» з рогу північного оленя розміром 210×13×12 мм (рис. 10). Губчаста маса всередині має просвердлений горизонтальний отвір 1×5 мм. Також чотири вертикальні отвори розміром від 6×2 мм до 2×2 мм розташовані на

[29] Черниш А. П. Эталонная многослойная стоянка Молодова V. Археология… С. 71.

одній лінії на «мундштучній» частині «флейти». На протилежному боці виробу наявні ще два отвори діаметром 2 мм та 1,5 мм. Також на «мундштучній» частині «флейти» – сліди обв'язування. Можливо, до неї прив'язували травинку для зміни звучання. Цей інструмент – один із найскладніших за конструкцією серед аналогічних виробів доби верхнього палеоліту.

Також відзначимо підвіску з ікла песця з отвором для нанизування[30].

Серед матеріалів шару 6 виявлено антропоморфну статуетку з бивня мамонта (рис. 11). Її розмір – 175×22×8 мм. Вона має виокремлену голову із заглибленнями, що імітують рот та очі, її краї орнаментовані паралельними нарізками. Знахідку виявлено в окремій ямці у межах скупчення артефактів і вогнищевих плям, які О. Черниш інтерпретував як залишки житлової споруди. Дослідник вважав цей виріб аналогічним до схематизованих статуеток-лопаточок із Костьонок.

У шарі 7 виявлено серію з шести т. зв. «жезлів вождів», виготовлених із рогу північного оленя (рис. 12). П'ять із них виявлено в межах одного скупчення, інтерпретованого як рештки житла, останній знайдено окремо, на межі житлової площадки.

Найбільший жезл має розмір 42,5×3,7×3,5 см. На його поверхні простежуються сліди гравіювання у вигляді отворів і ліній. О. Черниш інтерпретував їх як поєднання зооморфного (гриву, хребет тварини (можливо, коня?)) та антропоморфного (людське обличчя з прокресленими ротом, очима і волоссям) зображень[31].

Ще один жезл розміром 27×2,6×2,2 см має отвір 2,4 см у діаметрі.

Рис. 11. Молодове V. Шар 6. Верхній палеоліт. Схематична антропоморфна статуетка з кістки (АМ ІУ НАН України)

Найцікавіший в аспекті гравіювання – «жезл» із рельєфним зображенням людської фігури. Його розмір – 30,5×3,2×2,4 см із діаметром отвору – 2,5 см. Розмір зображення – 13,5×2,7 см. Виразно передано контури

[30] Черниш А. П. Эталонная многослойная стоянка Молодова V. Археология… С. 64.

[31] Там само. С. 42.

голови, шиї, тулубу й одної ноги (фрагмент «жезла», на якому зображено другу ногу, на думку О. Черниша, міг бути пошкодженим).

На обличчі покреслено очі, ніс і волосся. Зображення передано у фас, виконано в техніці низького рельєфу. О. Черниш знайшов аналогії для нього серед творів первісного мистецтва з палеолітичних стоянок Франції та водночас наголошує на унікальності цього зображення для території СРСР[32]. Рисунок розташований на зовнішній поверхні верхньої частини рогу. Крім антропоморфних зображень, «жезл» декоровано орнаментом, який складається з кількох рядів паралельних ліній, вигравіюваних по обидві сторони від центральної фігури.

Рис. 12. Молодове V. Шар 7. Верхній палеоліт. «Жезли вождя» (АМ ІУ НАН України)

Наступний артефакт має розмір 26×3,0×2,2 см з овальним отвором. Його поверхня декорована короткими паралельними рисками (подібними до гравірувань на попередньому «жезлі»), «обрамленими» двома довгими поздовжніми лініями.

[32] Черниш А. П. Эталонная многослойная стоянка Молодова V. Археология… С. 43–44.

П'ятий «жезл» з отвором діаметром 3,1 см має розмір 29,0×3,2×2,8 см.

Останній виріб, виявлений окремо від інших, поряд із плямою темно-забарвленого ґрунту. Розмір «жезла» – 22,0×2,5×2,0 см, діаметр отвору – 1,5 см.

Окремі насічки на поверхні «жезлів» О. Черниш інтерпретував не як декоративний елемент, а як засіб для підрахунків, що може свідчити про існування лічби в давніх мешканців стоянки[33].

Дві знахідки з каменю з шару 7 стоянки Молодове V також можна віднести до неутилітарних/декоративних виробів: невеликий уламок аргіліту (9,5×6×4 см) зі слідами прорізаних ліній і схематизовану статуетку (можливо, заготовку?) на кам'яній плитці[34]. Статуетка виготовлена з мергелю, одної з м'яких порід каменю, які, на думку дослідників, були «проміжним етапом» для первісних митців при роботі з пластикою між глиною (найбільш ранньою сировиною) та кісткою – значно складнішим для обробки матеріалом[35].

У шарі 8 виявлено серію виробів із кістки та рогу, серед яких трапляються і декоровані прикраси. Найцікавіша – грушоподібна підвіска, виготовлена з бивня мамонта. Розмір її – 1,1×1,3×1,2 см. Виріб інтерпретується як антропоморфний амулет (?), який зображує схематизовану постать жінки, що сидить. Поверхня фігурки вкрита орнаментом із тонких прокреслених ліній. Для підвішування служило «вушко», діаметром 0,3 см[36].

Поряд із виробами з кістки й рогу на стоянці виявлено серію прикрас – фрагментів підвісок із мушель – шари 8 (1 екз.), 7 (3 екз.), 6 та 4. Прорізані отвори зафіксовані в п'яти з них – з 8, 7 та 4 шарів.

Знайдені мушлі належать до різних видів. Зокрема, у культурному шарі 8 виявлено одну намистину, виготовлену зі стулки мушлі *Cardium sp.* Колекція намистин із шару 7 складається з мушель, які належать до різних видів: *Natica millepunctata*, *Calyptraea sp.*, *Pleurotoma sp.*, що також різняться між собою за формою. Мушлі з культурних шарів 6 та 4 належать до одного виду – *Pectunculus.* Їхня поверхня має природний декор. Використання подібних мушель у якості сировини для виготовлення прикрас – локальна особливість палеолітичного населення Середнього Придністер'я та Волині, що відрізняє її від суміжних територій[37].

Стоянка **Дорошівці III** розташована на околиці с. Дорошівці Заставнівського р-ну Чернівецької обл. в ур. Острів (Глинище). Її відкрив

---

[33] Черниш А. П. Эталонная многослойная стоянка Молодова V. Археология… С. 45.

[34] Там само. С. 46.

[35] Столяр А. Д. Происхождение изобразительного искусства. Москва, 1985. С. 239–241.

[36] Черниш А. П. Эталонная многослойная стоянка Молодова V. Археология… С. 34.

[37] Яковлева Л. А. Прикраси з мушель верхнього палеоліту України. *Археологія.* 2012. № 1. С. 4.

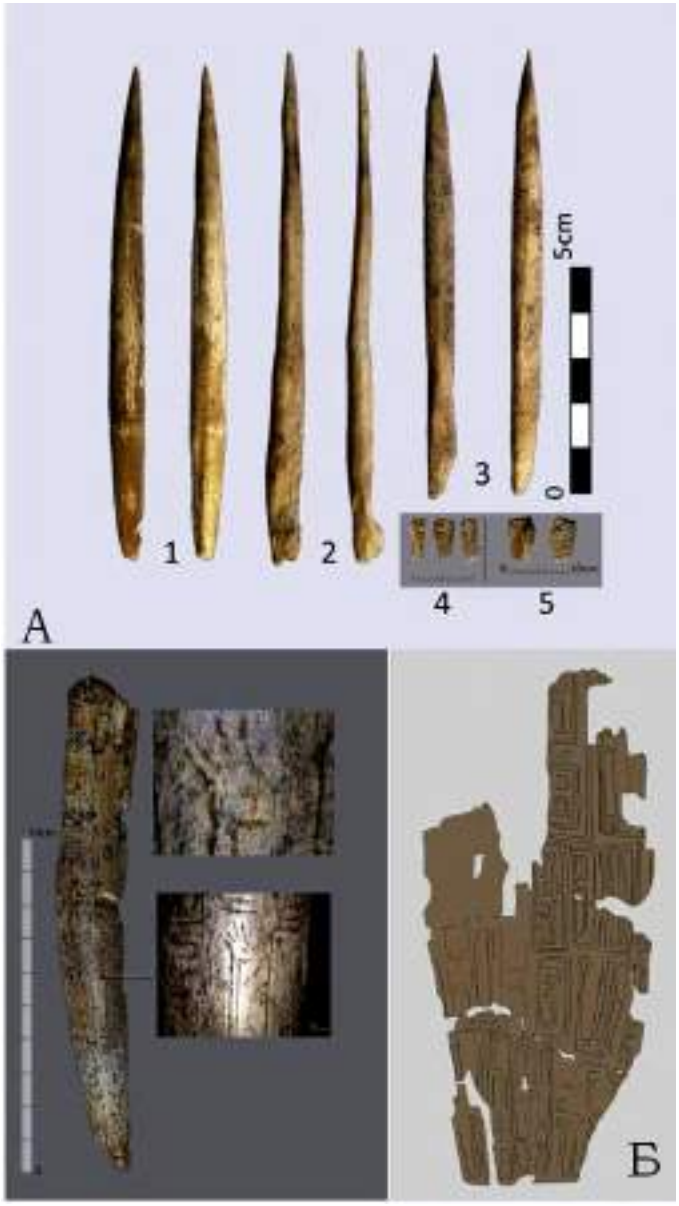

Рис. 13. Дорошівці III. Верхній палеоліт. Кістяні вістря (А) та орнаментований жезл з бивня мамонта (Б) (за: Кулаковська та ін., 2011)

О. Черниш у 1968 р. Повторно обстежили в 2004 р. Сергій Пивоваров і Богдан Рідуш. Під час огляду виявлено фауністичні рештки, кам'яні та кістяні артефакти, а також фрагмент бивня мамонта з орнаментом. Із 2007 р. пам'ятку досліджує експедиція Інституту археології НАН України під

керівництвом Лариси Кулаковської[38]. На пам'ятці зафіксовано сім шарів доби верхнього палеоліту, які датують часом від 20 до 23 тис. років тому. Насиченість шарів артефактами й об'єктами суттєво різниться. Найповніше збереглися матеріали шарів 3, 4 та 6 (окрім кам'яних виробів, вони містять остеологічні рештки, фрагменти вохри, сліди вогнищ).

Привертає увагу збірка виробів із кістки з шару 6, яка охоплює чотири наконечника (три цілих і дистальний фрагмент) й орнаментований жезл із бивня молодого мамонта (рис. 13). Останній має довжину 15 см і товщину в перерізі від 2 см до 5 см. На одному з його кінців наявний невеликий циліндричний виступ до 1 см завдовжки та від 0,8–0,9 см у діаметрі. Поверхня виробу вкрита орнаментом у вигляді чітких меандрів і зооморфних зображень. Останні являють собою стилізовані голови тварин із довгими шиями (ймовірно, оленів?) та чотирма вертикальними лініями над головою (вухами й рогами?). За стилістикою жезл із Дорошівців відрізняється від виробів, декорованих меандровим орнаментом зі синхронних граветських стоянок, та є унікальним для досліджуваного регіону. Щобільше, орнаментація цього виробу немає аналогів серед кістяних жезлів більш пізніх археологічних культур та етнографічних матеріалів[39].

Стоянка **Пронятин I** розташована на відстані 800 м на північний схід від с. Пронятин в ур. Гора Круча. Пам'ятка відкрита 1977 р. розвідками О. Ситника. Дослідник продовжив вивчення стоянки стаціонарними розкопками в 1970–2010-х роках. На пам'ятці зафіксовано основний культурний шар доби середнього палеоліту. Остеологічні знахідки нечисленні. До творів первісного мистецтва можна віднести поздовжньо розчленовану кістку зубра з гравіюванням на губчастій масі одного з дистальних кінців (рис. 14). Її виявлено на глибині 2,5 м у шарі надгорохівської соліфлюкції.

Необхідно відзначити, що стан її збереження досить поганий, кістку довелося витягати монолітом. Її розміри – 40,3×6,7×2,4 см. Із внутрішньої сторони розколу кістки в губчастій масі дистального кінця прокреслено контур, який нагадує обриси тварини у профіль. Висота рисунку – 3,7 см, довжина – 6,8 см, товщина кістки в місці нарізок – 1,5 см. Глибина ліній сягає 0,3 см, ширина – 0,2 см. Інструментом для нанесення гравіювання, очевидно, виступало крем'яне знаряддя (ніж або ріжчик), що підтверджує вигляд прокреслених ліній – порівняно глибоких, але вузьких[40].

---

[38] Кулаковська Л., Усик В., Езартс П., Рідуш Б., Герасименко Н., Проскурняк Ю. Дослідження верхньопалеолітичної стоянки Дорошівці III. *Кам'яна доба України.* 2011. Вип. 14. С. 74.

[39] Рідуш Б. Т. Нова пам'ятка мобільного верхньопалеолітичного мистецтва… С. 188–190.

[40] Ситник О. Середній палеоліт Поділля. Львів, 2000. С. 82–83.

Найбільш заглиблені лінії на місці передніх ніг тварини, по лінії спини простежується наскрізна тріщина. Між лініями задніх ніг пориста маса стесана або вибрана. Тварина зображена в повний ріст із прямими передніми ногами, біля яких фіксується лінія округлої голови. Зроблено лише силуетні обриси, але пропорції тіла досить правильні, хоча задня частина тулуба дещо вкорочена. За стилем зображення нагадує більш пізні оріньяцькі гравірування, але вони значно давніші[41]. Вбачаючи подібність цього зображення та різьбленого силуету тварини на ребрі мамонта з Молодове I, окремі дослідники говорять про формування семантичних традицій таких рисунків[42].

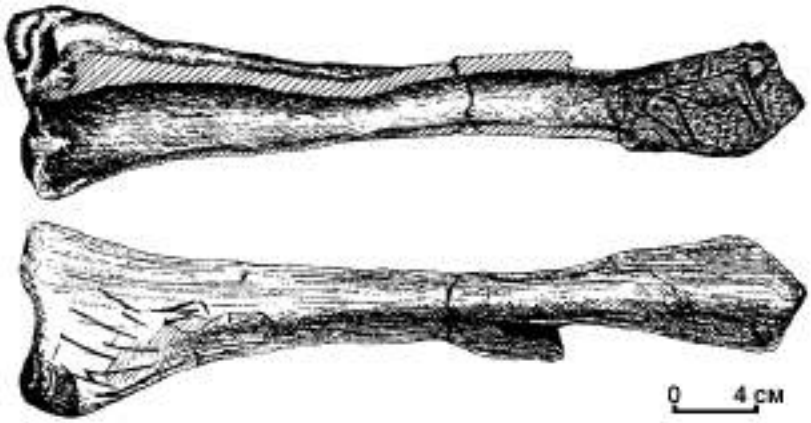

Рис. 14. Пронятин I. Середній палеоліт. Променева кістка зубра з гравіруванням (за: Ситник, 2000)

[41] Ситник О. Середній палеоліт Поділля… С. 83.

[42] Королева Э. А. Палеолитическое искусство Карпато-Днестровского региона. *Археология, этнография и антропология Евразии.* 2011. Т. 1(45). С. 34–42.

Пам'ятка **Городок II** Рівненського р-ну Рівненської обл. розташована в ур. Могилки на північному краї с. Заріччя. Стоянка займає мис широкого яру на висоті 13 м від його днища. Її відкрив 1909 р. Ф. Штенгель. Згодом досліджувала експедиція під керівництвом Людвіга Савіцького в 1924 р. і 1926 р. У 1961 р. та 1969 р. пам'ятку повторно обстежили Володимир Савич й Ірина Іванова. Поселенські горизонти приурочені до двох потужних прошарків викопного ґрунту. Основний культурний шар залягає на глибині 11 м від рівня денної поверхні. Палеолітичні артефакти залягають навколо решток великого вогнища. Крім виробів із кременю, виявлено остеологічні рештки та кістяні артефакти. До неутилітарних предметів можна зарахувати прикраси з черепашок, кістку птаха з насічками та фрагмент лопатки мамонта з гравіюваннями. Відзначимо, що на стоянці Городок II зроблено унікальне для досліджуваного регіону відкриття – знайдено фрагмент кістки людини (лівої ноги), яка, на жаль, була втрачена[43].

Виявлений під час розкопок фрагмент нижньої частини лопатки мамонта передано до фондів Історичного музею у м. Київ, а згодом його опублікував Сергій Бібіков (рис. 15).

Рис. 15. Городок II. Верхній палеоліт. Лопатка мамонта з вигравіюваними лініями та слідами використання (за: Бибиков, 1981, 2008)

[43] Археологічні пам'ятки Прикарпаття і Волині кам'яного віку. Київ. 1981. С. 101–102.

Орнаментація лопатки складається із серії глибоких і досить широких прорізаних ліній, які віялоподібно розходяться від шийки. Ще дві лінії прокреслені майже перпендикулярно, однак не перетинаючись. На краю шийки зроблено дві глибокі виїмки, що утворюють зубчастий край. Поверхня лопатки інтенсивно залощена, як припускають дослідники, від постійного використання. Поряд із вигравіюваним орнаментом зафіксовано сліди від ударів. Дані трасологічного аналізу цих слідів разом із результатом порівняння їхньої локалізації з розташуванням слідів від зношення на лопатці мамонта з Мізина дозволяють розглядати цей виріб як музичний інструмент ударного типу[44].

Цікаву інтерпретацію гравірувань на лопатці з Городка запропонував Я. Шаповал. На його думку, заглибини на шийці артефакту передають профіль обличчя людини, яка співає. Непрямим аргументом на користь подібної гіпотези може бути висновок дослідників про відсутність утилітарного призначення цих заглибин[45].

Стоянка **Липа VI** перебуває в ур. Глинище і ур. Загорода в південній частині с. Липа Дубенського р-ну Рівненської обл. Її відкрив у 1930-х роках Михайло Островський. Розкопав у 1960–1963 рр. В. Савич. На пам'ятці зафіксовано шість шарів доби пізнього палеоліту. Основна кількість виробів зроблена з кістки. Разом із творами первісного мистецтва їх виявлено в шарі V. Цей горизонт зафіксовано на глибині 4,7–5,8 м від рівня сучасної поверхні. Серед кістяних виробів – наконечник, проколка, знаряддя для плетіння та уламок схематичної статуетки людини (рис. 16А). Остання виготовлена з пластинки бивня мамонта, у перетині овально сплющена. Її довжина – 8,4 см, розмір у поперечнику – 1,8 см. У нижній частині предмет рівномірно заокруглений, у верхній – має горизонтальний виріз, який нагадує шийку. Аналогом для цієї знахідки В. Савич вважав антропоморфні статуетки з Мізина, Костьонок 1 та 4[46]. У шарі IIа зафіксовано три намистини, а в шарі III – морську неогенову мушлю, ймовірно, із просвердленим отвором, яка також могла бути частиною прикраси-намиста або елементом декору одягу[47] (рис. 16Б).

[44] Бибиков С. Н. Древнейший музыкальный комплекс из костей мамонта. 1981, 2008. С. 91.

[45] Шаповал Я. А. К интерпретации фрагмента лопатки мамонта из Городка II. *Первобытная археология. Поиски и находки*. Киев, 1980. С. 19–20.

[46] Савич В. П. Пізньопалеолітичне населення Південно-Західної Волині. Київ, 1975. С. 65–66.

[47] Богуцький А., Ситник О., Томенюк О., Коропецький Р. Верхній палеоліт Мізоцької височини на матеріалах стоянок Липа I та Липа VI: природне середовище, вік, техніка обробки кременю, первісне мистецтво. *Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині*. 2018. Вип. 22. С. 37.

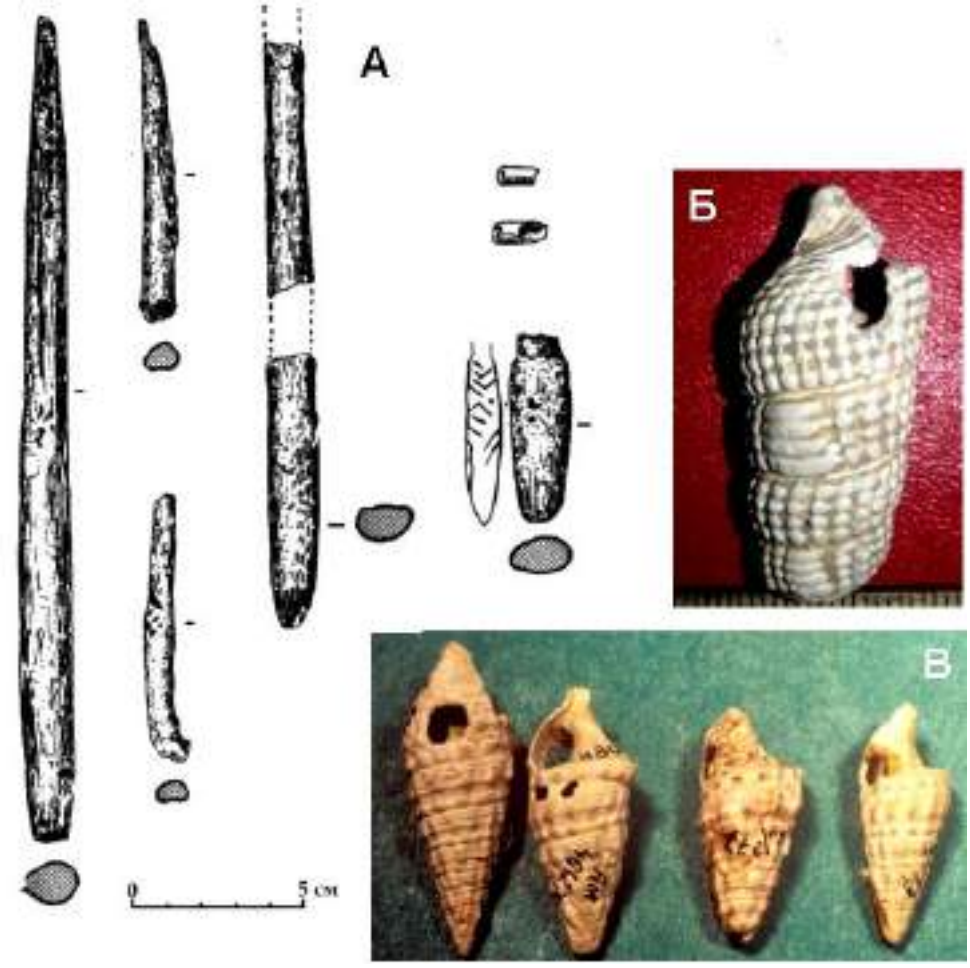

Рис. 16. Липа VI. Верхній палеоліт. А – кістяні вироби з культурного шару V (за: Савич, 1975); Б – намистина (?), виготовлена з морської неогенової мушлі з культурного шару III; В – прикраси, виготовлені з мушель із стоянки Мізин

Стоянка **Бармаки** розташована на околицях м. Рівне, біля с. Бармаки, на правому березі безіменного струмка – притоки р. Устя (басейн р. Горинь). Виявив її В. Пясецький під час розвідкових обстежень у 1981 р. У 1982 р. він же започаткував тут стаціонарні дослідження, які тривали з перервами в 1990-х та 2000-х роках[48]. У 2002–2004 рр. розкопки на стоянці проводив київський археолог Дмитро Нужний. З 2018 р. дослідження Бармаків веде

[48] Пясецкий В. К. Начало раскопок позднепалеолитического поселения Ровно (Бармаки). *Российская археология.* 1997. № 1. С. 151–152.

спільна українсько-німецька експедиція, яку з української сторони очолює Віктор Чабай.

На стоянці зафіксовано один основний культурний шар доби фінального палеоліту, ще один горизонт залягання артефактів простежується слабо. Остеологічні рештки представлені насамперед кістками мамонта та знаряддями праці з них. На увагу заслуговує мініатюрна схематизована статуетка жінки, виготовлена з бивня мамонта (частково пошкоджена).

Унікальна для досліджуваного регіону – збірка черепашок морських молюсків – понад 500. Більшість із них зафіксовано в заглибленні, яке Д. Нужний інтерпретував як рештки житлової споруди. Молюски походять із нижньої частини відкладів вапняків середньосарматського ярусу. Найближчі виходи цих порід розташовані на відстані 10–15 км від пам'ятки. Значна частина черепашок мають штучні отвори й, очевидно, їх могли використовувати для виготовлення намист, браслетів або як нашивки на одяг. Окрему увагу привертає збірка з шести мушель з отворами, які компактно залягали в культурному шарі. Її інтерпретовано як рештки прикрас-намистин, настромлені на тонкий шнурок або мотузку[49].

Наприкінці спробуємо зробити окремі узагальнення щодо особливостей творів мобільного первісного мистецтва досліджуваного регіону.

Про **функціональне призначення** виробів мобільного первісного мистецтва у більшості випадків можна говорити із впевненістю. У цьому аспекті виокремлено прикраси (намистини), предмети культу (антропоморфні статуетки та вигравіювані зображення тварин і людей), декоровані знаряддя праці (лощила, проколки, наконечники дротиків) та музичні інструменти.

Прикрашання утилітарних предметів може свідчити про розвинення естетичних смаків первісної людини, хоча можливо, що воно мало не декоративне, а «інформаційне» значення, вказуючи на належність речі або статус власника.

Окремої уваги в цьому аспекті заслуговують «жезли вождів», функціональне призначення яких довгий час залишалося дискусійним. Їх інтерпретували як випрямлювачі для списів і дротиків, списометачки, дубинки, знаряддя для обробки шкіряних ременів, кріплення наметоподібних жител, застібки для одягу, ритуальні предмети для обрядів мисливської магії тощо. Термін, який ми використовуємо, – «жезли», пов'язаний з інтерпретацією цих артефактів як символів влади родоначальників.

[49] Яковлева Л. А. Прикраси з мушель як елемент символіко-знакової системи оздоблення одежі та тіла (за даними поселень і стоянок пізньої доби верхнього палеоліту України). *Археологія і давня історія України.* 2011. Вип. 6. С. 92.

О. Черниш вказував, що отвори «жезлів» зі стоянки Молодове V мають овальну форму, зумовлену навкісним стиранням їхніх протилежних країв, яка могла утворитися внаслідок повторюваного протягання через них шкіряних ременів або мотузок із рослинного волокна. Дослідник знаходив етнографічні паралелі для таких виробів у культурі народів півночі[50], природні умови проживання яких були близькими до природного середовища людини доби палеоліту.

Подібно інтерпретовано, наприклад, «жезли», виявлені в печері Гоф (графство Сомерсет, Англія). Беручи до уваги розмір і форму знахідок, сліди від зношення, дослідники припускають, що ці вироби могли використовувати в комбінації з мотузками або ременями, а у процесі використання зазнавали сильних навантажень. Служити вони могли частиною конструкції жител, упряжі для тварин або саней. Водночас наголошено, що два останні варіанти значно менш імовірні, оскільки відсутні свідчення про таку ранню доместикацію тварин[51].

Натомість «жезл» зі стоянки Дорошівці III Б. Рідуш інтерпретує як знаряддя для обробки кременю – посередник або віджимник[52].

Відзначимо, що до категорії «жезлів» на території Євразії віднесено численні палеолітичні артефакти, які іноді суттєво відрізняються між собою як за розміром, так і за формою. Наприклад, поряд із виробами зі стоянки Молодове V, які мають довжину від 20 до 40 см, відомі «жезли» на зразок виробу з печери Под Градем (Чеська Республіка), розмір якого 0,87×0,23 см[53]. Очевидно, підхід до інтерпретації цієї категорії знахідок має бути індивідуальним із врахуванням особливостей кожного «жезлу».

Технікою виготовлення творів мобільного первісного мистецтва були, насамперед, різьблення та гравіювання, хоча трапляються зображення, нанесені органічними фарбами. **Матеріалом** для їхнього виготовлення у більшості випадків послужили фауністичні рештки тварин, на яких полювали первісні мисливці: зубра, мамонта, північного оленя або мушлі викопних морських молюсків. Вироби з каменю поодинокі. За **мотивами зображень** можемо виокремити антропоморфні, зооморфні сюжети та набори різноманітних геометричних фігур: меандрів, «ялинок», довгих і коротких, косих або паралельних ліній тощо. Часто ці мотиви комбінували при виготовленні певного твору первісного мистецтва. Загалом для доби

[50] Черниш А. П. Эталонная многослойная стоянка Молодова V. Археология… С. 44.

[51] Lucas C., Galway-Witham J., Stringer C. B., Bello S. M. Investigating the use of Paleolithic perforated batons: new evidence from Gough's Cave (Somerset UK). *Archaeological and Anthropological Sciences*. 2019. Vol. 11. P. 5231–5255.

[52] Рідуш Б. Т. Нова пам'ятка мобільного верхньопалеолітичного мистецтва… С. 188.

[53] Wright D., Nejman L., d`Errico F., Králik M., Wood R., Ivanov M., Hladilova Š. An Early Upper Paleolithic decorated bone tubular rod from Pod Hradem Cave, Czech Republic. *Antiquity*. 2014. Vol. 88(339). P. 36.

палеоліту притаманне переважання в основі більшості сюжетів творів антропо- і зооморфних образів, тоді як геометричні мотиви виконували «допоміжну» функцію. За **стилістикою** передачі образу переважають схематизовані зображення, на зразок фігур людей і тварин із розписів печери Баламутівка, реалістичні й деталізовані зображення фактично відсутні.

За **видами** можна виокремити образотворче мистецтво: пластику, графіку/живопис; декоративно-ужиткове мистецтво, музику. До першої категорії відносимо антропоморфні статуетки з каменю та кістки (Молодове V, Липа VI, Бармаки), до другої – печерні розписи та вигравіювані зображення на кістяних чи рогових артефактах, які не мають ознак використання у якості знарядь праці (Баламутівка, Пронятин I), третя категорія охоплює декоровані утилітарні вироби. Відзначимо, що окремі артефакти не можна із впевненістю віднести до якого-небудь виду. Знову йдеться про «жезли вождів». Проблема пов'язана з невизначеністю їхнього функціонального призначення, про що вже мовилося вище. У тому випадку, якщо ці артефакти були, наприклад, «жезлами родоначальників» і їхня форма продиктована певними естетичними, ритуальними або іншими критеріями, не пов'язаними з утилітарними функціями предмета, вони можуть бути віднесені до пластики. Якщо ж «жезли» використовували як випрямлювачі, списометачки або частину блочних конструкцій при будівництві наметоподібних жител, то їх у принципі не можна долучати до категорії артефактів/творів первісного мистецтва (за винятком виробів із вигравіюваним орнаментом). У будь-якому разі, ми вважаємо за потрібне долучити «жезли» до збірки артефактів, пов'язаних із духовною культурою. До останньої з названих категорій відносимо музичні інструменти: флейти з Молодового V й ударний інструмент із Городка II. Останній, прикрашений гравійованим орнаментом і пластичною композицією (?), одночасно може вважатися твором декоративно-ужиткового мистецтва.

Творцями об'єктів духовної культури, про які йшлося, виступали, передовсім, люди сучасного фізичного вигляду, хоча можливо, що окремі артефакти, зафіксовані в середньопалеолітичних горизонтах стоянок західної України, виготовлені неандертальцями. Що стосується **аналогій** для досліджуваних виробів, то попри індивідуальну неповторність кожного з них, за сукупністю ознак – технікою виготовлення, стилістикою, декором тощо – вони виступають частиною широкого культурного ареалу первісних людських колективів, які населяли величезні простори Євразійського материка від Піренейського півострова і аж до Сибіру.

Яна ЯКОВИШИНА

АНТРОПОМОРФНА ТЕРАКОТА В САКРАЛЬНІЙ КУЛЬТУРІ ТРИПІЛЬСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ: ВИДОЗМІНИ ПОГЛЯДІВ ТА ІНТЕРПРЕТАЦІЙ

Вперше трипільську культуру в Україні виділив Вікентій Хвойка на основі досліджень у Подніпров'ї у кінці XIX ст.[1]. Дещо раніше, у Східній Галичині, на Придністер'ї, такі ж пам'ятки вивчали польські дослідники: Адам Кіркор[2], Ізидор Коперницький[3], Владислав Пшибиславський[4] та Готфрид Оссовський[5]. Польові дослідження вели в печері Більче-Золоте (Вертеба), на поселеннях Більче-Золоте (Парк), Васильківці, Городниця над Дністром, Щитівці, Вигнанка, Кошилівці й ін.

Територія, на якій відкрито трипільські пам'ятки, у той час входила до двох імперій – Російської та Австро-Угорської, тому культура мала різні назви у Подніпров'ї та Придністер'ї. У Галичині вони стали відомими під назвою культури мальованої кераміки, а пам'ятки в долині Дніпра, Вікентій

---

1 Хвойко В. В. Каменный век среднего Приднепровья. *Труды XI Археологического съезда в Киеве в 1899 г.* Москва, 1901. С. 805–807.

2 Kirkor A. Sprawozdanie z wycieczki archeologiczno-antropologicznej na Podolu galicyjskiem odbytej w r. 1876. *ZWAK.* Kraków, 1877. T. I. S. 12–17; Kirkor A. Sprawozdanie i wykaz zabytków, złożonych w Akademji Umiejętnosci z wycieczki archeologiczno-antropologicznej w r. 1877. *ZWAK.* Kraków, 1878. T. II. S. 16; Kirkor A. Sprawozdanie i wykaz zabytków, złożonych w Akademji Umiejętnosci z wycieczki archeologiczno-antropologicznej w r. 1878. *ZWAK.* Kraków, 1879. T. III. S. 12–46; Kirkor A. Sprawozdanie i wykaz zabytków, złożonych w Akademji Umiejętnosci z wycieczki archeologiczno-antropologicznej w r. 1881. *ZWAK.* Kraków, 1882. T. VI. S. 21–28; Kirkor A. Sprawozdanie i wykaz zabytków, złożonych w Akademji Umiejętnosci z wycieczki archeologiczno-antropologicznej w r. 1882. *ZWAK.* Kraków, 1883. T. VII. S. 51–66.

3 Kopernicki I., Przybysławski W. Dalsze poszukiwania archeologiczne w Horodnicy nad Dniestrem w latach 1878–1882. *ZWAK.* Kraków, 1884. T. 8. S. 3–33.

4 Przybysławski W. Ustep z poszukiwan archeologioznych w Horodnicy nad Dniestrem dokopanych w r. 1878. *ZWAK.* Wrocław, 1879. T. III. S. 70–74.

5 Ossowski G. Sprawozdanie w wycieczki paleoetnologicznej po Galicyi w r. 1889. *ZWAK.* Kraków, 1890. T. XIV. S. 19–22; Ossowski G. Sprawozdanie z drugiej wycieczki paleoetnologicznej po Galicyi w r. 1890. *ZWAK.* Kraków, 1891. T. XV. S. 1–89; Ossowski G. Sprawozdanie trzecie z wycieczki paleoetnologicznej po Galicyi w r. 1891. *ZWAK.* Kraków, 1892. T. XVI. S. 63–96; Ossowski G. Sprawozdanie czwarte z wycieczki paleoetnologicznej po Galicyi w r. 1892. *ZWAK.* Kraków, 1895. T. XVIII. S. 1–29.

Хвойка назвав трипільською культурою; згодом Тетяна Пассек поширила назву «трипільська культура» на поселення Придністер'я[6]. Наприкінці XIX ст. подібні пам'ятки відкрито в Бессарабії[7] та Румунії[8], вони в подальшому одержали назву культури Кукутень.

У Західній Україні відкриті трипільські поселення пов'язували з периферією античної цивілізації, що було даниною тогочасним тенденціям у науці. Такі думки не викликають подиву і пояснюються тим, що дослідники вперше стикнулися із трипільськими старожитностями й уявлення про їхнє датування були досить умовними. Нововідкриті пам'ятки нагороджували античними епітетами: Буковинська Троя (Шипинці), Наддністрянські Помпеї (печера Вертеба). Це вплинуло і на трактування антропоморфної пластики, яку знаходили на трипільських поселеннях. Наприклад, Ярослав Пастернак, опираючись на дані Антонія Шнайдера про Кошилівці-Обоз, писав: «*Селище виявив А. Шнайдер у 1878 році; він вважав його місцем колишнього римського табору, а знайдену там жіночу глиняну фігурку – зображенням римської богині Фльори*»[9]. Але вже в 1900 р. на Міжнародному конгресі, який відбувся в Парижі, Федір Вовк виступив із доповіддю і пов'язав трипільські статуетки з домікенським часом, а походження самої культури – з Азією. Особливу увагу приділяв стеатопігії жіночої пластики, трактував вироби як ідоли[10].

Кого саме представляли жіночі трипільські статуетки і яке було їх призначення? Це – одна з проблем, спільна для всієї пластики енеоліту Південно-Східної Європи, проблем, якими займалися численні дослідники впродовж тривалого часу. Погляди змінювалися залежно від кількості та якості накопиченого матеріалу, тенденцій у науці, трактування інших трипільських артефактів.

Першою спробою класифікації керамічних скульптур була праця Антоніни Скриленко, вона проаналізувала колекцію з розкопок В. Хвойки[11]. Дослідниця сфокусувалася на створені класифікаційної схеми, проте не оминула роздумів щодо можливого призначення цих речей. Вона зазначає, що це «темне питання», оскільки знаходять їх і в житлах, і в похованнях.

---

6 Passek T. S. La ceramique tripolienne. *ИГАИМК.* Москва, 1935. Вып. 122. С. 1–165.

7 Штерн Э. Р. Ф. Доисторическая греческая культура на юге России. *Труды XIII Археологического съезда в Екатеринославе в 1905 г.* Харьков, 1905. С. 55–60.

8 Diamandi G. Station prehistorique de Cucuteni. *Bulletins de la Societe d'Antropologie de Paris.* Paris, 1889. T. 3. P. 282–299.

9 Пастернак Я. Археологія України. Торонто, 1961. С. 223.

10 Вовк Ф. Вироби передмікенського типу у неолітичних становищах на Україні. *Матеріяли українсько-руської етнології.* Львів, 1905. Т. VI. С. 1–27.

11 Скриленко А. Глиняные статуэтки до-микенской культуры, открытой в среднем Приднепровьи. *Труды XII археологического съезда в Харькове в 1905 г.* Москва, 1905. С. 145–152.

Припускає втілення у статуетках єгипетських ідей заступництва божества або використання їх у якості філактерій.

Реалізм наготи зображень наштовхнув А. Скриленко на думку про можливу апотропеїчність виробів, оскільки нагота *«в давнину вважалася могутнім засобом для подолання ворожих сил»*[12]. Цю гіпотезу вона розвиває, і висловлює думку про те, де мають розміщуватися зображення духів охоронців дому й особистості. Так, статуетки, які заривали в землю, призначені для протидії злим силам, що йшли із землі, тоді як призначені для нейтралізації шкідливого впливу повітряних божеств, підвішували у повітря. Саме необхідністю підвішування статуеток, вона пояснює отвори на стегнах та плечах. Їх могли встановлювати в будинках або втикати в щось для приношення перед ними жертви, для молитви чи прохання захисту від зла. З огляду на підкреслені ознаки статті виробів, дослідниця припускає, що вони *«мали втілювати ідею плодючості, широко розповсюджену і різноманітно представлену в давньому світі. Можливо, слугували зображеннями матері землі, яка народжує і годує все живе – місцевої Анахіти, у найбільш прямому сенсі джерела життя»*[13].

Згодом, у 20-ті роки XX ст., деякі дослідники порівнювали трипільські статуетки з егейськими. Зокрема, Гордон Чайлд пов'язував їх зі суммерійською богинею матір'ю[14]. Казимир Маєвський відзначив ще низку вчених, які проводили подібні порівняння в той час: *«Герхард і Келлер з фінікійською Астартою або Вавилонською Іштар, Ельдеркін з Афродітою, Менггін з Магна-Матер. Мюллер, Чайлд, Генсен згідні вважати жіночі статуетки в культурах доби неоліту і бронзи південно-східної Європи представленнями Великої Богині. До подібного висновку дійшов і І. Пржилуський, розбираючи це питання в широких межах від Південно-Східної Європи до Індії, при чому, подає цей матеріал з погляду релігієзнавця (Велика Богиня–Матір)»*[15]. Такі інтерпретації стосувалися, головно, середземноморської пластики доби бронзи, але дослідники поширювали їх і на всю фігурну продукцію північної частини балканського півострова, культур придунайського басейну і трипільської.

У першій половині XX ст. точилися бурхливі наукові дискусії щодо призначення знайдених трипільських площадок (точок). Трактування знайденої на них пластики залежало від того, як трактували саму площадку. Одні дослідники вважали, що це залишки житлових споруд чи гончарень

[12] Скриленко А. Глиняные статуэтки до-микенской культуры… С. 152.

[13] Там само... С. 152.

[14] Childe G. The dawn of European civilization. London, 1925. P. 47.

[15] Маєвський К. К. Трипільська пластика в західних областях УРСР (тематична робота за 1946 р.). *Архів відділу археології ІА НАН України.* Оп. №5. Од. зб. № 19 а. Львів, 1945. С. 8–9.

(Сергій Гамченко[16], Микола Макаренко[17], Кароль Гадачек[18], Микола Біляшівський[19] та ін.), трипільські статуетки трактували як божества, не вдаючись до конкретики, як уособлення культу жінки (дівчина, вагітність, материнство, няньчення немовляти)[20]. К. Маєвському також імпонувала концепція, за якою статуетки являють собою зображення божества, однак спроби ідентифікації якого саме, вважає непереконливими. «*Можна лише стверджувати загально, що в трипільській культурі, в інших енеолітичних культурах Південно-Східної Європи і Передньої Азії, жіночі божества, зокрема плодючості та врожаю, відігравали значну роль. Отже зовсім природно, що робили ці божества в пластиці, поміщували їх в житлах, а після смерті складали померлому в гріб з вірою в їхню апотропеїчну та життєдайну силу. Так само тваринні фігурки могли мати магічний характер і також пов'язуватись з культом плодючості*»[21]. Чоловічі статуетки, на його думку, відображали божество-воїна. Його вважає прийшлим від народів, з якими контактували трипільці, таким собі культом, покликаним до вкорінення поваги до родових або племінних лідерів, матеріальна і військова сила яких, набирає обертів[22].

Микола Веселовський та проф. Аіліо висловлювали думку про те, що дрібна глиняна пластика, а саме, статуетки людей, тварин, моделі жител, були дитячими іграшками[23]. Таке припущення розкритикувала наукова спільнота[24].

Іншим змістом наповнювали трипільські статуетки дослідники, які вважали площадки трипільських поселень місцями поховання або рештками похоронного обряду – спалення небіжчика (Ернст Романович фон Штерн[25],

[16] Гамченко С. Спостереження над даними дослідів трипільської культури у 1909–1913 рр. *Трипільська культура на Україні.* Київ, 1926. Т. І. С. 40.

[17] Макаренко М. Етюди з обсягу трипільської культури. *Трипільська культура на Україні.* Київ, 1926. Т. І. С. 165–186.

[18] Hadaczek C. Osada przemysłowa w Koszyłowcach z epoki eneolitu, studya do poczatków cywilizacji w połud. wschod. Europie. Lwów, 1914.

[19] Біляшівський М. Борисівське городище. *Трипільська культура на Україні.* Київ, 1926. Т. І. С. 2.

[20] Гамченко С. Спостереження над даними… С. 40.

[21] Маєвський К. К. Трипільська пластика… С. 10.

[22] Там само. С. 19.

[23] Веселовский Н. И. Алебастровые и глиняные статуэтки домикенской культуры в курганах южной России и на Кавказе. *Известия археологической комиссии.* Санкт-Петербург, 1910. Вып. 35. С. 5, 9; Ailio J. Fragen der russischen Steinzeit. Helsingfors, 1922. S. 106.

[24] Козловська В. Точки трипільської культури біля с. Сушівки на Гуманщині. *Трипільська культура на Україні.* Київ, 1926. Т. І. С. 63–64; Бибиков С. Н. Культовые женские изображения раннеземледельческих племен Юго-Восточной Европы. *СА*. 1951. XV. С. 122.

[25] Штерн Э. Р. Ф. Доисторическая греческая культура... С. 55–60.

Петро Курінний[26], Валерія Козловська[27], Гелена Цегак[28] та ін.). Наприклад, Е. Р. фон Штерн вважав, що площадки – це сімейні гробниці, куди клали прах померлих. Спалення відбувалося в іншому місці, а згодом прах в урнах залишали у гробниці, всі інші речі, знайдені на площадці, зокрема й фігурки,– дари померлим[29]. Леон Козловський заперечував, що ці «гробниці» спалювали разом із тілом[30]. Інтерпретація Л. Козловського в'яжеться з його концепцією про фунеральність спалення трипільських житлових споруд. На його думку, людські статуетки, які знаходять на пам'ятках трипільської культури, – це заступні жертви (жінки, служанки, рабині), подібно як були з ними статуетки тварин, мініатюрні моделі будинків і кераміка. Все це спалювали разом із померлими у спорудах, а їхні останки у вигляді шарів перепаленої глиняної обмазки виявляють при розкопках. Г. Цегак поділяла погляди Л. Козловського, доповнювала свої висновки етнографічними джерелами, за якими наводилися приклади поховання в будинку та спалення покійника разом із його будинком. Щодо статуеток, то також відносила їх до категорії жертв на кшталт єгипетських (жіночі фігурки – дружини, чоловічі – раби). Тобто скульптури заміщували справжніх людей і тварин. Підвищення в будинках трактувала як місця жертвоприношень. Вона вважала, що гіпотеза про те, що статуетки відображають месопотамську богиню плодючості Нану, не актуальна для Європейського регіону, тут це заміна живої жінки – жертви[31].

В. Козловська відзначала велику кількість зламаних статуеток, припускала, що руйнація речей (не лише статуеток, а й інших виробів) відбувалася спеціально, внаслідок жалю за померлим. Це явище намагалася пояснити певним обрядом, в основі якого лежав психологічний момент, наприклад, навмисне руйнування речей, як виявлення гострого болю з приводу смерті, а заразом із тим і бажання знецінити коштовні речі, які віддавали мерцеві.

«*Жадоба руйнувати, нищити все, що є поблизу, в моменти гірких переживань це загальнолюдське психологічне явище, відоме на відповідному щаблі розвитку. Згадаймо за людські жертви, вигублених людей, нищення речей у сьогочасних дикунів під час похорону*»[32]. Пізніше цю тезу критикували,

---

[26] Курінний П. Монументальні пам'ятки трипільської культури. *Трипільська культура на Україні.* Київ, 1926. Т. І. С. 78–83.

[27] Козловська В. Точки трипільської культури... С. 51.

[28] Cehak H. Plastyka eneolitycznej kultury ceramiki malowanej w Polsce. *Światowit.* 1933. T. XIV. S. 229.

[29] Штерн Э. Р. Ф. Доисторическая греческая культура... С. 55–60.

[30] Kozłowski L. Budowle kultury ceramiki malowanej w swietle badan przeprowadzonych w Koszyłowcach, Niezwiskach, Buczaczu. Lwów, 1930. S. 30.

[31] Cehak H. Plastyka eneolitycznej… C. 230–231.

[32] Козловська В. Точки трипільської культури... С. 63.

Рис. 1. Типи статуеток та їхнє призначення за В. Козловською: 1 – підвішувати або встромляти в щось; 2 – ставити на пласку поверхню; 3 – садити на глиняний стілець. Матеріали з поселення Кошилівці (Львівський історичний музей)

як дещо наївну[33]. Наприклад, К. Маєвський не погоджувався з В. Козловською, що це результат жалю за померлим, апелюючи до розкопок Милонаса в Гагігос Космас в Аттиці, де переломи фігур у похованні були апотропеїчними. К. Маєвський припускає, що переламування трипільських статуеток також мало якесь апотропеїчне значення[34].

Але сам факт тронкації статуеток, який зауважила В. Козловська, заслуговує на увагу. У подальших спостереженнях над трипільською культурою дослідники не раз звертали увагу на цю обставину й робили спроби пояснити подібне явище.

Загалом прибічники теорії, що площадки – це поховальні пам'ятки, надавали статуеткам функціонального й апотропеїчного характеру і вважали зображеннями людей, а не божеств. Інколи обговорюванні предмети представляли як людські постаті й вважали заступними жертвами на

[33] Маєвський К. К. Трипільська пластика… С. 12; Бибиков С. Н. Поселение Лука-Врубливецкая и его значение для истории раннеземледельческих племен Юга СССР. *СА*. 1949. XI. С. 146.

[34] Маєвський К. К. Трипільська пластика… С. 12.

кшталт єгипетських Ушгебті[35]. Інші вбачали у глиняних фігурках самого жертвеника. Губерт Шмідт вважав статуетки адоративними[36].

Окрім визначення атрибуції трипільських площадок, на трактування статуеток впливало спостереження за типом самих фігурок. Першою подібну класифікацію зробила А. Скриленко, про яку мовилося вище[37], пізніше В. Козловська також відзначала, що різні типи статуеток вказують на різне призначення: одні були встромлені в щось, інші – поставлені на щось, треті – підвішені до чогось, четверті – сиділи на глиняних стільцях (рис. 1). Відповідно і їхня роль мала бути різною: одні мали ритуальне призначення, інші – побутове. Деякі з них колись належали до якихось груп, що, можливо, зображали якісь священні дії[38]. Подібну думку відзначаємо і в роботах К. Маєвського. Він погоджується із твердженням, що статуетки могли підвішувати завдяки отворам на плечових/стегнових отворах; у сидячій позиції, вірогідно, розташовували при вході до будинку; з циліндричною нижньою частиною ставили на рівну поверхню; з конічною ніжкою втикали у глину або пісок, або, можливо, носили під час культових процесій у руці[39].

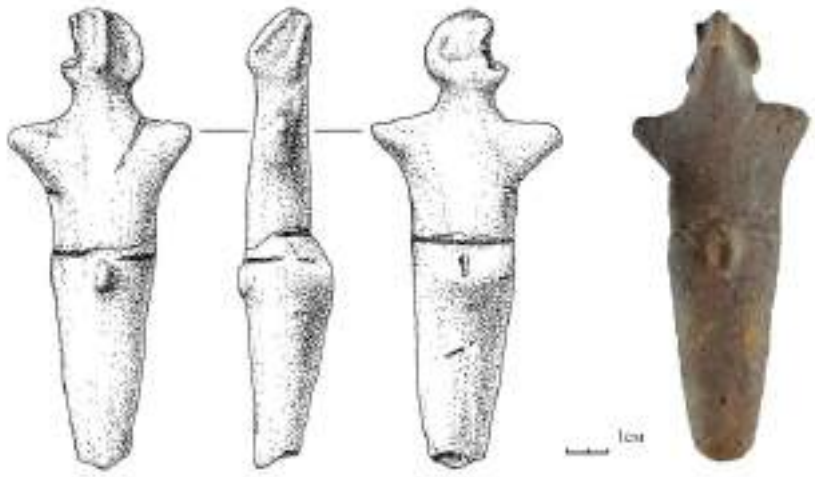

Рис. 2. Чоловіча статуетка з перев'яззю та поясом. Матеріал з поселення Кошилівці (Львівський історичний музей)

[35] Маєвський К. К. Трипільська пластика… С. 9.

[36] Schmidt H. Cucuteni. Berlin–Leipzig, 1932; Schmidt H. Cucuteni. Iaşi, 2007. P. 63–67.

[37] Скриленко А. Глиняные статуэтки… С. 152.

[38] Козловська В. Точки трипільської культури... С. 60.

[39] Маєвський К. К. Трипільська пластика… С. 12.

Ще одне питання, над яким замислювалися дослідники в контексті призначення статуеток, – це присутність або відсутність одягу. Наготі приписували апотропеїчні властивості[40]. Виразна стеатопігія наводила на думку про ідеї плодючості, які несе виріб, або пов'язана з концепцією краси того часу, або відображає реальний антропологічний тип тогочасних середземноморських жінок[41]. Розписи на фігурках спонукали до роздумів про можливе татуювання або обрядовий розпис тіла[42]. Цікаві спостереження К. Маєвського за одягом на чоловічій пластиці. Він зауважив на них прокреслену скісну смугу, яка йшла через груди, від плеча до стегон або дві прокреслені навскісні смуги від обох плечей до протилежних стегон, аналогічна оздоба трапляється і на статуетках культур Вінча, Малої Азії, Кікладських островів.

Окрім навскісних ліній на грудях, іноді окреслені горизонтальні лінії над стегнами (рис. 2). Ключем до пояснення таких фігурок дослідник вважає фігурку з Аморгоса, яка у правій руці тримає схематичний кинджал[43]. Ці статуетки представляють воїнів. На них позначений плечовий, а іноді й стегновий пояс, які призначалися для завішування кинджалу. Пластична продукція Південно-Східної Європи того часу, і трипільська зокрема, характеризується схематизмом, зокрема й певних анатомічних деталей. Майстри названих культур означували руки за допомогою коротких конічних виступів, вони могли так само передавати кинджал за поясом, або підвішеним до поясу, зображуючи лише сам пояс[44]. Роздумуючи над відсутністю одягу трипільських статуеток, Казимир Маєвський наводить думку Ф. Поульзена, що первісний митець і сьогоднішня дитина, бажаючи намалювати або представити пластично людську постать, намагаються накреслити її найсуттєвіші ознаки, немов пластично представити ідею людини. «*Первісний митець зовсім інакше ніж сучасна людина розуміє мистецькі символи, за допомогою яких, створює людську постать. Це причина непорозумінь та помилкових інтерпретацій, які спираючись на статуетки голої людської постаті вважають, що митець хотів свідомо представити оголену людську постать*»[45].

Справді, статуетки дописемної давнини мають певні особливості, які важко сприймає сучасна людина, вони, зазвичай нереалістичні, певні частини їх гіпертрофовані, інші – відсутні зовсім. На перший погляд, вони досить одноманітні, але при своїй подібності, навіть серед статуеток одного поселення, не знайти двох однакових. У межах традиційних форм,

[40] Скриленко А. Глиняные статуэтки… С. 152.

[41] Cehak H. Plastyka eneolitycznej… C. 176.

[42] Там само. С. 183.

[43] Majewski K. Figuralna plastyka cycladska. Geneza i rozwój form. Lwów, 1935. Tab. LXXI.

[44] Маєвський К. К. Трипільська пластика… С. 18.

[45] Там само… С. 11.

дозволялася певна свобода в можливості вибору тих чи тих прийнятих у суспільстві норм. Жорстка канонізація, властива сакральному мистецтву найдавніших держав, ще не сформувалася.

Первісне мистецтво часто порівнюють із фольклором, а суть фольклору не в тому, що *«поезія є набором незмінних закостенілих закінчених фрагментів словесного полотна…, а в тому, що більше чи менше подібні фрази будуються по певним зразкам-моделям…»*[46]. Потреба передати складні поняття чи явища приводила до розкладення природних форм та їх нового комбінування. Внутрішні властивості передавалися через зовнішні форми. Зовнішня оболонка не була чимось цілісним і замкненим – вона представлена у зв'язку з внутрішніми властивостями об'єкту. Ідея внутрішніх якостей передана через зовнішні атрибути (згадаймо виразну стеатопігію, яка, очевидно, мала передавати ідею плодючості). Відтак відбувається руйнація зовнішньої наочності[47]. На енеолітичній пластиці спостерігається стійкість окремих елементів і відсутність сталого канону окремих типів статуеток. Це наштовхує на думку, що саме окремі елементи були важливими для тих, хто виготовляв пластику[48]. Якщо таку думку застосувати до трипільських фігурок, стає зрозумілою легкість, з якою в межах однієї культури й одного періоду майстри переходять від реалістичних зображень до схематичних, від зображень, на яких людську постать передано відносно повно, до таких, на яких відсутні певні елементи, іноді навіть більшість. Це можна пояснити особливим, притаманним давнині розумінням людського тіла[49]. А спроби представити реалістично-схематичну пластику, як таку, що виготовлялася для родової верхівки, а схематичну – для рядового населення[50], втратили актуальність ще в середині XX ст.

Так, можемо спостерігати, як визначення ідеологічних уявлень, пов'язаних із трипільською теракотою, змінювалося від обережного означення пластики як ідолів на початку століття, до різноманітних припущень у подальші роки. Специфіку трактування трипільських фігурок у першій половині XX ст. визначила дискусія, щодо пояснення трипільських площадок як залишків житлових споруд чи поховальних пам'яток, вона мала великий вплив (часто вирішальний) на інтерпретацію статуеток. Коли площадки розглядали, як рештки житлових споруд, то пластику зазвичай бачили зображеннями божества, не конкретизованого або ж пов'язаного з

[46] Мелетинский Е. М. «Эдда» и ранние формы эпоса. Москва, 1968. С. 110.

[47] Неклюдов С. Ю. Особенности доисторической системы в долитературном повествовательном искусстве. *Ранние формы искусства.* Москва, 1972. С. 213.

[48] Антонова Е. В. Антропоморфная скульптура древних земледельцев Передней и Средней Азии. Москва, 1977. С. 9.

[49] Там само... С. 10.

[50] Majewski K. [Reviev of the artcle Plastyka eneolitycznej kultury ceramiki malowanej w Polsce. *Światowit.* 1933. T. XIV, by H. Cehak]. *Światowit.* 1934. T. XVI. S. 286–288.

культом плодючості. Прихильники фунеральності площадок поширювали її і на пластику. Вона, найчастіше, уявлялася зображенням справжньої жінки й набувала властивостей пожертви, заміняла справжню людину. Статуеткам також надавали апотропеїчного змісту. Деякі інтерпретації мали помітний відбиток концепції «*міфологічної школи*», яка склалася ще наприкінці XIX ст. і була надзвичайно популярна свого часу. Згідно з цією концепцією, майже всі без винятку архаїчні міфи – наслідок різних явищ природи: дощу, грому тощо. Неабияк вплинула на трактування старожитностей Трипілля і заполітизована теорія автохтонного розвитку слов'янських племен. У подальших дослідженнях деякі з цих ідей були відкинуті, інші – одержали розвиток.

Наприкінці 40-х – на початку 50-х років XX ст. вийшли низка статей та монографія Сергія Бібікова[51]. Його роботи, без перебільшення, можна назвати такими, що задали тенденції у найближчі десятиліття на спроби розуміння змісту трипільської пластики радянським дослідникам.

С. Бібіков, услід за К. Маєвським[52], акцентує на тому, що пластика Трипілля схематичніша, ніж південніших регіонів. Зважаючи на цю особливість, намагався розшифрувати зображення рук трипільських статуеток, які мають вигляд коротких конічних відростків. Зіставляючи кікладські скульптури (від натуралістичних до найсхематичніших), дослідник дійшов висновку, що в усіх статуетках втілено однаковий сюжет – образ жінки зі складеними під грудьми руками. З огляду на це, він трактує руки у вигляді конічних відростків чи округлих виступів на кікладських статуетках схематичного типу тотожними, за змістом, найпопулярнішому, натуралістичному оформленню рук на грудях або під грудьми[53]. Можна додати, що процес схематизації жесту рук під грудьми в округлі виступи, засвідчено і на пластиці анатолійських пам'яток[54].

Виконання складених під грудьми рук жіночих статуеток мало широке розповсюдження серед землеробських культур того часу: в Малій і Передній Азії, на Кіпрі, Балканах, поступово зникаючи на схід і північний схід від Балкан. Дослідник доходить висновків, що конічні руки-відростки у трипільській скульптурі передають той самий сюжет у схематичному вигляді, така схематизація відповідає основній тенденції ранньоземлеробської пластики – поступово, в міру віддалення від центрів давніх землеробських цивілізацій, втрачати риси натуральності, роблячи їм заміну своєрідною

[51] Бибиков С. Н. Поселение Лука-Врубливецкая и его значение…; Бибиков С. Н. Культовые женские изображения…; Бибиков С. Н. Поселение Лука-Врубливецкая. *МИА*. Москва, 1953. № 38. С. 1–460.

[52] Маєвський К. К. Трипільська пластика… С. 14.

[53] Бибиков С. Н. Поселение Лука-Врубливецкая… С. 228.

[54] Антонова Е. В. Антропоморфная скульптура… С. 41.

стилізацією, вибудованою на відтворенні певної схеми[55]. Потрібно відзначити, що, можливо, схематизація зумовлена не лише географічною віддаленістю, адже в енеолітичний час статуетки по всій ранньо-землеробській ойкумені мали тенденцію до схематизації, яка не обов'язково була наслідком взаємовпливів, а могла відображати одну зі стадій осмислення образу при використанні близьких технічних засобів для його втілення[56].

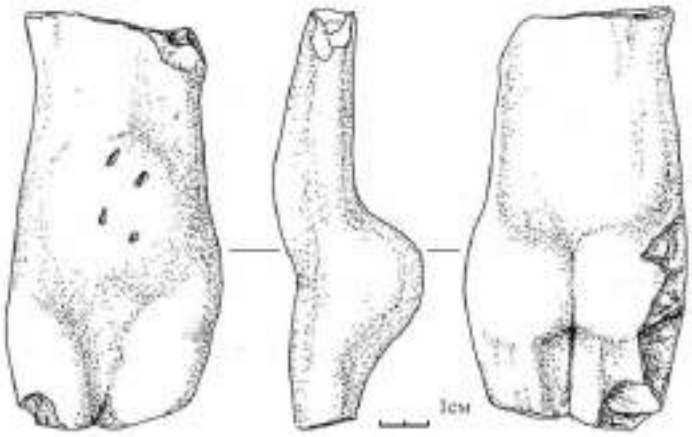

Рис. 3. Жіноча статуетка з відбитками зерна на животі. Матеріал з поселення Незвисько (Львівський історичний музей)

Сергій Бібіков критикує припущення Едмунда Булянди[57] про те, що конічні плечові виступи – це крила[58]. Розвиваючи цю тему, припускає, що наскрізні отвори на подібних плечових відростках, не для підвішування, оскільки інколи дуже вузькі або ж не є наскрізними, а на деяких статуетках навпаки настільки великі і так розташовані, що чітко передають відведені від тулуба лікті при покладених на грудях руках. Тобто отвори на плечових виступах трипільських статуеток передають отвір між тулубом і руками, зігнутими в лікті й покладеними на груди[59]. За таким трактуванням трипільська пластика перегукується зі сюжетом ранньоземлеробської скульптури інших територій, де образ жінки – «*богині плодючості*» – представлено фігурками з руками на грудях. Оскільки конвергентне виникнення однакового сюжету на такій широкій території малоймовірне, культ плодючості, відображений у фігурках жінок, із певними

[55] Бибиков С. Н. Поселение Лука-Врубливецкая… С. 235.

[56] Антонова Е. В. Антропоморфная скульптура… С. 70.

[57] Bulanda E. Kult Bogini-Matki w kulturach prehistorii i etnologii. *Światowit.* 1947. T. XVIII. S. 6.

[58] Бибиков С. Н. Поселение Лука-Врубливецкая… С. 229.

[59] Там само. С. 235.

перетвореннями, ймовірно, проник із теренів давніх землеробських цивілізацій Малої та Передньої Азії, через Балкани, до Південно-Східної Європи[60].

С. Бібіков, спостерігаючи за пластикою ранньотрипільського поселення Лука-Врублівецька, виявив, що більшість статуеток знайдено в межах житла, менша частина – за межами житлових споруд, у ямах із відходами. Через це пов'язує їх місце розташування з піччю або викидами з печі. Відзначав неоднорідність фігурок за якістю виготовлення, що може бути пов'язане з різницею у застосуванні. До гірше вироблених належать статуетки з відбитками зерна пшениці, деякі з них мали домішку зерна або муки у глиняному тісті. Т. Пассек відзначала овальні заглиблення, якими прикрашали ноги, шию, груди статуеток з іншого ранньотрипільського поселення – Берново-Луки. Дослідниця припускала, що ці прикраси імітують зерна, як у Луці-Врублівецькій, де справжні зерна були додані до глиняного тіста статуеток[61] (рис. 3). Схоже, що до створення статуеток із зерном у тісті підходили не особливо ретельно – вони слабо випалені, недбало сформовані й орнаментовані. С. Бібіков робить висновок, що такі скульптури були створенні нашвидкуруч, слугували короткий проміжок часу, а потім залишалися без уваги. Їх кидали у вогонь одразу після формування, без попереднього просушування, коли зерна пшениці, знаходячись у вогкій глині, ще не встигли розбухнути. Останнє встановили за розмірами та по формі відбитків зерна. Після цього релігійно-магічного акту, пов'язаного з ідеєю плодючості, статуетками більше не користувалися. Про них забували або знищували. Дослідник припускав, що так поводилися не лише зі статуетками, які мали відбитки чи домішки зерна, а з більшістю фігурок, оскільки група погано випалених і недбало сформованих статуеток кількісно домінує. Наступне припущення, яке висунув дослідник: такі дії проводили в певну пору року – в зимово-весняний період, перед посівами[62]. Пізніше Наталія Бурдо зробила спробу конкретизувати гіпотезу С. Бібікова щодо використання недбало виконаних статуеток. Вона пов'язує їх з обрядами жертвоприношення, які супроводжували майже всі обрядові дії. Знахідки фігурок та їхніх фрагментів в ямах інтерпретувала як поховання решток жертвоприношення після здійснення обряду, що було звичайною сакральною практикою[63].

[60] Бибиков С. Н. Поселение Лука-Врубливецкая… С. 237.

[61] Пассек Т. С. Раскопки трипольских поселений на среднем Днестре. *КСИИМК.* 1953. Вып. 51. С. 52.

[62] Там само. С. 256.

[63] Бурдо Н. Сакральний світ трипільської цивілізації. Київ, 2005. С. 115.

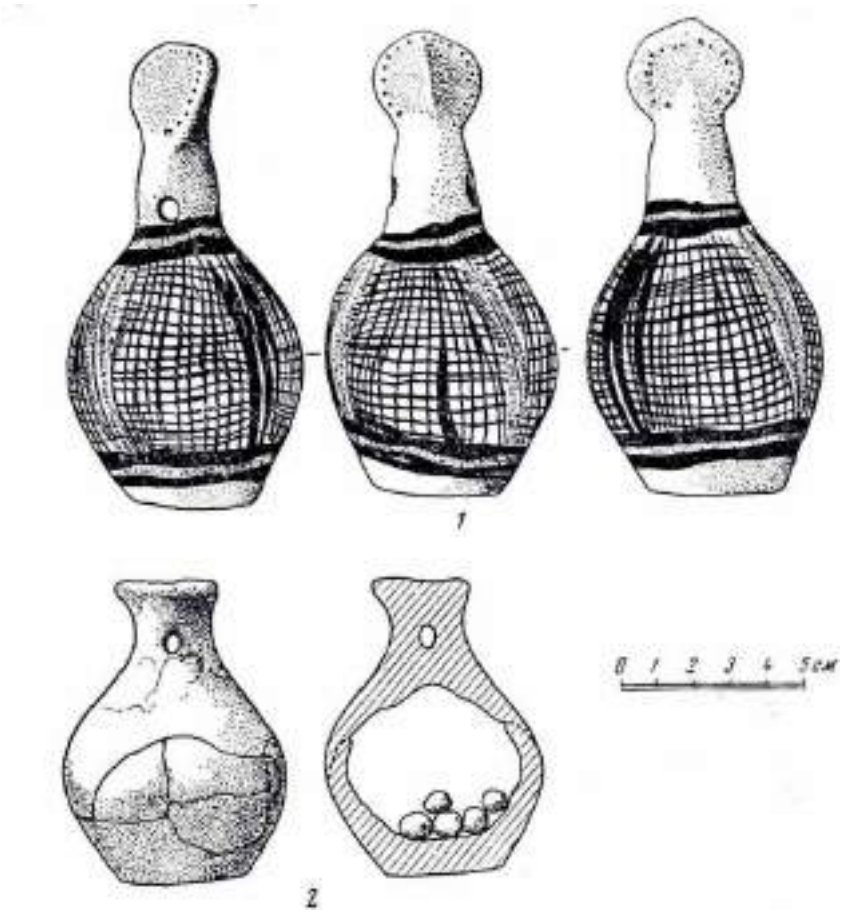

Рис. 4. Брязкальця з поховань біля с. Вихватинці (за: Пассек, 1954)

У раніших публікаціях С. Бібіков намагався пояснити розбиття та недбайливе ставлення до жіночих статуеток розпадом матріархального укладу. Посилення ролі скотарства, значимість мисливства підвищували роль чоловіка і сприяли його виходу на передній план економічного життя суспільства. Накопичення родового багатства та його охорона від посягань ворожих племен висували чоловіка на роль захисника родових цінностей. Суспільна роль жінки натомість звужується – вона головна біля домашнього вогнища, а не розпорядниця в господарстві дому. Культ жінки-матері плодючості ще продовжує існувати, існують жертовники в тих місцях, з якими більше пов'язана її діяльність: у домі біля печі, розтираючи зерно, з дитиною на руках. Так вимальовується патріархально-родовий лад дотрипільського та трипільського суспільства[64]. Ці твердження не підкріплені

[64] Бибиков С. Н. Поселение Лука-Врубливецкая и его значение… С. 147.

вповні археологічним матеріалом, одного факту можливої тронкації статуеток недостатньо для таких висновків. Сам автор, видається, відмовився від такої трактовки статуеток, оскільки в подальших роботах не розвивав цієї теми.

Окрім описаного типу статуеток із домішками зерна в тісті, існують мініатюрні. С. Бібіков розуміє їх як амулети[65], а також ретельно зроблені крупні фігурки, вкриті складним орнаментом. Врізані лінії орнаменту часто інкрустовані білою фарбою. Це – група теракот, яку виготовляли не для нетривалого використання, – про них не забували, їх не нищили. С. Бібіков розглядає їх як охоронців дому, зображення родоначальниць, берегинь вогнища, оскільки в давніх уявленнях вогнище було джерелом достатку, плодючості, багатства[66].

Тут варто згадати роботу Сергія Токарева, який аналізував палеолітичну жіночу скульптуру. Він заперечував можливість розглядати давню жіночу скульптуру як родоначальниць роду, оскільки етнографічний матеріал свідчить, що родовий і сімейно-родовий культ предків являє собою досить пізню форму релігії, яка притаманна лише патріархальному суспільству, а т. зв. *«культ жіночих предків»* або культ жінок-родоначальниць взагалі майже ніде не зафіксований[67]. Свої висновки він поширює і на трипільську скульптуру та вбачає в цих зображеннях господарку вогнища, заступницю материнського роду або сім'ї[68].

С. Бібіков, вдаючись до етнографічних аналогій, намагався трактувати трипільську чоловічу скульптуру. Дослідник наводив паралелі зі слов'янським культом Ярила, який ототожнюється з культом Германа Південно-Східної Європи і стоїть близько до культів на честь Адоніса, Діоніса, Осиріса в давньому світі. Обряд, пов'язаний із цим культом, виглядає так. У болгарських селах, під час посухи готували трапезу, аналогічну до поминок. Потім у потаємному місці виготовляли чоловічу фігурку із глини з гіпертрофованими ознаками статі, клали її у дерев'яну труну, прикрашали квітами і запалювали свічки. Наприкінці закопували в пісок або кидали у водойму. Після «поховання» всі учасники їли та пили як на поминках. Дослідник припускає, що чоловічі трипільські статуетки – відображення культу плодючості й могли використовуватися подібно для закликання дощу, гарного врожаю[69].

У Трипіллі на пізньому етапі розвитку відомі поховання із супровідним інвентарем. Серед речей трапляється і жіноча глиняна скульптура. С. Бібіков пояснює цей факт єдністю уявлень про смерть та воскресіння. Злиття

[65] Бибиков С. Н. Поселение Лука-Врубливецкая и его значение… С. 258–259.

[66] Там само. С. 258.

[67] Токарев С. А. К вопросу о значении женских изображений эпохи палеолита. *СА*. 1961. № 2. С. 14.

[68] Там само... С.19–20.

[69] Бибиков С. Н. Поселение Лука-Врубливецкая… С. 264–265.

уявлень про смерть та народження, подібність обрядів, у яких смерть виступає і джерелом життя – це дуже характерна риса давніх вірувань й обрядовості. Ідея смерті та воскресіння чітко простежується як у землеробських народів, так і у мисливських, не обмежується рослинним світом, розповсюджується і на тваринний[70].

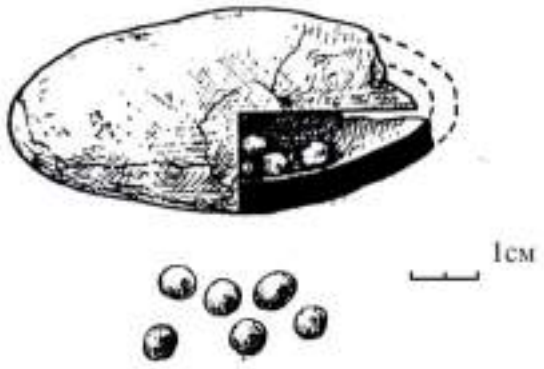

Рис. 5. Брязкальце з Луки-Врублівецької (за: Бібіков, 1953)

Т. Пассек, яка працювала в 50-х роках XX ст. із пізньотрипільськими похованнями у Вихватинцях, окрім статуеток, натрапила на антропоморфні брязкальця. У дитячому похованні перед лицем лежало шароподібне брязкальце з голівкою і лицем як на статуетках. Його нижня шароподібна частина розписана широкою смугою червоної сітки як на пізньотрипільських посудинах. Сюжет можна трактувати як одяг – спідниця, а по боках кінці поясу, які звисають. В іншому дитячому поховані знайдено ще одне подібне брязкальце, але без голови й розпису (рис. 4). Поєднання брязкальця з головою вказує на необхідність розглядати його не просто як дитячу іграшку, а швидше, як особливий предмет, покладений до могили дитини, який має оберігати її в загробному світі від злих духів. Т. Пассек наводила приклади з етнографічних матеріалів про брязкальця, свистілки як про культові предмети, які мали апотропеїчні функції[71]. Непереконливо виглядають твердження, що трипільські брязкальця – писанки[72], особливо це стосується цих антропоморфних із Вихватинців. Наведу приклад і продовгуватого овального калатальця з Луки-Врублівецької (рис. 5): його форма не особливо нагадує яйце, на ньому не має слідів фарби і тому ототожнювання з писанками – дуже сумнівне. Відомо про існування брязкалець і з інших трипільських поселень – Бодак та Солончен, проте знаємо про них зі слів Т. Пассек[73], а про їхній зовнішній вигляд неможливо сказати щось напевно.

[70] Бибиков С. Н. Поселение Лука-Врубливецкая… С. 261.

[71] Пассек Т. С. Итоги работ в Молдавии в области первобытной археологии. *КСИИМК.* 1954. Вып. 56. С. 94–95.

[72] Шовкопляс Г. М. Давньоруські писанки (з колекції Державного історичного музею УРСР). *Археологія.* 1980. № 3. С. 97; Сушко А. О. Давньоруські писанки. *Археологія.* 2011. № 2. С. 51.

[73] Пассек Т. С. Итоги работ в Молдавии… С. 92–93.

Статуетки з ознаками вагітності в поховані дівчинки з Вихватинського могильника Т. Мовша пояснювала єдністю уявлень про життя і смерть, яку припускав і С. Бібіков. *«Ця маленька богиня плодючості, ймовірно, повинна була забезпечити появу замість померлої нової дитини»*[74].

Загалом щодо скульптур у пізньотрипільських могильниках однозначно можна стверджувати лише одне – поховання антропоморфних жіночих зображень цікаве тим, що розкриває ще одне значення цих зображень у період пізнього Трипілля і вказує на ту важливу роль, яку подібні жіночі зображення відіграють у заупокійному культі трипільського населення.

У цей час до трипільської пластики зверталася Т. Мовша. Вона простежила й описала видозміни антропоморфної теракоти впродовж усього періоду існування трипільської культури. У висновках дослідниця не погоджується з думками, висловленими в ранніх працях С. Бібікова[75], що трипільські статуетки навмисно розбивали, приводить у приклад статуетки з Коломийщини I, де непошкоджені розміщені на конусоподібних підвищеннях біля печей. Постійне зберігання кальцинованих кісток тварин усередині житла поряд із піччю свідчить про те, що статуетки перебували тут не тому, що ними користувалися короткий час при проведенні культових обрядів за обов'язкової участі вогню, після чого забували чи знищували, а тому, що їх ставили біля печі спеціально, оскільки місце біля вогнища було священним, а ці жіночі статуетки пов'язані з культом матері.

Працюючи на поселені Солончени I, Т. Мовша зафіксувала одну цікаву обставину – навмисне захоронення в різних частинах площадки жіночої статуетки та чотирьох мініатюрних посудин[76]. Фігурка в сидячому положенні з відкинутим назад торсом, масивною нижньою частиною тулуба і конічними ногами. Прикрашена спіральним врізаним орнаментом, який вкриває поверхню. Орнаментальні заглиблення заповнені білою пастою. Під час розчистки житла знайдено ще чотири статуетки з відбитими головами й неорнаментовані[77]. Дослідниця припускає, що ці предмети пов'язані з різними обрядами, які проводили у процесі будівництва будинку. Статуетка, похована під площадкою, стосується культу плодючості та достатку в будівлі. Невеликі посудини були поставлені, вірогідно, для жертовних підношень їжі. Так, на поселенні Коломийщина I, під фундаментом житла № 24, була посудина, наповнена перепаленими кістками жертовних тварин, на тому ж поселенні під іншим житлом також знайдено статуетку. Дослідниця

[74] Мовша Т. Г. Об антропоморфной пластике трипольской культуры. *СА*. 1969. № 2. С. 33.

[75] Мовша Т. Г. К вопросу о развитии трипольской антропоморфной пластики. *КСИА*. 1953. Вып. 2. С. 87.

[76] Мовша Т. Г. Глинобитное жилище раннетрипольского поселения Солончены I. *Известия Молдавского филиала Академии Наук СССР*. Кишинев, 1955. № 5(25). С. 10.

[77] Там само. С. 12.

зіставляла ці факти з культовим дитячим похованням у заглиблені підлоги на поселенні Лука-Врублівецька[78].

Подібні обставини перебування статуетки, її контекст дозволяють гіпотетично розширити сферу застосування трипільської пластики та надають їй нових додаткових властивостей в обрядових дійствах і світобаченні трипільців.

Складність та диференційованість ідеологічних уявлень стародавнього населення, навіть у межах культу плодючості, демонструє наявність полімастної пластики – статуеток і підвісок. На думку Юрія Захарука, перші застосовували як ідоли, другі – як амулети[79].

Типу сидячих статуеток присвятив роботу Мечислав Гембарович[80]. Дослідник виділив кілька варіантів сидячих жіночих скульптур, а їх різнорідність пояснював можливими впливами інших типів статуеток або результатом змін в ідеологічних уявленнях. Частину з них він вважав ідолами, частину – амулетами, а деякі – аксесуарами для магічно-культових дій[81]. Зазначав, що цей тип статуеток не може самостійно тримати рівновагу і потребує опори, та припускав, що скульптурки сиділи на гойдалках, а наскрізні отвори на надстегнових та плечових виступах були зроблені для фіксації[82].

Мотив гойдалки М. Гембарович відшуковує у давньогрецькій культурі, де він пов'язаний із культом Адоніса. Сюжет із гойдалкою притаманний критському хтонічному божеству – Фредрі, а також присутній у давньому мистецтві Месопотамії. Подібність мотиву гойдалки в різних культах давнього світу і його зв'язок із землеробськими спонукали дослідника припустити, що гойдалка в цих випадках не просто забава, а магічне дійство, пов'язане зі збільшенням врожаю[83].

У роботах 1950-х років XX ст. завдяки новим відкриттям і появі нових контекстів знахідок відбувається переосмислення образів, які втілюють людські статуетки. Стає очевидним їх складність та поліфункціональність. Різні групи таких виробів мали різне призначення і широке застосування в обрядовості трипільського населення: від дійств, пов'язаних із забезпеченням доброго врожаю, до поховального обряду.

Спостерігаємо використання широких етнографічних паралелей для пояснення змісту, який давні люди вкладали у пластику для підтвердження і

---

[78] Мовша Т. Г. Глинобитное жилище... С. 10.

[79] Захарук Ю. Н. Глиняный амулет из с. Кошиловцы (К вопросу о трипольской пластике полимастного характера). *СА*. 1960. № 2. С. 235.

[80] Гембарович М. Т. К вопросу о значении трипольских женских статуэток. *СА*. 1956. Т. XXV. С. 106–123.

[81] Там само... С. 120.

[82] Там само. С. 108.

[83] Там само... С. 112.

посилення своїх гіпотез, а також для відповідей на запитання: для чого виробляли і в яких обрядах використовували трипільські статуетки? Треба зазначити, що дослідники й раніше залучали етнографічні дані, але досить спорадично. Саме С. Бібіков фактично започаткував використання методу ретроспективи й історичних аналогій для реконструкції світосприйняття та релігійних уявлень трипільського населення, які стали основними в радянський час, але з певними трансформаціями використовуються і сьогодні.

Найвідоміші з ретроспективних роботи Бориса Рибакова[84]. Його доробок стосується, передовсім, інтерпретації орнаменту на посуді. Менше висловлених припущень щодо застосунку й ідейної навантаги антропоморфної пластики.

Дослідник використовує кілька ключів для розуміння трипільських артефактів. Це – етнографічний матеріал із народного мистецтва, який зберіг елементи, що зародились у трипільську епоху. Другий – індоєвропейська міфологія, священні гімни Рігведи й Авести. Третій – наукова реконструкція древньої індоєвропейської лексики, яка означує поняття, через які давня людина визначала світ і своє його розуміння (зміна дня і ночі, світла і пітьми, зміну сезонів тощо). Але наріжним каменем для розуміння давньої символіки він вважав світосприйняття і світогляд землеробів, відомі за пізніми міфами, етнографічними язичницькими обрядами[85]. Проводив широкі етнографічні паралелі з віруваннями східних слов'ян та індоєвропейським епосом.

У трипільській пластиці виокремлює «чарівниць» і «породіль». Перших пов'язує з ритуалами, спрямованими на одержання дощу. Такі, на думку Б. Рибакова, знахідки з Незвиська: сидяча фігурка, стільчик, мініатюрна чаша і черпачок. Він вважає, що це – цілісна композиція. Фігурка сиділа на стільчику, чашу ставили їй на коліна, у неї клали черпак. Сидяча статуетка з Кошилівців, також могла передавати такий сюжет (рис. 6). Усе це представляло один із видів зачарування води, яка була дуже важливою для землеробів. Проводить паралелі з ранньотрипільським антропоморфним посудом у вигляді групи жінок (іноді однієї), які тримають на руках підняту догори чашу. На ній іноді зображені жіночі груди – це відображає низку архаїчних понять: велике жіноче божество – молоко – дощ (небесна вода)[86]. Б. Рибаков вважає, що саме до цього божества і зверталися «чарівниці» з проханням про воду. Ця богиня не мала конкретного образу, а зображувалася полімастними символами – антропоморфними полімастними амулетами (рис. 7), зображеннями або рельєфами жіночих грудей на

[84] Рыбаков Б. А. Космогония и мифология земледельцев энеолита. *СА*. 1965. № 1. С. 24–47; Рыбаков Б. А. Космогония и мифология II... С. 13–33; Рыбаков Б. А. Язычество древних славян. Москва, 1981.

[85] Рыбаков Б. А. Космогония и мифология I… С. 25.

[86] Там само… С. 26.

посудинах. «*Дощ уподібнювався молоку, це змушувало бачити у хмарах жіночі груди або коров'яче вим'я*»[87].

Ще один вид статуеток – «породіллі». Це – стрункі образи з ледь позначеними грудьми й ознаками вагітності на малих термінах. Вони втілювали ідею насіння, зародження нового життя, оскільки магія плодючості полів переплетена з магією людської плодючості. На животах цих статуеток часто наносили певні знаки: малюнок з чотирьох квадратів із крапками в кожному, іноді – дві змії[88].

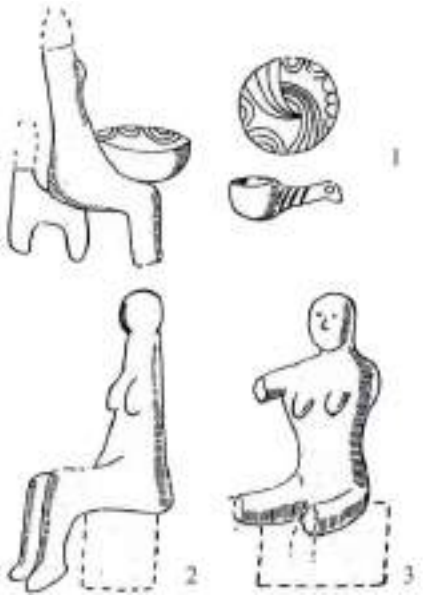

Рис. 6. «Чарівниці»-заклинательки води: 1 – Незвисько; 2 – Кошилівці; 3 – Київщина (за: Рибаков, 1965)

Так, за Б. Рибаковим, пластика несе дві основні ідеї давніх землеробів: прохання небесної вологи та бажання посилити плодючість зерна. Це зовсім не охоплює всіх питань, які ставить перед дослідниками трипільська скульптура, але пояснює певні сюжети, їй притаманні. Очевидно, фігурки були поліфункціональними через розмаїття образів і контекстів їхнього місцезнаходження.

Висновки Б. Рибакова справили великий вплив на дослідників, які в подальшому розробляли питання трипільської ідеології. Сьогодні розробки дослідника одні науковці приймають схвально[89], інші – піддають критиці[90].

Справді, до етнографічних паралелей необхідно ставитися вкрай обережно, оскільки вони настільки розмаїті, що в них можна знайти абсолютно протилежні пояснення подібних явищ. Згадаймо етнографічні паралелі, які проводили дослідники на початку XX ст. В. Козловська наводила етнографічні дані, за якими деякі племена на первісній стадії розвитку здійснювали обряди псування речей померлого, щоб передати свій жаль. Опираючись на ці відомості, вона так пояснювала розбитість статуе-

[87] Рыбаков Б. А. Космогония и мифология I… С. 34.

[88] Там само. С. 29.

[89] Гладилін В. М. Замітки до трипільської культури. *Археологія.* 2010. № 3. С. 122.

[90] Ткачук Т. М. Історія досліджень змістового значення трипільсько-кукутенської орнаментації. *Енциклопедія трипільської цивілізації.* Київ, 2004. Ч. 1. С. 234–251.

ток[91]. Або ж у трактуванні трипільських площадок як поховальних споруд дослідники також послуговувалися багатим етнографічним матеріалом[92].

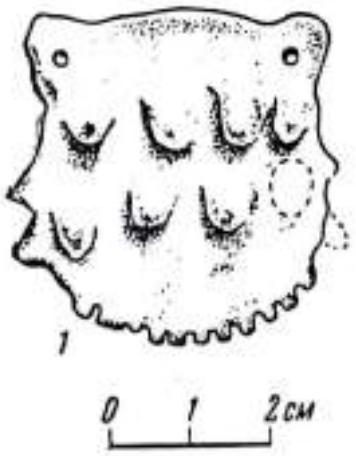

Рис. 7. Полімастний амулет з Кошилівців (за: Захарук, 1960)

Крім того, сьогодні трипільське населення не розглядають як індоєвропейське. Очевидно, що не можна заперечувати можливості асиміляції якоїсь частки пізньотрипільської етнічної компоненти в середовищі індоєвропейців із невідворотною втратою ідентичності. Як зазначав Володимир Круц: «*Подальша доля трипільців складалася, очевидно, по-різному. В усякому разі відчутних слідів у наступних культурах епохи ранньої бронзи практично не лишилося*»[93]. Справді, трипільські культурні традиції далекі від традицій індоєвропейських племен доби бронзи з їхньою виразною домінантою патріархальної ідеології скотарів. Відзначений розрив культурної традиції не дозволяє нам вбачати суттєві трипільські впливи в культурах доби бронзи, носії яких мали власні технологічні й ідеологічні традиції[94]. Саме тому, спроби опиратися на індоєвропейську міфологію для пояснення трипільської ідеології сприймаються з пересторогою. Очевидно, що індоєвропейські племена поглинули певний трипільський компонент, можливо, внаслідок цього трипільські вірування залишили якийсь відбиток у світобаченні індоєвропейської спільноти, але який саме, у яких міфах і віруваннях він проявився, ми не знаємо.

Питання інтерпретації глиняних трипільських фігурок передбачає, насамперед, розгляд широкого тла ранньоземлеробської пластики Південно-Східної Європи, Передньої і Середньої Азії. Якщо генетичне підґрунтя власне трипільської пластики зафіксоване в іконографії у стилі зображень, пов'язане з культурою Прекукутень, то ідеї, закладені в ній, значно глибші і, вірогідно, сягають найраніших осередків землеробських спільнот.

Висновки робіт Б. Рибакова відчутні в розробках Т. Мовші. Аналізуючи домішки у глині статуеток, їхні стилістичні особливості, деякі орнаментальні сюжети, дослідниця намітила такі за функціоналом групи жіночих фігурок, пов'язані з ідеєю абсолютно конкретної плодючості:

[91] Козловська В. Точки трипільської культури... С. 63.

[92] Cehak H. Plastyka eneolitycznej… C. 230.

[93] Давня історія України в трьох томах. Київ, 1997. Т. 1. С. 248.

[94] Отрощенко В. В. Етнічні проблеми передісторії України (доба бронзи). *Таврійські студії.* 2011. № 1. С. 3.

1. З домішками зерна пшениці у глиняному тісті або з відбитками зерна. 2. З металевою пластинкою під глиною внизу живота. 3. Із зображенням паростка або дерева, пов'язані, очевидно, з ідеєю воскреслої рослинності. 4. Зображують майбутню матір, а також матір-годувальницю. 5. Зображують берегинь вогнища, культ якого пов'язаний із жіночим образом. Це – статуетки, які знаходять у житлах біля залишків печей[95]. 6. «Оранти» – особлива група з піднятими вгору модельованими руками або конічними відростками на їхньому місці (рис. 8). Іноді, як і в культурі Гумельниця, ця фігурка зображає вагітну жінку[96]. Т. Мовша, послуговуючись припущеннями Б. Рибакова, трактує цей образ як велику богиню, мати всього живого, землі й неба, яка знову зачинає світ, і що культ «Оранти» привнесений до християнства у вигляді культу Богородиці.

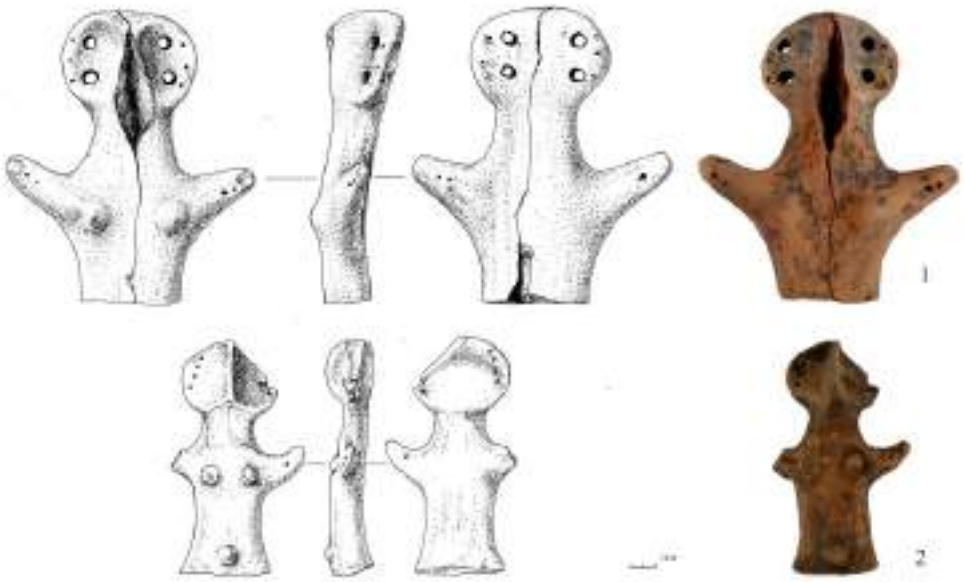

Рис. 8. Статуетки у позі «Оранти» з Кошилівців (Львівський історичний музей)

Всі жіночі фігурки, не залежно від того, до якої групи чи типу вони належать, на думку дослідниці, – божества плодючості. Проте статуетки, які передають певний образ, мали конкретне призначення, їх використовували в магічних обрядах, пов'язаних із молінням про достаток води, зерна, металу чи потомства[97]. Подібну думку висловлено щодо статуеток доби бронзи з

[95] Мовша Т. Г. Святилища Трипольськой культуры. *СА*. 1971. № 1. С. 202.

[96] Мовша Т. Г. Об антропоморфной пластике… С. 32–33.

[97] Там само… С. 33–34.

південного Туркменістану. Вадим Массон і Віктор Саріаніді інтерпретували їх зображеннями божеств, пов'язаними з різними аспектами ідеї плодючості[98].

Рис. 9. Реалістична пластика: 1 – Пекарі; 2 – Кошилівці (Львівський історичний музей)

Т. Мовша виокремила великий пласт пластики, яку схарактеризувала як реалістичну (рис. 9)[99]. Реалістична пластика також має риси поліфункціональності. Домінантне місце належить Великій богині – матері, володарці землі та неба. Вона зображена з народженою дитиною, яку годує грудьми, або з дитиною, яку носить у череві. Деякі фігурки, можливо, були портретами живих конкретних людей. Чоловіча голівка в шоломі з Кошилівців та дуже реалістична з Коломийщини зображали вождів, військових і племінних. Схематично-реалістичні зображення юнаків із перев'язом через плече відображають обряди посвячення. Деякі скульптури могли бути божествами – охоронцями гончарства, його різних видів виробництва. За аналогією зі схематичною пластикою, дослідниця припускає існування божеств, пов'язаних із землеробським культом та металообробкою[100]. На думку Т. Мовші, реалістична пластика разом зі схематично-реалістичною створювали значний пантеон божеств.

[98] Массон В. М., Сарианиди В. И. Среднеазиатская терракота эпохи бронзы. Опыт классификации и интерпретации. Москва, 1973.

[99] Мовша Т. Г. Нові дані про антропоморфну реалістичну пластику Трипілля. *Археологія.* 1973. № 11. С. 3.

[100] Там само. С. 20.

Цікавий матеріал, який доповнив деякі попередні висновки дослідників і дозволив зробити нові спостереження, отримано під час розкопок поселення Нові Русешти I[101]. Тут знайдено 114 фрагментів статуеток[102]. Серед них розбиті статуетки, в черевну порожнину яких вкладено

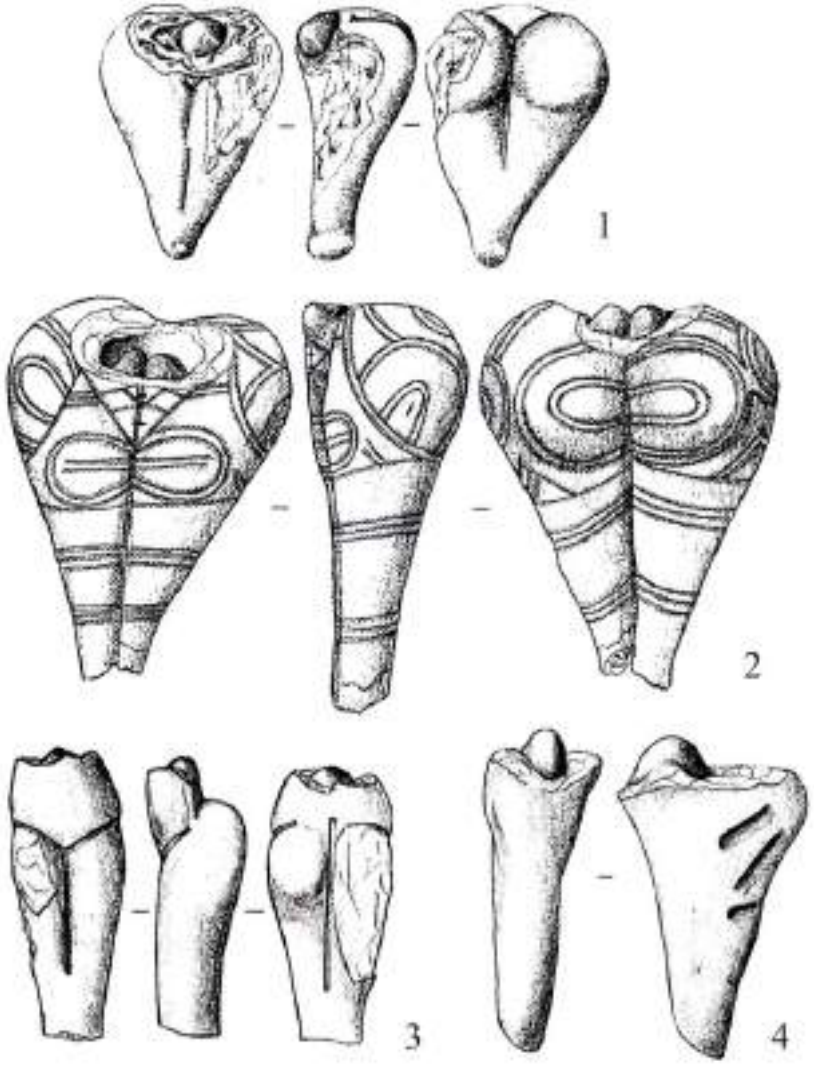

Рис. 10. Статуетки з глиняними кульками, закладеними у живіт: 1, 2 – Нові Русешти; 3 – Поливаний Яр II; 4 – Поливаний Яр III (за: Бурдо, 2002)

[101] Маркевич В. И. Многослойное поселение Новые Русешты I. *КСИИМК*. 1970. Вып. 123. С. 56–68.

[102] Кусургашева А. П. Антропоморфная пластика из поселения Новые Русешты I. *КСИИМК*. 1970. Вып. 123. С. 69.

глиняні кульки (рис. 10). В іншому випадку помітні відбитки якогось великого насіння (ймовірно, кісточкового). На думку дослідника пам'ятки Всеволода Маркевича, жіночі статуетки з ознаками вагітності та закладеними в живіт «зародками» у вигляді глиняних кульок, зерна чи іншого насіння, тотожні за значенням зі статуетками з Луки-Врублівецької, які робили із глиняного тіста з домішками зерна пшениці. Вони «*відносяться до весняного циклу обрядовості, пов'язаного з воскресінням природи та початком посіву полів*»[103].

А. Кусургашева та В. Маркевич виокремлюють на орнаментованій пластиці певний сталий набір орнаментальних фігур, притаманний усій ранньотрипільській пластиці Придністер'я, що вказує на традиційність значення цих фігур[104]. Вивчаючи знаки на жіночих статуетках анауської культури, Олена Антонова висловила думку, що вони мали магічне значення, посилювали міць самих фігурок.

Наносили їх у тих випадках, коли самі фігурки виготовляли з певною конкретною метою, наприклад, для обрядів, спрямованих на збільшення приросту кіз та овець (зображення козлів) чи врожаю (зображення паростків, рослин, які ростуть із лона). Такі зображення мали підкреслювати певні сторони богів плодючості. Вони були необхідні ще й тому, що статуетки не володіли ознаками, які би вказували на певне божество, всі вони відрізнялися один від одного лише незначними деталями та рівнем досконалості виконання[105]. Можливо, і до знаків на трипільській пластиці, певною мірою, можна застосувати таке пояснення.

Дослідники звернули увагу на одну цікаву особливість конструкції трипільської пластики[106]. А. Кусургашева констатує, що 80 % статуеток із Нових Русешт I зліплено з двох вертикальних половин (рис. 11). Технологічно це незручно, оскільки окремі частини фігур, зокрема торси, достатньо тонко модельовані й така конструкція ускладнює виробничий процес. Проте цей спосіб формовки залишається традиційним для майстрів і на пізніх етапах культури. Стійкість складної конструкції невиправдана, тому повинна пояснюватися особливим змістом. Дослідниця припускає, що дві дзеркальні половини, які складають фігуру із зерном всередині, містять ідею єднання двох начал, необхідних для зародження нового життя. Показово, що ці технологічні особливості, сховані від очей, закриті обмазкою, їхній зміст ховається всередині образу жіночої фігури, він відомий лише майстрові. Це

[103] Маркевич В. И. Многослойное поселение… С. 65.

[104] Кусургашева А. П. Антропоморфная пластика… С. 70–71.

[105] Антонова Е. В. К вопросу о происхождении и смысловой нагрузке знаков на статуэтках анауской культуры. *СА*. 1972. № 4. С. 16.

[106] Котова О. Доисторическая культура в Моравии. *Известия ГАИМК*. 1927. Т. V. С. 342; Бибиков С. Н. Поселение Лука-Врубливецкая… С. 205; Погожева А. П. К вопросу о технологии изготовления раннетрипольских статуэток. *КСИИМК*. 1973. Вып. 134. С. 30–31.

підкреслює магічне значення статуеток, а також вказує на таїнство особливих містичних обрядів під час виготовлення скульптур[107].

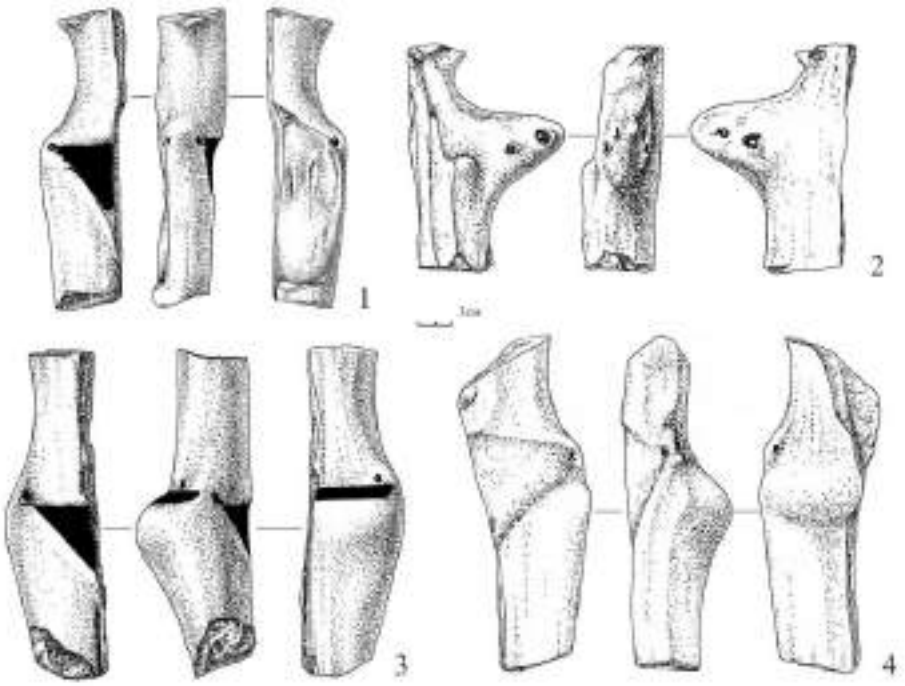

Рис. 11. Розбиті на двоє фрагменти статуеток, зліплених з двох вертикальних половин. Матеріал з поселення Кошилівці (Львівський історичний музей)

З ідеєю дуальності пов'язує особливості конструкції трипільської пластики Айна Погожева[108]. Дослідниця наводить приклади, коли дуальність виступає не приховано, а явно, як у Трипіллі та суміжних культурах, так і на території Малої та Передньої Азії (статуетки можуть зливатися плечима або торсами, виростати одна з другої вертикально, на животі однієї фігурки може бути прокреслена голова другої тощо). Прикметно, що найчастіше ці подвоєні фігури – однієї статі, зображують жінок, інколи одна менша за другу[109]. Опираючись на розробки Бориса Рибакова[110] і Джеймса Фрезера[111], вона зіставляє цю дуальність із мисливським давнім культом двох небесних

[107] Кусургашева А. П. Антропоморфная пластика… С. 76.

[108] Погожева А. П. Антропоморфная пластика Триполья. Новосибирск, 1983. С. 118.

[109] Там само. С. 119.

[110] Рыбаков Б. А. Космогония и мифология II... С. 18.

[111] Фрэзер Д. Д. Золотая ветвь. Москва, 1980.

(Небесних лосих або важенок) і двох аграрних (Матері Хлібу і Хлібної Діви, які в пізніші часи стали прототипами для міфу про Деметру та Персефону) богинь. Дослідниця вважає, що у трипільському суспільстві ці культи могли накладатися один на другого і так тільки закріпити двоїстий образ[112]. Дуальність, існування не одного, а двох божеств, які частково функціонально дублюють одне другого, притаманні для божеств плодючості. Наявність другого божества, можливо, відображало ідею розвитку, руху, змін у природі, які повторюються у природньому циклі[113].

У питанні змістовної навантаги теракоти А. Погожева виокремила декілька ознак, окрім технологічних, спостереження за якими стали інформативними. Вивчення топографії знахідок антропоморфних статуеток дозволило їй розвинути ідеї попередніх дослідників щодо того, як місце розташування впливає на їхні функції. Розміщені під підлогою – для захисту житла і його мешканців; біля печі – оберіг домашнього вогнища; під порогом– для охорони входу житла; біля зернотерок – співучасть у процесі розтирання зерна; у посудинах – можливо, для оберігання їжі; в похованнях – супровід померлих із метою допомоги у відродженні; у позі Оранти (жриці) – посередництво між людьми і богами[114]. Скульптурки також присутні на спеціальних культових місцях та вимостках.

Прокреслений чи намальований одяг пізньотрипільських статуеток дослідниця вважала обрядовим, церемонійним і пов'язувала з магічними ритуалами[115].

А. Погожева припускає, що в період середнього періоду Трипілля відбуваються певні зміни ідеологічних та естетичних уявлень, оскільки увага майстрів, зосереджена раніше на збільшеній і прикрашеній нижній частині тіла, переходить на голову й обличчя[116].

У другій половині XX ст. дослідники намагалися простежити, як відносяться один до другого різні типи пластики, активно розробляти тему взаємовідносин жіночого образу з образами змія та бика. Бика традиційно поєднували з чоловічим началом, його образ часто взаємодіє з жіночими зображеннями (рис. 12)[117]. Поєднання культу бика (уособлює чоловічий образ) і жінки простежується на Близькому Сході з неоліту й особливо яскраво проілюстровано на святилищах Чатал-Гьоюка. Культ бика був широ-

[112] Погожева А. П. Антропоморфная пластика… С. 119.

[113] Антонова Е. В. Антропоморфная скульптура… С. 88.

[114] Погожева А. П. Антропоморфная пластика… С. 115.

[115] Там само. С. 126.

[116] Там само. С. 135.

[117] Черныш Е. К. Энеолит Правобережной Украины и Молдавии. *Энеолит СССР*. Москва, 1982. С. 251; Погожева А. П. Антропоморфная пластика… С. 131–132.

Рис. 12. Кістяна пластинка з антропоморфним зображенням з Більче-Золотого

ко розповсюдженим і в Середній Азії[118]. У Трипіллі чоловічий образ дослідники часто пов'язують із зображенням бика й відзначають тісний зв'язок зображення бика та жіночого образу[119]. У пластиці трипільців його передавали наліпами на посудинах рогатої голівки тварини, зооморфним посудом відкритої форми, у вигляді стільців для жіночих фігурок – зі спинкою, оформленою бичою головою або рогами. За спостереженнями Михайла Макаревича, посуд із рельєфними голівками бика й наліпами, які символізують цю тварину, невипадкові. Він припускає, що разом із культом богині плодючості, матері-прародительки, бик як головна тварина в системі землеробсько-скотарського господарства стає іпостассю божества, а його роги – емблемою[120]. На думку С. Бібікова, у такому контексті жіночі зображення відображають культ рослинної плодючості у широкому розумінні – ідею, яка містить збільшення і благополуччя родини, роду. Зображення бика містить складний комплекс ідей, пов'язаних зі скотарством[121]. Наочно образи бика та жінки з'єднані на кістяній пластинці з Більче-Золотого у вигляді бичої голови з високими рогами. На ній пуансоном передана жіноча фігура з піднятими руками[122]. К. Черниш навіть висловила думку, що наполегливе поєднання у зображувальному мистецтві трипільців бика й жінки (розміщення жіночих фігурок на черепи биків і в «рогаті кріселка», «рогаті амулети» із зображенням жіночої фігури,

[118] Хлопин И. Н. Образ быка у первобытных земледельцев Средней Азии. *Древний Восток и мировая культура.* Москва, 1981. С. 23–30.

[119] Bulanda E. Kult Bogini-Matki... S. 9; Бибиков С. Н. Поселение Лука-Врубливецкая… С. 266; Макаревич М. Л. Исследования в районе с. Стена на Среднем Днестре. *КСИА.* 1960. Вып. 10. С. 24; Макаревич М. Л. Об идеологических представлениях у трипольских племен. *Записки Одесского археологического общества.* Одесса, 1960. Т. 1. С. 290–301; Рыбаков Б. А. Космогония и мифология земледельцев энеолита. *СА.* 1965. № 2. С. 24.

[120] Макаревич М. Л. Исследования в районе… С. 24.

[121] Бибиков С. Н. Поселение Лука-Врубливецкая… С. 266.

[122] Погожева А. П. Антропоморфная пластика... С. 132.

поєднання жіночих символів зі знаками у вигляді рогів на посуді тощо), відображають процес формування образу божественної подружньої пари[123].

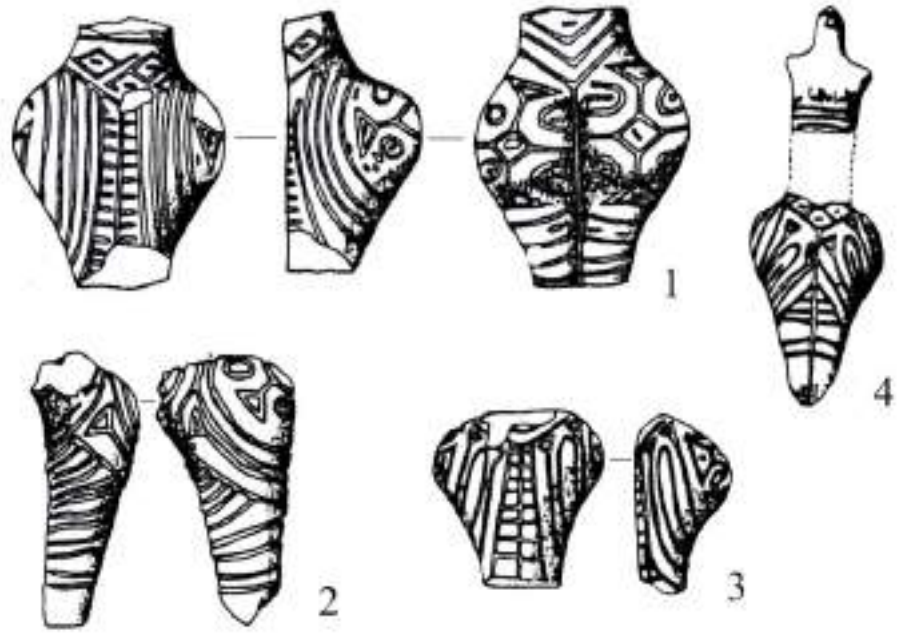

Рис. 13. Образи «змія/дракона» на антропоморфній пластиці (за: Збенович, 1991)

Якщо бик справді був втіленням чоловічого образу, то закономірно виникає питання про роль зображення чоловіка в антропоморфній пластиці, яке, хоча і в невеликій кількості, присутнє на трипільський пам'ятках від раннього до пізнього етапів паралельно із зображеннями биків. Чи ці образи конкурували, чи доповнювали один одного, чи мали різні функції і виконували різні ролі? Можливе як те, що зображення бика пов'язане зі скотарством і в своєму значенні з чоловічими фігурками ніяк не перетинається, так і те, що це дві іпостасі однієї сутності. Дослідники висловили багато припущень, проте на сьогодні ще не знайдено цих речей у такому контексті, щоб підтвердити одне з них.

Ще одне спостереження стосувалося можливого поєднання жіночого образу та змійного[124], яке в подальших дослідженнях стало очевиднішим (рис. 13). Контекст зображення змія складний. Коли його знаходили на животі статуетки, то, повторюючи за Б. Рибаковим, вважали змієм-вужем,

[123] Черныш Е. К. Энеолит Правобережной Украины… С. 251.

[124] Макаревич М. Л. Статуэтки трипольского поселения Сабатиновка II. *КСИА*. 1954. Вып. 3. С. 94.

посередником між небом та землею, пов'язаним із весняним пробудженням землі, дощем, охоронцем небесної вологи у грудях Великої Матері, підкреслювали позитивний і апотропеїчний зміст[125]. На статуетках його зображували для захисту плода.

Інший образ змія – дракон, який, можливо, також присутній у трипільському мистецтві, не дуже явно і, в основному, на ранньому етапі культури. На деяких посудинах графічно передано рогатих змій або змій, які мають трипалі лапи по боках. Трипалі наліпи на посуді, також ототожнюють із цим образом[126]. На думку деяких дослідників, змії-дракони являли собою грізних первісних божеств підземного та водного світів, суворих небесних рогатих зміїв, які, не дивлячись на страхітливий вигляд, мали функції оберегів[127]. У подібних розмірковуваннях зв'язок «дракона» з жіночими статуетками дуже гіпотетичний і виявляється у тому, що деякі людські фігурки мають окреслені три пальці на руках, що є ознакою належності до сакрального світу і, можливо, також є виявом ідеї «дракона».

Детально розглянув образ «дракона» Володимир Збенович[128]. Деякі зображення на сідницях ранньотрипільських статуеток він трактував як спрощене зображення драконів (рис. 13). А саме: «*Тіло змія (вузька заглиблена лінія) обвиває зімкнуті ноги фігурки і кількома оборотами спіралі розміщується на сідницях. З кожного клубка спіралі, через стегна, до лона статуетки (останнє зазвичай зображене простим чи розділеним на чотири частини ромбом) тягнуться головки змій, які часто мають по центру крапку-око*»[129]. «Драконами» вважав і спіральний орнамент на животах деяких статуеток.

Для розшифрування змісту, закладеного в цей образ давніми майстрами, В. Збенович послуговувався розробками зі структурної теорії в етнографії, створеної Клодом Леві-Строссом[130]. Праобразом «дракона» дослідник вважає змію, яка є універсальним та важливим архетипом, що виник у релігійно-міфологічній свідомості. Хтонічна істота – символ землі та плодючості, медіатор, який з'єднує небо й землю. Світогляд первісної людини традиційних суспільств ґрунтується на бінарних опозиціях, антагонізм між ними нівелюється у міфах і ритуалах[131]. Наочним виявом однієї з основних опозицій низ/верх (земля/небо) були змія і птах. Образ

[125] Черныш Е. К. Энеолит Правобережной Украины... С. 243; Погожева А. П. Антропоморфная пластика… С. 130.

[126] Погожева А. П. Антропоморфная пластика… С. 131.

[127] Збенович В. Г. Поселение Бернашовка на Днестре (к происхождению трипольской культуры). Киев, 1980. С. 154; Погожева А. П. Антропоморфная пластика… С. 131.

[128] Збенович В. Г. Дракон в изобразительной традиции культуры Кукутени-Триполье. *Духовная культура древних обществ на территории Украины.* Киев, 1991. С. 20–34.

[129] Там само. С. 23.

[130] Леві-Стросс К. Структурная антропология. Москва, 1983.

[131] Золотарев А. М. Родовой строй и первобытная мифология. Москва, 1964.

змія, який отримав крила, об'єднав антиподи в синкретичній істоті – міфологічному небесному змії, тобто драконі, у найпростішому поєднанні його складових[132].

У світогляді давніх землеробів, побудованому на сакралізації плодоносних сил природи, важливе місце займали земля і небо (небесна вода, дощ), від яких залежав урожай та сама людина. Усвідомлення тісного зв'язку між землею й небом, вірогідно, привело до злиття їхніх символів і появи нового міфологічного персонажа – крилатого змія. Дослідник припускає появу такого сюжету, саме в епоху «неолітичної революції»[133]. А його витоки пов'язує з колом пізньонеолітичних культур Балкано-Дунайського регіону, де образ «дракона» був розповсюдженою сталою традицією.

Дослідник вказує на ще одну властивість дракона – здатність випромінювати світло, володіння особливим зором, символом чого слугує його око. Трипільські «дракони» завжди мають одне або кілька великих очей. На покришці з Берново-Лука прокреслене зображення «дракона», у ямки-очі якого вставлені округлі зерна кривавника, очевидно, вони підкреслювали його світлодайну силу. Можливо, до цього відноситься і зв'язок «дракона» зі солярною символікою[134].

В. Збенович не погоджується з концепцією «доброго вужа», створеною Б. Рибаковим[135], та концепцією М. Гімбутас про існування Пташиної та Зміїної Богинь – божеств повітря, води та землі[136]. Крилатий змій-дракон мало нагадує доброго вужа, його зображення – символ надприродної сили, яка лякає. Він не може бути Зміїною Богинею – він її антипод, чоловіче начало, сутність якого являє себе на жіночих статуетках: дракони обвивають ноги жінки і тягнуться до її лона[137]. Беззаперечний факт існування двох іконографічних типів змії на трипільських виробах: власне змія і змієподібної істоти з рогоподібними виступами на голові, одним або кількома виразними очима, подекуди істота має трипалі лапи, проте зображення крил, навіть схематичних, не зафіксовано. Тому твердження, що зображення цього типу втілюють образ крилатого змія – уособлення злиття неба та землі, дуже гіпотетичне.

Підмічену багатьма дослідниками наявність багатьох типів трипільської антропоморфної пластики, які, вірогідно, відображають різні сакральні образи і мають різне призначення у магічному застосунку,

[132] Збенович В. Г. Дракон в изобразительной традиции… С. 30.

[133] Там само. С. 31.

[134] Там само. С. 32–33.

[135] Рыбаков Б. А. Космогония и мифология... С. 35–36.

[136] Gimbutas M. The Gods and Goddesses of Old Europe (7000 to 3500 B.C. Myths, Legends and Cults Images). London, 1974. P. 137, 142–146.

[137] Збенович В. Г. Дракон в изобразительной традиции… С. 32.

відзначає і Наталія Бурдо[138]. Дослідниця виокремила 17 іконографічних типів[139]:

1. Стояча випрямлена або нахилена вперед жіноча фігура, іноді з руками, складеними в певному жесті. Це – найархаїчніший образ трипільської пластики.

2. Сидяча відхилена назад фігура, іноді з модельованими в певному жесті руками. Не вдалося простежити кореляції цих образів з орнаментацією статуеток, імовірно, це була другорядна додаткова ознака для розуміння їхнього змісту.

3. Сидячі нахилені вперед фігури.

4. Образ вагітної (з порожниною у череві, наповненою кульками чи просто з животом, який має ознаки вагітності).

5. Реалістична пластика з ледь запрокинутою головою. Вона відображає різні образи – фігурки з відкритими очима та ротом, які ніби звертаються до вищих сил, і статуетки із заплющеними очима або без них. Н. Бурдо трактує їх як такі, що медитують або як символ мерця – предка чи сліпця[140].

6. Антропоморфні фігури з жезлами. Жіночі статуетки з модельованими руками, які тримають довгий циліндричний предмет у вертикальному положенні. М. Макаревич називав такі предмети змієподібними[141].

7. Фігури із зачісками з довгого волосся на спині.

8. Скульптура з реалістично модельованими рисами обличчя. Зображення духів предків.

9. Мадонни. Фігурки з дитиною на руках.

10. Оранти. Істота в ритуальній позі, вірогідно, для моління або магічного заклинання, або медитації. Ця поза спостерігається на пластиці Сабатинівки, вона не випливає з ранньотрипільської традиції, а могла з'явитися внаслідок гумельницьких впливів[142].

11. Дволика або двоєдина богиня. До неї належать статуетки, які відтворюють образ двох злитих жіночих фігур. Н. Бурдо пов'язує їх біноклеподібними посудинами, які були символом цього божества[143].

12. Богиня-Корова. Образ Великої Богині – Корови, супутниці небесного бога. Представляють рогаті фігурки, трапляються дуже рідко.

13. Богиня-Птаха. Зображення орнітоморфних брязкалець, які мали апотропеїчний сенс, зображення крил на деяких статуетках (вкрай рідко).

---

[138] Бурдо Н. Б. Теракота трипільської культури. *Давня кераміка України.* Київ, 2002. Частина перша. С. 61–144; Бурдо Н. Сакральний світ... С. 61–144.

[139] Там само. С. 84.

[140] Там само. С. 85.

[141] Макаревич М. Л. Статуэтки… С. 94.

[142] Бурдо Н. Сакральний світ... С. 100.

[143] Бурдо Н. Б. Теракота… С. 86.

Дослідниця припускає, що збільшені надстегнові виступи на статуетках могли символізувати крила. Образи птаха і корови у Трипіллі поєдналися[144].

14. Сидяча фігура з чашою на колінах.

15. Чоловічі фігури стоячі, часто з перев'яззю, сидячі, іноді з гіпертрофованим фалосом, часто – з одним оком.

16. Андрогіни. Божественна двостатевість – дуже поширений релігійний феномен. Божества вселенської плодючості – здебільша андрогіни або чоловічі впродовж одного року, а жіночі впродовж другого. Більшість богів рослинності (Аттіс, Адоніс, Діоніс) та Велика Богиня (Кібелла) двостатеві. Андрогін – втілення ідеї, універсальної бездоганної сутності, яка гармонійно об'єднує у собі всі мислимі позиції[145].

17. Схематизовані антропоморфні символи.

Для інтерпретації виокремлених типів дослідниця звертається до широкого пласту вербальних текстів та етнографічних даних традиційних суспільств, залучає Старий Завіт, хетські ритуальні тексти, ассирійські тексти, ольвійську коропластику тощо.

Можемо спостерігати, як поступово, в міру акумуляції та опрацювання матеріалу, антропоморфні образи у пластиці Трипілля постають у працях дослідників все складнішими і поліфункціональнішими. Можна виокремити різні групи ознак, спостерігаючи за якими, робилися спроби інтерпретації змісту і застосування антропоморфної теракоти.

Технологічні ознаки: 1. Конструювання фігурок із двох однакових вертикальних половин як вияв дуальності істоти, яку зображають. Цю конструктивну особливість доповнює наявність подвоєних фігурок. Але подібна технологія ліплення використовується дуже часто впродовж всього існування культури, натомість подвоєні фігурки трапляються вкрай рідко. З контексту знахідок не зрозуміло, вкладали в них одну ідею при створенні чи вони відтворюють два різних сюжети. 2. Домішки. Є скульптурки, у глиняне тісто яких додавали зерно, ймовірно, ще й муку. Є фігурка з металевою пластинкою під шаром глини. Можливо, вони, як зазначала Т. Мовша, відображають «*вузьку спеціалізацію*» статуеток у межах культу плодючості – для забезпечення гарним врожаєм, металом. 3. Ретельність/недбалість виконання, яка виявляється як у формовці, орнаментації, так і у випалі. Ретельно зроблені фігурки виготовляли для тривалого використання, недбало сформовані та випалені – для одноразової участі в певних ритуалах.

Топографія знахідок. 1. У житлах – біля печі, на вимостках, біля/під порогом, під площадкою, у посудинах, разом із зернотерками тощо. Ймовірно, це вказує на різні функції. 2. Поза житлом та в господарських ямах. 3. У похованнях. На ранньому та середньому етапах існування Трипілля поховання трапляються не часто і ми не маємо чіткого уявлення,

[144] Бурдо Н. Б. Теракота… С. 85–86.

[145] Там само. С. 87.

який вигляд мала фунеральна культура трипільського населення аж до пізнього етапу. З огляду на цю обставину, цікаве питання: чи частина статуеток набула фунеральних функцій лише в пізньому Трипіллі чи вони застосовувались у такому контексті й на раніших етапах розвитку культури?

Типи статуеток. Вони різноманітні та залежать від того, які ознаки дослідники брали за основу: особливості положення тіла, наявність/відсутність орнаменту, тип ніг, жести, схематичність та реалістичність, наявність зачіски тощо. При виокремлені типів статуеток результативний формалізований аналіз. Цікавий той факт, що відбувалися певні перетворення у пластиці впродовж побутування культури, але одна деталь залишалася незмінною – наявність конічних плечових виступів-відростків замість рук, які часто мали наскрізні проколи на кінцях. Реалістичне формування рук – явище рідкісне на всіх етапах культури, зазвичай статуетки щось тримають такими руками: дитину, довгий циліндричний предмет тощо.

Взаємодія різних образів. Жіночі статуетки знаходять не лише по одній, а, наприклад, групою в одній посудині тощо. Статуетки, які поєднуються у композиції – різні, не відомо, як вони співвідносились та взаємодіяли одна з одною і який ритуал відображали. Особливу увагу дослідників привертала взаємодія жіночих образів у поєднанні з образами бика та змії.

Уся сукупність зібраної за роки досліджень трипільської пластики інформації дозволяє простежити основні видозміни найпоширеніших образів ранньоземлеробського пантеону. Відзначити їх поліфункціональність навіть у межах культу плодючості. На жаль, поки не видається можливим персоніфікувати жіночі й чоловічі образи, хоча те, що вони пов'язані з аграрними та скотарськими культами, безсумнівне. Як і близькосхідне походження вогнища, в якому зародилася ідеологія землеробства та склалися основні її образи, які разом із землеробством розповсюджувалися на захід – у Європу, і на схід – у Середню Азію. Очевидно, що ці ідеї зазнали значної трансформації в часі як і в місці виникнення, так і в інших ареалах, де вони потрапляли не у стерильні умови, а накладалися на світогляд місцевого середовища і певним чином переосмислювалися, що відобразилося у стилістичному різноманітті фігурок із близькими іконографічними рисами.

Андрій ГАВІНСЬКИЙ

ДУХОВНИЙ СВІТ КУЛЬТУРИ ЛІЙЧАСТОГО ПОСУДУ

Представники культури лійчастого посуду (КЛП) вели досить скромний спосіб життя. Не простежується особливої розкоші в матеріальних речах і житлобудівництві. Надзвичайно обмежений асортимент символічних предметів: глиняні модельки сокирок, ручки до посудин із голівками баранів, рідко виняткові зразки орнаменту. Брак даних ускладнює реконструкцію духовного світу носіїв КЛП. У цьому сенсі унікальний поховальний обряд, репрезентований величними могилами з масштабними земляними та кам'яними конструкціями.

Історіографія питання надзвичайно велика, особливо щодо стосується поховань. Розкопано сотні могильників, написано незлічену кількість статей та монографій. Серед робіт вирізняється збірник, присвячений тематиці мегалітів на території Польщі під назвою «*Idea megalityczna…*» – 2006 р. у якому поміщений потужний джерельний і концептуальний інформативний пласт. Класичний параграф Т. Віслянського про духовну КЛП у книзі «*Prahistoria ziem Polskich*» 1979 р[1]. Оригінальні праці Є. Бомбеля про культові практики та вірування давніх неолітичних культур, зокрема і КЛП[2]. Останнім часом у науковій літературі з'явилося чимало досліджень, присвячених специфічним темам, які змушують повірити у здавалось би неможливе[3].

---

[1] Wiślański T. Kształtowanie się miejscowych kultur rilniczo-hodowlanych. Plemiona kultury pucharów lejkowatych. *Prahistoria ziem Polskich. T. II: Neolit.* Wrocław, 1979. S. 165–260.

[2] Bąbel J. W poszukiwaniu obrazu Kosmosu. *Z otchłani wieków.* R. XLV. Z. 1. 1979. S. 28–33; Kult topora w neolicie ziem Polskich. *Wiadomości Arheologiczne.* T. 45. Z. 1. 1980. S. 3–44; Środki psychoaktywne w kulturach megalitycznych Europy Środkowej. Zarys problematyki. *Idea megalityczna w obrządku pogrebowym kultury pucharów lejkowatych.* Lublin-Kraków, 2006. S. 171–196; Próba reconstrukcji grobowca megalitycznego ze stanowiska V w Broniszowicach, pow. Ostrowiec Świętokrzyski. *Idea megalityczna w obrządku pogrebowym kultury pucharów lejkowatych.* Lublin-Kraków, 2006. S. 271–288.

[3] Małecki R. Magiczno-religijna funkcja starożytnych wozów. *Archeologia Polski.* T. XL. Z. 1–2. 1995. S. 91–105; Mazurek M., Okoński J., Rybicka M. Studium przypadku. Obiekt 3834 z Rozborza, stan. 28, woj. Podkarpackie. *Materiały i Sprawozdania Rzeszowskiego Ośrodka Archeologicznego.* T. 34. 2013. S. 119–128; Socha K. Zagadnienie tzw. Domów kultowych w megalitycznym obrządku pogrebowym ludności kultury pucharów lejkowatych w Polsce. *Folia Praehistorica Posnaniensia.* T. XX. 2015. S. 497–529; Wierzbicki J. Symbolika wody w ornamentyce naczyń ceramicznych kultury pucharów lejkowatych. *Woda – żywioł ujarzmiony i nieujarzmiony.* Zielona Góra, 2015. S. 19–39; O

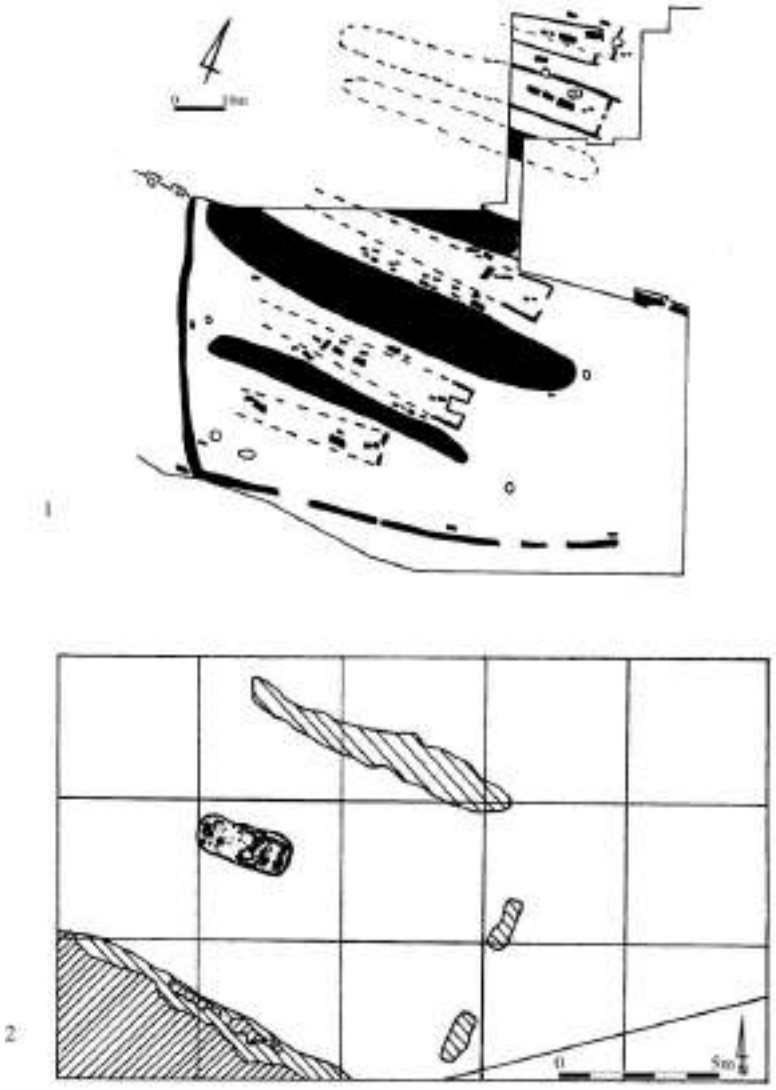

Рис. 1. 1 – Теменос у Слоновіцах (Przybyła, Tunia, 2013, fig. 2), 2 – «зредукований мегаліт» з Мальжиць 30 (за: Tunia, Włodarczak, 2011, fig. 2)

pewnych krzywolinijnych motywach zdobniczych ceramiki kultury pucharów lejkowatych. *VIR BIMARIS From Kujawy Cradle to Black Sea Steppes. Studies on the Prehistory of the Baltic-Pontic Between-the-Seas In Recognition of Professor Aleksander Kośko.* Poznań, 2019. S. 511–518; Żurkiewicz D. Depozyt naczyń kultury pucharów lejkowatych z Karczyna/Witowy, stanowisko 21/22, pow. Inowrocławski. *VIR BIMARIS From Kujawy Cradle to Black Sea Steppes. Studies on the Prehistory of the Baltic-Pontic Between-the-Seas in Recognition of Professor Aleksander Kośko.* Poznań, 2019. S. 155–171.

Поховальний обряд. Поява мегалітів в Європі припадає на 4600–4500 тис. до н. е. Їхня кількість нараховує сотні тисяч. Вони відомі на досить широкій території: Мальта, Італія, Франція, Піренейський півострів, Британія, Бельгія, Нідерланди, Скандинавія, Польща, Кавказ. Така велика територія їх поширення та різноманіття форм, конструкцій і розмірів ускладнюють відповідь на питання еволюції цих монументальних споруд[4].

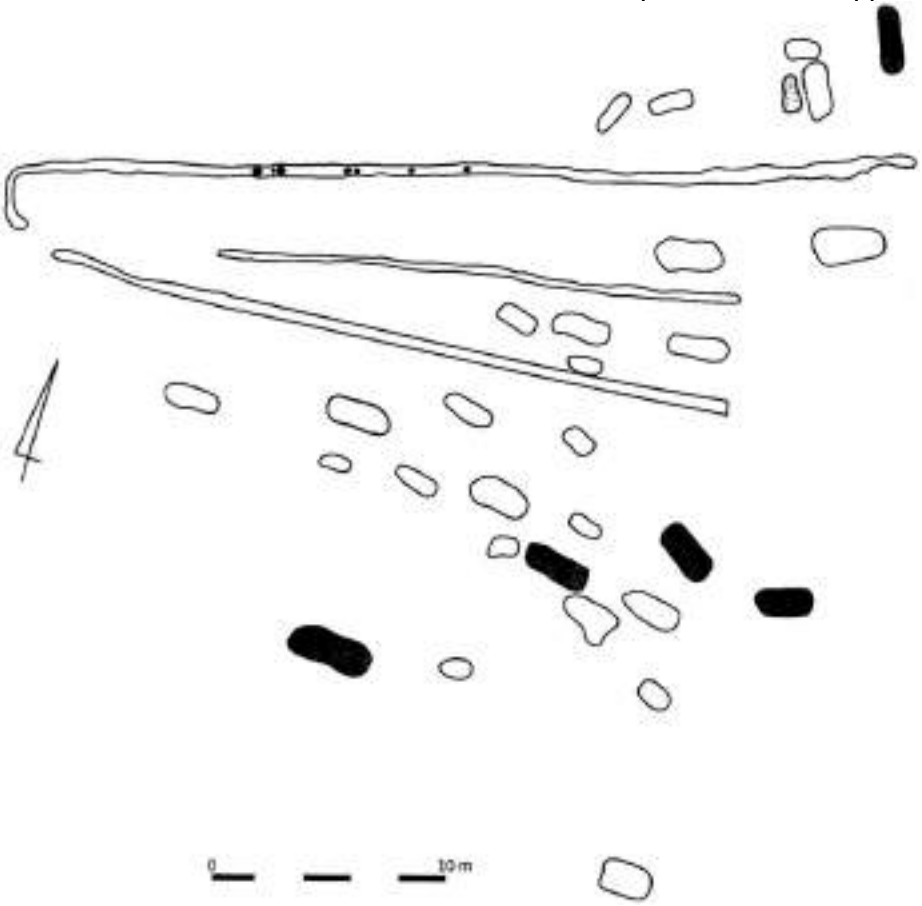

Рис. 2. Сколошов 7. План могильника в Сколошові. Чорним кольором відзначено поховання з інвентарем (за: Król, Rogoziński, Rybicka, 2014, ryc. 2)

У КЛП за формою мегаліти подібні до трапеції або трикутника, рідко прямокутні чи овальні[5] шириною 6–15 м, довжиною 40–150 м, висотою до 3 м, орієнтовані по лінії схід–захід. Вони складались із насипу землі,

[4] Kruk J. Megality w neolice europejskim (krótki przegląd zagadnień). *Idea megalityczna w obrządku pogrebowym kultury pucharów lejkowatych.* Lublin-Kraków, 2006. S. 9.

[5] Król D. Chamberless tombs in southeastern group of funnel beaker culture. Rzeszów, 2011. S. 66.

обкладеного потужними брилами каміння, при вході якого перебувала поховальна яма-саркофаг, обкладена кам'яними плитами. До небіжчика був прокладений вхід-комора. Як правило, під такими насипами поховано одну, рідше дві і винятково три особи (рис. 4, 5)[6]. Поховальний інвентар дуже вбогий, здебільша одна посудина, переважно фляга, амфора або черпак, кам'яна або крем'яна сокира, рідко вироби з міді й винятково з бурштину, наприклад, два персні з Лупав[7].

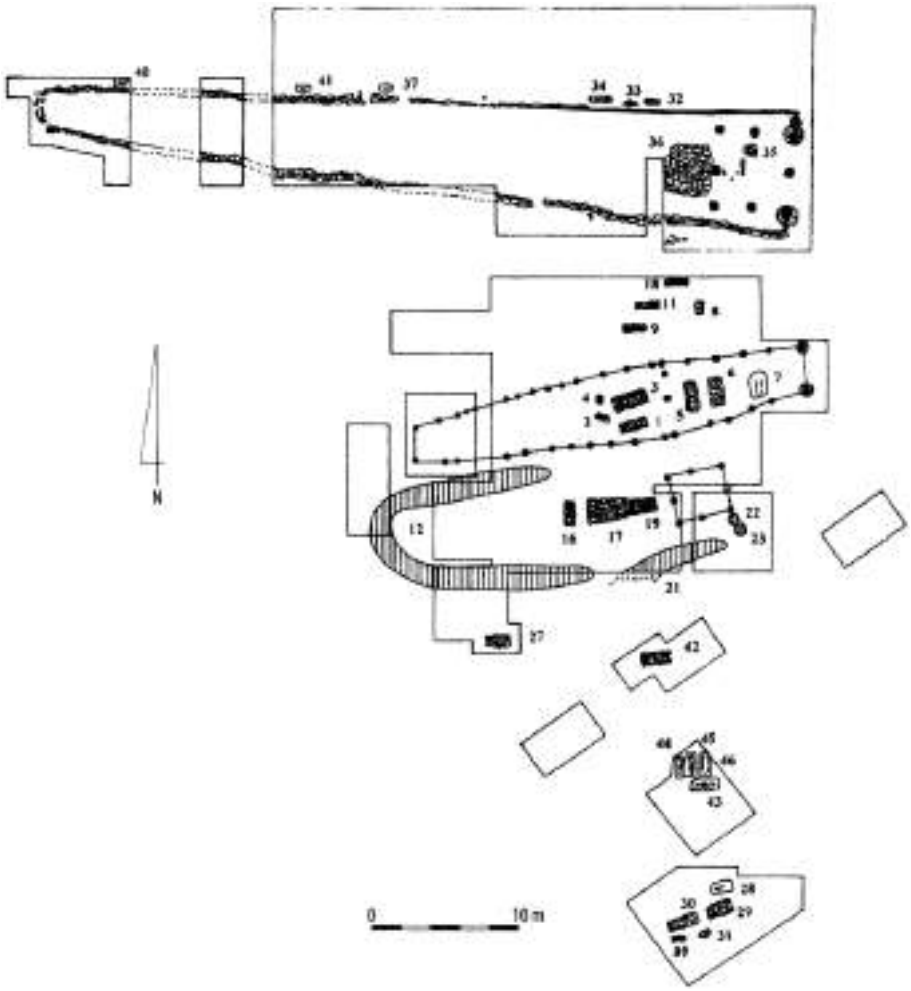

Рис. 3. Павлов 3. Плани поховальних гробниць (за: Bargiel, Florek, 2006, ryc. 2)

[6] Wiślański T. Kształtowanie się miejscowych… S. 255–256.

[7] Wierzbicki J. Dwa pierścienie bursztynowe z grobowca megalitycznego kultury pucharów lejkowatych w Łupawie, pow. Słupski, stan. 18. *Gemma Gemmarum. Studia dedykowane Profesor Hannie Kóčce-Krenz.* Poznań, 2017. S. 1415–1455.

У південно-східній групі КЛП брак великих брил каміння призвів до певної конструктивної модифікації насипів, появи т. зв. мегадронів чи мегаксилонів[8]. Основу стін складали дерев'яні балки. Як збереження мегалітичної ідеї їхні краї обкладали камінням невеликих розмірів[9]. При цьому потрібно зауважити, що дальше на схід поширена КЛП, то таких гробниць фіксується щораз менше. А на території України їх поки невідомо. Засигналізований об'єкт у Винниках поблизу Львова ще потребує підтвердження[10]. Можливо, складовою мегаліту є випадково виявлене поховання у с. Дружелюбівка Сокальського р-ну Львівської обл. у 1930-х роках. Покійник лежав на спині у випростаному положенні, орієнтований головою на захід, а поруч перебувала посудина типу амфори[11]. Ймовірно, таких поховань було й більше, зокрема про це пише О. Цинкаловський: *«В самітних могилах, підчас їх розкопування, або розорювання, находять або один кістяк і при ньому кам'яний топірець з діркою й неолітичну кераміку (Зимно, Шистів, Лудин)…»*[12]. На цей час у південно-східній групі КЛП відомо понад 400 поховань, локалізованих у 58 пунктах, серед них лише близько 20 мегалітів[13]. Значно більша їх кількість у східній групі.

На особливу увагу заслуговує теменос у Слоновіцах неподалік Кракова (рис. 1, *1*), де сакральний простір поєднаний із могильником[14]. Цей об'єкт площею понад 1 га, квадратної форми, розмірами близько 100×100 м, орієнтований за сторонами світу. По периметру він був захищений валом і ровом. У його межах збудовано сім мегалітичних гробниць трапецієподібної форми в напрямку схід–захід. Дві з них були найбільшими – 110 м і 100 м, шириною 3–10 м. Їхня конструкція складалась із дерев'яних стін у вигляді колод діаметрами 0,3 м, вставлених у рів глибиною 1 м. Внутрішній простір засипаний землею, яка бралась поряд, внаслідок чого, з обох сторін споруд

[8] Wierzbicki J. Megality kultury pucharów lejkowatych – czy tylko grobowce? Idea megalityczna w obrządku pogrebowym kultury pucharów lejkowatych. Lublin;-Kraków, 2006. S. 87; Król D. Chamberless tombs in southeastern group of funnel beaker culture. Rzeszów, 2011. S. 69.

[9] Туня К. Мегалітичні гробниці південно-східної групи культури лійчастого посуду. *Наукові студії: Історико-краєзнавчий музей м. Винники.* Вип. 4. Винники;-Львів, 2011. С. 6–7.

[10] Довгань П., Конопля В., Милян Т. Поселення Винники-Лисівка в світлі нових досліджень. *Наукові студії: Історико-краєзнавчий музей м. Винники.* Винники;-Львів, 2008. С. 79–80.

[11] Пелещишин М. Культура лійчастого посуду. *Археологія Української РСР.* Т. 1. Київ, 1971. С. 233.

[12] Цинкаловський О. Матеріяли до археології Володимирського повіту. *Записки НТШ.* Т. CLIV. 1937. С. 189.

[13] Kadrow S. Antropopresja, neodarwinizm, globalne zmiany klimatyczne i teoria ewolucji społecznej Habermasa. *Mente et rutro. Studia archaeologica Johanni Machnik viro doctissimo octogesimo vitae a nno ab amicis, collegis et discipulis oblata.* Rzeszów, 2010. S. 78.

[14] Tunia K. «Temenos» kultury pucharów lejkowatych w Słonowicach, pow. Kazimierza Wielka. Badania 1079–2002. Trzecie sprawozdanie. *Idea megalityczna w obrządku pogrebowym kultury pucharów lejkowatych.* Lublin;-Kraków, 2006. S. 335.

утворилися рови шириною 10 м та глибиною 3 м[15]. Інші мегадрони менших розмірів (30-40 м), а їхня внутрішня частина очевидно не була заповнена землею. Вхід до усипальниці був зі східної сторони, а за кілька метрів всередині перебувало поховання[16].

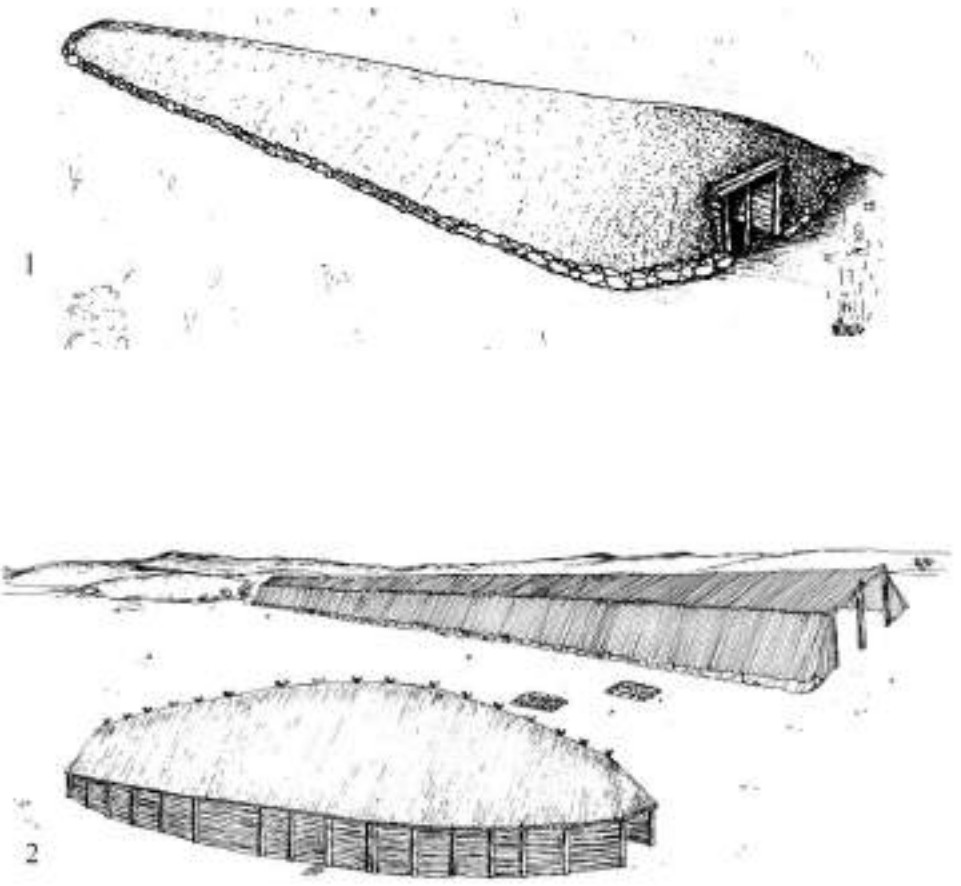

Рис. 4. Реконструкція мегалітичних гробниць. 1 – Бронішовіци (за: Bąbel, 2006a, rys. 12), 2 – Павлов 7 (рисунок М. Флорека, в Kołejny pochówek…)

[15] Туня К. Мегалітичні гробниці…С. 5; Przybyła M., Tunia K. Investigations in 2012 of the southern part of the Funnel Beaker culture temenos at Słonowice near the Małoszówka River. *Environment Subsistence – fourty Years after Janusz Kruk's «Settlement studiem»* / red. Kadrow S., Włodarczak P. 2013. P. 140, Fig. 2.

[16] Tunia K. «Temenos» kultury pucharów… S. 337; Туня К. Мегалітичні гробниці… С. 5, 6.

У гробницях у Слоновіцах спочивало по покійнику і лише в одній – три захоронення: чоловіка, жінки та дитини[17]. Поховальні ями були вкопані, а їх дно та стіни обкладені камінням. Також плитами каміння накривали й померлого. Супровідний інвентар дуже бідний – це уламки крем'яних виробів, рідко черпак із вухом типу *ansa lunata* і винятково мідні вироби, як стилет у чоловічому похованні[18].

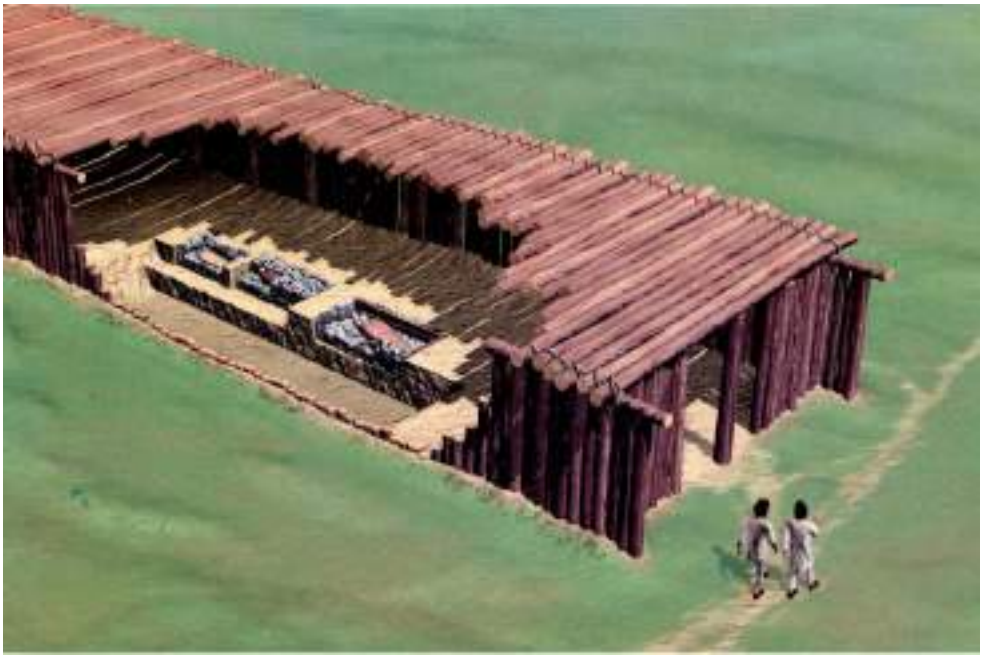

Рис. 5. Слоновіци. Реконструкція гробниці мегадрону (за: Туня, 2011, рис. 4)

На сьогодні крайні пункти на сході КЛП – це поховальні комплекси у Сколошові та Щитній Ярославського повіту, за кілька десятків кілометрів від кордону з Україною, досліджені у 2010 р. у процесі рятівних робіт[19]. Цвинтар у Сколошові складався з мегакселону та 25 могил навколо нього і займав площу 12 арів (рис. 2). Гробниця трапеціеподібної форми мала довжину 38 м, ширину зі східної сторони – 10–12 м, із західної – 2,5 м, орієнтована в напрямку схід–захід. По її периметру викопаний ровик максимальною

[17] Туня К. Мегалітичні гробниці… С. 6.

[18] Tunia K. «Temenos» kultury pucharów…S. 337; Туня К. Мегалітичні гробниці… С. 6; Przybyła M., Tunia K. Investigations in 2012 of… P. 140, Fig. 7: 2; 12: 2.

[19] Król D., Rogoziński J., Rybicka M. Cmentarzysko kultury pucharów lejkowatych w Skołoszowie, stan. 7, woj. Podkarpackie. *Wschodnie pogranicze grupy południowo-wschodniej kultury pucharów lejkowatych.* Rzeszów, 2014. S. 62, 68.

глибиною 50 см, куди вкладались дерев'яні колоди, окремі сліди від яких зафіксовано в північній частині «фундаменту»[20]. Особливість конструкції споруди полягає у тому, що по її центру проходив ще один ровик, який розділяв об'єкт на дві частини.

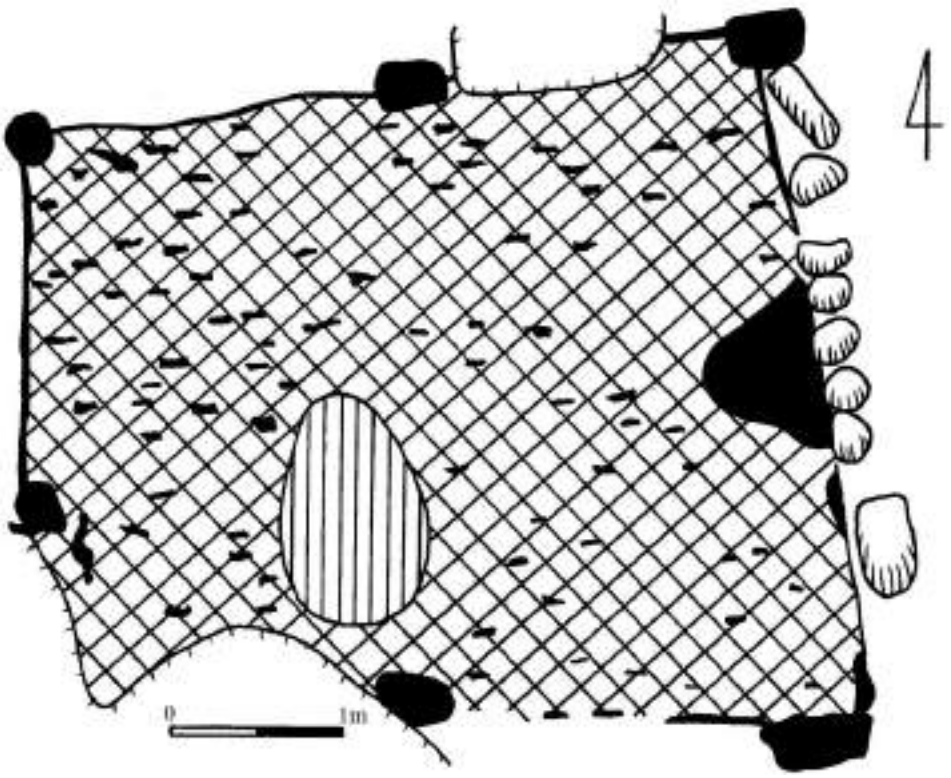

Рис. 6. Гай 1. «Будинок мертвих» (за: Socha, 2015, ryc. 2)

В одній із них було два захоронення, а в іншій – чотири. На думку дослідників це могли бути дві різні гробниці, одна з яких прибудована в пізнішому часі. Навколо гробниці у Сколошові, з півночі та півдня, перебував ґрунтовий могильник. Особливим є поховання під номером 640 із стовповою конструкцією що можливо є імітацією гробниці. А наявність в окремих похованнях трун[21] свідчить про заміну каменю, яким зазвичай обкладали могили, на дерево. Могильник у Сколошові був певним сакральним місцем про який знали в найближчих околицях. Тут довший час відбувалися захоронення тодішньої еліти та простих людей. Очевидно, сліди цього енеолітичного цвинтаря, який існував у 3650–3400 ВС[22], зберігались ще

[20] Król D., Rogoziński J., Rybicka M. Cmentarzysko kultury pucharów lejkowatych... S. 15–16. Ryc. 2–3.

[21] Там само. S. 17, 19, 24.

[22] Rybicka M. Skołoszow stanowisko 7, pow. Jarosławski, pow. Jarosławski – mejsce o obrządkowym

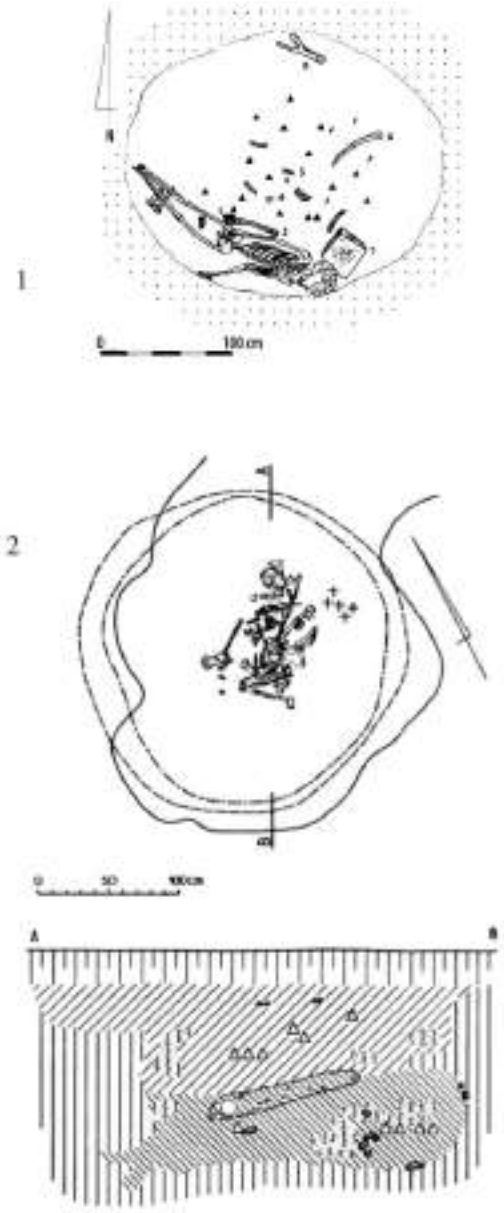

Рис. 7. Поховання в господарських ямах. 1 – Горчичани 7 (за: Florek, 2006, ryc. 9), 2 – Завіхосць (за: Balcer, 1966–1967, ryc. 41)

znaczeniu? *Wielokulturowe cmentarzysko w Skołoszowie, stanowisko 7, pow. jarosławski, w kontekście osadnictwa z neolitu i wczesnej epoki brązu we wschodniej części Podgórza Rzeszowskiego.* Rzeszow, 2017. S. 169.

довго, а насипи від гробниці привертали увагу кочівників культури шнурової кераміки, які неподалік розташували власний могильник[23]. Існують випадки, коли «шнуровики» споруджували свої кургани безпосередньо на мегаліті. У цьому можна вбачати не лише практичний, а й сакральний зміст. Такі факти зафіксовані в Загаю Страдовскім, де курган насипаний на двох поруч розташованих мегадронах[24], а в Лупавах за основу використано потужну чолову сторону мегаліту[25].

Подібнийдо могильника у Сколошові цвинтар в Щитній. Частково розкопаний мегаліт мав прямокутну або трапецієподібну форму, орієнтований по лінії схід–захід, із максимальною довжиною південного ровика 26,3 м. У східній його частині, очевидно неподалік входу, була поховальна яма. З півдня і півночі від центральної конструкції розміщувалося сім пласких могил[26]. У їхніх заповненнях кісток не виявлено, а поховальний інвентар складався з типового набору посуду у вигляді амфори, двох фляг і черпака з ручкою[27].

Крім могил, у середині мегалітичної споруди будували окремі приміщення – «культові будинки», яких на території Польщі відомо понад 20 одиниць[28]. Вони локалізовані поряд із похованнями або безпосередньо над ними. Збудовані з дерев'яних колод стовпової або каркасної конструкції, чотирикутної або трапецієподібної форми, середніх розмірв близько 4×3 м (рис. 6). У деяких із них у центральній частині зафіксовані ями або вогнища. Окремі мали глиняну долівку. При цьому кожен з об'єктів вирізняється індивідуальними особливостями. У цих будинках відбувалися певні обрядово-сакральні дії родичів над померлим. Після виконання ритуалу приміщення спалювали. Вважалось, що вогонь був символом відновлення життя. У згарищах часто трапляються рештки битого посуду, тваринні кістки, навіть мідні вироби. Також дослідники припускають, що це сторожові споруди, де постійно перебував охоронець, обороняючи спокій померлого[29].

[23] Król D., Rogoziński J., Rybicka M. Cmentarzysko kultury pucharów… S. 30.

[24] Gromnicki J. Grób kultury czasz lejowatych w Stradowie, pov. Kazimierza Wielka. *Sprawozdania Arheologiczne.* T. 13. 1961. S. 11–16; Burchard B. Badania grobowców typu megalitycznego w Zagaju Stradowskim w południowej Polsce. *Sprawozdania Archeologiczne.* T. 50. 1998. S. 152.

[25] Wierzbicki J. Megality kultury pucharów lejkowatych – czy tylko grobowce? *Idea megalityczna w obrządku pogrebowym kultury pucharów lejkowatych.* Lublin;-Kraków, 2006. S. 88–89; Dwa pierścienie bursztynowe z grobowca megalitycznego kultury pucharów lejkowatych w Łupawie, pow. Słupski, stan. 18. *Gemma Gemmarum. Studia dedykowane Profesor Hannie Kóčce-Krenz* / red. A. Różański. Poznań, 2017. S. 1046.

[26] Król D., Rogoziński J., Rybicka M. Cmentarzysko kultury pucharów… Ryc. 5, Foto 1.

[27] Там само. S. 65, Ryc. 4.

[28] Socha K. Zagadnienie tzw. Domów kultowych… S. 502.

[29] Там само. S. 503–520.

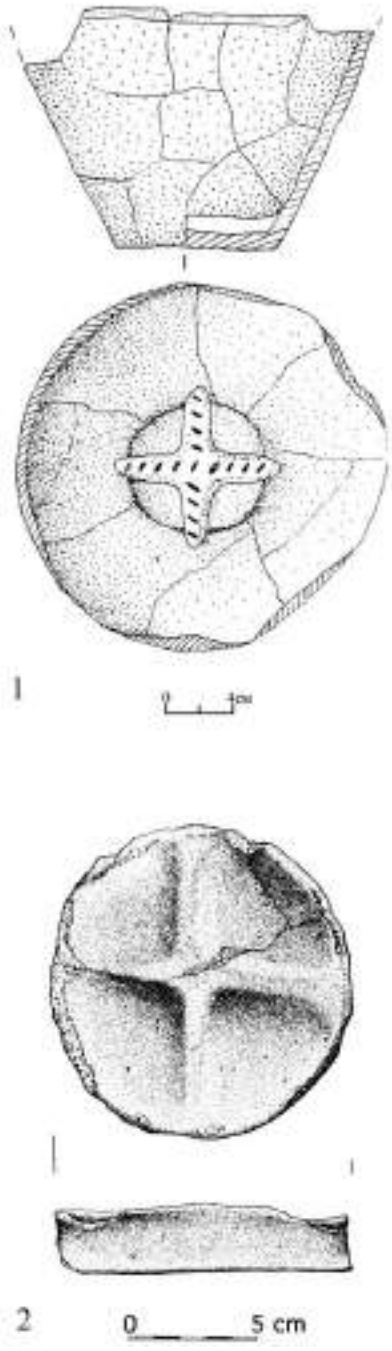

Рис. 8. Горщики із солярним знаком хреста на дні. 1 – Винники-Жупан (за: Пелещишин, 1999, рис. 4), 2 – Піски Вєлькі (за: Dobrzyński, 2011, рис. 9:1)

Потрібно зауважити, що в південно-східній групі КЛП немає єдиної моделі поховальних споруд. Тут трапляються як класичні мегаліти з кам'яними фундаментами (наприклад Маліци Косцєльні)[30], так і мегадрони з дерев'яними конструкціями. На одному могильнику можуть функціонувати гробниці обох типів. Зокрема, такий симбіоз відзначено в Павлові (рис. 3)[31]. Крім цього в окремих територіальних групах спостерігається «формальне» дотримання мегалітичних традицій.

Так, у Мальжицях 31 (Західна Малопольща) гробниця мала часткові конструкції навколо поховальної ями, викладеної камінням. Простежувався вхід, південний ровик із палісадом і північний рів без стовпів (рис. 1, *2*). Над могилою зведений насип, землю для якого брали поряд біля південної стінки[32]. Аналогії таким «зредукованим мегалітам» дослідники пам'ятки віднаходять у пізніших (північних) гробницях із теменосу у Слоновіцах. І припускають, що такі деструктивні процеси могли відбуватись на фінальних етапах розвитку південно-східної групи КЛП[33]. У цьому контексті абсолютно виняткове підкурганне поховання у Мальжицях 30. Це досить розораний насип діаметром у кільканадцять метрів[34]. У його центральній частині розташовувалася поховальна яма без кістяка, а інвентар складався з черпака і дзбана з високими ручками *ansa lunata* з баальберзькими рисами. На думку дослідників, звичай насипати кургани може бути впливом південної групи КЛП з території Моравії, де така практика на той час досить поширена[35]. У цій пограничній зоні в місцевості Колоси відомий ще один подібний насип, правда овальної форми, довжиною близько 30 м[36]. Роздумуючи над причинами відсутності мегалітів на території України, можна припустити, що в цій південно-східній периферії населення КЛП могло модифікувати свій поховальний обряд в інший спосіб, нетиповий для центральних територій.

[30] Bargiel B., Florek M. Cmentarzysko ludności kultury pucharów lejkowatych na stanowisku 1 w Malicach Kościelnych, pow. Opatów. *Idea megalityczna w obrządku pogrebowym kultury pucharów lejkowatych.* Lublin; Kraków, 2006. S. 361–384.

[31] Bargiel B., Florek M. Cmentarzysko w Pawłowie, pow. Sandomierz na tle innych podobnych stanowisk kultury pucharów lejkowatych. *Idea megalityczna w obrządku pogrebowym kultury pucharów lejkowatych.* Lublin; Kraków, 2006. S. 385–400.

[32] Jarosz P., Szczepanek A., Włodarczak P. Tomb no. 1 at Malżyce, site 31 (distr. Kazimierza Wielka) and the megalithic Funnel Beaker cemeteries in the loess region of western Małopolska. *Sprawozdania Archeologiczne.* 2013. T. 65. S. 305–307, Ryc. 2.

[33] Там само. S. 308; Przybyła M., Tunia K. Investigations in 2012 of the southern… Fig. 2.

[34] Tunia K., Włodarczak P. Barrow of the Funnel Beaker Culture in Malżyce, Kazimierza Wielka district. *Sprawozdania Archeologiczne.* 2011. T. 63. S. 215.

[35] Włodarczak P. Absolute Chronology of the Barrow in Kolosy. *Sprawozdania Archeologiczne.* 2008. T. 60. S. 168; Tunia K., Włodarczak P. Barrow of the Funnel… S. 217–218. Fig. 2; 5: a, b.

[36] Włodarczak P. Absolute Chronology of the Barrow… S. 163.

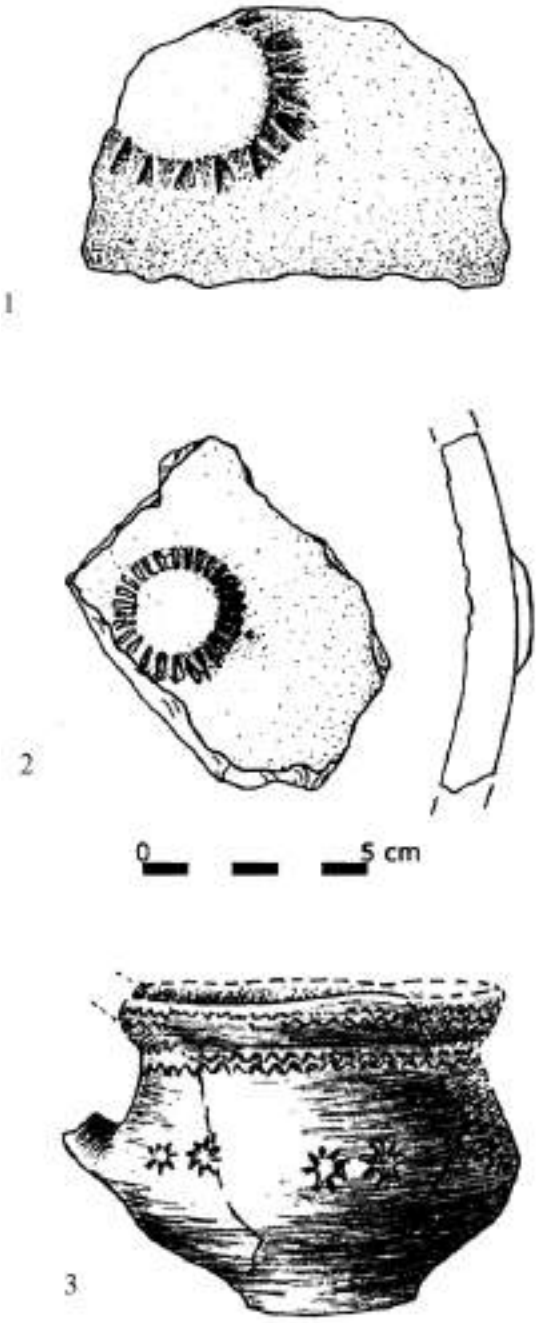

Рис. 9. Мотив сонця на кераміці культури лійчастого посуду. 1 – Опатовіци (за: Kośko, Szmyt, 2006, ryc. 9.28, показано лише фрагмент посудини), 2 – Павлосьов (за: Rybicka…, 2014, ryc. 44: 2), 3 – Цмелюв (за: Podkowińska, 1950, tabl. XL: 4)

Частіше у КЛП трапляються поховання у звичайних ґрунтових могильних ямах, вкопаних глибиною до 1 м від денної поверхні. Їх дно та стіни обкладали камінням. Покійника клали у випростаному положенні, зорієнтованого головою на захід, руки клали вздовж тіла. Могилу засипали і накривали плитами каміння. Очевидно, певний час невеликий насип над похованням ще зберігався або його якось позначали, оскільки інші захоронення перебувають поруч, не накладаються й орієнтовані в одному напрямі. Такі ґрунтові цвинтарі не були великими – максимум 10–12 поховань. До поховальної ями, як правило, клали одну особу, чоловічої або жіночої статті, рідко трапляються діти[37]. Хоча відомі випадки з двома покійниками, як у Дахаржові, повіт Сандомир, де в одній могилі лежали юнак та дитина або в Горах Високих – один померлий зорієнтований головою на захід, а інший – на схід. Зазвичай у цих похованнях дуже бідний інвентар: частина крем'яного знаряддя, пластина з волинського кременю, рідко – посуд (фляга або кубок із ручкою ansa lunata), чи мідний предмет[38].

Найближчі до території України грунтові поховання КЛП, виявлені на пам'ятці Любче 25 (Люблінське воєводство). Важливо відзначити, що на місці цього цвинтаря насипані кургани культури шнурової кераміки. Так, під одним із них (№ 3) зафіксовано шість поховань КЛП. Це ґрунтові могили овальної у плані форми середніми розмірами 0,8–1,5 м, глибиною 0,9 м, орієнтовані по лінії схід–захід. Кістяки у випростаному положенні, головою на захід, і лише в одному випадку – на схід. Тут поховано двох дітей, трьох дорослих чоловіків та молоду жінку з дитиною. Майже всі безінвентарні. За винятком одного чоловічого (об'єкт №4) в якому виявлено посудину типу фляги, ікло кабана, кістяну трубку, сокиру-молоток з рогу, крем'яну пластину та крем'яний наконечник стріли в районі ребер, що швидше за все й стало причиною смерті мужчини[39].

До незвичних у КЛП можна віднести захоронення в господарських ямах. Підлітка з поселення в Горчичанах (рис. 7, *1*) поховано біля південної стінки господарської ями на глибині 0,45 м, яка нижче (до відмітки 1,5 м) була заповнена відходами життєдіяльності. Покійник лежав на лівому боці, під голову підкладено шліфувальну плитку, а в руку вкладено масивний

[37] Florek M. Cmentarzyska z grobami «niemegalitycznymi» i pochówki w jamach gospodarczych w obrębie osad w grupie południowo-wschodniej kultury pucharów lejkowatych (na zachód od Wisły). *Idea megalityczna w obrządku pogrebowym kultury pucharów lejkowatych.* Lublin; Kraków, 2006. S. 409–411.

[38] Там само. S. 411, 413.

[39] Machnik J., Bagińska J., Koman W. Neolityczne kurhany na Grzędzie Sokalskiej w świetle badań archeologicznych w latach 1988–2006. Kraków, 2009. S. 58, 73–78; Libera J., Zakościelna A. Inwentarze krzemienne z grobów grupy południowo-wschodniej kultury pucharów lejkowatych na tle małopolskiego przemysłu krzemiennego. *Idea megalityczna w obrządku pogrzebowym kultury pucharów lejkowatych.* Lublin; Kraków, 2006. S. 161.

скребок із свєцєховського кременю [40]. Аналогічним положенням відзначено поховання у Пархатці, біля ніг покійника була орнаментована амфора інкрустована білою пастою[41].

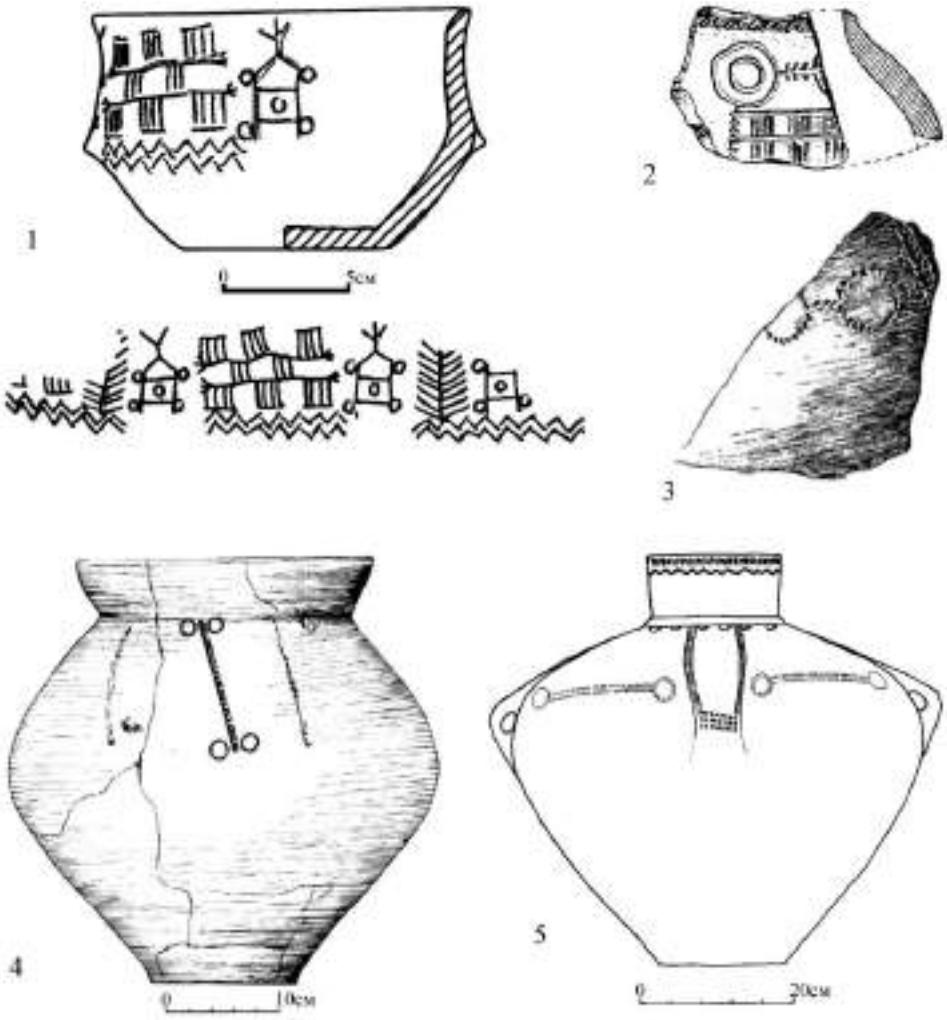

Рис. 10. Зображення возу. 1 – Броноціци (за: Milisauskas, Kruk, Hudson, 2019, fig. 1), 2 – Закрев (за: Jażdżewski, 1936, ryc. 212), 3 – Цмелюв (за: Podkowińska, 1950, tabl. XLVI: 6b), 4 – Острівець (за: Uzarowiczowa, 1975, ryc. 1), 5 – Брахновко (за: Wawrzykowska, 1991, fig. 1: 5)

[40] Florek M. Cmentarzyska z grobami «niemegalitycznymi»… S. 414.

[41] Nogaj-Chachaj J. Badania osady KPL w Parchatce, stanowisko 12, woj. Lubelskie. *Archeologia Polski Środkowowschodniej.* T. III. 1998. S. 36–43.

У системі поховального обряду простежено відхилення від загальних канонів. Трапляються розходження в орієнтації та положенні тіла. До прикладу, у Завіхосці, небіжчика немов кинули в яму (рис. 7, *2*). Кістяк дорослого мужчини перебував у «хаотичному» положенні з підігнутими ногами, на нерівній поверхні вже заповненого об'єкта різницею в 30 см. Над ним зафіксоване заповнення із значною кількістю битого посуду[42]. Поховання в господарських ямах у південно-східній групі КЛП відомі з Каменя Лукавського, Нєдзвєдзя, Любліна-Славінки, Грудека, Шиховіц, Свіржові Колонії, Завіхосці тощо[43]. А масові захоронення людей зафіксовано у Броноціцах. Тут одна з ям була заповнена кістяками 17 осіб[44].

Дуже рідко в культурі лійчастого посуду наявні кремаційні поховання. Окремі такі маємо на Куявах, Холмщині, Люблінщині, Нижньому і Верхньому Шльонську[45]. Один із прикладів – дитяче захоронення в Маріанові на Куявах. Серед звичайних могил із тілопокладеннями вирізняється об'єкт № 3. Це – видовжена яма розмірами 2,05×0,6 м, у східній частині якої фіксувалося заглиблення діаметром 0,5 м, глибиною 0,2 м із заповненням перепалених дитячих кісток віком 5–6 років, обкладене камінням[46].

Відбувались і певні ритуальні дії з кістяками померлого. Зокрема такі факти зафіксовано в Маліцах Косцєльних, Лесі Стоцькому, Павлові й ін. На могильнику в Павлові в одній ямі захоронено розчленовані тіла жінки та чоловіка, а їхні черепи розбиті камінням. У похованні № 29 руки покійника були закладені за спину, з можливо відтятою головою, повернутою обличчям донизу. З кістяком юнака віком 15–16 років відбувались якісь повторні дії, адже його скелет складено не в анатомічному порядку. Можливо, такі акції були «антивампіричними», спрямованими на унеможливлення покійного вернутися у світ живих із метою нанесення їм шкоди[47]. До виняткових

[42] Balcer B. Stanowiska Pieczyska (Zbrza Wielka) w Zawichoście-Podgórzu, pow. Sandomierz w świetle perwszych wykopalisk. *Wiadomości Archeologiczne.* 1966–1967. T. XXXII. Z. 3–4. S. 325–326.

[43] Florek M. Cmentarzyska z grobami «niemegalitycznymi»…S. 414, 416; Zakościelna A. Południowo-wschodnia Lubelszczyzna w epoce neolitu. *Pradzieje Południowo-wschodniej Lubelszczyzny.* Lublin, 2007. S. 56; Zakościelna A., Gurba J. Okolice Hrubieszowa w epoce kamienia i starszego brązu. *Dzieje Hrubieszowa.* 2007. T. I. Hrubieszow. S. 41; Balcer B., Biggerstaff R. Znalezisko żuchwy ludskiej w jamie kulturą pucharów lejkowatych na stanowisku Pieczyska w Zawichoście, pow. Sandomierzю *Wiadomości archeologiczne.* 1972. T. XXXVII. Z. 1. S. 90.

[44] Pipes M.-L., Kruk J., Makowicz-Poliszot D., Milisauskas S. Neolithic Human and Remains from Shared Depositional Context at Bronocice. *Mente et rutro. Studia archaeologica Johanni Machnik viro doctissimo octogesimo vitae a nno ab amicis, collegis et discipulis oblata.* Rzeszów, 2010. P. 50. Fig. 9. Tabl. 2.

[45] Gorczyca K. Cmentarzysko ludności kultury pucharów lejkowatych w Marianowie, pow. Koniński, stan. 17. *Folia Praehistorica Posnaniensia.* 2015. T. XX. S. 172–173.

[46] Там само. S. 159, 162. Ryc. 8–10.

[47] Bargiel B., Florek M. Cmentarzysko w Pawłowie… S. 392; Florek M. Odkrycie kolejnego pochówku

належать символічні поховання без покійника, але з наявністю великої кількості інвентарю, що не типово для звичайних могил: Павлов[48], Мальжице 30[49].

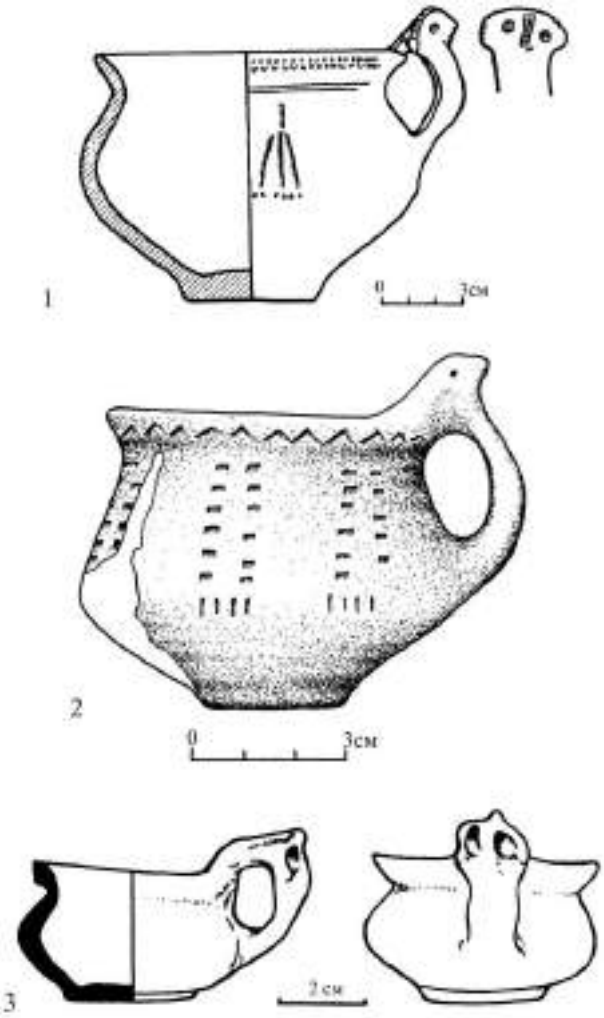

Рис. 11. Ритуальні посудини з баранячими голівками: 1 – Налєчув Колонія (за: Gurba, 1969, ryc. 16: a), 2 – Клементовіци (за: Uzarowiczowa, 1970, ryc. 27, 28c), 3 – Ходлік (за: Bakker, 1998, fig. 1)

«antywampirycznego» na cmentarzysku kultury pucharów lejkowatych w Pawłowie koło Zawichostu. *Zeszyty Sandomierskie.* Nr 32. 2011. S. 77–78.

[48] Bargiel B., Florek M. Cmentarzysko w Pawłowie… S. 386.

[49] Tunia K., Włodarczak P. Barrow of the Funnel Beaker… S. 216.

Відмінності в конструкціях та розмірах мегалітів, наявність простих могил без насипів і різний поховальний інвентар може свідчити про існування суспільної єрархії у КЛП[50]. Для спорудження цих монументальних об'єктів, необхідна велика кількість людей, якою потрібно було керувати. Очевидно, саме тогочасна еліта й була похована в мегалітичних гробницях[51]. Також мегаліти можуть слугувати символами права власності окремої групи населення на відповідну територію[52]. Також вони виконували функцію підтримання родових зв'язків, що відбувалося у процесі похоронних обрядів[53].

Нерідко поряд мегалітів наявні сліди вогню, що можуть свідчити про певні ритуальні дії пов'язані з тризною або очищенням місця перед спорудженням могили. Це можуть підтверджувати сліди від т. зв. «великих вогнищ» чи «смітникових вогнищ»[54]. Мегаліт був своєрідним посередником між померлим і живим. Учасники обрядовості одержували опіку від предків. Вони споруджувались у найвищих місцях терену і були помітні здалека, а їхня видовжена форма сигналізувала про антропогенне походження, що було зрозумілим іншим групам людей[55]. Окрім цього, орієнтація мегаліту по лінії схід–захід мала якийсь астрономічний вимір та свідчила про існування в племен КЛП культу сонця[56].

Залежність ранніх землеробів від природи досить відчутна. Від сприятливих умов залежали врожаї, худоба, а в цілому й життя. Тому людина не лише стежила і вивчала природні та космічні явища навколо себе, а й вшановувала та поклонялася їм.

Окремі сторони духовних уявлень давніх суспільств відображені в орнаменті, підпорядкованому загальним канонам сакральності. Переважно він виражений у геометричних символах, що давало змогу забезпечувати стабільність і точність моделювання об'єктів, описувати світ у горизонтальному й вертикальному просторах[57].

---

[50] Kruk J. Megality w neolice europejskim… S. 14.

[51] Florek M. Cmentarzyska z grobami «niemegalitycznymi»… S. 413; Туня К. Мегалітичні гробниці південно-східної… С. 7.

[52] Pelisiak A. Grobowce megalityczne. Nowe możliwości interpretacji? *Idea megalityczna w obrządku pogrebowym kultury pucharów lejkowatych.* Lublin-Kraków, 2006. S. 110; Wierzbicki J. Megality kultury pucharów lejkowatych… S. 92.

[53] Там само. С. 87.

[54] Bąbel J. Próba reconstrukcji grobowca megalitycznego… S. 281; Pelisiak A. Grobowce megalityczne. Nowe możliwości interpretacji? *Idea megalityczna w obrządku pogrebowym kultury pucharów lejkowatych.* Lublin-Kraków, 2006. S. 110; Wierzbicki J. Megality kultury pucharów lejkowatych… S. 91.

[55] Там само. S. 87, 92, 95.

[56] Krzak Z. Kim była elita megalityczna. *Archeologia Polski.* 1992. T. XXXVII. Z. 1–2. S. 215.

[57] Топоров В. М. Мифология. Статьи для мифологических Энциклопедий. 2011. Т. 1. А–О. Москва. С. 99.

Є. Бомбель пише, що одним із найстарших знаків, які зображала людина, ще з доби палеоліту, була т. зв. «мандала» – коло, в якому наявний хрест, що є спрощеним космічним знаком, відображення сторін світу. Такий знак у різних формах дожив і до наших днів, зазнавши певних змін. У неоліті мандала пов'язувалася з чоловічим божеством, уособленням вогню, а також сонця та місяця[58]. Деякі дослідники вважають, що за принципом мандали побудовані деякі мегаліти, зокрема Стоунхендж[59]. У КЛП такі символи трапляються вкрай рідко. Прикладом можуть слугувати дві посудини із Винник–Жупана поблизу Львова та Пісок Вєльких Люблінського воєводства, на дні яких, із внутрішньої сторони, сформовано пластичний хрест[60] (рис. 8), а також пряслиця з хрестоподібним орнаментом[61]. На думку М. Пелещишина, зображення хреста населення КЛП запозичило від трипільської культури, де такі символи були досить розповсюдженими[62].

Найпоширенішим у багатьох народів був **культ сонця**, яке давало світло, тепло і життя. З ним пов'язані такі поняття, як походження, відстань, рух, денний час, річний час, погодні прикмети тощо[63]. Символом сонця було коло[64]. У КЛП сонце виражене у вигляді кола із променями, що відходять від нього[65]. Приклади такого солярного знаку – зображення на посуді з поселень Опатовіци[66], Павлосьов[67], Цмелюв[68], Зимне[69] й ін. Стилістика сонця різна:

[58] Bąbel J. W poszukiwaniu obrazu Kosmosu… S. 29–30; Krzak Z. Kosmogram-krzyż-bóstwo. *Wiadomości Archeologiczne.* 1981. T. 46. S. 137–142.

[59] Топоров В. М. Мифология. Статьи для мифологических… С. 412.

[60] Пелещишин М. Нові матеріали з розкопок на горі Жупан у Винниках. *Львівський археологічний вісник.* 1999. Вип. 1. С. 181, рис. 4; Dobrzyński M. Dom i otoczenie na podstawie osady kultury pucharów lejkowatych w Piaskach Wielkich, pow. Świdnik, woj. Lubelskie. *Obraz struktury społecznej w świetle źródeł archeologicznych w pradziejach i średniowieczu.* Rzeszów, 2011. S. 78. Ryc. 9:1.

[61] Bąbel J. W poszukiwaniu obrazu Kosmosu… S. 29.

[62] Пелещишин М. Нові дані про зображення хреста в IV–III тис. до н. е. у Верхньому Подністров'ї і Західній Волині. Історія релігії в Україні. *Тези повідомлень VII Міжнародного круглого столу (Львів, 12–14 травня 1997 року).* Львів, 1997. С. 145.

[63] Славянские древности: Этнолингвистический словарь / под ред. Н. И. Толстого. Москва, 2012. Т. 5. С. 102–106.

[64] Топоров В. М. Мифология. Статьи для мифологических… С. 343.

[65] Wiślański T. Kształtowanie się miejscowych… S. 260.

[66] Kośko A., Szmyt M. Opatowice – Wzgórze Prokopiaka. Poznań, 2006. T. 1. S. 189. Ryc. 28.

[67] Rybicka M., Król D., Rogoziński J. Pawłosiów, stan. 52, woj. podkarpackie. Osada kultury pucharów lejkowatych. *Wschodnie pogranicze grupy południowo-wschodniej kultury pucharów lejkowatych.* Rzeszów, 2014. Ryc. 44:2.

[68] Podkowińska S. Osada neolityczna na górze Gawroniec w Ćmielowie pow. Opatow. *Wiadomości Archeologiczne.* 1950. T. XVII. Z. 2–3. Tabl. XL: 4S. 95–146.

[69] Козар Н., Несторук І., Охріменко Г., Федосєєва С. Археологічні роботи біля с. Зимне та спроба відтворення духовних уявлень культури лійчастого посуду. *Минуле і сучасне Волині: Олександр*

воно може бути у вигляді пластичного наліпу, як з Опатовіц і Павлосьова (рис. 9, *1, 2*), або прокресленим (Зимне, Цмелюв), але обов'язково з променями (рис. 9, *3*). Дуже цікава композиція із Цмелюва – у найбільшій опуклості посудини, по її діаметру нанесено сонечка із променями, які розміщені парами на певній відстані один від одного. Можливо сюди можна зарахувати і фрагмент дна посудини з Которин, на якому зображено два концентричних кола[70].

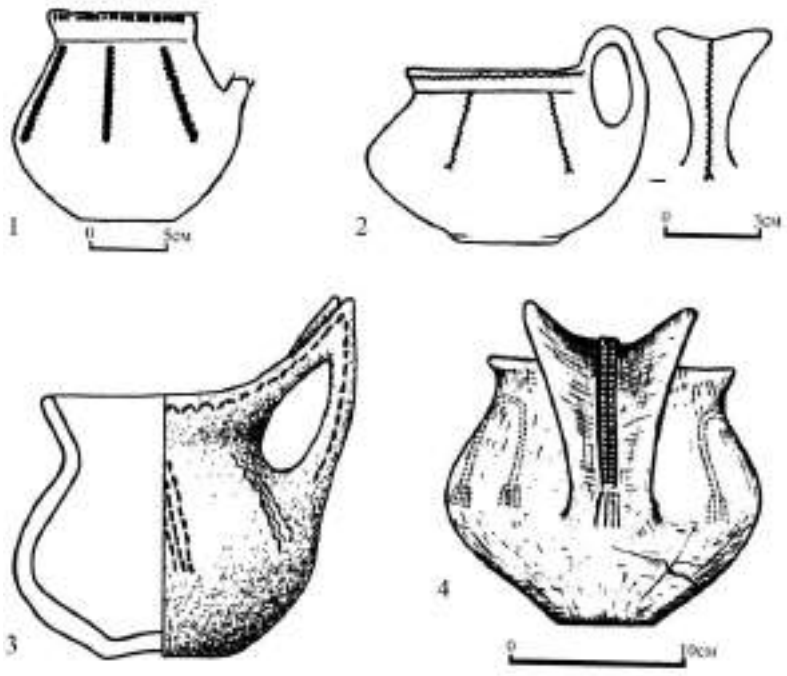

Рис. 12. Посудини з орнаментом (символами води), виявлені в похованнях. 1, 2 – Люблін-Славінек (за: Jastrzębski, Ślusarska, 1982, ryc. 6: a, c), 3 – Колонія Хрущов (за: Gurba, 1954, ryc. 18 з тонуванням автора), 4 – Загай Страдовський (за: Gromicki, 1961, ryc. 2: e)

Сонце уособлювалось із циклічністю, обертанням, часом. Його ідеограма – це коло, яке виражає ідею єдності й цілісності, безкінечності та досконалості[71]. Можна припустити, що відображення складних символічних

Цинкаловський і Волинь. Матеріали IX наукової історико-краєзнавчої міжнародної конференції 20–23 січня 1998 року. Луцьк, 1998. С. 155. Рис. 6:9.

[70] Hawinskyj A., Pasterkiewicz W., Rybicka M. Kotoryny, rej. Żydacziw, stan. Grodzisko III. Osadnictwo z okresu neolitu. *Środowisko naturalne i człowiek nad Górnym Dniestrem – rejon Kotliny Halicko-Bukaczowskiej w pradziejach i wczesnym średniowieczu.* Kraków, 2014. Tabl. XXVI: 11.

[71] Топоров В. М. Мифология. Статьи для мифологических… С. 340.

уявлень у КЛП, пов'язаних не лише з культом сонця – це орнамент возу. Найвідоміший і досить реалістичний візерунок возу із Броноціц (рис. 10: 1). Він зображений у вертикальному положенні з чотирма колами, основною конструкцією – т. зв. поденком та дишлем із роздвоєним кінцем, до якого прив'язувались воли. Тут розбудована ціла композиція. У т. зв. шахівниці поміж возами деякі дослідники вбачають поля[72], у рослинному орнаменті можна відчитати дерева-ліс, а хвиляста лінія відображає воду-ріку. І вся ця композиція знову повторюється й одночасно змушує «глядача» обертати посудину, щоб побачити весь малюнок. Так, у цьому закладено глибокий зміст циклічності, рух по колу-сонцю.

Інший зміст у цій композиції вбачає Р. Малецький, який зауважив, що т. зв. шахівниця складається з 30 насічок – 30 днів у місяці. Вони розділені двома вертикальними лініями з потрійним розгалуженнями на кінцях, що в сумі дає цифру 12 – кількість місяців у році. Універсальність цього рисунка доповнює зображення космічного дерева. Врешті вся композиція підкреслена зигзагом-водою – символом родючості та врожаю[73]. Дослідник доводить, що в різних культурах віз був не лише транспортом, а мав символічне значення. У давніх індоєвропейських міфологемах він уособлювався з богами, правителями, героями, підносив статус свого власника. Віз використовувався і в поховальній обрядовості. Часто замість самого транспорту в могилу клали його мініатюрну модель або пару волів, які були його частиною. Віз виконував символічне значення циклічності: життя–смерть–відродження[74]. Ідея броноціцького возу, який датується 3520 ВС[75] могла бути запозичена в баденській культурі, у якій цей символ став яскраво вираженим як в орнаменті, так і пластиці, а окремі модельки возів, які одночасно виконували функцію ритуальних посудин, знаходять у похованнях[76]. Потрібно наголосити, що відомі баденські возики з Будаколоса та Сигетсентмартона тощо, як і посудина з Броноціц, орнаментовані зигзагом і т. зв. шахівницями[77].

---

[72] Iwaniszewski S. Megalityczny obrządek pogrzebowy I neolityczny krajobraz w mikroregionie Stryczowskim na Wyżynie Sandomiersko-Opatowskiej. *Idea megalityczna w obrządku pogrebowym kultury pucharów lejkowatych.* Lublin; Kraków, 2006. S. 265; Horváth T., Balen J. The cultural attribution and dating of the cult vessel from Szelevény – Vadas. *Opusc. archaeol.* 2012. 36. P. 12.

[73] Małecki R. Magiczno-religijna funkcja… S. 99–100.

[74] Калиц Н. Новая находка модели повозки эпохи энеолита из окрестностей Будапешта. *Советская археология.* 1976. № 2. С. 111–112; Małecki R. Magiczno-religijna funkcja…S. 96, 96–97.

[75] Milisauskas S., Kruk J., Hudson K. Bronocice Funnel Beaker Vessel with Wagon Motif: Different Narratives. *Archaeologia Polona.* 2019. Vol. 57. P. 234.

[76] Калиц Н. Новая находка модели… С. 106, 110; Bondár M. Le chariot en Europe au Chalcolithigue gue recent. *Premiers chariots, Premiers araires. La diffusion de la tractioń animale en Europe pendant les IVe et IIIe millénaires avant notre ére.* Paris, 2006. Ryc. 1–8.

[77] Калиц Н. Новая находка модели… Рис. 4; Bondár M. Prehistoric wagon models in the Carpathian Basin (3500–1500 BC). Budapest, 2012. Fig. 1; 12.

Порівняно з попереднім, значно спрощеним прикладом є віз з Острівця Свєнтокжиського (рис. 10, *4*). На тулубі лійчастого горщика прокреслена похила лінія з борозенковим орнаментом завдовжки 15–16 см, по обидва кінці якої нанесено округлі штампи. Так виглядає, що лінія – це вісь, а штампи – кола возу[78]. Дуже подібне схематичне зображення із Закрева (рис. 10, *2*). На фрагменті посудини по горизонталі нанесено дві пари спарованих кіл (менше поміщене в більше) поєднаних віссю з поперечними насічками[79], які можуть імітувати бокові сторони возу, т. зв. драбини. Наближене зображення двох возів на амфорі з Брахновко з подвійними драбинами-осями[80] (рис. 10, *5*). Подібний до нього – транспортний засіб із Цмелюва, виконаний в техніці борозенкової лінії, правда тут вісь з'єднує лише по одному колу[81] (рис. 10, *3*). З цієї пам'ятки відома, ще одна подібна знахідка із подвійною віссю. Правда коло зображене у вигляді сонечка з променями[82].

Інше схематичне зображення – два вози на горщику із Заваржи. Це – штампи двох паралельних пар кіл, верхні з яких дещо менші в діаметрі. Вони теж нанесені у верхній частині посудини на її плечиках, причому край вінець на рівні кіл орнаментований протилежними скісними насічками[83]. Майже ідентичний орнамент на горщику з пасмово-гребінчастим орнаментом з Іноврoцлав–Монтв[84].

Культ сокири. Досить часто на поселеннях КЛП трапляються глиняні моделькі сокирок, які імітують кам'яні бойові сокири з виділеним грибоподібним обухом. Ґрунтовне дослідження цій темі присвятив Є. Бомбель[85]. Культ сокири пов'язаний з розвитком рільництва, коли вона була застосована і незамінна в повсякденному житі тогочасної людини. Її копіями ставали зменшені модельки, виготовлені з різних матеріалів: кістки, рогу, глини, бурштину. Більшість із них мають маленькі отвори діаметром у

[78] Uzarowiczowa A. Ornament na naczyniu kultury pucharów lejkowatych z Ostrowca Świętokrzyskiego. *Wiadomości Arheologiczne.* 1975. T. XL. Z. 1. S. 3, 5, 6. Ryc. 1.

[79] Jażdżewski K. Kultura pucharów lejkowatych w Polsce Zachodniej i Środkowej. Poznań, 1936. Ryc. 212.

[80] Wawrzykowska B. The funnel beaker culture settlement in Brąchnówko site 1, Toruń district. *Die trichterbecherkultur. Neue forschungen und hypothesen.* Teil II. Poznań, 1991. Fig. 1: 5.

[81] Podkowińska S. Osada neolityczna na górze… Tabl. XLVI: 6a, 6b.

[82] Krzak Z. O wszystkim. *Z otchłani wieków.* 1960. T. XXVI. Z. 1. S. 190. Ryc. 1.

[83] Kulczycka A. Sprawozdanie ze wstępnych badań archeologicznych na terenie osadu kultury czasz lejkowatych w Zawarży, pow. Pińczów. *Sprawozdanie archeologiczne.* 1961. XII. Ryc. 4: d.

[84] Kośko A. Udział południowo-wschodnio-europejskich wzorców kulturowych w rozwoju niżowych społeczeństw kultury pucharów lejkowatych. Poznań, 1981. S. 152. Ryc. 31. Tabl. VIII.

[85] Bąbel J. Kult topora w neolicie… S. 3–44.

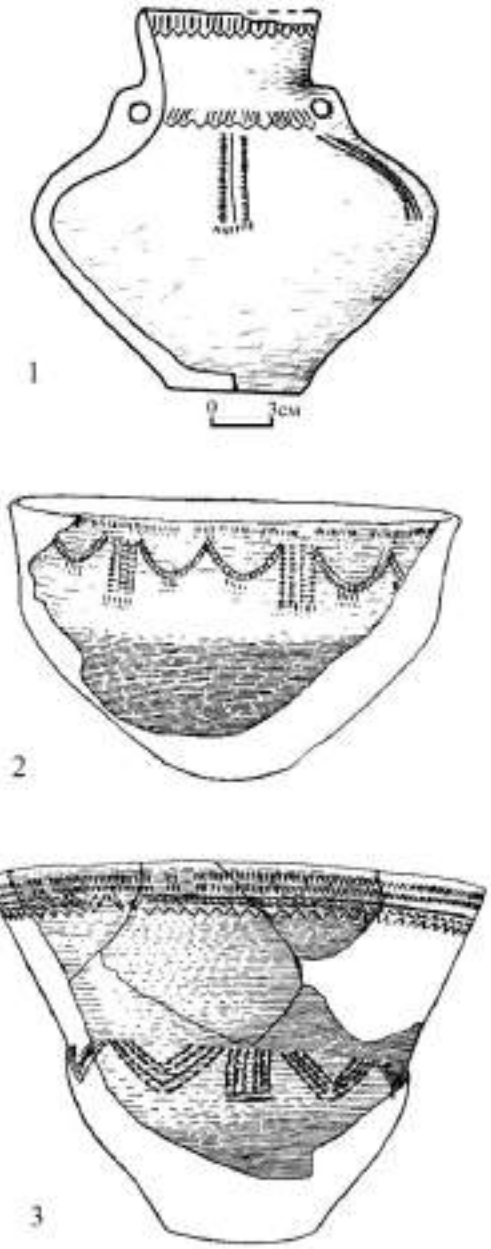

Рис. 13. Посуд з символічним орнаментом води і дощових хмар (2, 3): 1 – Черлейнек (за: Tetzlaff, 1983, ryc. 2: A), 2 – Шляхцін (за: Jażdżewski, 1936, ryc. 24), 3 – Модліборжіце (за: Jażdżewski, 1936, ryc. 355)

кілька сантиметрів. Є. Бомбель вважає, що ці предмети не були амулетами і їх не носили на шиї чи поясі, оскільки на їхній поверхні відсутні відповідні сліди від шнура. Крім цього, їх немає в похованнях. Модельки сокир наявні винятково на поселеннях, і то в культурному шарі як окремі предмети. Швидше за все, їх використовували в певних ритуалах, насаджували на древка, які могли бути вбитими в землю або лежати на землі, а також ними могли виконувати якісь церемонійні дії[86]. Можливо, саме під час таких і відбувалось основне пошкодження сокирок, адже переважна кількість виявлених знахідок ушкоджена в місці отвору. Проте трапляються й без отвору, як моделька з Клементовіц[87].

Інколи такі сокирки орнаментовані зигзагом або крапельками дощу. Могли бути дарами богам води і їх кидали в річку або іншу водойму. До прикладу, бурштинова орнаментована сокирка виявлена на березі Вісли поблизу Сандомира[88], а інша кам'яна – у р. Луква неподалік Галича[89].

Сокира була універсальним знаряддям праці та зброї, ототожнювалась із блискавкою (удар сокирою миттєвий як блискавка), ідентичність дії (розбиває дерево як грім), має «прихований» в собі вогонь, кремінь давав іскру, бурштин вогняного кольору, мідь виплавлена, а глина випалена у вогні[90]. Блискавка зіставлялась із дощем, водою, а воду чимало народів ототожнювали з космічною силою, яка дає життя. Сокира може бути символом бога неба, блискавки та грому[91].

Про те, що сокира наділена певними магічними властивостями, вірять багато народів. Наприклад сучасні мешканці району середньої течії Лаби переконані, що сокири, особливо давні, мають захисну функцію від грому та блискавки. Тому такі археологічні знахідки часто можна побачити в оселях цього регіону[92].

Життя людини тісно пов'язане з водою: врожай, випас худоби, побут тощо. У КЛП **культ води** досить виражений. Найяскравіше він представлений жертовними місцями, добре відомими з території Данії. Це – спеціально споруджені мости над водою, з яких приносили дари богам. Деякі з цих конструкцій були досить великими: 50 м завдовжки та 10 м завширшки.

---

[86] Bąbel J. Kult topora w neolicie… S. 20–22.

[87] Gurba J. Miniaturowe gliniane modele toporów z miejsc. Grzegorzewie, pow. Opatów. *Wiadomości Archeologiczne*. 1956. T. XXIII. Z. 1. S. 114.

[88] Bąbel J. Kult topora w neolicie… S. 20.

[89] Jażdżewski K. Kultura pucharów lejkowatych... S. 276.

[90] Bąbel J. Kult topora w neolicie… S. 26; Kaflińska M. Neolityczne depozyty gromadne na ziemiach polskich. *Materiały i Sprawozdania Rzeszowskiego Ośrodka Archeologicznego*. 2006. T. 27. S. 10.

[91] Bąbel J. Kult topora w neolicie… S. 36–37; Пелещишин М. Енеолітичне поселення Зимне в Західній Волині. Тернопіль, 2004. С. 136.

[92] Valde-Nowak P. Etapy i strefy zasiedlenia Karpat Polskich w neolicie i na początku epoki brązu. Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk; Łódź, 1988. S. 13–14.

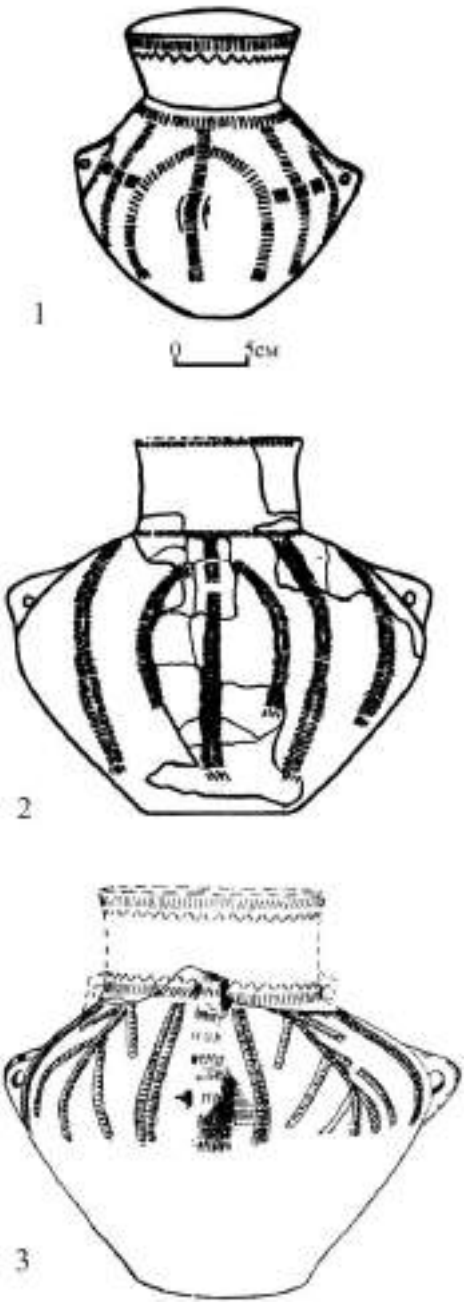

Рис. 14. Посудини із символом родючості-вульви: 1 – Остервік-Дардесгейм (за: Wierzbicki, 2019, ryc. 1: 4), 2 – Бжоза (за: Wierzbicki, 2019, ryc. 1: 2), 3 – Надзєйов (за: Jażdżewski, 1936, ryc. 106)

Дарами слугував посуд, кам'яні і крем'яні сокири, прикраси з бурштину, тварини й навіть люди[93]. Такі жертовні місця відомі і на території східної та південно-східної групи КЛП, де нараховується близько 50 пунктів[94]. Як правило, це випадкові знахідки, виявлені під час земляних робіт з очищення водойми, прокладення меліорації, вибирання торфу тощо.

Окрему групу водних знахідок становлять вироби з кременю, вони переважно трапляються на території південно-східної групи КЛП. Такі предмети виявлені в торфовищах поблизу с. Вінцентово (13 одиниць), Веремовіци (10 екземплярів), Ільковичі (20 знахідок). Це – макролітичні пластини завдовжки 14–19 см із високоякісного імпортного волинського кременю. Деякі з них становили т. зв. Складанку і не були у використанні[95].

Більшість посудин, виявлених у водоймах, вирізняються особливо вигладженою поверхнею та орнаментом води, який може бути інкрустований білою пастою, як дві амфори з Черлейнка[96]. Але трапляються й мініатюрні посудинки, спеціально виготовлені для ритуальних жертвоприношень. Так, у місцевості Свінтослав під час поглиблення ставка виявлено п'ять маленьких начинь[97], а в Ходліку модельку-черпачок із баранячою голівкою висотою 3,5 см і діаметром вінець 5 см[98].

У КЛП також був звичай приносити в жертву людей. Щоправда, невідомо, чи їх спеціально вбивали, чи скидали до води покійників. В окремих місцях знаходять як цілі кістяки, так і окремі черепи (Гройц, Садлужек)[99].

[93] Wiślański T. Kształtowanie się miejscowych… S. 258, 260; Rembisz A. Dary wotywne ze środowisk wodnych społeczności południowo-zachodniego pobrzeża Morza Bałtyckiego od późnego neolitu do wczesnej epoki żelaza. *Archeologia epok brązu i żelaza. Studia i materiały.* Toruń, 2009. T. 1. S. 13; Wierzbicki J. Symbolika wody w ornamentyce… S. 20; Żurkiewicz D. Depozyt naczyń kultury pucharów... S. 166, 167.

[94] Żurkiewicz D. Depozyt naczyń kultury pucharów... S. 166.

[95] Kadrow S. Skład wiórów krzemiennych kultury pucharów lejkowatych z Wincentowa, stanowisko 5, gm. Krasnystaw, woj. Chełm. *Sprawozdania Arheologiczne.* 1998. T. XL. S. 28, 30, 32; Bronicki A. Bagienny depozyt wiórów krzemiennych archeologiczne kultury pucharów lejkowatych z Weremowic, stan. 19, woj. Chełm. *Sprawozdania Archeologiczne.* 1993. T. XLV. S. 29–30; Конопля В. Скарб крем'яних пластин з Ількович і Шистіва. *Волино-Подільські археологічні студії.* 1998. Вип. I. С. 146–148. Рис. 1–3.

[96] Tetzlaff W. Dwa naczynie kultury pucharów lejkowatych z Czerlejnka gm. Kostrzyn, woj. Poznańske. *Fontes Archaeologici Posnanienses.* 1983. S. 188–189.

[97] Gabalówna L. Bagienne znaleziska kultury pucharów lejkowatych na Kujawach. *Z otchłani wieków.* 1962. R. XXIX. Z. 1. S. 52–53.

[98] Bakker J. A. The miniature TRB cup foundin a peaty layerat Chodlik. *Archeologia Polski Środkowowschodniej.* T. III. 1998. P. 255. Fig. 1.

[99] Jażdżewski K. Kultura pucharów lejkowatych...S. 194. Ryc. 190, 191; Gabalówna L. Bagienne znaleziska kultury… S. 54; Kaflińska M. 2006. Neolityczne depozyty gromadne… S. 9.

Досить рідко виявляються місця з яких брали воду. Одне з таких – криниця із Розбожа поблизу Пшеворська. Вона виявлена на глибині 1,8 м від денної поверхні, мала вигляд чотирикутника, розміри 0,3×0,4 м, складена з чотирьох дощок завдовжки 0,4 м. У цьому заповненні знайдено цілу амфору, частину посудини, вінце, вушко та нижню частину горщика[100].

Очевидно, у КЛП існував обряд «моління води», який для трипільської культури описав Б. Рибаков[101]. Наводячи різні докази, дослідник стверджує, що цим ритуалом займалися жінки. І справді, у КЛП виділяються жіночі поховання, рідко чоловічі з нетиповим інвентарем – дзбанами з баранячими голівками або ручками *ansa lunata* орнаментовані символами води та дощу (Налєчов Колонія[102], Клементовіци[103], Люблін–Славінек[104], Хрущов[105], Загай Страдовський[106]).

З ритуалами «проханням води» можуть бути пов'язані жертовні ями в центральній частині низки поселень монтевської групи КЛП, заповненні кістками тварин і вуглям. Іншим атрибутом таких ритуалів можуть слугувати посудини без дна[107] або невживані в окремих ямах, як у Якубовичах Мурованиих[108].

У низці поселень південно-східної групи КЛП трапляються посудини з ручками, увінчаних баранячими голівками. Це – єдина зооморфна пластика у КЛП. Естетично виготовлені фігурки з багатим орнаментом мають не лише мистецький, а набагато глибший сакральний зміст, який говорить про **культ вівці-барана** у КЛП.

Вівця відігравала важливу роль у господарстві людини. Вона давала молоко, м'ясо, шерсть. У різних міфопоетичних системах в образі барана відзначалася його плодючість, зв'язок із Сонцем й окремими божествами[109]. У давніх міфологемах із вівцею пов'язуються «дощ-молоко» і культ

[100] Mazurek M., Okoński J., Rybicka M. Studium przypadku… S. 119, 124.

[101] Рыбаков Б. А. Космогония и мифология земледельцев энеолита. *Советская археология.* № 1. 1965. С. 26–28.

[102] Gurba J. Materiały kultury czasz (pucharów) lejkowatych z okolic Nałęczowa w pow. Puławskim. *Studia i Materiały Lubelskie.* 1969. IV. S. 77–78, Ryc. 16:a, 16a1.

[103] Uzarowiczowa A. Cmentarzysko kultury pucharów lejkowatych ns stanowisku XIV w Klementowicach pow. Pyławy. *Wiadomości Archeologiczne.* 1970. T. XXXV. Z. 4. S. 502–503. Ryc. 27, 28.

[104] Jastrzębski S., Ślusarska M. Grobowce kultury pucharów lejkowatych z Lublina-Sławnika i Miłocina-Kolonii, woj. Lubelskie. *Wiadomości Arheologiczne.* 1982. T. XLVII. Z. 2. S. 195. Ryc. 6: a.

[105] Gurba J. Materiały do badań nad neolitem Małopolski. *Annales Universitatis Marie Curie-Skłodowska.* Sectio F. 9/3. 1954. Ryc. 18.

[106] Gromnicki J. Grób kultury czasz lejowatych… Ryc. 2:e.

[107] Kośko A. Udział południowo-wschodnio-europejskich... S. 160, 161.

[108] Bargiel B., Kącki J. «Skarb» naczyn glinianych z Jakubowic Murowanych, woj. Lublin, na tle innych znalezisk gromadnych. *Sprawozdania Arheologiczne.* 1988. T. XL. S. 158. Ryc. 2.

[109] Топоров В. М. Мифология. Статьи для… С. 547–550.

предків[110]. У людей, головним заняттям яких було землеробство, важливу частку їх релігійних уявлень містили ідеї, пов'язані з родючістю ґрунту, врожаєм, дощем, збереженістю і якістю посівного запасу[111]. Без сумніву, зооморфні посудини були ритуальними. Наприклад, хетські цар і цариця з таких «пили та їли богів» під час обряду причастя[112]. Особливо повно й багатообразно представлений культ барана в Давньому Єгипті. При низці храмів утримували священних баранів, звільнених від будь-яких робіт. Жерці доглядали за ними, влаштовували на їхню честь свята, приносили їм жертви. Барани підлягали забою вже в дорослому віці, їх бальзамували й урочисто піддавали захороненню. Низка богів відомі в баранячоголовому вигляді: Хнума з Верхнього Єгипту, Гаршефа з Гераклеопоса, Осіріса з Мендеса. У Фівах в образі барана шанували бога сонця Амона, якого зображали в такому вигляді на рельєфах[113].

Можна припустити, що дзбани з голівками баранчиків у КЛП слугували ємкістю, з якої висівали «священне» зерно. Звичайно, всі ці дії супроводжувались магічно-ритуальними обрядами, які проводились напередодні або безпосередньо в день висіву зерна. До таких можна віднести й згадувані «молитви води».

Посудини з баранячими ручками (рис. 11) не лише гарно виглядали, а й були відображенням світогляду населення КЛП, вираженого у специфічному орнаменті, скомпонованому за певними канонами. Практично всі посудини прикрашені однаково: на вінцях горизонтальна лінія води – зигзаг (рис. 12; 13; 15, *1*), а на тулубі – вертикальна драбинка, у якій треба вбачати рослини, а в цьому випадку колосок. Зміст родючості уособлювався у спарених ручках, як із Грудека[114] та Цмелюва[115].

У КЛП символ родючості мав вираження не лише в зооморфній пластиці, а й орнаменті (рис. 14). Нещодавно на нього звернув увагу Я. Вербіцький аналізуючи дві посудини з місцевості Цєсли (Познанський повіт) і Бржози (Шамотильський повіт) розташованих за 16 км одне від другого[116]. Це кулястої форми чотиривухі амфори з високими вінцями орнаментовані дугоподібними лініями вздовж усього тіла. На посудині з

[110] Славянские древности. Этнолингвистический словарь / под ред. Н. И. Толстого. Москва, 2004. Т. 3. С. 502–505.

[111] Рыбаков Б. А. Язычество древних славян. Москва, 1981. С. 174, 178.

[112] Бурдо Н. Б. Сакральний світ трипільської цивілізації. *Енциклопедія трипільської цивілізації.* Київ, 2004. Т. 1. С. 371.

[113] Топоров В. М. Мифология. Статьи для… С. 551.

[114] Jastrzębski S. Funnel Beaker Culture. Lesser Poland Group, Gródek nad Bugiem, woj. Hrubieszów. *Przegląd Archeologiczny*. 1989. T. 36. Fig. 3: 8.

[115] Podkowinska Z. Spichrze ziemne w osadzie kultury pucharów lejkowatych na Gawrońcu-Pałudze w Cmielowie, pow. Opatow. *Archaeologia Polski.* 1960. T. VI. Tabl I:2; XVI.

[116] Wierzbicki J. O pewnych krzywolinijnych motywach…Ryc. 1:1, 2.

Цєсли орнамент зберігся частково у вигляді прокреслених дугоподібних подвійних ліній, посеред яких проходять аналогічні вертикальні.

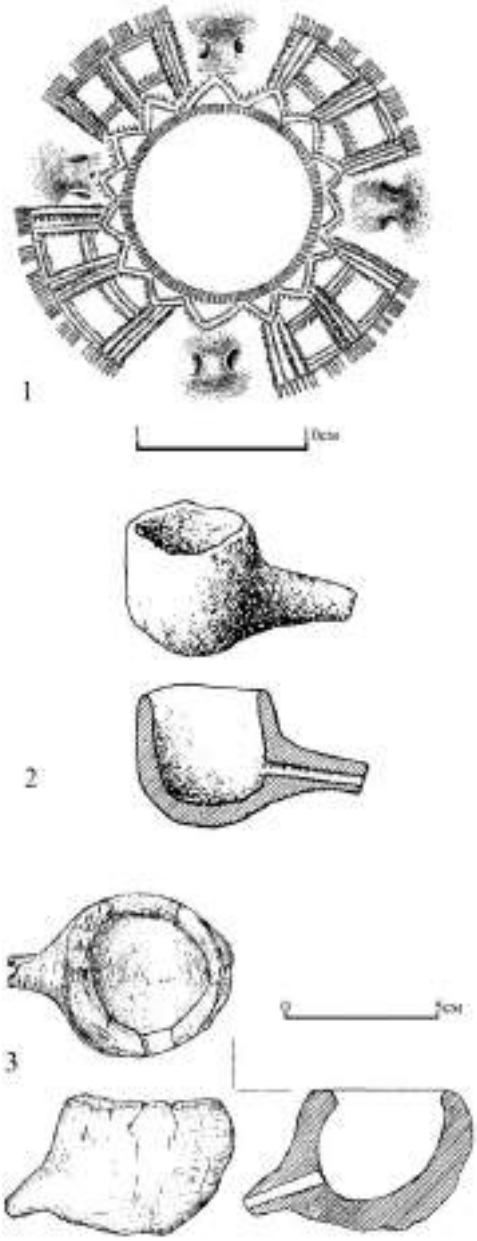

Рис. 15. Символічний орнамент води-календар та глиняні люльки. 1 – Радзєйов (за: Kośko, 1981, ryc. 22), 2 – Цмелюв (за: Podkowińska, 1950, tabl. XXXXIX: 4), 3 – Злота (за: Matraszek, 1999–2001, ryc. 13: j)

На амфорі із Бржози орнамент складніший. Вінця та шийка прикрашені горизонтальним рядом овального стовпчика, нижче – центральна композиція: починаючи від вушка, по вертикалі проходить однорядна драбинка з поперечними овальними штампами, по обидва боки від неї проходять ідентичні дугоподібні драбинки із закінченнями у вигляді вертикальних овальних штампів, т.зв. френзелів. На думку Я. Вербіцького тут відображена жіноча вульва яка символізує родючість[117]. Справді у цьому орнаменті прихований глибокий зміст родючості пов'язаний з Небесною Мамою. Тут у дугоподібних лініях простежується парність, а повтореність композиції означає циклічність. Однорядна драбинка із френзелями, як і у випадку із дзбанами з баранячими голівками, можуть означати зерно з колосками. Більш промовиста є амфора з Щстервіцк-Дардесгайм (територія Німеччини)[118], майже аналогічна попередній, але із зображенням води на вінцях та хрестом, який розділяє композиції вульви. Хрест, як і чотири вуха – символ сторін світу у центрі якого родючість-життя. Такий символ родючості у КЛП трапляється дуже рідко. На території Польщі подібні мотиви маємо на амфорі та горщику з Анополя[119], Гайкова[120], Надзєйова[121]. Можливо, певною модифікацією є коло з поперечними лініями з Которин в Україні[122]. Я. Вербіцький наводить порівняння такого орнаменту з трипільською культурою, де він набув більшого поширення, але схильний вважати, що його поява у східній групі КЛП має західне походження[123].

Для кращого пізнання духовного світу деякі представники КЛП, які мали безпосередній стосунок до цієї сфери, вживали **наркотичні засоби**. Дуже детально про це пише Є. Бомбель. Автор зазначає, що психоактивні субстанції почали виготовляти ще в добу неоліту, вперше на території Ютландії та Шлезвіку–Гольштину. На території Західної Європи це був мак. Його застосовували в лікуванні, харчуванні та як наркотичний засіб. Використання маку у КЛП очевидне. Посудини типу фляг пряма модифікація оберненої макової голівки. Вінце та карниз наслідують потовщене стебло, а денце у вигляді ніжок, чи п'ятикутника – корону. Деякі посудини мають орнамент із вертикальних ліній, що імітує «канелюрну»

[117] Wierzbicki J. Wielka kolonizacja. Społeczności kultury pucharów lejkowatych w dorzeczu środkowej Warty: koniec V – poł. III tys. BC. Poznań, 2013. S. 233; Wierzbicki J. O pewnych krzywolinijnych motywach… S. 515–517.

[118] Wierzbicki J. O pewnych krzywolinijnych motywach… Ryc. 1: 4.

[119] Rybicka M. Kultura pucharów lejkowatych na Pojezierzu Gostynińskim: chronologia, osadnictwo, gospodarka. Łęczyca, 2004. Ryc. 35:2; 14:2.

[120] Kaflińska M. Zróznicowanie ról i rang społecznych w świetle studio nad gromadnymi depozytami neolitycznymi – wybrane problem. *Obraz struktury społecznej w świetle źródeł archeologicznych w pradziejach i średniowieczu.* Rzeszów. 2011. Ryc. 5:1.

[121] Jażdżewski K. Kultura pucharów lejkowatych... Ryc. 106.

[122] Hawinskyj A., Pasterkiewicz W., Rybicka M. Kotoryny, rej. Żydacziw… Tabl. XXIX: 2.

[123] Wierzbicki J. O pewnych krzywolinijnych motywach… S. 513.

форму макової голівки. Дуже часто фляги на вінцях і комірці мають орнамент у вигляді насічок, що може імітувати надрізи маку для впускання соку. Є. Бомбель пише, що фляги були ємностями для приготування та зберігання опіуму. Такі посудини трапляються на всій території поширення КЛП. На одних поселеннях їх вкрай мало, а на інших навпаки багато. Очевидно, виготовлення опіуму було імпортним характер, адже не кожен регіон сприятливий для вирощування маку. Фляги, як правило, невід'ємний атрибут поховального інвентарю. Вважається, що мак пов'язаний із комплексом вірувань земля – смерть – померші – відродження – родючість[124].

Досягнення стану релаксації та створення власного світу відбувалося і за допомогою люльок, які іноді виявляють на поселеннях КЛП – Цмелюв[125], Злота[126] (рис. 15). А на території Румунії в подібній люльці, виявленій у підкурганному похованні III тис. до н. е., знайдено обвуглене насіння коноплі[127]. Безпосереднє відношення до цього процесу мають й глиняні ложки, на яких підігрівали рідку масу. А з невеликих посудин на зразок склянки вживали алкогольні напої під час якихось ритуально-церемонійних дій. Вважається, що наркотичні речовини споживали окремі люди – шамани під час певних магічних обрядів, при народженні або смерті одноплемінників[128].

Отже, можна підсумувати, що духовна культура населення КЛП найбільше представлена різноманіттям поховального обряду, в основі якого мегалітична ідея. Заняття землеробством призвело до зародження культу родючості уособленого в силах природи: сонце, небо, земля, дощ, вогонь тощо вираженого у складній системі символічного орнаменту та пластики, зрозуміти який на жаль, нам до кінця так і не вдасться.

[124] Bąbel J. Środki psychoaktywne w kulturach… S. 174–185.

[125] Podkowińska S. Osada neolityczna na górze… Tabl. XXXIX: 4.

[126] Matraszek B. Osada kultury pucharów lejkowatych ze stan. «Nad Wawrem» w Złotej, gm. Samborzec, woj. Świętokrzyskie. *Wiadomości Arheologiczne.* 1999–2001. T. LV. Ryc. 13: j.

[127] Bąbel J. Środki psychoaktywne w kulturach… S. 180.

[128] Там само. S. 173.

Марія ВОЙТОВИЧ

ПОХОВАЛЬНИЙ ОБРЯД НАСЕЛЕННЯ КУЛЬТУРИ ШНУРОВОЇ КЕРАМІКИ ВЕРХНЬОГО ПРИДНІСТЕР'Я

Духовна культура первісного населення найбільш повно фіксується у поховальному обряді, що відображає світоглядні орієнтири тодішнього населення. Не виняток і племена культури шнурової кераміки (КШК), які заселяли територію Верхнього Придністер'я у III тис. до н. е. (2800–2200 ВС). Вивченням поховальних пам'яток КШК на Передкарпатті займаються вже понад 150 років. За цей час відкрито значну кількість пам'яток (частина з яких досліджувалась розкопками), що дозволяє виділити особливості поховального обряду в досліджуваному регіоні.

Історія дослідження курганних пам'яток. Археологічні дослідження пам'яток КШК розпочалися наприкінці XIX ст. У цей час тут працювали Тадеуш Земенцький[1], Ісидор Шараневич[2] та Володимир Деметрикевич[3]. Останній у 1896 р. розкопав три кургани в лісі Когутик поблизу с. Залужани (колишнє с. Вацовичі) біля Дрогобича[4]. На початку XX ст. поховальними пам'ятками КШК у Верхньому Придністер'ї займався полковник Альфред Кіццоля. Він у 1902 р. дослідив курганний могильник неподалік с. Баличі Мостиського р-ну[5]. Під час Першої світової війни вивчення поховальних пам'яток у регіоні проводив Мартін Рошка. Зокрема, угорський археолог розкопав два насипи поблизу сіл Болехівці та Стебник Дрогобицького р-ну[6].

На деякий час Перша світова війна призупинила проведення археологічних студій на Заході України. Проте в міжвоєнне двадцятиліття у

---

1 Ziemięcki T. Sprawozdanie z wycieczki archeologicznej. *Zbiór wiadomości do antropologii krajowéj*. Kraków: Uniwersytet Jagiellońskiej, 1887. T. 11. S. 52–57; Janusz B. Zabytki przedhistoryczne Galicyi Wschodniej. Lwów, 1918. S. 216, 220.

2 Szaraniewicz I. Cmentarzyska przedhistoryczne w Czechach i Wysocku w powiecie Brodzkim, odkryte w 1895, 1896 i 1897. *Teka konserwatorska.* Lwów, 1900. R. II. S. 3–4.

3 Demetrykewiecz W. Kurhany w Pzemyskiem i Drohobyckem. *Materiały Antropologiczno-Archeologiczne i Etnolograficzne.* Kraków: Polska Akademia Umiejętności, 1897. T. 2. S. 124–130.

4 Там само. S. 126–134.

5 Chizzola A. Prähistorische Funde aus Westgalizien. *Jahrbuch der Königlich Kaiserlichen Zentralkommission für Kunst und Historische Denkmäler.* Wien, 1903. № 1/1. S. 141–149.

6 Roska M. Glanement des antiquites de l'epoque prehistorique en Galicie. *Dolgozatok.* Kolozsvar, 1919. Vol. 10. № 1. S. 27–29.

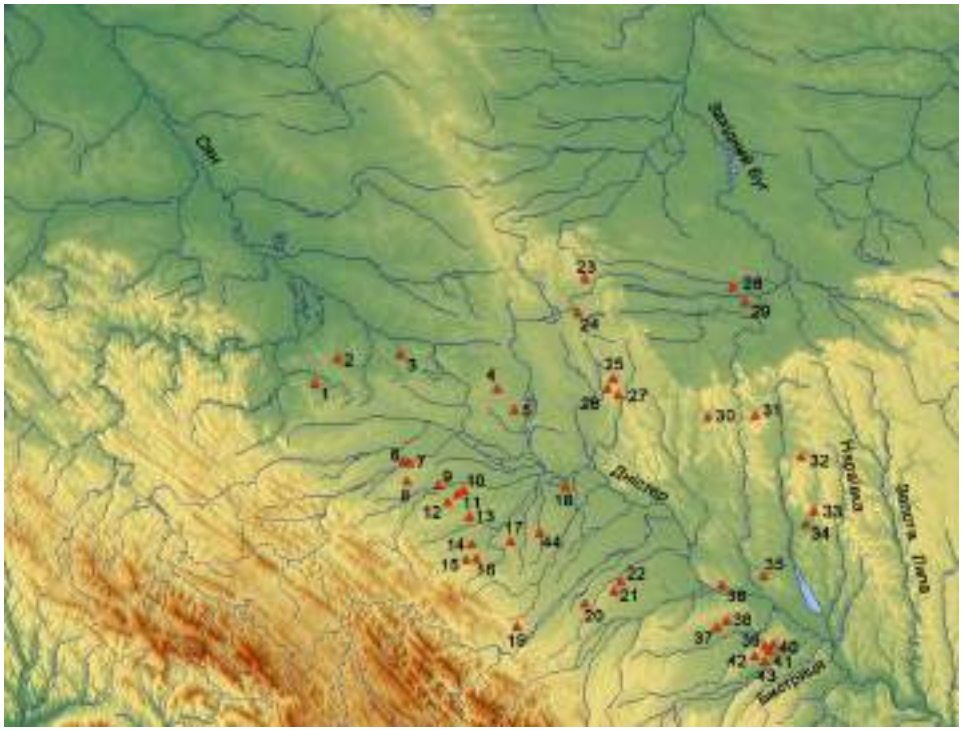

Рис. 1. Локалізація пам'яток культури шнурової кераміки у Верхньому Придністер'ї: 1 – Міжинець; 2 – Баличі; 3 – Стоянці; 4 – Коропуж; 5 – Комарно; 6 – Кульчиці, ур. Могилки; 7 – Кульчиці, ур. Війтова гора; 8 – Сіде; 9 – Велика Озимина; 10 – Буків, ур. Бігіївка; 11 – Биків, Коло фігури; 12 – Брониця; 13 – Залужани; 14 – Болехівці; 15 – Стебник; 16 – Колпець; 17 – Нижні Гаї; 18 – Раделичі; 19 – Хромогорб; 20 – Лотатники; 21 – Дашава; 22 – Йосиповичі; 23 – Рокитне; 24 – Суховоля; 25 – Підтемне; 26 – Красів; 27 – Поляна; 28 – Убині; 29 – Новосілки; 30 – Серники; 31 – Остоловичі; 32 – Дусанів; 33 – Стратин; 34 – Підгороддя; 35 – Колоколин; 36 – Вишнів; 37 – Негівці; 38 – Томашівці; 39 – Крилос, ур. Над Бігуном; 40 – Крилос, ур. Глина; 41 – Крилос, ур. Діброва; 42 – Комарів; 43 – Вікторів; 44 – Кавське

Львові значно збільшився обсяг польових досліджень у сфері археологічної науки, зокрема і щодо вивчення поховальних пам'яток КШК. У цей час цією проблематикою займались Тадеуш Сулімірський, Маркіян Смішко та Ярослав Пастернак. Перший у 1932 р. дослідив два кургани на громадській толоці біля с. Велика Озимина Самбірського р-ну[7] й один середніх розмірів

[7] Кобільник В. Могила ч. I, II, III в Городищі. *Літопис Бойківщини.* Самбір, 1933. Вип. 1. Ч. 2. С. 32; Sulimirski T. Sprawozdanie z działalności lwowskiego ośrodka przehistorycznego. *Z Otchłani Wieków*. Poznań; Warszawa, 1935. T. 10. Z. 2. S. 22.

біля смт Стебник Дрогобицького р-ну[8]. Наступного року свої польові роботи польський дослідник зосередив на курганних могильниках біля с. Рокитне Яворівського р-ну та біля с. Стратин Рогатинського р-ну. На останньому Т. Сулімірський розкопав два насипи із восьми[9]. У 1935–1936 рр. він дослідив три кургани біля с. Поляна, шість поблизу с. Красів Миколаївського р-ну[10], один в околицях с. Стоянці Мостиського р-ну[11], а також один біля с. Коропуж Городоцького р-ну. В останньому насипі дослідник виявив скорчений кістяк, посипаний червоною вохрою[12].

У 1930-х роках на території Бойківщини з ініціативи Володимира Кобільника проведено обстеження території та вибіркові розкопки деяких нововідкритих пам'яток. Так, у 1932 р. Т. Сулімірський і М. Смішко провели польові дослідження в ур. Колпецька Діброва, що поблизу с. Колпець[13]. У досліджених восьми насипах виявлено скорчені кістяки, посипані червоною вохрою із керамікою, орнаментованою відбитками шнура[14]. Ще одна пам'ятка, досліджена з ініціативи товариства «Бойківщина» під керівництвом В. Кобільник, розміщена в ур. Могилки поблизу с. Кульчиці Самбірського р-ну. Вивчення могильника розпочав у 1932 р. Т. Сулімірський, розкопавши один курган[15]. Наступного року В. Кобільник, Т. Сулімірський і М. Смішко дослідили ще два насипи на цій же пам'ятці[16].

Значний внесок у дослідження поховальних пам'яток КШК на Передкарпатті зробив Я. Пастернак. У 1934 р. він провів розкопки частково зруйнованого земельними роботами кургану поблизу с. Дусанів Перемишлянського р-ну[17]. На запрошення В. Кобільника та кошти товариства для поповнення колекції археологічного відділу музею «Бойківщина» Я. Пастернак у липні 1933 р. розкопав одне поховання КШК в

[8] Sulimirski T. Corded Ware and Globular Amphorae North-East of the Carpathians. London, 1968. P. 138.

[9] Sulimirski T. Sprawozdanie z działalności… S. 22.

[10] Махнік Я., Павлів Д., Петегирич В., Принада І. Кургани крайнього заходу Подільської височини. *Записки НТШ. Праці археологічної комісії.* Львів: Наукове товариство імені Шевченка, 2002. Т. 244. С. 484.

[11] Sulimirski T. Corded Ware and Globular Amphorae… P. 129.

[12] Там само. P. 125–126.

[13] Там само. P. 133–135.

[14] Смішко М. Досліди над преісторією східної Галичини. *Діло.* № 270. С. 2; Śmiszko M. Nove wykopaliska Malopolska Wschodnie. *Z Otchłani Wieków.* Poznań; Warszawa, 1933. T. 8. Z. 1–2. S. 24.

[15] Śmiszko M. Nove wykopaliska Malopolska… S. 24.

[16] Sulimirski T. Corded Ware and Globular Amphorae… P. 136–137.

[17] Пастернак Я. Перші археологічні розкопки з ремени гр.-кат. Богословської Академії у Львові. *Богословія.* Львів: Богословське наукове товариство, 1936. Т. 14. Кн. 1–4. С. 176.

ур. Могилки у Кульчицях[18]. Тут дослідження Я. Пастернак проводив не вперше – рік перед тим дослідив два курганних насипи в ур. Війтова Гора. Під час розкопок археолог встановив, що в курганах розміщувалось по одному трупопокладенню. Біля захоронених виявлено дрібні крем'яні вироби та глиняний посуд[19]. У 1935–1936 рр. науковець плідно працював у Крилосі біля Галича. Зокрема, 1935 р. провів розкопки курганного поховання у лісі поблизу села в ур. Глина[20]. На жаль, документація та матеріали з розкопок не збереглися[21]. Інший досліджений курганний могильник розташовувався в ур. Діброва поблизу Крилоса. Я. Пастернак працював тут упродовж 1935–1936 рр. Під дослідженим у 1935 р. насипом виявлено кістяк, посипаний червоною вохрою[22]. Наступного року археолог розкопав великий насип, який місцеві жителі прозвали «Настасиною могилою»[23]. Свої польові дослідження поховальних пам'яток КШК у Верхньому Придністер'ї Я. Пастернак закінчив у 1936 р. після розкопок двох насипів поблизу Комарного[24].

Значний доробок у вивчення поховального обряду КШК вніс Ігор Свєшніков, який у 1969, 1971 та 1972 р. дослідив чотири насипи в ур. Могилки у Кульчицях[25]. У другій половині 1970-х років вчений проводив спільні з Володимиром Козаком (співробітником Дрогобицького краєзнавчого музею) дворічні дослідження курганного могильника в ур. Могилки у с. Болехівці на Дрогобиччині[26].

Вивчення фунеральних пам'яток КШК у Верхньому Придністер'ї із здобуттям незалежності України передовсім пов'язане з діяльністю Українсько-

[18] Пастернак Я. Шнурова могила в Кульчицях. *Літопис Бойківщини.* Самбір: Музей Бойківщини в Самборі, 1936. Ч. 7. С. 1–3; Sulimirski T. Sprawozdanie z działalności… S. 22.

[19] Пастернак Я. Шнурова могила … С. 1–3.

[20] Sulimirski T. Corded Ware and Globular Amphorae… P. 135.

[21] Крушельницька Л. І., Мацкевой Л. Г., Свєшніков І. К., Попович І. І., Балагурі Е. А., Герета І. П. *Археологічні пам'ятки Прикарпаття і Волині.* Київ, 1982. Т. 2. С. 10.

[22] Pasternak J. Moje badania terenowe w 1935 r. *Z Otchłani Wieków.* 1936. T. 11. S. 131–132.

[23] Pasternak J. Moje badania terenowe w 1936 r. *Z Otchłani Wieków.* 1937. T. 12. S. 109.

[24] Пастернак Я. Мої зустрічі зі старовиною. *Український історик.* Нью-Йорк; Торонто; Мюнхен, 1978. Вип. 1–3 (57–59). С. 72.

[25] Свєшніков І. К. Історія населення Передкарпаття, Поділля і Волині в кінці III – на початку II тисячоліття до нашої ери. Київ, 1974. С. 30; Свєшніков І. К. Довідник з археології України. Львівська область. Київ, 1976. С. 69.

[26] Свешников И. Раскопки курганного могильника у с. Болеховцы под Дрогобычем. *Археологические исследования на Украине в 1976–1977 гг. Тезисы докладов XVII конференции Института археологии АН УССР. Ужгород, апрель 1978.* Ужгород, 1978. С. 45–46; Свешников И., Козак В. Раскопки курганов возле Дрогобыча. *Археологические открытия 1976 года.* Москва: Наука, 1977. С. 370; Свешников И., Мацкевой Л. Крушельницкая Л., Могитич И., Иоанисян О., Козак В. Исследования на Львовщине. *Археологические открытия 1977 года.* Москва: Наука, 1978. С. 385.

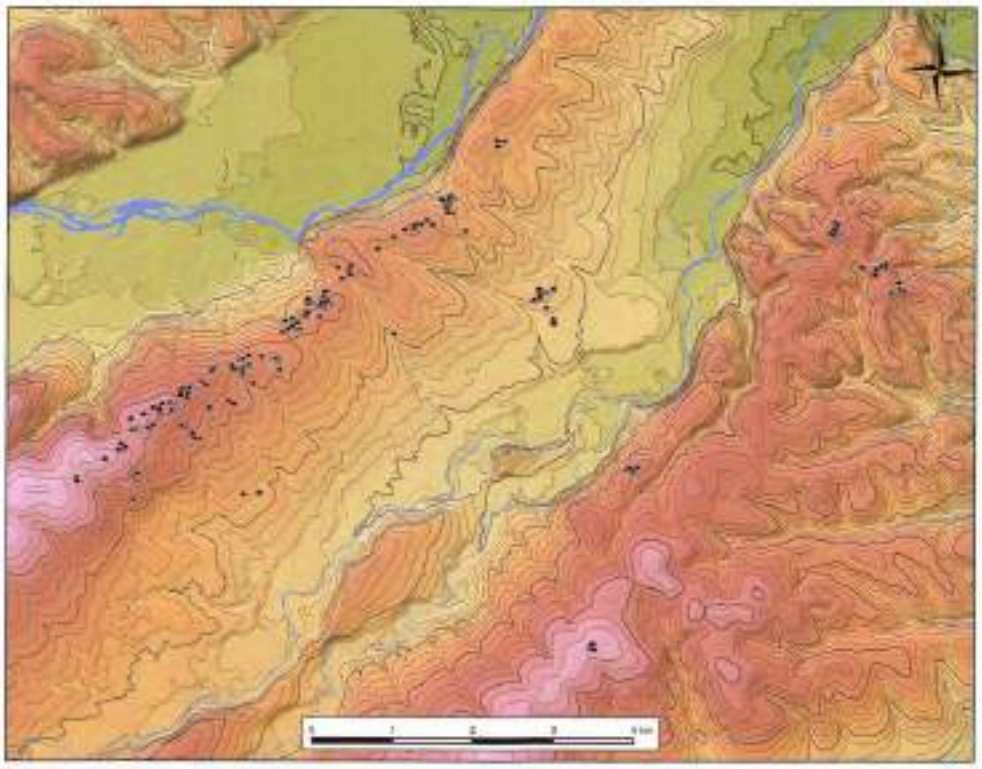

Рис. 2. Розміщення курганів в околиці населених пунктів Комарів, Галич, Мединя та Вікторів (за: Makarowicz et al., 2016)

польської археологічної експедиції, створеної 1992 р.[27]. Окрім проведення планомірного обстеження території Передкарпаття, учасники експедиції стаціонарно досліджували декілька насипів курганних могильників КШК, що руйнуються. Зокрема, у 1996 р. проведено дослідження на курганному могильнику в ур. Верхи поблизу с. Сіде Самбірського р-ну[28]. У 2000–2001 рр.

[27] Цигилик В. Спільна українсько-польська археологічна експедиція. *Studia Archaeologica.* Львів: Інститут українознавства АН України; Науково-дослідний інноваційний центр Рятівна археологічна служба, 1993. № 1. С. 87; Machnik J. Stan i perspektywy badań kultury ceramiki sznurowej w międzyrzeczu górnej Wisły, Bugu i Dniestru. *Sprawozdania archeologiczne.* Kraków: Instytut Archeologii i Etnologii Polskiej Akademii Nauk, 1998. T. 50. S. 16.

[28] Цигилик В. М. Звіт про роботу Українсько-польської археологічної експедиції у 1996 р. Львів, 1997. Арк. 1–8; Цигилик В., Грибович Р., Гупало В., Мацкевий Л., Павлів Д., Петегирич В. Археологічні дослідження в околиці села Сіде на Прикарпатті. *Львівський археологічний вісник.* Львів: Українські технології, 1999. Вип. 1. С. 191–192; Machnik J., Pawliw D., Petehyrycz W., Hrybovyc R. Prahistoryczne kurhany na Podkarpackich wysoczyznach górnego

Рис. 3. Скупчення курганів в околицях с. Бикова. Чорними трикутниками позначено недосліджені кургани; червоними – досліджені; червоними кругами – залишки поселень (за: Czopek et al., 2016)

Dniestru. *150 lat Muzeum Archeologicznego w Krakowie.* Kraków: Muzeum Archeologiczne w Krakowie, 2000. S. 189.

здійснено стаціонарні та розвідкові дослідження на теренах Дрогобицького передгір'я, де виявлено 12 курганних некрополів, що налічують близько 100 насипів, а в межиріччі Вишні й Дністра виявлено 315 курганів[29]. Стаціонарні роботи проведено на курганному могильнику біля с. Нижні Гаї Дрогобицького р-ну. Тут виявлено сім груп курганних насипів. Упродовж 2-х років розкопано 3 насипи найбільшої групи курганів (17 насипів) в ур. Могилки, які інтенсивно піддавались руйнуванню (кургани 7, 8, 10). Цікавим результатом досліджень став факт захоронення під одним насипом дитячих поховань, посипаних червоною вохрою та шматками вугілля[30].

Також Українсько-польська археологічна експедиція проводила дослідження неподалік с. Биків на Дрогобиччині в ур. Бігіївка[31]. У 1998–1999 рр. розпочалися стаціонарні дослідження кургану 1[32]. Під насипом виявлено значну кількість фрагментів керамічного посуду КШК, а також досліджено поховання у ямі, обкладеній дерев'яними колодами[33]. У подальшому дослідження в околиці с. Биків продовжувались. Зокрема, у 2002 р. розпочато дослідження на іншій пам'ятці в ур. Коло Фігури. Тут розкопано курган 1, що належить до символічних поховань без захоронення померлого – кенотафа. Крім цього, під насипом кургану зафіксовано фрагменти керамічного посуду від декількох посудин різної величини[34]. Наступного року дослідження були зосереджені на кургані 2, де виявлено два

[29] Павлів Д., Петегирич В. Дослідження Дрогобицької археологічної експедиції. *Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича Національної академії наук України в 2001 р. Інформаційний бюлетень.* Львів, 2002. С. 55–56.

[30] Павлів Д., Петегирич В. Прадавні могили Львівщини. *Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича Національної академії наук України в 2003 р. Інформаційний бюлетень.* Львів, 2004. С. 36; Павлів Д., Петегирич В., Принада І. Археологія Бойківщини: нові відкриття. *Бойківщина. Науковий збірник.* Дрогобич; Трускавець, 2004. Т. 2. С. 57–62; Machnik J., Pawliw D., Petehyrycz W. Prahistoryczne kurhany we wsi Haji Nyżni koło Drohobycza. Kraków, 2011. S. 9–131.

[31] Павлів Д., Петегирич В. Прадавні могили Львівщини… С. 36.

[32] Machnik J., Pavliv D., Petehyryč V. Results of the archaeological Field Survey on the Drohobyč Upland. *Environment and Man at the Carpathian Foreland in the upper Dnister Catchment from Neolithic to Early Mediaeval Period. Rezults of the research of the Polish-Ukrainian Expedition. Prace komisji prehistorii Karpat.* Kraków: Polska AkademiaUmiejętności, 2006. T. 3. S. 147–148.

[33] Павлів Д., Петегирич В., Принада І. Археологія Бойківщини: нові… С. 49, 51–52; Machnik J., Pavliv D., Petehyryč V. Barrow of the late Corded Ware culture from Bikiv, Drohobyč district. *Environment and man at the Carpathian Foreland in the Upper Dnister Catchment from Neolithic to Early Mediaeval Period. Rezults of the research of the Polish-Ukrainian Expedition. Prace komisji prehistorii Karpat.* Kraków, 2006. T. 3. S. 196–221.

[34] Czopek S., Machnik J., Pasterkiewicz W., Pawliw D., Petehyrycz W. Wielokulturowe stanowiska archeologiczne w Bykowie koło Drohobycza. Kraków, 2016. S. 28–30, 100–105.

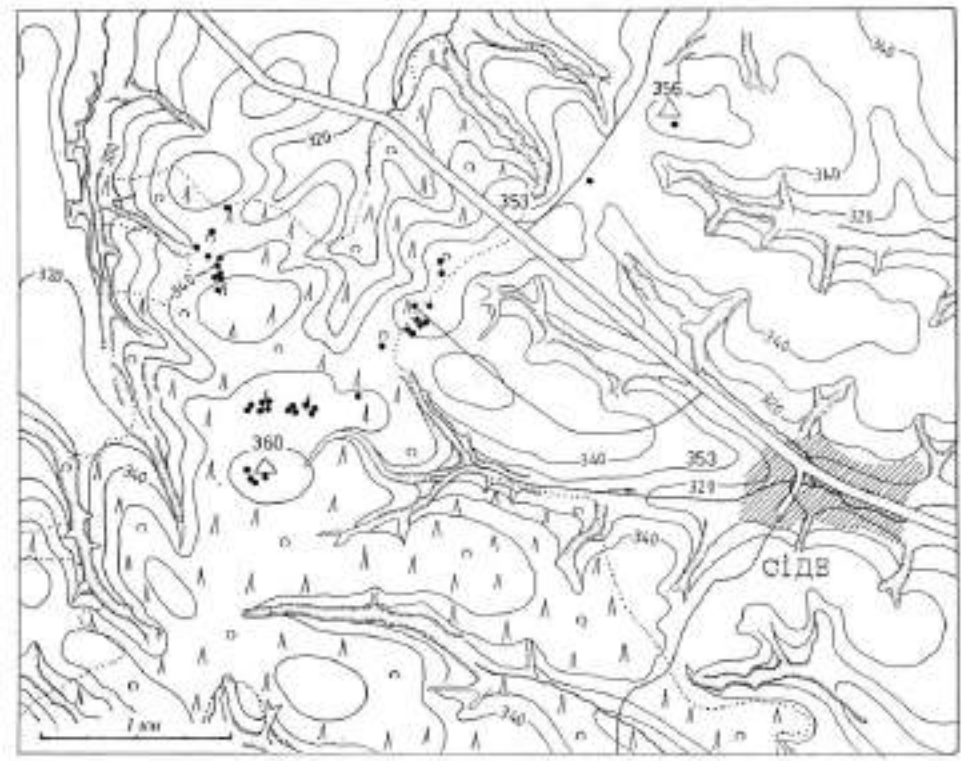

Рис. 4. Локалізація курганного могильника та поселення в околицях с. Сіде (за: Цигилик, 1997)

поховання межоновицької культури, одне з яких у дерев'яній розколеній колоді, а під насипом зафіксовано значну кількість рухомого матеріалу КШК і межановицької культури[35]. У 2004–2006 рр. і 2009 р. спільна Українсько-польська експедиція відновила роботи в ур. Бігіївка. Зокрема, під час досліджень розкопано курган 2 із найближчим оточенням. Під насипом виявлено два поховання КШК, які датуються другою половиною III тис. до н. е.[36].

[35] Павлів Д., Петегирич В. Прадавні могили Львівщини… С. 37; Machnik J., Pavliv D., Petehyryč V. Results of the archaeological… S. 148.

[36] Ситник О., Махнік Я., Гавінський А., Пастеркевич В. Нові унікальні археологічні об'єкти на Дрогобичині. *Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича Національної академії наук України в 2009 р. Інформаційний бюлетень*. Львів, 2010. С. 60–62; Machnik J., Pasterkiewicz W., Pawliw D., Petehyrycz W., Hawinskyj A., Prynada I. Kolejne etapy badań polsko-ukraińskiej ekspedycji archeologicznej w dorzeczu górnego Dniestru. *Rocznik PAU rok 2008/2009.* Kraków: Polska Akademia Umiejętności, 2009. S. 292–293.

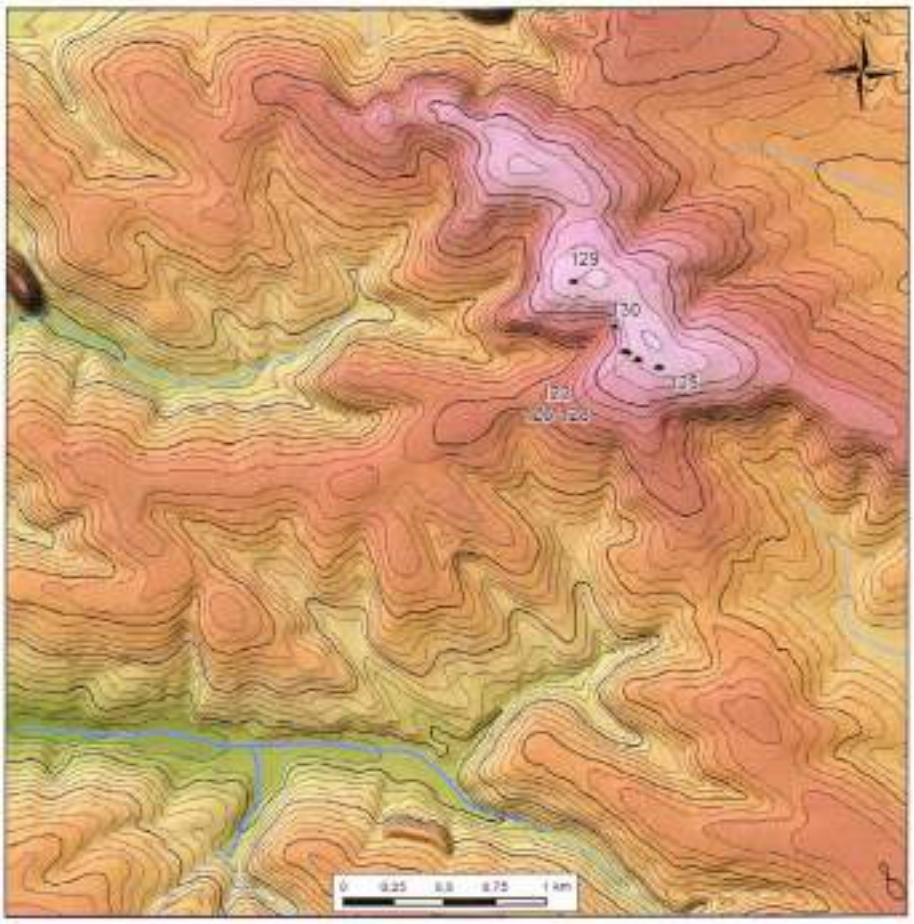

Рис. 5. Розміщення курганів в околицях с. Серники (за: Makarowicz et al., 2016)

Топографічні особливості локалізації та просторова організація курганних пам'яток. У Верхньому Придністер'ї відомо близько 50 поховальних пам'яток КШК, представлені могильниками й окремими курганами (рис. 1). Більшість поховань – це кургани, які є об'єктом цього дослідження[37]. Однак, зважаючи на те, що більшість із них досліджена до першої половини XX ст., з'ясувати низку питань, пов'язаних з особливостями поховального обряду, неможливо через незадовільний стан джерельної бази. Наприклад, тільки для частини фунеральних пам'яток відома локалізація із прив'язкою до топографічних умов.

[37] Ґрунтові захоронення представлені всього п'ятьма похованнями.

Курганні могильники КШК переважно займають найвищі місця на терасах і тягнуться вздовж їхніх хребтів[38]. Вони представлені 21 пунктом. Яскравий приклад такої просторової локалізації – курганні могильники в околицях Комарова, Крилоса та Вікторова з абсолютними відмітками від 300 до 369 м н. р. м. (рис. 2). Специфічні геоморфологічні умови розміщення курганного могильника в Комарові на вузькому, однак довгому, гребені між р. Лімницею та р. Луквою зумовили спорудження курганів вздовж лінії хребта довгим ланцюгом[39]. Відомий могильник у північних околицях Балич, незважаючи на розкиданість окремих курганів, займає також кульмінаційні пункти на місцевості[40]. На вершині тераси розміщений курганний могильник та поселення культури лійчастого посуду в Коропужі[41]. Частково досліджений курганний могильник в ур. Могилки поблизу Гаїв Нижніх займає найвищу частину дуже розлогого пагорба, західні схили якого плавно спадають у долину р. Лютичини та р. Летнянки[42].

Відомі також могильники, локалізовані не в центральній частині тераси, а на її схилах. Зокрема, курганний могильник в ур. Бігіївка в Бикові займає центральну частину видовженого схилу пагорба, що розташований перпендикулярно до русла р. Трудниця із досить значними абсолютними відмітками в 295–300 м н. р. м. (рис. 3)[43]. Для трьох курганних могильників, розміщених на терасах, визначено відстань до води, що становить близько 500–900 м (Биків, ур. Бігіївка – 500–600 м; Биків, ур. Коло Фігури – 500–800 м; Нижні Гаї – 700–900 м)[44].

[38] Свєшніков І. К. Звіт з роботи Енеолітичної експедиції Інституту суспільних наук Академії наук УРСР в 1971 р. Львів, 1972. арк. 1а; Czopek S., Machnik J., Pasterkiewicz W., Pawliw D., Petehyrycz W. Wielokulturowe stanowiska archeologiczne… S. 15–16, 21, 64–65, mapa 1.1; Jarosz P., Machnik J. Nowe spojrzenie na dawne badania kurhanów w Balicach i Klimkowcach w świetle materiałów archiwalnych i zbiorów muzeum archeologicznego w Krakowie. *150 lat Muzeum Archeologicznego w Krakowie.* Kraków, 2000. S. 109–111, ryc. 1–2; Machnik J., Sosnowska E., Cyhyłyk W. Osada ludności kultury ceramiki sznurowej z początku III tysiąclecia przed Chr. w Side koło Sambora (w świetle badań archeologicznych w 1996 r.). *Rocznik Przemyski.* Przemyśl: Towarzystwo Przyjaciół Nauk w Przemyślu, 1997. T. 33. Z. 5. ryc. 1; Sulimirski T. Corded Ware and Globular Amphorae… P. 105, 136.

[39] Makarowicz P., Kochkin I., Niebieszczański J., Romaniszyn J. Cwaliński M., Staniuk R., Lepionka H., Hildebrandt–Radke I., Panakhyd H., Boltryk Y., Rud V., Wawrusiewicz A., Tkachuk T., Skryniecki R., Bahyrycz C. Catalogue of Komarów Culture Barrow Cemeteries in the Upper Dniester Drainage Basin (former Stanisławów province). Poznań, 2016. P. 262–263.

[40] Jarosz P., Machnik J. Nowe spojrzenie … S. 109, 111.

[41] Sulimirski T. Corded Ware and Globular Amphorae… P. 125.

[42] Machnik J., Pawliw D., Petehyrycz W. Prahistoryczne kurhany … S. 18.

[43] Czopek S., Machnik J., Pasterkiewicz W., Pawliw D., Petehyrycz W. Wielokulturowe stanowiska archeologiczne… S. 64–65.

[44] Там само. S. 15–16, 21, 64–65, mapa 1.1; Łanczont M., Hołub B. Rzeźba i środowisko pryrodnicze Wyżyny Drohobyckiej. *Machnik J., Pawliw D., Petehyrycz W. Prahistoryczne kurhany we wsi Haji*

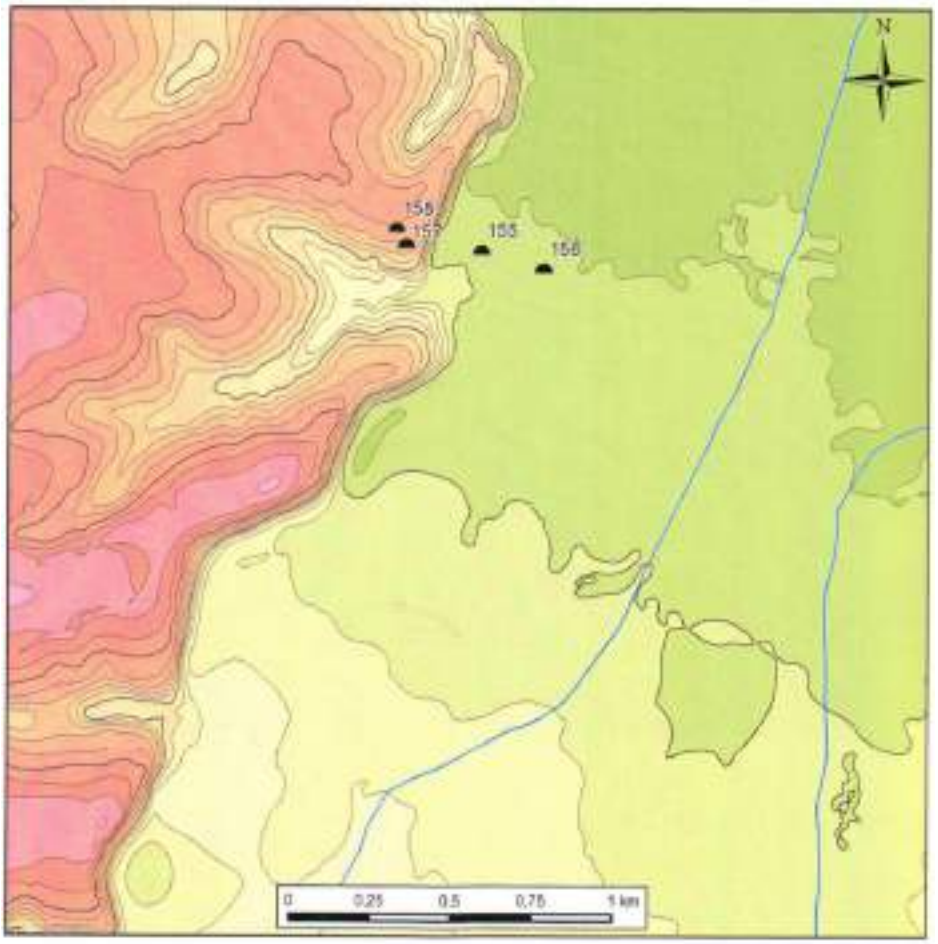

Рис. 6. Розміщення курганів в околицях с. Кавське (за: Makarowicz et al., 2016)

Абсолютні висотні позначки локалізації могильників становлять 260–450 м н. р. м.[45]. Для курганного могильника в Баличах, розміщеного на поверхні тераси, абсолютні висоти становлять 264–311 м н. р. м.[46]. Два досліджені

Nyżni koło Drohobycza. Kraków, 2011. Annex 1. S. 169–171, tab. 1; Machnik J., Pawliw D., Petehyrycz W. Prahistoryczne kurhany … S. 18–26, mapa 1–2.

[45] Грибович Р., Гупало В., Мацкевий Л., Петегирич В., Цигилик В. Роботи українсько-польської археологічної експедиції. *Археологічні дослідження на Львівщині у 1995 р.* Львів: Фіра-люкс, 1996. С. 13–16; Jarosz P. Kurhany kultury ceramiki sznurowej na pogórzach i wysoczyznach karpackich. *Пам'ятки Тустані в контексті освоєння українських Карпат у доісторичну добу та в середньовіччі. Тези. Міжнародна наукова конференція. 6–7 жовтня.* Львів; Тустань, 2011. С. 17–19; Machnik J., Pawliw D., Petehyrycz W. Prahistoryczne kurhany … S. 9.

[46] Jarosz P., Machnik J. Nowe spojrzenie … S. 109–111, ryc. 1–2.

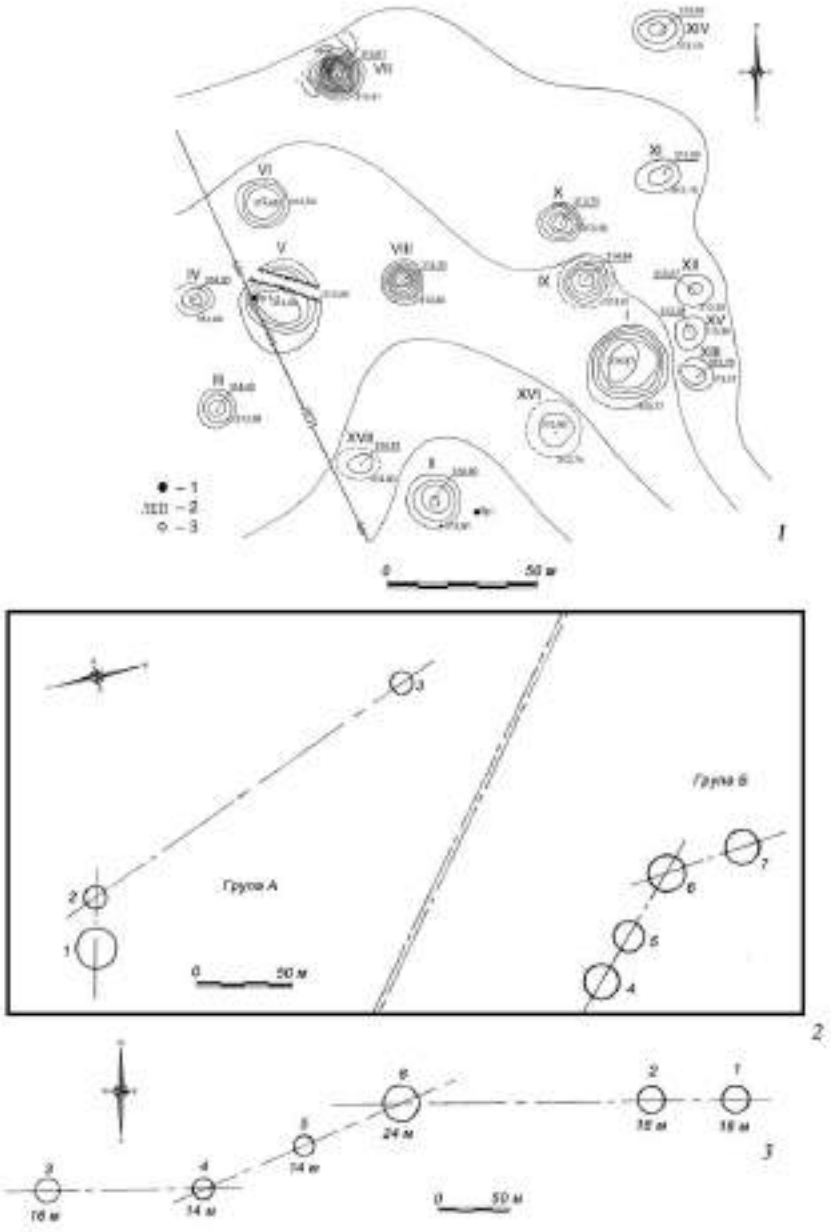

Рис. 7. Плани курганних могильників: 1 – Нижні Гаї (1 – репери; 2 – високовольтна лінія; 3 – основа опори високовольтної лінії); 2 – Колоколин; 3 – Красів (за: 1 – Machnik, Pawliw, Petehyrycz, 2011; 2, 3 – Sulimirski, 1968)

курганні могильники в Кульчицях (ур. Могилки й ур. Війтова Гора) розміщені на пагорбах із висотами 336 та 340 м н. р. м.[47]. Курганний могильник і поселення КШК в околицях Сідого займає кульмінаційну частину тераси із висотою 360 м н. р. м. (рис. 4)[48]. Одні з найвищих відміток зафіксовані на могильнику в Серниках – 414–424 м н. р. м. (рис. 5)[49].

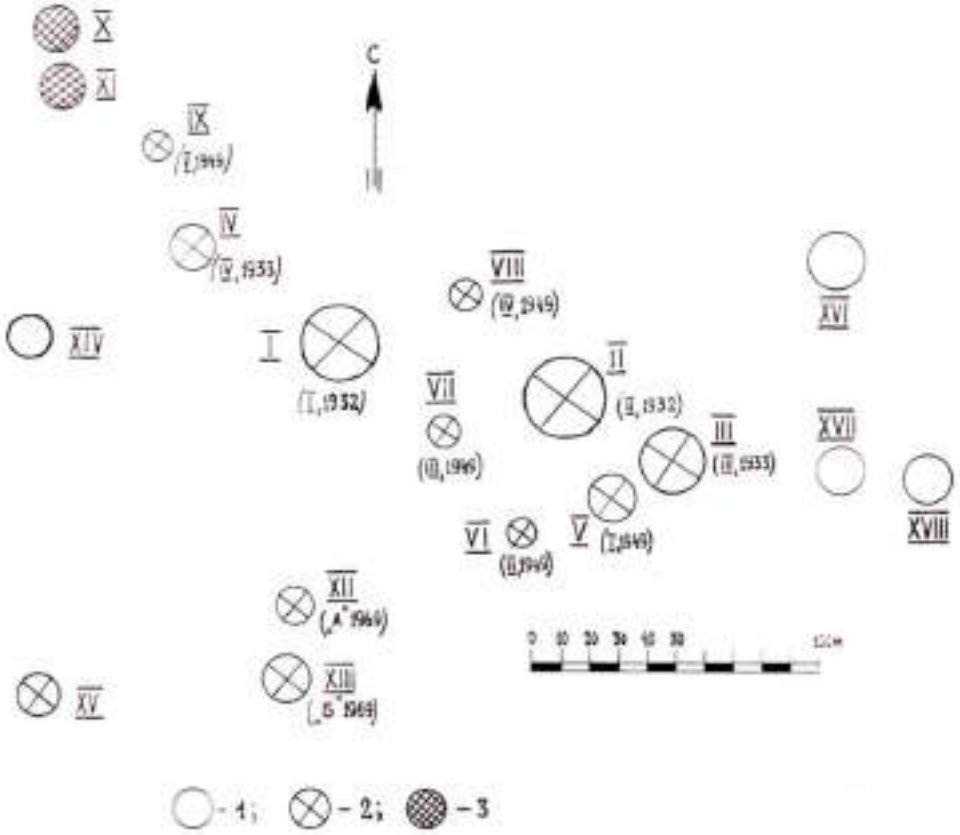

Рис. 8. Кульчиці, урочище Могилки. План курганного могильника: 1 – недосліджені кургани; 2 – розкопані кургани; 3 – кургани зруйновані будівництвом ферми (за: Свєшніков, 1971)

Для незначної кількості поховань визначено висоту над дзеркалом води в річці. Наприклад, для могильника в Гаях Нижніх така висота

[47] Machnik J., Sosnowska E., Cyhyłyk W. Osada ludnośćs kultury… Ryc. 1.

[48] Цигилик В. М. Звіт про роботу… Арк. 2.

[49] Makarowicz P., Kochkin I., Niebieszczański J., Romaniszyn J. Cwaliński M., Staniuk R., Lepionka H., Hildebrandt–Radke I., Panakhyd H., Boltryk Y., Rud V., Wawrusiewicz A., Tkachuk T., Skryniecki R., Bahyrycz C. Catalogue of Komarów Culture… P. 466–474.

становить 14–18 м[50]. Значно більші показники відносної висоти пагорбів на двох могильниках у Бикові 20–25 м[51].

Незначна кількість пунктів локалізована на території заплав (чотири курганних могильника з відомою локалізацією), що рідкість для КШК загалом. Наприклад, зруйнований курганний могильник у Раделичах розміщений на невисокій піщаній дюні в широкій долині на правому березі Дністра[52].

У подібних умовах перебуває сильно розораний курганний могильник у Суховолі, розташований у низовинній місцевості[53], а курганний могильник у Великій Озимині – у долині р. Бистриці[54]. У дуже заболоченій місцевості в заплаві р. Ступниця (у місці, де річка простягається меандроподібно) неподалік Кавська розміщене поселення та курганний могильник КШК і комарівської культури, локалізовані на висоті 278–279 м н. р. м. (рис. 6)[55]. Варто відзначити, що любачівській групі КШК також відомі могильники у подібних топографічних умовах[56].

Найменша частина курганних пам'яток розміщена на мисоподібних виступах берегів річок (три пункти). Зокрема, на високій ділянці мису над р. Бар у місці, де річка протікає меандроподібно, локалізований могильник у Залужанах на Дрогобиччині[57]. Також до мисоподібних пам'яток належить курганний могильник у Колпці, розміщений на високому березі над долиною р. Тисмениці[58]. На невисокому підвищенні над заплавою р. Охаби, на її

[50] Łanczont M., Hołub B. Rzeźba i środowisko pryrodnicze… S. 169–171, tab. 1.

[51] Czopek S., Machnik J., Pasterkiewicz W., Pawliw D., Petehyrycz W. Wielokulturowe stanowiska archeologiczne… S. 16, 64–65.

[52] Конопля В. Кам'яні свердленні сокири з курганного могильника культури шнурової кераміки біля с. Раделичі. *Археологічні дослідження на Львівщині у 1995 р.* Львів: ФІРА-люкс, 1996. С. 31.

[53] Крушельницька Л. І., Мацкевой Л. Г., Свєшніков І. К., Попович І. І., Балагурі Е. А., Герета І. П. *Археологічні пам'ятки Прикарпаття…* С. 24.

[54] Sulimirski T. Corded Ware and Globular Amphorae… P. 137.

[55] Бернякович К. Роботи Прикарпатської археологічної експедиції в 1956–1957 рр. *Археологічні роботи музею в 1952–1957 рр.* Львів, 1959. С. 34; Bernjakovič K. Sídliště lidu se šnurovou keramikou na Horním Dněstru a Sanu. *Archeologické Rozhledy.* Praha: Československá Akademie Věd, 1959. T. 11. №. 5. P. 694; Makarowicz P., Kochkin I., Niebieszczański J., Romaniszyn J. Cwaliński M., Staniuk R., Lepionka H., Hildebrandt–Radke I., Panakhyd H., Boltryk Y., Rud V., Wawrusiewicz A., Tkachuk T., Skryniecki R., Bahyrycz C. Catalogue of Komarów Culture… P. 251.

[56] Machnik J. Studia nad kulturą ceramiki sznurowej w Małopolsce. – Wrocław–Warszawa–Kraków, 1966. S. 72; Machnik J. Krąg kultury ceramiki sznurowej. *Prahistoria ziem polskich. Neolit.* Wrocław, 1979. T. 2. S. 69.

[57] Demetrykewiecz W. Kurhany w Przemyskiem… S. 124–125.

[58] Sulimirski T. Corded Ware and Globular Amphorae… P. 133.

правому березі (ліва притока Свіржа), розміщений курганний могильник у Колоколині[59].

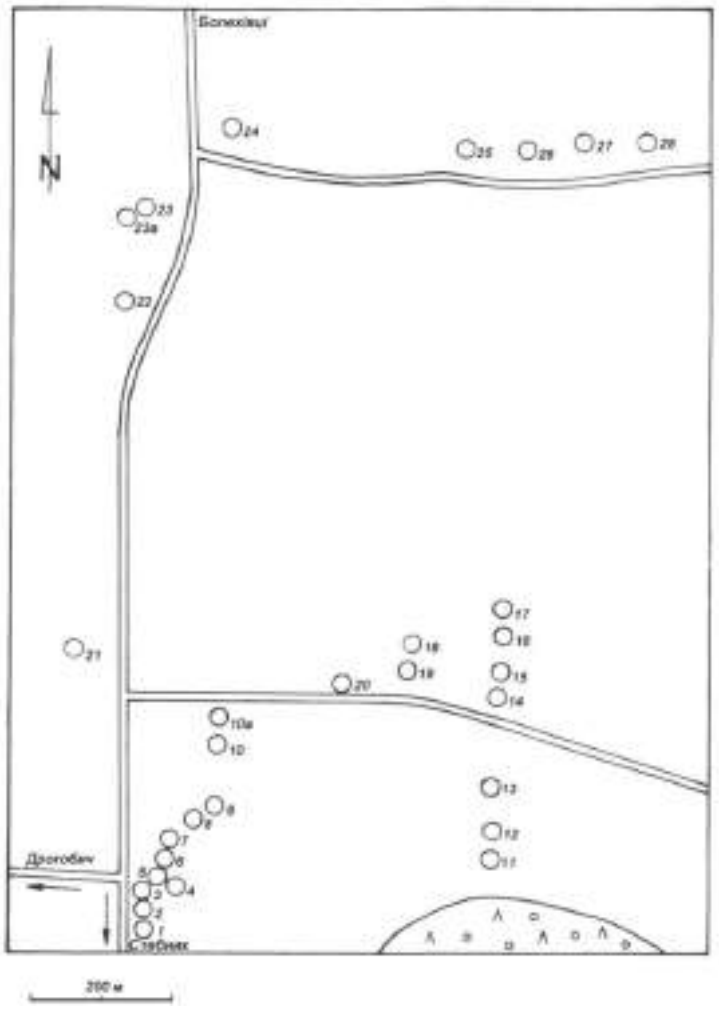

Рис. 9. Болехівці, урочище Могилки. План курганного могильника (за: Свєшніков, 1976)

Здебільша планувальна структура могильників залежить від місцевих топографічних умов. Цим пояснюється те, що одні насипи розташовані лінійно (ланцюжком) (рис. 7, *3*), інші – утворюють скупчення (рис. 7, *2*; 8; 9), а подекуди зафіксовано поодинокі насипи[60]. Кургани в ур. Могилки,

[59] Павлів Д., Петегирич В. Археологія і давня історія Рогатинщини. *Старожитності Рогатинщини.* Львів, 2015. С. 38.

[60] Кобільник В. Могила ч. I, II, III… С. 32.

неподалік Нижніх Гаїв, розміщені у вигляді неправильного кола на площі 3,42 га (180×190 м) (рис. 7, *1*). У межах могильника насипи входять у два скупчення – східне та західне. У середині кожного менші кургани розміщені навколо двох більших насипів (курган 1, 5) діаметром близько 30 м і висотою 1,2 м[61].

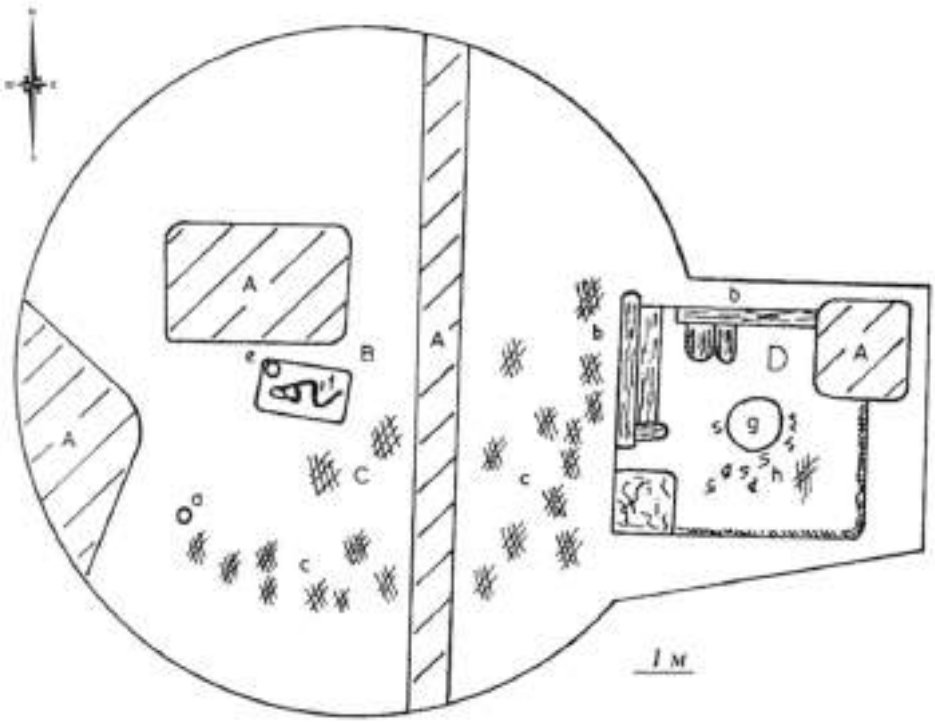

Рис. 10. Коропуж. План кургану: A – частина насипу зруйнована траншеєю; B – поховання на гл. 0,4 м; C – вуглики; D – залишки будівлі; a – фрагменти кераміки оздоблені шнуровими відтисками; b – обвуглена дубова колода; e – глиняна амфора; f – крем'яний ніж; g – вогнище; h – кістяний диск та фрагменти кальцинованих кісток тварин, роги оленя; i – скупчення перепаленої землі (за: Sulimirski, 1968)

Деяке світло на планувальну структуру фунеральних пам'яток проливає курганний могильник в ур. Могилки у Кульчицях. На основі отриманого супровідного інвентарю із досліджених об'єктів можна побачити, що два найраніших кургани розміщені в центральній частині могильника (кургани 7, 8). Ці насипи належать до найменших на поховальній

[61] Machnik J., Pawliw D., Petehyrycz W. Prahistoryczne kurhany … S. 22–26.

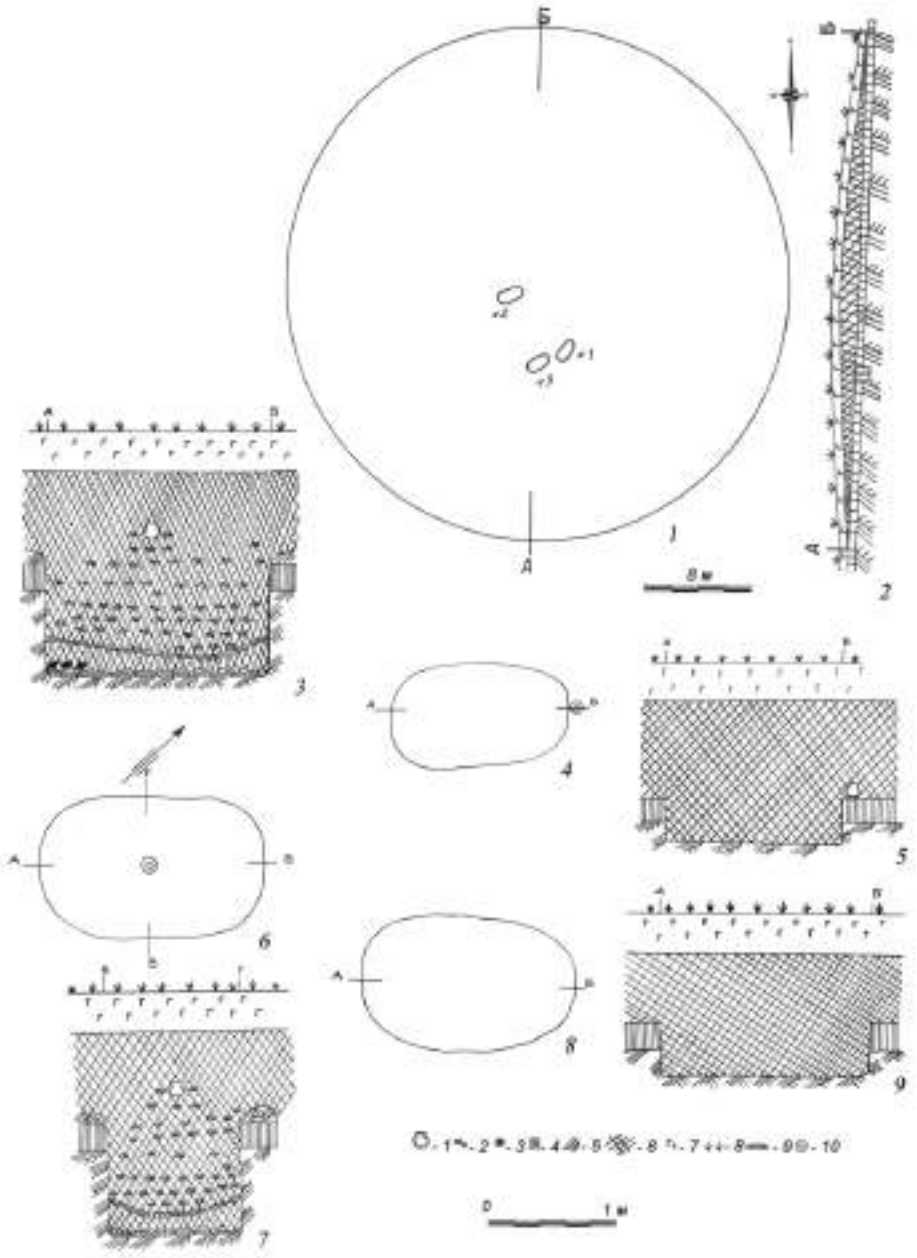

Рис. 11. Болехівці, урочище Могилки. План кургану 10 (1), стратиграфічний профіль (2), плани та профілі поховальних ям з кургану 10: 3, 6, 7 – поховання 2; 4, 5 – поховання 3; 8, 9 поховання 1. 1, 10 – посуд; 2 – шматки вугілля; 3 – вохра; 4 – суглинок; 5 – материк; 6 – заповнення поховань; 7 – гумус; 8 – рівень денної поверхні; 9 – шматки дерева (за: Свєшніков, 1977)

пам'ятці. Зокрема діаметр насипу кургану 7 становив 10 м (рис. 8)[62]. Кургани середнього етапу зведені як і в центральній частині могильника (курган 2), так і на його окраїні (кургани 12, 13). Подібна ситуація спостережена з похованнями пізнього етапу. Так, кургани 3, 6 локалізовані компактно біля насипів попереднього періоду, натомість 15 розміщений осторонь на значній відстані від інших поховань. Окрім цього, поховання середнього й пізнього етапів значно більших розмірів. Тому не можна стверджувати, що навколо перших великих насипів споруджувались насипи менших розмірів, оскільки рухомий матеріал із поховань у Кульчицях не підтверджує.

Будова курганів. Кургани невеликих розмірів, переважно від 10 до 20 м у діаметрі та від 0,4 до 1,4 м висотою (Кульчиці, кургани 6–8; Колоколин, курган 2; Нижні Гаї, курган 10; Рокитно, курган 3)[63]. Хоча відомі насипи значно більших розмірів, зокрема курган Настасина могила у Крилосі (курган 6). Його діаметр становив 30 м, а висота – 3,5 м[64]. Насип дослідженого кургану в Коропужі сягав 26 м (рис. 10)[65], а кургану 10 у Болехівцях – 40 м (рис. 11, *1, 2*)[66]. Форма декількох насипів дуже змінена через щорічну оранку. Це стосується найперше кургану 2 в ур. Бігіївка в Бикові та кургану 15 у Кульчицях, де насипи курганів розтягнуті в напрямку оранки, що надає їм видовженої овальної форми по лінії північ–південь (20×40 м у Бикові та 20×28 м у Кульчицях)[67].

Про стратиграфію курганів можна говорити на основі 13-ти досліджених пам'яток (Биків (ур. Бігіївка)[68], Болехівці[69], Велика Озимина[70], Дашава[71], Залужани[72], Колпець[73], Комарів[74], Кульчиці (ур. Могилки)[75],

[62] Свешников И. История населения Предкарпатья, Подолии и Волыни в конце III – начале II тысячелетия до н. э. Дисертация на соискание ученой степени доктора исторических наук. Львов, 1971. арк. 64.

[63] Свешников И. История населения Предкарпатья… арк. 64; Machnik J., Pawliw D., Petehyrycz W. Prahistoryczne kurhany we… S. 109; Sulimirski T. Corded Ware Globular Amphorae… P. 141, 145.

[64] Бандрівський М. Курган у Крилосі і проблема проникнення носіїв середньодніпровської культури у Верхнє Придністров'я і Посяння. *Історія релігій в Україні. Науковий щорічник. 2006.* Львів, 2006. Кн. 1. С. 23.

[65] Sulimirski T. Corded Ware and Globular Amphorae… P. 126.

[66] Свєшніков І. К. Звіт з роботи Дрогобицького загону Карпато-Волинської археологічної експедиції Інституту суспільних наук АН УРСР в 1876 р. Львів, 1977. Арк. 17–18.

[67] Свєшніков І. К. Звіт з роботи Енеолітичної експедиції… Арк. 2, табл. І; Ситник О., Махнік Я., Гавінський А., Пастеркевич В. Нові унікальні археологічні об'єкти… С. 60.

[68] Machnik J., Pavliv D., Petehyryč V. Barrow of the late… P. 201–203.

[69] Свєшніков І. К. Звіт з роботи Дрогобицького загону… Арк. 6–18.

[70] Sulimirski T. Corded Ware and Globular Amphorae… P. 138.

[71] Там само. P. 131.

[72] Demetrykewiecz W. Kurhany w Przemyskiem… S. 125.

[73] Sulimirski T. Corded Ware and Globular Amphorae… P. 133.

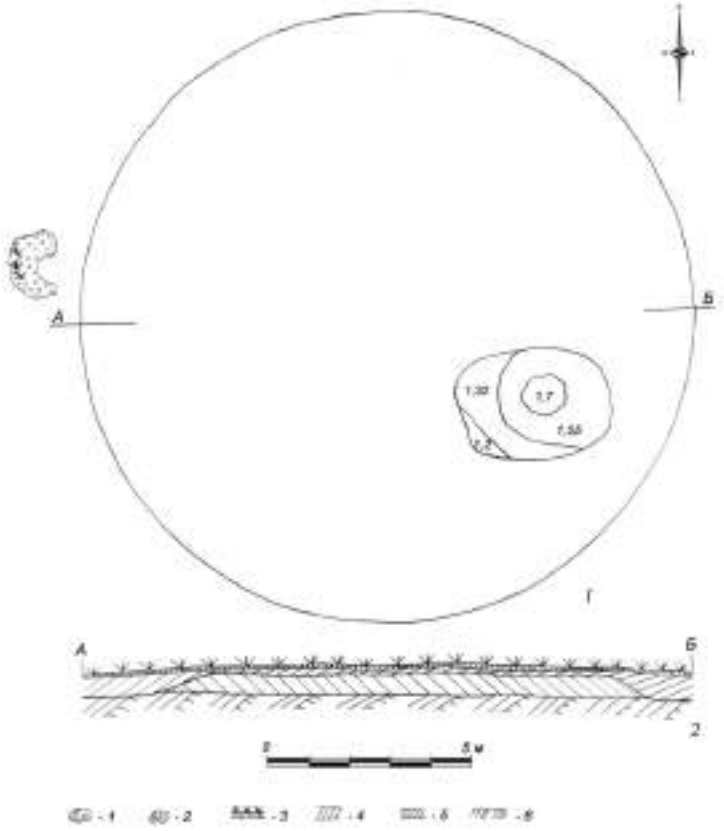

Рис. 12. Кульчиці, урочище Могилки. План (1) та стратиграфічний профіль (2) кургану 13: 1 – поховання; 2 – перепалена глина; 3 – гумус; 4 – шар чорнозему; 5 – насип кургану; 6 – материк (за: Свєшніков, 1970)

Кульчиці (ур. Війтова гора)[76], Нижні Гаї[77], Рокитне[78], Стоянці[79], Стратин[80]) (рис. 11, *2*; 12; 13, *2*; 15, *2, 4*; 21, *2*; 22; 26, *2*). Нашарування насипів доволі однорідні. Для прикладу стратиграфічна колонка кургану 1 у Болехівцях така: 1 – гумус (орний шар); 2 – сіра мішана земля (насип кургану); 3 – суглинок темно-коричневого кольору (первісний горизонт); 4 – світло-

[74] Sulimirski T. Corded Ware and Globular Amphorae… P. 107.

[75] Свєшніков І. К. Звіт про роботу Львівської енеолітичної експедиції в 1969 р. Львів, 1970. Арк. 2–4.

[76] Пастернак Я. Шнурова могила в Кульчицях… С. 3.

[77] Machnik J., Pawliw D., Petehyrycz W. Prahistoryczne kurhany … S. 36–40, 108–111.

[78] Sulimirski T. Corded Ware and Globular Amphorae … P. 144–145.

[79] Там само. P. 129.

[80] Там само. P. 147.

жовта глина (материк). Такі ж нашарування простежені в усіх досліджених курганах на пам'ятці[81]. У Бикові під насипом кургану 1 стратиграфічна колонка нашарувань така: горизонт «a» – сучасний дерн чорного кольору; «b» – елювіальний однорідний шар світло-коричневого кольору; «c» – ілювіальний горизонт сіро-коричневого кольору (основа насипу кургану); «d» – елювіальний шар (первісний горизонт), що залягав на лесовому материку[82].

Зведення насипу курганів могло здійснюватися із перервами. На це вказують результати досліджень кургану 8 у Нижніх Гаях, де простежено два етапи насипання. Спочатку над похованням був зведений невеликий насип, діаметром близько 2 м в основі, а вже пізніше завершено спорудження високого копця[83]. Такі ж тимчасові насипи зафіксовані на сусідніх пам'ятках на теренах Польщі (Бєрувка, повіт Ясло, Воля Угорська, повіт Перемишль)[84]. Неподалік кургану виявлено декілька антропогенних заглиблень, що утворилися під час спорудження насипу. Подібно до кургану 8 поряд із курганом 7 у Нижніх Гаях засвідчено в найближчому оточені від насипу, з його північно-східної частини, широкі заглиблення від вибирання землі під час спорудження копця[85]. Подібні заглиблення досліджені неподалік кургану 14 у Болехівцях, завширшки близько 10 м, їх також інтерпретують як місця вибирання землі під спорудження насипу[86]. Таку ж методику насипання кургану зафіксовано в Русилові[87]. Рів там розташовувався за 2 м від основи кургану, шириною 4 м та глибиною 0,3–0,5 м[88].

[81] Свєшніков І. К. Звіт з роботи Дрогобицького загону… Арк. 6–18.

[82] Czopek S., Machnik J., Pasterkiewicz W., Pawliw D., Petehyrycz W. Wielokulturowe stanowiska archeologiczne… S. 314.

[83] Machnik J., Pawliw D., Petehyrycz W. Prahistoryczne kurhany … S. 60, 92, 94.

[84] Gancarski J., Machnikowie A. i J. Wyniki badań kurhanu A kultury ceramiki sznurowej we wsi Bierówka, gmina Jasło, w województwie Krośnieńskim. *Acta Archeologica Carpatica*. Kraków: Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, 1986. T. 25. S. 62; Machnik J., Sosnowska E. Kurhan ludności kultury ceramiki sznurowej z przełomu III i II tysiąclecia przed Chrystusem w Woli Węgierskiej, gm. Roźwienica, woj. Przemyskie (Badania archeologiczne w 1997 r.). *Rocznik Przemyski*. Przemyśl: Towarzystwo Przyjaciół Nauk w Przemyślu, 1998. T. 34. Z. 3. S. 6–9.

[85] Machnik J., Pawliw D., Petehyrycz W. Prahistoryczne kurhany … S. 60, ryc. 3.

[86] Свєшніков І. К. Звіт з роботи Ровенського загону Карпато-Волинської та Дрогобицької і Звенигородського загонів Львівської обласної археологічної експедиції Інституту суспільних наук Академії наук УРСР в 1977 р. Львів, 1978. Арк. 23.

[87] Завада П. І. Скотоводчі племена кінця III-го початку II-го тис. до н. е. в Західних областях УРСР. Львів, 1947. Арк. 28.

[88] Bryk J. Kurhany w Rusiłowie i Krasnem. *Materiały Prehistoryczne*. Kraków: Polska Akademia Umiejętności, 1933. T. 1. S. 85–86, ryc. 1.

Для спорудження насипу кургану 1 в Бикові (ур. Бігіївка) землю брали неподалік, від чого утворились типові заглиблені ями[89]. Однак для насипання кургану 2 на тій же пам'ятці землю вибирали з поверхні навколо кургану, а саме із верхнього гумусованого шару, про що свідчить майже чорний колір ґрунту основи насипу (горизонт «с»). Також тут не виявлено типових слідів ям-глинянок, із яких часто брали землю для спорудження насипів курганів[90].

На пам'ятках Верхнього Придністер'я не зафіксовано звичаю оточувати поховання ровиком, який відділяв світ sacrum від світу profanum[91]. Хоча він притаманний ще похованням «загальноєвропейського горизонту»[92]. Надалі ця традиція стала масовою у західних групах КШК, і її часто фіксують під час археологічних досліджень[93]. Розповсюдженим такий звичай був у сусідній любачівській групі, де виявлено значну кількість поховань, оточених ровиком[94]. Також він побутував і з іншого боку Карпат – на півночі

[89] Махнік Я., Павлів Д., Петегирич В., Принада І. Дослідження курганних некрополів Дрогобицько-Моршинського передгір'я. *Дрогобицький краєзнавчий збірник.* Дрогобич, 2000. Вип. 4. С. 37.

[90] Czopek S., Machnik J., Pasterkiewicz W., Pawliw D., Petehyrycz W. Wielokulturowe stanowiska archeologiczne… S. 351.

[91] Czebreszuk J., Szmyt M. Kurhan, rów i palisada w tradycji kultury ceramiki sznurowej. Próba rekonstrukcji «scenariuszy rytualnych». *Kurhany i obrządek pogrzebowy w IV–II tysiącleciu p.n.e.* / red. H. Kowalewska-Marszałek, P. Włodarczak. Kraków, 2011. S. 123.

[92] Kaczanowski P., Kozłowski J. Najdawniejsze dzieje ziem Polskich (do VII w.). Kraków: FOGRA, 1998. S. 132.

[93] Włodarczak P. Kultura ceramiki sznurowej na wyżynie Małopolskiej. Kraków, 2006. S. 50–51; Kempisty A. Kultura ceramiki sznurowej. *Pradzieje ziem polskich. Od paleolitu do środkowego okresu lateńskiego. Epoka kamienia.* Warszawa–Łódź, 1989. T. 1. Cz. 1. S. 270, 287, tabl. LXV, *14*; Liguzińska-Kruk Z. Kurhan kultury ceramiki sznurowej w Pałecznicy, woj. Kielce. *Sprawozdania archeologiczne.* Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk; Łódź: Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, 1989. T. 40. S. 115, ryc. 2; Machnik J. Studia nad kulturą... S. 343.

[94] Bagińska J. Cmentarzysko kurhanowe kultury ceramiki sznurowej na Grzędzie Sokalskiej – stanowiska: Łubcze 37, Wierszczyca 1. *Archeologia Polski Środkowowschodniej.* Lublin; Chełm; Zamość, 1997. T. 2. ryc. 2:*B*; Bagińska J., Koman W. Badania nad kurhanami kultury ceramiki sznurowej na Grzędzie Sokalskiej. *Schyłek neolitu i wczesna epoka brązu w Polsce środkowowschodniej.* Lublin, 1991. ryc. 1; Bagińska J., Machnik J. Wyniki ratowniczych badań zniszczonego kurhanu na stanowisku 31 w Wierszczycy, pow. Tomaszów Lubelski na Grzędzie Sokalskiej. Wyodrębnienie grupy sokalskiej kultury ceramiki sznurowej. *Archeologia Polski Środkowowschodniej.* Lublin, 2003. T. 6. ryc. 1,*B*; Bagińska J., Machnik J. Pasterce u schyłku neolitu i początku epoki brązu. *Pradzieje południowo-wschodniej Lubelszczyzny.* Lublin, 2007. S. 62, ryc. 5; Dzieduszycka-Machnikowa A. II sprawozdanie z badań wykopaliskowych na cmentarzysku kurhanowym kultury ceramiki sznurowej w Brzezinkach, pow. Lubaczów. *Sprawozdania archeologiczne.* Wrocław; Warszawa; Kraków: Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, 1960. T. 10. S. 9–10, ryc. 1; Koman W. Koczownicy, oradziejowi pasterze i hodowcy bydła na Roztoczu.

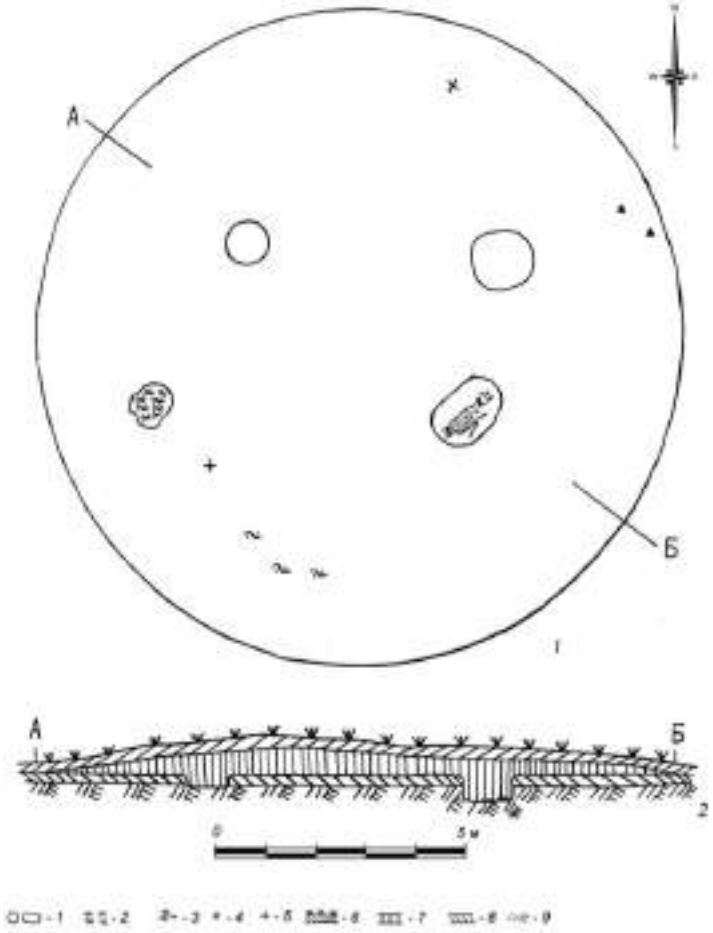

Рис. 13. Кульчиці, урочище Могилки. План (1) та стратиграфічний профіль (2) кургану 12: 1 – поховання; 2 – шматки вугілля; 3 – вохра; 4 – зернотерка; 5 – амфора; 6 – гумус; 7 – насип кургану; 8 – стародавній горизонт; 9 – материк (за: Свєшніков, 1971)

Archeologia Roztocza. Krajobraz przyrodniczo-kulturowy. 1999. ryc. 1; Koman W. Wyniki ratowniczych badań kurhanu nr 2 kultury ceramiki sznurowej w Łubczu na stan. 25, pow. Tomaszów Lubelski. *Archeologia Polski Środkowowschodniej.* Lublin, 1999a. T. 4. ryc. 2; Machnik J. Badania archeologiczne w Roztoczu Lubelskim w 1959 roku. *Sprawozdania archeologiczne.* Wrocław; Warszawa; Kraków: Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, 1961. T. 12. S. 92, ryc. 2; Machnik J. Grób kultury ceramiki sznurowej w miejscowości Teresin, pow. Proszowice. *Sprawozdania archeologiczne.* Wrocław; Warszawa; Kraków: Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, 1962. T. 14. Taf. I; Machnik J., Bagińska J., Koman W. Neolityczne kurhany na Grzędzie Sokalskiej w świetle badań archeologicznych w latach 1988–2006. Kraków, 2009. ryc. 11,*1*; 32, *1*; 46, *1*; 66, *1*; 110, *1*; 19, *1*; 125, *3*.

Словаччини[95] та в деяких курганних похованнях середньодніпровської культури[96]. На рівні стародавньої поверхні під насипами деяких курганів трапляються сліди від проведення певних поховальних обрядів, у вигляді заглиблених об'єктів, вогнищ, скупчення вугликів, дрібних фрагментів кераміки та крем'яних виробів (рис. 10; 13; 16; 21; 22; 25)[97].

Рис. 14. Биків, урочище Бігіївка. Скупчення 2 крем'яних відщепів у кургані 1 (за: Machnik, Pavliv, Petehyryč, 2006)

Кількість вогнищ коливається від одного до кількох[98]. Наприклад, під насипом кургану 39 у Комарові на рівні стародавньої поверхні в західній та південно-західній частині знайдено два вогнища діаметром 0,5 м та 1 м.

---

[95] Machnik J. Aus den forschungen über die Schnurkeramikkultur auf den nördlichen Vorfeld des Nideren Beskid. *Acta Archeologica Carpatica.* Kraków: Secesja, 1992. T. 31. abb. 2; Machnik J. Najstarsi rolnicy i pasterze w Karpatach w św ietle archeologicznych badań polsko-słowackich i polsko-ukraińskich. *Rocznik Przemyski.* Przemyśl: Towarzystwo Przyjaciół Nauk w Przemyślu, 1994. T. 29–30. Z. 1. ryc. 3.

[96] Артеменко И. И. Племена Верхнего и Среднего Поднепровья в епоху бронзы. Москва, 1967. С. 81; Крывальцэвіч М. Курган сярэднедняпроўскай культуры на возеры Камарын каля Рагачова. *Гістарычна-археалагічны зборнік.* Мінск: ДНУ «Інстытут гісторыі НАН Беларусі», 2004. № 19. С. 35, мал. 2.

[97] Свєшніков І. К. Звіт з роботи Енеолітичної експедиції… Арк. 3.

[98] Свєшніков І. К. Історія населення Передкарпаття… С. 36.

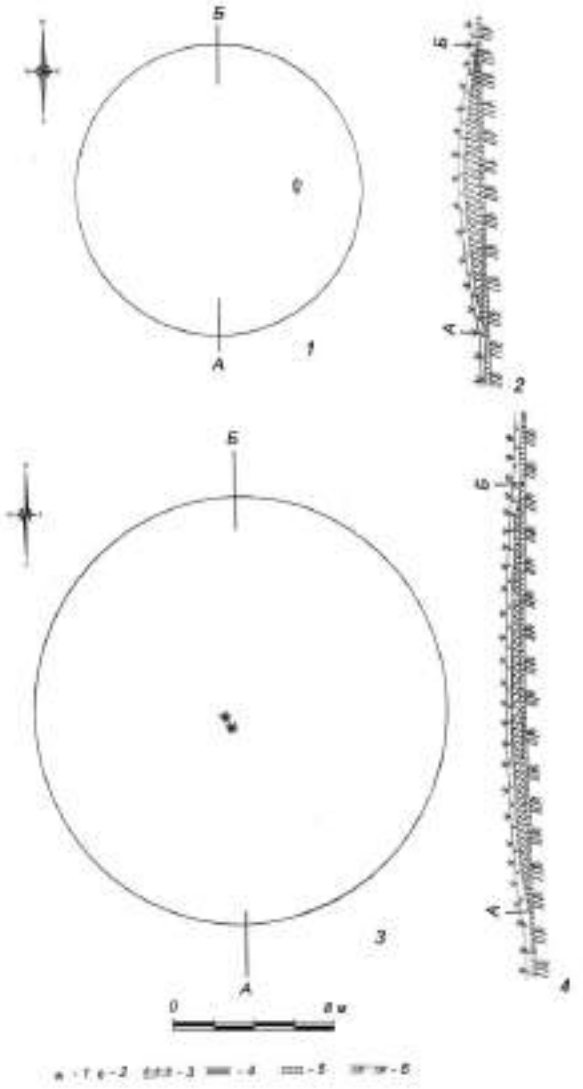

Рис. 15. Болехівці, урочище Могилки. План (1) та стратиграфічний профіль (2) кургану 6, план (3) та стратиграфічний профіль (4) кургану 5. 1 – вохра; 2 – зернотерка; 3 – гумус; 4 – насип кургану; 5 – шар суглинку; 6 – материк (за: Свєшніков, 1977)

Найімовірніше, що більше вогнище розташовувалося за межами насипу кургану, який із плином часу розсунувся та перекрив це вогнище[99].

[99] Sulimirski T. Corded Ware and Globular Amphorae… P. 113, plan 19, *1*.

Скупчення вугликів у трьох місцях засвідчене під насипом кургану 1 у Стебнику, що опосередковано вказує на наявність вогнища в цих місцях[100]. Можливо, за віруваннями давнього населення вогнища повинні були очистити місце майбутнього кургану.

Як специфічний «дарунок» для померлого, можна інтерпретувати два скупчення крем'яних відщепів із сірого дністерського кременю, виявлені на периферії кургану 1 в Бикові (ур. Бігіївка) з північно-західної та південно-східної сторін насипу[101]. Остання збірка розміщена за 4 м від центру кургану та нараховувала понад 50 відщепів, що розміщувались на площі діаметром 0,4–0,5 м на глибині 1,2–1,3 м (рівень денної поверхні) (рис. 14). Інша збірка менш чисельна, вона виявлена на глибині 1,1–1,2 м та за 9 м від центру кургану. Цікаво, що три із семи знахідок утворюють складанку[102].

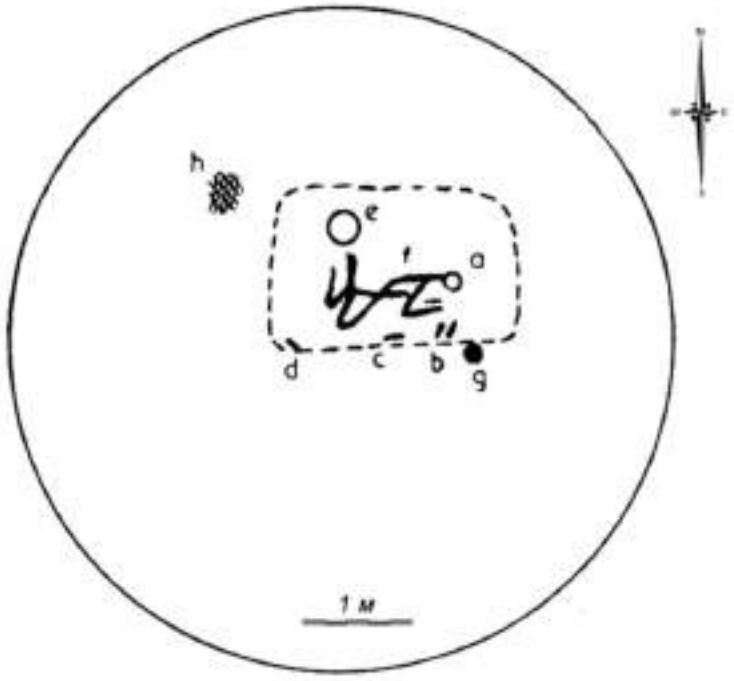

Рис. 16. Рокитне. План кургану 6: a – поховання; b – дві крем'яні сокири та кістяний кинджал (?); c, d – крем'яні ножі; e – глиняна амфора; f – кістки лівої людської ноги; g – велике каміння; h – вуглики (за: Sulimirski, 1968)

[100] Sulimirski T. Corded Ware and Globular Amphorae… P. 138.

[101] Махнік Я., Павлів Д., Петегирич В., Принада І. Дослідження курганних некрополів… С. 38.

[102] Czopek S., Machnik J., Pasterkiewicz W., Pawliw D., Petehyrycz W. Wielokulturowe stanowiska archeologiczne… S. 322.

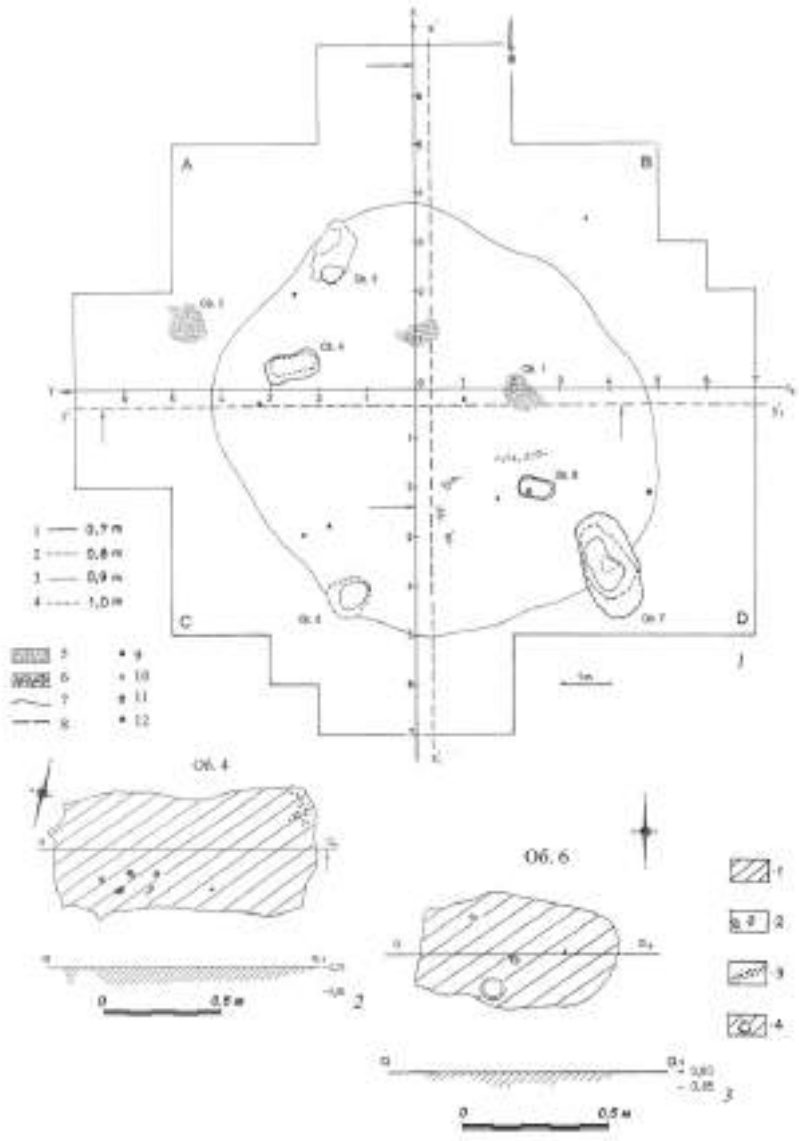

Рис. 17. Нижні Гаї, урочище Могилки. 1 – план кургану 10 на глибині 0,6 м: 1–4 – об'єкти № 5–8 на різних глибинах; 5 – заповнення неглибоких об'єктів 1–3; 6 – скупчення деревного вугілля; 7 – межі максимального поширення горизонту "с"; 8 – вісь по якій нарисовано профіль кургану; 9 – стовпові ямки; 10 – крем'яні знахідки; 11 – намистини; 12 – залізний предмет. 2, 3 – план і перерізи об'єктів 4, 6 (поховальні ями): 1 – заповнення об'єктів; 2 – вохра; 3 – деревне вугілля; 4 – посудина (за: Machnik, Pawliw, Petehyrycz, 2011)

В одному з курганів зафіксовано факт насипання символічного насипу без решток померлого (кенотаф). Для прикарпатських теренів типова наявність пустих поховальних ям без жодних слідів померлого, що пояснюється особливостями агресивного тамтешнього ґрунту до органіки.

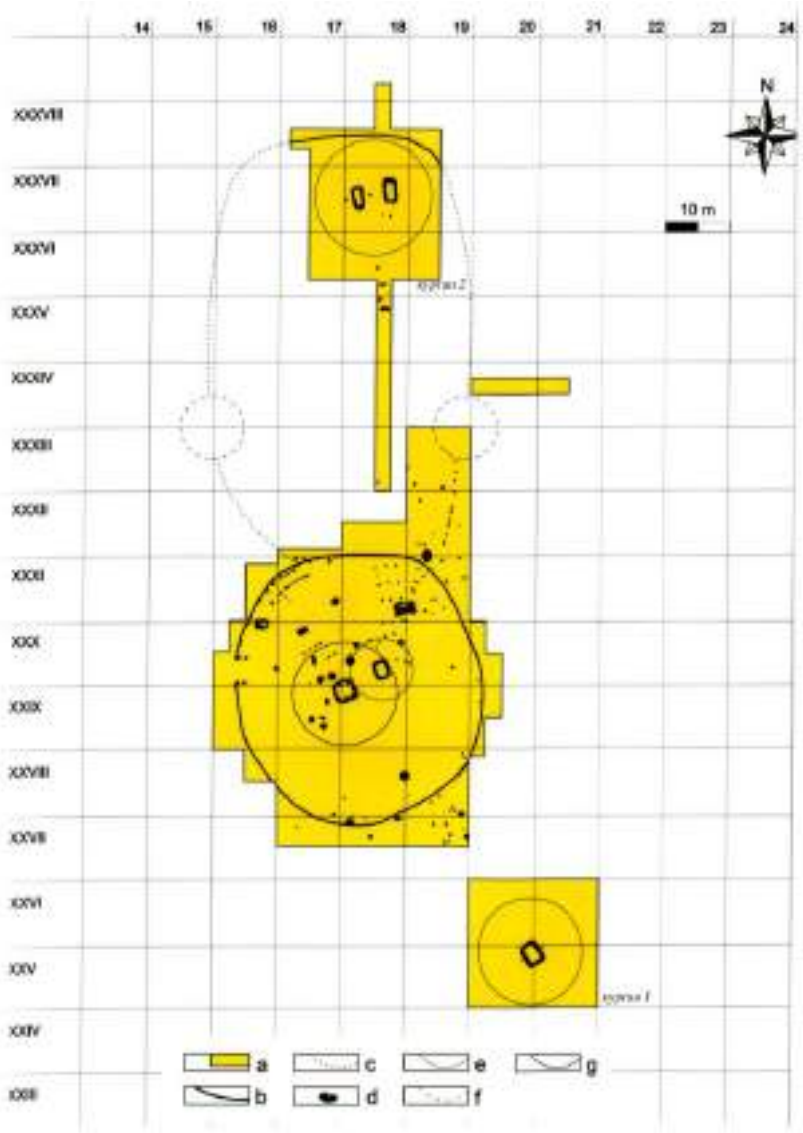

Рис. 18. Биків, урочище Бігіївка. Загальний план розкопів: a – межі розкопів; b – ровик гальштацького часу; c – ймовірний напрям ровику; d – об'єкти; e – межі насипів курганів КШК; f – ймовірні межі насипів; g – ймовірні межі насипу кургану тщінецької культури (за: Ситник, Гавінський, 2010)

Однак практично невідомі кургани без поховальних ям, хоча б незначно заглиблених у стародавній ґрунт. Такий виняток із правила – курган 1 в ур. Коло Фігури неподалік Бикова. Там під його насипом, частково поруйнованим більш пізнім похованням, не виявлено жодних слідів поховальної ями.

Натомість на різних глибинах у насипі та на рівні стародавньої поверхні виявлено дрібні фрагменти кераміки, властиві пізньому етапу КШК, та знахідки крем'яних і кам'яних виробів. Наявність збереженого матеріалу цієї таксономічної групи вказує на те, що її населення провело притаманний для неї поховальний обряд із розкиданням на поверхні битого посуду, крем'яних та кам'яних предметів у знак пам'яті одноплемінника, тіло якого з якихось причин не було їм доступне[103].

Рис. 19. Биків, урочище Бігіївка, курган 2. Поховання 1, 2 на глибині 1,0 м (за: Ситник, Гавінський, 2010)

Зазначу, що на курганному могильнику в Болехівцях під двома насипами (курган 5, 6) також не виявлено залишків поховальної ями (рис. 15). Проте там, як і в кургані 1 в ур. Коло Фігури, у двох випадках зафіксовано розкидані дрібні фрагменти кераміки, а під насипом кургану 5 виявлено залишки вохри[104].

[103] Там само. S. 102–106.

[104] Свєшніков І. К. Звіт з роботи Дрогобицького загону… Арк. 13–15; табл. 7.

Конструктивні особливості поховань. Для 53-х курганних поховань вказана точна локалізація могил під насипом (табл. 1)[105]. У жодному випадку не зафіксовано нішових поховань, які часто фіксують на території Південно-Східної Польщі[106]. Поховання представлені ямними об'єктами, які розміщувались у центрі чи на периферії насипу. Найчастіше під курганом виявляють одне центральне поховання (рис. 10; 16; 23; 26). Такі об'єкти становлять 2/3 від усіх досліджених. Тільки в шести випадках під насипами виявлено по одному похованню, локалізованому на периферії кургану (Кавське, курган 3, Колпець, курган 4, Кульчиці, кургани 3, 7, 12, 13)[107] (рис. 22; 25).

У декількох випадках на рівні стародавньої поверхні виявлено більше одного поховання. Серед таких можна виділити могили, розміщені винятково на периферії. Такі поховання рідкісні. Сюди належать два з кургану 10 у Нижніх Гаях (рис. 17)[108] та кургану 13 у Болехівцях[109]. Значно частіше під насипами відкрито центральне поховання, поруч на різній відстані зафіксовано одне, рідше два поховання. Вони представлені двома могильними ямами з кургану 7 у Раковій[110], кургану 1 у Коликолині[111], трьома поховання з кургану 10 у Болехівцях (рис. 11)[112]. Однак стан джерельної бази не дозволяє відповісти на питання: чи ці поховання одночасові, чи є пізнішими підзахороненнями?

Як правило могильна яма прямокутної (30 поховань), значно рідше видовжено-овальної (13 поховань) форми. Найбільша кількість останніх зафіксована на курганному могильнику в Болехівцях (8 захоронень). Зокрема, тут усі три поховання з кургану 10 саме видовжено-овальної форми (рис. 11)[113]. Інші могильні ями цієї форми задокументовані по одній на п'ятьох курганних могильниках (Кавське, курган 3[114]; Колпець, курган 9[115]; Комарів, курган 39[116]; Кульчиці, курган 13[117]; Ракова, курган 7, поховання 2[118]).

[105] У таблицю 1 увійшли тільки ті кургани, інформація про які не втрачена, а також виявлено залишки поховання.

[106] Włodarczak P. Kultura ceramiki sznurowej… S. 53–58.

[107] Свєшніков І. К. Бронзова доба Прикарпаття і Волині. Львів, 1977–1980. Арк. 50; Свєшніков І. К. Звіт про роботу Львівської ... Арк. 2–5; Sulimirski T. Corded Ware and Globular Amphorae… P. 134, 136–137.

[108] Machnik J., Pawliw D., Petehyrycz W. Prahistoryczne kurhany … Ryc. 23.

[109] Свєшніков І. К. Звіт з роботи Ровенського загону… Арк. 21–22.

[110] Sulimirski T. Corded Ware and Globular Amphorae… P. 128.

[111] Там само. P. 141.

[112] Свєшніков І. К. Звіт з роботи Дрогобицького загону… Арк. 18–19.

[113] Там само. Арк. 36.

[114] Свєшніков І. К. Бронзова доба Прикарпаття... Арк. 50.

[115] Sulimirski T. Corded Ware and Globular Amphorae… P. 135.

[116] Там само. P. 112–113.

[117] Свєшніков І. К. Звіт про роботу Львівської… Арк. 4–5.

[118] Sulimirski T. Corded Ware and Globular Amphorae… P. 128.

Таблиця 1

Курганні поховання КШК Верхнього Придністер'я

№	Назва пам'ятки, № кургану/поховання	Діаметр кургану (м)	Висота кургану(м)	Розміщення поховання	Форма поховання	Розміри поховання (м)	Глибина поховання (м)	Орієнтація поховання	Поза скелету	Вік скелету	Орієнтація голови	Стать	Примітки
1	Балинці, к. 5								випростана		північний захід		
2	Бакія, к. 1	25–27	0,8	центр	прямокутна	3,0×2,0	0,4	північний захід – південний схід					залишки дерев'яної конструкції
3	Бакія, к. 2, п. 1	18×22,3	0,3–0,6	центр	прямокутна	3,55×1,3–1,8	0,2–0,25	північ – південь					залишки дерев'яної конструкції
4	Бакія, к. 2, п. 2	18×22,5	0,3–0,6	центр	прямокутна	3,2×1,8	0,2–0,25	північ – південь					залишки дерев'яної конструкції
5	Бакія, об. 5				прямокутна	2,1×1,8		північний захід – південний схід					залишки дерев'яної конструкції
6	Белєхівці, к. 1	14	0,34	центр	прямокутна	1,7×0,8	0,7	північний схід – південний захід					
7	Белєхівці, к. 2	14	0,45	центр	видовжено-овальна	1,2×0,9	близько 0,2	схід – захід					вохра
8	Белєхівці, к. 3	20	0,86	центр	видовжено-овальна	1,32×0,7	0,4	північний схід – південний захід					вохра
9	Белєхівці, к. 4	20	1,08	центр	прямокутна	1,8–1,85×1,4–1,45	0,4	північний схід – південний захід					залишки дерев'яної конструкції
10	Белєхівці, к. 7	28	0,88	центр	видовжено-овальна	1,9×1,2	0,35	північний схід – південний захід					вохра, обпалені стінки поховання
11	Белєхівці, к. 9	16	0,32	центр	видовжено-овальна	0,65×0,3	0,25	північний схід – південний захід					вохра
12	Белєхівці, к. 10, п. 1	40	1,23	периферія	видовжено-овальна	1,65×1,0	0,4	північний схід – південний захід					
13	Белєхівці, к. 10, п. 2	40	1,23	периферія	видовжено-овальна	1,05×1,75	0,6	північний схід – південний захід					вохра, залишки дерев'яної конструкції
14	Белєхівці, к. 10, п. 3	40	1,23	периферія	видовжено-овальна	1,4×0,8	0,13	північний схід – південний захід					
15	Белєхівці, к. 13, п. 1	28	1,57	периферія	прямокутна	1,8×0,6	0,6	захід - схід					вохра
16	Белєхівці, к. 13, п. 2	28	1,57	периферія	видовжено-овальна	1,73×1,05	0,6	північний схід – південний захід					вохра
17	Белєхівці, к. 14	36×42	1,26	центр	зачищені контури								вохра

Продовження табл. 1

18	Велика Олимина, к. 1	21	0,6	центр	нечіткі контури		плитка	північний захід – південний схід					
19	Велика Олимина, к. 2	21	0,6	центр	прямокутна	1,9×0,85–1,1	0,6	північний схід – південний захід	скорчена	правий	південний захід		вохра, залишки дерев'яної конструкції
20	Вишня								скорчена		схід		
21	Вікторія, к. 1	26	3,0	центр									кремінь
22	Вікторія, к. 2	30	1,15	центр		2,0×1,0	0,5	захід – схід					кремінь
23	Вікторія, к. 4	18	1,0	центр									кремінь
24	Кавсько, к. 3	22,5×24	0,6	периферія	видовжено-овальна	1,2×0,9	0,2	захід – схід					
25	Колоколня, к. 1, п. 1	21	1,0	периферія									
26	Колоколня, к. 1, п. 2	21	1,0	центр	прямокутна	2,0×1,0	0,5	захід – схід					кремінь
27	Колоколня, к. 2	12		центр				північний схід – південний захід					перекрито дзьобастровою плитою
28	Коптець, к. 2	28	3,0	центр	прямокутна	1,8×1,3		північний захід – південний схід					вохра, залишки дерев'яної конструкції
29	Коптець, к. 4	18	0,4	периферія	прямокутна	1,6×1,0	0,5	північний схід – південний захід					
30	Коптець, к. 5	30	0,5		прямокутна	2,0×1,7	0,75	північний захід – південний схід					вохра, залишки дерев'яної конструкції
31	Коптець, к. 7	20	0,8	центр	прямокутна	1,8×1,2		північний схід – південний захід					
32	Коптець, к. 9	12	0,3		видовжено-овальна			північний захід – південний схід					
33	Комарів, к. 31	16	1,0	центр		1,5×1,0							
34	Комарів, к. 39	14–15	1,4	центр	видовжено-овальна			північ – південь					залишки дерев'яної конструкції
35	Комарів, к. 40	12	0,5	центр	нечіткі контури		0,4						залишки дерев'яної конструкції
36	Комарно, к. 1								скорчена				
37	Коропух	26	1,0	центр	прямокутна	1,9×1,0	0,8	захід – схід	скорчена	правий	захід		вохра, залишки дерев'яної конструкції
38	Кралюс, к. 6	30	3,5	центр					скорчена	лівий	північ		залишки дерев'яної конструкції
39	Кульчиці, к. 1	27	1,5	центр	прямокутна	1,7×0,8	0,55	північний схід – південний захід	скорчена	правий	захід		вохра

Закінчення табл. 1

40	Кульчиці, к. 2	28	0,6	центр	прямокутна	2,1×1,2	0,65	північний схід – південний захід					вохра, залишки дерев'яної конструкції
41	Кульчиці, к. 3	24	0,5	периферія	прямокутна	2,4×1,2	0,65	північний схід – південний захід					вохра
42	Кульчиці, к. 4	20		центр									
43	Кульчиці, к. 7	10	1,4	периферія	прямокутна	0,9×0,65	0,16	захід – схід	скорчена		захід		вохра
44	Кульчиці, к. 12	13	0,64	периферія	прямокутна	1,7×1,0	0,5	північний схід – південний захід			північний захід		вохра
45	Кульчиці, к. 13	15	0,44	периферія	видовжено-овальна	3,75×2,75	0,75	захід – схід					
46	Кульчиці, к. 15, об. 1	20×28	0,48	периферія	прямокутна	2,0×1,45	0,2	захід – схід					
47	Нижні Гаї, к. 7	23×20	1,02	центр	прямокутна	2,2×1,3	0,4	північний схід – південний захід					
48	Нижні Гаї, к. 8, об. 4	15×16,7	0,7	центр	прямокутна	1,1×0,65	0,25	північний схід – південний захід					вохра
49	Нижні Гаї, к. 10, об. 4	14×16	0,4	периферія	прямокутна	1,1×0,5	0,1	північний схід – південний захід					вохра
50	Нижні Гаї, к. 10, об. 6	14×16	0,4	периферія	прямокутна	0,7×0,4	0,1	північний схід – південний захід					вохра
51	Ракова, к. 1	20	2,0	периферія	прямокутна	2,6×1,0	0,25	північний схід – південний захід					
52	Ракова, к. 7, п. 1	14	0,7	периферія		2,8×1,0		захід – схід					
53	Ракова, к. 7, п. 2	14	0,7	центр	видовжено-овальна	3,8×2,0	0,7–0,8						
54	Рокитне, к. 2	12	0,5	центр	прямокутна	2,2×1,3	0,3	північний схід – південний захід					
55	Рокитне, к. 3, п. верхн.	15,5	1,0	центр					скорчена	лівий	захід	жіноча	
56	Рокитне, к. 3, п. нижня	15,5	1,0	центр	прямокутна	1,8×0,8	0,8	північний схід – південний захід	скорчена	правий	схід	чоловіча	
57	Рокитне, к. 4	9	0,3			1,2×1,2			скорчена	правий	північ		
58	Рокитне, к. 6	11,5	1,0	центр	прямокутна		0,2–0,3	захід – схід	скорчена	лівий	схід	чоловіча	
59	Стовпні, к. 1	14	1,2	центр	прямокутна	2,7×1,4	0,6	захід – схід					залишки дерев'яної конструкції
60	Стратин, к.1	20	1,2	центр	прямокутна	2,6×0,9	0,5	північний схід – південний захід					

Розміри поховальних ям коливаються в межах від 0,4×0,7 м до 2,75×3,75 м. Хоча найчастіше ширина поховальної ями становить дещо більше 1 м і довжина – близько чи незначно більше 2 м. Два найбільших поховання прямокутної форми виявлено під курганом 2 у Бикові. Там параметри могил становили: поховання 1 – 3,55×1,32–1,81 м; поховання 2 – 3,2×1,8 м (рис. 18; 19)[119]. Натомість два найменших досліджені під курганом 10 у Нижніх Гаях, де розміри об'єктів були 0,5×1,1 м та 0,4×0,7 м[120]. Найбільша поховальна яма видовжено-овальної форми відкрита у кургані 13 в Кульчицях (2,75×3,75 м)[121], найменша засвідчена у кургані 9 в Болехівцях (0,65×0,95 м)[122].

Відкриті могили не залежно від своєї форми (прямокутної чи видовжено-овальної) вкопані у стародавній ґрунт на різну глибину. Найбільш плиткі об'єкти зафіксовані під насипом кургану 10 у Нижніх Гаях, де два поховання простежені всього на 0,1 м від рівня виявлення[123] та у похованні 3 кургану 10 у Болехівцях[124]. Цікавий той факт, що всі три досліджені тут могили не залежно від того, що верх їх зафіксований на одній глибині, вкопані у стародавній ґрунт по різному (від 0,15 до 0,6 м)[125]. Максимальна глибина поховальних ям прямокутної форми засвідчена під курганом у Коропужі та курганом 3 в Рокитному, де вони простежені від рівня виявлення на глибині 0,8 м (рис. 20)[126]. На подібній глибині досліджена максимально вкопана у стародавній ґрунт і материк поховальна яма в кургані 13 у Кульчицях[127].

Орієнтація могил за сторонами світу також нестала. Проте половина всіх задокументованих об'єктів розміщена в напрямку з північного сходу на південний захід (25 поховань) (рис. 21). Сюди належать більшість досліджених фунеральних пам'яток у Болехівцях (курган 1, 3, 4, 7, 9, 10, 13, поховання 2)[128], Великій Озимині (курган 2)[129], Колоколині (курган 2)[130], Колпці (курган 2, 4, 7)[131], Кульчицях (курган 1–3, 12)[132], Нижніх Гаях

[119] Czopek S., Machnik J., Pasterkiewicz W., Pawliw D., Petehyrycz W. Wielokulturowe stanowiska archeologiczne… S. 328, 332.

[120] Machnik J., Pawliw D., Petehyrycz W. Prahistoryczne kurhany … S. 116.

[121] Свєшніков І. К. Звіт про роботу Львівської… Арк. 4–5.

[122] Свєшніков І. К. Звіт з роботи Дрогобицького загону… Арк. 17.

[123] Machnik J., Pawliw D., Petehyrycz W. Prahistoryczne kurhany … S. 116.

[124] Свєшніков І. К. Звіт з роботи Дрогобицького загону… Арк. 19.

[125] Там само. Арк. 18 –19.

[126] Sulimirski T. Corded Ware and Globular Amphorae… P. 125, 144.

[127] Свєшніков І. К. Звіт про роботу Львівської… Арк. 5.

[128] Свєшніков І. К. Звіт з роботи Дрогобицького загону… Арк. 6–20; Свєшніков І. К. Звіт з роботи Ровенського загону… Арк. 22.

[129] Sulimirski T. Corded Ware and Globular Amphorae … P. 138.

[130] Там само. P. 142.

[131] Там само. P. 133–134.

(курган 7, 8, 10, об'єкт 4)[133], Ракові (курган 1)[134], Рокитному (курган 2, 3)[135] та Стратині[136]. Часто трапляються поховальні об'єкти, розміщені в напрямку захід–схід (12 поховань). У цю групу входять могили під насипом кургану 2[137] та поховання 1 кургану 13 у Болехівцях[138], кургану 2 у Вікторові[139], кургану 3 у Кавську[140], поховання 1 кургану 2 в Колоколині[141], Коропужі[142] (рис. 10), курганів 7[143], 13[144], 15[145] у Кульчицях (рис. 22), поховання 1 кургану 7 в Раковій[146], кургану 6 в Рокитному[147] та Стоянцях[148]. Значно рідше трапляються могильні ями орієнтовані з північного заходу на південний схід: об'єкт 5 та курган 1 в Бикові[149], курган 1 у Великій Озимині[150], кургани 5, 9 у Колпці[151], об'єкт 6 кургану 10 в Нижніх Гаях[152]. Всього три поховання орієнтовані по лінії північ–південь: поховання з кургану 39 у Комарові[153] та два поховання у кургані 2 в Бикові[154].

Часто під насипами зафіксовано залишки дерев'яних конструкцій. У курганах 1, 2 у Бикові стінки ям обкладені дерев'яними колодами діаметром 20–30 см, а поховальна яма мала прямокутну форму розмірами приблизно

[132] Свєшніков І. К. Звіт про роботу Львівської… Арк. 3; Sulimirski T. Corded Ware and Globular Amphorae… P. 136.
[133] Machnik J., Pawliw D., Petehyrycz W. Prahistoryczne kurhany … Ryc. 5; 11; 23.
[134] Sulimirski T. Corded Ware and Globular Amphorae… P. 127.
[135] Там само. P. 145.
[136] Там само. P. 147.
[137] Свєшніков І. К. Звіт з роботи Дрогобицького загону… Арк. 7.
[138] Свєшніков І. К. Звіт з роботи Ровенського загону… Арк. 21.
[139] Sulimirski T. Corded Ware and Globular Amphorae … P. 139.
[140] Свєшніков І. К. Бронзова доба Прикарпаття… Арк. 50.
[141] Sulimirski T. Corded Ware and Globular Amphorae… P. 141.
[142] Там само. P. 125.
[143] Свешников И. История населения Предкарпатья… Арк. 64.
[144] Свєшніков І. К. Звіт про роботу Львівської… Арк. 4–5.
[145] Свєшніков І. К. Звіт з роботи Енеолітичної експедиції… Арк. 3.
[146] Sulimirski T. Corded Ware and Globular Amphorae … P. 128.
[147] Там само. P. 145.
[148] Там само. P. 129.
[149] Czopek S., Machnik J., Pasterkiewicz W., Pawliw D., Petehyrycz W. Wielokulturowe stanowiska archeologiczne… S. 314, 358.
[150] Sulimirski T. Corded Ware and Globular Amphorae… P. 138.
[151] Там само. P. 133, 135.
[152] Machnik J., Pawliw D., Petehyrycz W. Prahistoryczne kurhany we… S. 116.
[153] Sulimirski T. Corded Ware and Globular Amphorae… P. 112–113.
[154] Ситник О., Гавінський А. Звіт про археологічні дослідження Дрогобицької експедиції у 2009 р. Розкопки багатошарової пам'ятки доби бронзи – ранньозалізного віку Биків I у Львівській області. Львів, 2010. Арк. 11, 13.

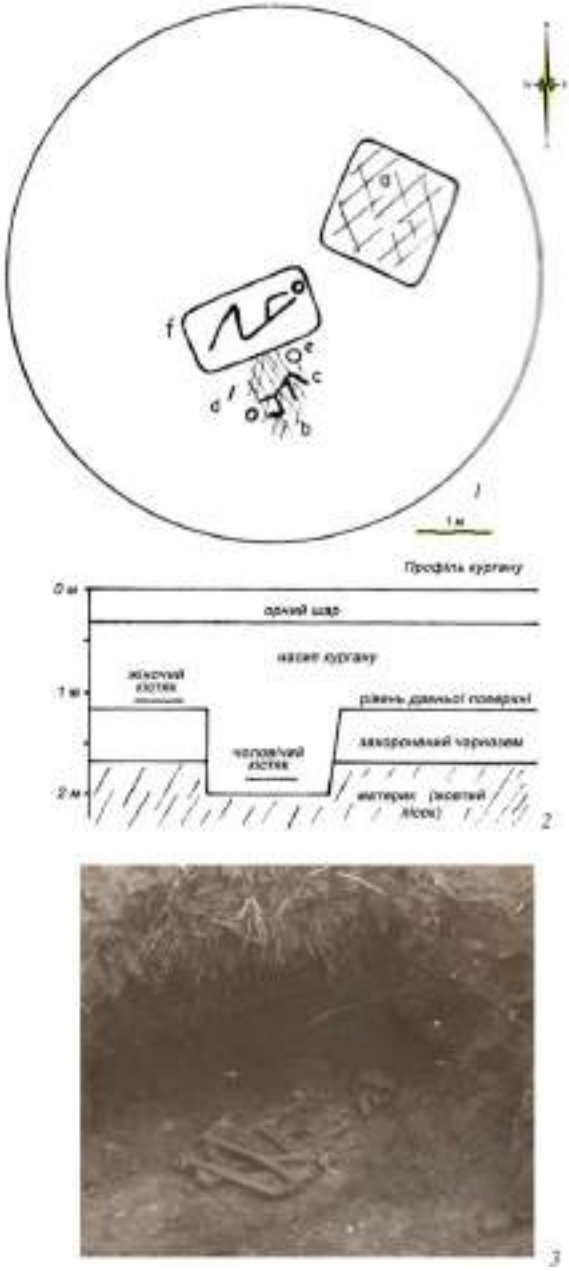

Рис. 20. Рокитне, курган 3: 1 – план кургану: a – сучасний вкоп; b – жіночий скелет; c – горілий шар над скелетом; d – щелепа вівці; e – посудина орнаментована шнуровими відтисками; f – поховальна яма з чоловічим скелетом; 2 – профіль кургану; 3 – верхнє жіноче поховання (за: 1, 2 – Sulimirski, 1968; 3 – Завада, Картотека. Рокитне)

2×1 м та 3×2 м (рис. 19)[155]. У кургані 1 дерев'яні колоди місцями щільно примикали одна до одної розколеною частиною в середину поховальної камери (рис. 23). По периметру стін поховальної ями зафіксовано плахти, поставлені горизонтально довшою стороною догори, а по трьох боках ззовні поховання (північного, західного та південного) виявлено сліди від стовпів діаметром 7–15 см, завглибшки 10–12 см, які, найімовірніше, укріплювали стінки дерев'яної конструкції[156]. Цю конструкцію доповнювали два стовпи діаметром до 40 см, виявлені також ззовні біля західної і східної стінок поховання та заглиблені в материк на 0,2 м із чітким нахилом до середини поховальної камери[157]. Під насипом кургану 2 у його центральній частині виявлено дві поховальні ями, розміщені на відстані 3 м одна від одної[158]. У ньому, подібно до кургану 1, стінки поховальної ями 1 обкладені дерев'яними розколеними колодами, розмірами 0,25–0,3×0,4–0,55 м, які також щільно примикали одна до одної та вставлені у зроблений навколо поховання рівчак. У двох місцях зовнішньої рамки, що складалася із тліну описаних колод, засвідчено дві смужки деревного вугілля, що вказує на те, що колоди під час спорудження чи внаслідок певних обрядових дій були обпаленими[159]. Натомість у похованні 2, де також виявлено зовнішню рамку, контури колод не простежені, хоча їхня наявність тут очевидна (насичене темне забарвлення) (рис. 19)[160].

Ще одне поховання із типовою конструкцією у вигляді ровика, у які вставлялись вертикально розколені колоди розвернутими плоскими сторонами всередину, виявлено між курганами 1 та 2 в ур. Бігіївка у Бикові в середині майдану, оточеного частоколом, що датується X ст. до н. е. Йдеться про об'єкт 5, насип кургану якого в результаті діяльності людини не зберігся (рис. 18; 24)[161]. Подібно до інших поховань, об'єкт 5 орієнтований довшою стороною по лінії північний захід – південний схід, правильної прямокутної

[155] Ситник О., Махнік Я., Гавінський А., Пастеркевич В. Нові унікальні археологічні об'єкти… С. 61; Machnik J., Pavliv D., Petehyryč V. Barrow of the late… P. 203–208, fig. 5–7; Machnik J., Pasterkiewicz W., Pawliw D., Petehyrycz W., Hawinskyj A., Prynada I. Kolejne etapy badań… S. 292–293.

[156] Махнік Я., Павлів Д., Петегирич В., Принада І. Дослідження курганних некрополів… С. 37; Павлів Д., Петегирич В., Принада І. Археологія Бойківщини: нові… С. 49.

[157] Czopek S., Machnik J., Pasterkiewicz W., Pawliw D., Petehyrycz W. Wielokulturowe stanowiska archeologiczne… S. 314.

[158] Ситник О., Махнік Я., Гавінський А., Пастеркевич В. Нові унікальні археологічні об'єкти… С. 61, фото 1; Machnik J., Pasterkiewicz W., Pawliw D., Petehyrycz W., Hawinskyj A., Prynada I. Kolejne etapy badań… S. 293.

[159] Czopek S., Machnik J., Pasterkiewicz W., Pawliw D., Petehyrycz W. Wielokulturowe stanowiska archeologiczne… S. 328–330.

[160] Ситник О., Гавінський А. Звіт про археологічні дослідження… Арк. 13, рис. 51.

[161] Machnik J., Pawliw D., Petehyrycz W. Wyniki polsko-ukraińskich badań wykopaliskowych we wsi Bykiw koło Drohobycza w rooku 2005. *Rocznik PAU rok 2005/2006.* Kraków, 2006. S. 280, 281, ryc. 1.

форми, розмірами 2,1×2,8 м. Центральна частина поховальної ями мала материкове забарвлення, оточене по контуру смугою чорно-коричневого кольору, ширина якої коливалась у межах 0,3–0,6 м.

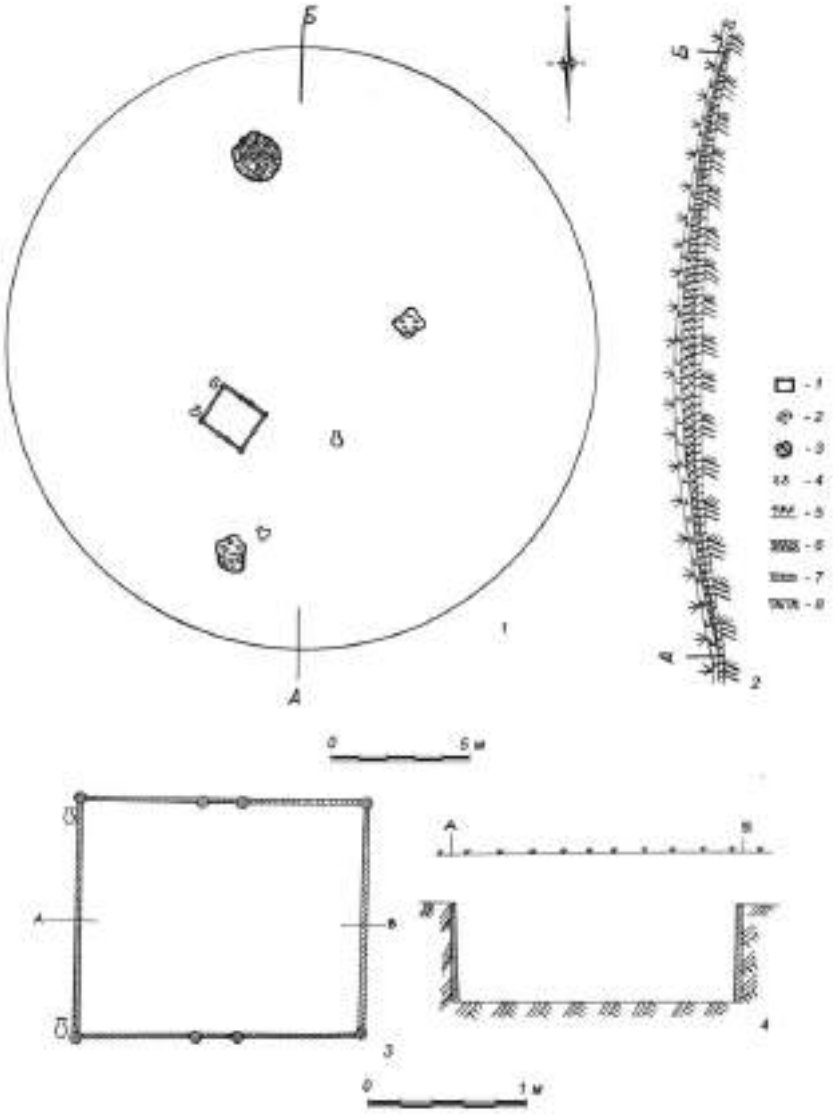

Рис. 21. Болехівці, урочище Могилки. План кургану 4 (1); стратиграфічний профіль (2); план (3) та профіль поховальної ями (4) з кургану 4. 1 – поховальна яма; 2 – шматки вугілля; 3 – вогнище; 4 – посуд; 5 – гумус; 6 – насип кургану; 7 – шар суглинку; 8 – материк (за: Свєшніков, 1977)

У нижній частині об'єкта рамка розділилася на окремі чорні плями прямокутної та напівкруглої форм довжиною 0,4–0,5 м. Навколо нього зафіксовано 21 така пляма, 5 з яких розміщені в північно-західній частині та відрізняються від інших своїм жовто-білим забарвленням. Рівне дно поховальної ями розміщене на глибині 0,22 м від рівня виявлення, а рівень залягання дна рамки (ровика) розташований на декілька сантиметрів нижче. Скелет та супровідний матеріал усередині поховання не виявлені[162]. Отже, на одному могильнику в Бикові вдалося дослідити чотири поховальні об'єкти з однаковою традицією спорудження дерев'яної конструкції у вигляді вертикально поставлених розколених колод у рівчак, що утворювали т. зв. «будинки померлих». Окрім цього, методом ^{14}C датовано два поховання із чотирьох та з'ясовано вік спорудження могильника – пізній етап КШК у регіоні[163].

На Передкарпатті відомі й інші поховання КШК із залишками дерев'яних конструкцій, які важко датувати. До них належить курган 5 у Баличах. Там випростаний кістяк, орієнтований головою на північний захід, перекритий шаром чорної землі. Такий шар товщиною 5 см виявлений і під покійником. Стінки поховальної камери оточені тліном від дерев'яних колод, шириною 0,2 м, що заглиблені нижче рівня дна поховальної ями на 0,1 м[164]. Поховання в Коропужі було вимощене дубовими колодами (рис. 10)[165]. Інше не менш цікаве поховання із залишками дерев'яних конструкцій досліджене під курганом 5 у Колпці. Над могильною ямою виявлено залишки настилу, що розміщувався в центральній частині кургану. Прямокутної форми поховання, розмірами 1,7×2 м виявлено на глибині 0,8 м на рівні стародавнього горизонту. Стінки ями також обкладені деревом, а саме поховання перекрите настилом із дубових колод. Скелет похованого не зберігся. На дні об'єкта знайдено шматки червоної вохри. Біля поховання (поблизу південного кута) лежала лінзоподібна в поперечному перетині крем'яна сокира, що не береглася[166].

У кургані у Стоянцях під час дослідження поховальної ями зафіксовано залишки струхлявілих дощок (рис. 30, *1*)[167], а в кургані 4 у Болехівцях навкруги стінок могили виявлено овальні заглиблення від стовпів і залишки шару вздовж стінок поховальної ями, які можемо

[162] Czopek S., Machnik J., Pasterkiewicz W., Pawliw D., Petehyrycz W. Wielokulturowe stanowiska archeologiczne… S. 358–359, 370; ryc. 9.24; 9.26; foto 9.11; 9.12.

[163] Ситник О., Гавінський А. Звіт про археологічні дослідження… Арк. 13–14; Machnik J., Pavliv D., Petehyryč V. Barrow of the late… P. 222; Machnik J., Pasterkiewicz W., Pawliw D., Petehyrycz W., Hawinskyj A., Prynada I. Kolejne etapy badań… S. 293.

[164] Завада П. І. Картотека. Баличі. Львів, 1940-ві рр. Арк. 1.

[165] Sulimirski T. Corded Ware and Globular Amphorae … P. 125.

[166] Свєшніков І. К. Бронзова доба Прикарпаття… Арк. 53.

[167] Sulimirski T. Corded Ware and Globular Amphorae … P. 129.

інтерпретувати як дерев'яні дошки, що підтримували стінки (рис. 21)[168]. На користь існування дерев'яної конструкції в об'єкті 4 кургану 8 у Нижніх Гаях свідчать заглиблені пристінні частини дна ями з північної та східної сторін шириною 5–10 см, глибші від дна на 10–15 см. Такі заглиблення можуть бути пазами, у які вставлялись дошки[169].

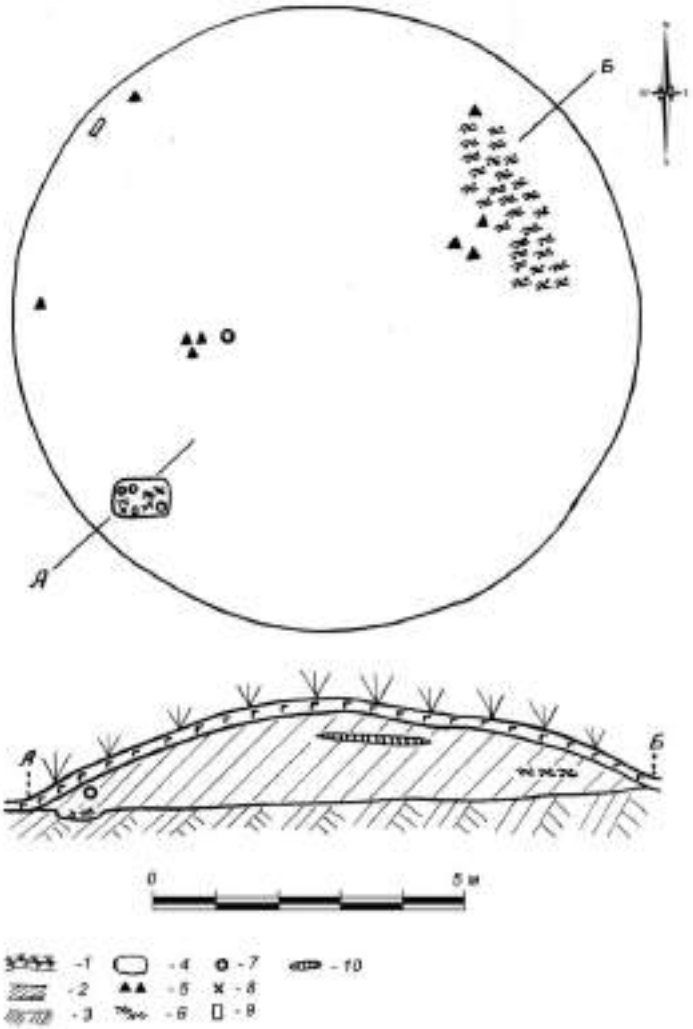

Рис. 22. Кульчиці, урочище Могилки. План та стратиграфічний профіль кургану 7: 1 – дерн; 2 – насип кургану; 3 – материк; 4 – контури поховальної ями; 5 – фрагменти кераміки; 6 – вуглики; 7 – посуд; 8 – вохра; 9 – кам'яна плитка; 10 – шар материкової глини (за: Свєшніков, 1971)

[168] Свєшніков І. К. Звіт з роботи Дрогобицького загону… Арк. 9.

[169] Machnik J., Pawliw D., Petehyrycz W. Prahistoryczne kurhany … S. 62, ryc. 14–15.

Навколо декількох поховальних ям засвідчено викид материкової глини овальної форми, що, ймовірно, відділяв поховання від іншої частини кургану (Кульчиці, курган 12, Болехівці, курган 10, Нижні Гаї, курган 7)[170]. Ширина відкритого викиду материкової глини в Нижніх Гаях становила від 0,5 м до 0,9 м, товщина – 2–10 см. Викид повністю повторював орієнтацію могили, його довша сторона сягала 4 м, натомість вужча – 2,5 м[171].

Цікава конструкція засвідчена в кургані 10 у Болехівцях. Там під насипом кургану виявлено три поховальних ями, котрі належали, мабуть, дорослим особам, що можемо припускати із досить великих розмірів поховальних ям (1,0×1,65; 1,05×1,75; 0,8×1,4 м). Найбільш інформативним виявився об'єкт 2, де могилу оточував викид материкової глини, під яким на незначній відстані від довгих стінок поховання лежали паралельно (по одній з кожної сторони) дерев'яні колоди (рис. 11, *3, 6, 7*). На глибині 0,3 м від дна поховальної ями зафіксований шар струхлявілого дерева, що первісно перекривав поховання, а з плином часу провалився у її заповнення. Такий же шар виявлено на дні ями. Його товщина може свідчити, що це тлін від дерев'яних дощок, поставлених вздовж довгих сторін ями, а в її центральній частині вони розташовувалися впоперек. Біля західного кута поховання, на дерев'яних дошках, лежали декілька шматків червоної вохри. У двох інших похованнях такої конструкції не засвідчено, що вказує на те, що поховання 2 було центральним. Також це поховання розміщене найближче до центру насипу[172].

Великий недолік досліджених поховань у тому, що майже всі вони не містять збережених скелетів. Завдяки проведеному аналізу на вміст органічного фосфору із заповнень об'єктів, що вважались поховальними ямами в досліджених курганах у Нижніх Гаях та їхнього найближчого оточення, доведено, що зразки містять підвищений вміст фосфору, що ще раз підтверджує їхню інтерпретацію як об'єктів поховального призначення[173].

Під 13-ма насипами стверджено наявність збережених скелетів, більшість із яких локалізована на лівобережжі Дністра. До уваги не беремо випростаний скелет із кургану 7а в Баличах, оскільки доведено його сумнівність[174]. Окрім поховання з кургану 5 у Баличах усі відкриті скелети покладені у скорченому стані. Для вісьмох визначено бік, на якому лежали покійні: п'ять – на правому (Велика Озимина, курган 2; Коропуж; Кульчиці,

[170] Свєшніков І. К. Звіт з роботи Дрогобицького загону… Арк. 18–19; Свєшніков І. К. Звіт про роботу Львівської… арк. 4; Machnik J., Pawliw D., Petehyrycz W. Prahistoryczne kurhany … S. 40; Machnik J., Pawliw D., Petehyrycz W. Z badań nad najdawniejszymi dziejami rejonu Drohobycza. *Drohobycz miasto wielu kultur*. Rzeszów: Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, 2005. S. 20.

[171] Machnik J., Pawliw D., Petehyrycz W. Prahistoryczne kurhany … S. 36, 40, ryc. 4–5.

[172] Свєшніков І. К. Звіт з роботи Дрогобицького загону… Арк. 17–19.

[173] Machnik J., Pawliw D., Petehyrycz W. Prahistoryczne kurhany … S. 62, 124, tabl. 10.

[174] Jarosz P., Machnik J. Nowe spojrzenie ... S. 109–121.

курган 1; Рокитне, курган 3 (нижнє поховання), курган 4)[175], три – на лівому (Крилос, курган 6; Рокитне, курган 3 (верхнє поховання), курган 6)[176]. Для більшості скелетів притаманні орієнтація голови на захід чи південний захід (Велика Озимина, курган 2; Коропуж; Кульчиці, курган 1, 3, 7, 12; Рокитне, курган 3 (верхнє поховання) (рис. 10; 20, *1*; 25)[177].

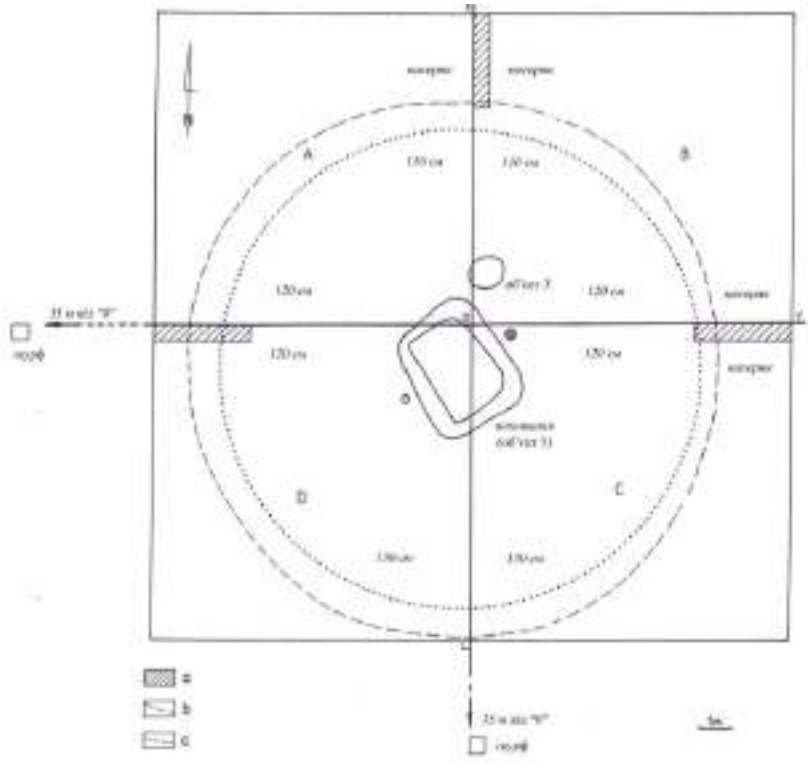

Рис. 23. Биків, урочище Бігіївка. План кургану 1: a – недосліджені ділянки; b – сучасні межі насипу; c – первісні межі насипу (за: Machnik, Pavliv, Petehyryč, 2006)

На схід орієнтовано два із трьох кістяків, які зафіксовані на лівому боці (Рокитне, курган 3 (нижнє поховання), курган 6)[178] та скелет із кургану у Вишневі (рис. 20)[179]. В одному випадку голова покійника орієнтована на

[175] Sulimirski T. Corded Ware and Globular Amphorae… P. 125, 136, 138, 145.

[176] Там само. P. 135–136, 138, 145.

[177] Свєшніков І. К. Звіт про роботу Львівської… Арк. 3; Sulimirski T. Corded Ware and Globular Amphorae… P. 125, 136–137, 145.

[178] Sulimirski T. Corded Ware and Globular Amphorae … P. 145.

[179] Крушельницька Л. Епістолярна спадщина Ярослава Пастернака. Львів, 2013. Зош. I. С. 199–200.

північ (Крилос, курган 6)[180], в іншому – на північний захід (Баличі, курган 5)[181]. Скелет у Крилосі лежав на підстилці, виготовленій із дерев'яних колод[182]. Верхня його частина покладена навзнак, ноги зігнуті в колінах вліво. У кургані поруч із покійником виявлено мідну гривню (рис. 38, *8*), яка знайдена на шиї скелета, два олов'яні вискові кільця діаметром 15 мм (рис. 38, *6, 7*), кам'яну просвердлену сокиру, крем'яні сокири (рис. 33, *4*), три вістря до стріл (рис. 35, *8, 9*), п'ять відщепів і глиняний кубок (рис. 30, *4*). Кубок розміщений у ногах покійника, поруч лежали крем'яні відщепи, трохи далі – крем'яна сокира. Одна крем'яна стрілка локалізована біля ребер із правої сторони, друга разом із кам'яною сокирою – праворуч. У ногах поховання трикутником розкладені три невеликі вогнища, а під похованням зроблено земляну підсипку 1,5 м завтовшки[183].

У більшості випадків важко визначити стать захоронених. Виняток становить курган 3 в Рокитому, де верхній скелет жіночий (рис. 20), натомість нижній – чоловічий, який лежав у досить глибокій прямокутній ямі[184]. Існує припущення, що із трьох досліджених курганів на могильнику в Нижніх Гаях, два споруджені під дитячими захороненнями, а під насипом кургану 10 зафіксовано два (можливо, три) дитячі поховання[185].

Цікавим виявилося поховання у кургані 6 в Рокитному. У ньому знайдено скорчений на лівому боці чоловічий кістяк, окрім глиняної амфори, зафіксовано зігнуту в коліні ліву ногу від іншого скелета, поставлену у протилежний бік від похованого (рис. 16)[186].

Призначення цієї знахідки залишається незрозумілим. Зауважу, що такий звичай задокументований під насипом кургану в Русилові, де виявлено скорчене поховання дорослого чоловіка з ампутованими стопами, що було вкладене в овальної форми поховальну яму. Права гомілка відокремлена від бедра і виявлена за спиною покійника. Стопи в похованні не виявлено[187]. Інший не менш цікавий факт засвідчений у кургані 7 в Нижніх Гаях. Там південно-західна частина поховальної ями зруйнована стародавнім вкопом, зробленим ще до створення насипу над поховальною ямою. З якою метою вчинене повторне втручання в нещодавно споруджену поховальну яму –

[180] Завада П. І. Картотека. Крилос. Львів, 1940-ві рр. Арк. 1.

[181] Sulimirski T. Corded Ware and Globular Amphorae … P. 122.

[182] Свешников И. История населения Предкарпатья … Арк. 66.

[183] Завада П. І. Картотека. Крилос … Арк. 1.

[184] Sulimirski T. Corded Ware and Globular Amphorae … P. 145.

[185] Павлів Д., Петегирич В. Прадавні могили Львівщини… С. 36; Павлів Д., Петегирич В., Махнік Я. Українсько-польська археологічна експедиція: наукові здобутки та перспективи. *Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині.* 2015. Вип. 19. С. 324–25.

[186] Sulimirski T. Polska przedhistoryczna. Londyn: Polski Uniwersytet na Obczyźnie, 1957–1959. Cz. 2. S. 349.

[187] Bryk J. Kurhany w Rusiłowie… S. 87–88.

незрозуміло[188]. Часто в похованнях виявляють залишки вохри, які вкривали кістяк або були знайденні безпосередньо під курганним насипом на рівні стародавнього горизонту.

Рис. 24. Биків, урочище Бігіївка. Поховання КШК (об'єкт 5), що виявлене у центральній частині огорожі з частоколу (за: Czopek et al., 2016)

Так, вона зафіксована на восьми поховальних пам'ятках: Болехівці[189], Велика Озимина[190], Дашава[191], Колпець[192], Коропуж[193], Кульчиці[194], Нижні Гаї[195], Крилос[196]. Зокрема, наявність цієї мінеральної речовини відкрито у 2-х із 3-х досліджених курганах у Нижніх Гаях (курган 8, 10)[197], а також у 6-ти з 11-ти розкопаних курганах в ур. Могилки в Кульчицях (курган 1–3, 7, 8,

[188] Machnik J., Pawliw D., Petehyrycz W. Prahistoryczne kurhany … S. 48, 52, ryc. 7; 8, foto 16–19.
[189] Свєшніков І. К. Звіт з роботи Ровенського загону… Арк. 22–24.
[190] Sulimirski T. Corded Ware and Globular Amphorae… P. 138.
[191] Там само. P. 131.
[192] Śmiszko M. Nove wykopaliska Malopolska... S. 24.
[193] Sulimirski T. Corded Ware and Globular Amphorae… P. 125.
[194] Пастернак Я. Шнурова могила … С. 1–4; Свєшніков І. К. Звіт про роботу Львівської… Арк. 3–4.
[195] Павлів Д., Петегирич В. Дослідження Дрогобицької археологічної … С. 55–56.
[196] Pasternak J. Moje badania terenowe… S. 131–132.
[197] Machnik J., Pawliw D., Petehyrycz W. Prahistoryczne kurhany … S. 96, 116.

12)[198]. Значно більшу кількість вохри вдалося зафіксувати на курганному могильнику в Болехівцях (рис. 26). Там вона присутня у 8-ми із 12-ти досліджених насипах (курган 2, 3, 5, 7, 9, 10, 13, 14)[199]. Зокрема, шматки червоної вохри виявлені на дні невеликої поховальної ями в кургані 9. А більша їх кількість локалізована на місці знахідки невеликої погано збереженої посудини, орнаментованої відбитками шнура та смугою трикутноподібних насічок. Це дало підстави припустити, що посудина була заповнена вохрою[200]. У деяких випадках наявність вохри в могилах може допомогти відтворити первісну позу покійника. Для прикладу, у кургані 12 у Кульчицях дно ями було всипане густим шаром вохри, що повторювало позу захороненого (рис. 13, *1*). Покійник лежав головою на південний захід. Ліва рука розміщена впоперек живота, а права – зігнута в кисті та спрямована до правого плеча[201]. Скелет із кургану в Коропужі також посипаний шаром вохри жовтого та червоного кольорів[202]. На основі картографування пам'яток, де виявлена ця мінеральна речовина, впадає у вічі, що всі вони (за винятком курганів Коропужі та Крилосі) розміщені досить компактно на території правобережжя Дністра в межах Дрогобицької та Моршинської височин.

У краківсько-сандомирській, любачівській та подільській групах не зафіксовано звичаю посипати покійників вохрою. Виняток становить одне нішове поховання, досліджене в Конюші[203]. Натомість у середньодніпровській культурі відомо декілька поховань, у яких використана вохра[204], при цьому найбільшу кількість поховань із цією природною мінеральною фарбою відкрито у випростаних захороненнях (шість випадків)[205]. Фарба в похованнях культури кулястих амфор виявлена тільки двічі (Колодяжне,

[198] Завада П. І. Картотека. Кульчиці. Львів, 1940-ві рр. Арк. 7, 9; Свєшніков І. К. Звіт з роботи Енеолітичної експедиції… Арк. 3–4; Sulimirski T. Corded Ware Globular Amphorae… P. 136.

[199] Свєшніков І. К. Звіт з роботи Дрогобицького загону… Арк. 7, 9, 13, 16, 17; Свєшніков І. К. Звіт з роботи Ровенського загону… Арк. 22–24.

[200] Свєшніков І. К. Звіт з роботи Дрогобицького загону… Арк. 17.

[201] Свєшніков І. К. Звіт з роботи Енеолітичної експедиції… Арк. 1–2.

[202] Sulimirski T. Corded Ware and Globular Amphorae… P. 140.

[203] Tunia K. Cmentarzysko kultury ceramiki sznurowej w Koniuszy, woj. Kraków *Sprawozdania Archeologiczne.* Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk: Instytut Historii kultury materialnej Polskiej Akademii Nauk, 1979. T. 31. S. 50.

[204] Бунятян К. П. Середньодніпровська культура на території України: періодизація та хронологія. *Записки НТШ. Е. CCLIII. Праці археологічної комісії.* Львів, 2007. С. 43; Бунятян К. Хронологія та періодизація середньодніпровської культури Правобережної України. *Археологія.* Київ: Наукова думка, 2008. № 2. С. 6.

[205] Бунятян К. Хронологія та періодизація поховань середньодніпровської культури Правобережної України. *Археологія.* Київ: Наукова думка, 2005. № 4. С. 28.

Сколобів)[206]. Загалом, наявність вохри в похованнях властива ямній культурі[207], тому гіпотетично можу припускати наявність у деяких курганах КШК впливів цієї культури.

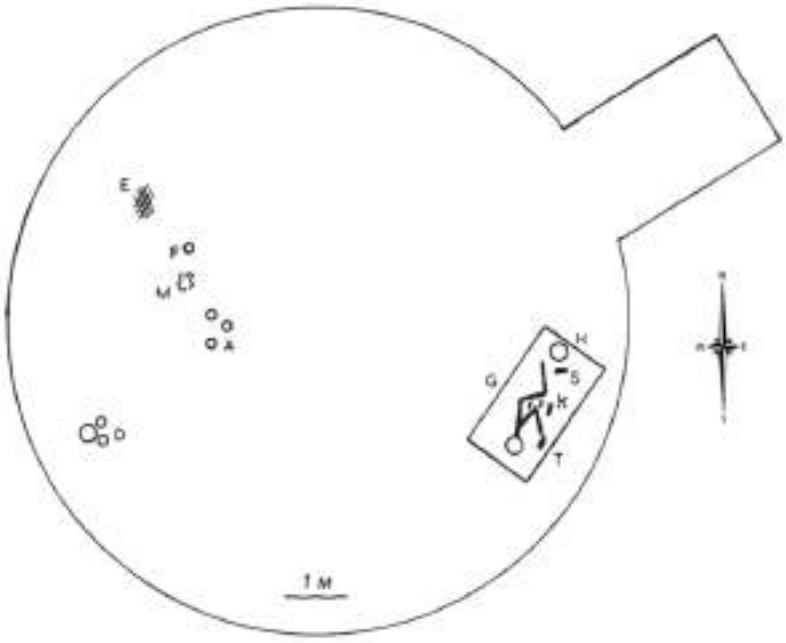

Рис. 25. Кульчиці, урочище Могилки. План кургану 3: A, D, F – фрагменти амфори, що зафіксована на різних глибинах у насипі кургану та стародавньому горизонті; E – вугілля; G – поховання; H – кубок; K – два крем'яні наконечники до стріл та скребок; S – крем'яна сокира; T – пошкоджена кам'яна свердлена сокира (за: Sulimirski, 1968)

Обряд кремації не притаманний поховальним звичаям КШК[208]. Під насипом кургану 8 у Вікторові виявлено залишки попелу й кальциновані кістки, вміщені в амфору, що слугувала урною[209]. А в кургані 1 у Красові

[206] Свешников И. Культура шаровидных амфор. *Археология СССР. Свод археологических источников*. Москва: Наука, 1983. С. 13.

[207] Шапошникова О. Ямна культура. *Археологія Української РСР. Первісна археологія.* Київ: Наукова думка, 1971. Т. 1. С. 268, 272.

[208] Jarosz P. Východoslovenské mohyly – kilka uwag w oparciu o analizę materiałów źrodłowych. *Mente et rutro. Studia archeologica Johanni Machnik viro doctissimo octogesimo vitae anno ab amicis, colligis et discipulis oblata.* Rzeszów: Instytut Archeologii Uniwersytetu Rzeszowskiego, 2010. S. 283.

[209] Отрощенко В., Моця О. Обряд кремації у стародавнього населення території України (V тис. до н. е. – I тис. н. е.). *Археологія.* Київ, 1989. № 2. С. 22; Свєшніков І. К. Історія населення Передкарпаття… С. 36; Sulimirski T. Corded Ware and Globular Amphorae… P. 139.

незначна кількість кальцинованих людських кісток виявлена на рівні стародавньої поверхні[210]. Натомість у Колоколині (поховання 2, курган 1) перепалені кістки зафіксовані в центральній частині поховальної ями супроводжувались багатим інвентарем, серед якого виділяється амфора із двома вушками на лінії максимальної опуклості корпусу та з геометричним орнаментом у верхній частині[211]. У кургані 2 у Любчому (пам'ятка 26) на території Сокольської гряди перепалені людські кістки, вміщені в поховальну яму, також супроводжувались двовушною амфорою[212]. Обряд кремації виявлено й під насипом у кургані 2 в Комарному. Тут поховання розміщене в овальній ямі 1,5 м завглибшки, а зверху над ним лежали дві розбиті глиняні посудини[213].

Супровідний інвентар курганних поховань найчастіше представлений глиняним посудом, крем'яними та кам'яними знахідками.

Глиняний посуд представлений як цілими формами, так і дрібними фрагментами. У деяких насипах знайдені дрібні шматки кераміки, які через слабкий випал виділяються серед інших плямою глини червонуватого відтінку[214]. Перш за все потрібно згадати курганний могильник у Болехівцях, де значна частина керамічних посудин повністю розклалась або ж не піддавалась реконструкції (курган 9, 10 (поховання 2, 3))[215]. Таке спостереження наводить на думку, що частина глиняних посудин виготовлена за іншою технологією, ніж посуд із поселень – винятково для проведення похоронних обрядодій. Подібний факт засвідчений у результаті досліджень кургану 8 у Нижніх Гаях, де невеликий кубок із поховання, що зберігся повністю, виготовлений за іншими технологічними рисами, порівняно з дрібними фрагментами керамічних посудин КШК, які виявлені за межами поховання[216]. Такі ж спостереження засвідченні і в західних групах КШК[217].

[210] Sulimirski T. Corded Ware and Globular Amphorae … P. 142.

[211] Там само. P. 141.

[212] Machnik J., Bagińska J., Koman W. Neolityczne kurhany … S. 88, ryc. 64, *3*.

[213] Пастернак Я. Доісторичні та ранньоісторичні часи Комарна й околиці. *Комарно і Рудки та околиця.* Нью-Йорк; Париж; Сідней; Торонто, 1987. С. 45; Sulimirski T. Corded Ware and Globular Amphorae… P. 125.

[214] Sulimirski T. Corded Ware and Globular Amphorae … P. 129.

[215] Свєшніков І. К. Звіт з роботи Дрогобицького загону… Арк. 17–19.

[216] Machnik J., Pawliw D., Petehyrycz W. Prahistoryczne kurhany … S. 96.

[217] Dobrakowska T., Włodarczak P. 2018. Święte 20: Graves of the Corded Ware culture. Reception of pontic culture traditions among the final eneolithic communities in the Subcarpathian region, 3rd millennium bc. *Baltic-Pontic Studies.* Poznań: Zakłady Poligraficzne TMDRUK in Poznań, 2018. Vol. 23. P. 155–156.

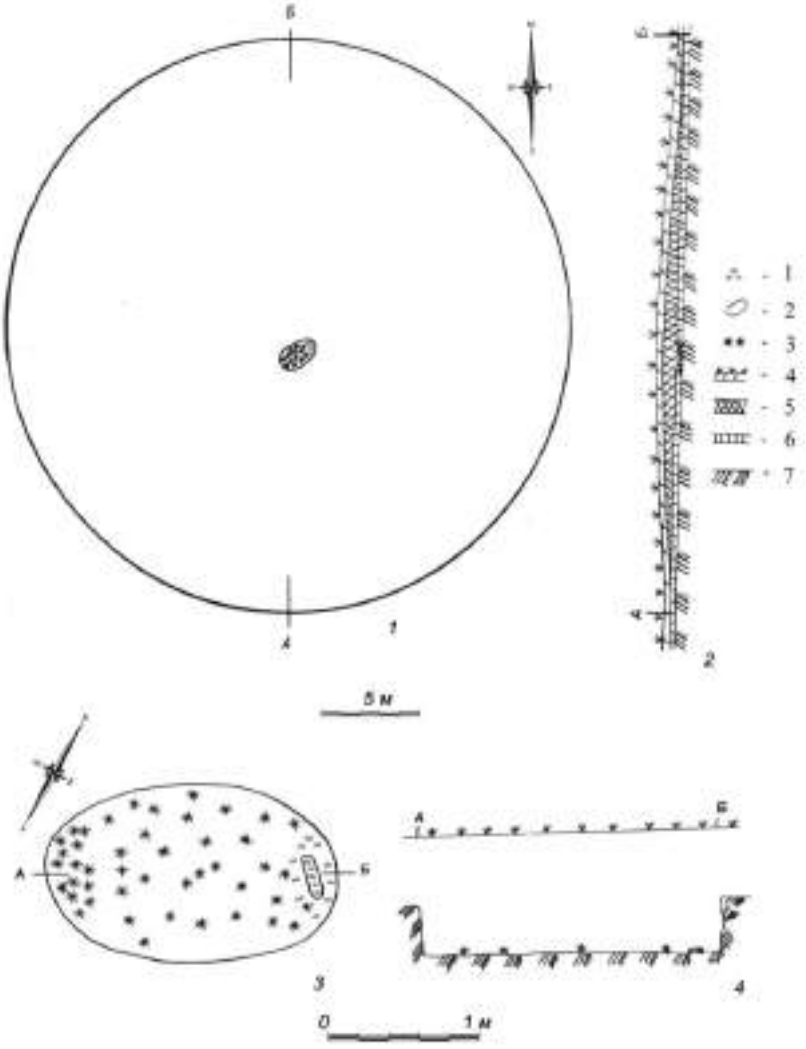

Рис. 26. Болехівці, урочище Могилки. План (1), стратиграфічний профіль кургану 7 (2), план (3) та профіль могильної ями (4) з кургану 7 (за: Свєшніков, 1977)

Для більшості краще збережених посудин властива в керамічному тісті домішка шамоту. Наприклад, у повністю збереженій амфорі з кургану 7а в Баличах можна простежити шамот різної величини сірого кольору, частина зерен якого добре виділяється та виступає на світло-коричневій зовнішній поверхні посудини. Крім цього, зовнішня поверхня амфори «розчесана» твердим «віхтем», від чого залишилися глибокі, переважно лівосторонні

подряпини (рис. 30, *1*)[218]. Натомість амфора з Комарного, у якій також присутній в керамічній масі шамот, має рівну, загладжену поверхню коричневого кольору, а її внутрішня поверхня вкрита різносторонніми глибокими подряпинами від такого ж твердого «віхтя». Внутрішня сторона та злам цієї амфори темно-сірого кольору (рис. 30, *2*)[219]. Глибокі подряпини від «розчісування» спостережено на внутрішній поверхні амфори з кургану 15 у Кульчицях, а її зовнішня поверхня затерта м'якою травою, від чого залишилися неглибокі сліди-подряпини (рис. 30, *3*).

Дві поверхні кубка з кургану «Настасина могила» у Крилосі світло-сірого кольору, старанно загладжені, а в керамічному тісті, крім шамоту, простежується значна кількість піску, окремі зерна яких виступають на гладкій поверхні (рис. 30, *4*)[220].

Керамічний посуд представлений такими видами посуду: амфори, кубки, миски та черпаки.

Амфори походять із 24-х курганних поховань, з яких 14 мають повністю збережений профіль. На території досліджуваного регіону у двох похованнях виявлено амфори раннього зразка. Ці посудини належать до типу А, який є однією з ознак «загальноєвропейського горизонту» КШК[221]. Для нього властиві невеликих розмірів посудини (висотою до 15 см) із випуклим приземкуватим корпусом, широким денцем і циліндричною шийкою, орнаментованою заглибленими горизонтальними жолобками. Повністю збережена амфора з кургану 7 у Кульчицях, окрім горизонтальних жолобків, декорована ще й зигзагоподібним мотивом, який із двох сторін обмежений горизонтальними заглибленими смугами, що утворюють «рамку» (рис. 27, *4*)[222].

Подібна амфора цього ж типу походить із кургану 8 у Кульчицях у значно гіршому стані збереження, її шийка та тіло також орнаментовані заглибленими жолобками, при чому на тілі жолобки утворюють пучки з чотирьох косих смуг (рис. 27, *6*)[223]. Територіально близькі аналогії до кульчицьких амфор відомі з місцевості Боджаново Вроцлавського воєводства та на пам'ятці Краків Бєжанув, де форма й орнаментація амфор

[218] ЛІМ А 39179.

[219] ЛІМ А 39180.

[220] ЛІМ А 22858.

[221] Buchvaldek M. Starší šňůrová keramika v Čechách. *Archeologické rozhledy.* Praha, 1957. T. 9. №. 3. S. 362–401.

[222] Machnik J. Ze studiów nad kulturą ceramiki sznurowej w dorzeczu górnego Dniestru. *Acta Archeologica Carpatica.* Cracoviae: Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, 1979a. T. 19. Ryc. 1, *46*.

[223] Свєшніков І. К. Історія населення Передкарпаття… Рис. 6, *6*.

виконані в тому ж стилі[224]. Крім цього, мотив орнаментації шийки амфор із Кульчиць горизонтальними жолобками належить до ознак найстаршої фази розвитку КШК у Європі[225].

Рис. 27. Керамічний посуд: 1, 4, 5 – Кульчиці, курган 7; 2, 6 – Кульчиці, курган 8; 3 – Кульчиці, урочище Війтова гора; 7–9 – Колоколин, курган 1, поховання 2; 10 – Нижні Гаї, курган 8; 11 – Красів, курган 1; 12 – Болехівці, курган 4 (за: 1–9, 11 – Свєшніков, 1971; 10 – Machnik, Pawliw, Petehyrycz, 2011; 12 – Свєшніков, 1977)

[224] Jarosz P., Włodarczak E., Włodarczak P. Settlement Finds of the Corded Ware Culture in the Valley of the Upper Vistula. Kraków Bieżanów, Site 33. *Acta Archeologica Carpatica.* Cracoviae, 2010. Vol. 45. P. 14, fig. 5; Machnik J. Krąg kultury ceramiki… S. 341, ryc. 205, *6*.

[225] Młodowska-Przepiórowska I., Włodarczak P. Znalezisko amforki kultury ceramiki sznurowej w Dudkach, pow. Częstochowa. *Sprawozdania archeologiczne.* Kraków: Instytut Archeologii i Etnologii Polskiej Akademii Nauk, 2011. T. 53. S. 202.

У 14-ти похованнях виявлено амфори «тюрингського» типу. Посудини цього зразка висотою 16–31 см, корпус амфор сильно випуклий, із двома масивними петельчастими вушками, дно – плоске і рівне. В 11-ти виробах діаметр максимальної опуклості корпусу перевищує висоту посудини (він коливається в межах 17–32 см). В одному випадку висота амфори незначно більша від опуклості (Стратин, курган 2) (рис. 28, *2)*. Лише в однієї знахідки висота суттєво перевищує діаметр тіла (Вікторів, курган 8)[226].

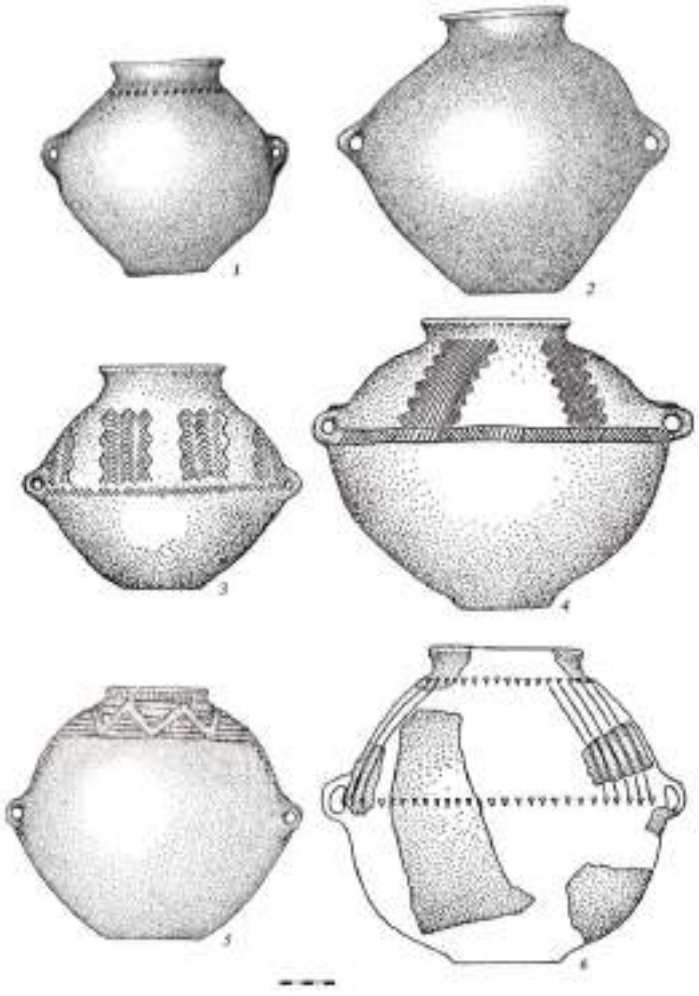

Рис. 28. Амфори: 1 – Рокитне, курган 6; 2 – Стратин, курган 2; 3 – Красів, курган 2; 4 – Колоколин, курган 4, поховання 1; 5 – Колоколин, курган 1, поховання 2; 6 – Красів, курган 1 (за: Свєшніков, 1971)

[226] Machnik J. Zabytki z kurhanów kultury ceramiki sznurowej w Wiktorowie (USRR). *Materiały archeologiczne.* Kraków: Muzeum archeologiczne w Krakowie, 1960. T. 2. Tabl. I, *3*.

Особливість верхньодністерських амфор у тому, що кожна з посудин декорована самобутнім мотивом. У кургані 2 у Красові (рис. 28, *3*) та кургані 4 в Колоколині (рис. 28, *4*; 29, *3*) верхня частина тіла посудини орнаментована «плетенкою». Проте в першій вона сформована з двох із половиною заглиблених вертикальних смуг ялинки, взятих у рамку[227], в іншому – середина рамки заштрихована заглибленими вертикальними смугами[228]. Інша амфора з Красова на місці максимальної опуклості тіла орнаментована смугою трикутного штампа, вершини якого опущені донизу (рис. 28, *6*)[229]. Амфора з кургану 6 у Рокитному орнаментована під шийкою зубчастим овальним штампом (рис. 28, *1*)[230].

Комбінованим орнаментом декорована амфора з кургану 1 у Колоколині, де подвійна смуга меандра з двох сторін заштрихована вертикальними смугами. Зверху над вушками сформована смуга з вертикальних ялинкових насічок[231]. На край вінця амфори з Колоколина нанесені дві смуги овальних насічок (рис. 28, *5*). Однією смугою овальних вдавлень декорована амфора з широко відкритими вінцями, що походить із кургану 2 в Рокитному. Під вінцями нанесений орнамент у вигляді семи горизонтальних смуг відтисків шнура, виконаних зліва направо. На лінії максимальної опуклості посудини прикріплені два масивні вушка[232].

Своєрідний візерунок виконаний на верхній частині амфори з кургану 4 у Болехівцях, де, крім смуг, зроблених трикутним штампом, нанесений складний геометричний орнамент у вигляді заглиблених ліній, а в місці максимальної опуклості тіла між двома горизонтальними смугами відбиті навхрест короткі смуги, що утворюють сітку та два ряди повернених один до одного заштрихованих трикутників[233].

Найбільш поширений тип посуду, що трапляється на курганних пам'ятках КШК на території Верхнього Придністер'я, кубки (30 добре збережених посудин), які різняться між собою формою та орнаментацією.

Збережена нижня частина кубка з кургану 7 у Кульчицях має плоске денце, опукле тіло, яке плавно переходить у відхилені назовні вінця (рис. 27, *1*). Шийка кубка орнаментована чотирма заглибленими горизонтальними смугами, під якими трикутним штампом (вершиною донизу) нанесено ще одну горизонтальну. Описаний кубок притаманний «загальноєвропейському горизонту» КШК[234].

---

[227] ЛІМ А 22930.

[228] ЛІМ А 23177

[229] Свєшніков І. К. Історія населення Передкарпаття… Рис. 8, *7*.

[230] ЛІМ А 40378.

[231] Sulimirski T. Corded Ware and Globular Amphorae… P. 141.

[232] Завада П. І. Скотоводчі племена кінця… Арк. 77–78.

[233] Свєшніков І. К. Звіт з роботи Дрогобицького загону… Арк. 17, табл. 13, *14*.

[234] Włodarczak P. Kultura ceramiki sznurowej… S. 13, tabl. I, *1–2*; XXXI,*1–2*.

Рис. 29. Амфори: 1 – Рокитне, курган 6; 2 – Красів, курган 2; 3 – Колоколин, курган 4, поховання 1; 4 – Баличі, курган 15

Кубок із кургану в ур. Війтова Гора неподалік Кульчиць опуклобокої форми з рівним дном і високою лійкоподібною шийкою, поверхня якої орнаментована горизонтальними рядами відбитків шнура (рис. 27, *3*). На

лінію максимальної опуклості тулуба нанесено горизонтальну смугу овальних насічок[235]. Значна частина виявлених кубків «есоподібного» профілю з невисокими плавно відхиленими назовні вінцями. Такі посудини орнаментовані смугами горизонтальної ялинки, яка нанесена на шийку кубків (Комарів, курган 31 (рис. 31, *5*), 39 (рис. 31, *2*); Лотатники, курган 1 (рис. 31, *1*)).

Рис. 30. Керамічний посуд: 1 – Баличі, курган 7а; 2 – Комарно; 3 – Кульчиці, курган 15; 4 – Крилос, курган «Настасина могила»

[235] Пастернак Я. Шнурова могила … С. 1–2.

У двох зразках відтиски ялинки односторонні та складаються із двох смуг (рис. 31, *1, 5*)[236]. Близький відповідник за формою до описаних посудин виявлений в одному з поховань культури словацьких курганів (Кучін, курган 1). Тамтешній зразок також орнаментований у верхній частині горизонтальними смугами відтисків ялинки[237].

Рис. 31. Керамічний посуд: 1, 3 – Лотатники, курган 2; 2 – Комарів, курган 39; 4 – Колоколин, курган 2; 5 – Комарів, курган 31

[236] ЛІМ А 24455, ЛІМ А 4133.

[237] Jarosz P. Východoslovenské mohyly – kilka… S. 278, ryc. 2, *b.*

Декілька кубків близькі до керамічних виробів середньодніпровської культури та належить до другої групи кубків – т. зв. «дзвоникоподібних», згідно з класифікацією посуду середньодніпровської культури[238]. Одна посудина збереглася повністю – це кубок із кургану 6 у Крилосі (курган «Настасина могила»), який має рівне дно, злегка ввігнуте всередину, випукле тіло та лійчасто розхилені назовні вінця. Поверхня світло-сірого кольору, старанно загладжена, а верхня частина орнаментована чотирма горизонтальними відбитками ялинки (рис. 30, *4*)[239]. Фрагменти подібного кубка виявлені в кургані 5 біля Комарова. Поверхня цієї знахідки світло-цегляного кольору, також загладжена та декорована такими ж горизонтальними смугами ялинки[240]. Із середньодніпровською культурою пов'язані й інші керамічні вироби з дослідженого регіону. Верхня частина цих кубків орнаментована трьома–п'ятьма горизонтальними відтисками слабо скрученого шнура (рис. 32).

Миски як вид посуду дуже рідко трапляються під насипами курганів у Верхньому Придністер'ї. Виявлена в кургані 7 у Кульчицях повністю збережена (рис. 27, *5*). Форма знахідки біконічна, краї надігнуті всередину, денце плоске[241]. Посудина з кургану 1 у Красові також випуклої форми з невиділеною шийкою та прямими вінцями. Верхня частина орнаментована заглибленими горизонтальними борозенками (рис. 27, *11*)[242]. Фрагмент миски з Лотатник конічної форми з лійчасторозхиленими назовні вінцями[243].

Черпак з Лотатник із випуклим тілом і нерівним дном, прямою шийкою й петельчастою ручкою, прикріпленою до верхньої частини опуклості та шийки виробу (рис. 31, *3*). Під вінцями нанесений орнамент у вигляді трьох горизонтальних смуг – відтисків шнура. Двома вертикальними смугами шнура орнаментована й ручка[244]. Ще одна знахідка з кургану 5 в Комарові представлена боковиною, зовнішня поверхня якої коричневого кольору підлощена. Внутрішня поверхня виробу та злам – сірого кольору, а керамічна маса – з домішкою цеглястого шамоту. У місці максимальної випуклості боковини прикріплена плоска стрічкова ручка[245].

[238] Артеменко И. И. Племена Верхнего и Среднего Поднепровья … Рис. 32, *1,4*; 44, *9*; 56, *1*; Артеменко И. Новый могильник среднеднепровскай культуры в верхнем Преднепровье. *Краткие сообщения Института археологии.* Москва: Академия Наук УССР, 1970. Вып. 123. С. 95, рис. 29, *5*; Артеменко И. Могильник среднеднепровской культуры в урочище Стрелица. *Энеолит и бронзовый век Украины.* Киев: Наукова думка, 1976. С. 70, рис. 1, *3*; 3, *12*; 6, *6*; Бунятян К. П. Середньодніпровська культура … С. 46.

[239] ЛІМ А 22858.

[240] ЛІМ А 22963–22970.

[241] Свєшніков І. К. Історія населення Передкарпаття… Рис. 5, *3*.

[242] Sulimirski T. Corded Ware and Globular Amphorae… P. 142, fig. 9, *3*.

[243] Свєшніков І. К. Історія населення Передкарпаття… Рис. 9, *13*.

[244] ЛІМ А 23171.

[245] ЛІМ А 22981.

Рис. 32. Керамічні вироби: 1 – Баличі, курган 14; 2 – Кульчиці, курган 3; 3 – Колпець, курган 9; 4 – Колпець, курган 8; 5 – Колпець, курган 10

Чільне місце серед речового комплексу верхньодністерських поселенців займають крем'яні вироби. Серед крем'яного інвентарю відомі сокири, ножі, скребки, різці, розтирачі, наконечники до стріл, пластини та відходи виробництва. Поміж готових знарядь домінують сокири (42 предмети). Як правило, у похованнях знайдено по одній знахідці цього виду (табл. 2). Проте

трапляються захоронення, у яких зафіксовано більше екземплярів. Зокрема, у кургані 1 в Лотатника знайдено три вироби[246]. Чотири виявлено в похованні 2 кургану 4 у Колоколині[247]. По два предмети засвідчено в кургані 1 в Рокитному[248] та кургані 38 у Комарові[249]. На захід від досліджуваного регіону в похованнях на території Південно-Східної Польщі у склад поховального інвентарю входила як правило одна знахідка такого зразка[250].

Таблиця 2

Крем'яні сокири

№	Назва пам'ятки	Сировина	Довжина (см)	Товщина (см)	Ширина леза (см)	Ширина обуха (см)	Тип (за: Włodarczak, 2006)	Перетин	Примітки
1.	Галичі, к. 1	світло-сірого кольору із рожевими прожилками	7,1	1,3–1,6	4,5	3,9	II	прямокутна	шліфована
2.	Галичі, к. 7а	волинський	9,55	1,5	4	2,5	III	лінзовидна	шліфована
3.	Вікторів, к. 2	південно-східного походження	8,2	1,8	4,8		III	лінзовидна	шліфована
4.	Вікторів, к. 8	південно-східного походження	8,8		4,5		II	прямокутна	шліфована
5.	Загужжя, к. 1		7	1,5	4,7	2,8	III	трикутна	
6.	Колоколин, к. 1, п. 2		9						пошкоджена
7.	Колоколин, к. 2		10		5			прямокутна	
8.	Колоколин, к. 3, п. 2						II	прямокутна	
9.	Колоколин, к. 4, п. 1		10,9	1,5	3,8	2,4		прямокутна	
10.	Колоколин, к. 4, п. 2		11,2	1,6	4,5	2,3	II	прямокутна	
11.	Колоколин, к. 4, п. 2			0,7			III	прямокутна	пошкоджена
12.	Колоколин, к. 4, п. 2			2,1			II	прямокутна	пошкоджена
13.	Колоколин, к. 4, п. 2			1,2	3,3		III		пошкоджена
14.	Колоколин, к. 5		9					овальна	
15.	Колодець, к. 4		12,5	1,8	5,2			овальна	
16.	Колодець, к. 5								опис відсутній
17.	Колодець, к. 10		10		4,9	3	III	лінзовидна	
18.	Комарів, к. 5	волинський						неправильно-прямокутна	
19.	Комарів, к. 38		8,5					прямокутна	

[246] Завада П. І. Картотека. Лотатники. Львів, 1940-ві рр. Арк. 3–5.

[247] Sulimirski T. Corded Ware and Globular Amphorae… P. 141–142.

[248] ЛІМ А 22954–22955.

[249] Sulimirski T. Corded Ware and Globular Amphorae… P. 112.

[250] Jarosz P. Dispersion of siliceous raw materials for the production of axes on the Corded Wareculture sites in the Carpathian basins of the Vistula, Dniester and Tisza Rivers. *Acta Archeologica Carpatica.* Cracoviae, 2017. Vol. 52. P. 27–28.

Закінчення табл. 2

20.	Комарів, к. 38		8				III	овальна	
21.	Комарів, к. 40		10,2				IV	прямокутна	
22.	Комарів, к. 42		9,5				ID	прямокутна	
23.	Комарів, к. 50		9				ID	прямокутна	
24.	Комарно, к. 1							прямокутна	
25.	Крисів, к. 2		7,1				IV		
26.	Крилос, к. 6		9,8	1,35–1,8	5,6	2,5	ID	прямокутна	
27.	Кульчиці, к. 1		6,5	2	4	3,5		прямокутна	
28.	Кульчиці, к. 2								
29.	Кульчиці, к. 3		9	1,5	4,5	2,5	III	овалоподібна	
30.	Кульчиці, к. 15, п. 1	волинський	12,3	2	4,3		IA	прямокутна	
31.	Потагівка, к. 1	пломенистий	10		4,4	2,4		прямокутна	
32.	Потагівка, к. 1	волинський	12		3,5	2	III	овалоподібна	
33.	Потагівка, к. 1	пломенистий	10,5		4,5	3	III	овалоподібна	
34.	Потагівка, к. 2	волинський	10,5		4,5	3	ID	прямокутна	
35.	Рокитне, к. 1	пломенистий	12,5	3	5,6	3,8	II	прямокутна	
36.	Рокитне, к. 1	пломенистий	7,93	0,9–1,15	3,8	2,1	IB	прямокутна	
37.	Рокитне, к. 2	волинський	10,75	1,8	4,4	2,34	IA	прямокутна	
38.	Рокитне, к. 4	волинський	9,88		4	2	IB	прямокутна	
39.	Рокитне, к. 6	волинський	5,6 (збережена довжина)	1,7–3		2,4	II		пошкоджена
40.	Рокитне, к. 8		11,4	1,7	4,8	2,8	ID	прямокутна	
41.	Стейки, к. 1							прямокутна	пошкоджена

Проте трапляються винятки, зокрема в нішовому похованні у Міроцині (пам'ятка № 24, об'єкт 50) виявлено дві крем'яні лінзоподібні в поперечному перетині сокири[251]. Також три, проте прямокутної у перетині форми, зафіксовані на тій же пам'ятці в похованні 54[252].

Сокири КШК із досліджуваного терену переважно трапеціеподібної форми та чотирикутні в поперечному перерізі (рис. 33, *2, 4, 9*). Значно рідше фіксують знахідки лінзоподібної форми (рис. 33, *7*). Робоча поверхня знарядь повністю або частково зашліфована. Загалом сокири коливається в межах від 6 см до 12,5 см, проте переважають вироби з довжиною від 8 см до 10,5 см. До невеликих зразків належить сокирка довжиною 7 см із кургану 1 у

[251] Machnik J., Jarosz P., Mazurek M. Groby ludności kultury ceramiki sznurowej w Mirocinie, pow. Przeworsk. *Nekropolie ludności kultury ceramiki sznurowej z III tysiąclecia przed Chr. w Mirocinie na Wysoczyźnie Kańczuckiej* / Pod red.: P. Jarosz, J. Machnik, A. Szczepanek. Via archeologica Ressoviensia. Rzeszów, 2019. T. 15. S. 13, 15, ryc. 9.

[252] Там само. S. 24, 25, ryc. 18; 19, *15*.

Залужанах[253]. Досить рідко зафіксовані вироби, довжина яких перевищує 12 см. Сюди входять сокирки з кургану 4 в Колпці[254] та поховання 1 кургану 15 у Кульчицях[255]. Ширина леза коливається між 3,5–5,6 см, проте найчастіше трапляються вироби з параметрами 4–4,9 см. Натомість ширина обуху становить від 2 см до 3,9 см. Сокира з наймасивнішим при незначній довжині виробу, що становить 7,1 см, виявлена під насипом кургану 1 у Баличах (рис. 33, 5)[256].

Рис. 33. Крем'яні вироби: 1 – Рокитне, курган 6; 2, 8, 9 – Рокитне, курган 1; 3, 6, 7 – Баличі, Курган 7а; 4 – Крилос, курган "Настасина могила"; 5 – Баличі, курган 1

[253] Demetrykewiecz W. Kurhany w Przemyskiem… S. 127, fig. 7.

[254] Завада П. І. Картотека. Колпець. Львів, 1940-ві рр. Арк. 4.

[255] Свєшніков І. К. Звіт з роботи Енеолітичної експедиції… Арк. 5, табл. 4, *5*.

[256] ЛІМ А 1528.

Загалом у більшості сокир обух в 1,5 рази менший від ширини леза. Для виявлених сокир КШК властива товщина, що не перевищує 2 см. До винятків належить фрагмент сокири з кургану 6 у Рокитному, товщина якої становить 1,7–3 см (рис. 33, *1*)[257].

Вагому частку посеред речового комплексу верхньодністерського населення КШК становлять крем'яні ножі. Вони виявлені під насипами 33-х курганів, у яких зафіксовано переважно по знахідці. Хоча трапляються випадки відкриття від двох до п'яти предметів цього виду. Зокрема, у кургані 7а в Баличах – 3 знахідки[258], кургані 39 у Комарові – 2[259], кургані 2 у Колоколині – 2[260], кургані 8 у Нижніх Гаях – 5[261].

Основна маса ножів виконана на повздовжніх і ребристо-повздовжніх пластинах чи їх частинах. На частині знахідок збережена жорнова кірка. Довжина ножів коливається між 2,2–12,4 см. Проте для більшої частини виробів притаманна довжина, що перевищує 8 см. Ширина пластин, з яких виготовлені ножі, становить 0,9–3,7 см, товщина – від 0,15 см до 1 см. Кінці ножів, як правило, сформовані горизонтально чи заокруглені (рис. 34, *7,9–11*). У деяких знахідок вони загострені та ретушовані. Зокрема, один ніж із кургану 2 в Колоколині виділяється загостреним сильно видовженим кінцем, який виготовлений на пластині довжиною 12 см[262]. Більшість оброблені однобічною (зі сторони спинки) двосторонньою суцільною напівкрутою дрібно, середньо та крупно фасетковою, переважно однорядовою ретушшю, виготовлені на вузьких (1,5–3 см) довгих пластинах. До таких належать вироби з кургану 7а в Баличах (рис. 33, *6*)[263], кургану 1 у Стоянцях (рис. 34, *2*)[264], кургану 2 у Великій Озимині[265]. На частині знахідок ретуш нанесена з однієї (правої) сторони пластин (Комарів, курган 39; Красів, курган 2 (рис. 34, *11*))[266]. На іншій частині ножів нанесена переривиста ретуш (Кавське, насип 2; Комарів, курган 42 (рис. 34, *10*); Кульчиці, курган 15)[267].

Третю за чисельністю групу знарядь після сокир і ножів займають скребки (15 знахідок), виявлені під насипами декількох курганів винятково

[257] ЛІМ ІІІ 726.

[258] Jarosz P., Machnik J. Nowe spojrzenie … S. 116.

[259] Sulimirski T. Corded Ware and Globular Amphorae… P. 113.

[260] Завада П. І. Картотека. Колоколин. Львів, 1940-ві рр. Арк. 9, 11.

[261] Machnik J., Pawliw D., Petehyrycz W. Prahistoryczne kurhany … S. 84, 92.

[262] Завада П. І. Картотека. Колоколин… Арк. 11.

[263] ЛІМ А 39192.

[264] Sulimirski T. Corded Ware and Globular Amphorae… Fig. 12, *6*.

[265] Завада П. І. Картотека. Озимина. Львів, 1940-ві рр. Арк. 2.

[266] Свєшніков І. К. Історія населення Передкарпаття… Рис. 9, *3*; Sulimirski T. Corded Ware and Globular Amphorae… Fig. 17, *9*.

[267] Свешников И. История населения Предкарпатья… Рис. 15, *2*; Свєшніков І. К. Звіт з роботи Енеолітичної експедиції… Табл. 4, *1*; Свєшніков І. К. Історія населення Передкарпаття… Рис. 4, *16*.

по предмету. Виняток – курган у Йосиповичах, де зафіксовано дві знахідки цього виду[268]. З огляду на основи, на яких виконані скребки, умовно їх можна поділити на вироби, виконані на пластинах і відщепах.

Скребки на пластинах переважно більших розмірів, їхня довжина становить від 5,5 см до 10,6 см, ширина – 1,2–2,4 см, товщина – 0,4–1,1 см. Частина скребків виконана на фрагментах пластин. Для виготовлення скребків на відщепах брали вироби переважно овальної форми, часто із залишками жорнової кірки (Комарів, курган 5, 39)[269]. Параметри скребків становлять 3,5–5,72×3,1–3,7×0,5–1,12 см. Як правило, інтенсивна ретуш наносилась тільки зі сторони спинки. В окремих випадках ретушуванню піддана і зворотна сторона. Скребок із кургану 8 у Нижніх Гаях, виготовлений на овальної форми відщепі, потоншений за допомогою техніки розщеплення із нижньої сторони[270].

Доволі чисельну групу крем'яних знарядь становлять наконечники до стріл (28 виробів). Зазначу, що в частині поховань їх виявлено декілька. Зокрема, у Крилосі (курган 6) – 3[271] (рис. 35, *8, 9*), Комарові (курган 39) – 4[272] (рис. 35, *11–14*), Бикові (курган 1) – 2[273] (рис. 35, *2,4*), Бикові (зруйнований курган) – 3[274] (рис. 35, *1, 3, 5*), Кульчицях (курган 3) – 2[275], Колоколині (курган 7) – 2[276] (рис. 35, *15,16*). Чотири наконечники виявлені в одному кургані у Кульчицях, номер якого невідомий[277]. Подібну ситуацію простежено і на сусідніх пам'ятках КШК на території Південно-Східної Польщі, де в деяких похованнях зафіксовано до 10 і більше наконечників до стріл[278]. Така ж картина простежена нещодавно на території Кончуцької

[268] Рудий В., Касюхнич В., Вітвіцька Г. Археологічні дослідження НДЛ–81 Львівського університету на Львівщині в 2000–2001 роках. *Археологічні дослідження Львівського університету*. Львів: Львівський національний університет ім. І. Франка, 2003. Вип. 6. С. 18–19.

[269] Свєшніков І. К. Історія населення Передкарпаття… Рис. 9, *7,8*; ЛІМ А 22958.

[270] Machnik J., Pawliw D., Petehyrycz W. Prahistoryczne kurhany we… S. 92, ryc. 21, *1*.

[271] Sulimirski T. Corded Ware and Globular Amphorae … P. 136, fig. 11, *4*.

[272] Там само. Plate 9, *17, 23, 24, 26*.

[273] Machnik J., Pavliv D., Petehyryč V. Barrow of the late… P. 218; fig. 18, *1,2*.

[274] Machnik J., Pawliw D., Pasterkiewicz W., Petehyrycz W. Archeologiczne badania w Bykowie koło Drohobycza i na Wysoczyźnie Wojniłowskiej, między rzeką Siwą a Łomnicą. *Rocznik PAU rok 2006/2007*. Kraków: Polska Akademia Umiejętności, 2007. S. 312, ryc. 5.

[275] Sulimirski T. Corded Ware and Globular Amphorae … P. 136.

[276] Там само. Plate 9, *19, 22*.

[277] Свєшніков І. К. Історія населення Передкарпаття… Рис. 6, *8–11*.

[278] Drobniewicz B. Analiza traseologiczna wyrobów krzemiennych z cmentarzyska kultury ceramiki sznurowej w Koniuszy, woj. Kraków. *Sprawozdania archeologiczne*. Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk: Instytut Historii kultury materialnej Polskiej Akademii Nauk, 1979. T. 31. S. 91; Machnik J., Pilch A. Zaskakujące odkrycie zabytków kultury środkowodnieprzańskiej w Młodowie-Zakąciu koło Lubaczowa, w woj. Przemyskim. *Sprawozdania archeologiczne*. Kraków: Instytut Archeologii i

височини, де вони входили до складу поховального інвентарю здійснених у нішах. Зокрема, на двох могильниках у Міроціні досліджено вісім поховань, із яких наконечники в кількості до десяти одиниць зафіксовані в чотирьох могилах[279]. Цікаво, що всі досліджені там поховання із наконечниками до стріл належали чоловікам[280]. А в Малопольській височині вони становлять 20,5 % від загальної кількості крем'яних знарядь (275 екземплярів)[281].

Наконечники виготовлені на плоских відщепах, товщина яких 0,3–0,4 см. Більшість невеликих розмірів, довжина яких становить 1,5–2,5 см, ширина – 0,9–1,9 см. Серед цих знахідок виділяється наконечник із поховання 1 кургану 7 у Колоколині. Знахідка завдовжки 3,4 см (рис. 35, *15*)[282].

Усі предмети – серцеподібної форми з увігнутою всередину основою. Виняток становить один з наконечників із кургану 6 у Крилосі, форма якого листоподібна з добре зазначеним черешком і ретушшю, що вкриває усю поверхню знахідки[283]. Ретуш наносилась або вздовж країв, або ж вкривала всю поверхню виробів (Баличі, курган 7а[284]; Биків (ур. Бігіївка), курган 1[285], курган 2, поховання 1[286]; Кульчиці, курган 15[287] та в одному з досліджених П. Завадою кургані, номер якого невідомий, у тих же Кульчицях[288]).

Доволі значна частина крем'яних знахідок представлена відходами виробництва. У 19-ти похованнях виявлено від 1-го до 5-ти відщепів. Зокрема п'ять предметів зна йдено в кургані 7а у Баличах, з яких на двох збережена жорнова кірка (рис. 33, *3*)[289]. Чотири безсистемних пластинчастих

Etnologii Polskiej Akademii Nauk, 1997. T. 49. S.151, ryc. 6; Tunia K. Cmentarzysko kultury ceramiki sznurowej w Koniuszy, woj. Kraków. *Sprawozdania Archeologiczne.* Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk: Instytut Historii kultury materialnej Polskiej Akademii Nauk, 1979. T. 31. S. 63, ryc. 12, *e*; Włodarczak P. Cemetery of the Corded ware cukture in Zieloa, Koniusza commune, Małopolska. *Sprawozdania Archeologiczne.* Kraków: Inspektorat Towarzystwa Salezjańskiego, 2004. T. 56. P. 318, fig. 12; Włodarczak P. Krzemin czekoladowy w kulturze ceramiki sznurowej na Wyżynie Małopolskiej. *Krzemień czekoladowy w pradziejach. Materiały z konferencji w Orońsku. 08-10-2003.* Warszawa; Lublin, 2008. S. 283.

[279] Machnik J., Jarosz P., Mazurek M. Groby ludności kultury… S. 13, 15, 25, 29 ryc. 10, *11–18*; 19, *16–21*; 24, *10–19*; 41, *22–29*.

[280] Там само. S. 87.

[281] Włodarczak P. Kultura ceramiki sznurowej… S. 28.

[282] Sulimirski T. Corded Ware and Globular Amphorae … P. 142, plate 9, *22*.

[283] Звада П. І. Картотека. Крилос… Арк. 12.

[284] Завада П. І. Картотека. Баличі… Арк. 27.

[285] Czopek S., Machnik J., Pasterkiewicz W., Pawliw D., Petehyrycz W. Wielokulturowe stanowiska archeologiczne… S. 322.

[286] Ситник О., Гавінський А. Звіт про археологічні дослідження… Арк. 17, 60; рис. 106, *1*; 108.

[287] Свєшніков І. К. Звіт з роботи Енеолітичної експедиції… Табл. 4, *2*.

[288] Свєшніков І. К. Бронзова доба Прикарпаття… Арк. 66.

[289] Завада П. І. Картотека. Баличі… Арк. 13; ЛІМ А 39190.

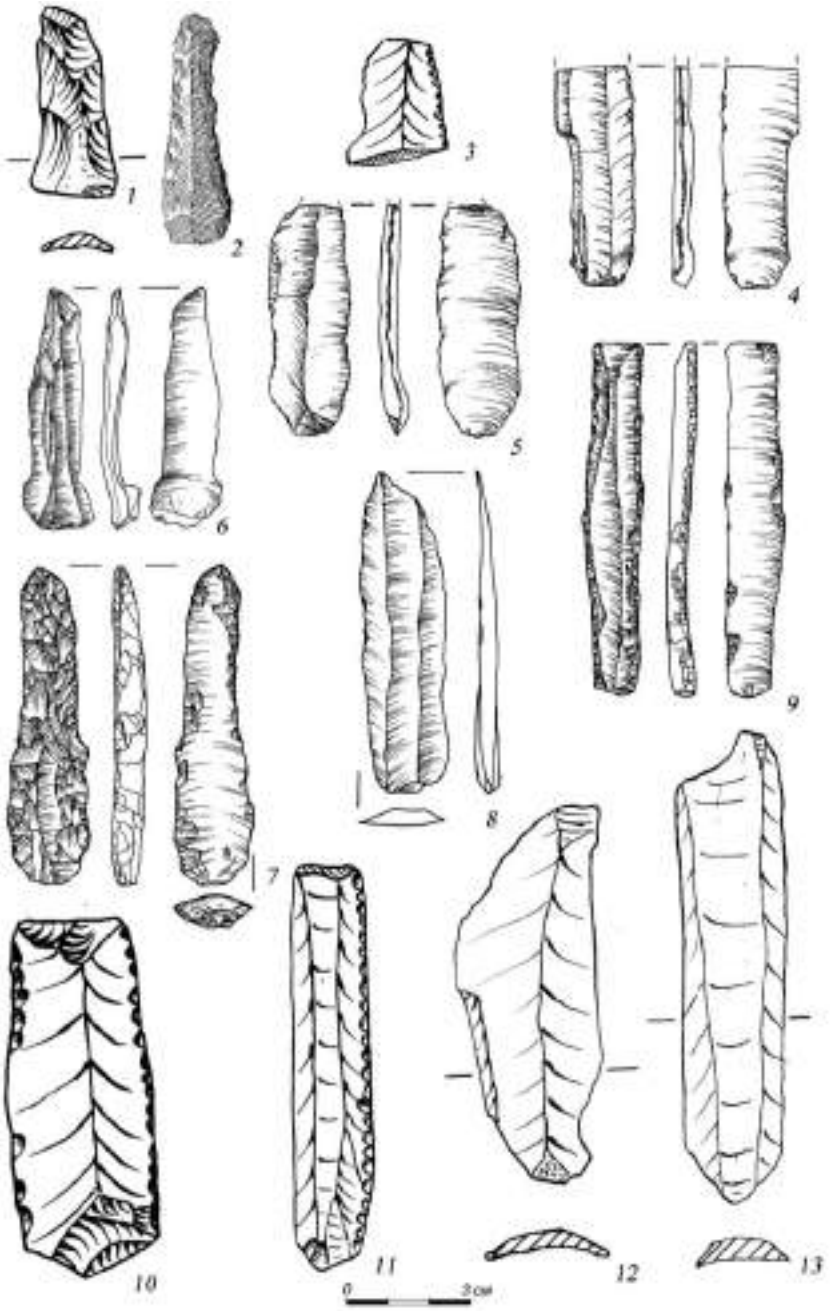

Рис. 34. Крем'яні вироби: 1, 12, 13 – Рокитне, курган 2; 2 – Стоянці; 3 – Кульчиці, курган 12; 4, 5, 7–9 – Нижні Гаї, курган 8; 6 – Нижні Гаї, курган 7; 10 – Комарів, курган 42; 11 – Красів, курган 2 (за: 1, 3, 10–13 – Свєшніков, 1971; 2 – Sulimirski, 1968; 4–9 – Machnik, Pawliw, Petehyrycz, 2011)

відщепи відкрито в середині поховання кургану 1 в Бикові[290]. Усі виявлені там відщепи виконані з місцевого наддністерського кременю[291].

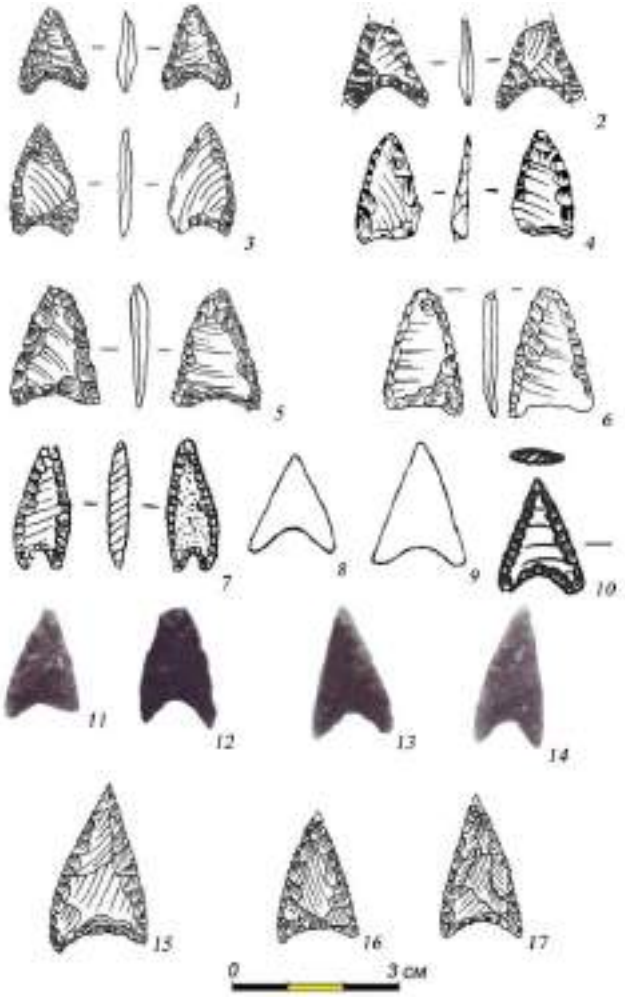

Рис. 35. Крем'яні наконечники стріл: 1, 3, 5 – Биків, урочище Бігіївка; 2, 4 – Биків, урочище Бігіївка, курган 1; 6 – Биків, урочище Бігіївка, курган 2; 7 – Прийма I; 8, 9 – Крилос, курган "Настасина могила"; 10 – Кульчиці, курган 15; 11–14 – Комарів, курган 39; 15–16 – Колоколин, курган 7; 17 – Колоколин, курган 1 (за: 1, 3, 5 – Czopek et al., 2016; 2, 4 – Machnik, Pavliv, Petehyryč, 2006; 6 – Ситник, Гавінський, 2010; 7 – Мацкевий, Лосик, Панахид, 2009; 8, 9, 11–14 – Sulimirski, 1968; 10 – Свєшніков, 1972; 15–17 – Павлів, Петегирич, 2015)

[290] Machnik J., Pavliv D., Petehyryč V. Barrow of the late… Fig. 20, *5*.
[291] Там само. P. 221, fig. 20, *5–8*.

Таблиця 3
Кам'яні бойові сокири

№	Назва пам'ятки	Сировина	Довжина (см)	Висота (см)	Ширина (см)	Діаметр обуху (см)	Тип (за Włodarczak, 2006)	Примітки
1.	Галичі, к. 1	діорит						пошкоджена вогнем
2.	Галичі, к. 7	граніт	5 (збережена довжина)					пошкоджена вогнем
3.	Балині, к. 15	дрібнозернистий піскovик	10,8	3–4,3		3		
4.	Бачківці, к. 8	сіра дрібнозернистa порода	9,6	4,5		2,2–2,5		
5.	Вікторів, к. 1		11,2					
6.	Вікторів, к. 2	граніт	9	4	6	2–3	C	пошкоджена вогнем
7.	Вікторів, к. 3	зеленого відтінку	10	3,6		2–2,7	C	
8.	Колоколин, к. 4, п. 1	гіперстеніт	10,9	5,6	1,5?	2,4	C	
9.	Колоколин, к. 4, п. 1		9	5		2,5		пошкоджена
10.	Колоколин, к. 4, п. 2		14,3		4,5	3,6		
11.	Колоколин, к. 5	зеленого відтінку	12,5	4,7	5,4		B5	
12.	Коноплі, к. 5	карбонатний пісковик	10,5		5	2		
13.	Комарів, к. 38	зеленого відтінку	12				C	
14.	Комарів, к. 59	зеленого відтінку						пошкоджена
15.	Комарів, к. 60							
16.	Комарів, к. 61						H	
17.	Комарів, к. 50		10				D	пошкоджена вогнем
18.	Комарів, к. 1	діабаз						
19.	Кривос, к. 6	діорит	12,5			2,5	B3	пошкоджена вогнем
20.	Кутьківці, к. 2		11	2,8–3,5				
21.	Кутьківці, к. 3		11				C	
22.	Лотатники, к. 2	сланець	11,2	3,7–3,8	5	1,8	I	
23.	Нагірці							
24.	Ремезівці, к. 2	граніт						наявність зруйнування

Інша ситуація простежена при аналізі колекції крем'яних знарядь, виявлених під насипом кургану 8 у Нижніх Гаях. Вона складається з восьми знахідок, з яких чотири виготовлені із кременю південно-східного походження (наддністерський), один – з шоколадного, один – із юрського (підкраківського), два – з чорних менелітових роговиків[292]. Один з відщепів із цього кургану у верхній частині оброблений зубчастою та виїмчастою ретушшю[293]. Відщеп із кургану 2 в Лотатниках також зі слідами ретуші, нанесеної на двох сторонах виробу[294]. На одному з відщепів із кургану 2 у Вікторові у верхній частині виробу виконана дрібна ретуш[295].

На відміну від крем'яних, кам'яні вироби виявлені у значно меншій кількості. Вони представлені бойовими просвердленими сокирами, плоскими сокирами, шліфувальними плитками, долотами, розтирачами та зернотерками.

[292] Machnik J., Pawliw D., Petehyrycz W. Prahistoryczne kurhany … S. 104, tabl. 9.

[293] Там само. S. 92.

[294] Завада П. І. Картотека, Лотатники… Арк. 8

[295] Machnik J. Zabytki z kurhanów… S. 70, tabl. III, *1*.

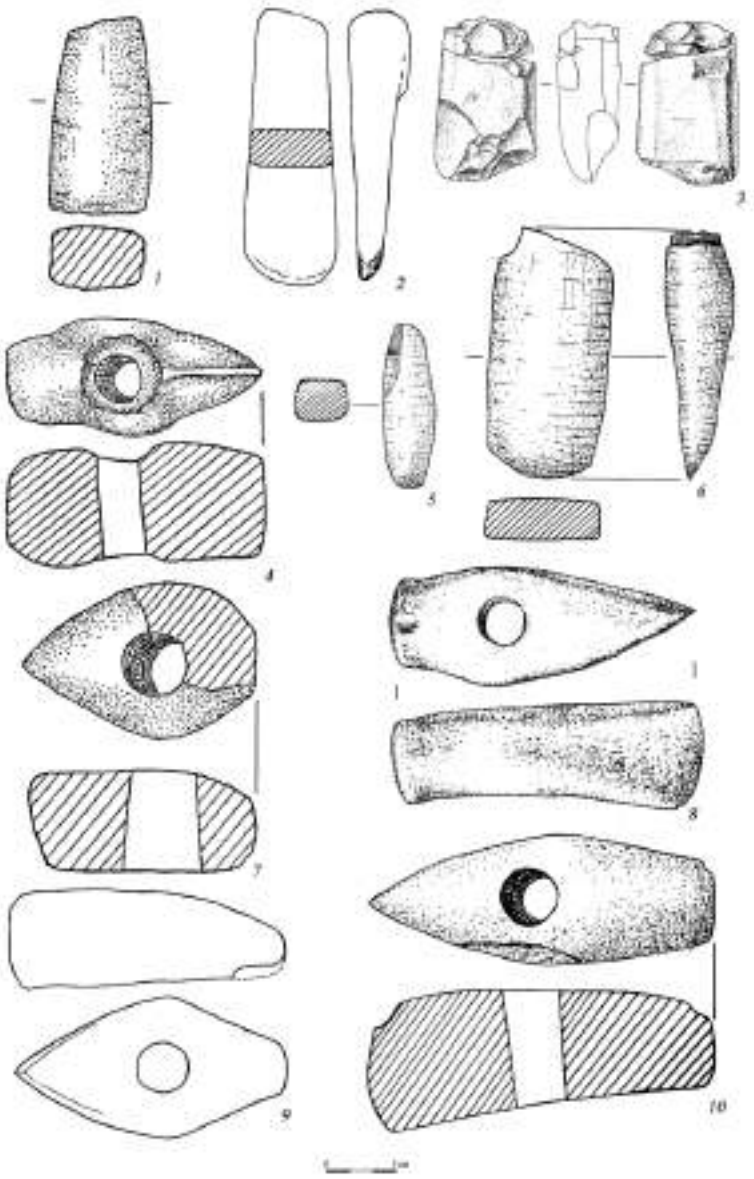

Рис. 36. Кам'яні вироби: 1 – Колоколин, курган 3, поховання 2; 2 – Кульчиці, курган 2; 3 – Биків, урочище Бігіївка, курган 2; 4 – Баличі, курган 15; 5, 6 – Кульчиці, крган 15; 7 – Колоколин, курган 4, поховання 2; 8 – Колоколин, курган 5; 9 – Комарів, курган 38; 10 – Колоколин, курган 4, поховання 1 (за: 1, 4–7, 10 – Свєшніков, 1971; 2, 9 – Sulimirski, 1968; 3 – Ситник, Гавінський, 2010; 8 – Павлів, Петегирич, 2015)

Сокири КШК із території Верхнього Придністер'я характеризуються різноманітністю форм, що притаманно і для інших територій поширення цієї культури (табл. 3). Натомість тут відсутні класичні човникоподібні сокири типу А. Кам'яні сокири знайдені у 22-х похованнях, у яких лежало по предмету. Виняток – поховання 1 кургану 4 в Колоколині, де зафіксовано 2 знахідки цього виду[296]. В іншому випадку (курган 2 у Вікторові), у середині якого виявлено бойову сокиру, а на незначній відстані на північ від поховання та значно плиткіше (0,35 м) відкрито ще одну близьку за формою знахідку[297].

Більшість сокир виготовлені із твердих порід каменю. Наприклад, сокира з поховання 1 кургану 4 в Колоколині виконана на палеобазальті (рис. 36, *10*), якому притаманна дрібнокристалічна структура, що значно покращує якість виробу[298]. Сокира з Комарного виготовлена з діабазу[299], а фрагмент із кургану 7а у Баличах – із темного граніту[300]. З гранітної сировини виконані вироби з кургану 2 в Рокиному[301] та кургану 2 у Вікторові (рис. 37, *4*)[302]. Ще дві сокири зроблені з діориту (Крилос, курган 6[303] та Баличі, курган 1[304]). Знахідка з кургану 3 в Колпці виконана на вапняковому пісковику[305]. В одному випадку сировина позначена як сіра дрібнокристалічна порода (Болехівці, курган 8)[306]. Ще в чотирьох – як сировина зеленуватого відтінку (Вікторів, курган 2; Колоколин, курган 5; Комарів, кургани 38, 39)[307]. Незначна кількість знахідок виготовлена з м'яких порід каменю, зокрема сокира з кургану 2 в Лотатниках з опоки біло-молочного кольору (рис. 37, *3*)[308].

Плоскі сокири становлять незначну категорію знахідок і представлені дев'ятьма знаряддями (табл. 4). Для виготовлення використовували переважно камінь м'якої породи, зокрема сланець (чотири знахідки). Саме з

---

[296] Завада П. І. Картотека, Колоколин… Арк. 22, 24.

[297] Sulimirski T. Corded Ware and Globular Amphorae… P. 139.

[298] Михальчишин І., Смішко Р. Виготовлення кам'яних бойових сокир на території Прикарпаття і Волині. *Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині.* 1995. Вип. 6. С. 259.

[299] Пастернак Я. Нові археологічні набутки Музею Наукового товариства ім. Шевченка у Львові за час від 1933–1936 р. *Записки НТШ. Праці історико-філософської секції.* Т. 154. Львів, 1937. С. 255.

[300] Пастернак Я. Перша бронзова доба в Галичині в світлі нових розкопок. *Записки НТШ.* Львів, 1933. Т. 152. С. 72.

[301] Sulimirski T. Corded Ware and Globular Amphorae… P. 145.

[302] Machnik J. Zabytki z kurhanów… S. 69, tabl. I, *1*.

[303] Завада П. І. Скотоводчі племена кінця… Арк. 121.

[304] Sulimirski T. Corded Ware and Globular Amphorae… P. 122.

[305] Там само. P. 133–134.

[306] Свєшніков І. К. Звіт з роботи Дрогобицького загону… Арк. 16.

[307] Sulimirski T. Corded Ware and Globular Amphorae … P. 121, 113, 139, 142.

[308] ЛІМ А 48076.

цієї сировини виготовлена сокира з кургану 1 у Красові[309]. Три, що походять із курганного могильника в Колоколині, також виготовлені з цієї породи[310]. Із поховання 1 кургану 2 у Бикові походить сокира, виготовлена з опоки (рис. 36, *3*)[311]. Сировина заготовки з Йосипович інтерпретована як м'яка сіра порода[312]. З кургану 15 у Кульчицях відома сокира, виготовлена з піщаної гальки (рис. 36, *6*)[313]. Подібну, проте з вапнякового пісковику, знайдено в кургані 16 у Баличах[314].

Таблиця 4

Кам'яні плоскі сокири

№	Назва пам'ятки	Сировина	Довжина (см)	Товщина (см)	Ширина (см)	Форма	Перетин	Прим'ятки
1.	Бивів, к. 2, п. 1	опока	?	2,5	4,5	трапецієподібна	восьмикутна	пошкоджена
2.	Колоколин, к. 3, п. 2	пісковик				трапецієподібна	чотирикутна	
3.	Колоколин, к. 5	сланець	9					пошкоджена
4.	Колоколин, к. 7, п. 2	сланець	8,4			трапецієподібна	чотирикутна	
5.	Красів, к. 1	сланець	11			трапецієподібна	овальна	
6.	Кульчиці, к. 2		11	2,8–3,5		трапецієподібна	чотирикутна	
7.	Кульчиці, к. 15, п. 1	піщана галька	11	1,8	5,2	чотирикутна	чотирикутна	пошкоджена
8.	Ріпна, к. 5	сланець	?					
9.	Йосипович	м'яка сіра порода	8	3	4,5		чотирикутна	заготовка

Як правило, довжина сокир становить від 7 см до 11 см, ширина – 4,5–5,5 см, а товщина – 1,8–3,5 см. Переважна форма предметів – трапецієподібна, у перетині вони прямокутні. Поверхня знахідок піддавалась шліфуванню. Сокири трапецієподібної форми мають два варіанти виконання леза – пряме та випукле. До виробів із прямим лезом належать сокири з поховань 2 курганів 3 (рис. 36, *1*)[315] та 7 в Колоколині[316]. Натомість сокири з випуклим дугастим лезом виявлені в похованні 1 кургану 15 (рис. 36, *6*)[317] та кургані 2 в Кульчицях (рис. 36, *2*)[318]. Ще дві знахідки відрізняються від описаних. Сокира з Бикова дуже пошкоджена, клиноподібної, у поперечному перерізі восьмикутної форми, розмірами 2,5×4,5×7 см (рис. 36, *3*)[319]. Знахідка з кургану 1 у Красові відрізняється від схарактеризованих виробів

[309] Sulimirski T. Corded Ware and Globular Amphorae … Fig. 9, *4*.

[310] Там само. P. 141–142.

[311] Ситник О., Махнік Я., Гавінський А., Пастеркевич В. Нові унікальні археологічні… С. 61.

[312] Рудий В., Касюхнич В., Вітвіцька Г. Археологічні дослідження НДЛ–81… С. 18, рис. 3, *4*.

[313] Свєшніков І. К. Звіт з роботи Енеолітичної експедиції… Арк. 4, табл. 4, *6*.

[314] ЛІМ А 39186.

[315] Свєшніков І. К. Історія населення Передкарпаття… Рис. 7, *16*.

[316] Завада П. І. Картотека, Колоколин… Арк. 21.

[317] Свєшніков І. К. Звіт з роботи Енеолітичної експедиції… Табл. 4, *6*.

[318] Sulimirski T. Corded Ware and Globular Amphorae… Fig. 15, *17*.

[319] Ситник О., Гавінський А. Звіт про археологічні дослідження… Арк. 17, 18, 60, рис. 83, *7*; 84; 85.

наближеним до овальної форми поперечним перетином[320]. Загалом плоскі сокири досить часто трапляються на пам'ятках КШК, починаючи ще від раннього етапу розвитку культури[321].

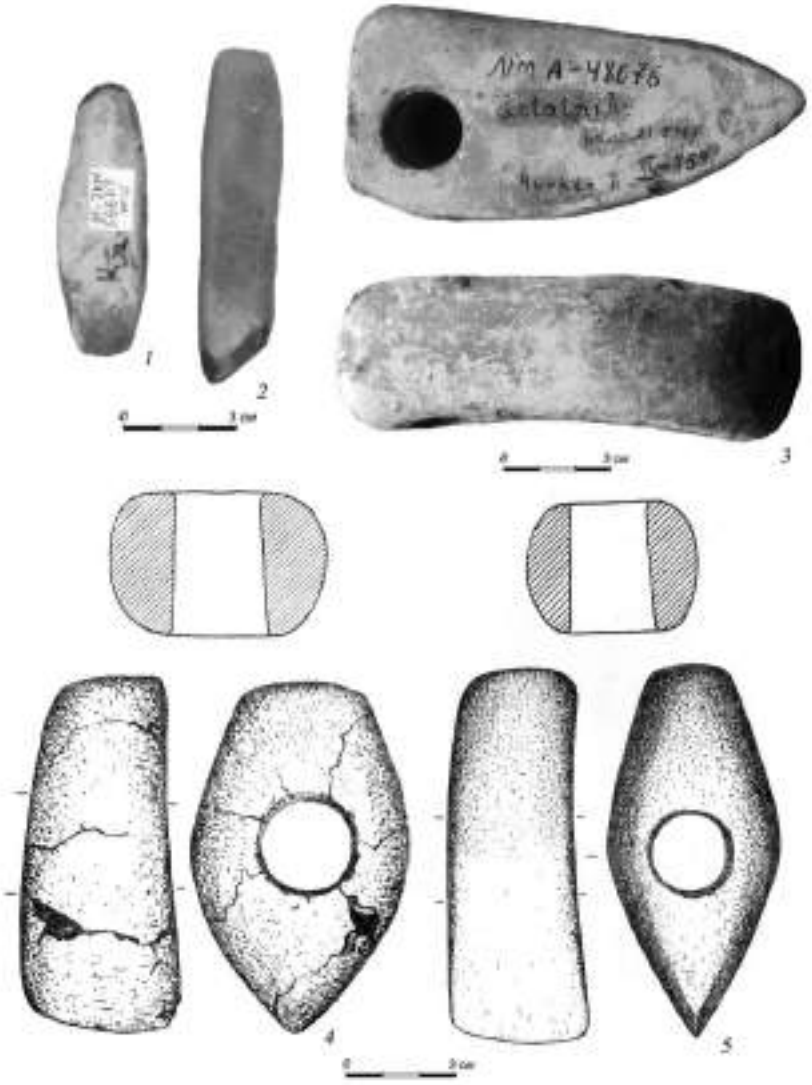

Рис. 37. Кам'яні вироби: 1 – Кульчиці, курган 15; 2 – Лотатники, курган 1; 3 – Лотатники, курган 2; 4, 5 – Вікторів, курган 2 (за: 2 – Завада, Картотека. Лотатники; 4, 5 – Machnik, 1960).

[320] Sulimirski T. Corded Ware and Globular Amphorae… Fig. 9, *4*.

[321] Jarosz P., Włodarczak E., Włodarczak P. Settlement Finds of the Corded… Fig. 10.

Такі ж сокири відомі на пам'ятках у Сокальській Гряді та Малопольській височині[322]. На території Південно-Східної Польщі в деяких похованнях виявлено більше однієї знахідки. Зокрема, у похованні 43 на пам'ятці 20 у Свєнте серед багатого супровідного інвентарю зафіксовано три плоскі сокири, виготовлені з бежевого карпатського каменю[323].

Долота представлені двома знахідками. З білої опоки зроблений невеликий виріб із кургану 15 у Кульчицях, що в перетині прямокутної форми зі звуженими лезом та обухом (рис. 37, *1*)[324]. Друга знахідка походить із кургану 1 в Лотатниках, яке також виготовлене з м'якої породи (можливо, опоки) білого кольору (рис. 37, *2*)[325].

Кістяні предмети дуже рідко трапляються на пам'ятках КШК, що не дивно, зважаючи на несприятливі до органіки ґрунти Верхнього Придністер'я. Кістяний диск із кургану в Коропужі овальної форми. У центрі диска зроблено округлий наскрізний отвір, а краї орнаментовані косими насічками, які утворюють мотив трикутника (рис. 38, *4*)[326]. Проколка виготовлена з трубчастої кістки довжиною 9 см. Її поверхня сильно пошкоджена від тривалої дії ґрунту. Знахідка походить із кургану 6 в Рокитному. У ньому ж виявлено щелепу свині[327]. Шило, знайдене під насипом кургану в Комарному (рис. 38, *3*), виготовлене з трубчастої кістки[328].

В ареалі поширення КШК вироби з бурштину рідкісні[329]. У межах Верхнього Придністер'я відомі лише дві знахідки з кургану 2 у Рокитному (рис. 38, *1*)[330] та дослідженого Я. Пастернаком кургану КШК у Дусанові (рис. 38, *5*)[331].

Металеві вироби практично не трапляються на пам'ятках КШК досліджуваного регіону. Виняток становить курган «Настасина могила» у Крилосі. На шиї кістяка лежала виготовлена з мідного дроту, округла в перетині гривня (рис. 38, *8*), а поруч – дві округлі дротяні спіральні сережки,

[322] Bagińska J. Badania kurhanu kultury ceramiki sznurowey na Grzędzie Sokalsiej w Hubinku, stan. 4, woj. Zamojskie. *Archeologia Polski Środkowowschodniej.* Lublin; Chełm; Zamość, 1998. T. 3. S. 69, ryc. 5, *b, c;* Machnik J., Bagińska J., Koman W. Neolityczne kurhany na Grzędzie… S. 27, ryc. 13, *1, 2*; Włodarczak P. Kultura ceramiki sznurowej… Tbl. LXXXIII, *5.*

[323] Dobrakowska T., Włodarczak P. 2018. Święte 20: Graves of the Corded Ware culture. Reception of pontic culture traditions among the final eneolithic communities in the Subcarpathian region, 3rd millennium bc. *Baltic-Pontic Studies.* Poznań: Zakłady Poligraficzne TMDRUK in Poznań, 2018. Vol. 23. P. 146, 147; fig. 7.

[324] Свєшніков І. К. Звіт з роботи Енеолітичної експедиції… Арк. 4, табл. 4, *4.*

[325] Завада П. І. Картотека, Лотатники… Арк. 6.

[326] Sulimirski T. Corded Ware and Globular Amphorae … P. 125, fig 19, *19.*

[327] Завада П. І. Картотека. Рокитно. Львів, 1940-ві рр. Арк. 24.

[328] Свешников И. К. История Предкарпатья, Подолии… Арк. 91.

[329] Włodarczak P. Kultura ceramiki sznurowej… S. 42.

[330] Sulimirski T. Corded Ware and Globular Amphorae … P. 145, fig. 19, *21.*

[331] Пастернак Я. Перші археологічні розкопки… С. 176.

кінці яких заходять один за одного (рис. 38, *6, 7*)[332]. На основі проведених спектрального та структурного аналізів зразків встановлено, що гривня виготовлена при температурі понад 300˚С з міді з незначною кількістю природних домішок[333].

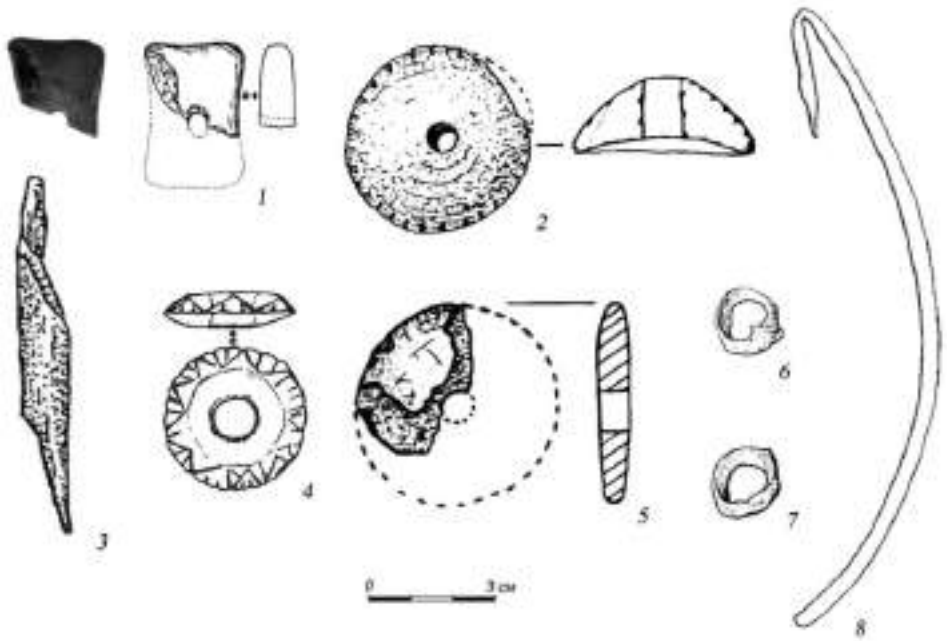

Рис. 38. Індивідуальні знахідки: 1, 5 – бурштин; 2 – кераміка; 3, 4 – кістка; 6–8 – метал. 1 – Рокитне, курган 2; 2 – Кульчиці, курган 13; 3 – Комарне; 4 – Коропуж; 5 – Дусанів; 6–8 – Крилос, курган «Настасина могила» (за: 1, 4, 6–8 – Sulimirski, 1968; 2 – Свєшніков, 1970; 3, 5 – Свєшніков, 1971)

Так, у результаті вивчення фунеральних пам'яток КШК на теренах Верхнього Придністер'я, які здійснили Т. Сулімірський, М. Смішко, Я. Пастернак, І. Свєшніков, Я. Махнік, Д. Павлів, В. Петегирич, А. Гавінський та В. Пастеркєвіч відкрито та досліджено понад 40 курганних могильників. Більшість пам'яток локалізовані на вершинах вододільних пагорбів. Значно рідше трапляються поховання на поверхні заплав і мисоподібних виступів. Планувальну структуру фунеральних пунктів здійснено з огляду на природні умови. Кургани утворювали могильники з різною кількістю насипів. Висота збережених курганів переважно коливається в межах від 0,5 м до 1,4 м. У

[332] Sulimirski T. Corded Ware and Globular Amphorae… P. 135, fig. 11, *2, 3.*

[333] Рындина Н. Метал в культурах шнуровой керамики украинского Предкарпатья, Подолии и Волыни. *Советская археология.* Москва: Наука, 1980. № 3. С. 26, рис. 1, *1.*

більшості це насипи діаметром 10–20 м. На рівні стародавньої поверхні значної кількості курганів виявлено залишки вогнищ і розкидані безсистемно дрібні фрагменти глиняного посуду та крем'яні вироби, що свідчать на користь проведених обрядодій, зокрема пов'язаних із культом вогню. Під курганами, переважно в центральній частині, розміщена вкопана у стародавній ґрунт і материк поховальна яма прямокутної, рідше видовжено-овальної форм та завглибшки 0,1–0,8 м. Не спостерігається сталої традиції в орієнтації могил, хоча переважають розміщення поховань у напрямку з північного сходу на південний захід. У частині поховань зафіксовано залишки дерев'яних конструкцій. Трапляються випадки, коли під насипами зафіксовано більше одного поховання. У невеликій кількості могил збереглися кістки захоронених, на основі яких можна припустити, що населення КШК Верхнього Придністер'я ховало покійників переважно у скорченому стані на правому чи лівому боці, з орієнтацією голови як правило на захід чи південний захід. Досить часто в похованнях виявлено шматки вохри. Захоронення із цією мінеральною фарбою в основній масі розміщені на території Дрогобицької та Моршинської височин. Тілопальні поховання у курганах – рідкість.

Супровідний інвентар могил складався із глиняного посуду, кам'яних і крем'яних предметів. Посуд у більшості випадків репрезентований цілими формами. Основна домішка в керамічному тісті – шамот різної величини. Поверхня старанно загладжена, часто «розчесана віхтем». Домінантними формами виступають амфори й кубки. Значно рідше трапляються миски та черпаки. Поверхня виробів декорована переважно заглибленим геометричним орнаментом, рідше – пластичним. Найчисельніша група знарядь виготовлена з кременю. Крем'яні знахідки виступають сокирами, ножами, наконечниками стріл, скребками, різцями та відходами від виробництва. Провідну позицію займають сокири, прямокутної у поперечному перетині форми, рідше – лінзоподібної. Часто трапляються ножі, виготовлені на пластинах чи їх частинах. У декількох похованнях зафіксовано від одного до кількох наконечників стріл серцеподібної форми з увігнутою основою. Значно поступаються крем'яним вироби з каменю, вони складаються із бойових свердлених і плоских сокир, рідше зернотерок, розтирачів, шліфувальних плиток. До рідкісних предметів належать вироби з кістки, бурштину й металу.

Микола БАНДРІВСЬКИЙ

ДУХОВНА КУЛЬТУРА НАСЕЛЕННЯ ВЕРХНЬОГО ПРИДНІСТЕР'Я І ЗАХІДНОГО ПОДІЛЛЯ В ПІЗНІЙ ПЕРІОД ЕПОХИ БРОНЗИ – НА ПОЧАТКУ ДОБИ РАННЬОГО ЗАЛІЗА

Окремі аспекти духовної культури населення Верхнього Придністер'я в пізній період епохи бронзи (за матеріалами висоцької і голіградської культур)

Місце поховального обряду та релігійних вірувань у культурі неврів (пам'ятки типу Висоцька). Одна з яскравих і самобутніх археологічних культур кінця бронзової – початку залізної доби в Центрально-Східній Європі – висоцька, яка займала незначну за площею територію на заході сучасної України: від верхньої течії Збруча на сході до верхів'їв Західного Бугу на заході і від Волинської височини на півночі (наближаючись до широти Луцька й Рівного) до середньої течії річок Серету й Стрипи на півдні.

Дослідники, які вивчають висоцьку культуру, використовують в основному три типи пам'яток, які залишили після себе носії висоцької культури: 1) випадкові знахідки (як-от цілі або фрагментовані керамічні, здебільша мініатюрні, посудини, нерідко пишно орнаменовані (рис. 1–5), прецизійно виготовлені крем'яні серпи, металеві знаряддя праці – в основному ножі та численні бронзові прикраси, зрідка – бронзові бритви (рис. 6, *3–5*); 2) поодинокі та вкрай нечисленні т. зв. скарби (наприклад, «скарб» із Заложець); 3) могильники й окремі поховання, зокрема підкурганні (рис. 9). Власне третій тип пам'яток становить на сьогодні основну (понад 80 % інформації) джерельну базу нашого пізнання про висоцьку культуру, оскільки висоцьких поселень, тим більше стаціонарно розкопаних, наразі майже невідомо.

Вже від початків відкриття висоцької культури стало зрозумілим, що найяскравіший і доволі численний презентант цієї культури – керамічний посуд та глиняні вироби (калатальця, ріжки, людські стопи або пустотілі «чобітки», фігурки пташок, звірів чи якихось синкретичних істот тощо). Посуд висоцької культури, який походить, в основному, з могильників, настільки неповторний і цікавий, що відразу ж «висунув» її в розряд найбільш образотворчих культур стародавньої Європи того часу (рис. 1–5; 10).

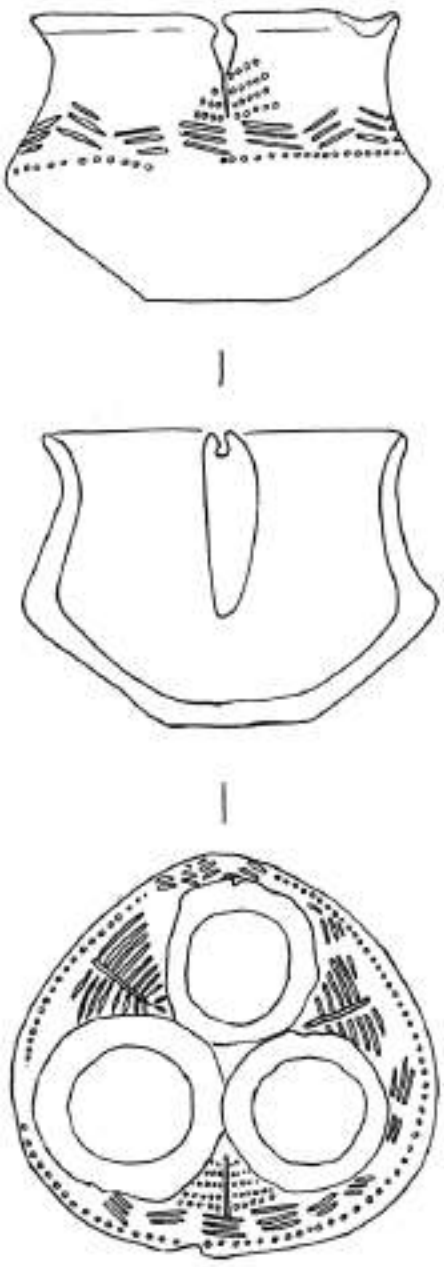

Рис. 1. Орнаментована ритуальна посудинка з могильника в Ясенові біля Бродів на Львівщині (розкопки Кароля Гадачека)

Звичайно, те, що ці посудини виявлені в захороненнях, наштовхує на думку про їх культове призначення, а отже, зображення, якими рясніє поверхня таких горщиків, швидше за все, пов'язані зі «світом мертвих» або ж з уявленнями носіїв висоцької культури про стан душі покійника після його відходу із земного життя.

Зокрема, з поховальною обрядовістю, можливо, пов'язані вже згадані й нерідко пишно орнаментовані орнітоморфні (птахоподібні) фігурки з висоцьких могильників в Ясенові, Смільні, Висоцьку, Деревлянах, Петрикові та Луговому (рис. 10). Про те, що в носіїв висоцької культури було доволі складне й багатогранне світорозуміння, свідчать глибоко символічні зображення на невеликих біконічних кубках, рідше – черпаках. На поверхні цих посудинок можемо розрізнити зигзагоподібні вертикальні смуги, які уособлюють, мабуть, небесну стихію (грім, дощ, грозу), а також ялинкоподібні фігури, у яких, можливо, представлені уявлення про рослинний світ (рис. 1; 2, *1*; 3, *1*; 4, *3*; 5, *1–4*). Той факт, що дуже часто під вертикальними зигзагоподібними лініями «дощу» зображено символ землі або свіжозораного поля (групи стовпців), може свідчити про ймовірність використання цих посудинок у магічних обрядах, пов'язаних з ідеєю родючості. На унікальних мініатюрних кубках із Ясенова й Чех/Лугового зображені п'ятеро тварин, що крокують одна за одною,

а на нижніх бочках другої посудинки – схематичні зображення п'яти вершників (рис. 4, *1, 3*). Окрім згаданих фігур, які мають реалістичне тлумачення (стихії та об'єкти природи), на кераміці висоцької культури часто трапляються абстрактні зображення, що нагадують знакові символи – хрести, хрести в колі, гребінцеподібні композиції тощо (рис. 5, *3*). Чи мали ці позначки побутово-числове або ж календарно-астрономічне призначення, сьогодні сказати щось певне важко. Спеціальних досліджень на цю тему, наскільки відомо, поки не проводилося. Проте сам факт крайньої необхідності в оперуванні у висоцькому суспільстві числовими показниками (дні, місяці, роки) чи одиницями об'єму, площі, довжини тощо беззаперечне.

Парні поховання у висоцькій культурі – звичне явище. Вперше на них почали натрапляти ще наприкінці XIX ст., коли Ізидор Шараневич і Михайло Грушевський розпочали розкопки епонімного некрополя у с. Висоцьке поблизу м. Броди на Львівщині. Опісля парні поховання в різний час відкрили експедиції Тадеуша Сулімірського, В'ячеслава Канівця, Лариси Крушельницької й автора ще на п'яти могильниках висоцької культури.

Упродовж 1995–1996, 1998, 2004 рр. археологічна експедиція Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України біля с. Петриків на південній околиці м. Тернополя досліджувала один із найбільших на тепер виявлених в Центрально-Східній Європі некрополів пізнього періоду епохи бронзи, який понад трьох тисячоліть тому залишили носії висоцької культури. На сьогодні в Петрикові виявлено 183 поховання, з яких 6 парних, тобто таких, у яких одночасно були поховані дві особи, найчастіше – чоловік і жінка. Серед таких одне унікальне (в польовій документації воно позначене під № 27): у могилі, міцно обнявшись, лежали чоловік і жінка. Обидвоє звернені лицями до себе, торкаючись чолами один одного. Жінка, лежачи на боці, правою рукою ніжно пригорнула чоловіка до себе, поклавши зап'ястя своєї руки на його праве плече (рис. 7–8). Ноги жінки при цьому, міцно стулені та зігнуті в колінах, лежали поверх випростаних ніг чоловіка. На обох небіжчиках були бронзові прикраси, а в головах – розставлений півколом глиняний посуд: миска, горщик і три черпаки.

Отож, на сьогодні на території поширення останньої відомо 58 парних поховань. І, що цікаво, якщо в інших куточках Європи померлих чоловіків і жінок у парних похованнях вкладали, здебільша, лише поруч один одного, то в парних захороненнях висоцької культури померлим у «парних могилах» завжди надавали елементів близькості, ніжності й неприхованої симпатії один до одного: то долоні жінки вкладені в долоні чоловіка, при цьому уста останнього торкаються чола жінки, то руки обох сплетені в обіймах (рис. 8).

За оцінкою патологоанатомів укласти вже неживі тіла в такі обійми просто неможливо. Швидше за все, на думку фахівців, принаймі один із них надавав цієї своєрідної пози своєму тілу сам перед самою смертю.

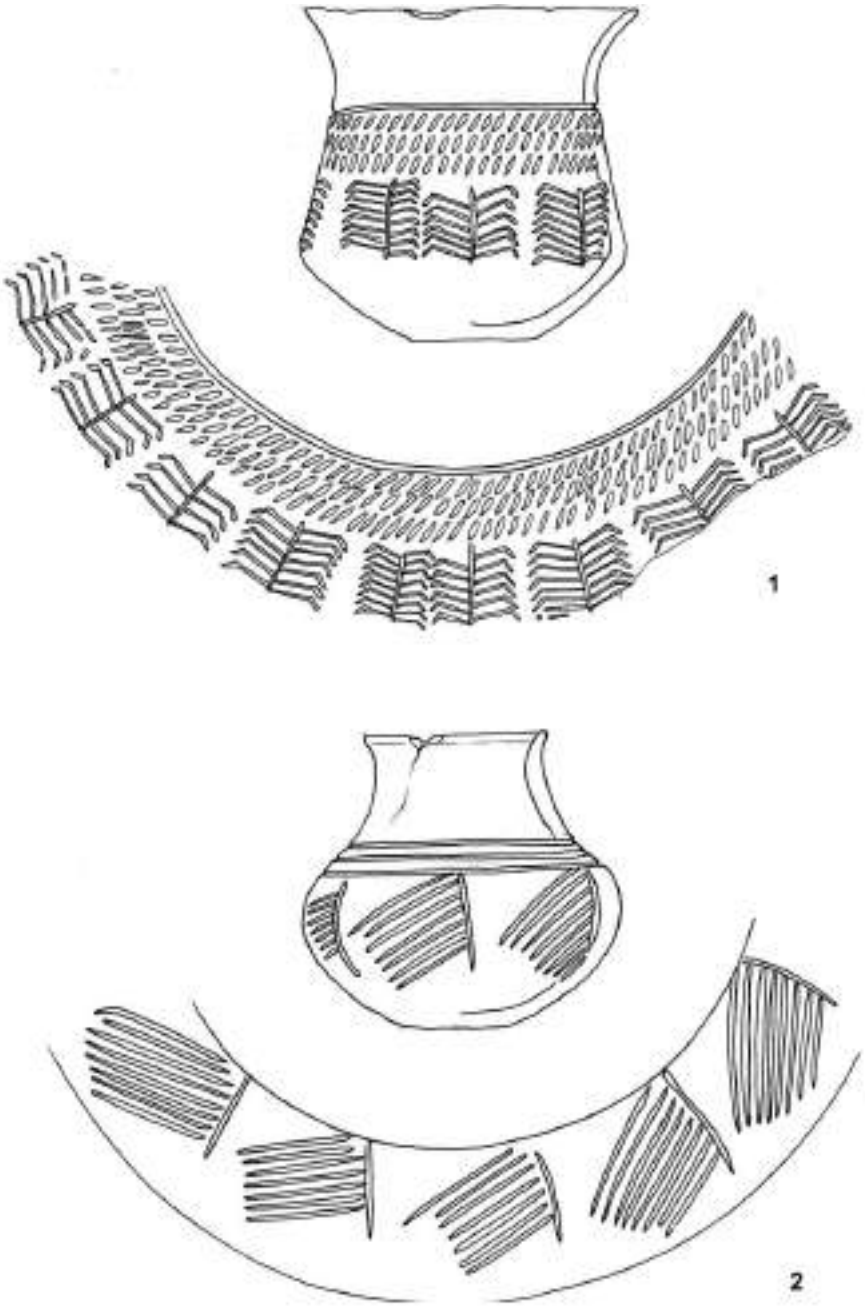

Рис. 2. Орнаментовані ритуальні посудинки з могильника в Чехах/Луговому на Львівщині (з розкопок Ізидора Шараневича)

Напрошується здогад, що, згідно з тогочасними ритуалами та звичаями, жінка, за певних обставин, вважала за краще піти вслід за своїм померлим чоловіком.

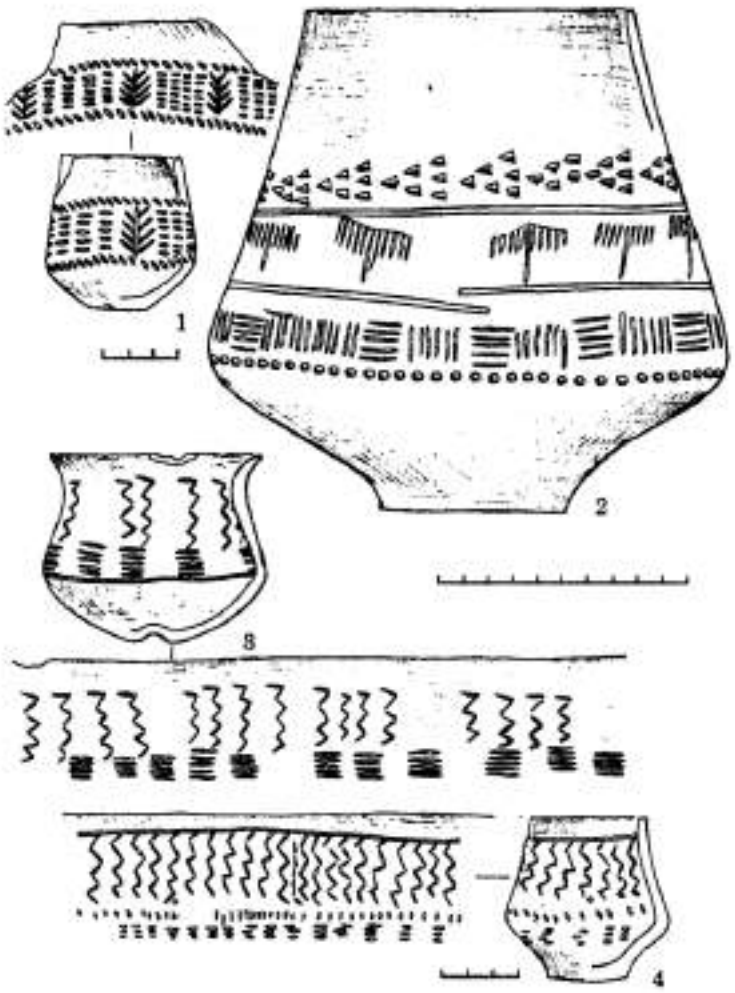

Рис. 3. Керамічний ритуальний посуд з висоцьких могильників

Для цього, скажімо, їй достатньо було випити чашу цикути (отрути), щоб легко й безболісно з'єднатись зі своїм покійним чоловіком. На мою думку, це було добровільне рішення жінки. Можливо, вона не вважала за потрібне після смерті чоловіка жити з іншим, звикати до іншого способу життя. І, очевидно, вважала за краще відійти за ним. Це аж ніяк не був акт суїциду. І не означало втечі ані від труднощів, ані від реальностей того часу.

Такий вчинок був зумовлений, як припускаю, лише внутрішнім духовним поривом, намаганням і далі бути поруч зі своїм суджених.

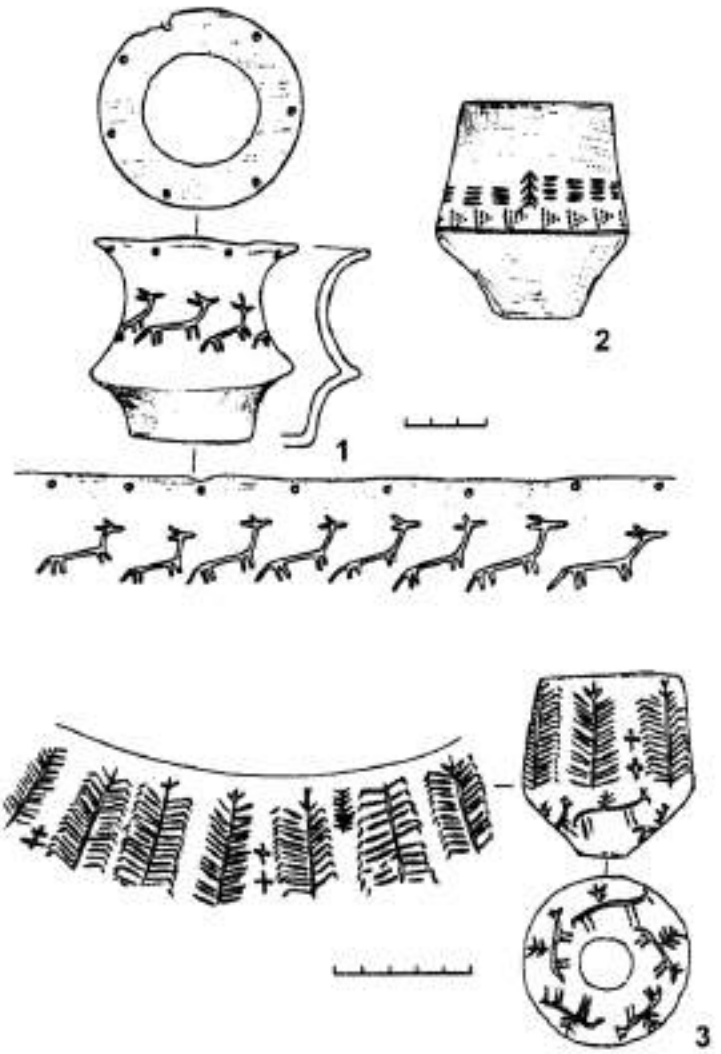

Рис. 4. Орнаментовані мініатюрні ритуальні кубки з могильників в Ясенові і Чехах/Луговому

Очевидно, в той час на західних теренах сучасної України в середовищі носіїв висоцької культури був дуже розвинутий інститут сім'ї і шлюбу з обов'язками один перед одним. І в багатьох випадках суспільство того часу сприймало як належне, що жінка добровільно відходила з цього земного життя слідом за чоловіком.

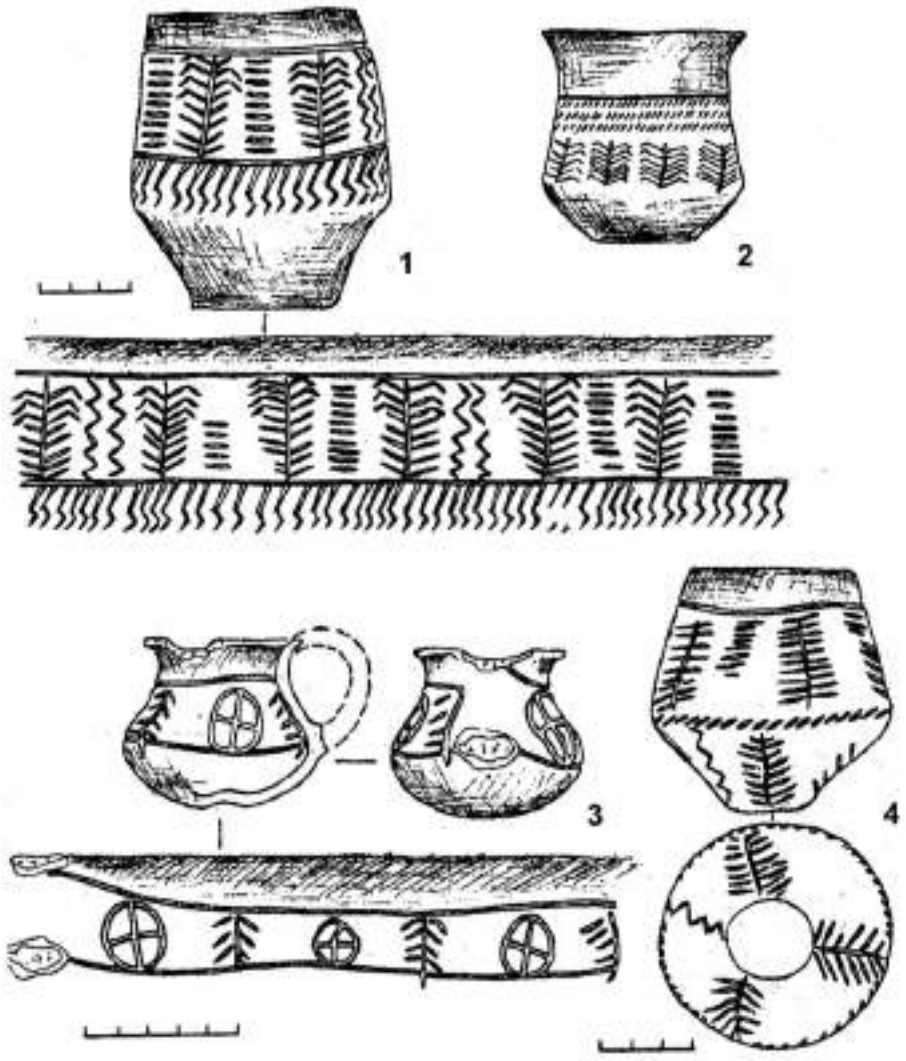

Рис. 5. Ритуальні висоцькі мініатюрні кубки з могильника в Ріпневі на Львівщині

Річ у тому, що люди пізньобронзової доби інакше могли трактувати феномен смерті, ніж більшість із нас сучасних. Засадничою, очевидно, була віра в безсмертність людської душі й подальше її існування у вічності (звичайно, залежно від думок і вчинків, які вона чинила за земного життя). Можливо, саме у звичаях пізнього періоду епохи бронзи треба шукати витоки того загадкового обряду, який не раз засвідчували середньовічні хроністи.

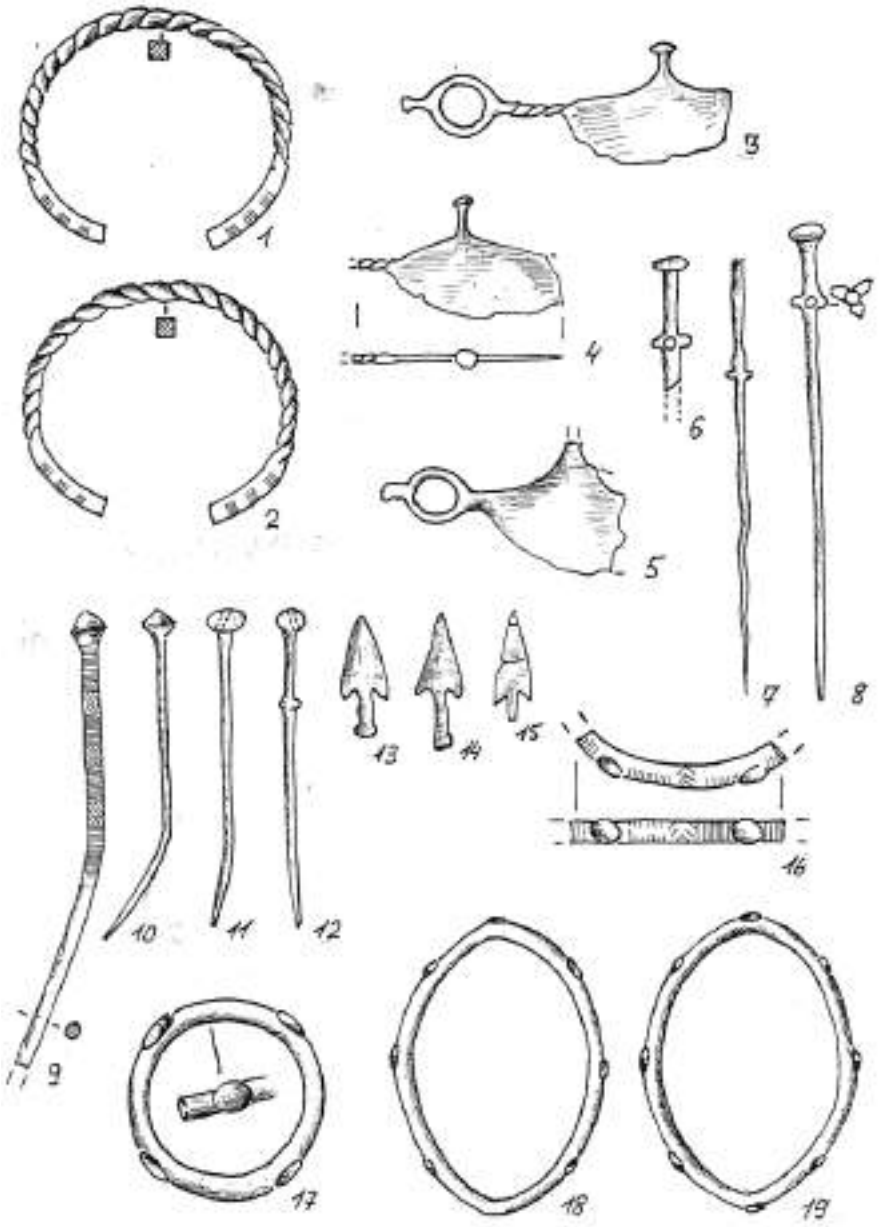

Рис. 6. Металеві вироби з інгумаційних і кремаційних поховань висоцької культури

Рис. 7. Парне захоронення № 27 з могильника у Петрикові (з розкопок автора). Графічна реконструкція

Відомо, що візантійський імператор Маврикій в описі звичаїв у слов'ян VI–VII ст. писав, що слов'янські жінки понад всяку міру зберігають вірність своїм мужам, причому настільки, що багато з них самі себе здушують по смерті мужа, не бажаючи вести усамітненого життя. Подібну інформацію про західних слов'ян подав у VIII ст. і св. Боніфацій: «*Слов'яни так ревно плекають супружню любов, що жінка по смерті чоловіка, відбирає собі життя. Чеснотливою вважається жінка, що власною рукою завдає собі смерть, щоби разом з чоловіком згоріти на одному стосі* [дров поховального вогнища – М. Б.]»[1]. Навіть у Литві ще на початку XIII ст. зберігся звичай, що вдова після смерті чоловіка завдавала собі смерть добровільно. Наприклад, у Лівонській хроніці під 1205 р. сказано, що «*розповідав один священник, який тоді в Литві перебував у полоні, що в одному селі 50 жінок вбили себе з причини смерті їх чоловіків. Це й не дивно, адже вони вірять, що з своїми чоловіками в другому житті скоро знову будуть жити*»[2].

Отож, відкриття одразу кількох парних поховань чоловіка й жінки в Петрикові та інших місцях Європи (наприклад, нещодавнє повідомлення в лютому 2007 р. світових інформаційних агенцій про відкриття італійськими археологами парного поховання в Мантуї) доводить, що роль жінки

[1] Бандрівський М. С. Культурно-історичні процеси на Прикарпатті і Західному Поділлі в пізній період епохи бронзи – на початку доби раннього заліза. Львів, 2014. С. 247–249.

[2] Chronicon Livonicum vetus видання Hansena. Виписки з цієї хроніки вмістив A. I. Mierzynski «Zródla do mytologii litewskiej». S. 98; цит. за: Партацький О. Старинна історія Галичини. Львів, 1894. Т. I. С. 15–17.

(а ширше – взаємини чоловіка й дружини) в ранньоісторичних суспільствах Європи залишається все ще недостатньо вивченою. Вважаю, що парні поховання на кшталт Петрикова й Мантуї з усією очевидністю демонструють гідний подиву світ почуттів і подружніх обов'язків, якого дотримувалися в Європі понад три тисячоліття тому. У поєднанні з яскраво орнаментованим ритуальним керамічним посудом, в якому втілилися окремі ідеологічні аспекти носіїв висоцької культури, парні поховання останньої, зокрема така вражаюча їх кількість (з огляду на доволі незначну території поширення) роблять подальше вивчення духовних аспектів їхньої культури особливо перспективним.

Рис. 8. Парне захоронення № 27 з могильника у Петрикові (з розкопок автора). Графічна реконструкція верхньої частини похованих)

Рис. 9. Інгумаційні поховання пізнього періоду розвитку висоцької культури з епонімного могильника у Висоцьку (з розкопок В'ячеслава Канівця)

З наявного на сьогодні археологічного матеріалу можемо припустити, що, якщо на ранньому етапі розвитку «височани» в типах своїх речей (керамічному посуді, прикрасах, металевих знаряддях праці тощо) орієнтувалися, як і «голіградці», на подібні зразки з Верхнього Подунав'я і Карпат, то вже з X ст. до Р. Х. вектор цих впливів різко змінюється, на що свого часу особливо вказувала Л. Крушельницька: починають домінувати зв'язки з тогочасними спільнотами українського Лісостепу, Кубані й Передкавказзя (бойові циліндричні молотки, кам'яні булави, кінська упряж). З якими змінами це було пов'язано, сьогодні важко сказати. Судячи з усього, вони (ці зміни) – ґрунтовні, повсемісні й такі, що відбулися впродовж короткого часу, втягнувши у своє горнило більшість тогочасних спільнот Центрально-Східної Європи. Наприклад, саме в X ст. до Р. Х. раптово припиняє розмірений еволюційний розвиток і зникає голіградська культура, на зміну якій приходять носії пам'яток типу Михалківського скарбу. Але, от що цікаво: в цей час висоцька культура не лише не зникає, а й далі продовжує існувати, виходячи на апогей розвитку!

У чому це виявилося? По-перше, у нових формах посуду й незрівнянно більшому їх різноманітті, а головно – орнаментації, багатстві та художній виразності, якої не було на цих територіях ні до, ні після того (див. рисунки кераміки висоцької культури з могильників). У той час новий потужний імпульс одержує висоцька ритуально-культова пластика, пов'язана з поховальними обрядами і світосприйняттям «височан»: з'являються пустотілі фігурки пташок на ніжках, калатальця, керносоподібні мініатюрні посудинки з двома або трьома горловинами, глиняні моделі бичачих ріжок (можливо, як декор корчаг), ритони, моделі стопи ніг тощо (див. рисунки глиняної пластики висоцької культури – рис. 10).

По-друге, одночасно з цим орнаментальним «вибухом» у висоцькій культурі масово почали з'являтися тривалі поселення і навіть городища (Лошнів?), знаменуючи появу у висоцькому середовищі якихось компонентів прийшлого населення, яке принесло зі собою властиві їм традиції, зокрема в поховальному обряді: могили тепер влаштовують довгими рядами, у великій кількості з'являються захоронення в кам'яних гробницях та кургани. Але от що цікаво: навіть незважаючи на всі ці інновації, «височани» в цей пізній період свого розвитку й далі практикують парні поховання «в обіймах» і надалі укладають своїх небіжчиків головами лише на південь і південний захід. І так само, як і в попередні століття, кладуть поряд із небіжчиком керамічний посуд. Правда, справжні посудини, як-от горщики, миски, кухлики, вже замінюють їх мініатюрними моделями, які вміщаються на долоні…

Хто ж були ці давні наші предки, яких ми сьогодні дещо сухо і по-науковому називаємо «носіями висоцької культури»? Переважає думка, що їх треба співставляти зі згаданими в Геродота неврами, які, за його описом, замешкували терени верхнього Дністра і верхів'я Південного Бугу. Одним із

перших таку думку висловив у 1925 р. Леон Козловський у рефераті, виголошеному на IV з'їзді істориків у Познані. Він висунув припущення, що територія Геродотових неврів (яких, на його думку, потрібно локалізувати на Волині й Поділлі) збігається з територією поширення висоцької культури. Це припущення підтримав професор Львівського університету Тадеуш Сулімірський, який також вважав, що висоцьку культуру можна ідентифікувати з Геродотовими неврами. Однак, з огляду на незначну територію її поширення, обстежену на той час, дослідник вбачав у ній лише одну з частин спільноти неврів.

Рис. 10. Орнітоморфна ритуальна пластика з могильників висоцької культури

Висновки Леона Козловського і Тадеуша Сулімірського визнали за слушні й підтримали тогочасний директор Музею Наукового товариства імені Шевченка (НТШ) і дослідник Крилоса Ярослав Пастернак та Юзеф Костжевський. Ідентифікацію цими дослідниками висоцької і споріднених із нею культур Волині з неврами підтримали згодом також Конрад Яджевський та мовознавець Тадеуш Лер-Сплавінський. Останній припускав, що неври проживали на землях сучасної Волині й Поділля і займали територію далі на схід у напрямку Подніпров'я. Невдовзі Казимир Мошинський унаслідок власних досліджень дійшов висновку, що неври мусили перебувати в північній частині Поділля, на Волині та суміжних землях. На відміну від названих дослідників, відомий український археолог Вадим Щербаківський не пов'язував носіїв висоцької культури з неврами.

Свою концепцію локалізації Невриди пропонували й російські вчені. Наприклад, Михайло Артамонов розміщував її у трикутнику між верхнім Дністром, витоками Західного Бугу та правими притоками Прип'яті в ареалі (в його розумінні) висоцької культури. Пізніше Борис Граков – один із провідних фахівців у галузі скіфо-сарматської археології й античної епіграфіки в останній праці також розмістив неврів у верхній течії Дністра, Бугу і прилеглих землях Лісостепового Правобережжя. Цікавої думки у цьому дотримувався київський археолог й учень видатного палеолітознавця Петра Єфименка В.Канівець, який, переїхавши до Львова, на початку 1950-х років відновив розкопки на могильнику у Висоцьку. Він писав, що інтерес до Висоцької культури пояснюється можливістю пов'язати її з відомостями Геродота про населення північно-західної частини Скіфії і сусідніх з нею областей. В історичній науці одержала поширення гіпотеза про належність висоцьких пам'яток Геродотовим неврам, в яких багато дослідників схильні вбачати предків слов'ян і насамперед слов'ян східних.

Загалом, ґрунтовні й багатопланові дослідження пам'яток висоцької культури ще попереду. Але вже тепер, на сучасному етапі вивчення матеріальної культури висоцьких спільнот, очевидно, що перед нами – надзвичайно яскравий і самобутній релікт одного з найдавніх європейських народів. І саме тут, на заході сучасної України, в оточенні зовсім інших за розташуванням спільнот, цей народ сягнув апогею розвитку. Мабуть, оті загадкові й дивні звичаї, які панували в середовищі неврів, із їх незбагненно глибоким і цікавим світосприйняттям й привернули увагу знаного всьому світові галікарнаського історика.

Елементи духовної культури в голіградських пам'ятках Верхнього Придністер'я. Низка спостережень за підбором металевих предметів до «скарбів» (а радше, збірок чи сховищ), виявлених у різні роки на території поширення пам'яток голіградської культури, дала підстави для попередньої їх класифікації. Так, усі знахідки розглядуваного типу, які вважаємо належними до голіградської культури, ділимо на два великі класи. До класу I відносимо пам'ятки, які вже давніше введені в науку під назвою «жертовні

дари» й основні ознаки яких детально проаналізовані[3]. У цьому випадку **під жертовними дарами розуміємо** збірки/сховища металевих предметів із низкою специфічних ознак у їх підборі й розміщенні (див. нижче), які виконували роль вотивів (вотиви (від лат. *ex voto* – за обітницею; *votives* – урочисто обіцяний) – підношення божествам, святим або духам місцевостей.

Рис. 11. Бронзові мечі Голіградської культури з вотивних жертвоприношень

[3] Бандрівський М. С. Культурно-історичні процеси… С. 177–184.

Такі дії виконуються після взяття на себе певного зобов'язання (обітниці). Крім того, мотивні предмети можуть підносити на місцях поклоніння з богоугодною метою, без будь-яких умов, як пожертва (наприклад, у зв'язку з військовими конфліктами жертвували зброю переможених або ж частину іншої військової здобичі. Створення таких вотивів – результат виконання окремою особою, сім'єю, общиною, родом чи представниками якихось інших тогочасних суспільних інститутів (жерців, воєначальників тощо) певної обітниці або ж як добровільна пожертва, не зумовлена обітницею чи обов'язком.

Такий тип пам'ятки, як жертовні дари ділимо на три види. До виду 1 відносимо одиночні зразки або збірки металевих виробів винятково мілітарного призначення (в основному, бронзові мечі – рис. 11; 12), які за місцем віднайдення розподіляємо на два підвиди:

– у воді або біля води (безпосередньо в теперішньому або старому руслі, на березі, в болоті, в районі джерела);

– на незаселених ландшафтних домінантах або в інших місцевостях, позбавлених стаціонарних споруд чи інших об'єктів.

До таких жертовних дарів відносимо 12 бронзових мечів, знайдених в одному комплексі біля г. Кичера-Кам'янка поблизу Комарник, неподалік Ужоцького перевалу, та 7 бронзових мечів, виявлених вкопаними сторчма в яму біля с. Чорний Потік в українському Закарпатті[4]. До підвиду 2 треба, мабуть, зараховувати ще два комплекси: перший – біля Комарова неподалік Галича, де було шість бронзових наконечників списів; другий – біля Жовкви, де теж було шість металевих предметів: чотири бронзові вістря списів, кельт і фрагмент фібули. Жертовні дари у вигляді зброї чи захисних обладунків носії голіградської культури могли офірувати божеству за успішне повернення з походу, за врятоване під час бою життя чи як пожертву в ритуалі очищення після кровопролиття.

Водночас знайдені на поселеннях, городищах (рис. 13) і могильниках ті ж таки мілітарні предмети (клинкова зброя, зокрема бронзові мечі, вістря списів, дротиків та елементи захисного озброєння – рукозахисні спіралі, шоломи тощо) бути жертовними дарами, на мій погляд, не можуть, оскільки місце їхнього укриття, швидше за все, не відповідало вимогам проведення ритуалу, який для здійснення таких обрядів потребував (з огляду на місця розташування предметів озброєння і захисних обладунків) саме незаселених місць.

До жертовних дарів виду 2, які найімовірніше були світськими, зараховуємо збірки металевих предметів «змішаних» типів, які можуть охоплювати як поодинокі предмети озброєння (в основному, вістря списів, дротиків і, як вважає частина дослідників, бойових серпів), так і знаряддя праці, металевий посуд, прикраси, предмети туалету (бритви) тощо.

[4] Попович І. Закарпаття за доби раннього заліза. Львів; Краків, 2006. С. 121.

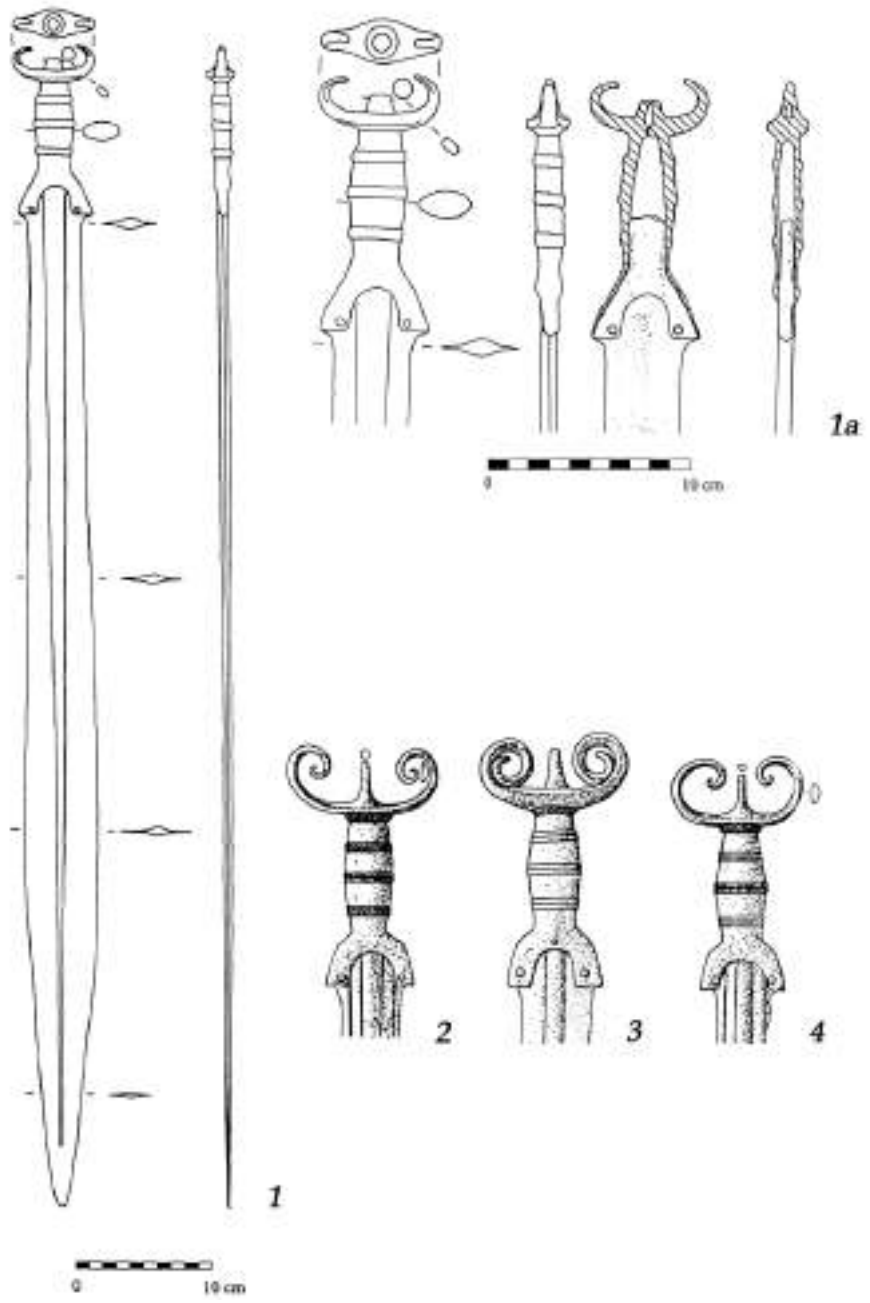

Рис. 12. Бронзовий меч з Язлівця на півдні Тернопільщини та аналогії до нього з Апеннінського п-ова

Зарахування їх до розряду «ритуальних» підтверджується кількісним складом, характером, а головно – станом підібраних предметів й умовами, у яких цей речовий комплекс був укритий. Прикладом цього виду жертовних дарів можуть служити т. зв. скарби з Неділиськ, Базиївки, Коровії та інші, які охоплюють значну частину зіпсутих (із ритуальною метою ?) виробів. За місцем розміщення жертовні дари виду 2 поділяються на три підвиди: заховані на території городища або в районі його укріплень; на території поселення; на відкритій незаселеній місцевості. Припускаю, що жертовні дари другого виду укривали в землі не лише як сповнення якоїсь обітниці, а й як ритуальний акт випрошування ласки та благополуччя у вищих сил із нагоди народження, посвячення, одруження тощо, тобто за обставин, які мали, в основному, світський вимір.

Рис. 13. Скарб бронзових предметів з городища голіградської культури в Базиївці біля Жидачева на Львівщині

До останнього, третього, виду жертовних дарів, які могли бути суто релігійними (зокрема, з поминанням душ померлих), зараховуємо речові комплекси, які однозначно не відповідали утилітарному призначенню (див. вступну частину), оскільки:

1) речі в жертовному захороненні були розташовані строго за наперед продуманим планом або ж, що більш ймовірно, традиційними ритуальними практиками місцевого населення. Часто практикувалися в таких збірках числовий символізм і, грубо кажучи, «центрична» система (строга структурованість у розкладці металевих предметів довкола вісі центральної

посудини), згідно з якою металеві предмети розміщували в посудині довкола її дна (Руда) або ж у тій-таки посудині, але довкола додатково встановленої в ній урни (Просіки/Пресикарен);

2) присутність у комплексі, крім металевих речей, також попелу, іноді старанно очищеного від вуглинок. При цьому попіл у таких жертовних дарах був не висипаним на ґрунт, а зібраним у посудині. В одному випадку для зберігання жертовних дарів такого типу влаштована спеціальна конструкція із плит і каменів, у яку, власне, й були поміщені, разом із попелом, металеві предмети. Загалом, класичний приклад третього виду жертовних «захоронень», тобто дарів, – згадані збірки/укриття з Руди та Просік (Пресикарен). За місцем захована жертовні дари третього виду ділимо на два підвиди: укриті за межами територій житлово-господарського призначення (поселення, городища, виробничі центри тощо), тобто в тих місцевостях, які найкраще відповідають терміну «святі місця» (підвид 1) і якими могли бути вершини гір, пагорбів (пор. «біблійні висоти», на яких кадили місцевим богам), у районі джерел, боліт тощо; укриті у святилищі, храмі чи громадській будівлі на території поселення чи городища.

Припускаю, що жертовних дарів розглядуваного третього виду насправді віднайдено більше, ніж ми вважаємо на сьогодні. Наприклад, ними могли бути т. зв. скарби, які складалися з непарної кількості однотипних металевих виробів і однієї посудини (в сумі обов'язково парне число), які також могли бути викладені в ній у специфічний спосіб (рис. 14; 15). Однак через відсутність достовірної інформації про умови залягання цих предметів у момент віднайдення не можна зараховувати їх до розглядуваного виду жертовних дарів. Так виглядає, що жертовні дари третього виду могли бути пов'язані з обрядами опікування про долю душ померлих династів, воєначальників, героїв або ж тих родичів, які при житті належали до соціально-привілейованої частини суспільства. Підставу пов'язувати цей тип пам'яток саме з ритуалами, що стосуються людських душ у потойбіччі, вбачаю у присутності в цих речових комплексах попелу як символу зв'язку зі світом померлих (частина дослідників трактує попіл як заміну або символ кремації; згадаймо тут також зольники, одне з трактувань яких пояснює їх появу потребою зсипання попелу зі священних місць, храмів, жертовників). Звичайно, теоретично жертовні дари третього типу логічно можна поділити на дві групи: покликані актом своєї появи (і пов'язаним із цим ритуальним дійством) забезпечити благополуччя всієї держави чи громади; і ті, які внаслідок подібних маніпуляцій із металевими предметами, попелом та молитовними практиками мали забезпечити благополуччя окремо взятій особі. Однак на сучасному рівні нашого розуміння речових джерел провести цей розподіл на археологічному рівні поки не вдається.

Урешті, до класу II збірок/сховищ металевих предметів, які в частині праць прийнято називати скарбами, відносимо два види речових комплексів, умовно названих «побутовими» (вид 1) і «професійними» (вид 2).

Збірки/сховища першого, з огляду на місця їх перебування, ділимо на три підвиди, коли такі речові комплекси укривали на: поселеннях, городищах, в інших місцях (рис. 13).

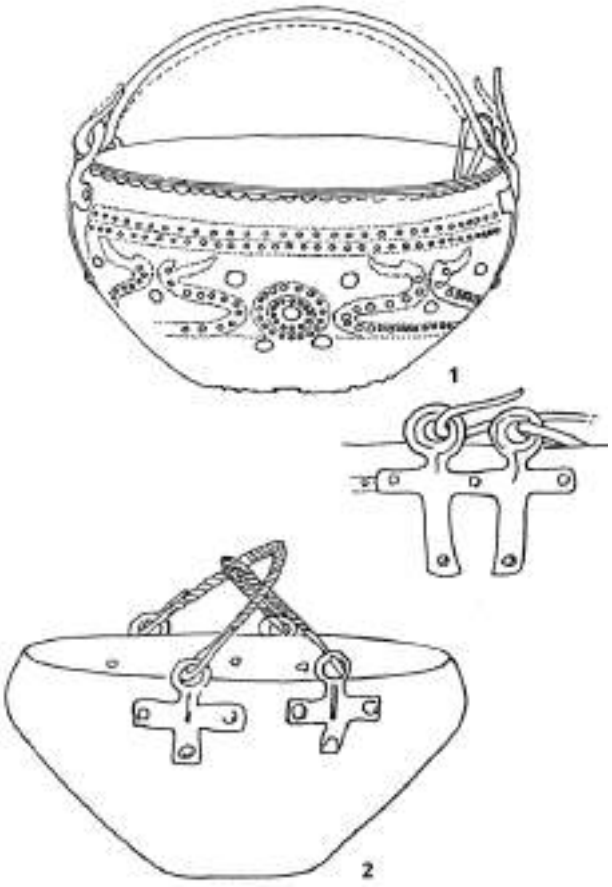

Рис. 14. Бронзові орнаментовані казани голіградської культури з Кунисівець на Івано-Франківщині

До збірок/сховищ першого виду потрібно, напевне, відносити відомі ще з передвоєнного часу «скарби» п'яти бронзових казанів із Кунисівець (рис. 14; 15), двох бронзових казанів та однієї бляшаної одновухої чаші з Озерян на тому ж Покутті[5], які, як свідчить література, ніякими іншими предметами не супроводжувалися і ритуальний підтекст у їх укритті з відомої на сьогодні про них інформації не простежується.

[5] Бандрівський М. С. Скинькові поховання висоцької культури в межиріччі Збруча і Стрипи. Львів, 1994. С. 117–118.

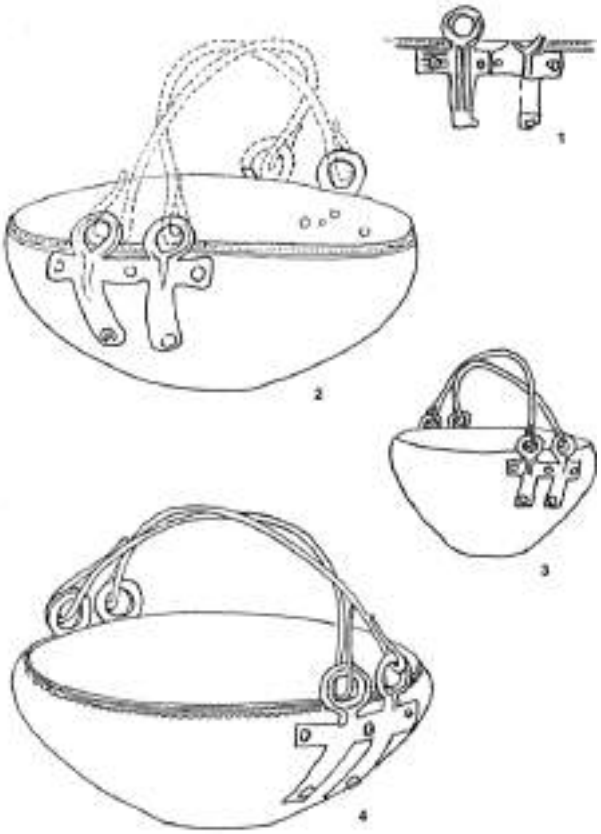

Рис. 15. Бронзові казани голіградської культури з Кунисівець на Івано-Франківщині

Мабуть, побутова мотивація зумовила й укриття «скарбу» з п'яти кельтів і долота, знайдених у літописному Галичі 1870 р., а також подібної збірки з чотирьох кельтів і чотирьох браслетів із Межиріччя біля Жидачева[6] та ще однієї збірки з-під Крехова, у якій були п'ять кельтів, молоток, чотири долота, три серпи й браслет. До цього ж першого виду збірок/сховищ металевих предметів відносимо виявлене в Потічку біля Снятина речового комплексу, який складався з 6 серпів та 11 кельтів, хоча за розповідями місцевих мешканців, було більше серпів і один браслет[7].

До виду 2 відносимо два підвиди: збірки/сховища металевих предметів, які можна схарактеризувати професійними, наприклад, залишені

[6] Конопля В., Рожко М. Скарб бронзових виробів з околиць Жидачева. *Археологічні дослідження на Львівщині у 1995 році.* Львів, 1996, С. 34–37. Рис. 1–3.

[7] Крушельницька Л., Філіпчук М., Нові скарби із Снятинщини. *Пам'ятки гальштатського періоду в межиріччі Вісли, Дністра і Прип'яті.* Київ, 1993. С. 130–131.

ливарниками, у яких могли укривати запаси лому для подальшої переплавки (власне, Річард Бредлей трактує зумисно розбиті бронзові речі у скарбах як збірки старого металу); металеві вироби у збірках/сховищах, які, найімовірніше, були залишені купцями або ж особами, причетними до торгово-обмінних операцій того часу і в такий спосіб акумулювали (а в разі небезпеки – укривали в землі) зібраний торгово-обмінний запас. Непрямий доказ, який може розцінюватися як підтвердження саме такого призначення збірок/сховищ металевих предметів розглядуваного підвиду, – те, що часто предмети в таких «скарбах» мають вигляд злитків менш-більш стандартної форми й уніфіковані за вагою, тобто могли виконувати в той час функцію стандартного еквівалента вартості товару, тобто грошей. Наприклад, у ранньоголіградському «скарбі» з Грушки на Покутті з наявних у ньому 94 предметів (часто зумисне фрагментованих) 39 становили, власне, злитки, зокрема зі слідами відрубування[8]. У ще одному т. зв. скарбі з Коровії, що на межі Покуття й Буковини, злитки і їх частини становили понад третину скарбу: 11 із 35 предметів[9].

Зрештою, до останнього з виділених підвидів – третього – відносимо збірки/сховища трофейного типу, зібрані в цьому місці як військова здобич для нетривалого укриття. Такою збіркою або сховищем трофейного типу міг бути «скарб» 12 покладених на купу бронзових мечів із Комарник біля Ужоцького перевалу або ж ще одна, подібна, з Чорного Потоку в українському Закарпатті, у якій 7 бронзових мечів (зокрема, з антеноподібими навершями на руків'ях) стояли сторчма вкопані в яму[10].

І, наприкінець, за складністю (кількість металевих виробів, їх типологічна різноманітність чи, навпаки, одноманітність тощо) відомі на сьогодні збірки/сховища голіградської культури можна розділити на п'ять рівнів.

Речові комплекси 1-го рівня – здебільша, це одинокий артефакт, який залишився після здійснення ритуальних або побутових процедур, пов'язаних з укриттям у землі або інших місцях металевих виробів. Прикладом можуть слугувати жертовні дари у вигляді мечів з Угриня, Синькова, Черепківців та інших, або ж зумисне створені збірки/сховища, які охоплювали, найімовірніше, також по одному металевому предмету, наприклад,

[8] Zurowski K., Skarb brązowy z Gruszkki pow. Tłumacki. *Przegląd Archeologiczny*. 1937–1939. 6. S. 204–221.

[9] Пивоваров С., Ільків М. Нові знахідки скарбів епохи бронзи – раннього заліза на території Буковини. *Взаємозв'язки культур епох бронзи і раннього заліза на території культур Центральної та Східної Європи.* Київ; Львів, 2009. С. 91–92; Ільків М. Металургія населення Середнього Подністров'я в епохи бронзи (до постановки проблеми). *Археологічні студії.* Чернівці, 2010. С. 33.

[10] Попович І. Закарпаття за доби раннього заліза… С. 74.

нещодавно знайдений у Кунисівцях ще один бронзовий казан (рис. 35; 36), який залягав у ґрунті без будь-яких інших супровідних речей.

Речові комплекси 2-го рівня – це невеликі сховища металевих предметів, до яких входило лише два вироби (не беручи до уваги посудини чи якоїсь іншої ємкості, зокрема з органічного матеріалу: шкіри, берести, дерева тощо, у якій вони могли бути заховані). Прикладом такої невеликої збірки може слугувати знахідка Олександра Ситника на пізньоголіградському городищі в Лошневі біля Теребовлі двох наконечників, одного бронзового – на дротик, другого залізного – на спис, які лежали в ямці, прикритій кам'яною плиткою.

Речові комплекси 3-го рівня – це коли металеві предмети у сховищі налічують від трьох до семи предметів (не враховуючи посудини чи якоїсь іншої ємкості, у якій ті були укриті). Приклад таких речових комплексів – жертовні дари з Руди (7 кельтів), Чорного Потоку (7 бронзових мечів), врешті бронзовий казан із 7-ма кельтами з Волоки й ін.

Речові комплекси 4-го рівня – сховища, що налічують від 8 до 12 металевих предметів, окрім посудини чи якоїсь іншої ємкості, у якій зберігалися. Прикладом речових комплексів цього рівня може слугувати бронзовий казан з урною і 12 бронзовими кельтами всередині з Просік (Просикарен) біля Глибоки, а також збірка/сховище 12 бронзових мечів у Комарниках біля Турки.

Речові комплекси 5-го рівня – здебільша чисельні сховища металевих предметів – від 13 й більше одиниць зберігання. У пам'ятках розглядуваного рівня майже в усіх випадках присутні зумисне поламані, зігнуті або в якийсь інший спосіб понівечені вироби, у чому частина дослідників схильна вбачати ритуальний підтекст. Через таку фрагментованість окремих виробів, речові комплекси цього рівня видаються, на перший погляд, «найчисленнішими» й «найбагатшими», хоча часто при ближчому з ними ознайомленні багато з них наповнені більш-менш однотипними, неспецифічними або серійними виробами. Кількісний склад таких речових комплексів (у яких цілих неушкоджених предметів налічуються одиниці) «підсилюють» також металеві злитки менш-більш стандартизовані за розміром, формою та вагою. Наприклад, у «скарбі» з Грушки з 94 переважно фрагментованих предметів 39 представлені металевими злитками, а в нещодавно відкритому «скарбі» з Коровії з 35 предметів (також в основному понівечених або розбитих) 11 становили металеві злитки стандартизованої форми й ваги[11]. До розглядуваного 5-го рівня речових комплексів відносимо також такі раннього голіградські збірки, як із Великої Кам'янки біля Коломиї, у якій налічувалося 18 предметів; Корнича біля Коломиї, які розміщувалися у керамічній посудині; зрештою, із Жабокруків біля Тлумача, де нараховувалося 2 цілих і 18 фрагментованих серпів, уламок кельта, шпилька,

[11] Пивоваров С., Ільків М., Нові знахідки скарбів… С. 91–92; Бандрівський М., Крушельницька Л. Золоті Михалківські скарби та їх доля. Львів, 2012. С. 61–62.

браслет і ще 3 предмети. Один із небагатьох речових комплексів 5-го рівня – знахідка 1866 р. збірки металевих предметів із Заріччя/Балич на Стрийщині, серед яких налічувалося шість кельтів, бронзове долітце, два серпи, бронзовий меч, два наконечники списів, три браслети, фрагмент нашийної гривни й бронзовий фалар.

Підсумовуючи, вкажу лише на два важливих моменти. По-перше, з огляду на виразні ритуальні ознаки у значної частини речових комплексів I та II класів, надалі називати їх скарбами, вважаю неправомірним. Більш об'єктивним щодо розглядуваного типу голіградських пам'яток, на мій погляд, є оперування спільною для усіх них назвою – речові комплекси металевих предметів із подальшим класифікаційним поділом на два класи: клас I – жертовні дари (мілітарні, побутові й релігійні) та клас II – збірки/сховища металевих предметів (побутові і професійні).

По-друге, проблема вивчення основних аспектів мотивації й укриття речових комплексів металевих предметів (які в частині праць і надалі називають скарбами), виходить за межі археології, оскільки в цій проблемі вже потрібно оперувати такими поняттями й термінами, які притаманні зовсім іншим науковим дисциплінам, що вивчають питання жертовних традицій, зокрема можливі реконструкції (на теоретичному рівні) тогочасних жертовних практик. Про неможливість лише археологічними методами об'єктивного вивчення центральноєвропейських речових комплексів металевих речей пізньобронзової доби писав свого часу Гельмут Гансен, який, не називаючи їх скарбами, у багатьох із таких речових комплексів вбачав посмертну пожертву сумуючої громади» або ж «поєднальний елемент між світом живих і світом предків або богів, а присутність в них знищених речей паралелізується із спаленням померлого (в обширній і щораз складнішій, як видається багатьом дослідникам, проблемі інтерпретацій центральноєвропейських комплексів металевих речей пізньобронзової доби (т. зв. скарбів), можна згадати й припущення Ганса Гундта, який запропонував інтерпретувати такі пізньобронзові комплекси металевих предметів, як «*речовий реманент для Потойбіччя*». Підставу для такого припущення Ганс Гундт почерпнув зі згадок у германо-скандинавській Валгалі про те, що кожен, хто у свій час відійде до вічності, матиме ТАМ можливість «*також володіти скарбами, які він закопав у землю*», із чим Гельмут Гансен і більшість інших дослідників категорично не погодилася).

Навіть такий чисельно засвідчений на території голіградської культури факт, як присутність у жертовних дарах і речових комплексах (обидвох виділених класів) невживаних у роботі металевих предметів, дає підстави для

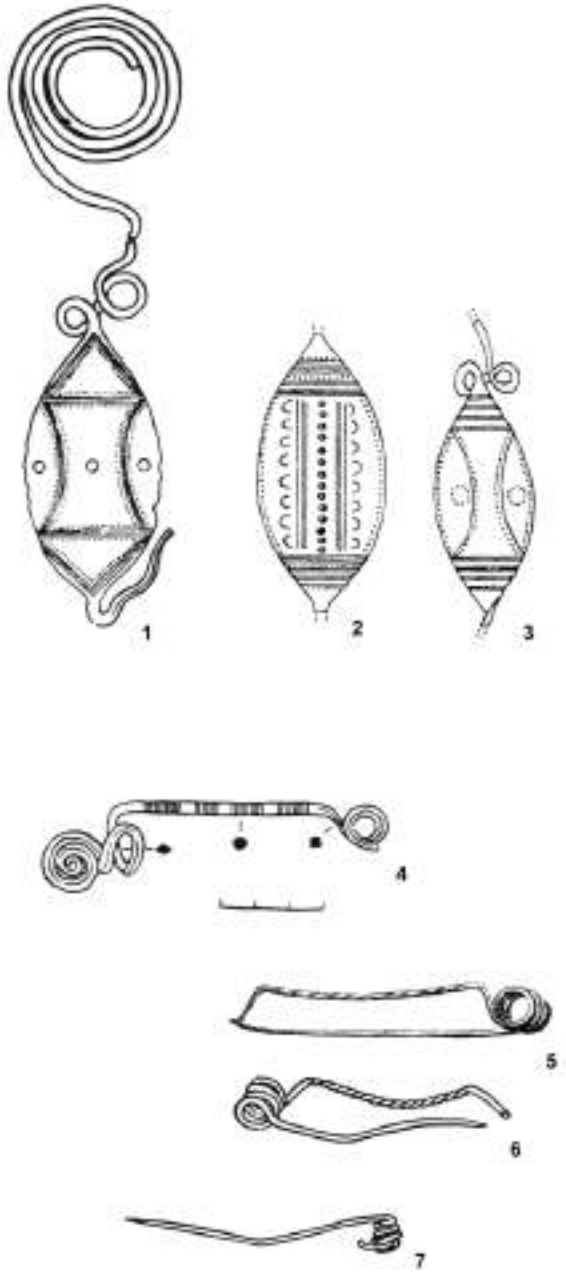

Рис. 16. Бронзові орнаментовані фібули голіградської культури

припущення про ймовірність відливання цих предметів безпосередньо під час ритуальної церемонії, тобто коли сам процес створення таких речей уже був частиною культового дійства. Однак звичними традиційними методами археологічного дослідження довести це неможливо (а інше, більш «приземлене», побутове пояснення появи у т. зв. скарбах свіжовилитих і часто недоопрацьованих металевих виробів, які ніколи не були використані за своїм безпосереднім призначенням, має ще менше доказів на свою користь). Особливо багато інформації про духовну культуру населення Верхнього Придністер'я й українських Карпат у пізній період епохи бронзи – на початку доби раннього заліза дає вивчення наскельних рельєфів і петрогліфів, виявлених автором у сколівських Бескидах і на Гуцульщині (в покутсько-буковинських Карпатах). Фактично, це – нове джерело для вивчення культових практик місцевого населення на зламі епох бронзи та заліза.

Справжня перлина археології початку ранньозалізного віку – Урицькі скелі на Сколівщині в Північно-Східних Карпатах. Уже перші дослідники урицьких скель у XIX – початку XX ст. відзначали, що на поверхні цих каменів збереглися сліди двох

епох: дохристиянської і християнської (Іван Вагилевич, Юзеф Крашевський, Адам Кіркор, Іван Франко й ін.). До першої з них можемо віднести виділені в Уричі наприкінці 1980-х років наскельні рельєфи та петрогліфи[12]. До другої – значну частину викутих на скелях пазів, врубок, підтісок, цистерну, криницю, які всі разом, згідно з багаторічними дослідженнями Михайла Рожка, утворюють комплекс слідів від прилягання до скель дерев'яної забудови літописного міста Тустань, письмові згадки про яке з'являються з XIV ст.

Принагідні розкопки на Урицькому Камені тривали від XIX ст. до початку 1970-х років. Натомість наукове й систематичне вивчення урицьких скель як двошарової[13] історико-археологічної пам'ятки почалося щойно 1978 р. масштабними розкопками Л. Крушельницької[14], які згодом продовжила Карпатська архітектурно-археологічна експедиція під керівництвом М. Рожка. Перші системні дослідження наскельних зображень на урицьких скелях, започатковані автором на початку 1980-х років, тривають по сьогодні.

На цей час в ур. Камінь, Острий Камінь, Мала скеля і Жолоб, які розміщені на відстані близько 1,5 км на північний схід від с. Урич, відкрито понад 270 наскельних зображень. Більшість із них розміщена на центральній і найбільшій групі – Урицькому Камені, який домінує серед інших скель, піднімаючись над долинами р. Стрий на 75 м. Розміщені на ньому паралельні скельні складки утворюють ніби природні стіни, 15–20 м висоти (рис. 17, *А*). Більшість наскельних зображень в Уричі мають вигляд кола, диску або ж схематичних округлих і концентричних фігур приблизно 0,3–0,65 м у діаметрі, часто з одною, рідше – з двома лунками по середині (рис. 17, *Б, В*).

[12] Бандрівський М. Про "поганські камені" в Карпатах. *Археологія.* Київ, 1989. № 3. С. 109–116, рис. 1–7; Бандрівський М. Скальные рельефы и петроглифы Карпат. *Проблемы археологии степной Евразии.* Тез. докл. Кемерово, 1989. Ч. 2. С. 114; Бандривский Н. С. Петроглифы Карпат и их место в наскальном искусстве Центральной и Юго-Восточной Европе. *Проблемы изучения наскальных изображений в СССР.* Москва, 1990. С. 44–46; Бандривский Н. С. Наскальные изображения гальштатского периода в Карпато-Балканском регионе. *Septiemes sémaines Philippopolitaines de l'histoire et de la culture Trace.* Resumes. Plovdiv, 9–22.10.1990. S. 8–9.

[13] Нижній шар – початок доби раннього заліза, верхній – період раннього середньовіччя.

[14] Л. Крушельницька не випадково розпочала розкопки саме в Уричі, оскільки планомірні археологічні дослідження в цих околицях розпочала ще 1972 р., дослідивши в с. Крушельниця поселення початку доби раннього заліза, а в сусідньому (з Уричем) с. Сопіт – найбільший у межах західних областей України тілопальний могильник голіградської культури. У Сопоті тоді досліджено 160 урнових одиночних і групових поховань, кам'яну виростку для кремації та подрібнення перепалених кісток (Крушельницька Л. Північне Прикарпаття і Західна Волинь за доби раннього заліза. Київ, 1974, С. 32, рис. 11). Археологічні розкопки в Уричі 1978 р. під керівництвом Л. Крушельницької (тоді відкрита широка площа перед в'їздними воротями Тустані, на якій виявлено кузню) профінансувала Львівська обласна організація УТОПІК завдяки постійній і безкорисливій допомозі світлої пам'ят Ігоря Кудіна.

Подібні знаки прийнято називати солярними. Існує ще низка антропоморфних зображень, серед яких виділяється розмірами (2,5×1,5 м) і монументальністю зображення людського обличчя. Особливий інтерес представляють групи лінійно-геометричних петрогліфів, які охоплюють спіралі, «колеса» з шістьма й більше спицями та променями-відростками довкола, зображення бичачого рогу, змієподібні лінії, «біжучі» і «танцюючі» чоловічки з піднятими над головою руками, а також поодинокі зображення тварин: вовка, що наздоганяє лося, коня та вершника (рис. 17, *В*).

Майже всі солярні знаки вибиті на поверхні скельних «стін» на висоті 1,8–20 м і за розміщенням тяжіють до ділянок, які протягом усього дня освітлюються сонцем (рис. 17, *Б*). Основна кількість цих знаків розташована на Камені по обидва боки високої скельної стіни довжиною до 95 м, яка має назву Велике Крило. З південно-західної сторони зафіксовано 59 кільцеподібних знаків-рельєфів, при цьому контури фігур вглиблені у скелю на 7–13 см. Частина солярних півметрових у діаметрі дисків викута в той спосіб, що усувалася скельна поверхня довкола диску, в результаті чого знак об'ємно виступав на загальному фоні скелі. Інші зображення, серед яких і великі дископодібні фігури, завдяки боковій підвісці виступають над поверхнею скелі на 3–5 см, а тому при боковому освітленні виразно «читаються» на поверхні скелі вже з відстані 130–150 м (рис. 17, *Б*). Із протилежної сторони Великого Крила наскельних рельєфів значно менше, але частина з них тут має складнішу форму. Трапляються концентричні фігури діаметром від 0,4 м до 0,55 м (в одному зі скупчень таких знаків 11). Простежується чіткий взаємозв'язок між знаками в межах однієї групи. Останні не перемежовуються, а кожна з них займає окрему ділянку скель. Це – доказ того, що існувала певна система в розміщені знаків, іншими словами, їх наносили на поверхню скелі за наперед розробленим планом. Зображення кожного скупчення солярних знаків стають чітко видимими близько опівдня, коли сонячні промені виділяють на темно-сірому скельному фоні рельєфні елементи знаків, що виступають. Завдяки боковому підсвітленню сонячними променями солярні знаки хвилин на 15–20 ніби «проявляються» на скалі. Можливо, ці зображення були орієнтовані так зумисне, щоб з'являтися саме опівдні, коли сонце досягає зеніту, максимально підіймаючись над горизонтом. Цей момент міг бути найбільш суттєвим у стародавньому солярному культі.

Солярні знаки вибиті в техніці заглибленого рельєфу, інколи із застосуванням контррельєфних позицій (рис. 17, *Б*). Подібна техніка відома у скульптурній практиці, а нанесені в такий спосіб зображення мають назву «койланогліфів»[15]. Факт викуття в подібній техніці значного числа урицьких наскельних зображень дає підстави виділити серед них особливий різновид –

[15] Бандрівський М. Про "поганські камені"… С. 114.

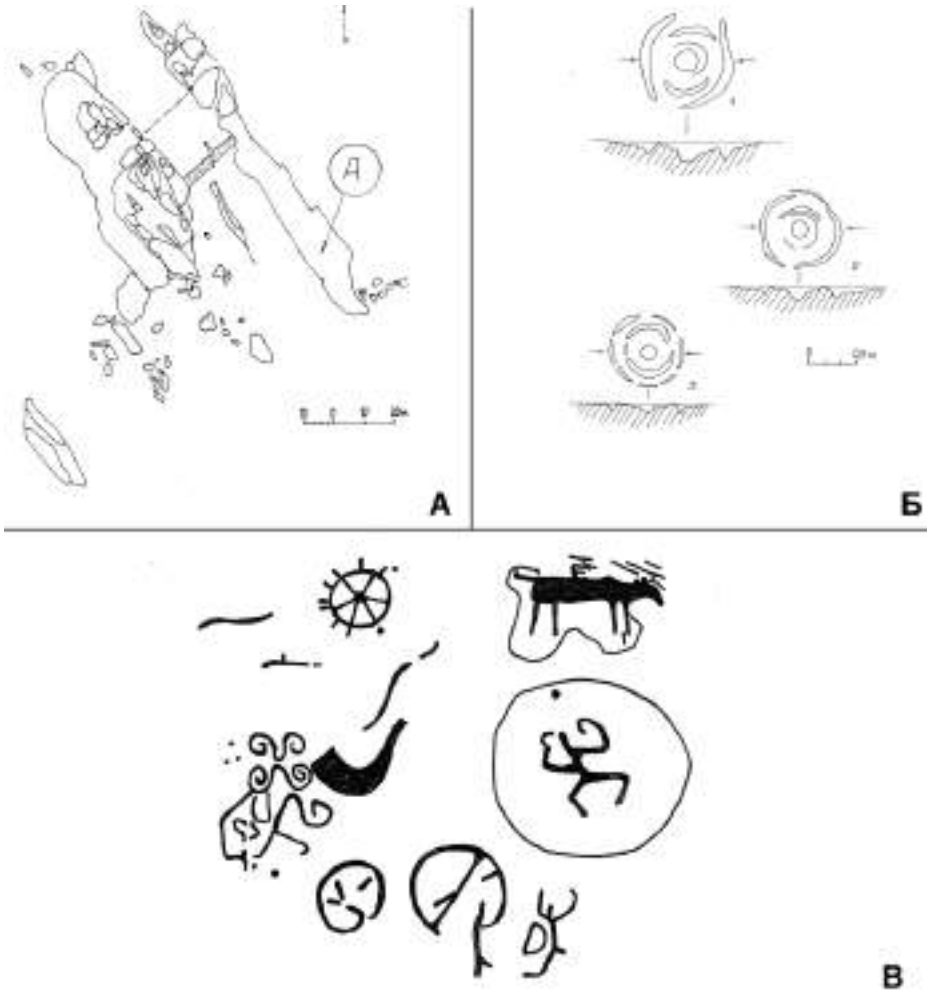

Рис. 17. Схема розміщення урицьких скель та прорисовки наскельних рельєфів і петрогліфів

койланогліфи. Останні, як припускають дослідники, виникли через поглиблення контурів наскельних рисунків. За попередніми спостереженнями більшість урицьких койланогліфів викута металевим знаряддям типу зубила. На останній стадії такий солярний знак, мабуть, пришліфовували. Для цього могли використовувати шматок кварцу чи обсидіану, або ж тверду пісковикову конкрецію. Визначити тип знаряддя більш точно поки неможливо, оскільки різні умови вивітрювання по-різному зберігають краї

вибитих зображень, форма яких – головна ознака для визначення інструмента[16].

Найближчі паралелі солярних знаків із Великого Крила й Жолоба знаходимо в Південно-Східні Європі – на Подунав'ї та в Родопських горах. Болгарські солярні знаки Александр Венедіков називає «дисковіте» і «крьгове в скалата» (діаметром 0,25–0,95 м) та датує гальштатським часом[17]. Наприклад, на скелях у Палеокастро в Родопах знайдено 140 наскельних знаків у вигляді кола, лунки й диска, викуті на вертикальній площині скель. Натомість найближчі аналогії урицьких петрогліфів – на скелях Валь-Камоніки у східноальпійському регіоні, де вони датуються з 1600 р. по 250 р. до Р. Х. Петрогліфи, подібні до урицьких, відомі на Середньому Подунав'ї – на стінах печери Рабиша в Північно-Західній Болгарії (солярні диски, фалічні, хрестоподібні, антропоморфні й інші мотиви). При цьому частина зображень на стінах печери Рабиша виконана «*у високому рельєфі, який іноді робить враження тривимірності (просторовості), досягаючи особливого ефекту при боковому освітленні*»[18]. Треба наголосити, що саме аналогічне використання високого рельєфу і гри тіней притаманне більшості наскельних рельєфів Урича. Бернард Гензель й Емануїл Анаті в різних роботах однаково датували зображення на стінах печери Рабиша періодом культури Басарабі (Бошут III-A, згідно з Ільдіко Медовіц), який припадає на VIII–VII ст. до Р. Х.

У місцевому верхньодністрянському матеріалі ні витоки цих технічних навичок, ні генезис самих ідей, які спонукали до створення наскельних зображень, не простежуються. Видається, що ця складна система збереження і передачі певного виду інформації переноситься у Східні Бескиди у вже цілісному й остаточно сформованому вигляді. Це може свідчити, що релігія та вимоги тогочасного культу, який практикували носії пізньої голіградської культури й носії михалківської групи пам'яток постголіградського часу, були привнесені в орбіту цивілізаційних процесів усієї Південно-Східної Європи. Ці вірування, судячи з величезних просторів, на яких трапляються дуже подібні, майже однотипні пам'ятки, могли бути надкультурними (надплемінними), які, скажімо, залежали від циркулювання однотипних релігійних ідей. Об'єднавчим чинником у такому релігійному процесі, що поєднував релігійні елементи культур різних етносів у віддалених між собою областях, могли виступати й ритуальні процесії[19].

---

[16] Шер Я. А. Петроглифы Средней и Центральной Азии. Москва, 1980. С. 60–63.

[17] Тракийски паметници. Мегалитите в Тракия. 1976. С. 159–160. Обр. 343–349, 351, 353.

[18] Anati E. Magourata Gave, Bulgaria. *Bollettino del Centro camuno di studi preistorici.* Capo di Ponte, 1971. S. 83–107, fig. 3.

[19] Одна з таких процесій – слідування гіперборейських Дарів – добре відома Античному світу й починалася, згідно з Геродотом, у лісостеповій частині тогочасної «Скіфії», звідки посланців із

Із наведеного можна зробити два основні висновки. Перший – наскельні зображення Урича не можна аналізувати поодинці, а лише в комплексі. Тут кожній групі зображень відведена окрема роль в якійсь **одній** цілісній ритуально-календарній (?) системі, яку в робочому порядку називаю наскельним святилищем. Абсолютне переважання на скелях в Уричі символічних і часто однотипних фігур («солярних знаків») свідчить про те, що з їх допомогою фіксували якісь значимі для місцевих спільнот того часу події або явища. Взаємне розміщення урицьких «солярних знаків» і специфічна їх орієнтація відносно сторін горизонту може вказувати на зв'язок цих зображень із систематичними спостереженнями за небесними світилами, а відтак – із зачатками календарного обліку часу, який у багатьох високорозвинутих суспільствах був тісно пов'язаним із релігійними культами.

Подібність між наскельними рельєфами в Карпатах (Урич), Родопах (Палеокастро) і на Середньому Подунав'ї (печера Рабиша) – з одного боку, та відсутність у всіх цих пунктах аналогічної техніки і традиції викуття у попередній пізньобронзовій епосі – з другого, дає підстави припускати існування якогось одного, більш раннього, осередку, в якому вперше існували відповідні культові запити й були вироблені традиції та технічні навики викуття подібних зображень, звідки ця ідеологія, а відтак – вміння наносити на скелю рельєфи, поширилася і на інші території. Цим висхідним (поки гіпотетичним) районом могло бути Центральне або Східне Середземномор'я.

Другий – про те, що в Північно-Східних Карпатах та прилеглому Західному Поділлі і Придністер'ї відбулися разючі зміни в першій чверті I тис. до Р. Х. (постголіградський час), пов'язані з прибуттям із Балкан або Адріатики якихось невеликих колективів іноетнічного населення, підтверджується появою тут низки престижних і винятково оригінальних речей – зброї, деталей захисного обладунку, прикрас, а серед них – широковідомими Михалківськими «скарбами» (рис. 18; 19; 20). Наприклад, проаналізувавши нещодавно вісім золотих фібул із Михалкова, Біба Тержан навела аналогії серед прикрас Беотії (Центральна Греція), з низки болгарських пам'яток, а головно – з околиць Яньево біля сербського Косова і Рудовці біля Орашаца в тій же Сербії[20]. Це підтверджує раніше висловлені погляди Марка Горнеса, Васіле Пирвана й інших на Михалківські «скарби»

дарами приймали різні народи вздовж Карпат і Подунав'я аж до Адріатичного узбережжя, а звідти морем переправляли на о. Делос.

[20] Terzan B. Kaukasisches Symbolgut in Sudosteuropa-Bemerkungen zu Goldfibeln von Michalkow-Fokoru-Dali. *Der schwarzmee rraum vom aneolithikum bis in die fruheisenzeit (5000–500 v.Chr.). Kommunikationsebenen zwischen Kaukasus und Karpaten.* Rachden–Westf, 2009. S. 190–216.

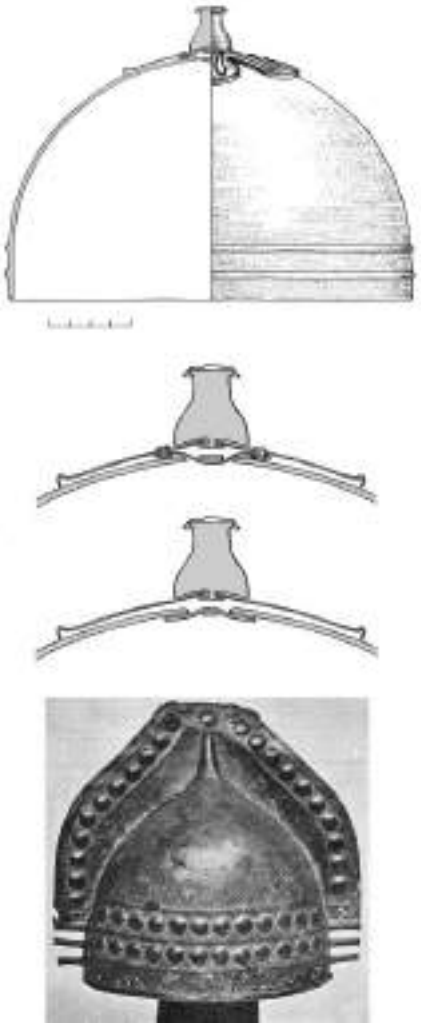

Рис. 18. Графічна реконструкція ритуального шолома з Михалківського скарбу і світлина шолома з Західного Поділля

як на пам'ятку з чіткими паралелями в Карпато-Дунайському та Балканському регіонах[21].

До подібних висновків дійшов львівський дослідник Кароль Гадачек після трирічного (1900–1903) особистого вивчення пам'яток Східного Середземномор'я. Вчений вважав, що хоча золоті речі з Михалкова й виконані у стилі металообробних майстерень Семиграддя, але під сильними впливами пізньомікенської пластики та північноіталійських і гальштатських продукційних центрів[22]. Свого часу Олександр Спіцин, публікуючи своє бачення походження Михалківських скарбів, один із перших чітко зазначив, що «*пам'ятки типу Михалківського скарбу, які включають предмети, що не належать ні до епохи бронзи, ні до Гальштату, але яким аналогії доводиться шукати у Греції, Малій Азії і, ймовірно, у Болгарії*». Зв'язку між культурою, до якої належать Михалківські «скарби», і з Гальштатом, швидше за все, не було, як пише вчений. Зі свого боку, Олександр Спіцин підтримав припущення Кароля Гадачека

[21] Hoernes M. 1 Goldfund aus der Hallstattperiode in Oesterreich-Ungaru. *Jahrbuch des Zentr. Komm.* Wien, 1906. S. 82–83; Parvan B. Getica o protoistorie a Daciei. Bucuresti, 1926. Fig. 223–227.

[22] Hadaczek K. Zum Goldchatz von Michalkow. *Jahresh. der osterr.archaol. Instit.* 1906. IX. 32; Antoniewicz W. Archeologia Polski. Warszawa, 1928. Tabl. XXIX. S. 124; Kozlowski L. Zarys pradziejów Polski południowo-wschodniej 1939. S. 75; та ін.

щодо того, що паралелі до Михалківських «скарбів» треба шукати насамперед у Стародавній Греції[23].

Отож, вважаю, що проблему появи в Північно-Східних Карпатах такої неординарної і багато в чому ще незрозумілої пам'ятки, як наскельне святилище в Уричі (рис. 17), треба розглядати в безпосередньому зв'язку із причинами занепаду голіградської культури та появою на її місці впродовж періоду НаВ3 нового (як вважаю, у значній мірі прийшлого) населення, яке й надалі в культурі зберігало зв'язки з культурами Балканського й Адріатичного регіонів. Співставлення причин появи наскельних зображень в Уричі із появою на прилеглих теренах приблизно в той же час загальнознаних Михалківських «скарбів» та інших знахідок «південного» походження свідчить про те, що і релігія, і вимоги тогочасного культу, який практикували носії постголіградської культури, входили в орбіту цивілізаційних процесів усієї Південно-Східної Європи. Ці вірування, судячи з величезних просторів, на яких трапляються дуже подібні, майже однотипні пам'ятки, могли мати надкультурний (надплемінний) вимір, який, скажімо, залежав від циркулювання однотипних релігійних ідей. Об'єднавчим чинником у такому релігійному процесі, який поєднував релігійні елементи культур різних етносів у віддалених між собою областях, могли виступати й ритуальні процесії.

Ідеологічні вірування населення Західного та Центрального Поділля і суміжних регіонів на початку періоду раннього заліза (за матеріалами непоротівської й михалківської груп пам'яток) та західноподільської групи

Пам'ятки духовної культури носіїв непоротівської групи Північної Буковини і прилеглого Придністер'я (західні презентанти сколотів (ашкеназів)). В українській археології ранньозалізної доби знайдемо небагато праць, які були би присвячені ритуальній кераміці з території наших земель, яка інколи є єдиним джерелом до більш-менш виважених припущень щодо духовної культури того чи того населення. А, між тим, ця обрядова сторона тогочасного культу, яка знайшла відображення головно у специфічних формах посуду та його орнаментації, не менш важлива, ніж інші (переважно, краще опрацьовані на сьогодні) категорії речового інвентаря, як-от скарби, кургани, маніпуляції з тілами небіжчиків тощо.

Серед керамічного посуду, який могли використовувати в ритуальних цілях, зокрема у поминально-поховальній обрядовості чи під час ритуально-магічних дій, пов'язаних з іншими аспектами діяльності тогочасного суспільства, особливе місце займають багатогорлі посудини – керноси й керносоподібні посудини, що мають на шийці та вінцях по кілька

[23] Спицин А. Дополнение к статье о Михалковском кладе. *Известия Императорской археологической комисси.* СПб, 1914. Вып. 53. С. 136.

келихоподібних мініатюрних посудинок, кожна з них у бічній стінці при дні – наскрізний отвір – канал, через який рідина (?) стікала в центральну посудину[24].

До останнього часу такі посудини ритуального призначення були відомі в основному на Поділлі й Дністро-Дніпровському межиріччі. Наприклад, добре відомий у літературі кернос із кургану Велика Олександрівка на Інгульці у степовому Правобережжі[25], а також одна, відламана від керноса, горлоподібна посудинка з Немирова на Південному Побужжі (рис. 21, *2*)[26]. Нещодавно введений до наукового обігу кернос із Жукова зі Західного Надбужжя, що на широті Луцька (тепер – прикордонна з Україною територія Польщі) репрезентує один із найкращих, хоча й пізніших зразків цього типу посуду, появу якого в Західному Надбужжі (рис. 21, *3*) першовідкривачі пов'язують із більш східними українськими теренами[27]. Цікаву чорнолощену посудинку з трьома горловинами й петельчастою ручкою знайдено 1990 р. у похованні № 1 в кургані біля с. Андрушівка на Житомирщині[28], яка за формою та профілем стінок нагадує тригорлу пишноорнаментовану посудинку з могильника висоцької культури в Ясенові біля Бродів на Львівщині з розкопок К. Гадачека 1904 р.[29] і разом із

[24] Кернос (libation vase) набув особливого поширення у Східному Середземномор'ї з епохи бронзи. Найдавніші знайдені на Кіпрі й у Трої. У Стародавній Греції в період SHIIIC (бл. 1200–1100 рр. до Р. Х.) кернос мав вигляд керамічного пустотілого кільця, на якому були прикріплені мініатюрні келихоподібні посудинки, фігурки пташок і звірів. Один із таких керн осів має діаметр 26,7 см (збірка Museum of Fine Arts, Boston, USA, інв. № 35.735). Інший тип керносів – у вигляді циліндричної посудини без дна із зовнішньої сторони вінець мав прикріплені одна біля одної келихоподібні мініатюрні посудинки (збірка Лувра – www.davidrumsey.com). Отож, питання, як називати розглядувані в цій статті посудини (які мають дещо іншу форму) – керносами чи якось інакше, – потребує додаткового й окремого вивчення.

[25] Кубышев А. И., Полин С. В., Черняков И. Т. Погребение раннежелезного века на Ингульце. *Советская археология.* Москва, 1986. № 4. С. 144–153.

[26] Kusnierz J. Naczynie kultowe (kernos) kultury pomorskiej z Zukowa. *Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині.* 2010. Вип. 14. С. 292, ryc. 4, 12.

[27] Czopek S. Problematyka badawcza poludniowo-wschodniej strefy kultury pomorskiej. *Archeologia Polski.* 1985. T. XXX. Z. 2. S. 367–410, ryc. 5; 1992. S. 189, tabl. XLI; Kusnierz J. Naczynie kultowe (kernos) kultury pomorskiej z Zukowa. *Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині.* 2010. Вип. 14. С. 288–295.

[28] Шевченко Н. П. Нові дані до вивчення поховального обряду населення Середнього Подніпров'я передскіфської доби. *Від Кіммерії до Сарматії.* Київ, 2004. С. 100–102; Дараган М. Памятники раннескифского времени Среднего Поднепровья и Гальштатт: поиск хронологических реперов. *Revista Archeeologica.* Chisinau, 2010. Vol. VI. Nr. 2. S. 85–113.

[29] Бандрівський М., Крушельницька Л. Основні періоди розвитку Висоцької культури (за матеріалами поховальних памяток). *Записки НТШ. Праці Археологічної комісії.* Львів, 1998. Т. 235. С. 242, мал. 34, *4*.

тим подібну до мініатюрної тригорлої посудинки з пізньочорноліської господарської ями в Сокільці біля Дунаєвець на Хмельниччині на березі Ушицького каньйону з розкопок автора восени 2002 р. Маємо коротку інформацію про те, що на поселенні в Комарові на тому ж таки Середньому Дністрі в зольнику № 2 віднайдено залишки двох, але тригорлих посудин типу керносів[30].

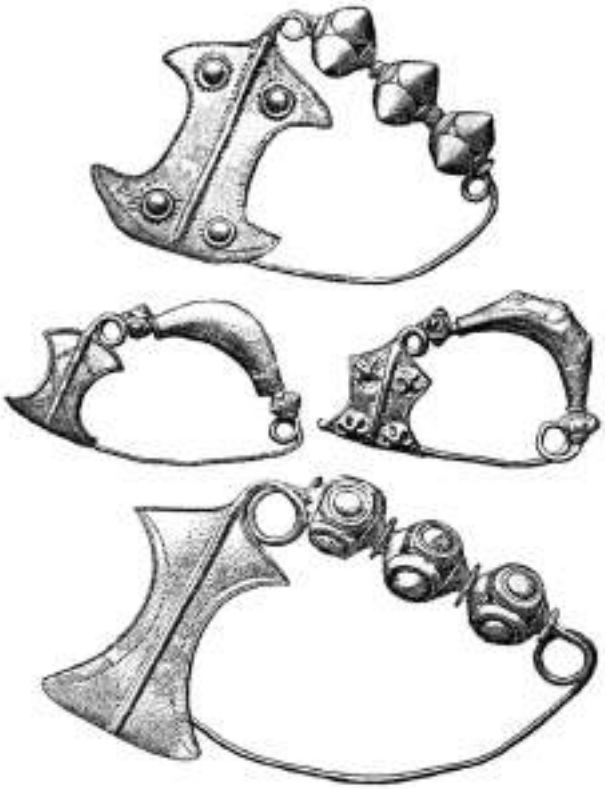

Рис. 19. Золоті ажурні фібули з Михалківського скарбу

Цікаві умови віднайдення фрагмента керноса на Середньому Придністер'ї[31] – з епонімної пам'ятки в Непоротове[32] Сокирянського р-ну

[30] Ковпаненко Г. Поселение предскифского времени у с. Комаров на Днестре. *Скифы. Хазары. Славяне. Древняя Русь*. СПб, 1998. С. 33.

[31] У Непоротові виявлено два уламки від посудин цього типу.

[32] Поблизу Непоротова впродовж 7 польових сезонів експедиція, яку очолювала Л. Крушельницька, дослідила залишки 4 поселень, 2 могильників і 2 городищ, для вивчення

Чернівецької обл., віднайдений у заповненні однієї з найбагатших на матеріали споруді № 23(10)[33]. Остання являла собою напівземлянкову споруду у вигляді двох заглиблених приміщень квадратної у плані форми 4×4 м, які поєднувалися між собою кутами й сягали глибини 1,1–1,2 м. В одному з кутів споруди розміщувався добре збережений жертовник діаметром 1,65 м, який разом із прилеглими спорудами перебував під спільним перекриттям. У самій споруді № 23(10), у якій знайдений уламок керноса, було зібрано понад 3 800 фрагментів кераміки, 1 800 каменів, понад 500 крем'яних відщепів і заготовок, 3 крем'яні серпи, 280 кісток тварин, зокрема корови або бика, великий ріг оленя і кістяні проколки. Тут же зібрано понад 6 000 кусків обмазки. На одному великому уламку посудини збереглися сліди охри, на другому – скупчення великих кісток риби. Крім названих речей, у споруді № 23(10) знайдено керамічну котушку, бронзове шило та фрагмент бронзового псалія[34].

Непоротівський кернос представляв собою широкогорлу вазоподібну посудину діаметром близько 21 см із півкруглими бочками, струнким високим горлом і легко потовщеними розхиленими назовні вінцями. На шийці збереглися сліди відламку прикріпленої до неї келихоподібної пустотілої посудинки з маленьким отвором у бічній стінці при дні. Своєю верхньою частиною ця мініатюрна посудинка «перерізала» вінця (рис. 21, *4*)[35]. На боках кернос орнаментований коліщато-штемпельним врізним декором, який заповнений білою пастою.

По-перше, форма слідів зламу в місці кріплення на шийці й вінцях непоротівського керносу келихоподібної посудинки свідчить, що розглядуваний екземпляр із Непоротова треба віднести до групи ранніх керносів, коли названі келихоподібні посудинки на їх шийці та вінцях ще не еволюціонували у трубо- чи горловидні невеличкі посудинки, які вже виразно відділені від вінець і які, власне, й бачимо на плічках керносів із Великої Олександрівки, Немирова та Жукова (рис. 21, *1–3*). По-друге, з огляду на те, що уламок непоротівського керноса найближчі паралелі

яких було закладено 12 розкопів і траншей площею понад 7 000 м^2. Виявлено десятки наземних та напівземлянкових споруд, кам'яні жертовники, культові захоронення людей і тварин, понад сотню ям господарського призначення. Непоротове, по-суті, залишається на сьогодні єдиною стратиграфічно повноцінною пам'яткою чорноліської культури на Середньому Дністрі, яку впродовж семи сезонів досліджували великими площами. На підставі одержаних даних у співставленні з уже відомими матеріалами виділено непоротівську групу пам'яток чорноліської культури.

[33] Крушельницька Л. Чорноліська культура Середнього Придністровя. Львів, 1998. С. 115, рис. 70, 12.

[34] Там само. С. 110, 116, рис. 71, *10*.

[35] У перших публікаціях в описі цієї посудини вказано, що в цьому місці вінець міг бути прикріплений носик – лійка, на що вказував зроблений тут наскрізний отвір (Там само. С. 115. рис. 70, 12. С. 117).

виявляє до північноіталійських орнаментованих керносів періоду НаВ із поселення *Lago di Ledro* (рис. 21, *5–6*) та дещо менше до посудини з *Wollischofen*, то видається логічним пов'язати появу на Середньому Придністер'ї цього типу керносів саме з тими (або подібними) процесами, які призвели до появи й керносоподібних посудинок у приальпійській зоні[36].

Рис. 20. Графічна реконструкція використання ритуально-обрядових прикрас з Михалківського скарбу

По-третє, враховуючи той факт, що збільшення кількості келихоподібних посудинок при вінцях керносів не залежало від часу, а лише від призначення кожної конкретної посудини, а також те, що великоолександрівський і жуківський керноси представляють собою

[36] Delnef H. Kernos et pseudo-kernos au Britzgyberg (Illfurth, Dep.Haut-Rhin). *Archaologisches Korrespondenzblatt.* 2006. T. 36. S. 215–224; Kusnierz J. Naczynie kultowe (kernos) kultury pomorskiej z Żukowa. *Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині.* 2010. Вип. 14, ryc. 4, *9–10*.

чотиригорловинні (крім центрального отвору) посудини, то логічно припустити, що подібна чотирискладова симетричність у розташуванні келихоподібних посудинок була притаманна й керносові з Непоротова[37]. Якщо це припущення справедливе, то тоді і спосіб «вживлення» келихоподібних посудинок у вінця керносів – рання ознака, відтак можна припустити, що розглядуваний непоротівський екземпляр власне й презентує той ранній тип цих специфічних посудин, з яких пізніше розвинулася форма керносів із Великої Олександрівки, Жукова і, можливо, Немирова.

На сьогодні серед керамічних посудин ритуального призначення, віднайдених на пам'ятках Правобережної України, можна виділити дві групи знахідок. До першої зараховуємо керноси (в загальноприйнятому у вітчизняній літературі значенні) з Великої Олександрівки, Жукова, Немирова й Непоротова (рис. 21, *1–3*). Особливість посудин першої групи – симетрично розташовані обабіч центральної горловини чотири невеличкі посудинки, з'єднані з основним об'ємом керноса наскрізними каналами. Ранні типи цих мініатюрних посудинок можуть бути оформлені у вигляді невеличких келихів, що по всій висоті прикріплені до шийки і вінець керноса (Непоротів) або ж можуть бути оформлені у вигляді циліндричних (трубоподібних) розтрубів, сформованих на плічках і тим самим віддалених від вінець (Велика Олександрівка, Немирів, Жуків).

До другої групи ритуального посуду відносимо керносоподібні посудинки малих і мініатюрних розмірів, засаднича ознака яких, як і правдивих керносів, – обов'язковий принцип «сполучених посудин», тобто наявність у бічних стінках, в основному при дні, наскрізних каналів, через які рідина (?) вільно могла перетікати з одного об'єму в інший. Серед групи керносоподібних посудин виділено два типи. До першого відносимо посудинки, у яких дві (варіант-«а») або три (варіант-«б») горловини ніби «виростають» з одного корпусу (Ясенів – 2 екз., Андрушівка, можливо, Комарів – 2 екз.), тому інша назва таких посудинок – однокорпусні. До другого типу керносоподібних посудинок відносимо екземпляри, які представляють собою поєднання корпусів двох (варіант-«а») або трьох (варіант-«б») окремих посудинок (Дністрівка, яма № 30, Сокілець, можливо, Григорівське городище), в місцях з'єднання яких завжди пророблені або залишені наскрізні отвори чи канали для рівномірного в них розтікання рідини. Усі відомі на сьогодні екземпляри другого типу мають вушка.

[37] Про те, що кількість келихоподібних посудинок на керносові з Непоротова становила чотири, може свідчити те, що відстань між краєм такої посудинки на фрагменті непоротівського керноса і краєм самого черепка, доволі значна. І якщо б таких мініатюрних посудинок на непоротівському екземплярі було більше чотирьох, то на цьому фрагменті черепка місця їх кріплень до шийки й вінець обов'язково би збереглися.

У той час, як названі паралелі до керносів другого типу (Непоротів) перебувають, в основному, у приальпійських областях, то аналогії до чотиригорлих керносів із Правобережної України, які відносяться до першого типу (Велика Олександрівка, Немирів, Жуків), мені відшукати не вдалося. Може скластися так, що керноси другого типу можуть виявитися презентантами речового комплексу суто місцевого ритуального обряду, який набув поширення саме в українському Правобережжі й здійснення якого вимагало саме такого типу посудин.

Для датування непоротівського фрагмента керносу особливо важливий факт виявлення в тій же споруді № 23(10) відламаної лопаті від бронзового трипетельчастого (?) псалія, який подібний до бронзових псалій класичного варіанта типу Новочеркаськ[38]. Однак подіні за формою лопаті мають бронзові псалії й інших типів, зокрема і псалії з вудилами типу Єнджа з Теремців неподалік Непоротова з розвідки Петра Горішного[39]. Псалії зі середньодністровських Теремців донедавна датували серединою VIII ст. до Р. Х.[40], а сьогодні, після уточнення початку періоду НаС1 на 30–20-ті роки IX ст. до Р. Х. за Максом Траксілом (2004), використання бронзових псалій із верболистними лопатями з поздовжнім рельєфним реберцем може вже заходити вглиб першої половини VIII ст. до Р. Х.[41]. Так, лопать бронзового псалія з непоротівської споруди № 23(10) може фіксувати верхню хронологічну межу її використання – не пізніше другої чверті VIII ст. до Р. Х. (причому, ця лопать псалія могла потрапити в заповнення котловану споруди № 23(10) вже під час її засипки разом із залишками з інших об'єктів після втрати цією спорудою первісного функціонального призначення).

Натомість нижня хронологічна межа споруди № 23(10) Непоротова, з огляду на віднайдення в ній згаданого фрагмента орнаментованого керноса (аналогії до якого, в основному, не виходять за межі НаВ3), може укладатися в часові межі не пізніше другої половини IX ст. до Р. Х.

[38] Вальчак С. Б. Конское снаряжение в первой трети I-го тыс. до н. э. на юге Восточной Европы. Москва, 2009. С. 279, рис. 92, *4*.

[39] Горішний П. А. Бронзові вудила з с. Теремці. *Археологія*. Київ, 1978. Вип. 27. С. 55–57.

[40] Metzner-Nebelsick C. Der «Thrako-Kimmerische» Formenkreis aus der Sicht der Urnenfelder-und Hallstattzeit im sudostlichen Pannonien. Rachden–Westf, 2002. T. 1. S. 288, abb. 135(50).

[41] У зольнику № 5 Західного укріплення Більського городища Ірина Шрамко віднайшла дуже подібну (до непоротівської) бронзову лопать із таким же рельєфним реберцем на поверхні, яку п. Ірина використовує для визначення хронологічної позиції горизонту А, вміщаючи його від другої половини VIII ст. до Р. Х. Однак, у зв'язку зі згаданим останнім коригуванням швейцарськими й німецькими дослідниками початку НаС1 для центральноєвропейських областей, нижня дата горизонту А Західного укріплення Більського городища може бути подавнена (якщо вдасться, звичайно, довести коректність застосування центральноєвропейської періодизаційної шкали для пам'яток Лівобережної України).

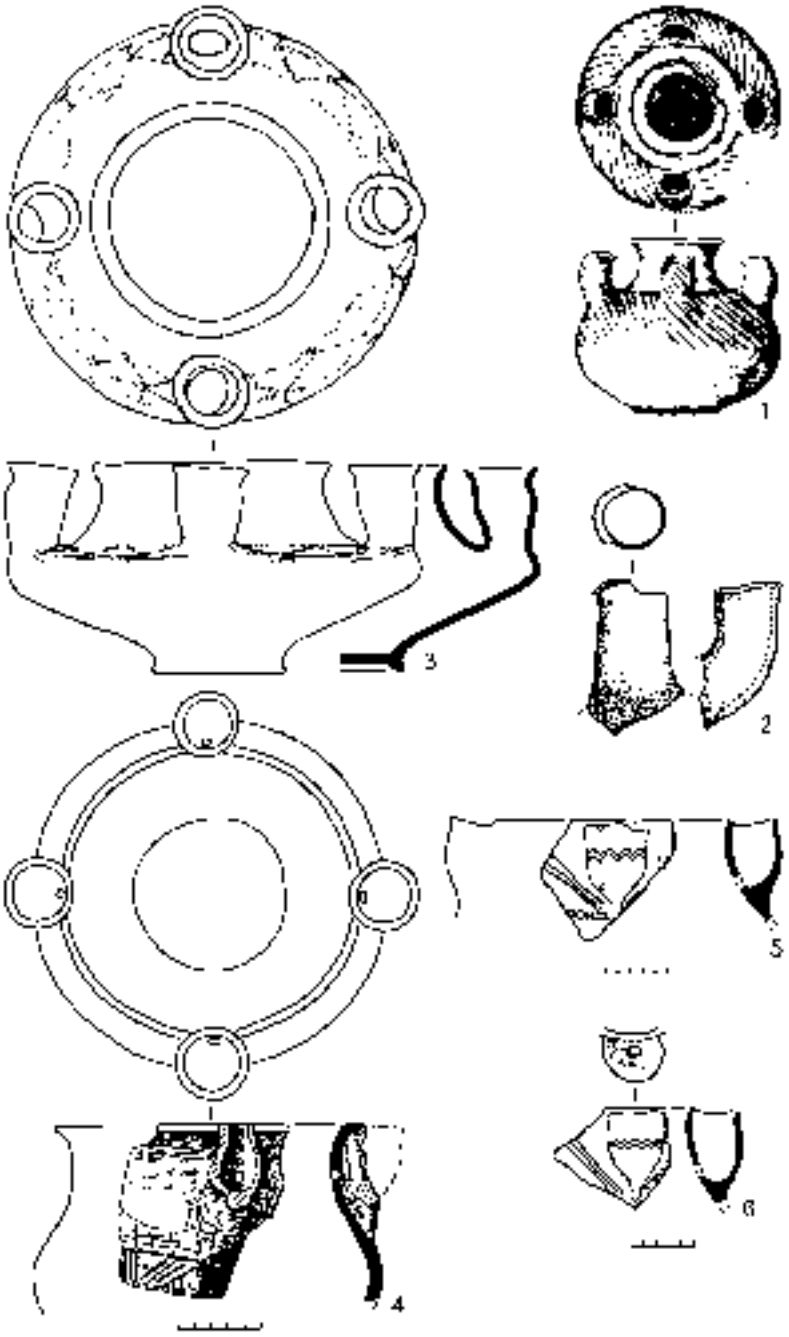

Рис. 21. Чотири Керамічні горлікерносоподібні посудини з пам'яток Непоротівської і Михалківської груп

Останнє передатування керноса з Жукова на кінець НаВ – початок НаС[42] не може бути прийняте, оскільки орнаментика, профільована форма його боків, а головно чітко вимоделюваний кільцевий піддон (рис. 21, *3*) – усе це нетипове для запропонованого такого досить раннього часу. Зрештою й існування в цей час поморської культури, до якої Юрій Куснєж відносить жуківський кернос, надто проблематичне. На мій погляд, одною з основних ознак при визначенні дати керносу з Жукова має бути його орнаментика й наявність у нього кільцевого піддону, який можна трактувати як наслідування кружального посуду, який на Західному Поділлі, згідно з Галиною Смірновою, почали виробляти щойно зі середини VII ст. до Р. Х. Отож, ранішою розглядувана жуківська посудина явно бути не може. Все впирається у проблему появи в Західному Надбужжі найраніших пам'яток поморської культури, яка замінила поширені тут у ранньоскіфський період пам'ятки лежницької групи. Остання, як уже неодноразово зазначала Лариса Крушельницька[43], своєю появою зобов'язана власне потужним впливам тогочасної культури українського Лісостепу, ремінісценції якого згодом й могли виявитися в ранньопоморському матеріалі у вигляді керносу з Жукова.

Повертаючись до іншого різновиду ритуальної кераміки – керносоподібних посудинок із заходу українського Лісостепу, зазначу, що їх поява в цих районах – прямий наслідок кардинальних змін в ідеологічній сфері місцевого населення, яке простежуємо з початку НаС1 і яка заторкнула передовсім поховальну обрядовість і пов'язані з нею ритуальні обряди (наприклад, хоча для попереднього періоду – НаВ3 – знаємо подібні за формою горщички «двійнята» і «трійнята», однак у стінках жодного з них немає наскрізних каналів для рівномірного перетікання рідини (?), що стало важливою складовою під час обрядових дійств щойно в наступному періоді). Отже, впродовж НаВ3 на розглядуваній території ще була відсутня ідеологічна складова, яка, власне, й диктувала вибір форми та конструктивні особливості для ритуального посуду.

Зрештою, саме в період НаС1 у східноальпійському регіоні в середовищі носіїв однієї із культур східногальштатського кола – каледенбергської – у поховальних комплексах з'являються керноси, причому як із численними келихоподібними посудинками на плічках і при вінцях (Rabensburg), які фактично дублюють форму керносів VIII ст. до Р. Х. з Урарту, наприклад, із фортеці Тейшебаїні (Кармир-Блур), так і керноси на високому пустотілому піддоні з двома або трьома посудинками на краю

[42] Kusnierz J. Naczynie kultowe (kernos) kultury pomorskiej… C. 293.

[43] Крушельницька Л. Північне Прикарпаття і Західна Волинь за доби раннього заліза. Київ, 1976. С. 60–72; Крушельницька Л. Взаємозв'язки населення Прикарпаття і Волині з племенами Східної і Центральної Європи. Київ, 1985. С. 124–149.

вінець, наприклад, із курганів I та III з Nove Kosariska у Словаччині[44]. У тому ж періоді HaC1 в ґрунтових могилах східногальштатської культури в Південній Моравії з'являються керносоподібні посудинки у вигляді трьох з'єднаних між собою горщичків, у стінках між якими є спеціально залишені наскрізні канали, через які рідина рівномірно їх заповнювала[45]. Оця «трикорпусність» посудинок на нашій території (Дністрівка, яма № 30; Сокілець; можливо, Григорівка), яка прийшла на зміну дещо раднішим «тригорлим» посудинкам (Ясенів, Андрушівка, Комарів – 2 екз.) виражала, можливо, ту ж саму світоглядно-релігійну ідею, але з певними корективами, внесеними часом.

Для мене в цьому випадку важливо, що територія Середнього та Верхнього Придністер'я, а ширше – заходу українського Лісостепу охопно з Подільською височиною, у період раннього заліза зазнавала відчутних впливів з ареалу східногальштатських культур (рис. 22; 23). І якщо до останнього часу йшлося лише про імпорти чи трофеї, привнесені із приальпійських земель (наприклад, бронзові бритви типу Облековіце та бритва типу Гернбаумгартен із Гончарівки на Львівщині, Лошнева, Петрикова й Зеленчі на Тернопільщині (рис. 6, *3–5*), фібула з Половців із Придністерського Поділля, протоетруський бронзовий шолом із Кремінної у верхів'ях Збруча, зрештою, одна з останніх знахідок східногальштатської культури на заході України – бронзове одновухе пишноорнаментоване ситечко для відціджування вина з кургану у Швайківцях біля Чорткова на Тернопільщині)[46], то тепер маємо підстави говорити про впливи зі східноальпійської зони вже на рівні релігійного світогляду й поховальних звичаїв. Такі впливи не могли бути механічно привнесені на наші землі, оскільки в цьому випадку не йдеться про імпортування ритуальних речей (усі згадані керноси й керносоподібні посудинки із заходу українського Лісостепу вироблені безпосередньо тут, на місці таки місцевими гончарами). Тут ідеться про особливі моменти в ідеологічній сфері, які, судячи з усього, були однаково зрозумілі і мешканцеві Середнього чи Верхнього Придністер'я, і тогочасному населенню приальпійських областей.

[44] Podborsky V. Dejiny praveku a rane doby dejinne. Brno, 2001. S. 191, obr. 101, 21; S. 193, obr. 103, 20.

[45] Stegmann-Rajtar S. Grabfunde der alteren hallstattzeit aus Sudmahren. Kosice, 1992. Taf. 103, 2.

[46] Бандрівський М. Новий ритуальний об'єкт часів скіфської архаїки зі Швайківець біля Чорткова на Тернопільщині (попереднє повідомлення). *Взаємозв'язки культур епох бронзи і раннього заліза на території Центральної та Східної Європи. Збірник наукових праць на пошану Л. І. Крушельницької.* Київ; Львів, 2009. С. 202–235; Бандрівський М. Східногальштатський імпорт – нове джерело для датування курганів середньодністровської (західноподільської) групи (за матеріалами усипальниці у Швайківцях біля Чорткова на Тернопільщині). *Археологічні студії.* Чернівці, 2010. Вип. 4. С. 22–27.

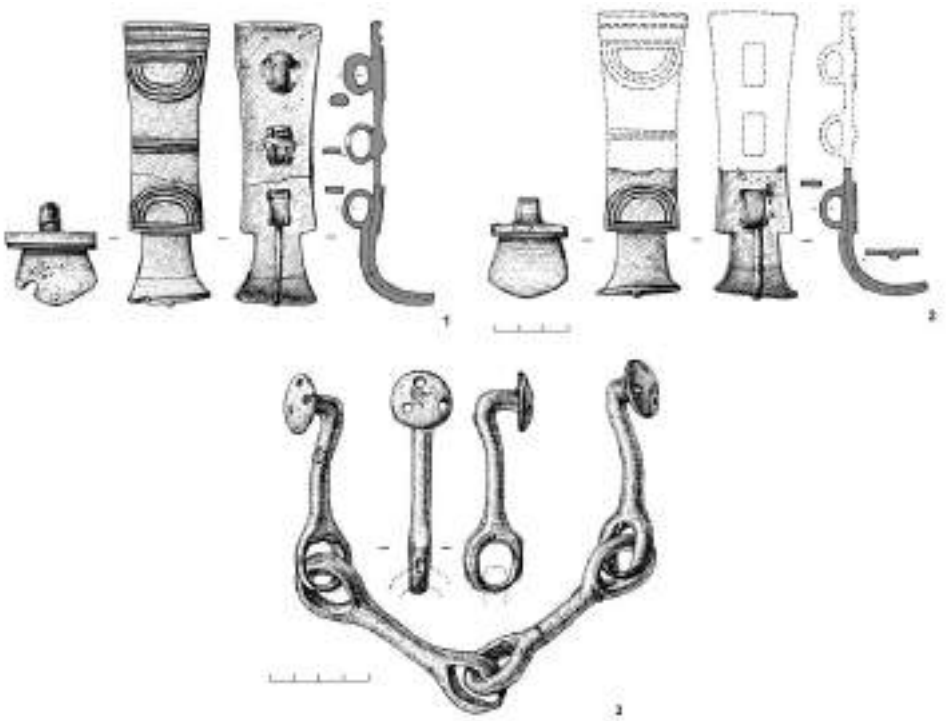

Рис. 22. Бронзові пластинчасті орнаментовані псалії з ритуального комплексу біля Бірок Великих поблизу Тернополя

Ідеологічний аспект у пам'ятках михалківської групи Західного Поділля. Уявлення про те, як у цю «кіммерійську» добу прикрашали себе особи, які мали зв'язок із ритуальними дійствами й духовною культурою загалом, на заході сучасної України чи не найкраще дають золоті Михалківські скарби з околиць Борщева у придністерській частині Тернопільщини. Перший із них знайдений 12 липня 1878 р., а другий – майже на тому ж місці – 20-ма роками пізніше. Серед виявлених тоді речей були: 2 діадеми, нашийна гривна, 4 браслети, 12 фібул-застібок (із них 4 зооморфних), 7 нашивних блях, 2 пастових, скляна, бурштинова і понад 2 000 золотих намистин, навершя ритуального жезла, 4 чаші тощо. Про речі, які потрапили в інші приватні руки, до останнього часу відомостей майже не було.

Для початку кілька слів про те, хто і як віднайшов отой перший Михалківський скарб. Чи не найкраще про це розповів очевидець і, певною мірою, безпосередній учасник усієї цієї історії о. Антін Петрушевич, який у

газеті «Слово»[47] подав такий опис подій у с. Михалків поблизу Борщева на Тернопільщині: «*Після сильних липневих дощів осунувся край пагорба попри дорогу. Сільський пастушок помітив вимулені у ґрунті якісь блискучі предмети і кинувся з вісткою до матері. Та, піднявшись до того місця випорпала із землі близько 6 фунтів жовтого металу. З метою виручити за цю знахідку добрі гроші, жінка подалась до місцевого жида, але той запропонував дуже низьку ціну. Однак, вістка про знахідку вже дійшла до місцового війта та священника, які дали про неї знати поміщику сусіднього містечка Мельниці М. Борковському* [який закупив з рук селян для Музею Дідушицьких у Львові більшу частину скарбу – М. Б.]. *Лише тут виявилось, що згаданий метал не був "жовтою міддю", але чистим золотом без всяких домішок. Між тим, – продовжує о. А. Петрушевич, – жидівське населення, довідавшись про відкриття скарбу, почало далі ритись в місці його віднайдення, думаючи позбирати те, що залишилось від багатого скарбу. Чи увінчались успіхом їхні пошуки – важко сказати… Дуже шкода, що з останньої причини вже не одна важлива археологічна знахідка через свою цінність потрапила в пащу цього ніколи ненаситного Молоха… В минулому місяці* [серпень 1878 р. – М. Б.] *у Львові були порозвішувані плакати з повідомленням, що Михалківський скарб виставлений у міській ратуші і його, за певну оплату, можна оглянути. Справді, – продовжує о. А. Петрушевич, – у скляній вітрині на чотирикутному постаменті я побачив розвішані різного роду золоті прикраси, з яких діадема лежала на верхній частині постаменту… Прийшовши вдруге, я почав описувати ці різнорідні золоті оздоби, які служили колись прикрасами для обидвох статей… Аж раптом почув я за собою строгий голос чиновника виставки, який підійшовши до мене сказав, що зарисовувати виставлені тут речі не можна, оскільки власник залишив за собою право їх першої публікації. Даремно я намагався розтлумачити тому наглядачеві, що виконувати рисунки я не вчився, а роблю лише опис тим речам зважаючи на їх зовнішній вигляд та призначення. Після того, я сховав олівець у книжку, через якийсь час останній раз оглянув виставлений скарб і залишив виставку в надії, що завидливий його господар володіючи правом власності, обнародує детальний опис згаданого скарбу разом із рисунками*»[48].

Зараз же повернімося до тієї низки предметів із Михалківського скарбу, які, найімовірніше, могли належати жінкам, що мали стосунок до релігійних культів. До таких відносимо два ажурно декоровані наручні браслети невеликих розмірів (див. світлину), а також вісім аркоподібних фібул із нанизаними на спинку пустотілими (зокрема прорізними) намистинами і в особливий спосіб прикрашеним щитком-приймачем (рис. 19).

[47] Петрушевич А. Михалково-Днестрянскій кладь. *Слово*, Львів, субота, 2(14) вересня 1878. Ч. 93. С. 1–2.

[48] Там само. С. 1.

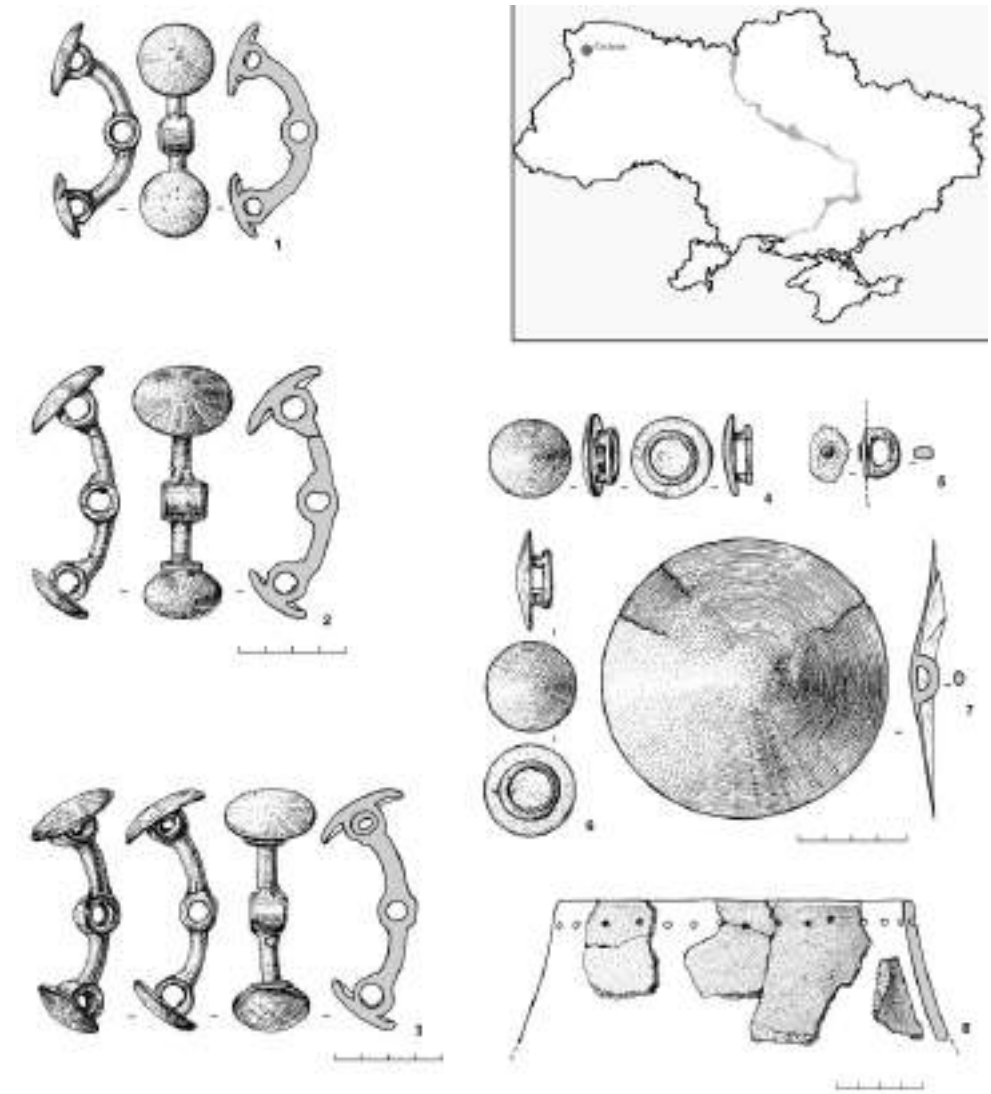

Рис. 23. Скарб бронзових предметів зі Сільця на Західній Волині як приклад вотивних захоронень

Останній на всіх михалківських фібулах наслідує якийсь раніший за часом прототип, ознаками якого були симетричні вирізи з обох сторін щитка-приймача й вертикальне ребро жорсткості вздовж його вісі (рис. 20). При цьому довжина фібул із Михалкова сягала 14 см при ширині близько 8 см. Припускаю, що цей тип михалківських аркоподібних фібул був лише окремим елементом у значно складніших за формою нагрудних прикрасах, найскладніші з яких могли налічувати до трьох фібул, з'єднаних між собою

«гірляндами» відповідно підібраних намистин (рис. 20). До такого припущення спонукає, як видається, той факт, що голки в більшості михалківських фібул мають чітку дугоподібну, вигнуту донизу форму (так прогнутися вони могли лише від додаткового навантаження), у той час, як, скажімо, фібули аналогічного типу, розміру й навіть металу з угорського Фокору мають прямі голки. Натомість, голки михалківських фібул спеціально були зроблені довшими – власне з урахуванням їх прогину під вагою нанизаних на них разків намиста. Виходячи з чисельності таких фібул у Михалковому, видається можливим говорити про три комплекти, до складу яких могли входити багатоскладові нагрудні прикраси розглядуваного типу. Про існування в центральноєвропейських областях на початку періоду раннього заліза подібного типу багатоскладових прикрас власне як нагрудної оздоби (зокрема із залученням «гірлянд» з нанизаних намистин або ланцюжків) свідчать численні знахідки. Причому кількість фібул на одязі сягала чотирьох, три з яких розміщувалися на плечах і посередині (рис. 20).

Аркоподібні фібули подібні до михалківських, на думку провідних фахівців, побутували в Південно-Східній Європі щонайпізніше до VIII ст. до Р. Х. Про це свідчить відкриття подібного типу фібул на низці болгарських пам'яток, а головно – на Адріатичному узбережжі: з околиць Яньево біля сербського Косова і з Рудовці біля Орашаца в тій же Сербії, які так само подібні за схемою, але, безсумнівно, менше декоровані порівняно з михалківськими.

Вже не одне десятиліття дослідники різних країн вивчають археологічні культури початку періоду раннього заліза на заході українського Лісостепу. Абсолютна більшість праць на цю тематику присвячена майже виняткова принципам виокремлення основних ознак кожної з цих культур, типології речей, особливостям поховального обряду, проблемам хронології і періодизації. Однак майже неопрацьованою до сьогодні залишається т. зв. календарно-астрономічна проблема, тобто місцевих пам'яток, пов'язаних зі спостереженнями за небесними світилами, вимірами часу й різними способами фіксації цих спостережень.

Особливо цікава – числова лунарна закономірність на золотих зооморфних платівках і т. зв. діадемі з Михалківських «скарбів», яка значно доповнює усталені уявлення про символіку та значимість для духовної культури михалківських коштовностей.

На зв'язок частини предметів із цих золотих Михалківських коштовностей з релігійними культами того часу, зокрема солярними й лунарними, вперше чітко вказав проф. Ігор Свєшніков, пишучи, що «*особливу групу символів і речей з Михалкова слід розглядати як пов'язану з культом сонця і води…*»[49]. Нещодавно колега зі Словенії (учениця відомого

[49] Свешников И. О символике вещей михалковских кладов. *Советская археология.* Москва, 1968. № 1. С. 10–27.

німецького проф. Бернарда Гензеля) пішла далі й висловила припущення, що на Михалківських зооморфних пластинах представлена числова закономірність пов'язана зі змінами фаз місяця[50], а ширше – із лунарною символікою (3×7=21), календарем і ритуальними обрядами, що не могло залишитися непоміченим[51].

Рис. 24. Залишки усипальниці під насипом кургану у Швайківцях поблизу Чорткова на Тернопільщині (розкопки автора)

Спершу розглянемо числові закономірності в «орнаментації» зооморфних Михалківських пластин. Із великої колись колекції винятково вартісних старожитностей з того місця на сьогодні уціліли найімпозантніші вироби. По-перше, це велика пластина у вигляді вовка, що чатує, з широко роззявленою пащею і довгим висолопленим язиком, тіло якого вкрите 14-ма трилистними розетками, 7-ма чотирилистними розетками, 4-ма великими медальйонами з чотирилистою розеткою у центрі і 3-ма качиними голівками, зверненими в ліву сторону (проти руху сонця) у вигляді тетраскела, тобто «символа вічного обертання». Цікаво, що такі ж чотирипелюсткові розетки, які є в центрах названих, можливо, солярних медальйонів, цілком зумисне згруповані на пащі звіра (шість таких розеток) і

[50] Terzan B. Kaukasisches Symbolgut… S. 190–216.

[51] Бандрівський М., Крушельницька Л. Золоті Михалківські скарби… С. 45.

остання – сьома – на згині задньої лапи «великого михалківського вовка». Решта його тіла – загривок, верх і низ живота, хвіст і згин передньої лапи – вкрита такого ж розміру, але трипелюстковими розетками. По-друге, ще дві, але менші, які зображають вовків теж із широко розз'явленими пащами, також на тілі «прикрашені» майже аналогічними за формою розетками-символами й медальйонами. Але ці менші за розмірами «михалківські вовки» і зображень на собі мають удвічі менше: якщо на «великому вовкові» солярних медальйонів було чотири, то на «менших» – лише по два на кожному зі звірів. Якщо на «великому вовкові» було 14 трипелюсткових розеток, то на кожному з «малих» – лише по 7. Відмінність між зазначеними зооморфними пластинами також й у тому, що на тілі «малих вовків» цілком відсутні чотирипелюсткові розетки (вони є лише в центрі кожного з медальйонів). Треба особливо наголосити, що пащі в усіх трьох «михалківських вовків» хоча і широко відкриті, але не оскалені, у цих пащах немає задемонстрованого хижацтва, а навпаки, кінці їхніх пащек грайливо відігнуті назовні, що віддалено нагадує, як це не дивно звучить, дзьоби водоплаваних птахів.

Окреме образне й ідейно-смислове навантаження мала, очевидно, ще одна, четверта зооморфна, золота платівка-фібула з Михалкова, яка зображає собаку з розвернутою назад голівкою з розз'явленою пащею і високо піднятим хвостом[52]. З усіх зооморфних михалківських зображень лише на цій платівці у вигляді собаки представлена парна кількість: два великі медальйони із вписаними всередину трипелюстковими розетками, сім окремо розміщених на тілі таких же трипелюсткових розеткок й однієї чотирипелюсткової розетки припасованої по центру тулуба собаки.

Можна припустити, що михалківські золоті пластини із зображеннями вовків представляють собою не реальних земних звірів, а є зримим уособленням чогось вищого, ірреального, пов'язаного, швидше за все, з небесною сферою (небозводом) і рухомими світилами. У цьому випадку тіло такого «піднебесного звіра» виступає в ролі сакрального фону, на якому нанесені відповідні (й зрозумілі тогочасним глядачам) символи-знаки у вигляді розеток та медальйонів. Причому особливу роль у цьому відігравала не лише їх форма і кількість, а й місце на тварині, на яке їх уміщували. Припускаю, що ці чотири медальйони на тілі найбільшого «михалківського вовка» символізують чотири пори року. При цьому качині голівки в середині можуть символізувати трикедадні місяці. Згруповані в тетраскел качині голівки унаочнено підсилюють ідею постійного обертання, вічного руху. Що ж у такому випадку могли символізувати 14 трипелюсткових і 7 чотирипелюсткових розеток на тілі «найбільшого михалківського вовка»? З огляду на сучасне їх розуміння, на це питання можлива двояка відповідь: по-перше, 7 чотирипелюсткових розеток, зважаючи на їх підкреслену у формі

[52] Бандрівський М., Крушельницька Л. Золоті Михалківські скарби… С. 13; С. 42–44.

чотиризначність, можна помножити (7×4=28), що в сумі дає близьку до лунарних значень цифру; по-друге, 14 трипелюсткових розеток на тілі найбільшого зображення вовка можуть бути символами зірок чи нескінченості зоряного неба, оскільки цими трипелюстковими розетками вкрита не якась частина тіла, а вся вільна між медальйонами його (тіла) площа. Натомість сім чотирипелюсткових розеток, які ніби «маркують» собою широко розз'явлену пащу вовка, зокрема і одна з них у досить несподіваному місці – на згині задньої лапи, можуть бути символами семи планет («блукаючих» зірок), які саме в такій кількості (сім) були відомі стародавнім цивілізаціям від найдавніших часів. Цікаво, що таких окремо розташованих чотирипелюсткових розеток на інших зооморфних михалківських платівках немає. Відсутні вони і на т. зв. михалківській діадемі, що може бути додатковим свідченням про їх виняткове смислове (як символів планет) навантаження. Заторкуючи питання символіки знаків на згаданій платівці зі зображенням собаки, можу висловити здогад, що присутні на її тулубі сім трипелюсткових розеток – все той же символ небозводу (хоча можливий і лунарний підтекст такої кількості). Натомість великі медальйони на зображенні «михалківського собаки» можуть бути символами ранкової і вечірньої зорі. Таких медальйонів із трипелюстковими розетками в центрі немає ні на інших зображеннях звірів із Михалка, ні на т. зв. михалківській діадемі.

Не можу не відзначити ще одної цікавої закономірності: 14 трипелюсткових розеток на «великому михалківському вовкові», будучи помноженими на «3», дають у сумі 42. І саме таку ж цифру становить кількість трипелюсткових розеток на нижньому ряді діадеми[53]. Іншими словами, ця цифра в числовій символіці михалківських речей могла мати якесь особливе значення. У центральному ряді знаків михалківської діадеми розміщено 19 однотипних фігур у вигляді концентричних кілець із трипелюстковими розетками в центрі кожної з них. Самі ці концентричні фігури розмежовані 18-ма трипелюстковими розетками. І в першому, і в другому випадку ця символіка може мати зв'язок з обрахуванням чи фіксацією якихось астрономічно важливих моментів у лунарному циклі (про якусь солярну символіку тут не йдеться, оскільки в них відсутня чотиризначність і парність, притаманна зображенням, пов'язаним зі Сонцем. Також можливо з якимись уявленнями про фази місяця або ж про якісь місячні цикли пов'язаний верхній ряд зображень на полосі т. зв. діадеми, представлений 18-ма вписаними одне в одне концентричними колами (по три в кожному).

[53] Ця складність у побудові зображень збільшується («наростає») від нижнього краю т. зв. михалківської діадеми до її верхнього, увінчаного складно профільованими фігурами. Можна припустити, що цей напрям ускладнення побудови фігур – знизу до верхнього краю – також віддзеркалює якусь календарно-астрономічну схему.

Рис. 25. Загальний вигляд на підкурганні споруди у Швайківцях на Тернопільщині (дослідження автора)

Якщо графічна реконструкція втраченої частини «михалківської діадеми» правильна, то в такому разі її верхню частину увінчували би фігури у вигляді дев'яти здвоєних пар бичачих рогів із трьома виступами в центрі (дев'ять таких пар рогів зверху, і ще дев'ять таких же знизу, що в сумі також дає «18»). Поміж цими здвоєними парами бичачих рогів, які підносяться над верхнім краєм «михалківської діадеми» і в яких я схильних вбачати символ жертовника[54], розміщуються попеременно 10 не менш виразних і більш реалістичних фігур у вигляді лунарних стовпів (поклоніння ?), які завужуються доверху і кожен з яких увінчаний горизонтально розташованим півмісяцем. Ця особливість зображати місяць не у природному положенні, а в горизонтальному, не випадкова й особливо притаманна цивілізаціям Близького Сходу (наприклад, аналогічне розташування півмісяця Ігор Свешніков наводить на асиро-вавилонських циліндрах із зображенням місячного божества). При цьому на одному з них ідол божества має вигляд лежачого півмісяця на високій орнаментованій поперечними полосами конічній колоні-підставці, яка, як правильно відмітив свого часу Іго

[54] Краї жертовників у цивілізаціях Передньої Азії, Східному й Центральному Середземномор'ї оформляли в той час саме у вигляді рогів.

Свешніков, дуже вже нагадує «підставки» півмісяців на розглядуваній «*михалківській діадемі*»[55]. Досить неочікувано, але найближчі аналогії горизонтального зображення місяця на михалківській «діадемі» відкрито нещодавно у скарбі початку ранньозалізної доби (період HaD ?), виявленому біля с. Голомча в Надсянні, неподалік витоків р. Дністер і р. Стрий[56]. Причому серпанок молодого місяця зображений на цих, як припускаю, ритуальних підвісках також у горизонтальному положенні й навіть має гофровану поверхню. У сусідніх і навіть більш віддалених європейських культурах того часу подібних виробів із чітко зазначеною в такий спосіб лунарною символікою не знайдено, тому на сьогодні єдиною аналогією продовжує бути михалківська «діадема» зі зображеними на ній 10-ма молодими серпанками на конічних гофрованих підставках.

Припускаю, що всі ці маніпуляції з числами, простежені на окремих коштовних виробах із Михалкова, не випадкові, а є наслідком добре обдуманої системи тривалих спостережень, розрахунків, а відтак – ідеологічних та релігійних поглядів й уявлень. Усі ці знання, здобуті внаслідок тривалих спостережень за небесними світилами, мусіли якось фіксуватися, до дого ж не лише на культових предметах, які найімовірніше використовували під час ритуальних священнодійств (до таких відносимо згадані золоті платівки у вигляді михалківських вовків, собаки, діадеми тощо), але – і це особливо важливо – вже в той час в археологічній культурі михалківського типу, яка прийшла на Середнє і Верхнє Придністер'я із Правобережного Лісостепу, була дуже розвинута система фіксації та передачі інформації, виражена в десятках специфічних комбінацій геометричного плану[57].

У пошуках аналогій лунарних і солярних зображень на Михалківських речах, не можу не привести, мабуть, найголовнішої з них – зображення «Володарки звірів» на амфорі з Беотії (близько 680 рр. до Р. Х.), де обабіч жіночої постаті стоять два звіра (вовки або собаки) з великими розз'явленими пащами та висолопленими язиками, чим однозначно нагадують михалківських «вовків». Над цими звірами (що на амфорі з Беотії) і навіть під ними зображена символіка небесних світил, а також водоплавні птахи (пор. із качиними голівками на михалківських медальйонах). Більшість із цих символів представлена правообертовою свастикою.

---

[55] Свешников И. О символике вещей… С. 11, 13. Рис. 2, *2*.

[56] Т. зв. скарб біля Голомчі знайдений у ліпній посудині, прикрашеній наліпним або відтягнутим карбованим пружком. У горщику було 300 «прикрас» і їх фрагментів, 8 підвісок, які складалися з кількох або кільканадцяти підвішених елементів, і 14 скляних намистинок

[57] Бандрівський М. Про функціональне призначення окремих зображень на кераміці з поховань і ритуальних комплексів ранньозалізного віку з Українського Правобережжя. *Історія релігій в Україні. Науковий щорічник.* Львів, 2009. Кн. 1. С. 25–36.

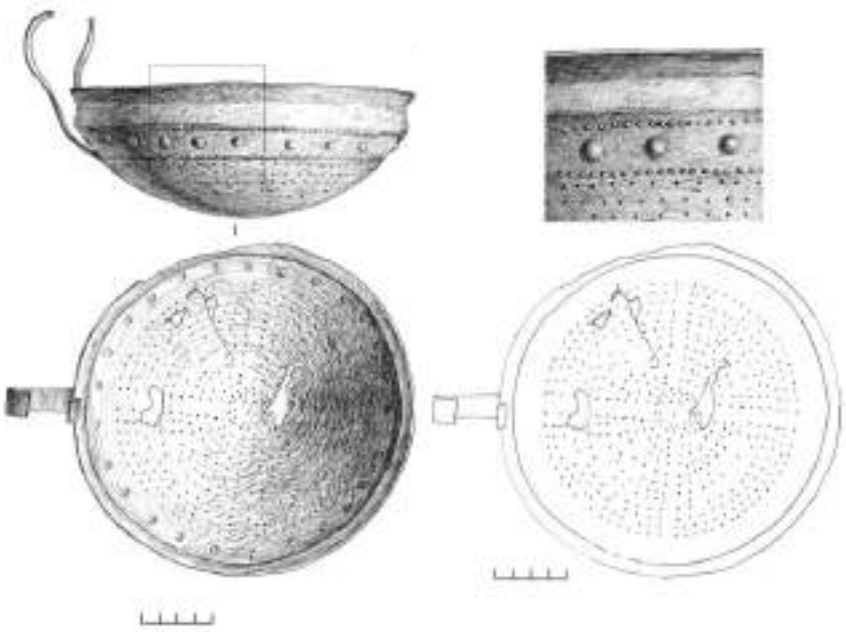

Рис. 26. Бронзове ситечко для відціджування вина з солярним хрестоподібним символом на дні (з кургану у Швайківцях із розкопок автора)

Паралелі до михалківських «вовків» і «діадеми» в асиро-вавилонських старожитностях та проблема мотивації створення й функціонального використання речей із Михалкова. Які попередні висновки можна зробити із запропонованого аналізу числових закономірностей на окремих Михалківських речах? По-перше, з огляду на те, що аналогій такому художньому стилю (в якому виконані зображення михалківських вовків, собаки і т. зв. діадеми) до сьогодні не знайдено, то дослідники майже одностайні щодо місцевого автохтонного виготовлення цих речей. По-друге, визнавши за цими речами автохтонне походження, тим самим треба визнати за місцеве і їх календарно-астрономічну символіку. Остання не є скопійованою з арсеналу знань, скажімо, тогочасних передньосхідних цивілізацій (хоч таке припущення можливе), а є наслідком тривалих напрацювань не одного покоління, які таки спромоглися випрацювати цілісну й добре продуману систему фіксації основних точок руху небесних світил і створити на цій базі календар. По-третє, створенню календаря та накопичення інших знань про цикли й окремі явища на небозводі могли послужити щонайменше три обставини: 1- спостереження за рухом небесних світил, а відтак розробка календаря була необхідною умовою для визначення точного часу здійснення жертвоприношень, занесення молитов тощо, оскільки передчасне або ж запізніле здійснення цих обрядів

могло розгнівити божество, що було рівнозначним занепаду місцевого суспільства; 2- регулярні (систематичні) спостереження за сонцем, місяцем, планетами й зірками – також необхідна умова для визначення часу поховання тіл можновладців того часу, спираючись при цьому на дату їх кончини. Навіть місця упокоєння таких видатних особистостей або ж поминально-обрядові комплекси на їх честь у той час на Західному Поділлі та Покутті споруджували з обов'язковим використанням (орієнтацією) на ті чи ті точки екліптики небесних світил[58]. Зумисна орієнтація таких споруд на певні точки горизонту мала на меті, крім всього іншого, також сприяти полегшенню тих випробувань, яких зазнавала душа конкретного можновладця після виходу з тіла. Стан окремих кістяків та стан і розташування супровідного інвентаря у таких поховально-поминальних комплексах на Поділлі в період раннього заліза дають підстави для припущень, що і з тілом померлого проводили відповідні маніпуляції перед тим, як відпровадити його в останню путь. І припускаю, що без врахування розміщення зірок на небі, як і без найсприятливіших для таких маніпуляцій фаз місяця, тут не обходилося.

Згодом ці навики в астрономічних спостереженнях під час влаштування наземних гробниць (?) і заупокійних храмів бачимо в місцевих пам'ятках Середнього Придністер'я за римського часу. Про це свідчить, наприклад, т. зв. святилище обсерваторного типу в с. Долиняни поблизу Хотина на Чернівеччині, де простежена ціла система спеціально вкопаних, розташованих на певній відстані один від одного, стовпів й особливості їх розташування у плані, які не спричиняють сумнівів у зв'язку їх розташування з положенням небесних світил.

Отож, підсумовуючи спроби визначення семантичного навантаження, яке могли мати зооморфні михалківські платівки, т. зв. діадема й інші, можу припустити велику ймовірність використання цих предметів у ритуалах, пов'язаних із лунарними циклами, стихією води, а головно – з якимсь верховним божеством, образним втіленням якого була жіноча іпостась. Припускаю, що це жіноче божество, із вшануванням якого пов'язуємо частину Михалківських коштовностей, що мають яскраво виражену лунарну символіку, було однаково зрозумілим і місцевій лісостеповій спільноті того часу, і населенню передньосхідних цивілізацій. Відомо ж бо, що у

[58] Як приклад, можна навести комплекс другої половини VII ст. до Р. Х. у с. Перебиківцях Хотинського р-ну Чернівецької обл., яку дослідила Галина Смірнова. Центральна вісь розкопаної тут великої кам'яної споруди розміром 10,1×10,5 м (площа 106 м^2) точно орієнтована вздовж осі північ–південь. Свої закономірності в орієнтації відносно сторін горизонту мають також понад два десятки стовпів (опор ?) товщиною до 0,4–0,5 м, які чомусь розміщені навіть у центральній частині споруди. Не менш складні за планом і конструктивними особливостями споруди, пов'язані з поховальними культами середини – другої половини VII ст. Р. Х., я виявив у с. Швайківці і с. Коцюбинчики Чортківського р-ну Тернопільської обл. у 2007–2009 рр.

фінікійських та близьких до них спільнотах на початку доби раннього заліза жіночим божеством, наділеним лунарними функціями, була богиня Таніт – аналог богині місяця Астарти (Іштар), найвживаніші епітети якої – «прикраса (лик) Баала», «небесна діва», рідше – «велика мати»[59]. Фінікійську Астарту, пов'язану з місяцем і Венерою, вшановували як «Божественну мати», що дає життя[60]. Під іменем Астарти в той час, за свідченням Філона з Біблосу, уявляли жінку з рогами, які символізують півмісяць під час осіннього рівнодення[61]. Зазвичай Астарта тримає в руках хрестоподібний жезл і оплакує свого чоловіка (сонце), стоячи на місячному серпанку в оточенні зірок. Так, у сирійців із м. Гієраполя богиня Астарот повністю ототожнювалася із блискучою планетою і зображалася величавою жінкою, що в одній руці тримає смолоскип, а у другій – вигнутий у вигляді хреста «анха» – жезл, який більше відповідав атрибуту давньоєгипецької Ісіди. Вавилоняни ж поклонялися Іштар (Астарті), пов'язуючи її культ із Венерою (вечірньою зорею), яка була третьою в астрономічній тріаді сонце – місяць – Венера. З огляду на те, що царі в Сидоні були верховними жерцями Астарти, а їхні дружини – жрицями, то щось подібне можемо припустити і щодо власників розглядуваної частини Михалківських «скарбів» (зокрема носіїв зооморфних платівок, т. зв. діадеми, кількох фібул із подібною символікою тощо), тобто можливим використанням цих предметів у ритуалах, пов'язаних із божеством, яке мало подібні (до Астарти/Іштар чи Таніт) функції.

[59] Таніт вважали дружиною бога Баал-Хамона, небесною покровителькою війни, непорочною богинею-матір'ю і – менше – символом родючості. Емблемою фінікійської богині Таніт була трапеція, перекрита зверху горизонтальною лінією (цікаво, що підвіски подібного типу численно представлені в Сабатинівській культурі українського степу і в деяких суміжних культурах і групах українського Правобережжя. Наприклад, одна з найбільш західних (на нашій території) знахідок таких підвісок походить з околиць с. Держів Миколаївського р-ну Львівської обл.

[60] У Святому Письмі Астарту названо богинею місяця та «Царицею неба» (Єрем. 7, 18; 44, 17 і наст.).

[61] Саме таке зображення Астарти – з рогами, відоме на монетах того часу. З огляду на присутність на її голові пари рогів, виникла, як припускають, інша назва Астарти – Аштерот-Карнаїм, тобто «Астарта з рогами» (пор.: Бут. 14:5). У зв'язку з цим уже в зовсім іншому світлі постає перед нами проблема трактування спарених пар рогів на верхньому краю михалківської «діадеми», які перемежовані зображеннями горизонтального півмісяця. Швидше за все ці фігури зі спареними парами рогів – зриме уособлення цієї великої богині, символізуючи собою жертовник на її честь. Що ж стосується жорстокості культу згаданої асирійської богині Іштар (Астарти), з аналогом якої на наших землях могли би бути пов'язані окремі речі Михалківських «скарбів», то Лукіан, якому приписують опис цієї великої сирійської богині, повідомляє, що в уже названому м. Гієраполі біля Ливану, батьки, які хотіли позбутися своїх дітей, скидали їх із великої стіни храму, що існує донині, який був присвячений богині Астарті зі словами: «Це бики, а не діти».

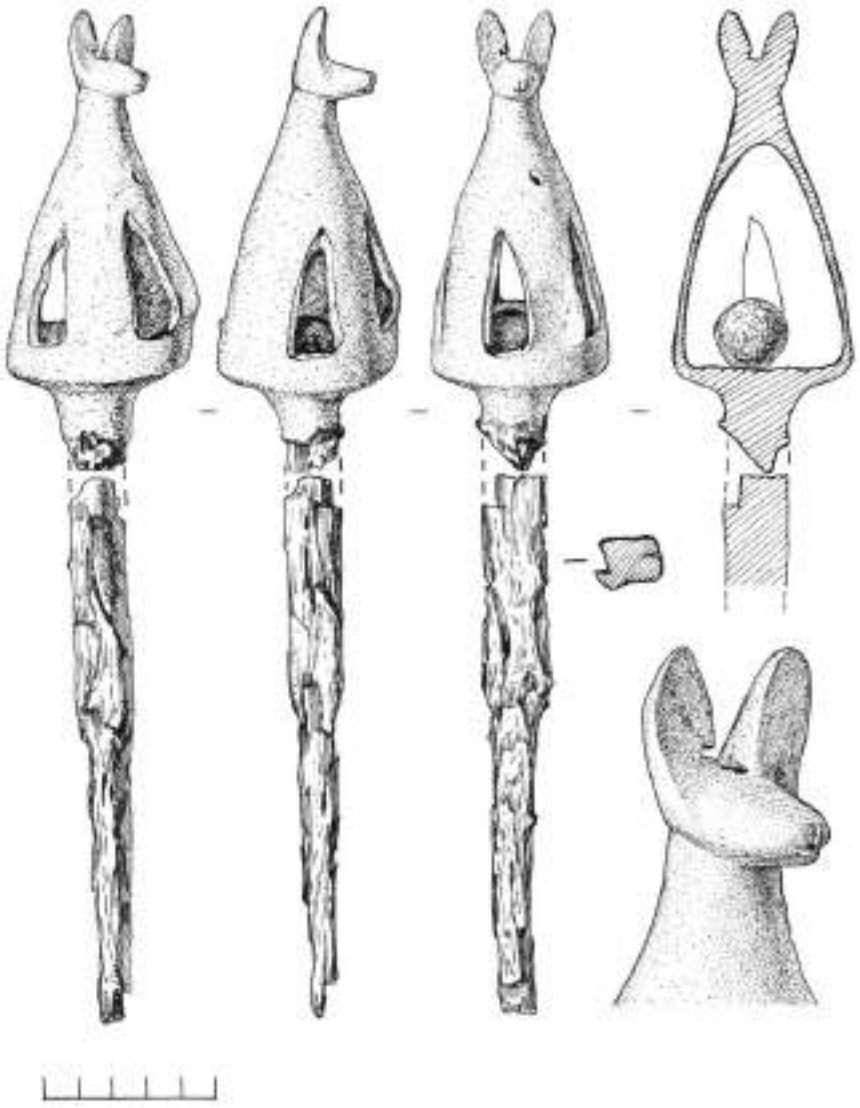

Рис. 27. Прорізне зооморфне навершя на залізному стержні з кургану в Коцюбинчиках 2 поблизу Гусятина на Тернопільщині (з розкопок автора)

Й, останнє, щодо порушених тут питань, пов'язаних із «небесною символікою» михалківських коштовностей, зокрема функціональним використанням деяких із них. По-перше, з огляду на встановлений зв'язок зооморфних платівок, т. зв. діадеми й інших речей із Михалкова з культом божества, що мало чітко лунарну символіку й одним з імен якого, судячи з усього (за аналогіями), було «Небесна Цариця», починає набувати більш реальних обрисів припущення про те, що частина михалківських золотих

предметів могла перебувати на скульптурі чи фігурі цього божества. А, отже, основне призначення т. зв. діадеми, чотирилистої розетки, захисних наруч, фаларів, багатьох намистин та іншого[62] з Михалкова було прикрашати сакральну скульптуру в якомусь храмі чи святилищі. Кого ж могла зображати ця скульптура (або ж її аватара ?)? Відповімо, що на цьому етапі досліджень ніщо не заважає вбачати в ній (скульптурі чи ідолі/божищі) одну з найшанованіших богинь у скіфському пантеоні – Аргімпасу. У замітках після подорожі Скіфією Геродот співставляв богиню Аргімпасу з давньогрецькою Афродітою Уранією, яка, будучи однією з дев'яти муз, вважалася покровителькою астрономії, а в мистецтві її зображали з небесною кулею, глобусом і стилюсом.

По-друге, з огляду на іконографію у зображенні подібних божищ того часу, зокрема на віднайдення бронзової платівки із зображенням «Небесної Цариці» на обкладці дишла з південної гробниці кургану 1 на Краснознаменському могильнику, а також пряму паралель до образу цієї богині на золотому браслеті з другого склепу в Німруді[63], припускаю, що й божество, яке мало на собі частину михалківських коштовностей, теж могло представляти (може, трохи збільшену ?) подобу жінки, голову якої міг увінчувати високий головний убір (як в асиро-вавилонському чи малоазійському пантеонах) у вигляді тіари. Остання зазвичай представляла собою гладкий твердий клобук, який у розглядуваному випадку міг бути доповнений найефектнішими речами з Михалкова – з т. зв. діадемою і чотирилистою розеткою зверху. У середній частині тіари могли бути прикріплені сім круглих орнаментованих фаларів, а внизу – пара бичачих рогів, які могли облягати її по зовнішньому краю, сходячись кінцями над чолом. У доповнення до головного убору та лицевих прикрас у подібному стилі могли бути скомпоновані й нагрудні прикраси. Наприклад, композиційно було б гармонійним мати на грудях разки намиста, а на обох плечах – по великій аркоподібній ажурній фібулі. У той же час зап'ястя божища могли бути прикрашені парою золотих наруч із Михалкова, які, будучи нещодавно відреставрованими, зберігаються сьогодні у Відні у Природничому музеї.

[62] Припущення про те, що частина речей із Михалківських «скарбів» могла перебувати на якомусь ідолі чи божищі, спричинене співставленням розмірів окремих речей із Михалкова, наприклад, т. зв. діадеми, яка навіть у збережених частинах (не кажучи вже про втрачені фрагменти) за своїми розмірами явно завелика як на людську голову, на що вже вказано в літературі (Бандрівський, Крушельницька, 2012. С. 54–55). Також і дві найбільші михалківські аркоподібні ажурні фібули (Там само. С. 16, рис. 5, 1, 4; іл. 7, 1) і пара золотих, пишно декорованих, наруч величиною перевершували звичні для таких речей розміри.

[63] Другий склеп у Німруді вміщав поховання двох цариць: дружини Тиглатпаласара III (744–727 рр. до Р. Х.) Яби і дружини Саргона II (721–705 рр. до Р. Х.) Аталії. Зображення на браслеті з цього склепу майже тотожнє із вже згаданим зображенням на платівці із краснознаменського кургану 1, на яких зображено одну й ту ж постать: богиню у профіль у високій «рогатій» тіарі, голова якої перебувала між кільцем променів, виступаючи за їх межі.

Так, зважаючи на безпосередній зв'язок вшанування згаданої близькосхідної богині з небесними світилами, можу припустити, що й на заході українського Ліостепу в той час могло відбуватися щось подібне і тут могло вшановуватися своє місцеве «скіфське» божество, наділене лунарними й військовими функціями, назву якого Геродот передав як богиня Аргімаспа. А наявність у тутешніх – раніших за часом – археологічних культурах типу Сабатинівки (тобто, ще з часів «народів моря») якогось жіночого божества з виразними лунарними функціями, а отже, і систематичними спостереженнями за небесними світилами, вже не може викликати сумнівів.

Віддзеркалення аспектів духовної культури в пам'ятках західноподільської (середньодністровської) групи. Виявлення та дослідження пам'яток релігійних культів у культурах «скіфського кола», належить до тих проблем сучасної археології, які чи не найбільше спричиняють дискусії. Це й не дивно, оскільки виходячи «за межі» аналізу речового комплексу, дослідник-археолог вторгається у малокомфортне для нього середовище абстрактного і, нерідко, історично-тендеційного. Звідси й різноманітні ризики, з існуванням яких мушу погоджуватись під час інтерпретації матеріалу. А, власне, на перехресті досліджень давніх релігійних культів, тогочасного світосприйняття та обрядів – з одного боку, й археології – з другого, може критися більш-менш об'єктивна як для сучасних умов наукових досліджень відповідь про призначення та роль конкретного археологічного об'єкта в тогочасному суспільстві.

У більшості статей, які з'явилися останнім часом і в яких дискутують питання ранньоскіфської матеріальної й духовної культури, майже не згадані пам'ятки Середнього Придністер'я, що найчастіше називають західноподільською групою скіфської культури. Таке відношення провідних скіфологів до пам'яток середньодністровського регіону та справедливих сумнівів у їх скіфській належності перестане дивувати, коли згадаємо, що, крім широко пропагованого в радянський час припущення Тадеуша Сулімірського про ірано-кочівницьку належність носіїв західноподільських курганів (фактично, у цьому своєму припущенні знаний львівський професор лише пристосував до західноукраїнського регіону відому всім концепцію Михайла Ростовцева), існувала ще одна, на мій погляд, незрівняно сильніше аргументована концепція. Йдеться про майже призабуту на сьогодні наукову розробку Вадимом Щербаківським проблеми етнокультурної належності населення Правобережної України в період раннього заліза, основні засади якої наш видатний учений виклав у низці праць[64]. На його думку, носіями культури ранньозалізного віку на теренах сучасної Київщини, Поділля, Галичини й Буковини могли бути агатирси. Це припущення визнав за слушне і підтримав Ярослав Пастернак, який також

[64] Щербаківський В. Українська протоісторія. *Наша культура. Науково-літературний місячник* 1936. Березень. Кн. 3 (12). С. 429; Пастернак Я. Археологія України. Торонто, 1961. С. 43.

вважав, що «*агатирси Геродота під кінець VI ст. до нар. Хр. перейшли з України на захід, у Семигород, і поселилися над горішнім бігом р. Марошу*»[65]. Хотілося б особливо відзначити, що концепція локалізації агатирсів на Правобережжі оприлюднена В. Щербаківським ще за три десятиліття перед публікацією низки праць відомого німецького дослідника Генріх Коте, де той прийшов до дуже подібних поглядів на етнічну належність «доскіфського» населення Дніпро-Дністровського межиріччя[66].

Цікаві матеріали щодо вказаної проблеми дає аналіз поховального обряду на Західному Поділлі. Ні захоронень із кіньми, ні катакомб, ні могил із підбоями, які вважаються своєрідними реперами ранньокочівницької культури, на території поширення західноподільської групи досі не знайдено. Натомість тут широко представлені поховальні (або ж поховально-поминальні) споруди у вигляді чотирикутної у плані склепу стовпової конструкції. Засадничо помилково вважати такі підкурганні дерев'яні склепи, як це робить у численних статтях Г. Смірнова, ознакою кочівницької культури. Дослідниця не враховує того, що в розглядуваний період HaC–HaD носії різних культур Центральної й Південно-Східної Європи ховали представників своєї військової аристократії саме в подібного типу підкурганних спорудах. Наприклад, носії західногальштатської культури вміщували останки померлого в дерев'яні склепи чотирикутної у плані форми, перекриваючи потім ці гробниці курганними насипами[67]. Подібний обряд існував у племен биланської культури, поширеної в VII–VI ст. до Р. Х. у центральній і північно-східній Чехії. Тут, усередині таких же підкурганних чотирикутних у плані дерев'яних гробниць, які нерідко оперті на потужні несучі стовпи, вже з VII ст. до Р. Х. вміщували вози з тілом померлого[68]. Цікаво, що зверху такі гробниці биланської культури перекривали плоским дерев'яним настилом. На території поширення пам'яток західноподільської групи залишки подібного плоского дерев'яного перекриття, викладеного з дубових брусів довжиною близько 2 м, простежив Тадеуш Сулімирський у кургані № 1 в Ладичині під Тернополем. Зрештою, у VII–VI ст. до Р. Х. практично на всій території Середнього Подунав'я, зайнятій східногальштатською культурою, для поховання тілопальних решток військової аристократії споруджували дерев'яні камери чотирикутної у плані форми, перекриті насипом. І, як свідчать матеріали з могильника в Нових

[65] Там само. С. 45.

[66] Kothe H. Pseudoskythen. *Klio*. 1967. Bd. 48. S. 61–79.

[67] Бандрівський М., Захар'єв В. Нова знахідка бронзових однокільчастих вудил. *Записки НТШ*. Львів, 1998. Т. CCXXXV. С. 504–510.

[68] Наприклад, у похованні № 46 на могильнику в Граденін (округ Колін, Чехія) у такій гробниці розчищено залишки воза, від якого збереглися обручі коліс діаметром близько 0,8 м, металеві втілки ступиці, у які вставлялися кінці осей, залізні вудила, бронзові псалії, нашивні оздобні бляхи кінської упряжі.

Кожариськах біля Братислави, камери були споруджені у зрубній техніці, зверху перекривалися дерев'яними конструкціями, опертими на несучі стовпи. У тому ж часі населення гораковської культури в Моравії такі ж чотирикутні у плані підкурганні дерев'яні камери для поховання родової аристократії обставляло камінням.

У середньодністровському регіоні в період раннього заліза був поширений специфічний різновид поховальних споруд, які, крім інших ознак, мусіли мати ритуальні ями, розміщені по кутах гробниці або кам'яної вимостки. У жодному з відомих на сьогодні випадків (Шидлівці, Ладичин, Сокілець) такі гробниці не спалювали, а їхні кам'яні площадки не використовували для кремації небіжчиків. Подібний щодо поховальної обрядовості й курган № 5 в Перебиківцях. Галина Смірнова, зокрема, пише, що він виявився єдиним в усьому некрополі, у якому не відзначено ніяких слідів кремації на місці поховання і після поховального вогнища, як у всіх решта курганах[69]. Зайвим буде ще раз наголошувати, що жоден із цих типів поховальних споруд, які будувало для захоронення своїх померлих західноподільське населення, не має навіть віддалених аналогій серед пам'яток ранньокочівницької культури Степу. І поховальний обряд, і релігійні вірування носіїв західноподільської групи якнайтісніше пов'язані зі скіфським/сколотським (?) землеробським середовищем Правобережного Лісостепу.

Як вважає частина дослідників, кам'яні стели – ознака скіфської присутності й одне з найголовніших джерел до пізнання духовної культури її творців. Незважаючи на значну насиченість Середньодністровського регіону каменем, яке б могло бути придатним для цієї мети, на всій території поширення пам'яток західноподільської групи досі не знайдено жодної кам'яної скульптури, яка хоча би віддалено нагадувала «скіфську бабу». Цей факт тим промовистіший, що кам'яні «скіфські баби» та бази до них поширюються, до того ж досить щільно, щойно з території Південного Побужжя й далі на схід. Причому, по-перше, «скіфські баби» відомі майже винятково зі степової зони українського Причорномор'я; по-друге, за спостереженням Володимира Ольховського і Григорія Евдокімова, абсолютна більшість із них датується V–III ст. до Р. Х. і сконцентрована в Нижньому Побужжі й Нижньому Подніпров'ї. Отже, якщо погодитися з дослідниками, що кам'яна скіфська скульптура – це віддзеркалення етнічного іраномовного компонента, то не треба оминати це питання у проблемі походження «західноподільської групи скіфської культури», а все-таки визнати, що в місцевій культурі Середнього Дністра в період раннього заліза ірано-кочівницька складова відсутня повністю.

[69] Смирнова Г. Курганы у с. Перебыковцы. Новый могильник скифской архаики на Среднем Днестре. *Труды Гос. Эрмитажа.* Ленинград, 1979. Т. 20. С. 37–67.

Останнім часом у середньодністровській (західноподільській) групі віднайдено кілька нових предметів, виконаних у своєрідній художній манері, яку часто називають «звіриним стилем» і значна частина яких сьогодні зберігається у фондах археології й експозиції Львівського музею історії релігії. До останнього часу мистецтво т. зв. ранньоскіфського періоду на західних землях сучасної України практично було майже невідоме. Ситуація змінилася щойно із започаткуванням Львівським музеєм історії релігії та Інститутом українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України низки спільних археологічних експедицій, результати яких дали підстави з цілком нових позицій звернутися до теми творення образів за доби раннього заліза. Література з цього питання (окрім розробок автора – див. нижче) на сьогодні мені невідома. Тому поки мушу обмежитися першими спробами узагальнити інформацію лише про ті речі, які зараз або виставлені в експозиції Львівського музею історії релігії, або ж зберігаються у його фондах археології та інших музеях на Заході України. Накопичений матеріал із цього питання, в основному, з особистих розкопок і досліджень, а також з урахуванням передвоєнних спроб у цьому напрямі, дають підстави зробити перші обережні узагальнення з усього того різноманіття речей, що є носіями тогочасних образотворчих традицій. Для зручності опису й аналізу інформацію про ці предмети викладаю у двох частинах: 1 – образи тварин (прорізні навершя); 2 – нагрудні та начільні прикраси і предмети туалету (нашивна бляха, кістяний гребінь, шпильки з орнаментованими щитками).

Чи не найбільшу увагу в контексті порушеної проблеми про пам'ятки духовної культури викликає нашивна золота платівка у вигляді гірського козла, яку автор виявив 2009 р. під час розкопок кургану I Коцюбинчик у Чортківському р-ні Тернопільської обл. під час інститутської експедиції за участі Львівського музею історії релігії та Археологічної комісії і музею НТШ (рис. 27). Знахідка представляє собою платівку у вигляді гірського козла з розвернутою назад голівкою, великими дугоподібно вигнутими рогами і підкуленими під живіт ногами. Тварина показана в лівосторонній проєкції у досить реалістичній манері, притаманній найранішим виробам цього типу. Довжина платівки – 3,7 см. Вона має біляво-жовтуватий колір і майже відмінне збереження за винятком одного: в місці основи рогу, з тильної сторони, є слід від відламаного язичка-фіксатора, за допомогою якого платівку прикріплювали на виріб. Такого типу прикраси використовували для його аплікативного оздоблення. Розглядувану платівку виконано з тонкого кованого листового золота в техніці штампа на рельєфній матриці з наступним обрізуванням зображення за контуром. Згідно з проведеним аналізом у металі платівки виявлено 59,70 % золота та 39,45 % срібла. Вага виробу – 1,73 г.

Фігура гірського козла на коцюбинецькій платівці виконана у високому рельєфі. Художнє припрацювання деталей, як-от деталізація елементів морди, гофрованої поверхні рогу, м'язових складок тіла, ратиць,

зрештою, надзвичайна зграбність постаті вцілому ставить розглядуваний екземпляр у розряд найбільш мистецько довершених зразків образотворчої традиції українського Лісостепу в період архаїки. Те, що це спостереження не перебільшення, доводить навіть вторинне технічне його допрацювання: діставши цю платівку з-під штампа, абриси тварини на ній обрізали точно за контуром, чого не скажеш про майже аналогічні (але правосторонні) зображення гірських козлів на платівках із кургану № 35 Бобриці поблизу Канева на Черкащині, стилістична манера виконання яких дещо нижча, а обрізка за контуром – менш делікатна[70].

Такими платівками з дорогоцінних металів із зображенням гірського козла, на зразок щойно віднайденої в Коцюбинчиках, оздоблювали головні убори (значно рідше – предмети озброєння), здається, виняткова представників чоловічої статі, до того ж найбільш привілейованої і заможної верстви. Що ж стосується самої схеми зображення ніг у гірського козла з Коцюбинчик та подібних до нього з кургану № 35 Бобриці й Вітової Могили, на яких вони показані з глибоко підкуленими під живіт, то виводити цей образно-ритуальний канон із Передньої Азії, як це пропонували свого часу окремі дослідники[71], мабуть, не зовсім доречно, оскільки на Близькому Сході, згідно з давньою іконографічною традицією, ноги копитних тварин зображали на одній лінії і вони не заходили одна за другу[72]. Так само й називати зображення підкулених під живіт ніг у травоїдних, що відпочивають, «каноном давньокочівницької художньої традиції» вважаю необґрунтованим, оскільки досі ще ніхто не довів, що середньодніпровські (а ширше – правобережнолісостепові, зокрема із Західного Поділля) зображення травоїдних із підкуленими під живіт ногами є пізнішими, ніж, скажімо, тварини на золотих бляшках із Большого Гумаровського кургану чи фігура оленя з гіллястими рогами з кургану 5 Чилікти, які Володимир Кисель вважає «прототипами» для усіх інших[73]. Звичайно, саме такі припущення можна зробити, коли для Чилікти й інших курганів Азії використовувати новітню, апробовану природничими методами, хронологію, у той час, як для пам'яток з українського Лісостепу чомусь залишати застарілу, без врахування тенденції останніх років до пониження абсолютних дат для періодів НаС1–НаС2. Цікаво, як тепер, після перенесення початкової дати НаС1 на час близько 830-х років до Р. Х., а початок наступного періоду – НаС2 – на

[70] Ковпаненко Г. Курганы раннескифского времени в бассейне р. Рось. Киев, 1981. 158 с.

[71] Погребова М., Раевский Д. Ранние скифы и Древний Восток. Москва, 1992. С. 138.

[72] Кисель В. Шедевры ювелиров Древнего Востока из скифских курганов. Санкт-Петербург, 2003. С. 32.

[73] Там само. С. 138, 32.

початок останньої чверті VII ст. до Р. Х.[74], виглядатиме в побудовах та різноманітних зіставленнях названих авторів позиція «опорних» пам'яток з українського Лісостепу, частина з яких, маючи серед інвентаря чудові центральноєвропейські імпорти, й надалі має тенденцію до подавнення? Чи й надалі спостерігатиметься та бравада з «перетягуванням» до кочівницького світу всього, що ефектне, гарне і блищить (навіть незважаючи на його абсолютно автохтонний контекст), зокрема будь-яких виявів витонченого смаку і високих естетичних уподобань у місцевому археологічному матеріалі. Що ж стосується зображення звірів з підкуленими під живіт ногами, які наявні на бляшках із кургану № 5 Чилікти (Східний Казахстан), то бути «прототипами» для усіх інших, зокрема й для екземплярів з української території, вони не можуть хоча б тому, що відносяться до майемирської культури, яка сьогодні датується другою половиною VIII – першою половиною VII ст. до Р. Х. Отже, чиліктинські зооморфні зображення більш-менш синхронні з розглядуваним коцюбинецьким захороненням, яке відноситься до другої чверті VII ст. до Р. Х. та, мабуть, одночасові з курганом № 35 Бобриці, до складу інвентаря якого входило бронзове дзеркало з центральним руків'ям, тип якого, за І. Медведською (1992), – ознака саме для РСК першої половини VII ст. до Р. Х. Зрештою, і в Чилікті (к. 5), і в Бобриці (к. 35), і в Коцюбинчиках (к. I, пох. 1) зображення звірів із підкуленими ногами виконані у прикінцевій – довершеній формі розробки цього образу. Отже, на якійсь території цей образ мусів пройти попередній, ранній, етап формування. І те, що це обов'язково мали бути простори Центральної Азії – далеко не факт.

Зрештою, такий елемент образотворчого канону гірського козла, що відпочиває, з підігнутими ногами, як розвернута в нього назад голівка, теж не знаходить прототипів у ранньокочівницьких культурах Центральної Азії: тамтешні зображення з розвернутою назад головою або одночасові з келермеськими та придніпровсько-лісостеповими, або ж пізніші за них[75]. Натомість в українському Лісостепі найраніше зображення звірів, зокрема лосів, із розвернутою назад голівкою і підкуленими під живіт ногами бачимо на відомих кістяних платівках та фігурних бляшках у комплексі з бронзовими двокільцевими вудилами в кургані № 2 Жаботина, який, будучи співвіднесеним із РСК-I (за Іриною Медведською, 1992), не може датуватися пізніше другої половини VIII ст. до Р. Х. Чомусь у дослідників, які аналізували мотив зображень звірів із розвернутою назад голівкою, зовсім випала з уваги золота фібула із заходу українського Лісостепу, знайдена в Михалківському скарбі, що має вигляд граційної лані з повернутою назад

[74] Trachsel M. Are there «Cimmerian and Scythian» finds in Switzerland? The absolute dating of the Early Iron Age between the Alps and the Altai region. *Archaeology of the Bronze and Iron Age.* Budapest, 1999.

[75] Кисель В. Шедевры ювелиров… С. 32–33.

голівкою і піднятим догори хвостиком. Ця зооморфна фібула, як і весь Михалківський скарб, сьогодні датується не пізніше початку періоду HaC1, що за уточненими даними відноситься до не пізніше 830-х років до Р. Х.[76]. Фактично, михалківське зображення лані – найраніше з усіх відомих на сьогодні з українських земель зображень із розвернутою назад голівкою. Власне в тому часовому діапазоні близько 50–80-х років, який відділяє час імовірного укриття михалківської фібули у вигляді лані, від часу побутування кістяних платівок із зображеннями лосей із підкуленими ногами й розвернутими назад голівками з кургану № 2 Жаботина, треба очікувати відкриття проміжних ланок, що можуть додатково підсилити припущення про автохтонне (?) походження згаданих мотивів в образотворчій традиції українського Лісостепу ранньозалізної доби.

Про ще один важливий аспект духовно-мистецького життя того часу свідчить кістяний, декорований у зооморфному стилі, гребінь, який знайшов автор під час розкопок 2007 р. усипальниці біля с. Швайківці Чортківського р-ну Тернопільської обл. Він був знайдений на краю кам'яної вимостки і частково роздавлений камінням, що падало. Знахідка має розміри 8,3×7,3 см. Гребінь виготовлено з кістяної або рогової пластини, яку перед тим було розпрямлено в нагрітому парою стані. Спершу з пластини вирізали трапецію, у вужчій половині якої акуратно пропиляно 29 або 30 плоских і довгих зубців. Опісля на ширшій половині трапецієподібної платівки був нанесений рисунок у вигляді протом двох кінських голівок, звернених у різні сторони. Спершу кістяну платівку в цій частині обрізали за контуром голів коней, а потім низкою глибоких врізних ліній і насічок у надзвичайно майстерний спосіб вирізали на її поверхні морди обох коней із міцно стуленими ротами, ніздрі, очі з надбрівною дугою, настовбурчені вуха зі стилізовано переданою вушною раковиною та гривами, ряди пасм на яких позначені низкою коротких зубчиків. Уцілому, легко нахилені донизу морди обох коней створюють враження прихованої міці й сили, і, здається, у них навіть проступає елемент грізності чи скритої до пори динаміки. Давній митець гідним подиву вмінням підсилив вирізані на платівці елементи морд коней ще й зовнішніми абрисами кінських грив і вух, які значно додали виразності й ніби «оживили» це зображення.

Зважаючи на те, що кутики ротів, ніздрів і раковин вух обох кінських голів майстер передав у вигляді розширених у трикутноподібну форму торців (на зразок «ластівчиного хвоста»), то це дає привід згадати в такий самий спосіб пророблені торцеві частини врізних ліній на кістяному псалії з Ніври і кістяній пронизці-розподілювачі з Сокола на Середньому Дністрі, виконані в аналогічній манері. Цей художньо-технічний прийом досі невідомий на пам'ятках в інших регіонах українського Степу й Лісостепу, за винятком одного кургану, невідомий і на Передкавказзі. З цього, мабуть,

[76] Trachsel M. Are there «Cimmerian and Scythian»…

витікає логічне припущення, що традиції косторізного мистецтва на Середньому Дністрі, зокрема виконання окремих його художніх елементів, випрацювані безпосередньо на місці в середовищі автохтонного населення.

Що ж стосується походження образу двох кінських голівок, розвернутих у різні сторони, який так майстерно втілений на швайковецькому гребені, то, зважаючи на те, що аналогій йому я не знайшов, то він теж, мабуть, не привнесений ззовні, а випрацюваний місцевим умільцем, який, окрім умілих і талановитих рук, мав за плечима ще й добру художню школу. Права, звичайно, Мария Погребова, коли писала, що мотив здвоєних тварин універсальний і простежується в різних культурах та географічних регіонах. Однак на швайковецькому гребені представлений дещо інший: тут бачимо не поєднання голівок двох тварин на одному тулубі (дослідики називають цей мотив «двоголовими кіньми», використовуючи при цьому російську назву «тяни-толкаев»), як це має місце в луристанських і вірменських бронзах[77], що, найімовірніше, віддзеркалює тамтешній конкретний релігійний культ, а щось інше, але **аж ніяк не двоголового коня**. Швидше за все, що саме так, як представлені протоми коней на швайковецькому гребені, виглядає спереду пара впряжених у колісницю коней, які, біжучи, відхиляють голови набік (деталізація тут упряжі просто ускладнила б рисунок, позбавивши його лаконічної довершеності). Те, що образи кінських голівок на гребені із Швайківець можуть бути пов'язані з подібними образами на кінській упряжі, доводять залізні псалії південнокарпатської групи Феріджеле, яку Brigite Coll (1997) датує від кінця першої половини VII ст. до Р. Х. Верхні кінці феріджелівської пари псаліїв оформлені аналогічними за профілем протомами коней, які дивляться у протилежні сторони[78]. Той факт, що зображення протом коней та повнофігурних кінських постатей у декоруванні центральноєвропейської упряжі з'являється тут не раптово, і тим більше не в VII ст. до Р. Х., а значно раніше, про що свідчить хоча б скарб із Штілфріда, бронзові псалії з якого увінчані на кінцях протомами коней, а також пара бронзових псалій у вигляді коників (!) із Ветулоні з району Потисся, які належать до групи Мезочат і на спинах яких прикріплено ще по одному маленькому коникові[79]. Те, що зображення протом коней у центральноєвропейських областях, зокрема на Середньому Придністер'ї, в періоди HaB3–HaC1 могло уособлювати в собі щось значно більше й важливіше, ніж звичайний художній декор, можуть свідчити т. зв. конеголові скіпетри з Карпатського басейну, культове призначення яких найбільш вірогідне[80]. У розглядуваному

[77] Погребова М. Закавказье и его связи с Передней Азией в скифское время. Москва, 1984. С. 135, табл. XVI, 1–5; С. 136, табл. XVII, 1–11.

[78] Vulpe A. Necropola hallstattiana de la Ferigile. Bucuresti, 1967. S. 207, Pl. XVI, 3.

[79] Podborsky V. Dejiny praveku a rane doby dejinne. Brno, 2001. 325 s. 166, Obr. 88, 17.

[80] Metzner-Nebelsick C. Der «Thrako-Kimmerische»... S. 463. Abb. 1–2, 4–5.

контексті в зовсім іншому світі може постати проблема появи в Передній Азії псалій із кінськими голівками або ж псалій, як, наприклад, із гробниці № 3 Алтин-Тепе (Мала Азія), на яких один із кінців псалія оформлений у вигляді протоми коня, а інший – у вигляді протоми бика[81]. Походити згадані центральноєвропейські псалії із протомами коней від цих, малоазійських, не можуть із двох причин: по-перше, вуздечні набори, зокрема псалії із протомами коней з гробниці № 3 Алтин-Тепе відносяться до епохи Аргішті II, тобто до часу не пізніше перших 15 років VII ст. до Р. Х., тобто є пізнішими за центральноєвропейські, які належать до періодів HaB3–HaC1; по-друге, псалії розглядуваного типу із протомами коней і биків, як засвідчують фахівці, у малоазійському регіоні чужі й привнесені ззовні. Намагання окремих дослідників[82] пояснити появу таких у Малій Азії як імпорт з ірано-кочівницького середовища (хоча в останньому цей тип абсолютно невідомий) вже навіть не дивує, адже за сталою історіографічною традицією, яка свого часу одержала «нове дихання» на хвилі боротьби з марризмом після московської конференції 1952 р., зв'язки з передньоазійськими високорозвинутими державами в досліджуваний період могли мати лише кочівники-іранці з «южнорусских степей». (То ж не дивно, що відтоді будь-яка коштовна й вишукана прикраса, зброя, а особливо кінська упряж, які інколи аж «волали» про своє автохтонне походження, одним розчерком пера оголошувалися надбанням «кочевнического мира»).

Отож, повертаючись до швайковецького кістяного гребеня, можу припустити, що оформлення його ухвату у вигляді протом двох коней цілком вписується у ту місцеву центральноєвропейську образотворчу традицію, яка, будучи започаткованою, мабуть, ще в пізньобронзовому віці не лише проіснувала аж до VII ст. до Р. Х., але й, як у цьому переконує нововідкритий комплекс зі Швайківець (рис. 24–26), творчо переосмислювалася і розвивалася, знаходячи собі місце на різних тогочасних предметах побуту й культу.

[81] Иванчик А. Киммерийцы и скифы. Москва, 2001. С. 203–208, рис. 100, *4–5*; рис. 101, *2–4*, *6–7*.

[82] Там само. С. 204, 208.

Дмитро ПАВЛІВ

ПОХОВАННЯ ПОМОРСЬКОЇ КУЛЬТУРИ В КАМ'ЯНИХ ГРОБНИЦЯХ НА ЗАХОДІ УКРАЇНИ

Поховальних пам'яток ранньозалізної доби, які би відносилися до кінця періоду Hallstatt D (HaD) і початку La Téne A (LaA) на території заходу України, зокрема в межах Верхнього Надбужжя, майже невідомо. Могильники лужицької культури (Млиниська, Вербень, Іванівка, Зимне, Новий Двір) – хронологічно раніші й належать здебільш до пізньобронзової доби. Висоцька культура, презентована великими некрополями, закінчує існування у VIII ст. ВС, могильник у Тяглові – найпізніша пам'ятка ульвівецько-рованцівської групи, датується VIII ст. ВС. Поховання лежницької і могилянської груп на Волині та черепинсько-лагодівської групи на Прикарпатті відносяться до VII–VI ст. ВС. У пізньогальштатський та ранньолатенський періоди етнокультурна ситуація на заході України недостатньо вивчена. Вважається, що в цей час тут утворився своєрідний культурний *hiatus*, який тривав понад три століття аж до появи пшеворської культури. Причиною цьому міг бути своєрідний застій у розвитку культур скитського часу на зазначених теренах, і вони, особливо не змінюючись, продовжували існувати. Або ж відбувся якийсь катаклізм (кліматичні зміни, війни, епідемії, міграції), що призвів до цілковитого знищення наявних у період пізнього гальштату культур та груп, а мабуть, і значної частини населення[1].

Власне з далекодистанційними міграційними етнокультурними процесами можна пов'язати нечисленну кількість дуже цікавих сепулькральних пам'яток пізньогальштатського та ранньолатенського періодів, виявлених у сточищі верхньої частини течії Західного Бугу, вивчення яких допоможе у вирішенні зазначених проблем (рис. 1). Йдеться про поховання в кам'яних скринях-гробницях поморської культури, однієї із найзагадковіших центральноєвропейських археологічних культур ранньозалізної доби, значення якої для давньої історії України недооцінене.

В Україні відомо близько 60 пам'яток поморсько-кльошової культури, поширених у західному регіоні – на Волині (Волинська та Рівненська обл.) та

---

[1] Крушельницька Л. Черепинсько-лагодівська група пам'яток [в:] Крушельницька Л.І. (ред.), *Пам'ятки гальштатського періоду в межиріччі Вісли, Дністра і Прип'яті.* Київ: Наукова думка, 1993. С. 238.

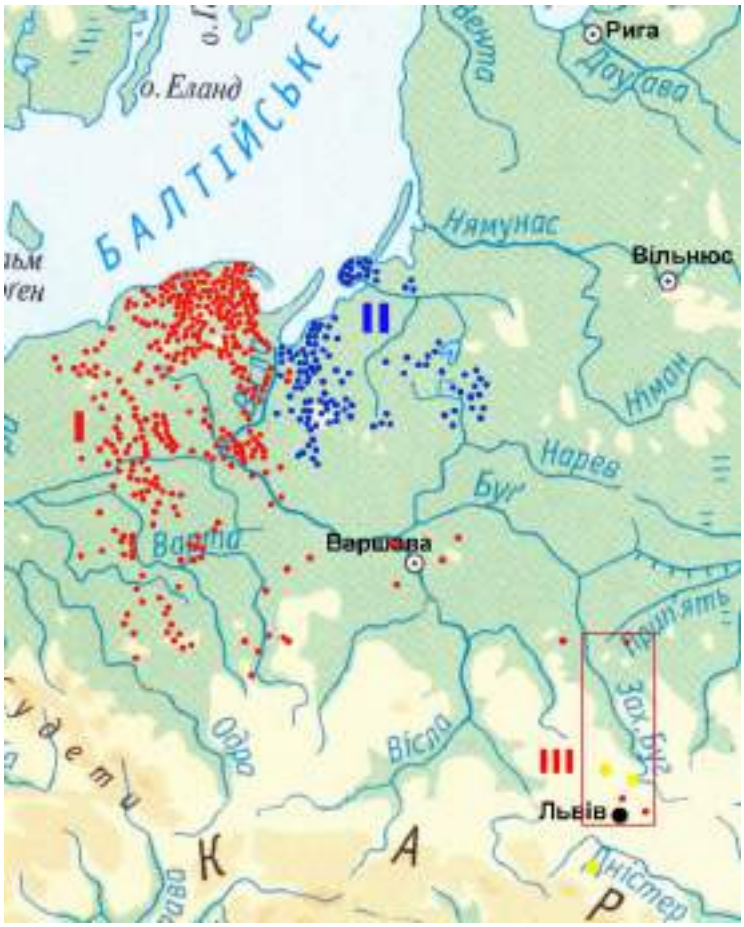

Рис. 1. Поширення поховальних пам'яток (тілоспалення в урнах в кам'яних гробницях-скринях) поморської культури (I) та культури західнобалтійських курганів (II). III – поховання поморської культури в кам'яних скринях на території заходу України

Малому Поліссі на Львівщині[2]. Здебільш це поселення, які датуються пізнішими фазами розвитку цієї культури.

Значно менше відомо могильників поморської культури. Із 17 відомих на цей час поховальних пам'яток на заході України лише 8 частково дослідили археологи і вони мають певну локалізацію: Дубляни[3], Млинища[4],

[2] Козак Д.Н., Шита Т.М. Старожитності поморсько-кльошової культури на поселенні біля с. Хрінники (ур. Шанків Яр). *Археологія.* 2009. № 4. С. 38.

[3] Sulimirski T. Notatki archeologiczne z Małopolski Wschodniej. *Wiadomości archeologiczne.* 1936. T. XIV. S. 193–195.

Головно I–IV[5], Гуща[6], Чернелів-Руський[7]. Інші дев'ять названих у літературі пунктів (Белз, Дрогобич, Жуличі, Забороль, Звенигород, Кам'янка-Струмилова, Увисла, Угринів, Ульвівок) – це випадкові окремі знахідки (рис. 1; 2), інколи з поодиноких поховань, із неперевіреною, часто сумнівною локалізацією та культурною належністю[8]. Згадано про окремі поховання поморської культури в кам'яних скринях із Белза, Жулич та Кам'янки-Струмилової[9], хоча з першоджерел випливає, що з тих місцевостей походять лише окремі, випадково знайдені посудини, які можна би віднести до «*kultury grobów skrzynkowych*», але насправді про виявлення кам'яних скринь жодного разу не йдеться[10]. Щодо досліджень у довоєнний час, то в літературі знаходимо досить непевну інформацію про поховання в кам'яних скринях із глиняним посудом і бронзовими виробами, виявлені на початку XX ст. у Жовтанцях та Мостах Великих[11] (рис. 1).

[4] Cynkałowski A. Materiały do pradziejów Wołynia i Polesia Wołyńskiego. Warszawa: 1961. S. 104; Захарук Ю.М. Дослідження пам'яток доби бронзи та раннього заліза на Волині в 1950 р. *Археологічні пам'ятки УРСР.* 1956. Т. VI. С. 22–23.

[5] Кухаренко Ю.В. Памятники железного века на территории Полесья. Москва: Наука, 1961. С. 62–63.

[6] Остапюк Д.А. Могильник в с. Гуща. *Археологические открытия 1968 года.* Москва: Наука, 1969. С. 344–345.

[7] Ґерета І. Поховання поморської культури в Чернелеві-Руському. *Записки НТШ.* 1998. Т. CCXXXV, праці Археологічної комісії. С. 511–516.

[8] Ossowski G. Sprawozdanie drugie z wycieczki paleoetnologicznej po Galicyi. *Zbiór wiadomości do antropologii krajowej.* 1891. T. XV. S. 43–48; Janusz B. Sprawozdanie państwowego konserwatora zabytków przedhistorycznych okręgu lwowskiego za rok 1923. *Wiadomości archeologiczne.* 1924–25. T. IX. № 3–4. S. 351; Antoniewicz W. Archeologia Polski. Warszawa, 1928. S. 131; Sulimirski T. Die Kisten-und die Glockengräberkultur in Südostpolen. *Swiatowit.* 1933. T. XV. S. 170–178; Kozłowski L. Zarys pradziejów Polski Południowo-Wschodniej. Lwów, 1939. S. 78; Cynkałowski A. Materiały do pradziejów... S. 104; Węgrzynowicz T. Zabytki z epoki brązu i wczesnej epoki żelaza z Ukrainy i Białorusi. Warszawa, 2001. S. 15; Ріпецький М. Спогади про село Угринів. *Богословія.* 1968. Т. XXXII. Ч. 38. С. 6.

[9] Cynkałowski A. Materiały do pradziejów... S. 105, tabl. XII, *14–16*; Никитина Г.Ф. Погребальный обряд культур полей погребений Средней Европы в I тысячелетии до н. э. – первой половине I тысячелетия н. э. [в:] Седов В.В., (ред.). *Погребальный обряд племен Северной и Средней Европы в I тысячелетии до н. э. – I тысячелетии н. э.* Москва: Наука, 1974. С. 196; Крушельницкая Л.И. Поморская культура, [в:] Черныш А. П. (ред.), *Археология Прикарпатья, Волыни и Закарпатья (энеолит, бронза и раннее железо).* Киев: Наукова думка, 1990. С. 165.

[10] Kostrzewski J. Przyczynki do poznania kultury grobów skrzynkowych wczesnej epoki żelaznej. *Przegląd archeologiczny.* 1925. T. II. S. 47.

[11] Janusz B. Z pradziejów ziemi Lwowskiej. Lwów, 1913. S. 58, 59; Janusz B. Zabytki przedhistoryczne Galicyi Wschodniej. Lwów, 1918. S. 165, 293.

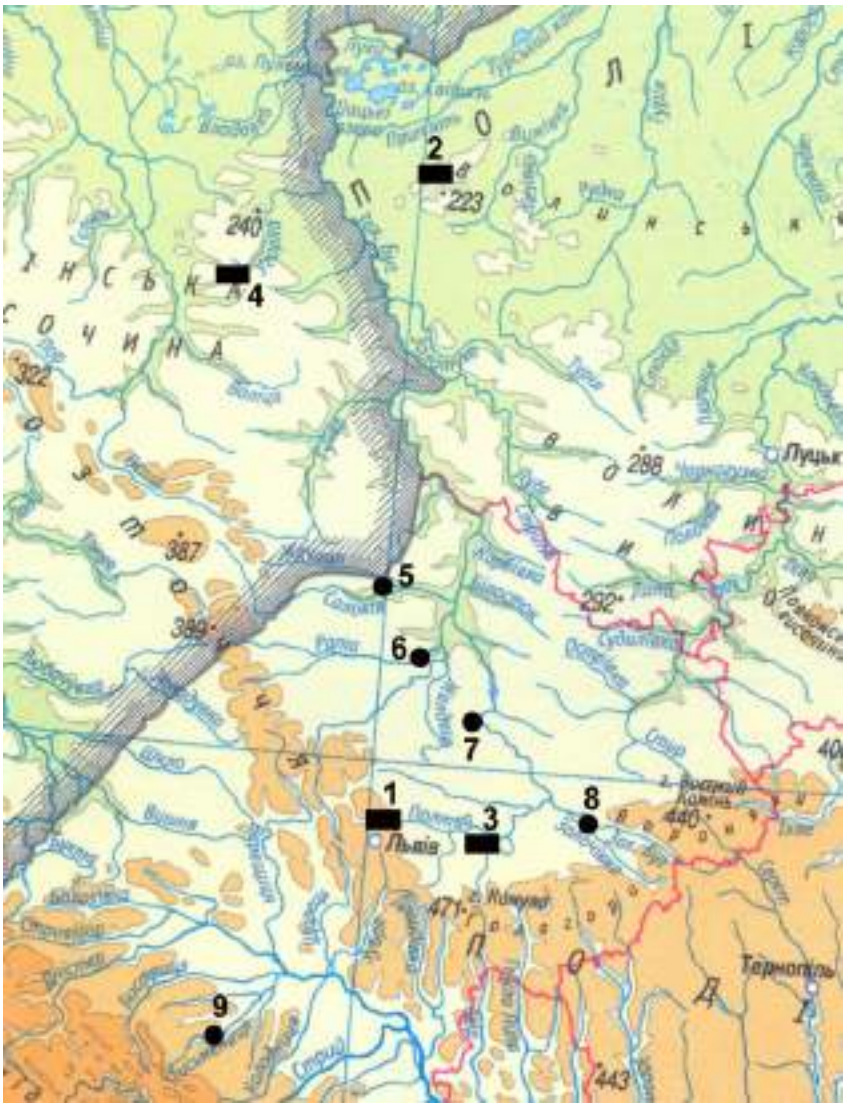

Рис. 2. Поховання поморської культури в кам'яних гробницях на заході України та сусідніх теренах Польщі

■ – поховання в кам'яних гробницях-скринях, досліджені археологічно;

● – інформація про поховання в кам'яних скринях або окремі знахідки, які можуть походити з таких поховань. 1 – м. Дубляни Жовківського р-ну Львівської обл.; 2 – с. Головно Любомльського р-ну Волинської обл.; 3 – с. Заставне Золочівського р-ну Львівської обл.; 4 – с. Заґрода, Люблінське воєводство Польща; 5 – м. Белз Сокальського р-ну Львівської обл.; 6 – м. Великі Мости Львівської обл.; 7 – м. Кам'янка–Буська Львівської обл.; 8 – с. Жуличі Золочівського р-ну Львівської обл. 9 – м. Дрогобич Львівської обл.

Могильник у Дублянах. Єдиною пам'яткою, де в міжвоєнний час достовірно знайдено й описано поховання поморської культури в кам'яних скринях, був могильник у Дублянах Жовківського р-ну поблизу Львова (рис. 2, *1*). Тут ще 1866 р. в ур. Карвати селяни випадково натрапили на тілопальне поховання, обкладене камінням. У ньому нібито знайдено дві розтрощені під час викопування урни та два золоті (можливо, бронзові (?)) кільця[12]. У 1925–1935 рр. приблизно на цьому ж місці під час будівельних робіт знову виявлено кілька поховальних конструкцій у вигляді скринь із кам'яних плит і рештки кремації у глиняних урнах. Поховання були зруйновані – збереглися лише окремі речі.

У квітні 1936 р. пам'ятку оглянули співробітники відділу преісторії університету Яна Казимира у Львові на чолі з проф. Леоном Козловським. Встановлено, що могильник розташовувався на західній околиці Дублян, на невеликому піщаному підвищенні між потічками, які впадають у широку заболочену долину потоку Стара Ріка північніше села. У прокопаних археологами на цьому місці розвідкових траншеях не виявлено жодних знахідок. За розповідями селян-очевидців вдалося вияснити кількість поховань та їх приблизний вигляд.

Поховання 1. Виявлено в 1925 р. на полі Петра Вебера відразу за стодолою. Викладене каменями, посередині стояла посудинка, яка не збереглася.

Поховання 2. Виявлено в 1934 р. під час копання ями на картоплю поряд із похованням 1, на схід від нього. На глибині приблизно 0,5 м у піску була дуже розмокла і дуже крихка глиняна урна, яка розсипалася.

Поховання 3. Виявлено в 1935 р. під час копання ями під стовп за кілька метрів на схід від поховань 1 і 2 на території господарства Йозефа Невядомського. Це – правильної форми (очевидно, прямокутна у плані) гробниця у вигляді скрині, складеної з досить великих кам'яних вапнякових плит. Розміри плит – 40×60 см, товщина – приблизно 15 см. На дні лежала більша плита розміром 1×1 м. Така ж мала накривати гробницю. У гробниці стояла дуже крихка глиняна посудина, заповнена перепаленими кістками, в якій знайдено ранньолатенську залізну фібулу. Її довжина становила 9,2 см, дужка лукоподібно вигнута, вкрита поперечними опуклими реберцями, пружина має 8 витків (по 4 з кожної сторони дужки), голкоприймач вкритий навскісними жолобками. Закінчення фібули загнуто доверху, у половині його довжини наявне потовщення у вигляді кульки, оточеної з двох сторін валиками (рис. 4).

Поховання 4. За кілька метрів на захід від поховання 1 на полі знайдено більшу кількість дрібних фрагментів кераміки, які могли походити від урни. Можливо, це сліди ще одного зруйнованого поховання.

[12] Janusz B. Z pradziejów… S. 57; Janusz B. Zabytki przedhistoryczne… S. 165.

Поблизу поховань із поверхні поля зібрано фрагменти досить великих товстостінних посудин із рустованою поверхнею світло-охристого, у зломі чорного кольору. Кілька фрагментів мають залощену чорного кольору внутрішню поверхню. У керамічному тісті – домішка шамоту. Випал кераміки добрий[13].

Рис. 3. Посуд поморської культури, знайдений на заході України. 1 – Кам'янка-Буська; 2 – Белз; 3 – Дрогобич

Отже, судячи з опису дослідників, із ймовірних п'яти поховань, виявлених у Дублянах, три здійснено в кам'яних скринях, із яких найбільшою могла бути гробниця поховання 3. Описана залізна фібула, яка містилася в урні з цієї гробниці, відноситься до «духцовського» типу, і дозволяє датувати могильник (принаймні гробницю з поховання 3) фазою LT B_1 (III ст. до н. е.)[14].

Могильники в Головно. Цікаві поховання поморської культури відкрито вже в повоєнний час на заході Волинського Полісся. Тут поблизу с. Головно Любомльського р-ну Волинської обл. (рис. 2, *2*) зафіксовано сліди чотирьох ґрунтових тілопальних могильників ранньозалізного часу. Невеликими розкопками, які провів Юрій Кухаренко в 1956 р. і 1958 р., досліджено два могильники поморської культури (Головно I і II), де, крім тілопальних ямкових і підкльошових поховань, виявлено захоронення, здійснені у своєрідних кам'яних скринях[15].

Головно I. Могильник розташовано за 3 км на захід від села в ур. Будки на піщаному пагорбі серед заболочених луків. У 1956 р. під час розкопок

[13] Sulimirski T. Notatki archeologiczne… S. 193–195.

[14] Sulimirski T. Notatki archeologiczne… S. 193–195, tabl. XLI; Woźniak Z. Kultura pomorska a kultura lateńska [w:] Węgrzynowicz T., Andrzejowska M., Andrzejowski J., Radziszewska E. (red.), *Kultura pomorska i kultura grobów kloszowych. Razem czy osobno?*. Warszawa, 1995. S. 206.

[15] Кухаренко Ю.В. Памятники железного века на территории Полесья. Москва: Наука, 1961. С. 8, 9, 61–68.

Рис. 4. Дубляни, Жовківський р-н, Львівська обл. Залізна фібула з поховання 3 у кам'яній гробниці-скрині

знайдено три частково збережені та чотири повністю знищені поховання, з яких варто звернути увагу на поховання 1.

Поховання 1 (рис. 5). Первісну глибину залягання об'єкта встановити неможливо, оскільки пісок над ним видуто вітром. Зафіксовано 10 невеликих каменів, розташування яких імітувало скриню прямокутної у плані форми розміром 0,9×1,4 м, розташованою довшою стороною по лінії схід–захід. У західній частині скрині виявлено скупчення дрібних уламків перепалених кісток людини. Серед них лежали фрагменти чотирьох глиняних ліпних посудин. Вдалося реставрувати велику чорнолощену урну й накривку до неї. Від двох інших посудин багатьох фрагментів бракувало. Одна з них – великий горщик-«кльош» із дуже рустованою поверхнею, інша – невелика чорнолощена миска з добре вираженим дном[16].

Головно II. Могильник розташовано приблизно за 2 км на південний захід від могильника Головно I в ур. Лещівка на краю невисокого піщаного пагорба й заболоченої луки. Тут виявлено 34 тілопальні поховання, з яких 21 ямкове, 7 залягало на давньому горизонті, 6 поховань перебувало в кам'яних скринях.

Поховання № 6 (рис. 6).

Захоронення здійснено в кам'яній скрині на глибині близько 1 м від рівня сучасної поверхні. Верхні камені конструкції залягали на глибині 0,4 м, нижні – 1 м. Скриня у плані мала неправильну прямокутну форму, розташована довшою стороною зі сходу на захід, із відхиленням на південний схід. Довжина її становила 2,3 м, ширина – близько 1,4 м. Стінки скрині складені з великих каменів, які лежали у три ряди й залягали кількома ярусами: від одного до трьох–чотирьох по висоті стінки. Дно біля основи

[16] Кухаренко Ю.В. Памятники железного века… С. 62, рис. 10: *1*; табл. 5: *1*; 6: *4*.

стінок також викладене каменями. У центральній частині скрині каменів не було. Тут, на дні гробниці, ближче до її східної стінки, стояли дві глиняні урни, розмоклі та роздавлені вагою ґрунту. В урнах були дрібні фрагменти перепалених людських кісток. У тій урні, яка стояла із західної сторони, їх було досить багато, у другій – дуже мало. Обидві зверху накриті мисками. Весь посуд ліпний, тонкостінний і чорнолощений[17].

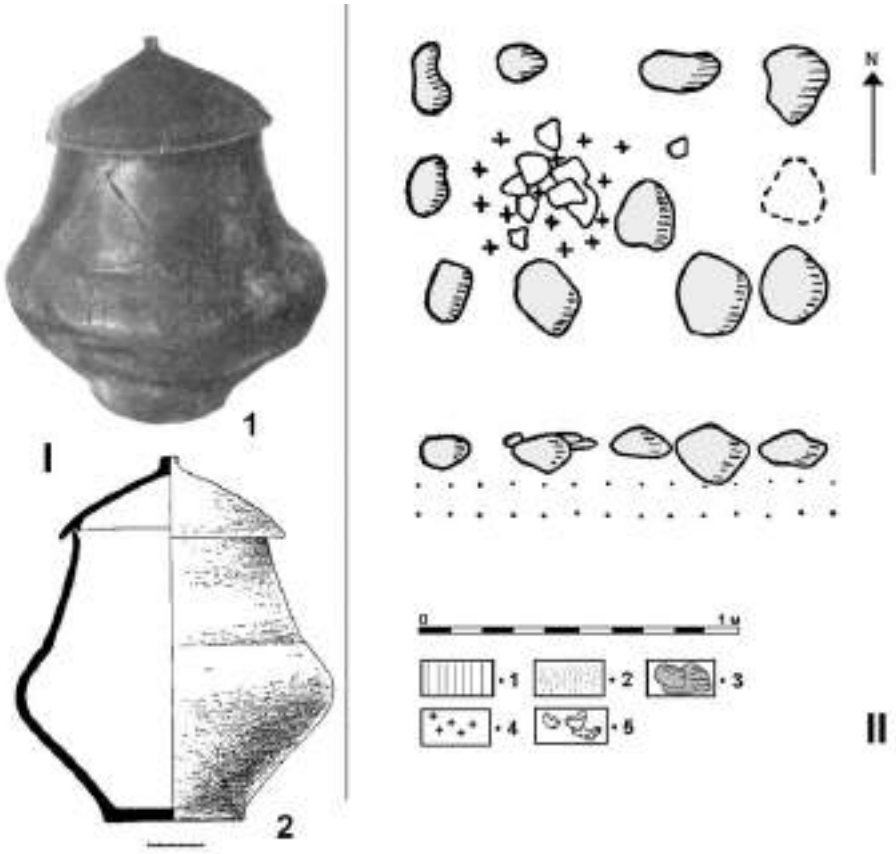

Рис. 5. Головно, Любомльський р-н, Волинська обл. Могильник Головно I, поховання 1. I, 1, 2 – глиняна ваза-урна з поховання; II – план і переріз поховання. 1 – порушений, легкогумусований шар піску; 2 – материковий шар (пісок); 3 – каміння; 4 – перепалені кістки; 5 – фрагменти кераміки (за: Кухаренко, 1961)

Поховання № 10 (рис. 7).

Залягало на глибині 0,7 м. Складалося з 12 невеликих каменів, укладених у формі овалу розміром 0,8×1,2 м, витягнутого по лінії північний

[17] Кухаренко Ю.В. Памятники железного века… С. 63; рис. 28: *7*; 30: *1*.

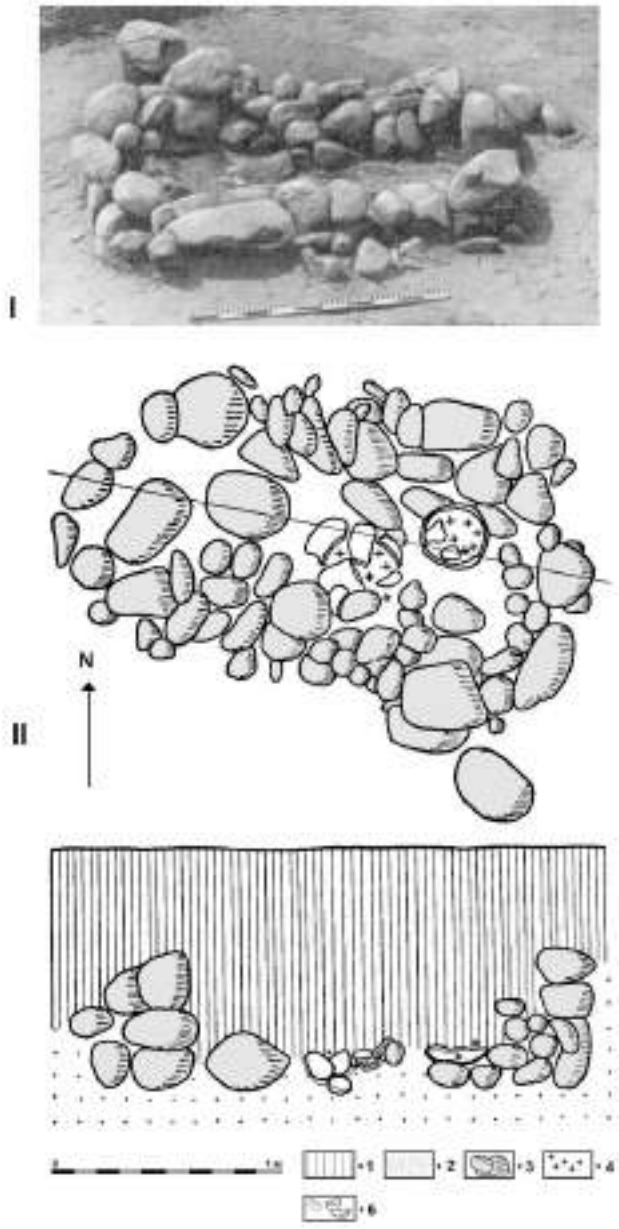

Рис. 6. Головно, Любомльський р-н, Волинська обл. Могильник Головно II, поховання 6. I – фото поховання, вид з півночі; II – план і переріз поховання. 1 – порушений, легкогумусований шар піску; 2 – материковий шар (пісок); 3 – каміння; 4 – перепалені кістки; 5 – фрагменти кераміки (за: Кухаренко, 1961)

схід – південний захід. У центрі площини, оточеної каменями, знайдено уламки великого чорнолощеного горщика (урна) та чорнолощеної миски, якою горщик був накритий зверху[18]. Серед цих уламків виявлено невелику кількість перепалених людських кісток і два бронзові вироби: масивна лита ранньолатенська фібула та фрагменти персня (?) з тонкого дроту. Контури поховальної ями тут не простежувалися[19].

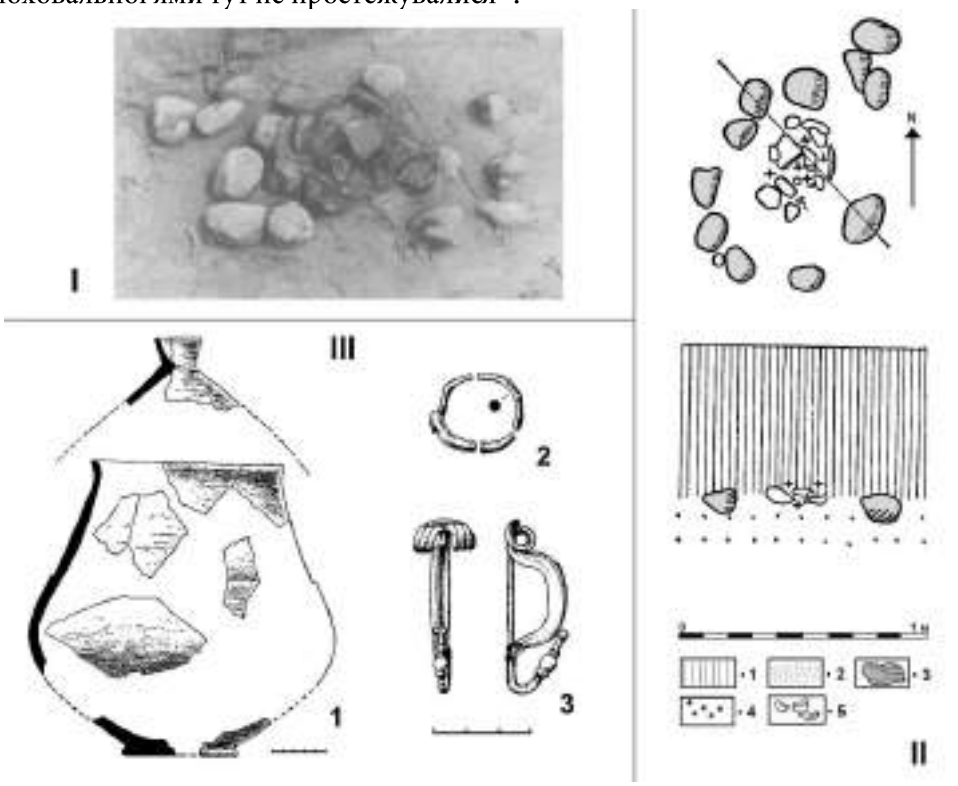

Рис. 7. Головно, Любомльський р-н, Волинська обл. Могильник Головно II, поховання 10. I – фото поховання, вид із заходу; II – план і переріз поховання. 1 – порушений, легкогумусований шар піску; 2–материковий шар (пісок); 3 – каміння; 4 – перепалені кістки; 5 – фрагменти кераміки; III – речі, виявлені в похованні: 1 – глиняна ваза-урна, 2 – бронзовий перстень (?), 3 – бронзова фібула (за: Кухаренко, 1961)

Поховання № 17.

Залягало на глибині 0,8 м від рівня сучасної поверхні. Здійснене у великій кам'яній скрині, розташованій по лінії схід–захід. Скриня, збудована з досить великих каменів-кругляків, збереглася у вигляді прямокутного у

[18] Більш ймовірно, що це була не миска, а спеціальна накривка на урну.

[19] Кухаренко Ю.В. Памятники железного века… С. 64, рис. 29: *4*, 30: *2*; табл. 5: *4, 12, 13.*

плані вимощеного каменями майданчика та рештками невисокої двоярусної стіни із західного боку. Довжина скрині – 2,3 м, ширина – приблизно 0,9 м. У центральній частині гробниці знайдено уламки двох чорнолощених роздавлених посудин – горщика та миски, які залягали серед скупчення перепалених людських кісток[20]. Неподалік цих двох фрагментованих посудин виявлено невелику кількість уламків ще двох посудин – чорнолощеного дзбанка, орнаментованого нігтевими вдавленнями, і невеликої чорнолощеної миски, а також окремі перепалені кісточки[21].

Поховання № 26 (рис. 8).

Захоронення здійснене на глибині 0,8 м у кам'яній скрині прямокутної форми, розташованій по лінії схід–захід. Її довжина становить приблизно 1,5 м, середня ширина – 0,9 м. Стінки скрині збудовано із великих каменів-валунів, які лежали в один ряд. Короткі стінки скрині вищі, ніж довші стінки. Тут камені було покладено в два–три яруси. Дно скрині каменями не викладено. На дні в центральній частині скрині стояли дві роздавлені, очевидно вагою ґрунту, глиняні посудини. В одній із них, чорнолощеній, яка розміщувалася ближче до східної стінки скрині, виявлено фрагменти перепалених людських кісток. У другій, із шорсткою зовнішньою поверхнею коричневого кольору, нічого не було. Поблизу знайдено уламки ще трьох посудин: глечика і двох мисок. Глечик та одна з мисок коричневого кольору, інша – чорнолощена, орнаментована нігтевими вдавленнями. Очевидно, мисками були накриті урна й посудина, яка стояла поряд[22].

Поховання № 28.

На глибині 0,6 м від сучасної поверхні відкрито рештки конструкції у вигляді вимощеної каменями площадки підпрямокутної у плані форми розміром 1×0,7 м, розташованої по лінії північний схід – південний захід. Частина каміння на краях площадки залягала у два яруси й утворювала стінки скрині. Знахідок не виявлено[23].

Як уже зазначено, шість поховальних гробниць-скринь цих могильників були швидше певною імітацією «класичних» гробниць поморської культури (із шести гробниць чотири конструктивно більше нагадували скрині, дві – мали дуже умовний вигляд). Можливо, причина цього – брак відповідного матеріалу – на заході Волинського Полісся немає виходів кам'яних порід, із яких можна би витесувати більші плити. А кам'яні, обкатані водою та льодовиком, округлі невеликі брили моренного походження у вигляді бруківки не дуже надаються для будівництва конструкцій правильних геометричних форм у вигляді тонких стін. Та й час

[20] Очевидно, горщик слугував урною і був накритий мискою.

[21] Кухаренко Ю.В. Памятники железного века… С. 64, табл. 7: *7*; 8: *4*.

[22] Там само. С. 66, рис. 29:*10*, табл. 5:*10*, 8:*6*.

[23] Там само. С. 66, рис. 28:*8*.

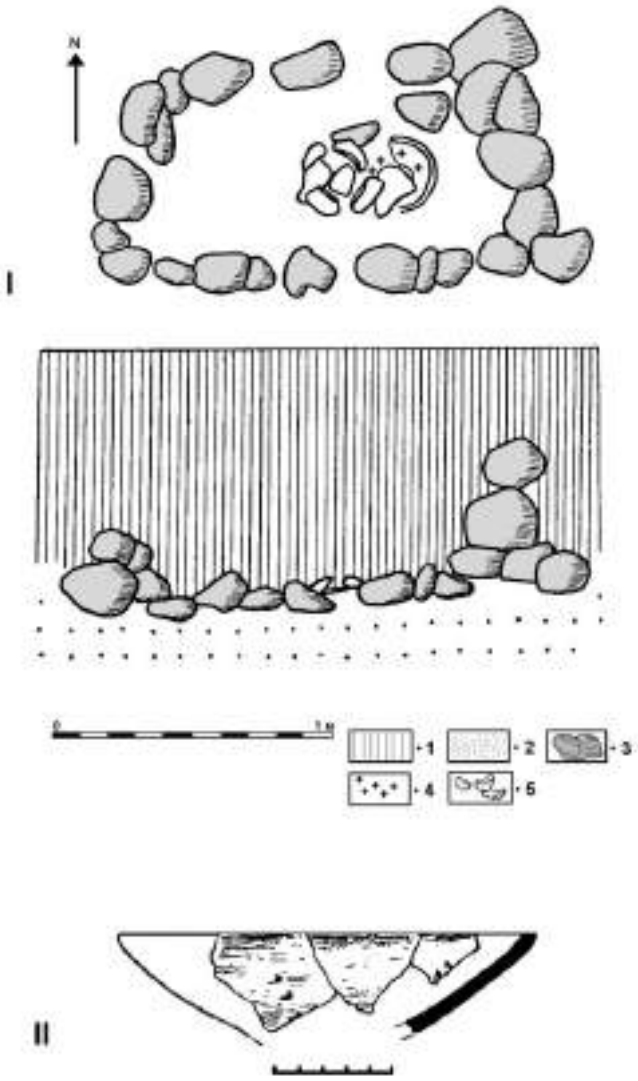

Рис. 8. Головно, Любомльський р-н, Волинська обл. Могильник Головно II, поховання 26. I – план і переріз поховання. 1 – порушений, легкогумусований шар піску; 2 – материковий шар (пісок); 3 – каміння; 4 – перепалені кістки; 5 – фрагменти кераміки; II – глиняна миска з поховання (за: Кухаренко, 1961)

існування поховань у вигляді кам'яних скринь-гробниць уже минав, така символічна імітація могла бути ремінісценцією давніх традицій предків, які жили на прабатьківщині, розташованій далеко на захід.

Могильники Головно I і II загалом датуються IV–II ст. до н. е[24]. Поховання 10 могильника Головно II, оточене колом каменів, де знайдено чорнолощену вазу-урну з накривкою та бронзову фібулу «духцовського» типу, датується точніше – фазою LT B_1 (III ст. до н. е.)[25].

Матеріали зберігалися у фондах Волинського краєзнавчого музею в м. Луцьку та Державному Ермітажі у Санкт-Петербурзі (Росія).

Поховання в Заставному

У липні 2007 р. спільною експедицією Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України та Науково-дослідного центру (НДЦ) «РАС» Інституту археології НАН України поблизу с. Заставне (колись – Ляшки Крулевські) Золочівського р-ну Львівської обл. досліджено унікальне (для території України) поховання поморської культури[26].

Пам'ятка розташована на рівнині південної частини Бузько-Стирської улоговини, поблизу її межі з пасмом Гологір, у сточищі р. Полтви, яка протікає неподалік, за 1,1 км на південний захід від сільської церкви на південному дуже пологому схилі видовженого невисокого пагорба над широкою заплавою потічка (рис. 2, *3*; 9–11). Раніше ця місцевість була поросла великим садом, тепер тут орне поле.

Поховання виявлено випадково під час оранки, коли плуг зачепив верхню плиту кам'яної скрині. На жаль, до приїзду археологів поховання вже було частково порушене (розбита навпіл плита, яка накривала гробницю, потрощено верхні частини посуду, пошкоджено вміст деяких урн). Проте більшість елементів об'єкта перебували у стані *in situ*[27].

Будова гробниці та розташування поховальної кераміки. Поховання (вважаю за доцільне використати тут термін «гробниця») розміщувалося на глибині 0,4 м від денної поверхні в шарі материкового лесоподібного суглинкового ґрунту. Гробниця мала вигляд скрині підпрямокутної у плані та перерізі форми завдовжки 1,4 м і завширшки від 0,45 до 0,7 м (рис. 12). Скриня складена з ламаних і підтесаних плит каменю-вапняку різного розміру. Дно гробниці становила велика суцільна плита підпрямокутної форми розміром 1,45×0,45–0,6 м і товщиною від 4 см до 7 см. Південно-західна частина нижньої плити частково відламана і докладена в тому місці трьома меншими каменями (рис. 15, *1*). Стіни гробниці складено із семи

[24] Там само. С. 62–63, рис. 28, *1, 7*, табл. 5, *1*, 6, *4*.

[25] Там само. С. 9, 64; Woźniak Z. Kultura pomorska a kultura lateńska [w:] Węgrzynowicz T., Andrzejowska M., Andrzejowski J., Radziszewska E. (red.), *Kultura pomorska i kultura grobów kloszowych. Razem czy osobno ?* Warszawa, 1995. S. 206.

[26] Павлів Д., Милян Т., Осаульчук О. Унікальне поховання поморської культури поблизу с. Заставне на Львівщині. *Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині.* 2010. Вип. 14. С. 258–272.

[27] Про цю цінну пам'ятку археології вчасно повідомив і всіляко сприяв роботі експедиції п. Олег Геців, за що висловлюємо йому велику подяку.

Рис. 9. Локалізація пам'ятки (поховання поморської культури в кам'яній гробниці) поблизу села Заставне Золочівського р-ну Львівської обл.

основних більших плит, поставлених «на ребро». Масивніші – плита південної стінки (0,3×0,93 м, товщина 8–9 см) і торцеві камені. Північна стінка, яка складається із трьох основних каменів, дещо вигнута назовні. Основні вертикальні плити стін підсилені дещо меншими каменями, поставленими сторча впритул із зовнішньої сторони. Зверху по всьому периметру скрині горизонтально покладено кілька рядів більших і менших плит розміром 0,4×0,28 м, 0,4×0,35 м, 0,5×0,3 м і товщиною від 5 см до 8 см, які збільшували висоту стін гробниці. Зверху вся конструкція накрита масивною плитою підпрямокутної у плані форми розміром 1,43×0,62–0,72 м, товщина плити – 10–12 см. Вужчий її кінець заокруглений, підтесаний (рис. 15). Одна із площин також має сліди підтісування і дещо вгнута всередину. Як виявилося, плита-долівка та плита-накривка гробниці – це дві частини однієї кам'яної брили, розколеної поздовж. Можливо, деякі камені лежали також на верхній плиті. Для спорудження гробниці використано близько 60 кам'яних плит. Гробниця орієнтована довшою стороною по лінії схід–захід із невеликим відхиленням до південного заходу (рис. 12–14).

Рис. 10. Розташування пам'ятки (поховання поморської культури в кам'яній гробниці) поблизу села Заставне Золочівського р-ну Львівської обл. Вид з півночі. Фото Д. Павліва

Всередині кам'яної скрині, у поховальній камері, виявлено 13 керамічних посудин різних форм, які заповнювали всю площу гробниці, стоячи на її долівці та розташовуючись двома майже паралельними рядами вздовж стін (рис. 12–14). Першими зі східної сторони розміщувалися дві невеликі опуклобокі вази-урни (№ 1 і № 3) з накривками, частково заповнені рештками кремації. Поряд урни № 3 стояла велика миска (№ 4) із двома кухликами (№ 4а і № 4б) всередині. Східніше миски № 4 – миска № 5 також із

кухликом № 5а всередині. Впритул до миски № 5 виявлено високу посудину (урна № 9) незвичайної вісімкоподібної форми з рештками кремації всередині. За 8 см на схід стояв горщик (№ 8) S-подібної у профілі форми, заповнений перепаленими кісточками і накритий мискою (№ 8а). Другий ряд посуду, розташований північніше, складався із трьох великих урн. Першою зі сходу, майже впритул до миски № 4 та урни № 1, була ваза (урна № 2) біконічної форми з рештками кремації. Між мискою № 4 й урною № 2, дотикаючись до їх стінок, залягало скупчення досить м'якого пластичного ґрунту коричневого кольору (глина з охрою (?)). Наступною стояла найбільша з усього посуду у гробниці ваза-урна грушеподібної форми (урна № 6), заповнена рештками кремації. Серед фрагментів розбитої верхньої частини цієї урни вдалося знайти уламки шийки із пластичними елементами схематичного відтворення рис людського обличчя та уламки спеціальної накривки на урну. Остання в цьому ряді – ваза-урна біконічної форми № 7 (рис. 12).

Рис. 11. Розташування пам'ятки (поховання поморської культури в кам'яній гробниці) поблизу села Заставне Золочівського р-ну Львівської обл. Вид з південного сходу. Фото Д. Павліва

Так, у гробниці виявлено 13 посудин, з яких 7 слугували урнами для зберігання решток тілоспалення, 1 миска накривала урну, 2 миски з кухликами всередині можна вважати посудом-приставками. Зазначу, що верхні частини вищих посудин (урни № 1, № 3, особливо № 2, № 6, № 7, № 9) розтрощено, очевидно, внаслідок падіння розбитої верхньої плити, яка накривала гробницю, та грабіжницьких пошуків. Дрібні фрагменти кераміки лежали поблизу урн та в заповненні посудин.

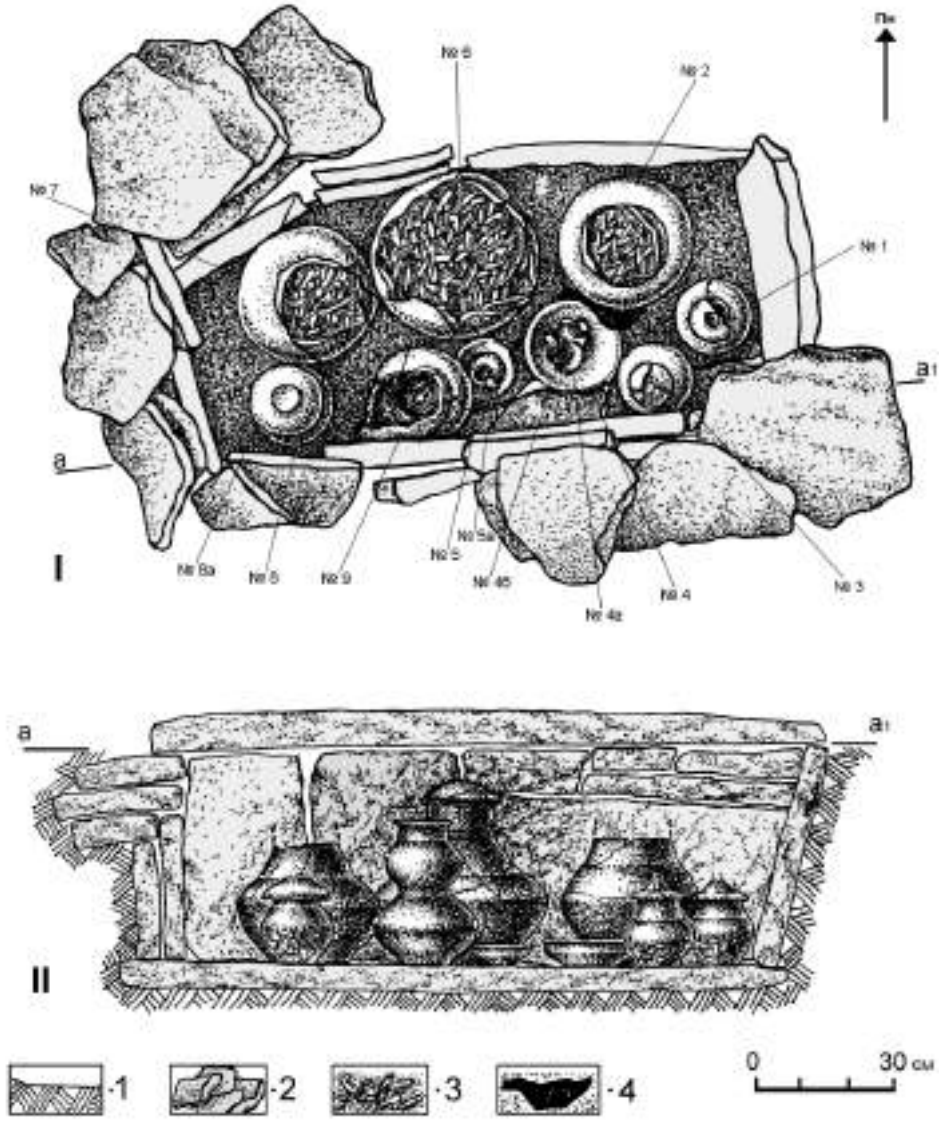

Рис. 12. Заставне, Золочівський р-н, Львівська обл. План і переріз гробниці з урновими похованнями поморської культури. Умовні позначення: 1 –материковий ґрунт (лесоподібний суглинок); 2 – кам'яні плити; 3 – рештки кремації; 4 – скупчення глини, змішаної з охрою

Заповнення урн складалося із решток кремації (досить великі уламки перепалених кісток, незначна кількість дуже дрібних шматочків деревного вугілля), перемішаних із землею. Ймовірно, що майже непорушеним

залишався вміст великих урн № 2, № 6, № 7. В урнах № 1, № 3 і № 8 зберігалася невелика кількість перепалених кісток. Сумнівне, на мою думку, розміщення решток кремації в урні № 9 (посудина вісімкоподібної форми), які могли потрапити туди з інших урн, передовсім № 6.

Рис. 13. Заставне, Золочівський р-н, Львівська обл. Гробниця поморської культури з урновими похованнями та супровідним посудом. Вид зі сходу. Фото Д. Павліва

Рис. 14. Заставне, Золочівський р-н, Львівська обл. Гробниця поморської культури з урновими похованнями та супровідним посудом. Вид із північного заходу. Фото Д. Павліва

В урні № 1 (опуклобока ваза з накривкою) виявлено 200 г дрібних і дуже дрібних фрагментів перепалених кісток, зокрема уламки кінцівок і кісток черепа. В урні № 2 зберігалося 900 г решток кремації. Тут бачимо крупні фрагменти кісток кінцівок, дрібніші фрагменти кісток черепа, суглобів, ребер, хребцевих дисків, зуб із двома коренями. В урні № 3 – 350 г дрібних уламків перепалених кісток.

Урна № 6 містила найбільше решток кремації – 1100 г, серед яких великі фрагменти кінцівок, ребер, невеликі уламки кісток черепа, дві колінні чашечки, хребцеві диски. На кількох фрагментах помітні плями зеленого кольору – сліди окису від бронзових предметів. В урні № 7 виявлено 800 г спалених решток, серед яких дуже великі фрагменти стегнових кісток, великі фрагменти гомілкових кісток, кісток плеча і передпліччя, тазової кістки, дещо дрібніші уламки ребер, кісток черепа, колінна чашечка. На одному з уламків наявний слід окису бронзи.

В урні № 8 містилося 400 г середнього розміру фрагментів кінцівок і ребер. В урні № 9 знайдено 200 г спалених кісток, зокрема крупні уламки кінцівок, кісток черепа, хребців. Всі уламки спалених решток доволі крихкі, білого або світло-кремового кольору, їхня внутрішня частина – жовтого кольору, що свідчить, як стверджують антропологи, про високу температуру

Рис. 15. Заставне, Золочівський р-н, Львівська обл. 1 – конструкція гробниці поморської культури. Вид з півночі; 2, 3 – кам'яна плита, яка накривала гробницю. Фото Д. Павліва

вогнища, де відбувалася кремація[28]. У жодній з урн анатомічного укладу кісток не спостерігалося.

Опис кераміки з гробниці. Керамічний комплекс Заставнівського поховання відзначається різноманітністю форм та їхньою оригінальністю.

Ваза-урна № 1 має пропорційну біконічну форму. Висота посудини – 15,5 см, діаметр максимального розхилу округлих сильно випнутих плічок – 16,5 см, діаметр ледь нахилених усередину заокруглених вінець – 9,2 см, діаметр дещо вгнутого дна – 7,5 см. Товщина стінок становить 5–9 мм, товщина дна – 10 мм. Зовнішня поверхня шийки і плічок рівна, добре загладжена або підлощена, сіро-чорного кольору, на межі шийки та плічок помітні три ледь заглиблені, горизонтально розташовані паралельні собі смуги. Нижче плічок поверхня вкрита суцільним дуже дрібним хаотичним рустом. Внутрішня поверхня рівна й загладжена. Тісто без домішок, у зломі чорного кольору, випал добрий (рис. 16, *9*). Накривка на урну № 1 належить до втулкоподібного типу із закраїнкою для вінець, має пірамідальну у профілі форму з, очевидно, кнопкоподібним навершшям (відламаним), поверхня рівна, сіро-коричневого кольору, підлощена (рис. 16, *7*).

Ваза-урна № 2 – ваза близької до біконічної у профілі форми з досить гостро випнутими плічками. Вінця і верхня частина шийки не збереглися. Висота збереженої частини – 19,5 см, діаметр максимального розхилу плічок – 25 см, діаметр легко вгнутого дна – 11,5 см, товщина стінок – 7–9 мм. Зовнішня поверхня верхньої половини вази досить рівна, місцями шорстка, місцями загладжена, темно-сірого кольору. Поверхня нижньої частини посудини нерівна, шорстка, частково відшарована. Внутрішня поверхня загладжена, чорного кольору. У тісті незначні домішки шамоту, випал посередній (рис. 17, *6*).

Ваза-урна № 3 немовби поєднує біконічну та S-подібну у профілі форми. Висота вази – 16,6 см, діаметр максимального розхилу опуклих заокруглених плічок – 16,3 см, діаметр дна – 8,5 см. Вінця заокруглені ледь розхилені, їх діаметр становить 9,5 см, товщина стінок – 5–10 мм, товщина дна – 10 мм. Зовнішня поверхня верхньої частини урни (вінця, шийка і плічка) рівна, загладжена, місцями підлощена, сіро-чорного кольору. Зовнішня поверхня нижче плічок шорстка, вкрита суцільним дрібним хаотичним рустом. Внутрішня поверхня загладжена, чорного кольору. Тісто без домішок, кераміка у зломі чорного кольору, випал добрий (рис. 16, *8*). Накривка на урну № 3 належить до втульчатого типу, має капелюшкоподібну форму з добре вираженою закраїнкою для вінець і кнопкоподібним навершшям. Діаметр накривки – 11,5 см, зовнішня поверхня підлощена, сіро-чорного кольору (рис. 16, *6*).

[28] Rożnowski F. Dorobek badań antropologicznych nad ludnoscią kultury pomorskiey Pomorza Zachodniego w ostatnim trzydziestoleciu (1945–1975). Problemy kultury pomorskiej. Koszalin, 1979. S. 191.

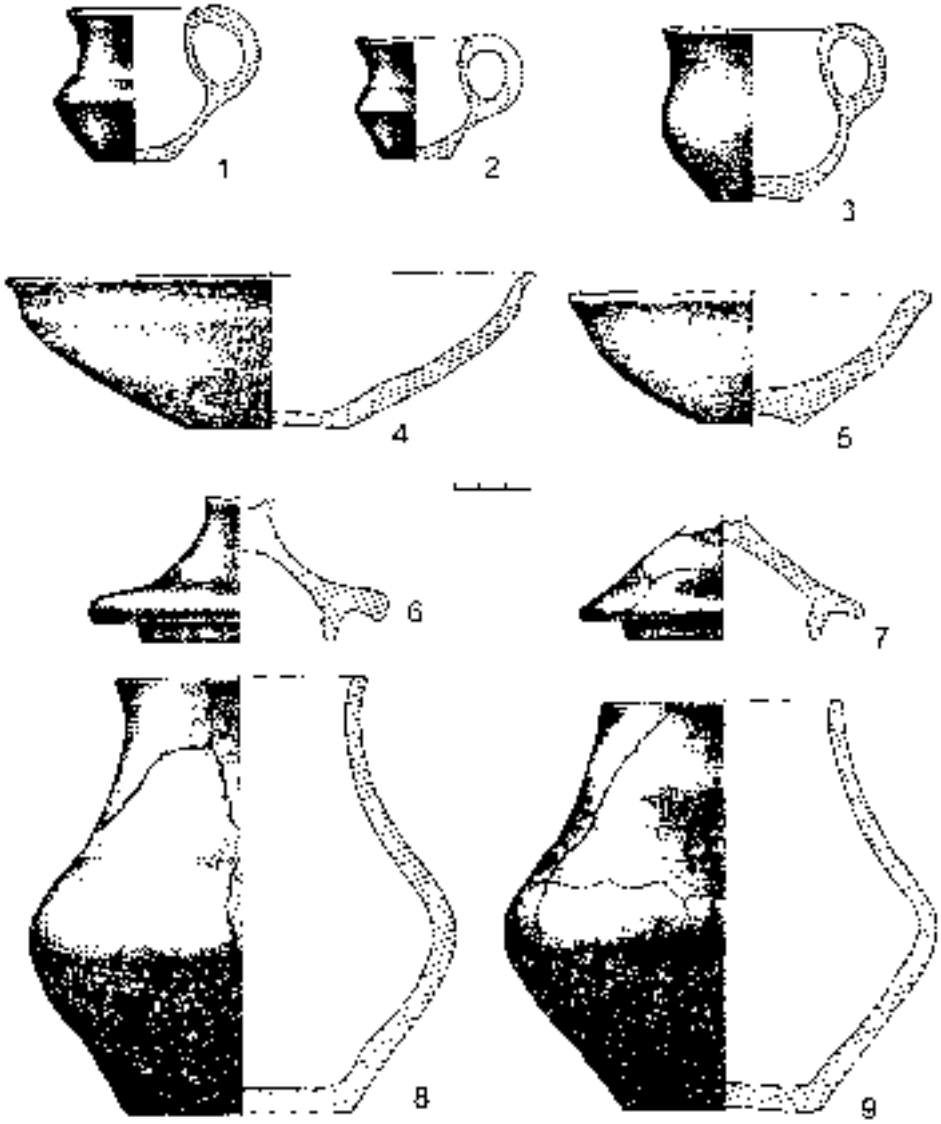

Рис. 16. Заставне, Золочівський р-н, Львівська обл. Кераміка (супровідний посуд і урни) з гробниці поморської культури: 1 – № 4а; 2 – № 4б; 3 – № 5а; 4 – № 4; 5 – № 5; 6, 8 – № 3; 7, 9 – № 1

Миска № 4 має напівсферичну у профілі форму із високо розташованими, ледь випнутими заокругленими плічками, діаметр максимального розхилу яких виносить 19 см. Вінця короткі, заокруглені, розхилені, діаметр їх становить 21 см. Дно товщиною 5 мм легко вгнуте.

Товщина стінок – 6–9 мм. Зовнішня та внутрішня поверхні рівні, загладжені, подекуди підлощені, сіро-чорного кольору. Тісто без домішок, випал добрий (рис. 16, *4*).

У цій мисці були два кухлики. Один із них, *кухлик № 4а*, вирізняється гостро випнутими плічками, діаметр максимального розхилу яких становить 6 см, великим вушком і рівною чорнолощеною зовнішньою поверхнею. Висота кухлика – 5,8 см, діаметр розхилених вінець – 5 см, товщина стінок – 3–5 мм, товщина дна – 5 мм. Тісто без домішок, випал добрий (рис. 16, *1*).

Кухлик № 4б подібний до попереднього, але меншого розміру, його нижня частина не округла, а різко звужується до дна, утворюючи коротку ніжку (рис. 16, *2*).

Невелика товстостінна *миска № 5* має напівсферичну у профілі форму, заокруглені розхилені вінця діаметром 13,7 см, висота миски – 5 см, діаметр увігнутого дна – 3,8 см. Зовнішня і внутрішня поверхні рівні загладжені, сіро-чорного кольору, тісто без домішок, випал добрий (рис. 16, *5*). У цій мисці був *кухлик № 5а* S-подібної у профілі форми, з опуклими плічками діаметром 5,2 см. Висота кухлика – 6,5 см, діаметр вінець – 6 см, діаметр увігнутого дна – 3,4 см. Зовнішня і внутрішня поверхні рівні загладжені, сіро-чорного кольору (рис. 16, *3*).

Ваза-урна № 6 – найбільша з усіх посудин, знайдених у гробниці. Вона має виразну грушоподібну форму із високою шийкою, заокругленими ледь розхиленими вінцями діаметром 16,5 см, дуже сильно розхиленими плічками, максимальний діаметр яких 37,9 см. Висота урни (без накривки) – 37 см, діаметр досить товстого (2,9 см) дна – 16 см, товщина стінок верхньої частини – 1 см, нижньої – 1,4–1,5 см. Зовнішня поверхня верхньої частини урни рівна, загладжена, частково залощена, коричнево-чорного кольору, нижня частина посудини вкрита суцільним дрібним хаотичним рустом. Вище плічок, немов відділяючи плічки від шийки, розташована горизонтальна, ледь рельєфна лінія. Внутрішня поверхня рівна загладжена, чорного кольору. Тісто без домішок, випал добрий, у зломі кераміка чорного кольору (рис. 17, *4*).

Урна № 6 виділяється від інших із гробниці незвичайною деталлю: нижче вінець, на шийці урни, досить схематично відтворено частини людського обличчя – ніс і рот. «Ніс» у вигляді тонкого напівсферичного у профілі виступу довжиною 3,5 см, зроблено з окремого шматочка глини та приліплено на вже сформовану, але ще не випалену посудину. Так само й «рот» у вигляді двох чітко окреслених рельєфних губ, зроблено на окремому, округлої форми, товщиною 4–5 мм шматочку глини, який приліплено на шийку урни нижче «носа» (рис. 18).

Накривка на урну № 6 має вигляд круглого у плані капелюшка із плескатими крисами й опуклою серединою. Діаметр накривки – 15,5–16 см, краї нерівні, дещо хвилясті. Поверхня нерівна загладжена, сіро-коричневого кольору, тісто без домішок, випал посередній (рис. 17, *3*).

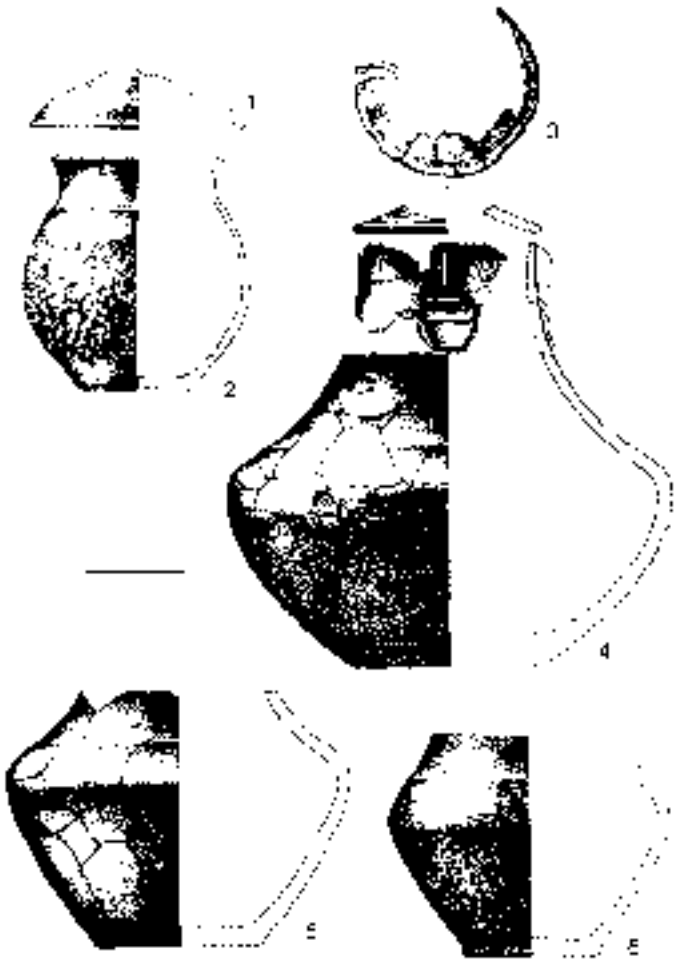

Рис. 17. Заставне, Золочівський р-н, Львівська обл. Кераміка (горщик і вази-урни) з гробниці поморської культури: 1 – № 8а; 2 – № 8; 3, 4 – № 6; 5 – № 7; 6 – № 2

Ваза-урна № 7 – велика посудина близької до біконічної форми. Більша частина шийки та вінця знищені. Висота збереженої частини – 20,5 см. Діаметр максимального розхилу гостро профільованих плічок – 27,5 см, діаметр дна – 10 см. Товщина стінок – близько 1 см, товщина дна – 1,5 см. Зовнішня та внутрішня поверхні нерівні легко загладжені, темно-сірого, місцями коричневого кольору. Вище плічок, відділяючи їх від шийки, проходить горизонтальна ледь заглиблена лінія. У тісті незначні домішки шамоту, у зломі кераміка чорного кольору, випал посередній (рис. 17, *5*).

Рис. 18. Заставне, Золочівський р-н, Львівська обл. Поховання поморської культури в кам'яній гробниці. Фрагмент вази-урни № 6 із пластичними зображеннями частин обличчя людини. Фото Д. Павліва

Урна № 8 – це горщик S-подібної у профілі форми, з опуклими бочками, короткою шийкою і розхиленими заокругленими вінцями. Висота горщика – 19 см, діаметр вінець – 15 см, діаметр максимального розхилу бочків – 19,7 см, діаметр легко вгнутого дна – 9,6 см. Товщина стінок – 5–9 мм, товщина дна – 12 мм. Зовнішня поверхня шийки, верхньої частини бочків і придонної частини рівна, загладжена, подекуди підлощена, сіро-чорного кольору, поверхня середньої частини горщика, зокрема в місці найбільшої опуклості бочків, нерівна, вкрита суцільним хаотичним рустом, світло-коричневого кольору. У верхній частині горщика місце переходу шийки до бочків позначене горизонтальним ледь рельєфним реберцем. Внутрішня поверхня нерівна загладжена. У тісті незначна домішка шамоту, випал добрий (рис. 17, *2*).

Миска № 8а, яка накривала горщик-урну № 8, має близьку до напівсферичної у профілі форму, вінця діаметром 18,5 см заокруглені розхилені назовні, верхня частина стінок ближче до вінець утворюють невеликі плічка, дно діаметром 4 см легко вгнуте, товщина стінок – 5–7 см, висота миски – 5,2 см. Зовнішня і внутрішня поверхні рівні, загладжені, неоднакового світло-коричневого та сіро-чорного кольору. Тісто без домішок, випал кераміки добрий (рис. 17, *1*).

Урна № 9. Використання цієї посудини як урни ставлю під сумнів, оскільки її вміст (рештки кремації) виглядав порушеним і міг потрапити з іншої урни. Посудина має незвичайну рідкісну «вісімкоподібну» форму, оскільки складається з двох частин: верхньої із S-подібним у перерізі профілем, опуклобокої, із короткою шийкою і короткими розхиленими вінцями діаметром 10,4 см та нижньої біконічної форми частини із плічками, що сильно виступають. Верхня та нижня частини переходять одна в одну через вузьку «талію». У верхній частині посудини, в основі шийки, бачимо горизонтально розташоване ледь рельєфне реберце. У місцях максимального розхилу бочків верхньої частини та плічок нижньої частини перебувають навпроти один одного по два кнопкоподібні виступи округлої форми, діаметром 1,5 см і 1 см відповідно. Висота посудини – 28,6 см, діаметр

максимального розхилу бочків верхньої частини – 17,9 см, нижньої – 21 см, діаметр найвужчої частини корпуса – 11,1 см, діаметр дна – 9,4 см. Зовнішня та внутрішня поверхні рівні, чорно лощені. Тісто без домішок, випал добрий (рис. 19, 20).

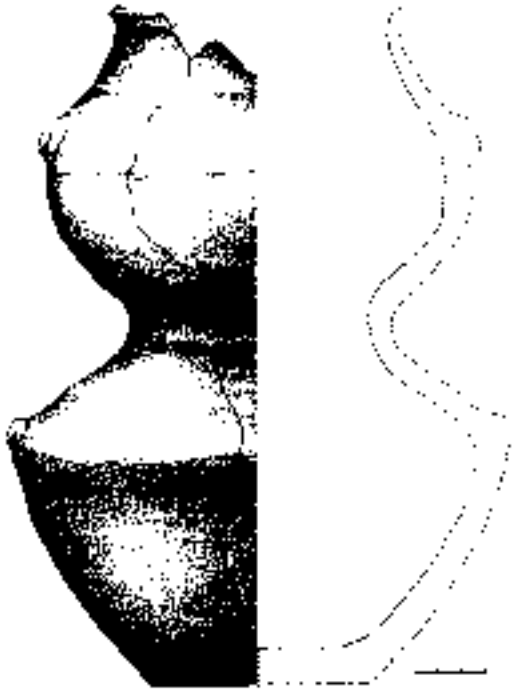

Рис. 19. Заставне, Золочівський р-н, Львівська обл. Амфора-урна № 9 з гробниці поморської культури

Аналіз матеріалу поховання в с. Заставне. Тілопальні урнові поховання, поміщені у гробниці у вигляді скринь, збудованих із кам'яних плит, та своєрідні вази-урни з рисами людського обличчя – найхарактерніша ознака однієї із найцікавіших археологічних культур ранньозалізної доби – поморської культури (по-іншому: культура поховань у скринях, культура «лицевих» урн, східнопоморська культура, вейхеровсько-кротошинська культура), колискою якої були терени Східного Помор'я у Північній Польщі[29].

«Класичні» гробниці поморської культури, які мають здебільша прямокутну у плані форму, а стінки, підлога і накриття складені із великих часто спеціально колених і підтесаних кам'яних плит, найбільш властиві для періоду HaD (600–450 рр. до н. е.). Власне цим часом датують гробниці із великою кількістю (від 4–5 до 15 і навіть 30) посудин, поставлених всередині одним або кількома рядами. Посуд поділяється на такий, де зберігалися рештки кремації, серед якого вирізняється спеціальна сепулькральна, приготована лише для поховань кераміка та посуд-приставки. Вважається, що такі гробниці були родинними склепами і використовувалися багато разів, хоча ймовірні й одночасові масові

[29] Łuka L.J. Kultura wejherowsko-krotoszyńska. *Prahistoria ziem Polskich. T. IV. Od środkowej epoki brązu do środkowego okresu lateńskiego* / Dąbrowski J., Rajewski Z. (red.). Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk: Ossolineum, 1979. S. 147–148; Kaczanowski P. Wczesna epoka żelaza i początek okresu lateńskiego. *Wielka historia Polski. Najdawniejsze dzieje ziem Polskich (do VII w.)* / P. Kaczanowski, J. K. Kozłowski. T. 1. Kraków, 1998. S. 183–184.

захоронення. Вже в ранньолатенському часі таких поховань відомо значно менше. Гробниці поморської культури утворюють невеликі могильники (у Помор'ї та на сусідніх із цим регіоном теренах) або розміщуються поодиноко. Для могильників носії поморської культури вибирали відкриті сонячні місця, часто південні пологі схили невисоких пагорбів, більшість могильників відмежовані від поселень озерами або ріками[30].

Наприкінці періоду HaD поховання поморської культури в кам'яних скринях поширюються із Ґданського Помор'я здебільш у південному і південно-західному напрямках – на терени Великопольщі й Сілезії. На сході та південному сході Польщі (Мазовія, Малопольща) таких поховальних пам'яток відомо менше, час їхньої появи припадає на кінець періоду HaD та ранній і середній латенський періоди[31]. На землях Південно-Східної Польщі, зокрема в міжріччі Вісли й Сяну, незважаючи на досить ранній час (V ст. до н. е.) появи тут пам'яток поморської культури, не зафіксовано жодної кам'яної гробниці – відомі лише нечисленні могильники з підкльошовими похованнями[32].

На крайньому сході Польщі, на Холмщині й Підляшші, відомо про п'ять поховань поморської культури, які, можливо, були здійснені в кам'яних гробницях (Чернеїв–Наталін, Охожа–Колонія, Рожджалов, Чульчиці, Став), але в жодному випадку такі конструкції не збереглися й археологічно не зафіксовані[33]. Рештки кам'яної скрині-гробниці (?), всередині якої знайдено окремі перепалені кістки, фрагменти кераміки та, можливо, дві бронзові підвіски, досліджено в Заґроді на Холмщині. Поховання відносять до ранньої фази поморської культури, а бронзові підвіски вважають частиною оздоблення лицевої урни, знахідка якої у Східній Польщі була би великою сенсацією[34].

[30] Łuka A. Kultura pomorska na Pomorzu Wschodnim. Gdańsk, 1959. S. 28–29; Łuka L.J. Kultura wejherowsko-krotoszyńska… S. 147–157; Malinowski T. Obrządek pogrzebowy ludności kultury pomorskiej. Wrocław; Warszawa; Kraków, 1969. S. 53, tabl. 2; Chomentowska B. Cmentarzyska kultury pomorskiej na Mazowszu. *Swiatowit.* 1970. T. XXXI. S. 197–199; Никитина Г.Ф. Погребальный обряд… С. 50–54.

[31] Łuka L.J. Kultura wejherowsko-krotoszyńska… S. 150; Никитина Г.Ф. Погребальный обряд… С. 52–54; Jadczykowa I. Kultura wschodniopomorska i kultura grobów kloszowych w Polsce środkowej. *Studia nad pradziejami Polski środkowej. Prace i materiały muzeum archeologicznego i etnograficznego w Łodzi. Seria archeologiczna.* 1975. № 22. S. 167–170; Chomentowska B. Cmentarzyska kultury pomorskiej… S. 193–195; Kaczanowski P. Wczesna epoka żelaza… S. 186.

[32] Czopek S. Pradzieje Polski południowo-wschodniej. Rzeszów, 1999. S. 146–148.

[33] Mazurek T., Mazurek W. Plemiona barbarzyńskie wśród poleskich błot. *Badania archeologiczne na Polesiu Lubelskim* / Banasiewicz–Szykuła E. (red.). Lublin, 2006. S. 89–90.

[34] Gołub S. Sensacyjne odkrycie kamiennego grobu kultury pomorskiej w Zagrodzie, gmina Chełm, stanowisko 26. *Najważniejsze odkrycia archeologiczno-architektoniczne Chełma i okolic.* Chełm, 1997. S. 10–13.

Рис. 20. Заставне, Золочівський р-н, Львівська обл. Посуд з поховання в гробниці поморської культури. Фото Д. Павліва

Як уже мовилося, на території України, крім поховання в Заставному, відомо поки три могильники поморської культури, де знайдено поховання в кам'яних конструкціях, які нагадують скрині-гробниці.

Поховання із с. Заставне дещо відрізняється від територіально найближчих поховань, які я описав, поморської культури у скринях-гробницях в Головно, Дублянах і Заґроді. Можливо, гробниця виконувала функцію родинного склепу. Невідомо, чи всі сім поховань (урни можуть містити рештки не лише однієї, а двох, трьох або й більше осіб) були здійснені поступово чи, що ймовірніше, одночасно. Конструкція гробниці та

її стан не вказують на можливість багаторазового відкривання і закривання, зокрема з боку південної стінки, як це засвідчено в багатьох подібних похованнях поморської культури[35]. Гробниця була вкопана в материк щонайменше до рівня верхньої плити, яка її закривала, про що свідчить вигляд і структура ґрунту навколо об'єкта. Отже, дістатись до поховальної камери можна було лише зсунувши чи піднявши плиту-накривку.

Заставнівська гробниця розташуванням, формою і будовою (розмір та кількість каменів, використаних для її спорудження, наявність суцільної нижньої і верхньої плити, солідність конструкції) та наявністю великої кількості поховального посуду знаходить ближчі аналогії на досить ранніх «класичних» пам'ятках поморської культури в Помор'ї (могильники в Госцєрадзі, Скурчі, Ґосцішево й ін.), Великопольщі (Сосніца), Сілезії (Пйотркосіце), Мазовії (Цєпєнь, Голя, Тур'я Вільча)[36].

Це ж стосується керамічного комплексу поховання в Заставному. Так, невеликі вази-урни (№ 1 і № 3) із загладженою верхньою та рустованою нижньою частиною і втулкоподібними накривками (рис. 15, *8, 9*) дуже подібні до знайдених у похованнях поморської культури кінця періоду HaD – початку періоду LT B у Великопольщі[37], Мазовії[38], Холмщині[39], могильників Головно I і II на заході Волинського Полісся[40]. Досить типові для поморської культури миски (№ 4, № 5, № 8а) та кухлики (№ 4а, № 4б, № 5а)[41]. Менше аналогій вдається знайти до горщика № 8 із S-подібним профілем і рустованими бочками (рис. 17, *2*). Такі горщики відомі з поховань кашубської групи лужицької культури звідки переходять до ранніх пам'яток поморської культури, наприклад, на могильники у Лєсно (гробниця № 12)[42]

[35] Łuka L.J. Kultura wejherowsko-krotoszyńska... S. 155–157.

[36] Ossowski G. Prusy Królewskie. Kraków, 1879. Tabl. V, *1, 2,* VII, *16,* XII, *1*; Łuka L.J. Kultura wejherowsko-krotoszyńska… S. 153–154, ryc. 80, 81; Gedl M. Południowo-zachodnie peryferie zasięgu kultury pomorskiej., *Kultura pomorska i kultura grobów kloszowych. Razem czy osobno ?* / Węgrzynowicz T., Andrzejowska M., Andrzejowski J., Radziszewska E. (red.). Warszawa, 1995. S. 191, ryc. 2; Chomentowska B. Cmentarzyska kultury pomorskiej… S. 194–195.

[37] Łuka L.J. Kultura wejherowsko-krotoszyńska… Tabl. XLII: *1*.

[38] Chomentowska B. Cmentarzyska kultury pomorskiej… Tabl. I: *1*.

[39] Mazurek W. Niepublikowane materiały związane z kulturą pomorską z województwa chełmskiego. *Ziemie polskie we wczesnej epoce żelaza i ich powiązania z innymi terenami* / Czopek S. (red.). Rzeszów, 1992. S. 257, tabl. XVI: *1, 2, 3*.

[40] Кухаренко Ю.В. Памятники железного века… Табл. 5, *1, 4*, 6, *4*.

[41] Chomentowska B. Cmentarzyska kultury pomorskiej… Tabl. III: *3, 5*, V: *12, 14*; Łuka L.J. Kultura wejherowsko-krotoszyńska…Ryc. 86: *1, 2*; Кухаренко Ю.В. Памятники железного века… Табл. VI, *1*.

[42] Walenta K. Przyczynek do badań nad obrządkiem pogrzebowym ludności kultury pomorskiej. *Aktualne problemy kultury pomorskiej.* Gdańsk, 2005. S. 273, ryc. 3: *2*.

та Бохувко, датовані HaC–HaC/D[43]. Дещо подібні посудини бачимо в похованнях поморської культури Мазовії[44]. Вазоподібні урни з чітко профільованими плічками (№ 2, 7) трапляються у скринях-гробницях Мазовії[45]. Зазначу, що весь посуд із поховання в Заставному, який слугував урнами (шість ваз і горщик) мають спільну рису в оформленні зовнішньої поверхні – горизонтальну рельєфну лінію, яка відділяє шийку посудини від її плічок, що можна вважати особливістю поховального посуду поморської культури[46].

Особливе значення має найбільша грушоподібної форми ваза-урна № 6 із накривкою у вигляді капелюха та пластичними рисами обличчя людини (рис. 16, *3, 4*; 17). Т. зв. «лицеві» урни – одна з найхарактерніших ознак поморської культури. Цей посуд виготовлявся спеціально для захоронення решток кремації і використовувався лише для поховань. Лицеві урни з'являються на початку періоду HaD на території Ґданського Помор'я, а також дещо південніше – в міжріччі Вісли й середньої течії Варти. Незначна їх кількість знайдена у Великопольщі, Центральній Польщі та Сілезії, поза названими територіями лицевих урн у Польщі не виявлено. На початку латенського періоду їхня кількість у похованнях значно скорочується[47]. Назва такого посуду походить від пластично і графічно зображених рис обличчя людини (ніс, вуха, очі, рот) на шийці урни. Інколи людське обличчя показано в досить натуралістичний спосіб, інколи, здебільш у пізнішій фазі (ранній і середній латенський періоди) існування поморської культури, – досить схематично, моделюючи або лише ніс, або очі, не позначаючи решти рис. Учені припускають, що урни з рисами обличчя можуть відтворювати портрет померлої людини, одночасно маючи апотропеїчне значення. Походження ідеї лицевих урн пов'язують із впливами кола південноєвропейських культур доби бронзи, етруської, а також «нордичних» культур[48].

[43] Krysiak A. Schyłek kultury łużyckiej i początek kultury pomorskiej w swietle najnowszych odkryć w Podolu Małym i Gogolewie, gm. Dębnica Kaszubska. *Nowe materiały kultury łużyckiej i pomorskiej z Pomorza*. Gdańsk, 2009. Ryc. 12–14.

[44] Chomentowska B. Cmentarzyska kultury pomorskiej… Tabl. IV, *2*, VII, *4*.

[45] Там само. Tabl. II, *1*.

[46] Różańska H. Sprawozdanie z badań ratowniczych na cmentarzysku w Sochaczewie-Trojanowie za lata 1959–1960. *Wiadomości archeologiczne*. 1962. T. XXVIII. Z. 2. Tabl. XXXVII: *2*; Jadczykowa I. Kultura wschodniopomorska… Tabl. V, *3*; Florek M. Wyniki drugiego sezonu badań ratowniczych na cmentarzysku kultury pomorskiej w Kornacicach stan. 1, gm. Opatów, woj. Tarnobrzeskie. *MSROA*. 1997. T. XVIII. Tabl. I, *3*.

[47] Łuka A. Kultura pomorska… S. 30; Malinowski T. Obrządek pogrzebowy… S. 76, tabl. 4; Никитина Г. Ф. Погребальный обряд… С. 45–46; Łuka L.J. Kultura wejherowsko-krotoszyńska… S. 157.

[48] Łuka A. Kultura pomorska… S. 30–31; Kruk J. Zagadnienia podziału, chronologii i genezy popielnic twarzowych z wczesnej epoki żelaza w Polsce. *Archeologia Polski*. 1969. T. XIV. Z. 1. S. 99, 121–131;

У Східній Польщі урн із рисами обличчя не знайдено, як і великою рідкістю є поховання поморської культури у скрині-гробниці. Найбільш висунутою на південний схід знахідкою лицевої урни вважається орнаментована урна з накривкою (рис. 3, *3*), що походить із нібито випадково виявленого у Дрогобичі на Львівщині тілопального поховання[49]. Найближчі аналогії дрогобицькій урні віднайдено на Ґданському Помор'ї на дуже ранніх пам'ятках поморської культури. Це, а також досить непевна історія виявлення і зберігання цієї посудинки, ставить під сумнів існування могильника або поховання ранньої поморської культури так далеко від первісної території її поширення – на південь від Дністра аж у підгір'ї Дністровських Бескид[50]. Щоправда, один аргумент все ж є – потужні родовища соляної ропи, розташовані на всьому Підгір'ї українських Карпат, зокрема в самому Дрогобичі, а людність поморської культури інтенсивно потребувала і шукала сіль[51].

Як уже зазначено, поблизу поховання у кам'яній скрині в Заґроді на Холмщині виявлено дві бронзові підвіски, які могли бути оздобами лицевої урни, хоча жодних інших слідів такого посуду не зафіксовано[52]. Так само з Холмщини (Чернеїв–Наталін) походить грушоподібної форми ваза-урна з накривкою-шапочкою. Її форма типова для поморських лицевих, проте ніяких зображень на ній немає[53].

Порівняно із вказаними знахідками, ваза-урна № 6 із гробниці в Заставному має безсумнівні ознаки класичної урни поморської культури з рисами обличчя людини. Вона виявлена та задокументована в закритому археологічному комплексі і є поки найсхідніше знайденою лицевою урною поморської культури. Своєю формою урна із Заставного може належати до лицевих типу А, які побутували на основній території поморської культури в V ст. до н. е., а на подальших теренах – протягом IV ст. до н. е. Враховуючи досить умовне пластичне зображення частин обличчя, урну № 6 варто

Chomentowska B. Cmentarzyska kultury pomorskiej… S. 233; Łuka L.J. Kultura wejherowsko-krotoszyńska… S. 157, 160; Malinowski T. Niektóre zagadnienia rozwoju kulturowego u schyłku epoki brązu i we wczesnej epoce żelaza w Europie Środkowej. [w:] Węgrzynowicz T., Andrzejowska M., Andrzejowski J., Radziszewska E. (red.). *Kultura pomorska i kultura grobów kloszowych. Razem czy osobno?* Warszawa, 1995. S. 29.

[49] Czopek S. Południowo-wschodnia strefa kultury pomorskiej. Rzeszów, 1992. S. 163; Malinowski T. Niektóre zagadnienia rozwoju… S. 23, ryc. 7; Węgrzynowicz T. Zabytki z epoki brązu… S. 15, ryc. 7, *b, c*.

[50] Głosik J. Katalog materiałów wykopaliskowych pogotowia archeologicznego za lata 1963–1970. *Materiały starożytne i wczesnośredniowieczne.* T. III. Warszawa, 1975. S. 433; Węgrzynowicz T. Zabytki z epoki brązu… S. 97.

[51] Bukowski Z. Bursztyna. Kontakty Pomorza Wschodniego we wczesnej epoce żelaza. *Aktualne problemy kultury pomorskiej.* Gdańsk, 2005. S. 49.

[52] Gołub S. Sensacyjne odkrycie… S. 10–13.

[53] Mazurek T., Mazurek W. Plemiona barbarzyńskie… Foto 1.

віднести до перехідного варіанту від типу B до типу C[54]. Подібні вази-урни знаходимо у скринькових гробницях на півночі Польщі[55], на півночі Сілезії, де вони датуються кінцем періоду HaD[56], на Холмщині, датовані кінцем періоду HaD – ранньою фазою періоду LT B[57].

Але найцікавішою з усього керамічного комплексу гробниці в Заставному є, на мою думку, посудина-урна (?) № 9 (рис. 18). Надзвичайно оригінальна вісімкоподібна форма виділяє її поміж усього відомого нам посуду поморської культури на всій території її поширення. Посуд подібних форм (*Etagengefässe, etážovité nádoby*) зараховують до амфор, він існував у низці культур полів урнових поховань пізнього періоду доби бронзи Центральної Європи, зокрема на території Чехії (кновізька, велатицька, мілавецька культури) й Південної Німеччини, а також у лужицькій культурі Чехії та Моравії. Важливо зазначити, що такий посуд, імовірно, використовували винятково в поховальній обрядовості, оскільки віднаходимо його здебільш на могильниках[58]. Амфора вісімкоподібної форми із Заставного має деякі спільні з керамікою поморської культури дрібні риси: чорнолощену поверхню, горизонтальну рельєфну лінію, яка відділяє шийку від бочків, кнопкоподібні округлі виступи на плічках[59].

Розташування пам'ятки – поховання в Заставному, особливості будови гробниці, керамічний посуд, що перебував у поховальній камері, зокрема специфічна ваза-урна з рисами людського обличчя, розташування і кількість урн, певні риси поховального обряду дозволяють віднести цей об'єкт до «класичної» поморської культури, попередньо датуючи поховання серединою–кінцем періоду HaD (550–450 рр. до н. е.). Це дозволяє вважати пам'ятку в Заставному однією із найраніших (а можливо, і найранішою) пам'яток поморської культури в Україні. Так, поховання в Заставному, розташоване поблизу р. Полтви у сточищі Західного Бугу, свідчить про

[54] Kruk J. Zagadnienia podziału… S. 103–108, ryc. 5–8.

[55] Łuka A. Kultura pomorska… foto 15; Różańska H. Sprawozdanie z badań ratowniczych… Tabl. XXXVI, *1*, XXXVII, *8*; Różańska H. Wyniki badań w 1967 r. na cmentarzysku kultury pomorskiej w Sopieszynie, pow. Wejherowo, stan. 1. Wiadomości archeologiczne. 1970. T. XXXV. Z 1. S. 84–91, ryc. 9, *a*.

[56] Gedl M. Południowo-zachodnie peryferie… Ryc. 3, *a, c*.

[57] Mazurek W. Niepublikowane materiały… S. 243, tabl. I, *1, 2*; Mazurek T., Mazurek W. Plemiona barbarzyńskie… S. 82, foto 1.

[58] Hrala J. Malỳ labyrint archeologie. Praha, 1976. S. 86; Pleiner R. Milavečska kultura v zapadnich Čechách. *Pravěké dějiny Čech* / Filip J. (red.). Praha, 1978. S. 395, ryc. 110, *31, 32*; Bouzek J. Etážovité nádoby v Jižnich Čechách a v sousednich oblastech. *Archeologické rozhledy.* 1958. R. X. Sešit 4. Praha. S. 548–575, obr. 216, 373, 217, 376, 218, 401, 413, 219.

[59] Jadczykowa I. Kultura wschodniopomorska i kultura grobów kloszowych w Polsce środkowej. *Studia nad pradziejami Polski środkowej. Prace i materiały muzeum archeologicznego i etnograficznego w Łodzi. Seria archeologiczna.* 1975. № 22. Tabl. I, *5*; Łuka L. J. Kultura wejherowsko-krotoszyńska… Tabl. XLI, 8.

досить ранній час появи носіїв поморської культури на теренах Волині й Західного Поділля в такий історичний період (V–IV ст. до н. е.), який можна вважати «культурним хіатусом» для заходу України.

Деякі аспекти поховального обряду та духовної культури. Як уже зазначено, поморській культурі не надавали особливого значення, порівняно з іншими ранньозалізної доби заходу України. Це зрозуміло, оскільки пам'яток виявлено не так вже й багато, здебільша це невеликі поселення з досить типовим одноманітним матеріалом, які датуються пізнішими фазами розвитку цієї культури. Для поморської важливі поховальні пам'ятки із закритими комплексами, з чітким археологічним матеріалом, який дає змогу добре датувати об'єкти. Тому дуже рідкісні для нашої території поховання поморської культури у гробницях-скринях викликають великий інтерес.

Поховальний обряд[60] належить до найдавніших форм релігії, це – важливий елемент духовної культури первісних суспільств. Під поховальним обрядом розуміємо комплекс практик і дій, пов'язаних із смертю члена суспільства: від приготування тіла, поховальної церемонії до побудови та спорядження місця поховання. Археологія оперує матеріальними залишками, археологічні дослідження можуть відтворити лише останні етапи поховальної обрядовості – покладення тіла (чи його решток) до могили і впорядкування її, ритуал залишається у сфері гіпотез та здогадок. Поховальний обряд – найсуттєвіша й найстійкіша етнографічна ознака. Різкі зміни в поховальному ритуалі певної археологічної культури здебільша свідчать про міграцію іншого племінного угрупування на територію носіїв цієї культури. Тому дослідження деталей і особливостей поховальної обрядовості дуже важливі для аналізу етнічної історії стародавніх племен.

Таємниця життя і смерті – основа доктрини кожної релігії, навколо якої суспільство створює свою обрядовість. Стародавні могильники як комплекси поховань та інших сепулькральних об'єктів – чи не єдині матеріальні залишки вірувань, ритуалів і звичаїв, пов'язані зі сферою «*sacrum*», якою є смерть людини. Тому дослідження деталей і особливостей поховальної обрядовості дуже важливі для пізнання духовної культури давніх суспільств[61].

Поховальну пам'ятку, як систему у структурі певного історично-культурного періоду, можна поділити на дві підсистеми: поховальний комплекс і поховальний обряд. Під першим розуміють матеріальні рештки: форму, будову та взаємне розташування елементів поховання. Поховальний

[60] Ритуал і обряд можна вважати майже тотожними поняттями, хоча інколи трапляються взаємозаперечувані визначення цих термінів: а) ритуал є частиною обряду, б) ритуал є сукупністю обрядів. Схиляюся до першого трактування.

[61] Gediga B. Zagadnienia religii. *Prahistoria ziem Polskich. T. IV. Od środkowej epoki brązu do środkowego okresu lateńskiego* / Dąbrowski J., Rajewski Z. (red.). Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk: Ossolineum, 1979. S. 320–341.

обряд – набір ритуальних дій, пов'язаних із захороненням померлого, охопно з практичною та ідеологічною сферами обрядовості[62].

Щодо поховань у гробницях-скринях поморської культури, виявлених на заході України, варто детальніше звернути увагу на два важливі елементи поховального комплексу: гробницю і глиняну посудину-урну із зображенням рис обличчя людини, та на їх символічне й ідеологічне значення, що вже стосується поховального обряду.

Для носіїв поморської культури приготування і вибір місця могильника, внутрішня організація простору «*sacrum*» і спорудження власне гробниці мало велике значення. Як правило, більшість некрополів із гробницями-скринями (зокрема в Дублянах, Головно та Заставному) розташовувались на пологих південних сонячних схилах пагорбів, які спадають до ріки чи озера і відділені від поселень водою (рис. 11). Сонце мало максимально освітлювати місце останнього спочинку (вияв солярного культу?). Наявність води теж могла мати символічне значення, адже вважалося, що вона має властивості закривати душам померлих шляхи до світу живих. У час використання могильника більшість гробниць, імовірно, було видно на поверхні терену. Крім того, на гробниці для їх позначення могли ставити своєрідні «надгробки», гіпотетично з каменю[63]

Поховання в кам'яних скринях як форма спеціальної поховальної конструкції існували в різних культурах давньої Європи, починаючи від доби енеоліту. За доби бронзи на території теперішніх Східної Німеччини та Чехії в могилевих культурах відомі кургани з насипами із каменю та кам'яними скринями-гробницями під ними[64]. У конструкції поховальних споруд тщінецького культурного кола використовувався камінь (невеликі плитки і брук), здебільша для вимощення, інколи для накриття ям із тілопокладеннями[65]. Використання каменю у похованнях зафіксовано в кашубській та верхньосілезько-малопольській групах лужицької культури, де використовувався кам'яний брук для вимощування і накривання

[62] Гуляев В.И., Ольховский В.С. Погребальные пам'ятники и погребальная обрядность: проблемы анализа и интерпретации. *Погребальный обряд: реконструкция и интерпретация древних идеологических представлений.* Москва: Наука, 1999. С. 14; Лагуткина Е.В. Изучение погребальных памятников в археологии: подходы и методы исследования. КСИА. *Общие проблемы изучения погребального обряда.* Москва, 2010. Вып. 224. С. 23.

[63] Fudziński M., Rożnowski F. Cmentarzysko ludności kultury pomorskiej w Rębie gmina Przodkowo. Gdańsk, 2002. S. 83.

[64] Gedl M. Epoka brązu i wczesna epoka żelaza w Europie. *Archeologia pierwotna i wczesnośredniowieczna.* Cześć III. Kraków, 1980. S. 101, 105.

[65] Makarowicz P. Trzciniecki krąg kulturowy – wspólnota pogranicza Wschodu i Zachodu Europy. Poznań: Wydawnictwo Poznańskie, 2010. S. 237–242, ryc. 4.29.

(засипання) поховальних ям у формі прямокутника для тілопокладних та тілопальних поховань[66].

На заході України за доби бронзи (XVI–XV ст. ВС) тілопокладні поховання у гробницях-цистах із великих кам'яних плит притаманні для білопотоцької групи на Західному Поділлі, що виділяє її в середовищі близьких комарівської та Костіша культур[67]. Використання каменю в облаштуванні поховальних ям наприкінці доби бронзи й на початку ранньозалізної відомі у висоцькій культурі. Це – площадки, викладені кам'яними плитками, «рамки» з каменів навколо тілопокладних поховань, лише окремі з них мали вигляд прямокутної форми гробниць, які зверху накривались камінням[68], що, можливо, імітація чи символ справжньої гробниці-скрині. У черепинсько-лагодівській групі ранньозалізного часу на могильнику в Лагодові рештки кремації залягали на невеликих площадках із кам'яних плиток, але «повноцінних» конструкцій у формі скринь не знайдено[69]. І в першому, і в другому випадку такий спосіб облаштування поховальних ям пов'язують із поховальними звичаями культур передскитського часу Середньої Наддністрянщини[70]. Але кам'яні гробниці-скрині поморської культури мають інше походження.

Одним із головних місць зародження і великого поширення сепулькральної архітектури з каменю в давній Європі була Скандинавія. Для нордичної культури доби бронзи на теренах Південної Швеції та Норвегії, на Ютландському півострові та півночі Німеччини притаманні поховання у скринях-гробницях, побудованих із кам'яних плит, інколи накритих насипами з каменю[71]. Яскравий приклад – поховання X ст. ВС із Ківіка в Південній Швеції, де під велетенським каірном споруджено монументальну гробницю-скриню з тесаних плит із рисунками культового змісту[72]. Важливо, що у скриньових похованнях нордичної культури часто трапляються такі

[66] Gedl M. Wielke cmentarzysko grupy górnośląsko-małopolskiej w Zbrojewsku, pow. Kłobuck. *Wielke cmentarzyska z epoki brązu i wczesnej epoki żelaza.* Warszawa, 2020. S. 258–261, ryc. 10–12, 14.

[67] Romaniszyn J., Makarowicz P. The Biały Potok groups as en enigmatik problem in the first half of the 2nd millennium BC in the West Podolia. *Fontes Archaeologici Poznanienses.* Poznań, 2018. Vol. 54. P. 35–44, fig. 5, 7–10.

[68] Бандрівський М. Скринькові поховання висоцької культури в межиріччі Збруча і Стрипи. Львів: Логос, 1994, 163 с.; Крушельницька Л. Могильник висоцької культури в селі Лукавець. *Записки Наукового товариства імені Шевченка.* 2002. Т. CCXLIV. Праці Археологічної комісії. С. 520–534.

[69] Крушельницька Л. Черепинсько-лагодівська група… С. 209–212.

[70] Бандрівський М. Скринькові поховання… С. 155–156; Шовкопляс І.Г. Курганний могильник передскіфського часу на Середньому Дністрі. *Археологічні пам'ятки УРСР.* 1952. Т. IV. С. 5–11.

[71] Gedl M. Epoka brązu i wczesna epoka żelaza… S. 96.

[72] Moberg C.-A. Kiviksgraven. *Svenska Fornminnesplaster 1.* Stocholm, 1957.

елементи символічної обрядовості, як лицеві урни[73]. З'явилася нова релігійна ідея, втіленням якої стала форма спільних поховань у великих скринях-гробницях, побудованих із кам'яних плит і специфічна фунеральна кераміка – лицеві урни. Ця ідеологія охопила за доби раннього заліза майже весь обшир Балтії[74] та поширилася із носіями поморської культури в південно-східному напрямку аж до теренів Південно-Західної Волині й Верхнього Надбужжя. У транспортації релігійних ідей, звичаїв і культів (зокрема поховальних), у їх перемішуванні між культурами полів урнових поховань, нордичною, лужицькою, поморською та культурою західнобалтійських курганів, культурами, які між собою відрізнялися, можливо, й етнічно, не було перешкод. Цьому сприяли широкі далекосяжні, перш за все, торгові контакти[75].

Люди, які прийшли з північного заходу, принесли вже сформовану, чітко регламентовану поховальну обрядовість. Більше уваги надавалося піклуванню про мертвих (вибір гарного місця для некрополя, побудова монументальної гробниці із великих бічних плит і суцільної нижньої та верхньої плити – надійної «домівки мертвих» для великої родини[76], зберігання дбайливо відібраного праху у спеціальному посуді). Символічне значення кам'яних гробниць-скринь як місць вшанування культу предків і захисту померлих від злих сил може бути пов'язане з дуже давньою традицією захоронення померлих у печерах, які вважалися символами життя, смерті та відродження[77], жіночого лона, звідки відбувалося нове народження померлого. Крім того, скелі, великі камені вважалися символами вічності, незнищенності[78]. Ймовірно, у таких гробницях одномоментно захоронювали людей, які вмирали впродовж певного часу, їх спалювали, а рештки зберігали в урнах, можливо, навіть тривалий період, перевозячи зі собою під час довгих мандрів, не лише шукаючи сприятливих умов для «стаціонарного» поховання, а й забезпечуючи себе захистом і покровительством предків (уважають, що власне так міг історично

[73] Malinowski T. Problem genezy popielnic domkowych i twarzowych kultury pomorskiej. *Problemy kultury pomorskiej.* Koszalin, 1979. S. 106–116; Malinowski T. Naczynia gliniane w młodszej epoce brązu i wczesnej epoce żelaza z zaznaczonymi elementami twarzy oraz problem przynależności ich twórców. Pomorania Antiqua. 2010. T. 23. S. 27–28.

[74] Граудонис Я. Погребальные обряды на территории Латвии в епоху поздней бронзы и раннего железа. *Исследования в области балто-славянской духовной культуры. Погребальный обряд.* Москва: Наука, 1990. С. 160–162.

[75] Malinowski T. Popielnice twarzowe w Polsce a kwestia przynależności etnicznej ich twórców. Studia zachodnie. 1999. T. 4. S. 19.

[76] Malinowski T. Obrządek pogrzebowy ludności kultury pomorskiej. Wrocław; Warszawa; Kraków, 1969. S. 107.

[77] Топоров В.Н. Пещера. *Мифы народов мира.* Энциклопедия. Москва: Советская энциклопедия. Т. 2. С. 311.

[78] Gediga B. Zagadnienia religii… S. 338.

виникнути культ святих мощів)[79]. Це може вказувати на існування культу предків, що також підтверджують виявлені на могильниках поморської культури гробниці-скрині без слідів жодних поховань (кенотафи), гробниці з лицевими урнами без праху поряд таких же урн, заповнених рештками кремації, або ж гробниці з лише поодинокими порожніми урнами[80]. Така ідея і форма поховання змогла прижитися там, де утворилася система вірувань, опертих на сильні родинні зв'язки невеликих спільнот[81], де поклоніння померлим набуло, очевидно, форми сімейно родового культу предків, жрецями якого могли бути глави родів і сімей[82]. Поклоніння душам померлих у давніх германців (а носіїв нордичної культури доби бронзи вважають прагерманцями)[83] підтверджується свідченнями ранньохристиянської літератури – «*sibi sanctos fingunt aliquos mortuos*» («*вважають деяких померлих для себе священними*»)[84].

Певним чином із культом предків пов'язаний і керамічний фунеральний посуд для зберігання решток кремації – урни із пластичними та графічними зображеннями рис людського обличчя (лицеві урни). Як уже вказано, з теренів заходу України відомо дві такі. Одна з них, нібито з тілопального поховання, знайденого поблизу Дрогобича (?), має розташовані на шийці два отвори-ока та невеликий вертикальний защип між ними, що може означати ніс. Опуклі плічка цієї посудини прикрашені трьома горизонтальними заглибленими лініями та рельєфними виступами у вигляді кириличної літери «Л», нижче яких нанесено навскісні лінії у вигляді трикутників, спрямованих гострим кутом униз (рис. 3, *3*). Друга лицева урна, знайдена у гробниці-скрині в Заставному, описана вище (рис. 17, *4*, 18). Із рис обличчя на ній чітко сформовано ніс й уста, останні рідко зображувались на лицевих урнах поморської культури. Феномен лицевих урн – один із найцікавіших явищ європейської праісторії. Від часу енеолітичної доби посуд із зображенням людського обличчя, серед якого й поховальні урни, відомі в різних регіонах Європи, Малої Азії та Близького Сходу в різних культурах й етносах. Щодо походження лицевих урн поморської культури,

[79] Гусаков М.Г. Культ предков в погребальном обряде поморской культуры (эпохи раннего железа). *Краткие сообщения Института археологии.* Москва, 2013. Вып. 229. С. 42.

[80] Malinowski T. Obrządek pogrzebowy… S. 45–47, 97, 98; Malinowski T. Motyw głowy w kulturze pomorskiej. *Materiały i Sprawozdania Rzeszowskiego Ośrodka Archeologicznego.* 2015. T. XXXVI. S. 169.

[81] Adamik J. Idea skrzyni kamiennej jako formy grobu na terenie ziem polskich w późnej epoce brązu i wczesnej epoce żelaza. *Collectio Archaeologica Ressowiensisa.* Rzeszów, 2012. T. 18. S. 122, 125.

[82] Токарев С. А. Религия в истории народов мира. Москва: Издательство политической литературы, 1976. С. 219.

[83] Монгайт А.Л. Археология Западной Европы. Бронзовый и железный века. Москва: Наука, 1974. С. 109; Malinowski T. Popielnice twarzowe w Polsce… S. 17.

[84] Boudriot W. Die altgermanische Religion in der amtlichen kirchlihen Literatur des Abendlandes vom 5. bis 11. Jahrhundert. Bonn, 1928. S. 50.

більш імовірною виглядає гіпотеза північноєвропейського коріння цього явища. Поява перших лицевих урн у нордичній культурі на півдні Скандинавії – раніша, ніж у поморській. Гіпотетично можна вважати, що ідея лицевих урн зародилася серед носіїв нордичної культури на теренах Ютландського півострова. Наприкінці доби бронзи і на початку ранньозалізної доби на теренах Північної Європи внаслідок взаємовпливів нордичної, лужицької культур і кола культур урнових полів утворюються протопласти оригінальних етнокультурних явищ, зокрема й поморської культури, у середовищі якої ідея тілопальних поховань в лицевих урнах у кам'яних гробницях-скринях розвинулася логічним еволюційним шляхом[85]. Менш імовірно, що лицеві урни поморської культури походять (як вважає частина дослідників) від етруських теракотових каноп із зображенням людських голів із могильників VIII–VI ст. ВС етруського міста Клевсіни (тепер – м. К'юзі) й околиць[86]. Поява такого посуду (різного за стилем і технічним виконанням) за доби бронзи й раннього заліза на півночі та півдні Європи не мають між собою безпосереднього зв'язку, ймовірно, це – вияв конвергенції[87].

Інтерпретація призначення лицевих урн – тема гострих дискусій. Очевидно, лицеві урни поморської культури пов'язані з певними релігійно-міфологічними уявленнями, адже поховальний ритуал, а лицеві урни були його важливим елементом, мав складну символічну структуру, сенс цієї символіки опирається на реальну подію – смерть людини і на тогочасне біологічне та філософське розуміння цього явища[88]. Ритуалізація фунеральних дій виникала з потреби приготування померлого до зміни статусу й символічного перенесення його зі світу живих до світу померлих. Особливу роль тут відігравала урна з рештками спаленого тіла, адже покладення урни до гробниці остаточно закривало перед мертвими дорогу до повернення у світ живих. Здійснення цієї мети залежало від проведення обряду поховання згідно з обґрунтованим релігійно і звичаєво сценарієм[89]. Вважалося, що зображення на урнах може бути «портретом» померлої людини. Але цю версію заперечують знахідки серійної продукції лицевих урн

[85] Malinowski T. Problem genezy popielnic domkowych i twarzowych kultury pomorskiej. *Problemy kultury pomorskiej.* Koszalin, 1979. S. 105, 113–116, 123.

[86] Там само. S. 120; H. van den Boom. Zjawisko antropomorfizacji w okresie halsztackim. [w:] Węgrzynowicz T., Andrzejowska M., Andrzejowski J., Radziszewska E. (red.). *Kultura pomorska i kultura grobów kloszowych. Razem czy osobno?* Warszawa, 1995. S. 43.

[87] Malinowski T. Popielnice twarzowe w Polsce… S. 6.

[88] Мельник В. И. Символика элементов погребальной обрядности по этнографическим и археологическим данным. *Краткие сообщения Института археологии. Общие проблемы изучения погребального обряда.* Москва, 2010. Вып. 224. С. 52, 59.

[89] Solarska K. Ceramika funeralna kultury pomorskiej opatrzona symboliką apotropaiczną. *Hic mortui vivunt. Z badań nad archeologią funeralną. Collectio Archaeologica Ressowiensisa.* T. XX. Rzeszów, 2012. S. 179.

з ідентичними рисами обличчя, тим більше, що в одній посудині часто зберігали рештки кількох осіб. Також зображення обличчя трактували як божество смерті[90] або як божество, яке оберігає померлого, похованого в такій урні[91], пов'язували зі символікою лунарного та культом жіночого хтонічного божества[92]. Зображення обличчя могли мати апотропеїчну символіку[93]. Лицеві урни з рештками дітей часто прикрашені, але стать померлих не впливала на рівень оздоблення. Трапляються такі, які вміщували спалені рештки жінок разом із малими дітьми, хоча маленьких дітей найчастіше ховали в лицевих урнах самих, або ж дорослого чоловіка і дорослої жінки. У більшості випадків такі поховання не були результатом одночасної смерті похованих – в одній посудині зберігалися спалені рештки в різний час померлих людей (очевидно, близьких родичів), а вже пізніше урну ставили у гробницю[94]. На основі антропологічних досліджень спалених решток людей можна вияснити деякі звичаї, пов'язані з похованням померлих. Так, рештки кремації складали до урни здебільш в анатомічному порядку – в нижню частину посудини клали кістки ніг, у середній частині були кістки рук, ребра, хребці, зверху – уламки черепа. Інколи рештки тілоспалення в урні розділені шарами піску, якщо спочатку складали рештки одного померлого, а пізніше – другого. Ймовірно, була людина, «керівник» поховальної церемонії, яка займалася відбором кісток із кострища і знала будову скелета[95]. Як це могло би відбуватися, читаємо в Іліаді Гомера, де описаний похорон Патрокла, а церемонією керував один із лідерів ахейців Ахілл:

«Перш за все полум'я швидше вином погасіть…
Потім зберімо… кості…, їх відібравши з-між інших…
Кості складемо в фіал золотий…»[96].

Таке поводження з тілом померлого вписується в поховальний ритуал, який за доби бронзи та раннього заліза стає уніфікованою рисою вірувань багатьох культур на значних територіях Європи, зокрема в поморській, де кремація померлих, пов'язана, ймовірно, із солярно-лунарним культом,

[90] Łuka L. J. Obrządek pogrzebowy i wierzenia plemion kultury wschodniopomorskiej na Pomorzu Gdańskim. Cz. II. Pomorania Antiqua. 1971. T. 3. S. 77, 87.

[91] Kwapiński M. Ryty i mity. O symbolice popielnic twarzowych. Gdańsk, 1987. S. 6–8.

[92] Gediga B. Zagadnienia religii… S. 332.

[93] Solarska K. Ceramika funeralna kultury pomorskiej… S. 170.

[94] Malinowski T. Obrządek pogrzebowy… S. 112–114; Malinowski T. Motyw głowy w kulturze pomorskiej. *MSROA*. 2015. T. XXXVI. S. 172, 176, 177.

[95] Rożnowski F. Kilka uwag o obrządku pogrzebowym ludności kultury pomorskiej w świetle badań antropologicznych. *Kultura pomorska i kultura grobów kloszowych. Razem czy osobno?* / Węgrzynowicz T., Andrzejowska M., Andrzejowski J., Radziszewska E. (red.)Warszawa, 1995. S. 268.

[96] Гомер. Іліада. Переклад з давньогрецької Бориса Тена. Харків: Фоліо, 2006. Пісня двадцять третя. С. 237–243.

домінувала[97]. Природні властивості вогню пришвидшувати природні процеси зміни матерії, запобігали неприємному процесу розкладу тіла, позбавляли страху перед померлим. Можливо, віра в очищувальну й оберігальну силу вогню стала основою для появи ідеї нематеріальної і незнищенної душі[98].

Поховальні пам'ятки поморської культури у вигляді кам'яних скринь з урновими тілоспаленнями, виявлені на заході України, – доказ появи на цих теренах наприкінці першої половини I тис. ВС нового етносу із вже сформованим і регламентованим поховальним обрядом, який виник на основі релігійної доктрини, корені якої криються в нордичній культурі пізньобронзової доби Північної Європи. Просторова організація некрополів, монументальна фунеральна архітектура «будинків мертвих», створення оригінальної кераміки, призначеної для поховальних обрядів та поховань, символічне значення пластичних і графічних зображень на такому посуді, спеціальне поводження з рештками кремації свідчать про розвинуту й багату духовну культуру, яка дещо відрізнялася своєю сутністю від синхронних їй культур гальштатсько-грецько-етруських суспільств Центральної і Південної Європи (хоча тут існували сильні взаємовпливи) та східноєвропейсько-азійського скитського світу.

Питання – час появи носіїв поморської культури на території України та шляхи їх проникнення. Цікаво, що найранішою пам'яткою в Україні, як уже зазначено, можна вважати поховання в Заставному, датоване серединою–кінцем періоду HaD (550–450 ВС), яка є і найсхідніше (на тепер) розташованою пам'яткою поморської культури. Всі відомі на цей час поховання поморської культури у гробницях-скринях і частина ранніх тілопальних урнових поховань без кам'яних конструкцій на заході України (наприклад, Млиниська та Тяглів) розташовані в басейні Західного Бугу (рис. 1, 2), що вказує на основний, т. зв. «Бузький шлях», яким, починаючи з VI ст. ВС, рухалися носії номадичної поморської культури, опановуючи нові землі, далекі від їхньої батьківщини – надбалтійського Помор'я.

Правдоподібно, що процес поширення поморської культури (принаймні на терени заходу України) не був лише явищем дифузії її культурних елементів, передовсім релігійних, серед місцевих спільнот. Це – приклад типового міграціонізму, реалізованого через заселення, ймовірно, пустих на той час земель без політичного підкорення автохтонного населення[99].

[97] Gediga B. Zagadnienia religii… S. 321, 323.

[98] Cabalska M. Ze studiów nad systemami religijnymi związanymi z obrządkiem ciałopalnym (próba rekonstrukcji). Wiadomości archeologiczne. 1972. T. XXXVII. S. 4.

[99] Kaczmarek M. Aktualne problemy badań nad kulturą pomorską w Wielkopolsce. *Folia praehistorica Poznaniensia.* 1999. T. IX. S. 147; Dzięgielewski K. Expansion of the Pomeranian culture in Poland during the Early Iron Age: remarks on the mechanism and possible causes. *Migration in Bronze and Early Iron Age Europe.* Edited by K. Dzięgielewski, M.S. Przybyła, A. Gawlik. Kraków, 2010. S. 173–196.

Частина ІІ. ДУХОВНА КУЛЬТУРА НАСЕЛЕННЯ ПРИКАРПАТТЯ, ВОЛИНІ І ЗАКАРПАТТЯ ДОБИ СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ

Володимир ПЕТЕГИРИЧ

ВІД ЯЗИЧНИЦТВА ДО ХРИСТИЯНСТВА: ТРАНСФОРМАЦІЯ ПОХОВАЛЬНОГО ОБРЯДУ І РЕЛІГІЙНИХ ВІРУВАНЬ У НАСЕЛЕННЯ ВЕРХНЬОЇ НАДБУЖАНЩИНИ В ДОБУ РАННЬОГО СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ

Розгляд проблеми переходу слов'янських племен від язичництва до християнства доцільно розглядати спочатку в окремих регіонах, що дозволить у перспективі створити узагальнену картину цього явища в широкому хронологічному діапазоні, з урахуванням певної специфіки різних територій. За майже повної відсутності писемних джерел, археологічні матеріали відіграють все більшу роль у дослідженні цієї проблеми східного слов'янства. Це стосується і території Верхньої Надбужанщини, яку займали Белзька й Червенська землі.

Поховальні пам'ятки дохристиянської доби. У V/VI–X ст. населення цих земель дотримувалося язичницьких вірувань, що відобразилося насамперед у поховальному обряді. Вважають, що для цього періоду типовий обряд кремації небіжчиків і насипання курганів. Такий спосіб захоронення археологи зафіксували в багатьох місцевостях. Проте для найстарших фаз раннього середньовіччя (V/VI–VII ст.) маємо дуже мало даних щодо поховального обряду.

Можна тільки здогадуватися про захоронення решток померлих на території поселень. Зокрема, на городищі Зимно поблизу Володимира Волинського відкрито довгу наземну житлову споруду стовпової конструкції. Від неї збереглися 102 ями від стовпів, розташованих у два паралельні ряди вздовж південно-західного, західного і південно-східного країв плато городища (рис. 1). Відстань між рядами ям становила 4–4,5 м. На цьому просторі між ямами розміщувалися 36 вогнищ[1]. На них знайдено дрібні перепалені людські кістки разом із кістками тварин, уламками глиняного посуду й окремими виробами з металу[2]. Отже, не можна виключити, що, крім свого житлового призначення, ця споруда, а швидше за все окремі її частини,

---

[1] Ауліх В. В. Зимнівське городище – слов'янська пам'ятка VI–VII ст. н. е. в Західній Волині. Київ: Наукова думка, 1972. С. 20, 22, 24.

[2] Ауліх В. В. Матеріали з верхнього горизонту городища біля с. Зимне Волинської області. *МДАПВ.* 1961. Вип. 3. С. 130, 131.

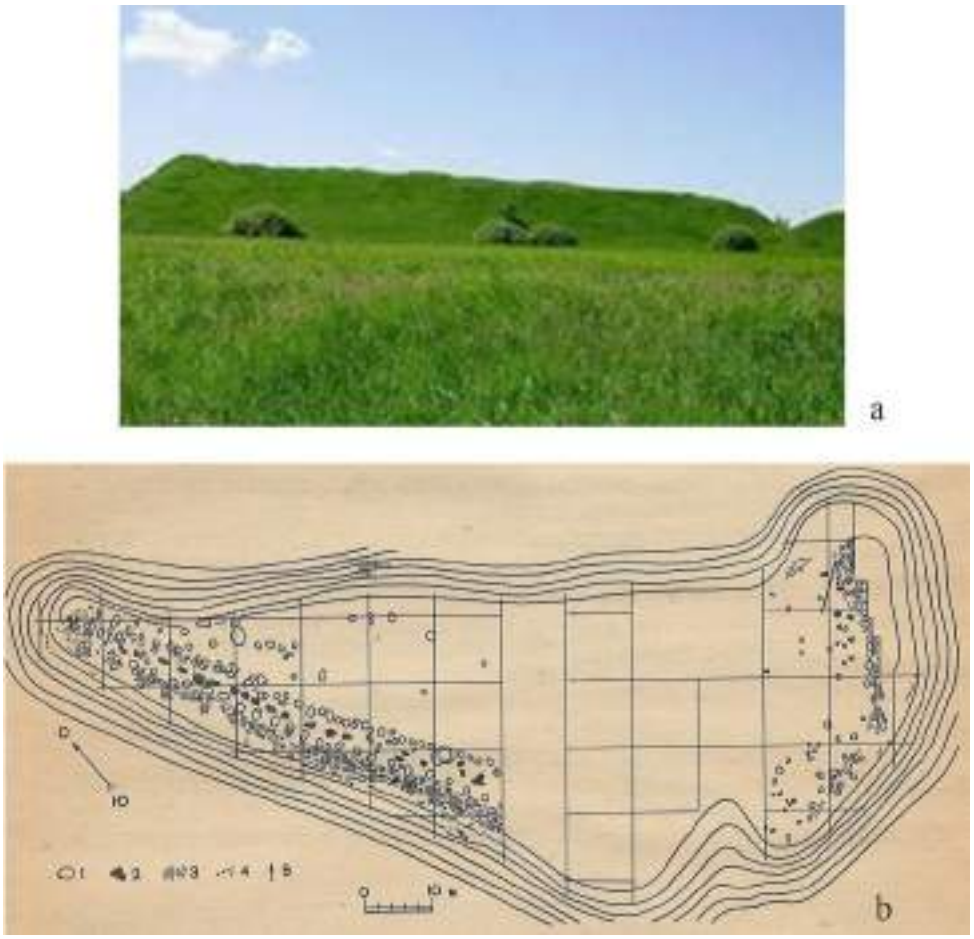

Рис. 1. Городище Зимно: a – вид з південного сходу; b – план з археологічними об'єктами. 1 – ями, 2 – вогнища, 3 – обвуглені колоди, 4 – вертикальні стовпи, 5 – скелет людини

могли використовуватися як великий громадський будинок і для поховально-обрядових функцій. Цілком імовірно, що про подібний спосіб найдавніших захоронень можна здогадуватися за результатами нещодавніх досліджень Пліснеського городища. Тут, в ур. Оленин Парк, на місці валу відкрито культове язичницьке місце кінця VII–X ст. У т. зв., за висловами автора досліджень, «жертовному поясі» цього місця виявлено залишки громадських будинків із перепаленими повністю або частково людськими кістками[3]. Доволі широке датування цього культового місця не дозволяє

[3] Филипчук М. А. Слов'янські поселення VIII–X ст. в Українському Прикарпатті. Львів: Вид-во «Астролябія», 2014. С. 211–212.

однозначно порівнювати його з громадським будинком Зимнівського городища, але певна схожість все ж помітна. Подібний до Зимного специфічний звичай захоронення спалених решток людей зауважено на території Польщі, на підляському городищі в Хацках, котре своїм виглядом і розташуванням дуже нагадує городище в Зимному (рис. 2). Дослідження польських археологів встановили, що на цій багатошаровій пам'ятці у фазі, яка датується VI–VII ст., городище в Хацках не було місцем постійного проживання або оборонним об'єктом, а використовувалося для різних обрядів, зокрема поховальних. Великі будівлі, виявлені на городищі, представляли своєрідний «дім померлих», у якому спалювали, а потім розсипали або зберігали в органічних ємкостях рештки померлих предків[4]. Ці дані наштовхують на здогадку про існування в VI–VII ст. спеціальних об'єктів – будинків померлих.

Рис. 2. Городище в Хацках

Подібні великі громадські будівлі відкрито на городищах у Добринівцях, Червоній Діброві, Горішніх Шерівцях і Грозинцях Північної Буковини[5]. Вони, як і в Зимному, розміщувалися вздовж оборонних ліній городищ. Зокрема, на Добринівському один із таких громадських будинків

[4] Szymański W. Dom żywych – dom umarłych w kulturze słowian wczesnego sredniowiecza. *Przez pradzieje i wczesne średniowiecze.* Lublin, 2004. S. 301–306; Kobyliński Z. Projekt ochrony i wykorzystania wartości archeologicznych kompleksu stanowisk w Hackach, gm. Bielsk Podlaski. Warszawa, 2008. S. 13–14.

[5] Тимощук Б. О. Слов'яни Північної Буковини V–IX ст. Київ: Наукова думка, 1976. С. 121, 125.

простягався на понад 20 м при ширині близько 6 м. Усередині будинку розташовувалися вогнища, а в центрі виявлена яма з культовим тілопокладним захороненням чоловіка, який лежав в анатомічному порядку, на животі у скорченій позиції, головою на захід. На думку Бориса Тимощука, тут був похований старійшина, а спосіб захоронення у громадському будинку пов'язаний із культом предків[6]. Дослідник навів докази того, що покійник був знатною людиною і спочатку його поховали в сидячому положенні «на троні» (у поховальній ямі простежено сліди дерева). Після того, як кістяк звалився на дно ями, над ним були здійснені магічні обряди. Яму засипали землею, перемішаною з вугіллям, вкинувши туди спеціально розбиті глиняні посудини, перепалені кістки тварин й інші знахідки[7]. У зв'язку з цим захороненням варто пригадати, що і на Зимнівському городищі Олександр Цинкаловський зафіксував інформацію від місцевого населення про те, що на схилі городища виявлено кістяк людини, похованої у «стоячому положенні»[8]. Ще один цікавий факт зафіксовано на відомому поселенні V–VII ст. Рашків III у Наддністрянщині. У північно-східному куті житла № 56 цього поселення виявлено яму діаметром 1,35 м і глибиною 1,6 м. У ній на глибині 1 м від долівки житла знайдено череп людини віком 20–25 років без нижньої щелепи і носових кісточок. Поруч лежали два роздушені ліпні горщики, декілька кісток домашніх тварин (дрібної рогатої худоби). Череп і горщики розміщувалися на земляній підсипці товщиною 0,6 м. Зверху захоронення також було засипане землею. Після цього ямою більше не користувалися[9]. За визначенням антропологів череп із Рашкова близький за ознаками до слов'янських захоронень княжої доби з Волині[10].

Наведені матеріали підтверджують здогадки дослідників про існування в найдавнішій фазі раннього середньовіччя не тільки кремацій під курганами або ґрунтових кремаційних поховань, а й розміщення перепалених людських кісток у великих громадських будівлях, які представляли своєрідний «дім померлих»[11]. Рідкісні випадки відкриття у таких будинках чи у звичайних житлових спорудах повних або часткових інгумаційних захоронень напевно можна пов'язувати з культовими похованнями знатних осіб та існуванням культу збереження людських кісток.

---

6 Тимощук Б. О. Слов'яни Північної Буковини… С. 123.

7 Там само.

8 Цинкаловський О. Матеріали до археології Володимирського повіту. *Записки НТШ.* Львів, 1938. Т. 154. С. 225–227.

9 Баран В. Д. Пражская культура Поднестровья (по материалам поселений у с. Рашков). Киев: Наукова думка, 1988. С. 39, 107.

10 Баран В. Д., Дьяченко В. Д., Данилова Е. И. Об одном древнем славянском черепе. Использование методов естественных наук в археологии. Киев: Наукова думка, 1981. С. 161–167.

11 Florek M. Uwagi o zróżnicowaniu słowiańskiego obrządku pogrzebowego w Małopolsce w okresie plemennym (do końca X w.). *«In silvis, campis... et urbe». Średniowieczny obrządek pogrzebowy na pograniczu polsko-ruskim.* Rzeszów; Sanok, 2011. S. 59.

Великі наземні будівлі на городищах німецький хроніст Герборд назвав континами. Про їхнє призначення він писав, що «*в середині них навколо були розставлені лавки і столи, тому що тут відбувалися наради і зібрання громадян; в певні дні і години вони збиралися, щоб пити, грати або розмовляти про свої справи*»[12].

Рис. 3. Горщик X ст. з курганного могильника поблизу Гуцьова

Своєрідне продовження цієї традиції – підкурганні поховання з тілоспаленнями і слідами спалених дерев'яних колод, поєднаних у зруб, як це виявлено в одному з курганів на могильнику в Липську[13].

Найбільший комплекс дохристиянських могил відкрито поблизу с. Гуців на Розточчі. Тут у 6 групах розміщується 281 курган[14]. Часто старші кургани з доби неоліту і ранньої епохи бронзи використовувалися для поховальних і обрядових цілей у ранньому середньовіччі. У досліджених насипах простежено обряд кремації, здійснений за межами курганів. Перепалені людські кістяки поміщували у спеціальні урни та ставили на верх насипу (рис. 3). Цей спосіб захоронення дуже нагадує повідомлення арабських джерел: «*Коли помре хто-небудь з них, вони спалюють тіло його. На наступний день після спалення померлого, вони збирають його попіл і кладуть його в урну, яку ставлять на горб*»[15]. В одному кургані Гуцівського могильника виявлено рештки дерев'яної конструкції прямокутної форми з горизонтальних колод, поєднаних по кутах із вертикальними стовпами. Могильник датується на підставі виявленого керамічного матеріалу VII/VIII–X/XI ст.[16].

Великий курганний могильник досліджувався поблизу с. Мокре. Тут на площі 4 га розміщується 43 кургани, з яких 9 розкопано. У всіх досліджених могилах, датованих VIII–IX ст. на підставі уламків кераміки, простежено

[12] Фаминцын А. Божества древних славян. Москва, 2014. С. 61–62.

[13] Szymański W. Dom żywych – dom umarłych w kulturze słowian wczesnego sredniowiecza. *Przez pradzieje i wczesne średniowiecze.* Lublin, 2004. S. 301–306.

[14] Kuśnierz J., Urbański A. Badania archeologiczne w obrębie wczesnośredniowiecznego kompleksu osadniczego w Guciowie na Roztoczu (pow. Zamość, woj. Lubelskie). *МДАПВ.* 2008. Вип. 12. С. 304–305.

[15] Хвольсон Д. А. Известия о хазарах, буртасах, болгарах, мадьярах, славянах и русах Абу-Али Ахмеда Бен Омар Ибн-Даста. Санкт-Петербург, 1869. С. 23.

[16] Zoll-Alamikowa H. Wyniki wstępnych badań wczesnośredniowiecznego zespołu osadniczego w Guciowie, pow. Zamość. *Sprawozdania. Archeologiczne.* 1974. T. 26. S. 115–169.

обряд кремації небіжчиків, перепалені кістки яких зсипали на невелику купку й перекривали насипом кургану[17].

В інших могильниках, де здійснено захоронення за язичницьким обрядом, простежено подібний спосіб поховального обряду. Так, у курганному могильнику поблизу с. Космів ще в кінці XIX ст. під насипами виявлено дрібні перепалені людські кістки. Така ж ситуація відома в п'яти насипах могильника біля с. Неледів, що відносяться до IX–X ст.[18].

Біля с. Новосілки (Ліські) в одному з курганів, датованих IX ст., зафіксовано обряд тілоспалення на місці поховання[19]. До поховальних пам'яток язичницького періоду, мабуть, відноситься недавно відкритий курганний могильник поблизу с. Трешчани[20].

Серед поховальних пам'яток дохристиянського періоду вирізняються великі поодинокі кургани. Один із них – це т. зв. «Княжа могила» поблизу с. Гусинне, що біля літописного Волиня. Його дослідили в 1954 р. польські археологи. Висота насипу сягала 4,5 м, діаметр кургану по лінії схід–захід і північ–південь становив відповідно 22,5 м та 27,5 м. На глибині 1,5 м від верху могили виявлено сліди великого вогнища діаметром 6 м із перепаленими кістками. Датується курган X – початком XI ст.[21].

Рис. 4. Курган «Могила» в Жужелянах поблизу Белза

[17] Gajewski L., Kutyłowski A. Mokre, gmina. Zamość, woj. Zamojskie. *Sprawozdania z badań terenowych Zakladu archeologii UMCS i Archeologicznego ośrodka badawczo-konserwatorskiego w Lublinie w 1981 r.* Lublin, 1982, S. 13–14; Koman W. Badania ratownicze na wczesnośredniowiecznym cmentarzysku kurhannym w Mokrem, stan. 1, gmina Zamość w latach 1981–1987. *Prace i materiały Zamojskie.* 1991. T. III. S. 144–179.

[18] Olechnowicz W. Poszukiwania archeologiczne w gub. Lubelskiej. *MAAE.* 1897. T. II. S. 54–55.

[19] Пастернак Я. Нові археологічні набутки музею НТШ у Львові за час 1933–1936. *ЗНТШ.* 1937. Т. 154. С. 264; Пастернак Я. Археологія України. Торонто, 1961. С. 525.

[20] Niedzwiedz J., Koman W. Okolice Hrubieszowa w pradziejach i wczesnym średniowieczu. Hrubieszów, 1996. S. 83. Tabl. XXVI.

[21] Zurowski K., Mikolajczyk G. Sprawozdanie z badań kurhanu we wsi Husynne. *Sprawozdania Archeologiczne.* 1955. T. 1. S. 251–267.

Подібно до кургану в Гусинному розміщений недосліджений насип поблизу Белза. Він височіє на східній околиці с. Жужеляни і займає невисоке підвищення серед низинної заболоченої заплави лівого берега р. Солокії. Діаметр кургану сягає 16 м, висота – 4 м (рис. 4). Місцеві жителі називають його «Могила»[22].У літературі щодо цієї пам'ятки трапляється також назва «Татарська могила», яку відносять до XV ст.[23].

Великі поодинокі кургани поблизу Волиня та Белза, мабуть, належать до подібних поховальних пам'яток, споруджених біля найстарших літописних міст. Як приклад треба згадати Чорну могилу в Чернігові, Ігореву могилу в Іскоростені, Галичину могилу в Галичі та інші. Вони були настільки помітними у краєвиді тогочасних міст і мали певне відношення до їх початків, що згадки про окремих із них навіть потрапили на сторінки літописів. Зокрема, останні згадують могили Аскольда, Діра (882) й Олега (912) у Києві, Ігореву (945), Галичину могилу (1206), могилу біля Ярослава (1245) й ін.[24]. Як бачимо, такі монументальні великі кургани локалізуються або ж пов'язуються у писемних джерелах із певними локальними осередками влади й державності. Така ж ситуація спостерігається на сусідній території Польщі, де знаємо великі кургани у Кракові, Сандомирі та Перемишлі[25].

Поширення християнства. На межі X–XI ст. у Белзькій та Червенській землях поширюється християнство. Уже тоді почали ховати померлих за християнськими канонами (трупопокладення у ґрунтових ямах із західною орієнтацією; поява перших предметів християнського культу – хрестиків та енколпіонів).

Цьому неабияк сприяло приєднання в 981 р. Верхньої Надбужанщини до Старокиївської держави за Володимира й запровадження ним християнства у 988 р. Християнство проникало в ці землі не тільки з Києва, а й із ближче розташованих держав (Болгарія, Моравія, Чехія), які самі сприйняли нову релігію з Візантії та з якими віддавна існували економічні й культурні контакти. Про це свідчить, зокрема «Чеська хроніка» Кузьми

---

[22] Петегирич В. Звіт про роботу Белзького загону Львівської обласної археологічної експедиції Інституту суспільних наук АН УРСР в 1978 р. С. 6–7.

[23] Жук-Вергун Д. Жужіль. *Надбужанщина, Сокальщина, Белзчина, Радехівщина, Камінеччина, Холмщина, Підляшшя.* Історико-мемуарний збірник. Т. 2. Український архів. Т. XLVII. Нью-Йорк; Париж; Сидней; Торонто, 1989. С. 418.

[24] Літопис Руський. За Іпатським списком переклав Леонід Махновець. Київ: Дніпро, 1989. С. 13, 22, 30, 33, 371, 404.

[25] Buko A. Wielkie kopce małopolskie z okresu wczesnego średniowiecza. *Polonia Minor Medii Aevi.* Kraków; Krosno, 2003. S. 287–310; Buko A. Archeologia Polski wczesnośredniowiecznej. Warszawa, 2006. S. 137–155; Florek M. Wzgórze Salve Regina w Sandomierzu. O powstaniu i trwałości pewnego mitu archeologicznego. *Polonia Minor Medii Aevi.* Kraków; Krosno, 2003. S. 311–327.

Пражського, у якій при описі кордонів Празького єпископства 1086 р. згадані р. Буг і р. Стир[26].

У Галицько-Волинських землях, як і по всій Русі, знали старослов'янські пам'ятки великоморавського або давньочеського походження[27]. Цікава, хоч правда бездоказова, версія Івана Франка про те, що учні Методія – Наум і Горазд, *«які провели решту свого життя в городах Волині і Червені»*, могли провадити там місіонерську діяльність[28].

Відомий дослідник християнства в Україні Микола Чубатий писав, що *«християнство Червенських городів та Галичини своїм походженням старше від київського християнства, а своїм первісним характером інше»*[29]. Цю ж думку відстоює о. Ісидор Нагаєвський, який один із розділів дослідження присвятив вивченню слідів Методієвого християнства на Галицьких землях[30].

Археологія теж дає матеріальні свідчення великоморавських і чеських впливів на Верхню Надбужанщину і ширше – на Волинь. Із цього погляду привертають увагу три підкурганні поховання на Пліснеському городищі, досліджені 1881–1882 рр.[31]. Вони належать до найстарших християнських захоронень у всьому західноукраїнському регіоні й відносяться до рубежу X–XI ст. (рис. 5). Своєрідною особливістю цих багатих дружинних поховань, здійснених уже за християнськими канонами (трупопокладення зі срібними та бронзовими хрестиками), але все ще з використанням язичницьких традицій насипання курганів, було вкладання в уста похованих круглих золотих бляшок (рис. 6). Цей т. зв. «обол мертвих» – абсолютно нетипове явище для східнослов'янського світу. Натомість його аналогії знаходимо у великоморавських могильниках, де серед багатьох захоронень зі зброєю відомі «оболи мертвих». На території Великоморавської держави «обол мертвих», що символізує оплату за перевезення до країни мертвих, зафіксований вже в IX ст., у Чехії з другої половини X ст. На території Північної Русі він виступає у похованнях уже від VIII ст., але вони пов'язані з неслов'янськими поселенцями – угро-фінами та скандинавами[32]. Вважають,

[26] Codex diplomaticus et epistolaris regni Bohemiae, ed. G. Friedrich. Pragae, 1904–1907. Nr. 86. S. 93–95.

[27] Исаевич Я. Д. Культура Галицко-Волынской Руси. *Вопросы истории.* 1973. № 1. С. 98.

[28] Франко І. Найстаріші пам'ятки південноруського письменства. Зібрання творів в 50 т. Т. 40. Київ: Наукова думка, 1983. С. 407.

[29] Чубатий М. Історія християнства на Руси-Україні. Рим; Нью Йорк, 1965. Т. 1. С. 132.

[30] Нагаєвський І. Кирило-Методіївське християнство в Русі-Україні. *Записки ЧСВВ.* Серія II. Секція I. Рим, 1954. Т. V. С. 109–125.

[31] Zemęcki T. Sprawozdanie z wycieczki archeologicznej w r. 1881 dokonanej (Sieniawa, Tryncza, Grodzisko, Leźajsk, Podhorce). *ZWAK.* 1882. T. VI. S. 52–61; Zemęcki T. Sprawozdanie z wycieczki archeologicznej do Podhorrec. *ZWAK.* 1883. T. VII. S. 41–50.

[32] Suchodolski S. Początki obola zmarłych w Polsce i w krajach ościennych we wczesnym średniowieczu. *Тезисы докладов польской делегации на V международном конгрессе славянской археологии.* Киев; Warszawa, 1985. S. 223.

Рис. 5. Великі кургани в Пліснеську (за: Стенчинський)

що звичай вкладати «обол мертвих» в уста похованого належить до найраніших, а дари, покладені в руки померлих чи біля голови, – до пізніших поховань. У всіх випадках цей звичай пов'язаний із поширенням християнства[33].

Маємо й інші дані щодо можливих контактів Волині з Великою Моравією. Зокрема, в одному з підкурганних поховань Пересопницького могильника, яке Катерина Мельник інтерпретувала як захоронення купця[34], а Галі Корзухіна довела, що це було поховання майстра-ювеліра[35], виявлено прикраси, виготовлені в техніці зерні, яку пов'язують із Великоморавською державою[36]. На волинському городищі в Лиственні знайдено дві бронзові місяцеподібні підвіски[37]. Вони дуже подібні до великоморавських виробів

[33] Suchodolski S. Początki obola zmarłych... S. 227, 229.

[34] Мельник Е. Н. Раскопки курганов в земле лучан, произведенные в 1897 и 1898 гг. *Труды XI Археологического съезда.* 1901. Т. 1. С. 506–511, 533–544.

[35] Корзухина Г. Ф. О технике тиснения и перегородчатой эмали в Древней Руси. *КСИИМК.* 1946. Вып. 8. С. 45–54.

[36] Орлов Р. С. Ювелирное ремесло. *Археология Украинской ССР.* Том третий. Раннеславянский и древнерусский периоды. Киев, 1986. С. 431–432.

[37] Чайка Р. Вироби прикладного мистецтва з городища в Лиственні. *Археологічні дослідження Львівського університету.* 2000. Вип. 4. С. 112, рис. 2, 6, 9.

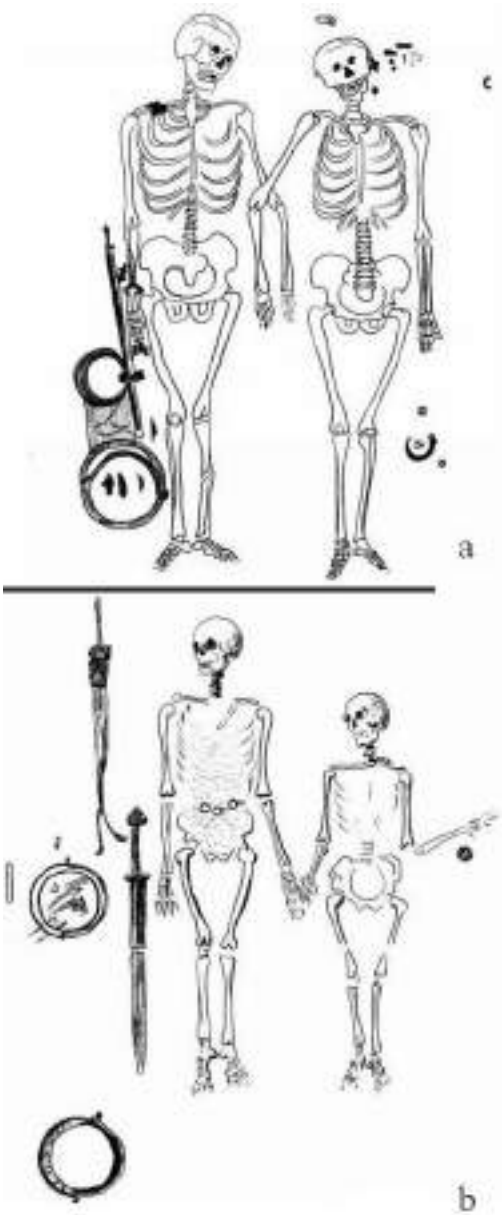

Рис. 6. Пліснеськ. Курганні поховання: a – поховання 1 з т.зв. великої могили близнюків; b – поховання з великого кургану на селянських землях

і аналогії до них відомі, власне, з території Великої Моравії[38]. Із Листвинського городища знані також фрагмент залізної остроги, яку декоровано бронзовим чи срібним дротом, і художньо кована частина псалія, що теж близькі до ковальських виробів великоморавського стилю. Великоморавські традиції можна вбачати й у кам'яних конструкціях валів Пліснеського та Гуцівського городищ. Дослідники вже давно звернули увагу, що найстарша перемишльська ротонда й аналогічна пізніша XII – першої половини XIII ст. повністю повторюють такі ж будівлі Великої Моравії[39]. На сусідніх польських землях щораз частіше фіксуються у матеріальній культурі речі великоморавського походження або виготовлені в їхніх традиціях[40]. Відомі такі вироби у п'яти місцевостях на території Надбужанщини. Тут, зокрема, знайдено типові для Великої Моравії сокири і чекани, серед яких дві т. зв. брадатиці, які датуються IX–X ст.[41].

Щодо пліснеських поховань, то не варто відкидати версії Ярослава Пастернака, який вбачав у них варязькі впливи[42]. Цю думку відстоює також Радослав Лівох, який детально описав і проаналізував матеріали з розкопок великих курганів у Пліснеську, які досліджені ще наприкінці XIX ст.[43]. До того ж із кургану у Пліснеську відомі срібні хрестики скандинавського типу[44]. Скандинавські знахідки фіксуються також на інших пам'ятках. У с. Задвір'я неподалік Буська знайдено шийну гривну скандинавського типу з підвісками[45], а у Звенигороді виявлено пряслице з рунічними знаками[46]. У

[38] Velká Morava. Doba a umenie. Bratislava, 1976. № 149.

[39] Pošmourny J. Budownictwo murowane słowian wielkomorawskich. *KHKM.* 1969. R. XVII. 4. S. 633–678.

[40] Wachowski K. Ziemie Polski a Wielkie Morawy. Studium archeologiczne kontaktów w zakresie kultury materialnej. *Przegląd Archeologiczny.* 1981. Vol. 29. S. 151–197.

[41] Kotowicz P. N. Dwie wczesnośredniowieczne bradatice z południowej Lubelszczyźny. *Hereditas praeteriti. Additamenta archaeologia et historia dedicata Joanni Gurba. Octogesimo Anno Nascendi.* Red. H. Taras, A. Zakościelna. Lublin, 2009. S. 383–396; Kuśnierz J. Znaleziska wczesnośredniowiecznych militariów w międzyrzeczu Wisły i Bugu jako materialne ślady konfliktów zbrojnych na pograniczu polsko-ruskim. *Pogranicze polsko-ruskie we wczesnym średniowieczu na Lubelszczyźnie.* Lublin, 2009. S. 153, ryc. 5.

[42] Пастернак Я. Літописний Пліснеськ і проблема варягів в Галичині. *Науковий збірник УВУ.* Мюнхен, 1948. V. С. 133–148.

[43] Liwoch R. Zabytki z wykopalisk Teodora Nieczuja-Ziemięckiego w latopisowym Pleśnisku (Podhorce na Ukrainie) = Artefacts from excavation s by Teodor Nieczuja-Ziemięcki in mediaeval Plisnes'k (Pidgirci in Ukraine). Kraków, 2018.

[44] Antoniewicz J. Niektóre dowody kontaktów słowiańsko-pruskich w okresie wczesnośredniowiecznym w świetle źródeł archeologicznych. *WA.* 1955. T. XXII. Ryc. 3–5; Liwoch R. Zabytki z wykopalisk... Ryc. 25, 7, 8.

[45] Antoniewicz W. Archeologia Polski. Warszawa, 1928. S. 218. Tabl. XLII, 8.

цьому контексті варто згадати й результати досліджень «Галичиної могили» у Крилосі[47], де виявлено сліди захоронення у човні, що є ознакою скандинавського поховального обряду. Іван Крип'якевич пов'язував із варягами поселення Варяж поблизу Всеволожа[48], хоч у цьому випадку доцільніше виводити цю назву від р. Варенжанки, над якою розташоване село. Повертаючись до ймовірних поховань скандинавів у Пліснеську, необхідно звернути увагу на неправомірність тверджень окремих дослідників, які зараховують до варязьких усі кургани на Пліснеському городищі. Так Віталій Ляска вважає, що цей могильник «*варто пов'язувати з середовищем варязької дружини київських князів, яка брала участь в одержавленні племінних територій Прикарпаття і Волині*»[49]. Михайло Филипчук наголошує, що кургани Пліснеська не мають стосунку до слов'янського часу і датуються XI–XII ст.[50]. Р. Лівох справедливо зараховує три кургани, які розкопав Теодор Зємєнцький, до кінця X – початку XI ст. і відстоює давніше твердження Ярослава Пастернака про їх варязьке походження[51]. Однак, чи правомірно всі кургани у Пліснеську пов'язувати зі скандинавами і чи не має серед них поховань слов'янського часу? Нагадаю, що на сьогодні на цьому могильнику зафіксовано майже півтора сотні курганів. За приблизними підрахунками Михайла Кучери у XIX – першій половині XX ст. на могильнику було досліджено не менше 60 курганів. Окрім того, багато курганів упродовж XIX ст. розкопали аматори, скарбошукачі й про результати таких «досліджень» інформації немає[52]. То ж чи в понад двох сотнях курганів Пліснеська були поховані тільки варязькі дружинники[53]? Напевно, ні. Тим більше, що саме датування курганів В. Ляски й

[46] Мельникова Е. А. Культурная ассимиляция скандинавов на Руси по данным языка и письменности. *VI Международный конгресс славянской археологии в Новгороде.* Новгород, 1998. Т. IV. S. 135–143.

[47] Баран В., Томенчук Б. Підсумки досліджень Галицької археологічної експедиції в 1991–1996 рр. *Галич і Галицька земля.* Київ; Галич, 1998. С. 12–14.

[48] Крип'якевич І. П. Галицько-Волинське князівство. Київ: Наукова думка, 1984. С. 65.

[49] Ляска В. Поховальні комплекси княжої доби у верхів'ях Західного Бугу. *МДАПВ.* 2013. Вип. 17. С. 183.

[50] Филипчук Г., Филипчук М. До питання про хронологію Пліснеського курганного могильника. *Пліснеські старожитності.* Львів, 2016. С. 277–279; Филипчук А. До питання про тип пам'ятки ранньозалізного віку Підгірці І. *Пліснеські старожитності.* Львів: Растр-7, 2018. С. 214.

[51] Liwoch R. Zabytki z wykopalisk… S. 49, 50.

[52] Кучера М. П. Древній Пліснеськ. АП УРСР. Київ, 1962. Т. XII. С. 10.

[53] Принагідно відзначу, що подібно як у Пліснеську, ще один великий курганний могильник, імовірно міський некрополь Володимира, на якому розміщувалося майже 500 курганів, існував поблизу Зимного (Петегирич В. М. Зимне і Володимир (до проблеми походження міста). *Минуле і сучасне Волині (тези доповідей та повідомлень II-ї Волинської історико-краєзнавчої конференції 26–28 травня 1988 р.* Луцьк, 1988. Ч. I. С. 65.

А. Филипчука (XI–XII ст.) заперечує це. Бо якщо в кінці X–XI ст. ще можна говорити про певну роль варязьких дружин у військових виправах київських князів, то для XII ст. таких випадків щодо території Галицько-Волинської землі не зафіксовано. Пригадаю також, що навіть на обмеженій території в межиріччі Дніпра й Десни, де можна було очікувати велику кількість поховань скандинавів, виявлено тільки понад два десятка[54].

Окрім названих уже найстарших поховань у Пліснеську, цікавим виявився могильник у Белзі, відкритий випадково 1938 р. Тут під час будівництва дороги, яке зачепило південну ділянку ур. Загребля–Могили виявлено чоловічі й жіночі захоронення, які розміщувалися кількома групами[55]. Усі поховані мали складені на грудях руки й були орієнтовані головами на захід. Біля окремих жіночих поховань знайдено бронзові й срібні прикраси та монету Владислава Германа (1079–1102), що може свідчити про існування на цьому урочищі одного з найдавніших християнських цвинтарів у Белзі, перші захоронення на якому з'явилися вже у середині – другій половині XI ст. Імовірно, поряд, але трохи південніше від цих, могли розташовуватися підкурганні поховання. На відомій карті Міґа тут маємо зображення трьох курганів із встановленими на них дерев'яними хрестами (рис. 7)[56].

Ранні інгумаційні поховання відомі на сільських пам'ятках. Так у Ромоші поряд із поселенням в ур. Димниця виявлено 12 захоронень із західною орієнтацією. Руки небіжчиків складені на животі. Владислав Кропоткін на підставі аналізу есовидних і простих скроневих кілець та золотоскляних намистин, знайдених у похованнях, датує цей могильник X–XI ст.[57]. Видається однак, що таке датування дещо занижене; ці захоронення належать переважно до XI ст., а одне з рештками дерев'яної домовини можна датувати XII ст. Появу на селищі біля Ромоша ранніх християнських поховань уже в цьому часі можна пояснити хіба близькістю Володимира як головного осередку, звідки поширювалося християнство у верхній Надбужанщині та й на значно ширших теренах.

[54] Моця О. П. Поховання скандинавів на Півдні Київської Русі. *Археологія.* 1990. № 3. С. 90–97; Андрощук Ф. О. Нормани і слов'яни у Подесенні (моделі культурної взаємодії доби раннього середньовіччя). Київ, 1999. С. 14.

[55] Петегирич В. Початки Белза і Буська та формування їх соціально-топографічної структури в X–XIV ст. *Галичина та Волинь у добу середньовіччя.* Львів, 2001. С. 201.

[56] Подібну ситуацію зафіксовано в Червені, де, крім міських могильників із ґрунтовими захороненнями, в ур. Підзамче і Вроновіце-Доліво, за переказами місцевих жителів, ще в кінці XIX – на початку XX ст. існував курганний могильник, розташований на південний захід від городища (Див.: Jażdżewski K. Ogólne wiadomości o Czermnie-Czerwieniu. Archeologia Polski. 1959. T. IV. Z. 1. S. 76).

[57] Кропоткин В. В. Раскопки поселения у с. Ромош. *АО 1973.* Москва, 1974. С. 295; Його ж. Исследования поселения у с. Ромош. *АО 1975.* Москва, 1976. С. 344; Його ж. Исследования на Волыни. *АО 1976.* Москва, 1977. С. 314.

Рис. 7. Кургани біля городища літописного Белза на карті Фрідріха фон Міґа. Місце розташування позначено стрілкою

Міські християнські святині і поховання. Важливе джерело вивчення процесу християнізації – рештки сакральної архітектури, у дослідженнях яких щораз більшу роль відіграє археологія. У процесі археологічних досліджень нагромаджуються також дані про поховальні пам'ятки, здійснені за певними обрядами, та предмети, пов'язані з християнським культом. На жаль, писемні джерела раз і тільки в середині XIII ст. згадують церкву на території Белзької і Червенської земель. Як подає Галицько-Волинський літопис під 1255 р., король Данило, проводжаючи сина Лева з Холма на виправу до Галича, затримався у Грубешові: «*Сам же він, помоливщись* ***святому Миколі*** [виділення моє – В. П.], *сказав воям своїм: Якщо навіть будуть татари, хай не ввійде страх у серце ваше*»[58]. Дослідники архітектури інтерпретують цей запис як доказ існування Миколаївської церкви в цьому місті[59]. Давню традицію існування такої святині у Грубешові, можливо, ще з княжих часів фіксує й Аркадій Лонгінов, відзначаючи, що ще в XIX ст. у Миколаївській церкві зберігалися грамоти

[58] Літопис Руський... С. 414.

[59] Раппопорт П. А. Русская архитектура X–XIII вв. *САИ.* Ленинград: Наука, 1982. Вып. EI–47. С. 115.

XVI–XVII ст.[60]. Церкву в Грубешові збудовано, мабуть, у XIII ст., бо саме до цього періоду відносяться багаті археологічні об'єкти й матеріали, виявлені під час досліджень в ур. Підгір'я[61]. Ймовірно, тут існував торг, бо церкви св. Миколая будували переважно в торгових місцях[62]. Навряд чи можна сумніватися в існуванні церковних споруд в інших містах.

Принаймні три церкви були в Белзі. Одна з них розташовувалася, очевидно, на дитинці, де під час розкопок Я. Пастернака й моїх виявлені керамічні глазуровані плитки, які, як правило, пов'язують із пам'ятками церковної архітектури[63]. Важливим доказом існування церков у Белзі служать цвинтарі, відкриті в ур. Клименщина, Монастирище, Трійця, які виникали в містах біля культових споруд. Уже самі назви урочищ засвідчують їхній зв'язок із християнським культом. Лев Чачковський на основі вивчення писемних джерел довів існування на названих урочищах християнських святинь пізніших часів[64]. Натомість археологічні дослідження підтвердили традицію їх існування ще з княжої доби. Коротко представлю результати їх вивчення на трьох зазначених урочищах.

Урочище Клименщина розташоване на відстані 400 м на південний захід від городища Замочок на правому березі р. Солокії. Його територія має вигляд горбкуватого підвищення висотою 2–3 м над заболоченою колись рівниною. Воно неправильно-овальної форми видовженої вздовж берега ріки, розміром 140×65 м. У давнину урочище було природно захищене з

півдня і заходу старицею р. Солокії, із східного боку воно відрізане заболоченою рівниною, а з півночі теж розміщувалася низовина, по якій тепер пролягає нове русло р. Солокії[65]. На Клименщині Я. Пастернак у 1936 р. відкрив 37 тілопокладних чоловічих поховань, орієнтованих за східним обрядом головою на захід. В одному випадку голова похованого чоловіка лежала на камені. Інтерпретуючи такий обряд захоронення, дослідник

[60] Лонгинов А. В. Червенские города. Варшава, 1885. С. 275.

[61] Banasiewicz T., Buszewicz J., Koman W., Panasiewicz W. Badania ratownicze w Hrubieszowie–Podgórzu na stan. 5. *Sprawozdania z badań terenowych w wojewdztwie Zamojskim w 1992 roku.* Zamośc, 1992. Z. 7. S. 44–49; Niedźwiedź E., Buszewicz J., Koman W., Panasiewicz W. Wyniki nadzorów archeologicznych na osadzie wielokulturowej w Hrubieszowie-Podgórzu, stan. 5. *Najważniejsze odkrycia archeologiczne w Polsce Środkowowschodniej w 1993 roku.* Biała Podlaska, 1994. S. 47–51.

[62] Тихомиров М. Н. Древнерусские города. Изд. 2-е, допол. и перераб. Москва: Госуд. издат. политической литературы, 1956. С. 249–250.

[63] Пастернак Я. Доісторичні та княжі часи Белзчини в світлі археології. *Белзька земля.* Львів, 1939. С. 18–19. (У Національній бібліотеці НАН України ім. В. Стефаника зберігся єдиний примірник цієї книги, яка була знищена внаслідок війни).

[64] Чачковський Л. Княжий Белз. *Белз і Белзька земля. Науковий збірник.* Вип. І. Белз, 2004. С. 149–151 (передрук статті із Записок НТШ. 1937. Т. CLIV. С. 15–31).

[65] Петегирич В. Звіт про роботу Сокальської госпдоговірної археологічної експедиції в 1987 р. С. 2.

пов'язав його зі звичаями отців василіан, оскільки в молитві «на сон грядущим» у їхньому часослові сказано: «*… як знайдеш м'яку подушку, лиши її, а поклади камінь під голову, Христа ради*»[66]. Я. Пастернак виявив також сліди «*дерев'яної будівлі у вигляді дубових підвалин кладених на зруб*» і припустив, що це рештки монастиря, котрий стояв поряд із відомою за переказами церквою св. Климентія, яка теж була дерев'яною і за документами згоріла перед 1636 р.[67]. Історик Теофіл Коструба допускав, що церква й монастир св. Климентія у Белзі були побудовані за часів Ярослава Мудрого, тобто у період між згадкою Белза у Повісті временних літ 1030 р. і смертю князя в 1054 р. Він виходив у своїх міркуваннях з того, що культ св. Климентія процвітав на Русі в X–XII ст., а Ярослав Мудрий відзначався особливою пошаною до нього[68].

Після Другої світової війни територія урочища була майже повністю знищена облаштованими на ній силосними ямами. Попри те, завдяки моїм розкопкам, проведеним 1987 р., вдалося простежити особливості культурного шару й виявити ще одне майже повністю порушене поховання у вигляді черепа та кількох кісток. У культурному шарі, який сягав глибини 0,6–0,7 м, окрім кількох фрагментів кераміки XI ст., знайдено переважно кераміку XII–XIII ст., окремі вироби із заліза й уламки посудини лужицької культури та крем'яні вироби мезолітичного часу. Щодо часу побудови на цій території церкви і монастиря, то виглядає дуже сумнівно, щоби вони появилися в першій половині XI ст., бо найстарші матеріали княжої доби з ур. Клименщина датуються кінцем XI ст., а найбільша інтенсивність його освоєння припадає на XII–XIII ст.[69]. Саме до цього періоду можна віднести спорудження у Белзі дерев'яної церкви та монастиря св. Климентія, які належать до рідкісних святинь у Старокиївській державі й були відомими тільки в самому Києві (один із притворів Десятинної церкви) та Ладозі (1153)[70].

---

[66] Спеціальну статтю таким похованням присвятив Микола Макаров, який дійшов висновку, що такі поховання символізують аскетизм похованого. Хоч у статті він зовсім не використав матеріали з Галицько-Волинської землі, для мене цікаве його спостереження про те, що могильники, на яких трапляються поховання з кам'яними подушками, локалізуються переважно біля церков. (Див.: Макаров Н. А. Каменные подушки в погребениях древнерусских городских некрополей. *СА.* 1981. Вип. 2. С. 111–116).

[67] Пастернак Я. Археологія України… С. 649; Його ж. Праісторичні та княжі часи Белзької землі у світлі археології. *Надбужанщина, Сокальщина, Белзчина, Радехівщина, Камінеччина, Холмщина і Підляшшя. Історично-мемуарний збірник.* Ню Йорк; Париж; Сидней; Торонто, 1986. Т. I. С. 160.

[68] Коструба Т. Белз і Белзька земля від найдавніших часів до 1772 року. Нью-Йорк; Торонто, 1989. С. 55.

[69] Петегирич В. Звіт про роботу Сокальської госпдоговірної археологічної експедиції в 1987 р. С. 2–4.

[70] Т. К. Культ св. Климента Папи в давній Україні. *Нова Зоря.* Львів, 1935. Ч. 14.

Ще одна культова споруда могла стояти в ур. Монастирище, яке розташоване приблизно за 800 м на північний захід від центральної частини сучасного міста на лівому березі р. Річиця. Урочище має вигляд мисового підвищення приблизно овальної форми розміром 210×120 м. Через північну частину проходить залізниця на Рава-Руську, з півдня і заходу воно відділене від ріки заплавою шириною 25–30 м. Зі східного боку розташована заболочена рівнина[71]. У 1938 р. розкопки на цьому урочищі проводив Я. Пастернак і виявив 34 чоловічі, жіночі й дитячі поховання[72]. Моїми дослідженнями 1987 р. на цьому урочищі віднайдено ще 17 інгумаційних захоронень[73]. Поховання розміщувалися рядами й були орієнтовані головами на захід із деякими відхиленнями до півночі. Одне поховання розташовувалося відокремлено від основної групи. Воно було скорчене й орієнтоване головою на південь. Кістяк лежав на лівому боці, ноги підігнуті, руки покладені під голову, поховальний інвентар відсутній. У засипці поховання знайшлися дрібні фрагменти кераміки XII–XIII ст., які, звичайно, не можуть його датувати. Такий спосіб захоронення, який зовсім відрізняється від прийнятих норм християнства, периферійне розташування поховання відносно основної групи захоронень, нетипова орієнтація інколи трапляються на могильниках. Серед дослідників існують різні думки щодо подібних поховань. Інколи їх трактують як захоронення демонічних істот, чаклунів, вампірів[74] або ж скорчене положення пов'язують з однією із християнських поз покутної молитви[75].

Як і на ур. Клименщина, виявлено два чоловічі поховання, під голови яких був покладений камінь. Тільки у двох випадках біля похованих знайшлися речі. В одному жіночому, орієнтованому головою на північний захід із руками, складеними на животі, знайшовся бронзовий перстень біля правої руки. Він виготовлений із круглого дроту і мав діаметр 1,6 см. Біля черепа похованої знайдено два бронзові скроневі кільця. Одне з них погано збереглося, воно розігнуте і встановити його первісний вигляд неможливо. Друге належить до типу дротових, скручених у півтора витка, загнуто конечних. Біля другого жіночого поховання з такою ж орієнтацією і складеними руками на животі знайдено тільки бронзовий ґудзик із вушком. У тих похованнях, які добре збереглися, запримічено, що переважає розташування схрещених рук на животі або грудях, що найхарактерніше для

[71] Петегирич В. Звіт про роботу Сокальської… С. 4.

[72] Пастернак Я. Археологія України. Торонто, 1961. С. 649–650.

[73] Пастернак Я. Праісторичні та княжі часи… С. 162.

[74] Моця А. П. Население Среднего Поднепровья IX–XIII вв. (по данням погребальних памятников). Киев: Наукова думка, 1987. С. 91–92.

[75] Koperkiewicz A. Świeci czy przeklęci. Kilka refleksji o anomaliach w pochówkach wczesnośredniowiecznych. *Wymiary inności. Nietypowe zjawiska w obrzędowości pogrzebowej od pradziejów po czasy nowożytne.* Red. K. Skóra, T. Kurasiński. Acta Archaeologica Lodziensia. Łódź, 2010. Nr 56. S. 71, 76.

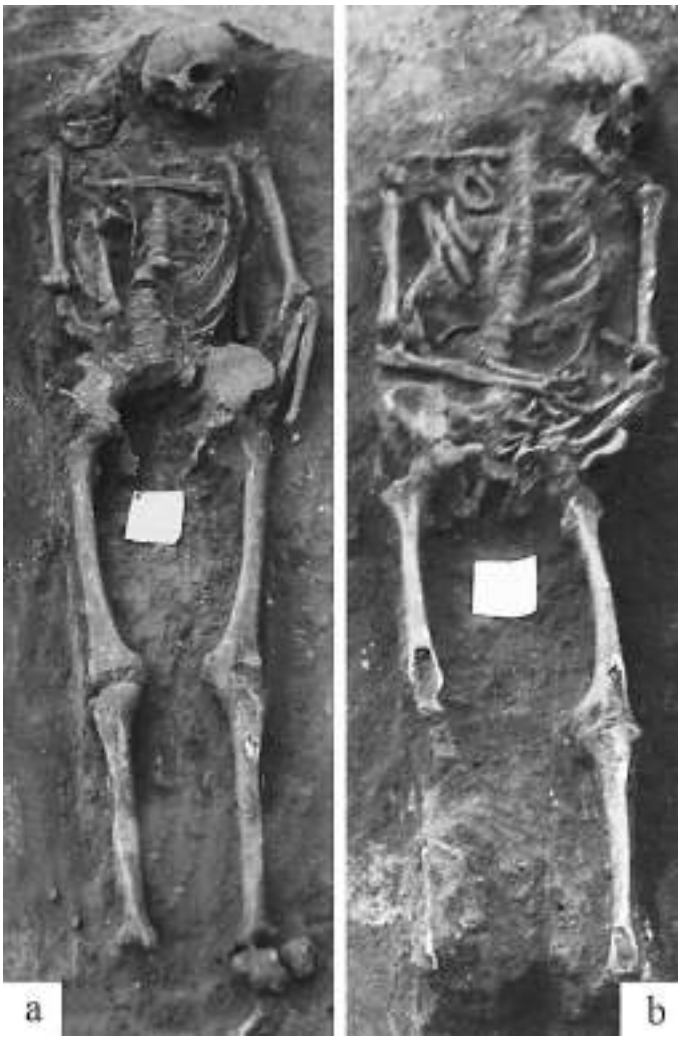

Рис. 8. Белз. Поховання XIII–XIV ст. в урочищі Монастирище, які перекривали споруду XII–XIII ст.: a – поховання 2; b – поховання 3

XIII–XIV ст.[76]. Я. Пастернак датував цей цвинтар XII ст., однак на підставі стратиграфічних спостережень встановлено, що окремі поховання перекривали споруду XII – першої половини XIII ст. (рис. 8). Цей факт, а також датування прикрас біля окремих жіночих поховань і спосіб розташування рук дозволяють зарахувати могильник в ур. Монастирище до пам'яток другої половини XIII–XIV ст. Він виник біля монастиря, слідами

[76] Zoll-Adamikowa H. Wczesnośredniowieczne cmentarzyska szkiełetowe Małopolski. Cz. II. Analiza. Wrocław; Warszawa; Kraków, 1971. S. 46–47.

якого можуть бути полив'яні плитки, одна з яких збереглася повністю. Вона була вкрита поливою вишневого кольору і мала розміри 9,7×10,2×3 см[77].

Рис. 9. Червен. Урочище Вроновичі-Доліво. Ґрунтове тілопокладне поховання (за: Florek)

Гіпотетично можна здогадуватися про існування церкви княжої доби і в ур. Трійця. Воно розташоване в північно-західному напрямку від центральної частини Белза, на лівому березі р. Річиці. Воно має вигляд овального у плані підвищення довжиною 160 м і шириною 135 м, яке піднімається на 3–4 м над заболоченою колись рівниною. З південного боку територія урочища обмежена заплавою р. Річиці, а з трьох інших сторін пониженою болотистою місцевістю[78]. Зв'язок із сусіднім ур. Монастирище здійснювався за допомогою дерев'яних помостів, закріплених на вертикальних стовпах, про які згадують писемні джерела[79]. Згідно з архівними документами в цій місцевості розміщувалися церква й монастир Пресвятої Трійці, про які маємо згадки під 1607 р. і 1624 р.[80]. Під час моїх розвідкових досліджень 1988 р. у трьох шурфах загальною площею 104 м^2, окрім господарських ям і знахідок XII–XIII ст. у культурному шарі, виявлено чотири погано збережені інгумаційні безінвентарні поховання, які розміщувалися в ряд і були орієнтовані головами на захід із незначним відхиленням до півночі. В одному

[77] Петегирич В. Звіт про роботу… С. 5–6.

[78] Петегирич В. Звіт про роботу Сокальської госпдоговірної археологічної експедиції в 1988 р. С. 2–3.

[79] Коструба Т. Василіянські монастирі в Белзі. *Записки ЧСВВ.* Жовква, 1939. VI. С. 7 (окрема відбитка).

[80] Там само. С. 7–8.

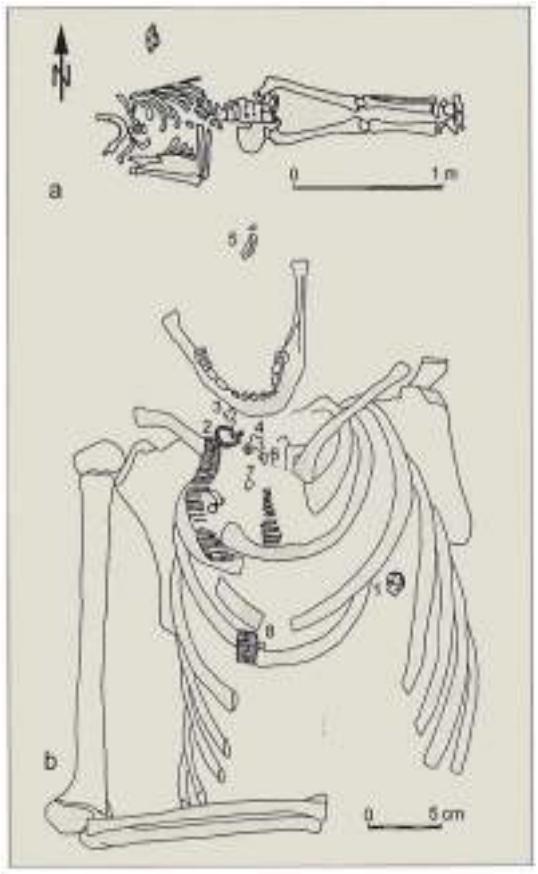

Рис. 10. Червен. Поховання десятилітньої дівчинки XII–XIII ст.: a – скелет; b – розміщення прикрас і фрагментів тканини: 1–3 – ґудзики з листочками, 4 – листочки, 5 – скроневе кільце, 6–8 – бубонці (за: Kozak-Zychman, Gurba)

найкраще збереженому чоловічому похованні руки були складені на грудях. Цілком імовірно, що подібно як в ур. Монастирище, тут відкрито частину цвинтаря XIII–XIV ст. і сліди культових споруд, на які вказують шматки полив'яних плиток[81]. Версія Анджея Ґіля про існування на цьому урочищі церкви Пресвятої Трійці вже у XII–XIII ст.[82], вимагає певної хронологічної корекції, оскільки в цьому часі тут існувало поселення, на місці якого щойно в XIII–XIV ст. могла бути побудована церква.

Польські археологи отримали певні докази щодо функціонування церкви на городищі літописного Червена. Під час розкопок тут знайдені фрагменти мулярської заправи, шматки цегли, будівельного каменю та відкрито великий цвинтар, на якому, крім захоронень, виявлено бронзові хрести-енколпіони та кам'яну іконку із зображенням Христа[83].

Досліджені могильники Червена виділяються великою кількістю дитячих поховань. Серед 80 захоронень на дитинці 47% належали дітям, 28% чоловікам і 25% жінкам. Подібне співвідношення зафіксовано в урочищі Дальне Підгороддя, де частка дитячих поховань

[81] Петегирич В. Звіт про роботу… С. 2–5; Пастернак Я. Праісторичні та княжі часи… С. 162; Його ж. Доісторичні та княжі часи… С. 22.

[82] Ґіль А. Церковна (парафіяльна) мережа Холмської православної єпархії на терені Белзького воєводства в XVI столітті. *ЗНТШ. Праці Комісії спеціальних (допоміжних) історичних дисциплін.* Львів, 2000. Т. CCXL. С. 364–365.

[83] Gurba J. Kompleks osadniczy Czerwień–Czermno w świetle najnowszych badań archeologicznych. *Folia societatis scientiarum Lublinensis.* 1983. Vol. 25. S. 45.

сягала 40%, чоловічих 24%, жіночих 36%. В урочищі Вроновіце-Доліва виявлено тільки 10 захоронень (рис. 9), але тут відзначено найвищий вік померлих – 53 р. для чоловіків і 47 р. серед жінок[84]. Причини таких явищ у могильниках Червена вимагають додаткових досліджень. Серед великої кількості дитячих захоронень, виявлених у цьому місті, привертає увагу датоване XII–XIII ст. поховання 10-літньої дівчинки[85] з рештками лляної сорочки оздобленої облямівкою, нашитими прикрасами, серед яких бронзові посріблені ґудзики, позолочені бубонці. Одне скроневе кільце знайшлося на місці відсутнього черепа (рис. 10). Це поховання справедливо зараховують до елітних.

Ще одне багате поховання досліджено у валі дитинця Червена. Імовірно, воно було влаштоване тоді, коли оборонні споруди уже втратили своє значення. Поховання датується серединою XIII ст. і напевно визначає верхню межу існування головної твердині, пов'язану з вимогами монгольського полководця Бурондая до Данила і Василька Романовичів у 1259 р. зруйнувати фортеці Південно-Західної Русі[86].

Сліди християнської культової будівлі зафіксовано в Бужеську під час розкопок т. зв. Малого городища[87]. Тут виявлено 34 поховання, які залягали на глибині від 2 м до 2,9 м від денної поверхні й часто взаємоперекривалися, що вказує на їх різночасовість. Автори розкопок датують безінвентарні поховання XII – серединою XIII ст.[88]. Оскільки тут наймасовіше виступають поховання з руками, складеними на животі (12 захоронень), то це – найхарактерніше для XIII ст. Два поховання з руками, схрещеними на грудях, мабуть, треба датувати XIV ст. як це підтверджує аналіз великої кількості захоронень на різних територіях[89].

---

[84] Kozak-Zychman W. Wczesnośredniowieczne cmentarzyska kompleksu grodowego «Czermna-Czerwienia» w świetle badań archeologiczno-antropologicznych. *Минуле і сучасне Волині: Олександр Цинкаловский і край. Матеріали IX наукової історико-краєзнавчої міжнародної конференції.* Луцьк, 20–23 січня 1998 р. Луцьк, 1998. С. 147–151.

[85] Kozak-Zychman W., Gurba J. Pochowek dziecka ze szczątkami stroju z cmentarzyska przy podgrodziu w Czermnie Kolonii, pow. Tomaszowski. *Słowiane i ich sąsiedzi we wczesnym średniowieczu* / pod red. M. Dulinicza. Lublin–Warszawa, 2003. S. 245–248.

[86] Wołoszyn M., Dzieńkowski T., Kuźniarska K., Nosek E. M., Stępiński J., Florkiewicz I., Włodarczak P. A burial in the rampart of the stronghold in Czermno-Cherven´ and its significance for the chronology of the Cherven´ towns. Jörg Drauschke, Ewald Kislinger, Karin Kühtreiber, Thomas Kühtreiber, Gabriele Scharrer-Liška, Tivadar Vida (Hrsg.). *Lebenswelten zwischen archäologie und geschichte festschrift für Falko Daim zu seinem 65 geburtstag.* Monographien des RGZM. Band 150. Mainz, 2018. S. 459–479.

[87] Стеблій Н., Довгань П. Археологічні ознаки церкви княжої доби на території літописного Бужеська (за матеріалами досліджень 2015–2018 років). *Княжа доба: історія і культура.* Львів, 2019. Вип. 13. С. 85–92.

[88] Там само. С. 90.

[89] Дет. див.: Zoll-Adamikowa H. Wczesnośredniowieczne cmentarzyska szkiełetowe… S. 46–47.

Рис. 11. Ранньосередньовічні поховання з Волиня (за: Kuśnierz)

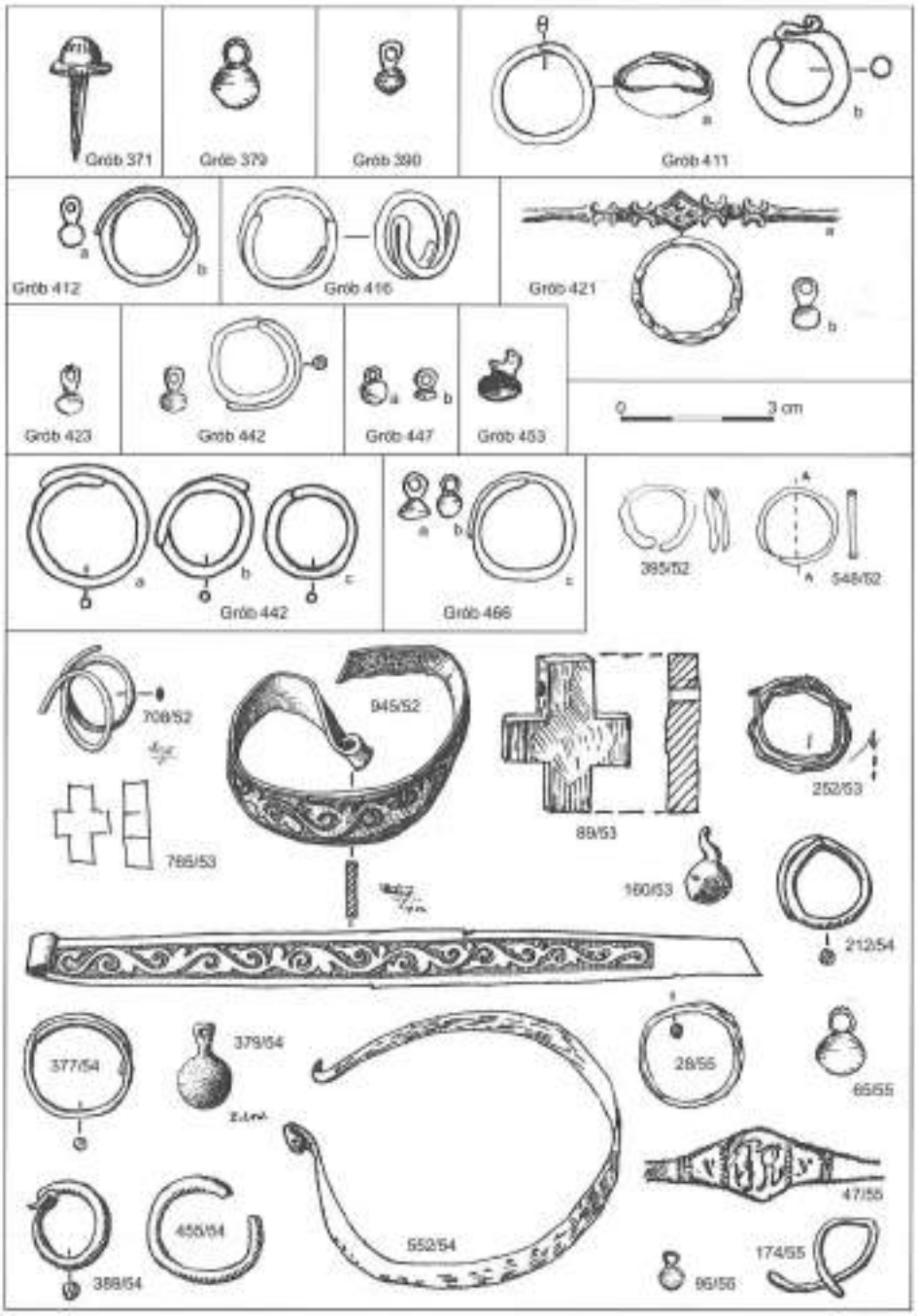

Рис. 12a. Поховальний інвентар з могильника Волиня (за: Kuśnierz)

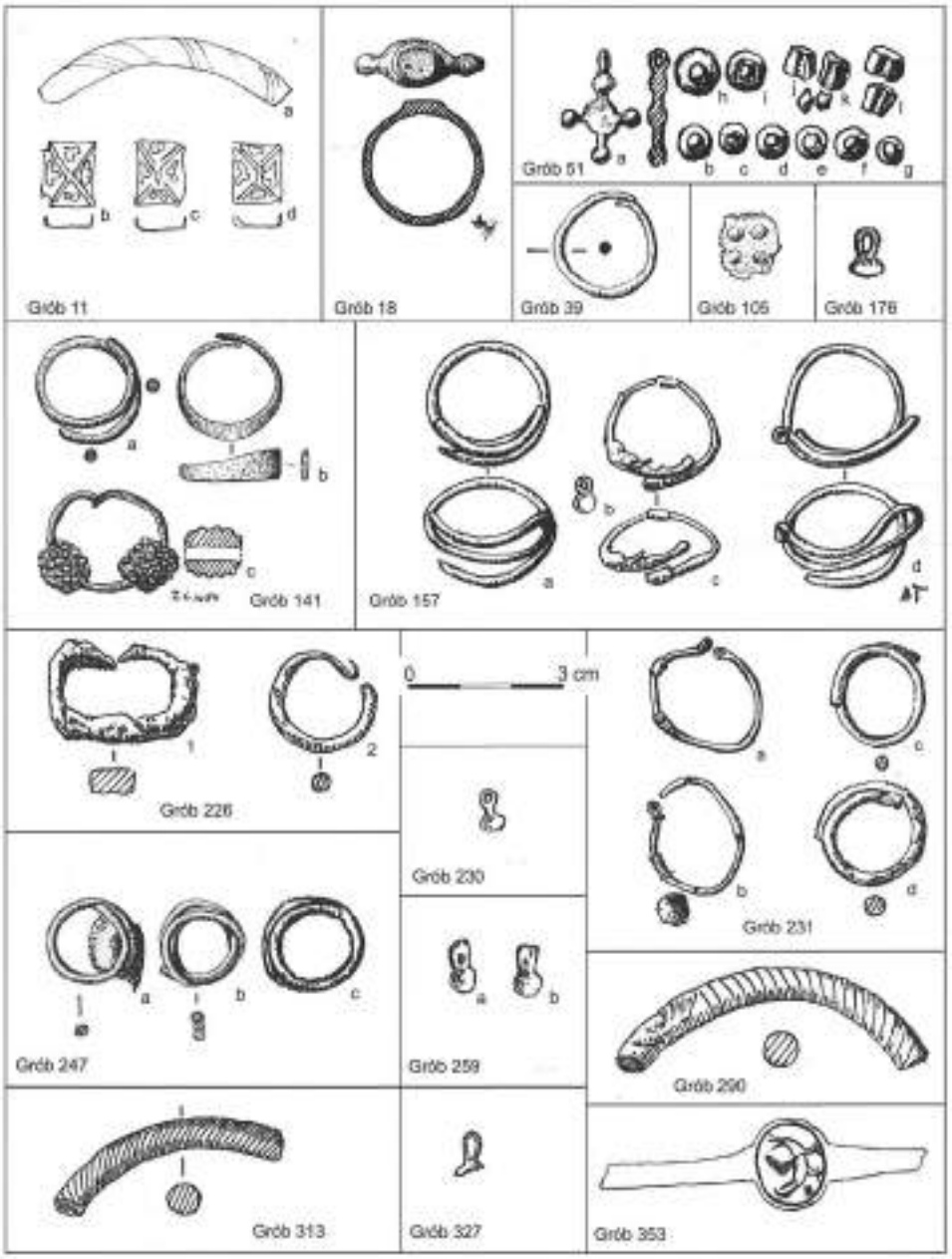

Рис. 12b. Поховальний інвентар з могильника Волиня (за: Kuśnierz)

Поодинокі випадки іншого розташування рук (одне поховання з руками вздовж тіла, одне – з лівою рукою на животі та правою вздовж тіла, два – з одною рукою на животі та другою на грудях) не можуть братися в розрахунок через малу кількість таких показників. Виглядає також, що ці поховання відбувалися тоді, коли церкви вже не було, оскільки фрагменти плиток від її підлоги розкидані в культурному шарі, у засипці захоронень або їх цілі екземпляри використовувались як т. зв. «подушки» під голови небіжчиків.

Імовірно, що такі ж святині за княжої доби функціонували в таких важливих центрах, як Волинь і Сутейськ, хоча їх поки не вдалося віднайти. Щодо Волиня, то тут привертає увагу значна концентрація предметів християнського культу (натільні хрестики, енколпіони, кам'яні іконки)[90], що може свідчити про важливу релігійну функцію цього міста. На можливість існування церковної споруди у Волині наштовхують також результати дослідження великого інгумаційного могильника на території городища, які проводилися 1952–1955 рр.[91]. Могильник займає північно-східну частину майдану городища, на якій виявлено 466 поховань, 3 з яких виявилися подвійними. Поховання розташовувалися рядами по вісі північ–південь. Померлих поховано у випростуваному положенні переважно з руками, схрещеними на животі, грудях або витягнутими вздовж тіла (рис. 11). Вони орієнтовані головами на захід згідно з вимогами християнської літургії. Поховальний інвентар виявлено в 42 захороненнях, зокрема 17 жіночих, 14 чоловічих і 11 без визначеної статі. Це – переважно прикраси й деталі одягу, аналогії до яких відомі на території сучасної України та Білорусі (рис. 12a, b).

Антропологічний аналіз зроблено для 303 скелетів і встановлено, що 170 із них належали чоловікам і 133 жінкам. Серед чоловіків 3 особи у віці iuvenis (14–18 років), 46 – adultus (18–30 років), 104 – maturus (30–50 років) і 7 – senilis (понад 50 років). У 10 випадках вік не вдалося визначити. Серед жіночих поховань визначено 5 осіб у віці iuvenis, 39 – adultus, 54 – maturus, 6 – senilis. 26 поховань – без встановленого віку. Дослідження також

[90] Kokowscy T. i A. Miniaturowe enkolpiony-relikwiarze z Gródka nad Bugiem. *APS.* 1997. T. 2. S. 287–289; Kokowscy T. i A. Dalsze wczesnośredniowieczne relikwiarze–enkolpiony i metalowe krzyżyki z Gródka nad Bugiem. *APS.* 1998. T. 3. S. 300–301; Poppe A. Wołyń. *SSS.* 1997. Tom szósty. S. 587–589.

[91] Kuśnierz J. Gródek nad Bugiem, stan. 1A. Wyniki badań wykopaliskowych z lat 1952–1955. Cmentarzysko na majdanie grodziska. *Wołoszyn M. (ed.)The early medieval settlement complex at Gródek upon the Bug River in the light of results from past research (1952–1955): material evidence = Wczesnośredniowieczny zespól osadniczy w Gródku nad Bugiem w świetle wyników badań dawnych (1952–1955): podstawy źródlowe. U źródel Europy Środkowo-Wschodniej= Frühzeit Ostmitteleuropas 4.* Kraków; Leipzig; Rzeszów; Warszawa, 2018. P. 708.

підтвердили, що за антропологічними показниками серед осіб, похованих у середині XIII ст. домінують риси, притаманні для східних слов'ян[92].

Спочатку могильник датували XIII–XV ст. Однак спеціальні дослідження 25 поховань, проведені 2013–2019 рр., показали, що пам'ятку передусім необхідно датувати XI–XIII ст.[93]. Якщо анонсовані наступні дослідження підтвердять таке датування, то можливо планіграфія захоронень цього часу дозволить приблизно локалізувати місце ймовірного розташування християнської святині, довкола і всередині якої розміщувалися поховання.

У Щебрешині під мурами наявної церкви XVI ст. відкрито окремі ділянки фундаменту товщиною до 2 м, викладений із блоків каменю-пісковика. Можливо, це сліди найстаршої фази сакральної будівлі, яку попередньо датують XII–XIII ст. Це могла бути невелика одноапсидна церква, що розміщувалася на сучасній Замковій горі поблизу торгового шляху та переправи через р. Вепр, згаданої у XIV ст. Поряд досліджено цвинтар XII–XIII ст., що теж підтверджує ймовірність існування церкви[94].

У XIII ст. могла існувати церква св. Миколая у Потеличі, бо вона відома вже з XV ст.[95]. Будівля могла стояти в південній частині ринку й була, очевидно, пов'язана з торговельною функцією цього осередку[96], тим більше, що Потелич був важливим пунктом на шляху з Набужанщини через Розточчя до Прикарпаття, зокрема Перемишля[97]. Сітка церков княжої доби охоплювала, мабуть, не тільки великі центри Белзько-Червенської землі, а й сільські поселення. Це, очевидно, – невеликі дерев'яні церковці, подібні до відкритих в останні роки на інших землях Галицько-Волинської Русі[98].

Щодо архітектури церков у великих містах, то даних про це практично немає. Можна хіба здогадуватися, що в сакральному будівництві Белзько-Червенської землі схрещувалися впливи архітектурної моди Володимира з його цегляним будівництвом і Галича та Холма з їх традицією кам'яної церковної архітектури. Кам'яною могла бути церква в Червені. Про це свідчать відкриті на городищі й посаді скупчення фрагментів кам'яних

[92] Kuśnierz J. Gródek nad Bugiem, stan. 1A… S. 708–709.

[93] Idem. C. 713.

[94] Rozwalka A. Nadzory i badania archeologiczne przy cerkwi pounickiej w Szczebrzeszynie, woj. Zamojskie. *Sprawozdania z badań terenowych katedry archeologii UMCS w 1991 roku.* Lublin, 1991. S. 42–51.

[95] Gil A. Prawosławna eparchia Chełmska do 1596 roku. Lublin; Chełm, 1999. S. 180.

[96] Слободян В. Жовківщина. Т. 5. Історико-архітектурні нариси церков. Львів, 1998. С. 142.

[97] Петегирич В., Гавінський А. Mons altus terrae Belszensis. Висока гора в Белзькій землі (до найдавнішої історії Потелича) / B. Chudzińska, M. Wojenka, M. Wołoszyn (red.). *Od Bachórza do Światowida ze Zbrucza. Tworzenie się słowiańskiej Europy w ujęciu źródłoznawczym. Księga jubileuszowa Profesora Michała Parczewskiego*. Kraków; Rzeszów, 2016. S. 697–711.

[98] Могитич І. Археологічно відкриті дерев'яні церкви Галичини і Волині X–XIV ст. *Вісник Інституту Укрзахіднроектреставрація.* 1999. Вип. 10. С. 3–14.

блоків, що були привезені з каменоломень середнього Розточчя, які розміщені за 35–50 км від міста[99].

Важливу роль у християнізації земель відігравали монастирі. Крім уже зазначених у Белзі, існував монастир також поблизу с. Городище (колись – Городище Василіянське). Він розміщувався на городищі в південній околиці села на лівому березі Бугу в ур. Монастир[100]. Цей монастир зберіг чимало писемних пам'яток княжої доби, зокрема Кристинопільський апостол XII ст., Бучацьке Євангеліє XII–XIII ст.[101]. Археологічні розкопки на городищі не проводилися, а розвідувальні обстеження підтвердили наявність найстарших матеріалів, зокрема кераміки XIII–XIV ст.[102]. Це більш реально свідчить про функціонування тут монастирського осередку вже в цьому часі.

Поблизу с. Двірці існував Спаський монастир, із яким пов'язують діяльність Петра Ратенського. Інколи йому приписують заснування близько 1300 р. монастиря у Раті (може, пізніше – Верхраті)[103]. Менш аргументованою виглядає спроба пов'язати митрополита Петра з Ратном[104]. Так чи так, будучи ігуменом, він займався також іконописанням, згодом став Галицьким митрополитом, а після переїзду спочатку до Володимира, а згодом до Москви очолив Московську митрополію[105]. Якщо прийняти першу версію, то можна припустити, що монастир у Двірцях розташовувався на місці сучасної церкви, що розміщена у східній околиці села на високому лівому березі р. Рати. Археологічні обстеження тут виявили матеріали XIII–XIV ст.[106].

Ймовірно, вже за княжих часів існували монастирі в інших місцевостях. Анджей Янечек звернув увагу на часто повторювані топоніми «монастир» і «скит» у вузькому пасі території вздовж Бугу від Буська до Белза[107]. Вони однак не мають хронологічної прив'язки і їхнє датування можуть підтвердити тільки польові археологічні дослідження.

---

[99] Bargieł B., Zakościelna A. Строительный материал архитектуры польсько-русского рубежа в раннем средневековье. *Тезисы докладов польской делегации на V международном конгрессе славянской археологии.* Warszawa, 1985. S. 235.

[100] Janusz B. Zabytki przedhistoryczne Galicyi Wschodniej. Lwów, 1918. S. 207.

[101] Колесса О. Південноволинське городище й городиські рукописемні пам'ятки XII–XVI ст. Ч. I–III. У кн.: *Науковий збірник Українського університету в Празі.* Прага, 1923. Т. 1. С. 35–47.

[102] Грибович Р. Т., Ярошинский Б. Х. Археологические разведки в Прикарпатье и на Волыни. *АО, 1972.* Москва, 1973. С. 273.

[103] Крип'якевич І. Середньовічні монастирі в Галичині. Спроба каталогу. *Записки ЧСВВ.* Вип. 1–2. Жовква, 1926. Т. 2. С. 94–95.

[104] Овсійчук В. Іконописець – митрополит Петро Ратенський. *Записки НТШ.* 1998. Т. 236. С. 26.

[105] Войтович Л. Князівські династії Східної Європи (кінець IX – початок XVI ст.). Склад, суспільна і політична роль. Львів, 2000. С. 462.

[106] Пелещишин Н. А., Михальчишин И.Р. Разведки в Западном Побужье и Подкарпатье. *АО,* 1976. Москва, 1977. С. 351.

[107] Janeczek A. Osadnictwo pogranicza Polsko-Ruskiego. Województwo Bełzkie od schyłku XIV do początku XVII w. Wrocław; Warszawa; Kraków, 1991. S. 131–132, mapa 13.

Рис. 13. Хрестик та енколпіони з міст Надбужанщини. a, d – Белз; b – Львів; c – Червен

Християнські культові речі. Важливим доказом активного запровадження християнства в Белзько-Червенській землі служать виявлені тут християнські культові речі (рис. 13). Вони відомі з багатьох місцевостей і представлені металевими й кам'яними хрестиками, бронзовими нагрудними хрестами-енколпіонами, кам'яними іконками.

Зокрема, тільки хрести-енколпіони зафіксовані в понад 20 пунктах Верхньої Надбужанщини і територіях, що географічно й історично пов'язані з нею, починаючи від Звенигорода на півдні й до Холма на півночі (Звенигород, Львів, Любачів, Буськ, Красне, Неслухів, Пліснеськ, Белз, Угнів,

Червен, Волинь, Володимир-Волинський, Зимно, Затишшя, Жажковичі, Новоугрузьке, Телятин, Обровець, Сутейськ, Верещин, Замостя, Чульчице, Холм та ін.). У літературі натрапляємо на згадки про такі знахідки в Зимному й доволі значну колекцію з Володимира, віднайдену в ур. Стара Катедра, Апостольщина, Ільїнщина, Онуфрійщина[108]. Зафіксовано випадки, коли енколпіони як цінні пам'ятки своїх предків тривалий час передавали з покоління в покоління. Так чинили майстри угнівського ткацького цеху, які носили його на грудях як відзнаку свого керівництва аж поки не передали у 30-х роках XX ст. до музею Наукового товариства ім. Шевченка (НТШ) у Львові[109]. Усі енколпіони з цієї території детально описані та проаналізовані в окремих публікаціях і зведених каталогах, тому не має необхідності ще раз повертатися до їх розгляду[110]. Натомість картографування знахідок наглядно показує, що це чи не найбільше скупчення таких реліквій у Галицько-Волинській землі. Необхідно відзначити, що польські дослідники розглядають енколпіони Верхньої Надбужанщини, обмежуючись із польського боку сучасним кордоном України й Польщі[111], або ж розглядають

[108] Cynkałowski A. Materiały do pradziejów Wołynia i Polesia Wołyńskiego. Pod red. J. Kostrzewskiego. Warszawa, 1961. S. 164, 166, 168, 169.

[109] Пастернак Я. Угнівщина у глибині віків. *Угнів та Угнівщина. Історично-мемуарний збірник. Український архів.* Нью-Йорк; Париж; Сідней; Торонто, 1960. Т. XVI. С. 42.

[110] Gródek–Kcuk E. Enkolpiony znaliezione na terenie Polski. Próba klasyfikacji i datowania materiałów. *Przegląd Archeologiczny.* 1989. Vol. 36. S. 127–129; Kokowscy T. i A. Miniaturowe enkolpiony-relikwiarze… S. 287–289; Kokowscy T. i A. Dalsze wczesnośredniowieczne relikwiarze-enkolpiony... S. 300–301; Wołoszyn M. Nowe dane archeologiczne do dziejów chrześciaństwa w Małopolsce północno-wschodniej. *Dzieje Podkarpacia. Tom V. Początki chreścijaństwa w Małopolsce.* Krosno, 2001. S. 396–397; Корзухина Г. Ф., Пескова А. А. Древнерусские энколпионы. Кресты-реликварии XI–XIII вв. Санкт-Петербург: Петербургское Востоковедение, 2003 (Archaeologica Petropolitana, XIV); Цинкаловський О. Хрести-енколпіони. *Олександр Цинкаловський та праісторія Волині.* Луцьк, 2007. С. 237–243; Hupalo V. Christian devotional objects from early medieval Zvenigorod (now Zvenyhorod, Ukraine). *Rome, Constantinople and Newly-Converted Europe. Archaeological and Historical Evidence.* M. Salamon, M. Wołoszyn, A. Musin, P. Špehar, M. Hardt, M. P. Kruk, A. Sulikowska-Gąska (eds.). U źródeł Europy Środkowo-wschodniej / Frühzeit Ostmitteleuropas 1, 2. Kraków; Leipzig; Rzeszów; Warszawa, 2012. Vol. II. P. 599–602; Piotrowski M., Wołoszyn M. Two devotional objects from Lubaczów (south-eastern Poland) and their archaeological-historical context. *Ibidem.* P. 339. Fig. 8: 1, 2; Wołoszyn M. The cross-pendants from Sąsiadka – Suteysk in south-eastern Poland. A preliminary report. *Ibidem.* P. 348. Fig. 1: 1–3; Dzieńkowski T., Wołoszyn M. An encolpion from Czułczyce in south-eastern Poland. *Ibidem.* P. 391–401; Пескова А. А. К вопросу о местных особенностях в изготовлении борисо-глебских крестов-реликвариев в Галицко-Волынской земле. *Археологія і давня історія України.* 2017. Вип. 1(22). С. 91–99; Liwoch R. Dewocjonalia staroruskie z zachodniej Ukrainy. *Colloquia Russica.* Series I. Vol. 8. Religions and beliefs of Rus' (9th–16th centuries) Publication from the 8th International Scientific Conference, Lviv, 15th–18th November, 2017. Kraków, 2018. S. 199–206.

[111] Див.: Gródek-Kcuk E. Enkolpiony znaliezione na terenie Polski... S. 97–134.

на українській території, не беручи до уваги поширення на лівобережній частині Бугу на цьому відрізку міждержавного кордону[112].

Факт поширення цих реліквій на сусідній з Україною території Польщі на захід від Бугу інколи трактують як культурні й торговельні зв'язки з Галицько-Волинським князівством[113]. Насправді ж знахідки енколпіонів та й інших артефактів по обидва боки кордону демонструють потужний пласт матеріальної й духовної культури старокиївської традиції, трансформований в єдиний цілісний культурно-історичний простір Галицько-Волинської держави.

Маємо також певні докази місцевого виготовлення хрестів-енколпіонів, натільних хрестиків та інших культових предметів. Воно зосереджувалося, переважно, у таких містах, як Володимир, Волинь, Холм, Звенигород, Львів. Відомий дослідник Волині Олександр Цинкаловський подав інформацію про знахідку форми для виготовлення енколпіонів у Володимирі[114]. У літописному Волині знайдено форму для відливання кульок, які служили для підвішування таких виробів[115]. На підставі нових знахідок окремих типів енколпіонів дослідники допускають можливість виготовлення, зокрема, борисоглібських хрестів у Надбужанщині[116]. Беззаперечним доказом місцевого виготовлення металевих хрестиків служать знахідки кам'яних ливарних формочок зі Львова і Щекотина. Двосторонню формочку з Щекотина виготовлено з мергелястої крейди. Вона використовувалася для відливання хрестиків і художніх нашивок у вигляді «рогу достатку». Виготовлену з місцевої сировини, цю формочку з недосконало вирізаними зображеннями, автор досліджень датував досить неоднозначно (*«не раніше XI ст.»*)[117]. Імовірніше, час її виготовлення припадає на XIII ст., коли Щекотин з'являється на сторінках літописів.

[112] Див.: Liwoch R. Dewocjonalia staroruskie… S. 199–206.

[113] Навряд чи можна, наприклад, вважати імпортами з Русі пірофілітові пряслиця і скляні браслети знайдені в сусідньому з Україною Підкарпатському воєводстві Польщі, як це стверджує Р. Лівох (Див.: Liwoch R. Importy staroruskie w Polsce – przykłady ze zbiorów dawnych Muzeum Archeologicznego w Krakowie. *Міста Давньої Русі. Збірка наукових праць пам'яті А. В. Кузи.* Київ: Стародавній Світ, 2014. С. 420, 421). До речі, пряслиця виготовлялися не тільки в околицях Овруча, як пише цей дослідник, а й з використанням привізної сировини в інших місцевостях (Див. наприклад: RauhutL. Wczesnośredniowieczne materiały archeologiczne z terenów Ukrainy w Państwowym Muzeum Archeologicznym w Warszawie. *Materiały wczesnośredniowieczne.* 1960. T. V. S. 231–259.

[114] Cynkałowski A. Materiały do pradziejów... S. 168.

[115] Rogatko J. Nowe znaleziska z okolic Gródka nad Bugiem, woj. Zamość. *Sprawozdania Archeologiczne.* 1994. T. XLVI. S. 172, 175. Ryc. 3: c.

[116] Dzieńkowski T., Wołoszyn M. An encolpion from Czułczyce… P. 393. Fig 4; Пескова А. А. К вопросу о местных особенностях… С. 91–99.

[117] Чайка Р. Підльвівський град Щекотин. *Давній Львів. Семінарій «Княжі часи».* Львів, 2003. С. 19–20. Рис. 4, 7.

Старанніше виготовлено кам'яну матрицю зі Львова. Її знайдено в 1992 р. на території т. зв. Краківського передмістя (вул. Стара, площа Різні), де розміщувалася одна з ділянок львівського Подолу[118]. Серед великої кількості різночасових об'єктів і знахідок тут виявлено бронзоливарну глиняну піч та три кам'яні формочки. Одна двобічна формочка-матриця використовувалася для відливання рівносторонніх хрестиків (3,4×3,4 см) із ромбічно розширеними кінцями з одного боку та чотирьох кульок діаметром 0,4–0,45 см на другому (рис. 14).

Рис. 14. Кам'яна форма XIII ст. із Львова

Конструкція печі та віднайдені довкола неї формочки-матриці дозволяють припускати, що виявлена споруда була частиною ювелірної майстерні і служила горном для виплавки бронзи, з якої за допомогою формочок відливали недорогі прикраси одягу й культові речі, тобто масову продукцію для демократичних верств населення. Кам'яні матриці та піч виявлено в культурному шарі XIII ст. Подібну ситуацію спостерігаємо в Києві, Галичі, Полоцьку, Серенську й інших містах, де знахідки кам'яних форм та бронзоливарних печей фіксуються переважно в горизонті цього часу. Враховуючи повідомлення писемних джерел, можна дещо звузити датування ювелірної майстерні зі Львова до кінця 30–50-х років XIII ст. Імовірно, її поява пов'язана з активною будівельною діяльністю Данила Романовича, який *«созда грады иныи»* проти безбожних татар. Розбудовуючи галицько-волинські міста, Данило запрошував ремісників звідусіль: *«Немце и Русь иноязычникы и Ляхы идяху день и во день и уноты и мастере всяции бежаху ис Татаръ»*. Серед інших ремісників згадані *«и кузнице железу и меди и сребру»*. Хоч це повідомлення пов'язане з Холмом, усе ж немає сумніву, що воно стосується й інших міст, зокрема Львова, який виник приблизно в той період. Підтвердженням цих літописних повідомлень можуть бути аналогії до львівських кам'яних формочок, віднайдені як далеко на захід від Львова (Ополє у Польщі, Тетеров у Німеччині), так і на схід від нього (Саркел на Дону)[119].

[118] Петегирич В. Про розвиток ювелірного ремесла у Львові в часи Данила Романовича. *Княжа доба. Історія і культура.* Львів, 2007. Вип. 1. С. 233–242.

[119] Дет. див.: Петегирич В. Про розвиток ювелірного ремесла… С. 233–242.

Серед християнських реліквій дрібної кам'яної пластики особливо цікаві кам'яні іконки. Звичай носити такі образки прийшов на давньоруські землі з Візантії, де їх виготовляли з дорогоцінних або напівдорогоцінних каменів, а на Русі вирізали, переважно, з м'яких порід каменю, як правило, зі сланців різних відтінків і структур.

За сюжетами зображень кам'яні іконки діляться на дві головні групи: поодинокі фігури та багатофігурні композиційні сцени. Абсолютно переважають вироби першої[120]. Доволі значний тут відсоток становлять образки із зображенням головних осіб християнського пантеону – Христа і Божої Матері.

Серед виявлених дотепер на території Верхньої Надбужанщини кам'яних образків представлені як круглі, так і прямокутні іконки, виготовлені з різних порід каменю[121]. Місцеві традиції кам'яної пластики репрезентує, зокрема, іконка XIII ст. із літописного Волиня. Вона одностороння, виготовлена з овруцького шиферу (пірофілітового сланцю), має майже квадратну форму розміром 8,5×8,1 см (рис. 15, *3*).

На іконці вміщене зображення Богородиці Одигітрії, на лівій руці якої сидить Христос, що благословляє правицею. Богородиця правою рукою вказує на Сина. Голови обох постатей представлені майже у фас, вони оточені німбами – над Христом поміщений хрещатий. Фігура Богоматері дуже широка з непропорційно малою головою, дещо відхиленою назад. Одяг Христа та Марії передано подвійними широко віддаленими хвилястими лініями з поперечним штрихуванням і багатим декоруванням. Зверху над Її головою зроблено наскрізний отвір для підвішування. По боках постатей нанесені написи, що їх ідентифікують. Краї іконки оформлено рельєфною рамкою неоднакової ширини[122].

До місцевої західноруської групи дрібної кам'яної пластики можна зарахувати також іконку з Червена, знайдену 1977 р. у межах могильника, що

---

[120] Порфиридов Н. Г. Древнерусская мелкая каменная пластика и ее сюжеты. *СА*. 1972. № 3. С. 202.

[121] У літературі наявна згадка про велику серію кам'яних іконок, які зберігаються в Музеї Грубешова (Див.: Piotrowski M., Kępka M., Żuchowska M. Wybrane wczesnośredniowieczne zabytki archeologiczne z pogranicza polsko-ruskiego na Lubelszczyźnie. *Pogranicze polsko-ruskie we wczesnym średniowieczu na Lubelszczyźnie.* Lublin, 2009. S. 120 (поклик 220). Анонсована в цій статті інформація про їх опрацювання поки не реалізована, що спричиняє підозру про можливі фальсифікати.

[122] Poppe A. Wołyń. *Słownik Starożytności Słowiańskich.* 1980. T. VI. Część druga. S. 587–589; Николаева Т. В. Древнерусская мелкая пластика из камня XI–XV вв. САИ. Москва, 1983. Вып. Е1 – 60. С. 144; Александрович В. Мистецтво Галицько-Волинської держави. Львів, 1999. С. 54; Wołoszyn M. Nowe dane archeologiczne do dziejów chreścijaństwa w Małopolsce północnowschodniej. *Dzieje Podkarpacia.* Krosno, 2001. T. V. S. 386–387.

Рис. 15. Кам'яні іконки: а – Волинь (1, 3), Белзець (2), Червен (4), Звенигород (5, 6)

розміщувався біля підніжжя валу у східній частині городища[123]. Іконку виготовлено з плитки білявої опоки розміром 3,4×4,5 см, на якій невисоким рельєфом вирізано зображення поясної фігури Христа із зігнутою правою рукою, що благословляє, і Євангелієм у лівій. По обидві сторони голови вміщено монограми ІС і ХС. Деталі одягу підкреслено косими вертикальними або горизонтальними лініями, плащ запнений біля правого плеча клямрою. Ореол рельєфний, декорований косими лініями, що утворюють кути. Всі деталі різьблення виконані доволі примітивно, що властиво творам місцевого виготовлення та периферійних центрів. Центральне зображення оточує прямокутне обрамування по краях плитки. Зворотня сторона позбавлена декорації (рис. 15, *4*). Первісно іконка мала, очевидно, металеву оправу з вушком для підвішування на грудях, яка не збереглася[124]. Стилістичний аналіз та археологічна стратиграфія дають підстави датувати цю іконку першою половиною

[123] Gurba J. Miniaturowa płaskorzeźba z wyobrazeniem Chrystusa z Czermna–Czerwienia na dawnym pograniczu polsko – ruskim. *Symposiones.* 1978/81. I, 81. S. 199–205; Gurba J. Kamienna ikonka z wyobrazeniem Chrystusa z Czermna–Czerwienia. *Annales Universitatis Mariae Curie–Skłodowska.* 1980/81. Vol. XXXV/XXXVI. 2. S. 25–29; Kokowski A. Chrystus z Czermna–Czerwienia. *Początki chrześcijaństwa na Lubelszczyznie.* Lublin, 2003. S. 14–16.

[124] Kokowski A. Chrystus z Czermna-Czerwienia… S. 15.

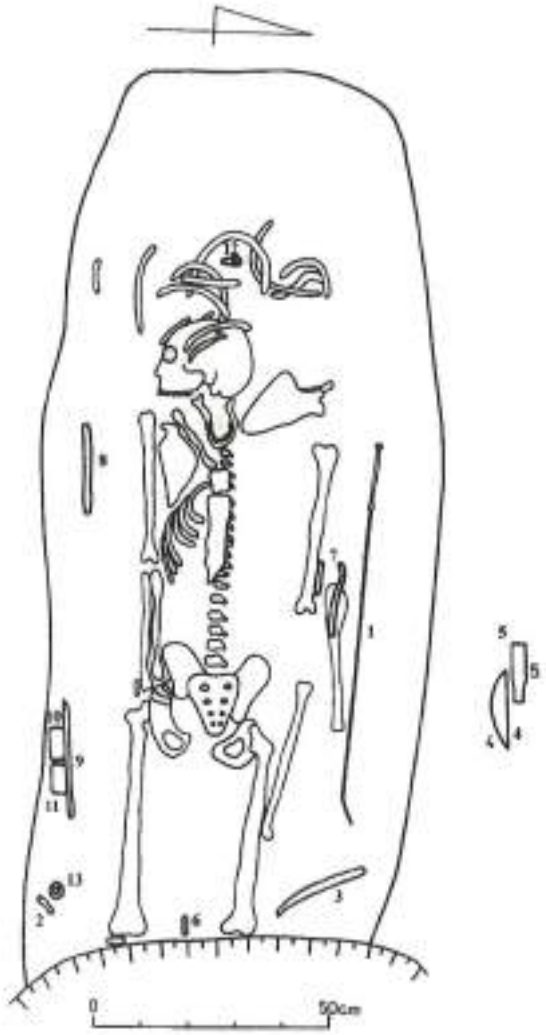

Рис. 16. Волинь. План поховання воїна з розміщенням поховального інвентаря. 1 – залізний меч; 2 – ніж; 3–12 – елементи лука і сагайдака (за: Jastrzębski, Maciejczuk)

XIII ст.[125]. Петрографічний аналіз каменю, з якого її виготовлено, не дає змоги локалізувати копальню, де видобували опоку, через відсутність таких досліджень інших кам'яних виробів і родовищ каменю.

Можливість виготовлення культових виробів дрібної кам'яної пластики в Надбужанщині підтверджує знахідка у Холмі. Тут на посадській ділянці міста, на сучасній вул. Чарнецького 8, виявлено плоский із заокругленими краями предмет з опоки, який міг бути заготовкою для іконки[126]. Прикладом діяльності місцевого майстра з виготовлення образків можна вважати знахідку XIII ст. зі Звенигорода, яку виявлено в ур. П'ятницьке[127]. Іконку виготовлено з пірофілітового сланцю, вона має круглу форму із прямокутним вушком у верхній частині. Висота образка з вушком – 45 мм, ширина – 38 мм, товщина – від 6,5 мм до 7,1 мм (рис. 15, 5).

На аверсі двосторонньої іконки розміщене доволі масивне погрудне зображення Ісуса Христа з хрещатим німбом, виконане в техніці

[125] Gurba J. Miniaturowa płaskorzeźba z wyobrazeniem... S. 202–204; Николаева Т. В. Древнерусская мелкая пластика… С. 145.

[126] Gołub S. Drugi seson badań osady wczesnośredniowiecznej w Chełmie, ul. Czarnieckiego 8, stan. 144. *Archeologia Polski Środkowowschodniej.* 1997. T. II. S. 159, ryc. 1: 11.

[127] Петегирич В., Оприск В., Закалик Б. Кам'яна іконка із Звенигорода. *МДАПВ.* 2009. Вип. 13. С. 301–306.

невисокого рельєфу. По боках фігури продряпано монограми: ліворуч – ІС, праворуч – ХС. Зображення Христа композиційно зміщене вправо й оточене по всьому периметру невисоким бордюром. Фігура на аверсі сильно затерта та все ж простежуються обличчя Христа, волосся, борода та права рука, зігнута у благословляючому русі. Зворотній бік іконки плоский, його центральну поверхню займає продряпане гострим предметом зображення розквітлого двораменного шестиконечного хреста, який спирається на двосхідцеву підставку, під якою розміщено «голову Адама» у вигляді черепа зі слабо помітними рисками, якими відзначено очі, ніс і рот. Над верхнім меншим раменом хреста простежуються продряпані слабо помітні літери: ліворуч – ІС, праворуч – ХС; над нижнім раменом букви не прочитуються. Центральну композицію із хрестом обрамлено рослинними паростками. Майстер, який виготовив цей образок, мабуть, не передбачав поміщувати його в дорогу оправу, оскільки іконка має вушко для підвішування, вирізане одночасно з круглою іконкою. Місцеве виготовлення і не надто високий рівень майстерності різьбяра підтверджує також доволі примітивний спосіб виконання зображення на аверсі й такий же вигляд рисунка розквітлого хреста на зворотному боці іконки. Описана іконка вже друга у Звенигороді (рис. 15, *б*). Ще в 1978 р. під час досліджень дерев'яної П'ятницької церкви на території посаду виявлено фрагмент пірофілітової іконки із зображенням двох чоловічих скорботних фігур[128], що були згодом потрактовані як зображення апостолів із композиції «Успіння»[129].

Ще одну кам'яну іконку знайдено в Белзі. Сама знахідка втрачена і про неї збереглися тільки короткі згадки у літературі та запис в Інвентарній книзі Львівського історичного музею. Згідно з цими даними, іконку виготовлено з темного сланцю. Вона мала прямокутну форму із заокругленою верхньою частиною. З одного боку на ній вирізано зображення Різдва Богородиці, а з другого – дрібні сценки, пов'язані з ним. Іконку знайдено в ур. Клименщина, де за княжої доби розташовувався монастир із цвинтарем і церква св. Климентія[130]. За наявною інформацією важко однозначно зарахувати цю знахідку до місцевих чи привізних виробів, хоч камінь, із якого виготовлено іконку, дозволяє здогадно говорити про місцеву продукцію. Нещодавно в Белзі випадково знайдено ще одну кам'яну іконку. На ній майстерно зображено канонізованих князів Бориса і Гліба з хрестами у правій руці й мечами – в лівій[131].

---

[128] Иоаннисян О. М., Свешников И. К., Могитич И. Р. Работы Звенигородского отряда. *АО 1978.* Москва, 1979. С. 333.

[129] Александрович В. Мистецтво Галицько-Волинської держави. Львів, 1999. С. 55.

[130] Пастернак Я. Археологія України. Торонто, 1961. С. 649.

[131] Інформація наукового співробітника НДЦ «Рятівна археологічна служба» Інституту археології НАН України Остапа Лазурка, за яку висловлюю подяку.

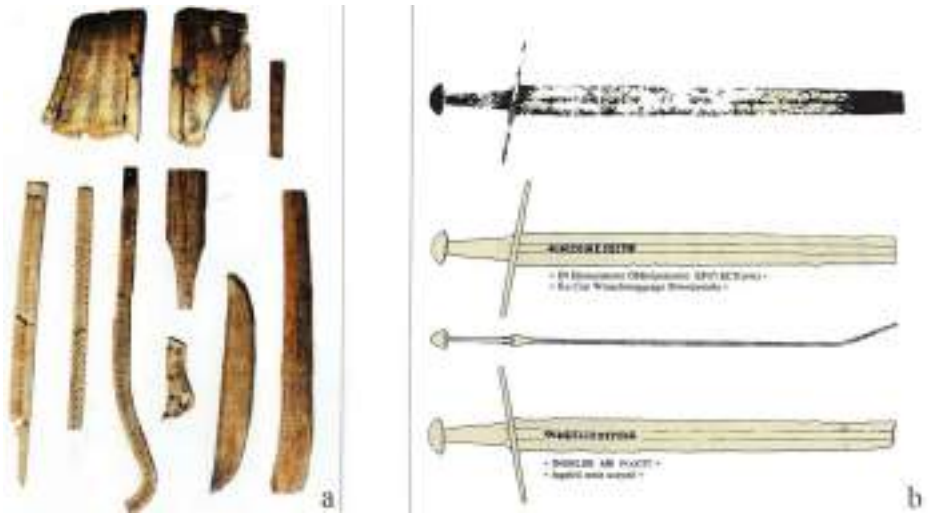

Рис. 17. Волинь. Інвентар з поховання воїна: a – елементи лука і сагайдака; b – меч з написами: «*На честь всемогутнього Творця / Інгелрії мене створив*» (за: Kuśnierz, Hensel)

Більше можемо сказати про іконку, знайдену ще 1888 р. Її придбав відомий львівський історик Владислав Абрагам і за кілька років вона потрапила до збірки музею «Початків польської держави» у Гнєзно. Іконку виготовлено з привізного каменю-стеатиту, вона має прямокутну форму із заокругленою верхньою частиною, яка завершується кілеподібним вушком (рис. 15, *2*). Ширина виробу – 2,02 см, висота з вушком – 3,55 см. На ній поміщено погрудне зображення Христа Емануїла, голову якого оточує хрещатий німб із розширеними до кінців перехрестями[132]. За даними В. Абрагама, знахідку виявлено в Белзці Томашівського повіту. Враховуючи відсутність на теперішній час у Белзці слідів ранньосередньовічних поселень, М. Волошин спочатку припустив, що знахідка походить не з самого Белзця, а околиць, де відомо кілька поселень XI–XIII ст. Проте в пізнішій праці він пов'язує цю знахідку все-таки з Белзцем[133]. Предмет зараховують до виробів візантійсько-київської групи і датують кінцем XII ст. або рубежем XII–XIII ст. Існують також, але менш імовірні, версії про датування виробу

[132] Wołoszyn M. Nowe dane archeologiczne do dziejów chreścijaństwa w Małopolsce północno-wschodniej. *Dzieje Podkarpacia.* Krosno, 2001. T. V. S. 387.

[133] Wołoszyn M. Między Gnieznem, Krakowem a Kijowem. Archeologia o wczesnośredniowiecznych relacjach polsko-ruskich i formowaniu polsko-ruskiego pogranicza. *U Śródeł Europy Środkowo-Wschodniej: pogranicze polsko-ukraińskie w perspektywie badań archeologicznych.* Rzeszów, 2007. S. 202. Ryc. 16.

Рис. 18. Срібні браслети із зображеннями стилізованих птахів: a – Сокальський скарб; b – скарб з Червена

XI ст.[134]. Присутність не тільки місцевих, а й візантійських сакральних виробів у Верхній Надбужанщині, ілюструє знахідка ще одного фрагмента стеатитової іконки XII ст. (рис. 15, *1*), яка, можливо, походить із літописного Волиня[135]. Наведені приклади показують, що кам'яні образки переважно поширюються у XII–XIII ст.

Підсумовуючи, зазначу, що в мистецтві дрібної кам'яної пластики в басейні Західного Бугу фіксуються як місцеві культові вироби, так і привізні, мабуть, візантійського виробництва, які могли потрапити безпосередньо з Візантії чи міст Північного Причорномор'я, або ж із Києва, Галича й інших важливих центрів Давньої Русі.

Наявність серед таких виробів із території Верхньої Надбужанщини предметів високохудожнього рівня і простіших за своєю довершеністю зразків відображає, очевидно, помічений серед інших видів декоративно-ужиткового мистецтва поділ на культурні цінності елітного рівня, про які не раз згадують літописи, та мистецьку продукцію, користувачами якої виступала «мовчазна більшість» тогочасного суспільства.

Християнство і язичницькі традиції. Не дивлячись на успіхи в розповсюдженні нової віри, досить активне поширення християнських реліквій, пережитки старих язичницьких традицій ще довший час існували в ідеологічних уявленнях, звичаях та обрядах населення Белзької і Червенської земель. Вони властиві як для XI ст., так і пізніших часів й досить часто поєднують риси обох вірувань. Зокрема, типове для християнського поховального обряду трупопокладення із західною орієнтацією, але під

[134] Див.: Wołoszyn M. Nowe dane archeologiczne... S. 387.

[135] Ibidem. S. 387.

курганним насипом відкрито ще 1820 р. поблизу с. Чортівець Люблінського воєводства. Оригінальні скроневі кільця та срібний перстень датують його XI ст.[136].

Цікаве інгумаційне поховання виявлено в літописному Волині 1983 р. під час досліджень поселення культури лійчастого посуду. На глибині всього 0,15 м від денної поверхні віднайдено захоронення воїна, якого поховано в дерев'яній труні. Він лежав на спині у випростаному положенні, орієнтований головою на захід із руками, розміщеними вздовж тіла (рис. 16). Біля скелету лежав ритуально зігнутий залізний меч із написом на обидвох сторонах леза (INHOMEFECT+ // +INGELIIRMEFCIT+)[137], а також залізний ніж, кільце та 10 деталей лука й сагайдака, виготовлених із рогу (рис. 17). Поховання, імовірно, було здійснене під курганом, насип якого знівельовано земляними роботами[138]. Поховальний інвентар засвідчує високий ранг небіжчика, тим не менше захоронення відбулося із застосуванням ще язичницьких традицій насипання кургану.

Антропологічне вивчення показало, що похований мав ріст 167 см, його вік становив 45–50 років. Обміри черепа виявили риси, притаманні для чухонського типу (AQ), який трапляється і серед східних слов'ян. На скелеті простежено сліди ударів, можливо, від стріли та меча, однак вони не були смертельними[139]. Здавалося, що знахідка меча серед поховального інвентарю може стати добрим хронологічним показником для датування поховання. Проте донедавна спостерігався різнобій щодо хронології цієї знахідки. Автори розкопок датували його XII ст.[140], Марцін Волошин зарахував до XI – першої половини XII ст.[141], а Єжи Кусьнєж до другої половини XII або навіть до перших років XIII ст.[142]. Останнім часом аналіз подібних до знахідки з Волиня мечів із України, Росії та Скандинавських країн показав, що їх масове виготовлення припадає на IX–X ст., чітко зменшується в XI ст. і припиняєть-

[136] Antoniewicz W. Archeologia Polski. Warszawa, 1928.S. 244; Nosek S. Materiały do badań nad historią starożytną i wczesnośredniowieczną międzyrzecza Wisły i Bugu. *Annales UMCS.* 1957. Sect. F. Vol. VI. S. 342.

[137] Напис відчитують так: *На честь Всемогутнього Творця / Інгелрії мене зробив.*

[138] Jastrzębski S., Maciejczuk J. Grób wczesnośredniowieczny z Gródka nad Bugiem, stan. 1C, woj. Zamojskie. G. Labuda, S. Tabaczyński (eds.) *Studia nad etnogenezą Slowian i kulturą Europy wczesnośredniowiecznej.* Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk; Łódź, 1988 (Zaklad Narodowy im. Ossolińskich/Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk). Vol. II. S. 55–61.

[139] Kozak-Zychman W. Wczesnosredniowieczny grób z Gródka nad Bugiem, woj. zamojskie. Analiza antropologiczna. *Ibidem.* S. 62–63.

[140] Jastrzębski S., Maciejczuk J. Grób wczesnośredniowieczny z Gródka… S. 60.

[141] Wołoszyn M. Miedzy wschodem a zachodem: pochówek wojownika ze stanowiska 1C w Gródku, pow. hrubieszowski, woj. Lubelskie. *Acta Militaria Mediaevalia.* 2005. T. I. S. 96.

[142] Kuśnierz J. Z badań nad militarnym znaczeniem Gródka nad Bugiem (Wolynia) we wczesnym średniowieczu. *Acta Militaria Mediaevalia.* 2006. T. II. S. 72–102.

Рис. 19. Язичницька символіка на предметах художнього ремесла: a – бронзове навершя батога із Сокаля; b – зооморфні зображення на писалах (1, 3 – Городниця, Белз, 2 – Жидачів); c – кістяна ручка з Белза)

Рис. 20. Кистені з рогу: a – Звенигород (за: Свєшніков); b – Червен (за: Gurba, Czerepiński)

ся на початку XII ст.[143]. Якщо погодитися з таким датуванням меча з поховання у Волині, то можна припустити, що тут міг бути похованим один із дружинників великого князя київського Ярослава Мудрого, в озброєнні якого були поєднані кочівницькі (лук і колчан) та західноєвропейські (меч із Надрейнських майстерень) елементи. Він, можливо, зазнав поранень під час русько-польських конфліктів за оволодіння червенськими градами в першій третині XI ст. Це могло статися, наприклад, 1030/31 рр., коли, як повідомляє «Повість минулих літ», «*Ярослав узяв Белз*» (1030) або коли «*Ярослав і Мстислав зібрали воїв многих і пішли на Ляхів. І зайняли вони городи червенські знову, і спустошили Лядську землю…*»[144] (1031).

Подібну картину поєднання християнських і язичницьких традицій простежено поблизу с. Жовтанці[145]. Тут, у кургані «Коцурова могила» виявлено чоловічий скелет, біля якого лежали бронзова булава, фрагменти вудил, перстень, браслет і скляна намистина, які датують поховання приблизно XII ст.

Старі язичницькі традиції ще довший час простежуються у використанні амулетів. Такі, наприклад, підвіски-обереги з кігтів і зубів диких звірів, знайдені в Ромоші[146], Белзі й інших містах та селищах Верхньої Надбужанщини. Зафіксовано магічні обряди, пов'язані з побудовою оборонних споруд і житлових будівель. Зокрема, у валі дитинця Белза виявлено жертвоприношення у вигляді черепів коня або корови, які покладено під кути дерев'яних конструкцій[147]. Цікаво, що воно здійснене

[143] Детальніше див.: Кирпичников А. Н. Мечи с надписью ULFBERHT в Северной Европе. Славяне и финно-угры. Археология, история, культура. Доклады российско-финляндского симпозиума по вопросам археологи / А. Н. Кирпичников (ред.). Выборг, 1994. Санкт-Петербург (Дмитрий Буланин), 1997. С. 116–122; Chudzińska B., Kuśnierz J., Wołoszyn M. Pochówek na stan. 1C w Gródku nad Bugiem. Wyniki badań wykopaliskowych z 1983 r. *Wołoszyn M. (ed.) The early medieval settlement complex at Gródek upon the Bug River in the light of results from past research (1952–1955): material evidence = Wczesnośredniowieczny zespól osadniczy w Gródku nad Bugiem w świetle wyników badań dawnych (1952–1955): podstawy źródlowe. U źródel Europy Środkowo-Wschodniej = Frühzeit Ostmitteleuropas 4.* Kraków; Leipzig; Rzeszów; Warszawa, 2018. P. 899–927.

[144] Повесть временних лет. Под ред. В. П. Адриановой-Перетц. Москва; Ленинград, 1950. Ч. 1–2. С. 203; Літопис Руський. За Іпатським списком переклав Леонід Махновець. Київ: Дніпро, 1989. С. 86, 87.

[145] Janusz B. Z pradziejów ziemi Lwowskiej. Lwów, 1913. S. 58–59; Janusz B. Zabytki przedhistoryczne Galicyi Wschodniej. Lwów, 1918. S. 293.

[146] Кропоткин В. В. Исследования на Волыни. *АО 1976*. Москва, 1977. С. 314.

[147] Петегирич В. Белз. *Археология Прикарпатья, Волыни и Закарпатья (раннеславянский и древнерусский периоды)*. Киев, 1990. С. 127. Випадки жертвоприношень при будівництві оборонних споруд відомі також на інших територіях, зокрема у валі ранньосередньовічного Гданська (Див.: Kowalczyk M. Wierzenia pogańskie za pierwszych Piastów. Lódź, 1968. S. 110). Аналогічні до белзьких жертвоприношення зафіксовано в зрубних оборонних конструкціях

неподалік від центрального в'їзду на дитинець і мало забезпечувати міцність цієї ділянки оборонної стіни. Під кут житлового зруба XIII ст. у Львові поміщено фрагмент залізної пили, а в самому житлі знайдено частину будівельного циркуля, що може бути доказом проживання у ньому майстра-будівельника[148]. Відомі жертвоприношення у вигляді зерен злакових культур. Так, між брусами зрубних конструкцій валу городища в Стовп'є виявлено зерна пшениці та жита (майже 90%), ячменю, чечевиці і гороху, що були розміщені у мішках та горщиках[149]. Збереглися писемні повідомлення та усні перекази про те, що у Володимирі-Волинському, на тому місці, де був

Рис. 21. Бронзові писала з хрестоподібними прорізами на лопаточках: a – Львів (за: Ратич); b – Топорниця (за: Klosińska)

окольного града Суздаля, де із зовнішнього боку південного кута центрального зруба виявлено череп коня (Седова М. В., Беленькая Д. А. Окольный город Суздаля. *Древнерусские города.* Москва: Наука, 1981. С. 110). Під час досліджень 1972 р. на підгородді в Острові Лєдніцкому відкрито зрубну квадратну будівлю довжиною 3,8 м із черепами коней під північною стіною, між вогнищем і західною стіною та поза будівлею на віддалі 1 м від західної стіни (Leśny J. W sprawie kultu pogańskiego na Ostrowie Lednickim we wczesnym średniowieczu. *Slavia Antiqua.* 1974. T. XXI. S. 124–125). У Новгороді досліджено дев'ять житлових споруд, які датуються від X ст. до XIV ст., у яких зафіксовано жертвоприношення у вигляді кінських черепів (Седов В. В. К вопросу о жертвоприношеннях в древнем Новгороде. 1. Жертва строителей. *КСИИМК.* 1957. Вып. 68. С. 20–28.

[148] Петегирич В. Середньовічний Львів, відкритий археологами. *Дзвін.* 1995. № 4. С. 130–135.

[149] Kutyłowska I. Связи архитектуры культовой крепости в Столпю с византийским и романским культурными кругами. *Тезисы докладов польской делегации на V Международном конгрессе славянской археологии.* Warszawa, 1985. S. 206, 209; Michałowski S. Культурные растения польско-русских пограничних земель в раннем средневековье. *Тезисы докладов польской делегации на V Международном конгрессе славянской археологии.* Warszawa, 1985. S. 85.

заснований монастир архангела Михаїла, стояв ідол язичницького бога[150]. У тому ж місті на лівому березі р. Луга розміщувалося урочище Волосів острів, де виник монастир св. Онуфрія[151].

Язичницька символіка широко представлена на предметах художнього ремесла, виготовлених із бронзи та срібла, виробах із кістки й рогу, керамічних виробах та ін. (рис. 18; рис. 19).

Такі, наприклад, зображення стилізованих птахів на срібних браслетах зі Сокальського скарбу[152] і Червена[153], бронзове навершя батога у формі голівки сокола із Сокаля[154], зображення звіра на лопаточці бронзового писала XII–XIII ст., оленя на кістяній ручці та ручка керамічної посудини у вигляді собаки з Белза[155]. У Червені знайдено кистень плоскої яйцевидної форми, виготовлений із рогу (рис. 20). На двох боках кистеня вирізані зображення *«князя і русалки»*[156]. На подібному зі Звенигорода простежується зображення сокола (?)[157].

З розкопок Левка Чикаленка в Червені походить кістяне писало (?) у вигляді загостреного стержня, верхня частина якого завершена скульптурним зображенням орла[158]. Такі предмети деякі дослідники

[150] Крушинский Л. Исторический очерк Волыни. *Труды Волынского губернского статистического комитета.* Житомир, 1867. Вып. 1. С. 8.

[151] Дверницкий Е. Н. Памятники древнего православия в городе Владимире-Волынском. Киев, 1889. С. 51.

[152] Петегирич В. Дві рідкісні знахідки княжої доби із Сокаля на Львівщині. *Наукові студії: Збірник наукових праць.* Львів, 2010. Вип. 4. С. 254–267.

[153] Czerwień – gród między Wschodem a Zachodem. Katalog wystawy / Červen' – eine Burg zwischen Ost und West. Ausstellungskatalog / Červen' – un castrum tra Oriente e Occidente. Catalogo della mostra / Червень – град між Сходом і Заходом. Каталог виставки. Tomaszów Lubelski; Leipzig; Lublin; Rzeszów, 2012. S. 345–348. Tabl. I.1, I.2.

[154] Петегирич В. Сокальська знахідка. Пам'ятки України. 1979. № 4. С. 63.

[155] Петегирич В. Про один тип давньоруських писал XII–XIII ст. *Минуле і сучасне Волині (Тези доповідей та повідомлень Волинської регіональної історико-краєзнавчої конференції 26–28 вересня 1985 р.).* Луцьк, 1985. С. 256–257; Його ж. Писемна культура еліти та «мовчазної більшості» у містах Надбужанщини княжої доби. *МДАПВ.* 2010. Вип. 14. С. 135–149; Його ж. Белз. *Археология Прикарпатья, Волыни и Закарпатья...* С. 128.

[156] Gurba J., Czerepiński A. Ciekawy staroruski zabytek z Czerwenia. *ZOW.* 1965. R. XXXI. № 3. S. 238–241; Idem. Rogowy kiścień z Czermna. *Liber Josepho Kostrzewski octogenario a veneratoribus dedicatus.* Wrocław, 1968. S. 484–489.

[157] Свєшніков І. К. Звенигород. Львів: Каменяр, 1987. С. 25. Автор досліджень дотримується думки, що цей кістяний предмет міг бути *«оздобою парадного боярського або князівського крісла-трону»*. Однак дуже подібний кистень із Червена дозволяє все ж таки зарахувати цю знахідку до предметів озброєння.

[158] Чикаленко Л. Справоздання з розкопок в околицях стародавнього Червна влітку 1940 року. *Записки НТШ.* 1997. Т. 235. С. 623–635; Ратич О. О. Древньоруські вироби з кості і рогу,

зараховують до найдавніших знарядь для письма[159]. Як би на противагу таким знаряддям з язичницькою символікою з Червена й околиць, Львова, Звенигорода відомі бронзові писала XII–XIII ст., лопаточки яких оздоблені прорізним хрестиком[160] (рис. 21).

Наведені матеріали показують, що в матеріальній культурі ранньосередньовічного населення Верхньої Надбужанщини співіснували яскраві зразки християнських реліквій і предмети, оздоблені у традиціях давнішого язичницького світогляду. Впродовж XI–XIII ст. спостерігаємо певні процеси трансформації духовної культури населення Верхньої Надбужанщини, які виявлялися в доповненні й поступовій заміні язичницьких елементів християнськими. Та все ж своєрідний симбіоз давньої народної релігії із привнесеним ззовні християнством ще тривалий час визначав історичний і культурний розвиток населення цього регіону.

знайдені на території Галицької і Волинської земель. *МДАПВ.* 1959. Вип. 2. С. 126–127. Табл. III, 12.

[159] Медынцева А. А. Начало письменности на Руси по археологическим данным. *История, культура, этнография и фольклор славянских народов. IX Международный сьезд славистов.* Москва, 1983. С. 87.

[160] Czerwień – gród między Wschodem a Zachodem. Tabl. II.6, 5; Kłosińska E. Brązowy stylus z Topornicy, pow. Zamość. *Archeologia Polski Środkowowschodniej.* 2005. T. VII. S. 235–240. Такі писала за даними археологічних досліджень поширені переважно в Галицько-Волинській землі (Детальніше див.: Петегирич В. Писемна культура еліти… С. 135–149).

Павло ПЕНЯК

ПОХОВАЛЬНІ ПАМ'ЯТКИ Й ОБРЯД ПОХОВАННЯ ДАВНІХ СЛОВ'ЯН ВЕРХНЬОГО ПОТИССЯ

Поховальні пам'ятки й обряд поховання давніх слов'ян Верхнього Потисся – це цілий комплекс дій, пов'язаних із вшануванням предків і піклуванням про них у загробному житті. Він охоплював традиційні дії від біологічної смерті до поховання небіжчика в могилу, а також ритуальні дії, що згодом проводилися в пам'ять померлого.

Як свідчать археологічні джерела, на середину I тис. н. е. у слов'ян сформувався традиційний поховальний ритуал із тілопальним способом поховання. Під впливом розселення на Балкани та в Центральну Європу останній зазнав значних змін. Завдяки культурному підґрунтю новозаселених територій, поховального ритуалу місцевого населення традиційний слов'янський втрачав старі й набував нові деталі, що привело до заміни тілопального на тілопокладальний спосіб поховання.

У традиційному тілопальному способі виділяються безкурганні (ґрунтові) і курганні поховання. Перші у верхньопотиському регіоні вивчені досить слабо, їх відомо поки найменша кількість. Їхньою особливістю були залишки кремації у вигляді кальцинованих кісток, що розміщалися в неглибоких ямках або у глиняних урнах без будь-яких зовнішніх ознак. Залежно від місця розміщення останків від кремації тілопальні безкурганні поховання поділяються на урнові й безурнові (ямкові). Для перших притаманним було розміщення останків від кремації в урнах або їх нижніх частинах – денцях. Інша велика група поховальних пам'яток репрезентована курганними могильниками з тілоспаленням. Залежно від місця і способу розміщення останків від кремації під земляним насипом виділяються такі варіанти: урновий, ямковий, на давньому горизонті, у дерев'яних домовинах.

Частина нині відомих у Верхньому Потиссі поховальних пам'яток належить тілопокладенню. Залежно від поховальної споруди некрополі з тілопокладальним ритуалом поховання поділяються на курганні та ґрунтові (ямні). Для перших визначальним було розміщення тіла небіжчика у витягнутому положенні на спині під земляним насипом. Друга велика група некрополів – ґрунтові, що супроводжувалися похованням тіла померлого в ямах, виритих у землі.

Як відомо, Верхнє Потисся – це регіон Центральної Європи, обмежений Східними (українськими) Карпатами, з півдня Трансільвансь-

кими Альпами (Бая-Марські рудні гори), із заходу він захищений Татрансько-Гемерською височиною, з півночі – Бескидами, з північного сходу – Полонинськими Карпатами. Його рівнинна частина представляє собою другу терасу Тиси та її численних приток (Іза, Тересва, Теребля, Боржава, Бодрог, Красна, Самош, Тур, Ботар тощо). В адміністративному плані охоплює Закарпатську обл. України, Кошицький і Пряшівський самоврядні краї Словаччини, північні райони комітату Сабольч-Сатмар-Берег Угорщини, Сату-Марський і Бая-Марський повіти Румунії. Вигідне географічне розташування у північно-східній частині Карпатського басейну, наявність прохідних перевалів зробили регіон своєрідним містком між Центральною і Східною Європою.

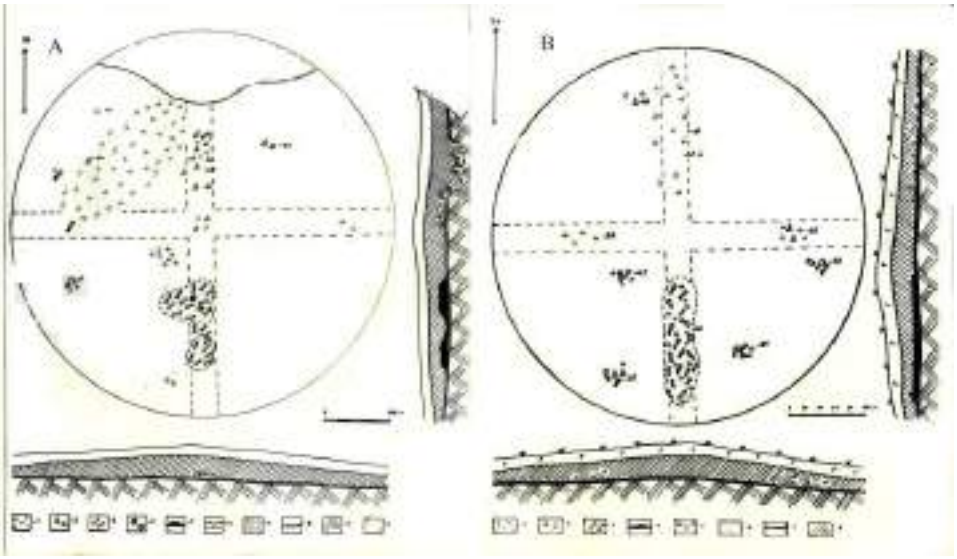

Рис. 1. Червеньово. А – курган № 1; В – курган № 2 (за: Пеняк)

Це область не тільки чудової та неповторної природи, а й прадавньої історії та культури. Потиська й Угорська рівнини, родючі долини річок (Уж, Латориця, Боржава, Самош, Кереш, Ондава), різноманітний рослинний і тваринний світи, багаті поклади корисних копалин приваблювали сюди мисливців, землеробів, скотарів, ремісників, торгівців. Як встановлено численними дослідженнями, для значних періодів історії регіону притаманними були пам'ятки з елементами південних, західних і східних впливів. Багатство цієї території різноманітними артефактами давніх племен й етносів має неперecічне значення для відтворення процесів історичного розвитку людського суспільства.

Давня історія регіону вже давно стала предметом вивчення як українських, так і зарубіжних учених – істориків та археологів. Зацікавлення археологічними артефактами Верхнього Потисся з'являється із другої половини XIX ст. Це пояснює початок систематичних досліджень, створення археологічних товариств і поява в Угорщині перших фахових видань з археології та первісної історії. Так любитель-археолог, етнограф та історик, правник за фахом Тиводар Легоцький зібрав чималу колекцію археологічних артефактів, зокрема і слов'янських. У 1894 р. він перший почав розкопки на курганному могильнику у Кральовському Хлмці (Східна Словаччина), в ур. «Ереш», нарахувавши близько 40 курганів. Це були невеликі земляні насипи 5–10 м у діаметрі, розташовані на відстані 10–15 м один від одного. Вони містили людські кістки, уламки кераміки, фрагменти залізних предметів. Т. Легоцький вважав, що небіжчика в кургані ховали в зігнутому положенні, а поряд ставили посудину з їжею. Вже тоді дослідник висловив думку, що некрополь належав слов'янському населенню перед прийняттям християнства[1].

Наприкінці XIX ст. Т. Легоцький відкрив могильник у с. Зняцево Мукачівського р-ну, розкопавши в 1896 р. чотири кургани. Про наслідки розкопок дослідник повідомив дуже коротко, вказавши, що виявив рештки деревного вугілля, попіл, грубі фрагменти кераміки. Вже тоді він визначив їх етнічну належність, віднісши ці кургани давнім слов'янам[2]. У с. Домбоки Т. Легоцький на території колишньої майорні графа Шенборна зафіксував кілька десятків курганів, які угорською мовою місцеве населення називало «домбок» (горбок). У подальшому ця назва закріпилася за селом. Кургани, як згадує дослідник, перебували на підвищені, а самі вони були оточені мочаристою місцевістю, яку населення називало «Багно». Т. Легоцький розкопав кілька, але, крім попелу, вугілля та грубих фрагментів кераміки, нічого не виявив[3]. Слов'янськими пам'ятками були й курганні могильники в с. Велика Бігань та с. Іванівка Берегівського р-ну, які відкрив Т. Легоцький. Тут було розкопано декілька курганів, у яких виявлено вугілля, попіл, фрагменти кераміки[4].

У 30-х роках XX ст. директор Мукачівського земського музею Йосип Янкович розпочав вивчення слов'янських артефактів Закарпаття. У 1932 р. він відкрив і провів дослідження курганного могильника в ур. Козуптово в околиці с. Червеньово Мукачівського р-ну, розкопавши три кургани. Всього нарахував 22. Діаметр їх коливався від 6 м до 13 м, максимальна висота – 0,6 м над сучасною поверхнею. Подальші розкопки Й. Янкович продовжив у

[1] Lehoczky T. Adatok hazank archeologiajahoz külonos tekintettel Beregmegyere és kornyekere. Munkacs, 1892. T. I. 81 old.

[2] Ibid. 1912. T. II. 88–89 old.

[3] Ibid. 73 old.

[4] Ibid. 56, 86 old.

1938 р., коли вивчив ще 10 курганів. На жаль, польової документації про результати розкопок не збереглося. Про їхні наслідки дізнаємося тільки зі статті дослідника[5].

У розкопаних курганах, як повідомляє Й. Янкович, засвідчено три варіанти тілопальних поховань. Перший, який зафіксовано в найменшій кількості, віднесено до поховань в урнах. Перепалені людські кістки були ретельно перебрані й очищені від вугілля та попелу. Інший варіант, найчисельніший, характеризується розсіюванням останків від кремації на стародавньому горизонті, ще один – складанням перепалених кісток в ямки. В одному випадку на краю насипу стояла урна, поряд – зібрані у пригоршню спалені людські кістки, а далі, в центральній частині кургану, розміщалася друга купка кісток, прикрита великим уламком кераміки[6].

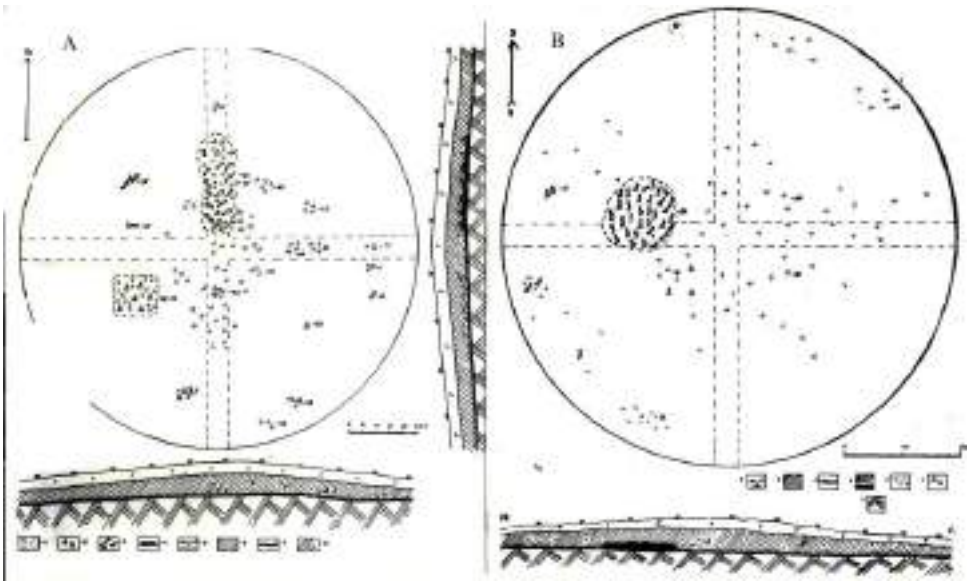

Рис. 2. Червеньово. А – курган № 3; В – курган № 4 (за: Пеняк)

У ході розкопок Й. Янкович засвідчив у деяких курганах наявність невеликих вогнищ розмірами 0,5х0,4 м, на місці яких залишалася обпалена глина, деревне вугілля, попіл. Біля вогнищ, як правило, траплялися уламки битого посуду. Дослідник визначив вогнища як ритуальні, пов'язані з виконанням тризни. Загалом у цій статті Й. Янкович правильно визначив

[5] Jankovich J. A munkácsi Lehoczky-muzeum régészeti ásatásai a cseh megszállas allat. *Hajnal.* 1942. T. 3–4. S. 290–303.

[6] Ibid. S. 298.

етнічну належність некрополя, віднісши його слов'янам VIII–IX ст.[7]. Упродовж 20–30-х років минулого століття старожитності Східної Словаччини і Закарпаття вивчав чеський учений Ян Ейснер, який розробив нову більш досконалу періодизацію історичного розвитку Верхнього Потисся в раннє середньовіччя[8].

Систематичне дослідження слов'янських старожитностей Закарпаття, зокрема і поховальних пам'яток, розпочалося після возз'єднання краю з УРСР. У 1950–1960-х роках їх вивченням займалися доцент Ужгородського державного університету (УжДУ) Федір Потушняк, а також науковий працівник Закарпатського краєзнавчого музею Костянтин Бернякович. Ф. Потушняк відкрив та обстежив слов'янські поселення в Ужгороді в ур. Галаго, у с. Чинадієво, Ліскове, Дерцен Мукачівського й Оріховиця Ужгородського р-нів. Через обмежені можливості вчений не зміг повноцінно дослідити та інтерпретувати виявлені пам'ятки[9]. Протягом 1947–1955 рр. К. Бернякович відкрив слов'янське поселення в с. Червеньово Мукачівського р-ну, зафіксував тут 25 курганів, частково дослідив укріплене поселення на Замковій горі та поселення на Радванці в Ужгороді[10].

Новим етапом у дослідженні слов'янських старожитностей Закарпаття треба вважати 60–80-ті роки XX ст., коли їх вивченням зайнялися археологічні експедиції Закарпатського краєзнавчого музею, Ужгородського державного університету (тепер – УжНУ), Інституту археології АН УРСР. У ці роки в зонах новобудов відкрито десятки нових ранньослов'янських пам'яток і старожитності князівської доби (Холмок, Комарівці, Павлово, Чепа, Оросієво). Їхнім дослідженням займалися керівник Ужгородської групи Інституту археології АН УРСР Степан Пеняк і науковий співробітник УжДУ В'ячеслав Котигорошко[11].

У 1961 р. С. Пеняк продовжив дослідження курганного могильника в Червеньові Мукачівського р-ну. Тоді розкопано п'ять курганів. Земляний насип кургану № 1 мав округлу форму діаметром 6 м, висотою 0,23 м над сучасною поверхнею. У південно-західній частині кургану виявлено поховання у вигляді кількох скупчень перепалених кісток, що залягали на

---

7 Jankovich J. A munkácsi Lehoczky-muzeum régészeti ásatásai… S. 298.

8 Eisner J. Slovensko v praveku. Bratislava, 1933.

9 Потушняк Ф. М. Звіт про археологічну розвідку 1953 року в Мукачівському районі. Фонди Закарпатського краєзнавчого музею ім. Т. Легоцького; Потушняк Ф. М. Археологічні знахідки в Ужгороді. *Наукові записки Ужгородського державного університету.* 1954. № 9. С. 399–414.

10 Бернякович К. В. Древнеславянские памятники Закарпатской области. *Slovenska archeologia.* 1957. VI-2. S. 435–455.

11 Котигорошко В. Г. Новые данные к изучению древней истории славян Закарпатья. *Slovenska archeologia.* 1977. № 1. S. 81–89; Пеняк С. І. Дослідження слов'янських і давньоруських пам'яток Ужгородського району. *Методичний посібник для студентів з археології.* Ужгород, 1974. С. 73–101.

глибині 0,43 м від сучасної поверхні шаром товщиною 8–10 см[12]. У кургані № 2 поховання являло собою витягнуте скупчення людських кісток та окремих вугликів, що залягали на глибині 0,35–0,38 м від сучасної поверхні й займали площу 1,8×0,3 м[13]. Поховання, що являло собою останки кремації у вигляді решток людських кісток і попелу на давньому горизонті виявлено в кургані № 4[14].

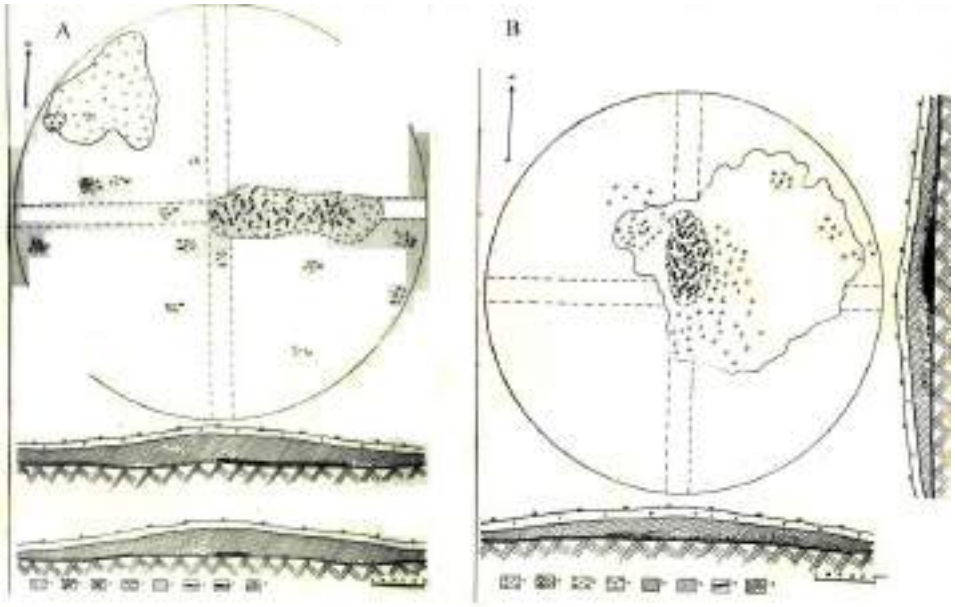

Рис. 3. Зняцево. А – Курган № 4; В – курган № 5 (за: Пеняк)

Протягом 1961–1962 рр. С. Пеняк вивчав курганний некрополь біля с. Зняцева Мукачівського р-ну, розкопавши п'ять курганів. Вони були округлої у плані форми, земляний насип – діаметром 8–11 м, висотою – 0,2–0,45 м. Рештки поховань у більшості курганів являли собою пригоршні перепалених людських кісток, попелу, вугликів товщиною від 5 см до 25 см[15].

Значних успіхів у дослідженні слов'янських пам'яток Східної Словаччини добилися словацькі археологи. Розкопки, які провели

[12] Пеняк С. І. Ранньослов'янське і давньоруське населення Закарпаття VI–XIII ст. Київ: Наукова думка, 1980. С. 85.

[13] Там само. С. 85.

[14] Пеняк С. І. Деякі наслідки дослідження древньослов'янського могильника в районі сіл Червеневе–Зняцеве Мукачівського району Закарпатської області. *Тези доповідей та повідомлень Ужгородського державного університету.* Ужгород, 1963. С. 77.

[15] Пеняк С. І. Ранньослов'янське і давньоруське населення Закарпаття VI–XIII ст. Київ: Наукова думка, 1980. С. 79–81.

Б. Хроповський, В. Будінский-Крічка, Д. Бялекова, А. Рутткаї, Ю. Бейреш, дозволили зробити висновок про слов'янське заселення Словаччини, зокрема і її східної частини, до приходу сюди авар. На погляд деяких словацьких учених, окремі слов'янські старожитності Східної Словаччини безпосередньо пов'язані із Закарпаттям і землями, розташованими на схід від Карпат. Ця територія за природними і кліматичними умовами тотожна Закарпаттю та заселялася в один і той самий час спорідненими слов'янськими племінними групами. У 1951 р. у м. Кошице відкрито філіал Інституту археології АН Словаччини, який очолив відомий археолог В. Будінскі-Крічка. Крім археологів філіалу, польовими дослідженнями на теренах Східної Словаччини займалися наукові працівники Кошицького, Пряшівського, Михайловецького музеїв. Вони відкрили й дослідили десятки нових слов'янських пам'яток, зокрема і поховальних старожитностей.

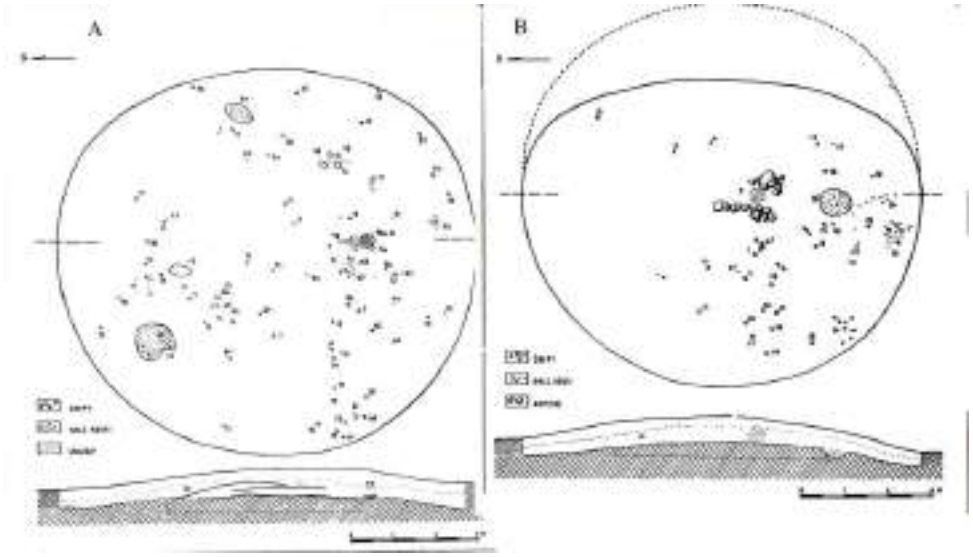

Рис. 4. Краловскі Хлмец. А – курган № 1; В – курган № 2 (за: Budinsky-Krička, 1958)

У 1949 р. В. Будінскі-Крічка повторно обстежив некрополь у Кральовському Хлмці. Він засвідчив на могильнику 43 цілих кургани, порушені оранкою та земляними роботами, а також 17 зі слідами шурфів. Останні, на його погляд, належали розкопкам, які провів Т. Легоцький. За підрахунками вченого, тут первісно нараховувалося 66 курганів[16]. Дослідник розкопав чотири. Так, у кургані № 1, крім урнового, зафіксовано і два ямкових, а також поховання перепалених кісток, зібраних у пригоршню.

[16] Budinsky-Krička V. Slovanské mohyly na východnom Slovensku. *Slovenska archeologia.* 1958. VI-1. S. 143.

Останки кремації розміщалися як на давньому горизонті, так і на різних глибинах курганного насипу[17]. На основі фрагментів кераміки курган датується VII–VIII ст. У кургані № 2 скупчення перепалених кісток, що були навмисно очищені від вугликів і попелу, лежали під каменями, які у плані мали форму трикутника. На погляд дослідника, курган містив два поховання. Одне з них розміщувалося на давньому горизонті й належало дорослій людині, інше – в ямці й було дитячим[18].

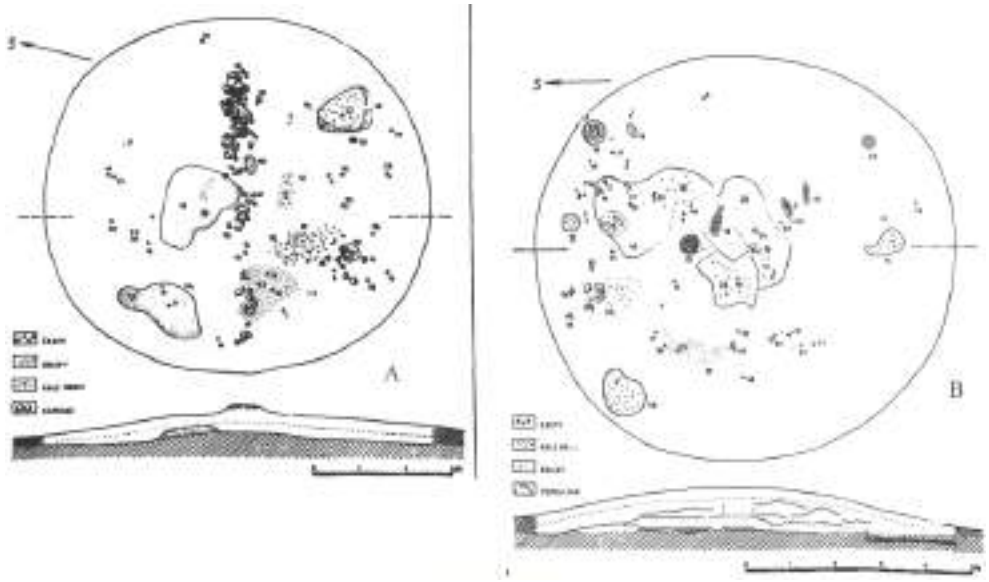

Рис. 5. Краловскі Хлмец. А – курган № 3; В – курган № 4 (за: Budinsky-Krička, 1958)

У 1950 р. Я. Пастор продовжив вивчення кральовсько-хлмецького могильника, розкопавши ще п'ять курганів. Наприклад, у кургані № 6 виявлено тілопальне поховання, яке розміщувалося на давньому горизонті на глибині 0,7 м і складалося з купки кальцинованих кісток, прикритих великим каменем, та поодиноких перепалених, розсипаних на площі приблизно 2×2 м. Дослідник датував курган 800–950 рр.[19].

Біля с. Топольовка (Східна Словаччина) у 1947 р. А. Шкварек відкрив курганний некрополь, а роком пізніше разом із В. Будінскім-Крічкою розкопали тут 10 курганів. Переважно вони мали округлу у плані форму, хоча траплялися і продовгувато овальної. Округлі були в діаметрі 4–7 м, а

[17] Budisky-Krička V. Slovanské mohyly… S. 144.

[18] Budinsky-Krička V. Slovanské mohyly… S. 146.

[19] Pastor J. Zachranny vyskum na staroslovanskom mohylovem pohřebište v Kralovskem Chlmci. *Archeologicke rozhledy.* 1951. T. III. S. 61.

овальні – максимальної довжини 5 м і 10 м ширини[20]. Восени 1937 р. Я. Неуступний біля с. Стреда-над-Бодрогом, на вершині г. Балвенхедь, на окраїні давньоугорського могильника відкрив групу курганних насипів, з яких дослідив два. Так, у східній частині кургану № 2 засвідчено рівчак, що утворився в результаті вибирання глини для спорудження земляного насипу. У південній частині знайдено кам'яну конструкцію, яка залягала до 0,95 м. Тут зафіксована пригоршня перепалених кісток, а дещо далі – пригоршня вугілля та кілька перепалених кісток[21].

Значну кількість слов'янських поховань (понад 600) виявлено і на слов'яно-аварських могильниках другої половини VII–VIII ст.: Гранічна при Горнаді, Шебастовці, Валаліки, Барца, Лемешани. Наймасштабніші роботи проведено в перших двох пунктах, де розкопано понад 450 поховань[22]. Так, у 1936 р. біля с. Барца Кошицького округу під час будівництва силосної ями натраплено на чотири поховання, які Ян Ейснер відніс до VII–VIII ст. У 1951 р. Я. Пастор провів тут розкопки, відкривши ще сім поховань: шість – з тілопокладенням, одне – напівтілопальне. Кістяки орієнтовані головою на схід. Досліджені поховання вчений визначив як слов'янські. Так, наприклад, у похованні № 1 скорчений дитячий кістяк лежав на лівому боці, повернутий обличчям на південь. Біля ніг була посудина, орнаментована чотирма хвилястими лініями, залізний ніж розташовувався біля лівої бедреної кістки[23].

У 1952 р. вивчення могильника продовжив Я. Кабат, який відкрив ще 23 поховання, з яких 8 вважав належними слов'янам, інші – аварам. У жіночих і дитячих знайдені прикраси (наприклад, підвіски з тонкого бронзового дроту, намисто) і по одній посудині[24]. Кіннотники були покладені в поховальні ями разом із кіньми зі зворотною орієнтацією. Біля них лежав ніж і спис або ніж і сокира. Кінь осідланий разом із вуздечкою. До поховальних ям клали їжу, в основному, голови овець та яйця. На основі керамічного матеріалу, а також інших знахідок Я. Пастор та Й. Кабат визначили могильник як аваро-слов'янський і датували VII–VIII ст.

Протягом 1959–1960 рр. Я. Пастор досліджував слов'яно-аварський могильник біля с. Всехсватих Кошицької округи. Некрополь існував не тільки в епоху «переселення народів», а й у ранню аварську добу

[20] Budinsky-Krička V. Slovanské mohyly… S. 108.

[21] Neustupný J. Slovanské mohyly u Stredy nad Bodrogom. *Slovenska archeologia.* 1958. VI-1. S. 206.

[22] Pastor J. Kostrové pohrebisko v Hraničnej pri Hornade. *Vychodoslovensky pravek.* 1971. 2. S. 89–94; Budinsky-Krička V. Šebastovce. *Vyznamné slovanské náleziska na Slovensku.* Bratislava, 1978. S. 208–214; Pastor J. Pohrebisko vo Vsechsvatych. *Archeologicke rozhledy.* 1961. XIII. № 3. S. 375–385; Budinsky-Krička V. Slovanské osidlenie na severovýchodnom Slovensku. *Slovenska archeologia.* 1961. IX. S. 351; Pastor J. Avarsko-slovanské pohrebište v Barci, okres Košice. *Slovenska archeologia.* 1954. II. S. 136–143.

[23] Pastor J. Avarsko-slovanské… S. 136–139.

[24] Kabat J. Avarsko-slovanské pohrebište v Barci u Košic.*Archeologicke rozhledy.* 1954. VI-5. S. 604–608.

(VII–VIII ст.). Усього розкопано 35 поховань, із яких 4 – тілопальні, 1 – урнове, 28 – з тілопокладенням, поховання з конем[25]. Поховання кіннотника засвідчено в п'яти випадках, поховання коня – у двох. Інші з тілопокладенням містили останки дружинників без коней, жіночі й дитячі. Більшість кістяків орієнтована по лінії схід–захід. Тілопальні поховання були в ямах без посудин. Недопалені кістки – зібрані у пригоршню, в якій виявлено ніж (поховання № 4) та малий бронзовий предмет (поховання № 3). Тілопальне поховання № 2 у вигляді пригоршні кальцинованих кісток супроводжувалося двома посудинами і бронзовою підвіскою[26].

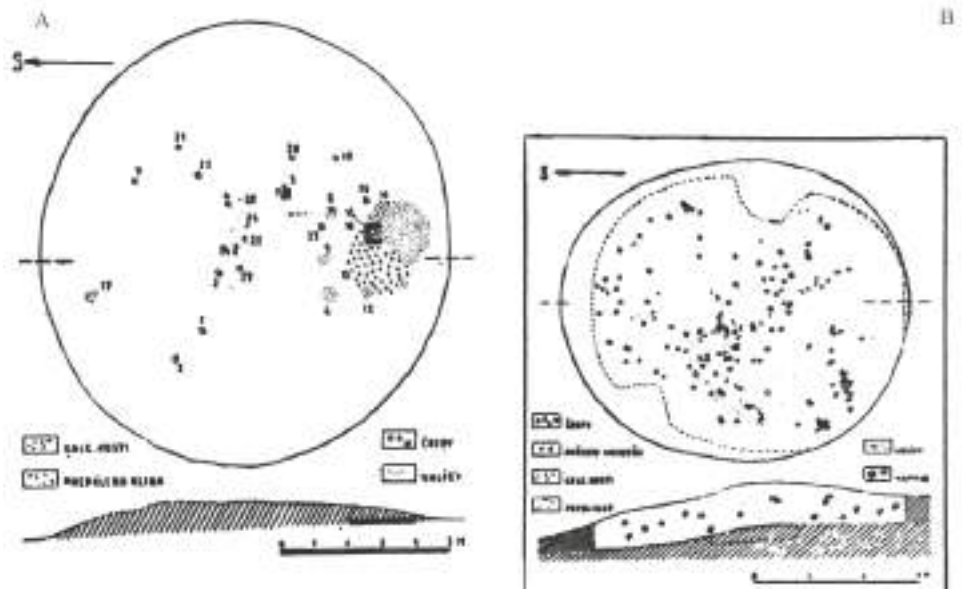

Рис. 6. A – курган № 4. Краловскі Хлмец; B – курган № 2. с. Тополовка. (за: Budinsky-Krička, 1958)

Про змішування та сумісне проживання слов'янського й аварського населення свідчить могильник VII–VIII ст. Валаліки. Тут із 96 розкопаних поховань було 8 тілоспалень (урнові та безурнові) і 88 інгумаційних. Окрім цього, також зафіксовано одиничні кургани зі слідами тілоспалення[27].

Що стосується території Північно-Східної Угорщини (область Саболч-Сатмар-Берег), яка входить до регіону Верхнього Потисся, то там археологічне вивчення слов'янських старожитностей розпочалося в середині XIX ст., але довгий час йому не приділяли належної уваги. Завдяки

[25] Pastor J. Pohrebisko… S. 375.

[26] Pastor J. Pohrebisko… S. 383.

[27] Budinsky-Krička V. Slovanské osidlenie… S. 351.

ентузіазму засновника музею Берег А. Чісару упродовж 1963–1967 рр. відкрито низку слов'янських пам'яток у м. Вашарошнамень й околицях. У 1964–1968 рр. І. Ерделі та Є. Сімонова провели розкопки поселення Гергеіугорня-Макоча, Е. Іштванович у 1992–1993 рр. – рятувальні розкопки на околиці м. Кішварда[28]. Матеріали слов'янських пам'яток із Північно-Східної Угорщини публікуються, починаючи з 1985 р. Через невеликі, що пов'язане з фінансовими труднощами, хоч і систематичні розкопки 1991–1999 рр. слов'янського поселення IX–X ст. у Паньоле накопичення археологічного матеріалу відбувається досить повільно[29]. Всього вдалося виявити близько 20 пам'яток другої половини I тис. н. е., що належали слов'янам. Ґрунтові й курганні могильники цього часу тут поки не зафіксовані, але оскільки систематичних розкопок і розвідок на цій території не проводили, ці дані не можна вважати вичерпаними.

Вчені Румунії визнають важливість вивчення слов'янських артефактів. Так, наприклад, І. Нестор наголошував, *що «для нашої країни дослідження слов'янських старожитностей представляє винятковий інтерес, який випливає з того, що слов'яни відіграли особливу роль в етногенезі нашого народу»*[30]. Плідні дослідження слов'янської проблематики проводила М. Комша. Вона пов'язує появу слов'янських артефактів на території країни з проникненням антів і склавінів у VI ст. н. е. через прохідні річкові долини й перевали. Цим часом датуються відкриті у Трансільванії поселення і могильники типу Банд-Морешті. У Трансільванію, на її погляд, слов'яни проникли не раніше середини VII ст. н. е., після зникнення гепідської культури. На її думку, одночасно з експансією частини східнослов'янських племен із Правобережжя Дніпра на південь відбувався і рух іншої гілки на захід. Як свідчать знахідки із Сомотору (Східна Словаччина), остання досягла Потисся. Разом з аварами частина цих племен із Верхнього Потисся потрапляє до центральної Трансільванії[31].

Перші слов'янські племена, на думку дослідниці, прийшли на територію Трансільванії або самостійно, про що свідчать поховання з тілоспаленням із Дороллциу (район Хуєдин), чи разом з аварами. На користь останньої версії свідчать могильники в Ношлаці та Банду, у яких на пізньому етапі з'являються поховання з тілопокладенням. Вони супроводжувалися

[28] Симонова Е. Н Материальная культура славянского населения Северо-Восточной Венгрии VII–XI веков (по керамическим материалам). Москва: Наука, 2008. С. 5.

[29] Симонова Е. Н. Материальная… С. 6.

[30] Nestor J. Slavii pe teritoriul R.P.R. in lumina documentelor archeologice. *Studii şi cercetări de istorie veche.* 1959. Anul X. S. 61–62.

[31] Comsa M. Slavii pe teritoriul R.P.R. in secolele VI–IX in lumina cercetarilor archeologice. *Studii şi cercetări de istorie veche.* 1959. Anul X. S. 65–80.

частинами чи цілими кістяками коней, при наявності й елементів слов'янської матеріальної культури, зокрема кераміки[32].

На матеріалах могильників Серата-Монтеору, Балта Верде, Сомешень М. Комша простежила еволюцію слов'янської кераміки від другої половини VI до IX ст. і дійшла певних висновків. На її погляд, спочатку існували ліпні неорнаментовані горщики празького типу (Серата-Монтеору, Балта Верде, Сучава, Тиргул-Секуеск). Пізніше з'являється кераміка, яка нагадує горщики празького типу, але виготовлена на примітивному гончарному крузі та прикрашена лінійно-хвилястим орнаментом тільки на плечиках. Ця кераміка типологічно пов'язує урни празького типу з посудом кращої якості кінця VII–IX ст. із Балта Верде й Сату Ноу. На посуді з некрополя Сату Ноу спостерігаються елементи слов'янської кераміки кінця IX–X ст., яка відрізняється від кераміки VIII – початку IX ст. більш високою технікою і акуратно нанесеним орнаментом[33].

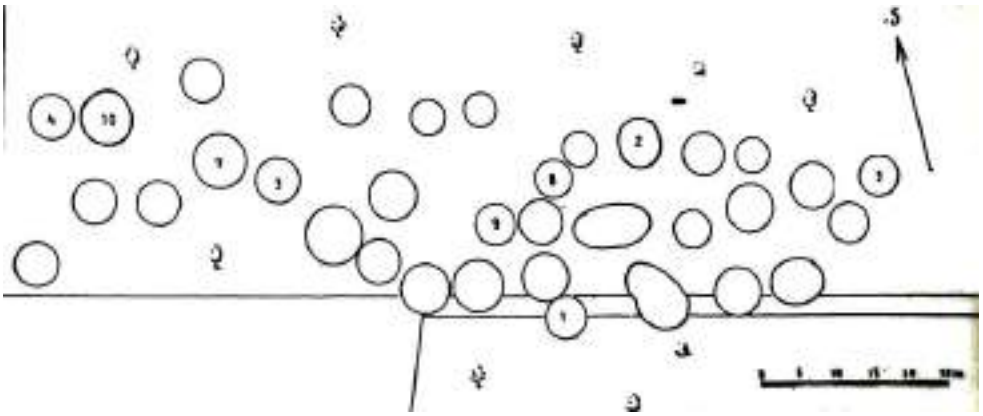

Рис. 7. План могильника. с. Топольовка (за: Budinsky-Krička, 1958)

Свідчення слов'янської експансії у Трансільванію – вивчення поховального обряду антів і склавінів, наприклад, безкурганного могильника з тілоспаленням у Серата-Монтеору, який розкопував І. Нестор і Є. Захарія[34]. Слов'янська належність могильника в більшості вчених не викликає

[32] Bako G. Elemente slave in necropola de la Bandu de Cimpie. *Studii şi cercetări de istorie veche.* 1962. Tomul XIII. № 2. S. 451–457; Комша М. Проникновение славян на территорию Румынской Народно-Демократической Республики и их связи с автохтонным населением. *Труды VII Международного конгресса антропологических и этнографических наук.* Москва, 1970. Т. V. С. 275–288.

[33] Кишваси-Комша М. Некоторые исторические выводы в связи с несколькими археологическими памятниками VI–XIII вв. н. э. на территории РНР. *Dacia.* 1957. Т. 1. С. 311–312.

[34] Nestor J. La necropole slave d'epoque ancienne de Sarata-Monteoru. *Dacia.* 1957. T. 1. S. 289–295.

сумнівів. Посуд на могильнику представлений грубою ліпною керамікою, близькою до посуду празького типу та певною кількістю кружальної кераміки. Курганні некрополі з тілоспаленням виявлені в Нушфалеу, Сомешені, Апахіді[35]. Загалом, питання вивчення обряду поховання давніх слов'ян Верхнього Потисся досить складне і багатогранне, вимагає подальшої розробки із залученням комплексу джерел, координації досліджень і зусиль учених багатьох країн.

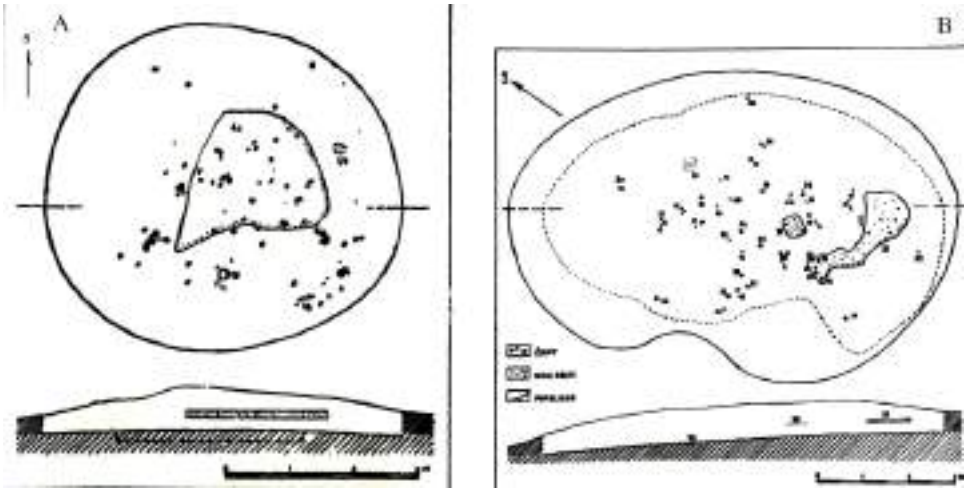

Рис. 8. А – курган № 5. В – курган № 6. с. Топольовка (за: Budinsky-Krička, 1958)

Серед слов'янських старожитностей Верхнього Потисся вагоме місце належить поховальним пам'яткам. Протягом VI–IX ст. поховальний обряд давніх слов'ян у регіоні оформився в цілий комплекс дій, пов'язаних із вшануванням предків і піклуванням про них у загробному житті. Він охоплював традиційний обряд від біологічної смерті до поховання небіжчика, а також ритуальні дії, що згодом проводилися в пам'ять померлого. Поховальний обряд віддзеркалював ті чи ті сторони реального життя, свого роду наявні норми, прийняті та закріплені тогочасним суспільством. Тому його вивчення має неабияке значення для відтворення повної і всебічної історії давніх слов'ян Верхнього Потисся. Археологічні артефакти свідчать, що на середину I тис. н. е. у слов'ян оформився свій традиційний поховальний ритуал із тілопальним способом поховання. У зв'язку з їх розселенням на Балкани й Центральну Європу він зазнав значних змін. Під впливом культурного підґрунтя новозаселених територій,

[35] Comşa M. Курганный могильник с трупосожжением у с. Нушфалеу. *Dacia.* 1959. Vol. III. S. 71–74; Macrea M. Necropola slava de la Someseni. *Materiale şi cercetări archeologice.* 1959. Vol. V. S. 519–527; Макря М. Славянский могильник в Сомешени. *Dacia.* 1958. Vol. II. S. 92–98.

поховального ритуалу місцевого й сусіднього населення традиційний слов'янський втрачав старі та набував нових деталей, що в кінці кінців привело до заміни тілопального на тілопокладальний спосіб поховання.

Сьогодні на основі аналізу археологічних джерел можливо в названому регіоні виділити типи слов'янських некрополів, способи захоронення, схарактеризувати поховальні споруди та їх конструкції, розглянути деталі захоронення і супровідний інвентар. На питання, чому слов'яни спалювали мертвих, у науковій літературі існує багато думок. Одні дослідники вважають, що кремація відбувалася як суто гігієнічний ритуал, який має коріння у стародавній культурі предків, другі – відзначають значення вогню як очисного засобу, треті – намагаються пояснити виникнення ритуалу страхом перед померлими, щоб у такий спосіб повернути його суспільству. На мій погляд, ця проблема не може вирішуватися однозначно. У цей час у слов'ян форми релігійних вірувань були досить складними. Вони закріпилися в релігійних поглядах, які диктували здійснення того, а не іншого обряду.

Тілопальний спосіб поховання має свої глибокі корені, бо поширився ще в I тис. н. е. Це засвідчено розкопками могильника біля с. Іза Хустського р-ну. Маркіян Смішко зарахував його до культури карпатських курганів, поширеної в північно-східному районі Карпат і Прикарпаття. До цього часу треба віднести окремі тілопальні поховання пшеворської культури, виявлені в с. Неліпино Свалявського, Арданово та Смологовиця Іршавського р-нів Закарпаття, а також могильник із тілоспаленням у Земплині (Східна Словаччина)[36].

У традиційному тілопальному способі поховання виділяються такі типи: безкурганні (ґрунтові) й курганні. Безкурганних тілопальних у Верхньому Потиссі відомо поки найменше. Частина вчених схильна пов'язувати їх із появою давніх слов'ян у цьому регіоні. Вони – найдавніші достовірні давньослов'янські поховальні пам'ятки. Особливістю безкурганних (ґрунтових) тілопальних поховань було те, що залишки кремації у вигляді кальцинованих кісток розміщалися в неглибоких ямках або у глиняних урнах без будь-яких зовнішніх ознак на місці поховання. Ймовірно, що первісні місця поховань позначалися якимись знаками, які зникли з плином часу. Залежно від місця розміщення останків від кремації тілопальні безкурганні поховання поділяються на урнові та безурнові (ямкові). Притаманним для урнових було розміщення останків від кремації у глиняних урнах або їх нижніх частинах-денцях. Урни з прахом заривали в ямки глибиною від 0,25 до 0,6 м. Це – невеликі за розмірами могильники, які

[36] Смішко М. Ю. Карпатські кургани першої половини I тисячоліття нашої ери. Київ, 1960. С. 51–58; Eisner J. Slovensko a Podkarpatska Rus v době hradištnej. *Niederlův sbornik.* 1925. Vol. IV. S. 54–55; Budinský-Krička V. Výskum na mohylniku v Zempline roku 1958. *Referáty o pracovných vysledkoch československych archeologov za rok 1958.* Liblice, 1959. № 2. S. 61–67.

за сучасними даними налічували до 20 поховань. Як правило, вони розташовувалися поблизу поселень, а інколи – поміж житлами. В Ужгороді виявлено тілопальний некрополь з урновими похованнями. За даними Федора Потушняка, останні перебували на глибині 1,5 м від сучасної поверхні. Звісно, така глибина розміщення урн не притаманна урновим тілопальним похованням. Обстеження місцевості показало, що тут йдеться про ґрунтові наноси р. Уж під час повеней. На місці виявлення урн, як повідомляв учений, перебували залишки вогнища у вигляді попелу, деревних вугликів, обпаленої глини[37]. У центральній частині вогнища, на погляд дослідника, розташовувалася кам'яна вимостка округлої форми діаметром 3 м. Посеред нього лежав горщик, наповнений спаленими людськими кістками. На одній зі стінок горщика-урни – навмисно пробитий отвір «для прогулянки душі». На віддалі 50 м від першого розміщувалося друге поховання[38]. Вчений припускав, що кремація небіжчика здійснювалася на місці поховання. Як перша посудина-урна, так і друга належали до посудин празького типу.

На винятковість ритуалу поховання в Ужгороді свого часу звернула увагу російська дослідниця Ірина Русанова, що стало підставою для повторного перегляду документації й обстеження місцевості[39]. Виявилося, що на цій місцевості існувало також давньослов'янське поселення, на якому Ф. Потушняк помилково визначив розвали печей-кам'янок як кам'яні вимостки, а дерев'яні вуглики й обпалену глину – як рештки вогнища. Насправді ж тут може йтися про окремі урнові поховання, розташовані серед жител. Аналогії їм відомі з Корчака й Тетерівки на Житомирщині[40]. Таке тлумачення «винятковості» ритуалу поховання в Ужгороді цілком прийнятне. Вірогідно, що цей факт невипадковий. Він, імовірно, свідчить про зв'язки з місцевістю, звідки нові поселенці-слов'яни з'явилися на території сучасного міста. У Східній Словаччині одне тілопальне поховання з розміщенням останків від кремації в урні засвідчено на слов'яно-аварському могильнику кінця VII – початку IX ст. у Вшехсвятих[41].

Інший тип розміщення останків від кремації тілопальних безкурганних поховань – безурнові (ямкові). Для них притаманне розміщення залишків від кремації в невеликих ямках глибиною 0,25–0,6 м. Могильники лише з таким ритуалом у Верхньому Потиссі поки невідомі. Сьогодні виявлено лише окремі поховання такого ритуалу, переважно на слов'яно-аварських могильниках. Вони, як вважають дослідники, – тільки відголоски

[37] Потушняк Ф. М. Звіт про розкопки могильника в м. Ужгороді в 1951 році. Архів Закарпатського краєзнавчого музею ім. Т. Легоцького. № 2101. С. 5–6.

[38] Там само. С. 5–6.

[39] Русанова И. П. Славянские древности VI–VII вв. Москва: Наука, 1976. С. 42.

[40] Там само. С. 42.

[41] Pastor J. Pohrebisko vo Vsechsvatych. *Archeologicke rozhledy*. 1961. Vol. XIII. S. 376–377.

традиційного слов'янського обряду поховання. Так, наприклад, Я. Пастор на слов'яно-аварському могильнику у Вшехсвятих виявив п'ять ямкових поховань, залишки тілоспалення яких були поміщені в ямки на глибину від 0,4 м до 1 м[42]. Кілька поховань із розміщенням останків тілоспалення в неглибоких ямках названий дослідник зафіксував у Сомоторі[43]. За винятком Кошицького басейну, де у VIII – на початку IX ст. існували поховання з тілопокладенням, на інших некрополях Східної Словаччини ритуал тілоспалення доживає до X–XI ст.[44]. Інший тип розміщення останків від кремації тілопальних безкурганних поховань – ямково-урнові. Вони нічим не відрізняються від згаданих, але окремі здійснено розміщенням останків від кремації в ямках й урнах.

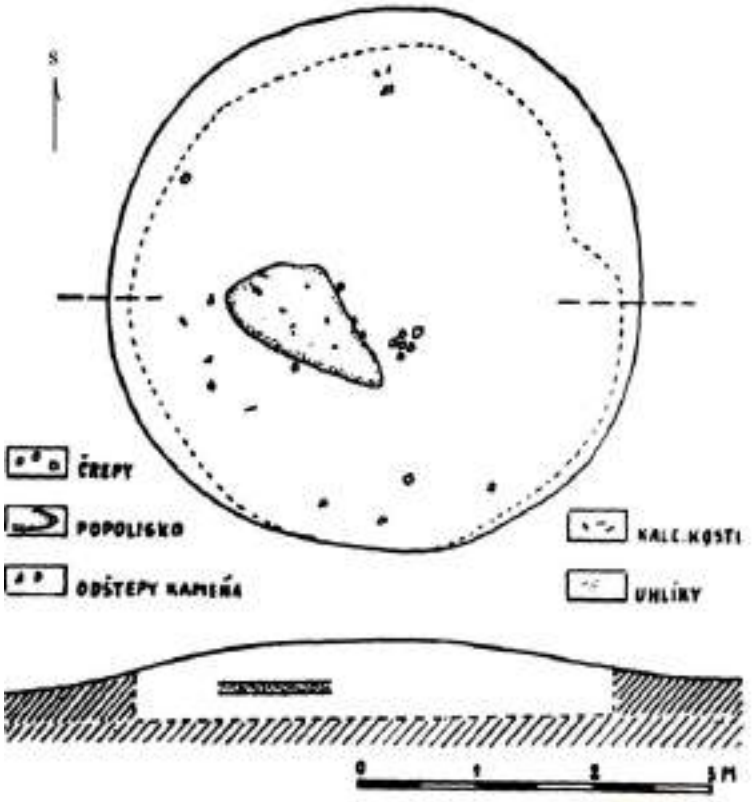

Рис. 9. Курган № 8. с. Топольовка (за: Budinsky-Krička, 1958)

[42] Pastor J. Pohrebisko… S. 376.

[43] Pastor J. Belobrdské pohrebište v Somotore. *Slovenska archeologia.* 1955. Vol. III. S. 276–285.

[44] Симонова Е. Н. Материальная культура… С. 13.

Інша велика група давньослов'янських поховальних пам'яток Верхнього Потисся репрезентована курганними могильниками з тілоспаленням. Протягом VI–IX ст. відбувався процес поступової заміни безкурганних поховань на поховання в курганах. Поява нової обрядовості, на погляд російського вченого ВалентинаСедова, була обумовлена якимись змінами в язичницькому світогляді слов'ян. Разом із тим у становленні курганної обрядовості певна роль належала імпульсу з боку носіїв культури карпатських курганів[45].

Поховальний ритуал, що передбачав поховання спаленого тіла під курганним насипом, має глибокі традиції. Він засвідчений на могильниках куштановицької культури VI–IV ст. до н. е. у с. Куштановиця, Колодне, Білки, Голубине на Закарпатті та Михайлівцях (Східна Словаччина). Це були підкурганні поховання з тілоспаленням в урнах, ямках, пригоршнях, на давньому горизонті[46]. Поховальні пам'ятки VII–IX ст. у регіоні представлені двома некрополями в Кральовському Хлмці, двома курганами у Стреді-над-Бодрогом (Східна Словаччина), курганними могильниками в Червеневі та Зняцеві (Закарпаття), некрополями в Сомешені й Нушфалеу (Трансільванія)[47]. Крім цих старожитностей, відомі також могильники з тілоспаленням у місцевостях Теюш, Окна Сібіліу, Чумбруд (Північно-Західна Румунія)[48]. На думку М. Комши, останній пов'язаний із моравanами, які відступили у Трансільванію в результаті війн із мадярами, під ударами яких упала в 906 р. і Моравська держава[49].

Як відомо, кургани – своєрідні поховальні споруди, насипані із землі і, як правило, без будь-яких конструкцій. Земляні насипи здебільш однорідні, зверху задерновані, насипи великих розмірів мають по кілька земляних прошарків залежно від місцевості, на якій лежить та чи та частина підошви кургану. Для спорудження останнього обирали підвищені місця, береги річок, потічків, схили плато. Курганні некрополі, як правило, розташовані на рівнині біля поселень. Кургани різні за величиною: займали в середньому площу від 1 га до 5 га, на якій могли розташовуватися від 20 до 90 курганів. Вони розміщені безсистемно, неподалік один від одного. На могильнику у

[45] Седов В. В. Становление курганной обрядности в раннесредневековом славянском мире. *Проблеми походження та історичного розвитку слов'ян.* Київ; Львів, 1997. С. 139.

[46] Попович І. Закарпаття за доби раннього заліза. Краків; Львів, 2006; Čilinska Z. Žiarovy hrob kuštanovického typu v Michalovcisch. *Slovenska archeologia.* 1959. Vol. II. № 1. S. 79–86.

[47] Budinský-Krička V. Královsky-Chlmec: záchranný výskum na slovanskom mohylniku. Nitra, 1980; Пеняк С. І. Ранньослов'янське і давньоруське… С. 81–89; Neustupný J. Slovanské mohyly… S. 206–208; Budinský-Krička V. Slovanské mohyly… S. 176; Comsa M. Slavii pe teritoriul… S. 78–80; Nestor J. Slavii pe teritoriul… S. 49–64.

[48] Slownik Starozytnosci Slowianskich. Warsawa; Wroclaw, 1970. T. IV. S. 573.

[49] Comsa M. Slavii pe teritoriul… S. 78.

Кральовському Хлмці кургани складали 4 групи з 66 курганів, із яких 33 досліджені[50]. У Червеньові приблизно з 40 насипів розкопано 19[51].

Як правило, форма курганів округла, куполоподібна, але майже на кожному могильнику трапляється один–три овальної форми. На думку російського вченого Бориса Рибакова, округла форма пов'язана з ідеєю круга, яка притаманна всім древнім народам. Вона означала, що місце, де проходила кремація, було огороджено тином, який згодом зник[52]. Кургани розміщені безсистемно, неподалік один від одного. Насипи на одному й тому ж некрополі мають різну висоту та діаметр, у середньому їхні розміри коливаються від 0,2–0,3 до 2,5 м, діаметром від 3–8 до 15–18 м. Зафіксовано окремі кургани, наприклад, у Нушфалеу діаметром від 20–30 м, висотою 5–8 м[53]. Найбільший курган одержав назву Мовіла-Маре (Великий курган), навколо якого розташовувалися шість менших, які склали окрему групу. На думку учених, ці кургани – це могили племінної знаті, а в найбільшому з них був похований племінний вождь[54].

Крім глини, для зведення курганів інколи використовували пісок, який, як правило, могли чередувати з глиною. Тільки в одному випадку зафіксовано рівчак (курган № 2 у Стреді-над-Бодрогом), що може свідчити про їхнє спорудження винятково з привізної глини. Відомі також випадки, коли для їхнього будівництва або частин використовували камені як крепіди. На території Східної Словаччини «кам'яні конструкції» відкрито в окремих курганах на могильнику у Кральовському Хлмці та Стреді-над-Бодрогом. Так, у кургані № 3 на кральовсько-хлмецькому могильнику з північного сходу на північний захід була споруджена кам'яна стіна довжиною 6,25 м, шириною 0,75 м. Камені в насипі викладено безсистемно, а частина їх лежала на поверхні кургану[55]. Тут же по кілька каменів засвідчено на рівні давнього горизонту під курганним насипом у курганах № 2, 4, 5. Біля них перебували розсипані кальциновані кістки. Ймовірно, каменями були обкладені рештки кремації. У кургані № 5 на глибині 0,6 м засвідчено скупчення каменів у формі букви «П». Під ними перебувала пригоршня кісток, серед яких лежала залізна пряжка[56]. На могильнику у Стреді-над-Бодрогом на поверхні курганного насипу розміщувалися камені, що утворили неправильне коло

[50] Budinský-Krička V. Královsky-Chlmec: záchranný výskum na slovanskom mohylniku. Nitra, 1980. S. 7–8, 72.

[51] Пеняк С. І. Ранньослов'янське і давньоруське… С. 81–85.

[52] Рыбаков Б. А. Древности Чернигова. *Материалы и исследования по археологии СССР.* Москва, 1949. № 11. С. 29.

[53] Комша М. Восточные элементы в погребальном обряде курганных могильников у с. Нушфалеу и Сомешени. *Древняя Русь и славяне.* Москва, 1978. С. 96.

[54] Фёдоров Г. Б., Полевой Л. Л. Археология Румынии. Москва: Наука, 1973. С. 304.

[55] Budinský-Krička V. Slovanské mohyly… S. 146.

[56] Pastor J. Zachranny vyskum na staroslovanskom mohylovem pohřebište v Kralovskem Chlmci. *Archeologicke rozhledy.* 1951. Vol. III. S. 60.

діаметром приблизно 2,75 м. Кілька каменів виявлено і на давньому горизонті під курганним насипом. У центральній частині кургану № 1 засвідчено кам'яну конструкцію розміром близько 3,2 м. У кургані № 2 каменями було обкладено купку спалених людських кісток, які лежали на давньому горизонті, являючи собою тілопальне поховання[57].

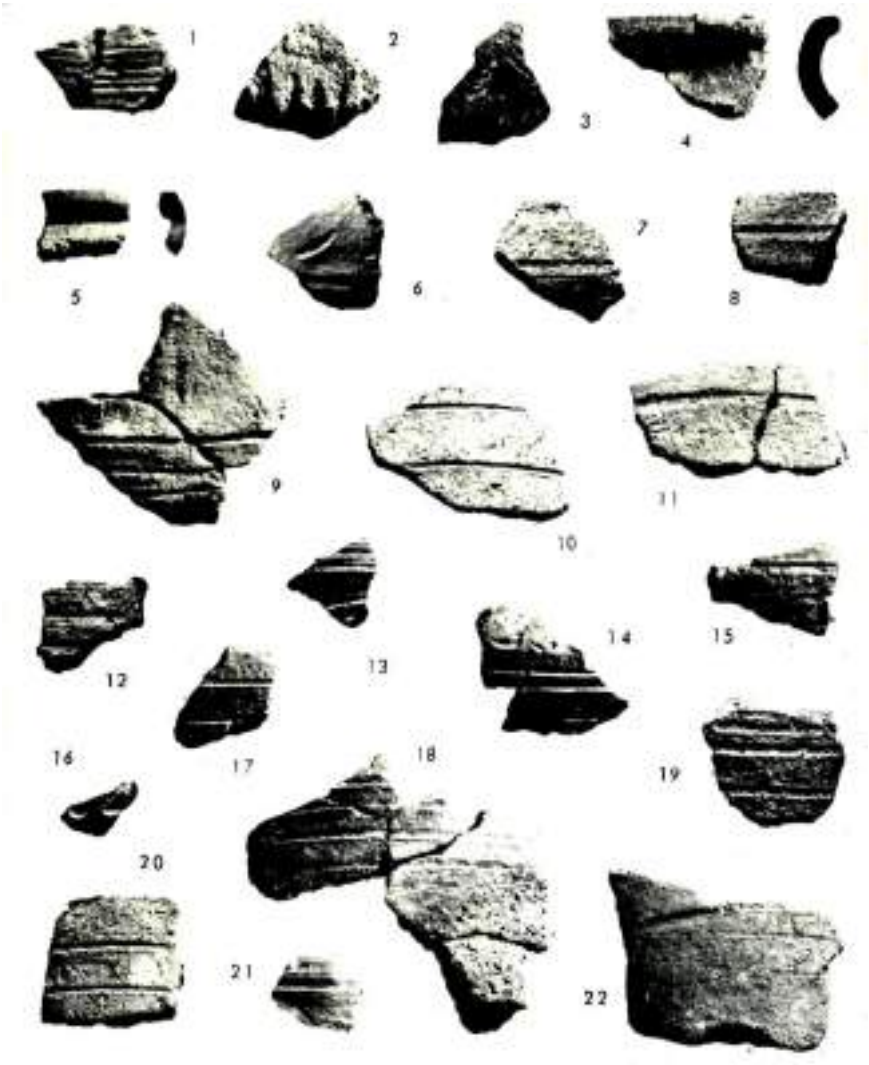

Рис. 10. Фрагменти кераміки з могильника. с. Топольовка (за: Budinsky-Krička, 1958)

[57] Neustupný J. Slovanské mohyly… S. 206–208.

Камені зафіксовано в кургані № 1 в Сомешені (Трансільванія). На глибині 0,3 м у самому насипі кургану викладено коло з каменів діаметром 1,5 м. Вони були обпалені, що, ймовірно, свідчить про розкладання ритуального вогню[58]. Можливо, кам'яні конструкції не входили до елементів поховального ритуалу, тому не можна вважати їх якимось типовим явищем на курганних могильниках Верхнього Потисся.

Спалення тіла проводилося на стороні, на спеціально відведеному для цього місці. Воно, як правило, перебувало поблизу некрополя або на його окраїні. Таке, наприклад, було зафіксовано за 150 м на захід від могильника в Червеньові. У зв'язку з тим, що його не досліджено, немає підстав говорити про існування спеціальних споруд для кремації. У кургані № 14 Кральовського Хлмця зафіксовано спалення на місці поховання. Вірогідно, сюди можна віднести і курган № 5 у Червеневі, де простежена ділянка землі, обпалена до червона. Під одним курганом могло бути від одного до трьох поховань. Наприклад, у дванадцяти курганах у Кральовському Хлмці зафіксовано по одному тілоспаленню, в п'яти – по два, у двох – по три. У п'яти курганах з одним похованням імовірна подвійна кремація. Для тілоспалення використовувався такий вид дерева, як дуб. Він мав високу температуру горіння, і тільки у виняткових випадках – інші породи дерева[59].

Після спалення тіла останки від кремації переносили на місце поховання. Отримані результати дають можливість виділити кілька типів їх розміщення. Найпоширенішим було перенесення залишків вогнища разом із попелом, вугіллям і перепаленими людськими кістками на місце поховання. Інколи переносили людські кістки, очищені від попелу та вугілля. Зафіксовано також випадки перенесення залишків вогнища в гарячому стані, про що свідчать сліди слабого обпалення ґрунту на підкурганній площі. Такі шари з дерев'яними вугликами, попелом, поодинокими кістками мали товщину від 3 см до 30 см[60].

Залишки вогнища могли залягати на різних глибинах земляного насипу, що може свідчити про те, що їх переносили сюди під час спорудження кургану. Часто вони розташовувалися гніздами – по два–три поряд. У курганах № 2 в Червеньові і № 2 у Кральовському Хлмці вогнища займали площу 0,5×0,6 м чи 0,6×0,7 м. Це був тонкий шар обпаленої землі, над якою лежав шар попелу і вугілля. На місці вогнища й біля нього виявлено скупчення фрагментів кераміки. Невелика площа вогнищ та слабий обпал глини дали дослідникам підставу висловити думку про те, що це – ритуальні вогнища, на яких з обрядовою метою влаштовували очищувальне багаття й готували страву для тризни[61].

---

[58] Макря М. Славянский могильник в Сомешени. *Dacia.* 1958. II. С. 368–369.

[59] Budinský-Krička V. Královsky-Chlmec… S. 72.

[60] Пеняк С. І. Ранньослов'янське і давньоруське… С. 100.

[61] Там само. С. 100.

Залежно від місця і способу розміщення останків від кремації під земляним насипом у курганному тілопальному обряді виділяються такі типи: а) урновий; б) ямковий; в) на давньому горизонті; г) у дерев'яних домовинах і помостах. Як встановлено, в окремих курганах поряд із цими способами простежено поєднання ритуалу двох або трьох типів.

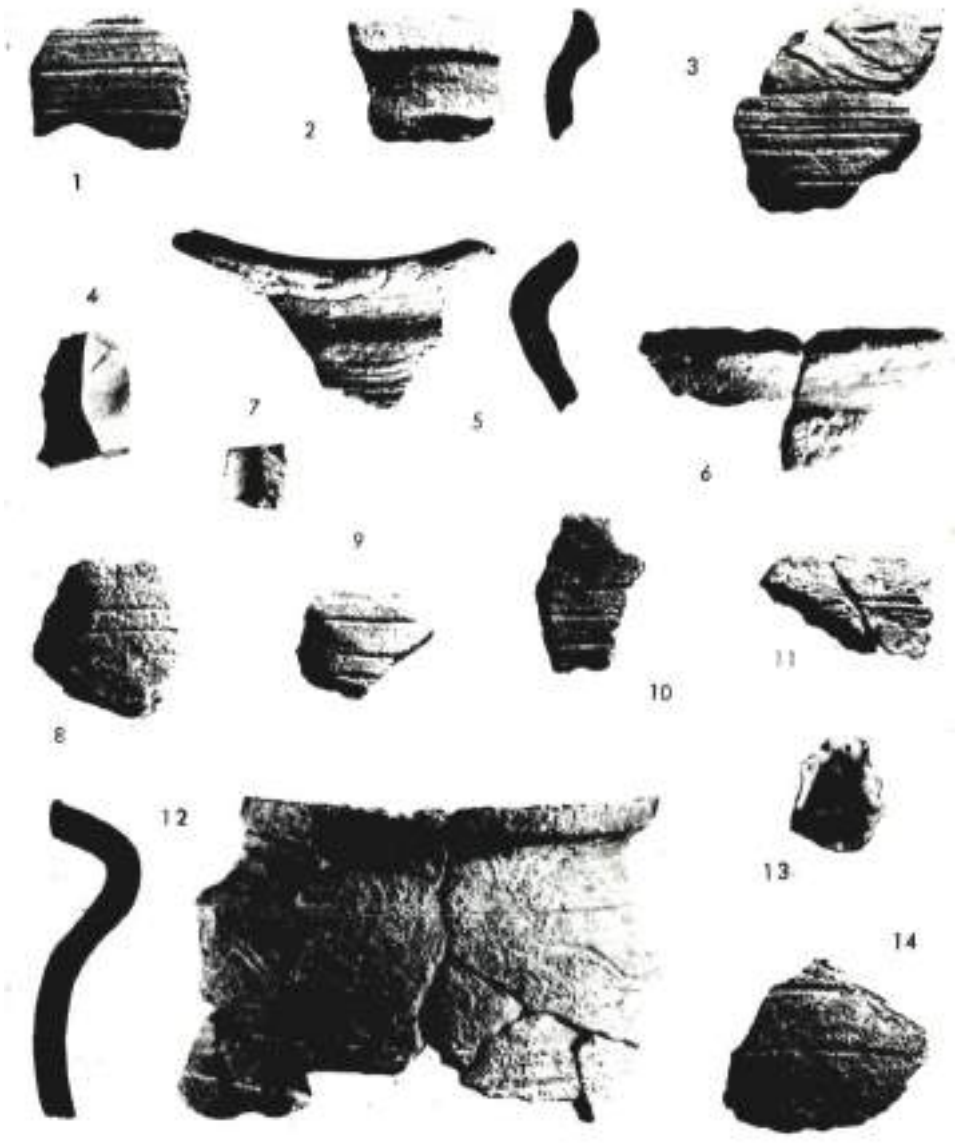

Рис. 11. Фрагменти кераміки з могильника. с. Топольовка (за: Budinsky-Krička, 1958)

Урновий тип поховання характеризується розміщенням очищених від залишків вогнища людських кальцинованих кісток у посудину-урну з подальшим її розташуванням на давньому горизонті підкурганної площі. Поховань із таким способом у Верхньому Потиссі засвідчено найменше. Їх відкриття належить Т. Легоцькому на кральовсько-хлмецькому могильнику і Й. Янковичу на некрополі в Червеневі[62]. Так, в одній із добре збережених урн останнього виявлено понад 1 кг перебраних кісток. Урнові поховання відкрито на могильнику у Гбелих (Східна Словаччина)[63], а також в Сомешені (Трансільванія). Так, наприклад, курган № 1 містив чотири поховання в урнах і два – на пригоршнях (купках)[64]. До урнових потрібно віднести також поховання останків від кремації в донній частині посудини. Таку фрагментовану урну виявив В. Будінскі-Крічка в кургані № 1 на могильнику у Кральовському Хлмці і Й. Янкович – у кургані № 3 на червенівському некрополі[65].

Урновий тип поховання, як зазначено вище, передбачав розміщення посудин на давньому горизонті. Але під час розкопок некрополів з урновим ритуалом поховання засвідчено ще й інші прийоми (способи) розміщення урн на підкурганній площі, що дає право говорити ще про низку варіантів урнового типу захоронення. До першого варіанта відносять поховання, коли урни із прахом поміщали на дерев'яних підмостках (могильник у Сомешені)[66]. До другого належать поховання, у яких урни з прахом заривали в раніше насипані кургани (могильник у Сомешені). До урнового типу відноситься й урново-ямковий варіант, при якому більша частина останків від кремації вміщували в урну, а решта – у супровідні ямки. Таке поховання виявив Й. Янкович у кургані № 3 на червенівському могильнику та В. Будінскі-Крічка у кургані № 1 на некрополі у Кральовському Хлмці[67].

При ямковому типі тілопального ритуалу спалені кістки небіжчика, очищені від вогнища, поміщали в ямки, вириті на давньому горизонті підкурганної площі. Середні розміри ямок становили 0,4 м у діаметрі, 0,2–0,3 м глибини. Ямкові поховання іноді присипали вугіллям із вогнища. Приклад такого варіанта – курган № 4 на кральовсько-хлмецькому могильнику, в якому останки від кремації перебували в кількох ямках, були ретельно перебрані й відокремлені від залишків багаття – попелу та деревного вугілля[68]. Ямковий тип тілопального ритуалу має ще свій ямково-горизонтний варіант. Він характеризується розміщенням залишків

[62] Jankovich J. A munkácsi… S. 72–73.

[63] Eisner J. Slovensko v dobe hradištnej. *Slovenske dejini.* Bratislava, 1947. I. S. 121.

[64] Макря М. Славянский могильник… С. 369.

[65] Budinský-Krička V. Slovanské mohyly… S. 143.

[66] Макря М. Славянский могильник… С. 370.

[67] Янкович Й. Рукописний звіт про розкопки. Архів Закарпатського краєзнавчого музею ім. Т. Легоцького; Budinský-Krička V. Slovanské mohyly… S. 144.

[68] Budinský-Krička V. Slovanské mohyly… S. 151–154.

тілоспалення не тільки в ямках, а й розсіянням на давньому горизонті або зібранням у невеликі пригоршні. Його засвідчено в курганах № 4 і № 5 на кральовсько-хлмецькому могильнику[69]. Поховання на давньому горизонті передбачало перенесення останків від кремації на місце спорудження ґрунтового насипу. Ці останки складалися або із залишків багаття разом із перепаленими кістками, або переносили сюди в очищеному вигляді.

Рис. 12. Знахідки з могильника в Кральовскому Хлмці (за: Budinsky-Krička, 1958)

[69] Budinsky-Krička V. Slovanské mohyly… S. 150–155.

Залежно від способу розміщення останків від кремації під курганним насипом можна виділити такі варіанти. Перший – розсіяний, коли останки від кремації у вигляді сильно перепалених кісток і попелу розкидали на підкурганній площі (від 2 до 6 м²). Такий спосіб поховання зафіксовано на двох курганах у Червеньові, на двох – у Зняцеві, на двох – у Кральовському Хлмці, в десяти курганах у Топольовці[70]. Другий – поховання, на яких рештки від кремації у вигляді ретельно перебраних кісток зсипали на пригоршні в одному чи кількох місцях підкурганної площі. На таких пригоршнях виявлено від 1,5 до 2,6 кг кальцинованих людських кісток. Як правило, пригоршні зі спалених кісток розміщалися в південній частині кургану. Цей спосіб поховання зафіксовано у трьох курганах № 1, 4, 5 на червенівському та кургані № 5 на зняцівському некрополях, на кральовсько-хлмецькому могильнику в курганах № 6, 8, 9, 10[71]. До третього варіанта можна віднести комбіновані поховання, у яких частину залишків від кремації поміщали в ямки, а частина залишалася на пригоршнях. Тобто, йдеться про комбінований спосіб поховання. Наприклад, він був зафіксований у курганах № 2 та № 5 на кральовсько-хлмецькому могильнику[72].

Наступним варіантом треба вважати поховання, у яких рештки тілоспалення розміщали між каменями або у своєрідних кам'яних скриньках. Приклад – поховання в курганах № 2 і № 5 на кральовсько-хлмецькому могильнику та в одному з курганів у Стреді-над-Бодрогом, де спалені кістки лежали між каменями, що, вірогідно, входили до конструкції кургану[73].

На зняцівському могильнику в курганах № 1 і № 2 не простежено будь-яких слідів поховання, однак, на відміну від інших, тут зафіксовано сліди вогнища у вигляді деревних вугликів, попелу, обпаленої до червоної глини, які займали майже одну четверту підкурганної площі[74]. Дослідники висловили думку, що це вогнище, вірогідно, було розкладено на честь померлого на чужині, тому ці кургани треба вважати кенотафами. Звичай споруджувати кенотафи досить поширений. Так, на могильнику культури карпатських курганів біля с. Нижній Струтин на Івано-Франківщині зафіксовано два кургани-кенотафи, на могильнику в с. Тречі цієї ж області – один[75]. Ще один тип поховання останків кремації – курганні з дерев'яними конструкціями. Він зафіксований тільки в південно-західній Трансільванії. У ньому виділяються два варіанти: по-перше, спорудження під курганним насипом прямокутного дощатого зрубу, у який зсипали спалені людські кістки й супровідні ритуальні речі, а потім перекривали дошками або

[70] Пеняк С. І. Деякі наслідки… С. 76–78; Budinsky-Krička V. Slovanské mohyly… S. 149–156, 163–173; Budinsky-Krička V. Výskum na mohylniku v Zempline… S. 11.

[71] Пеняк С. І. Деякі наслідки… С. 78; Budinský-Krička V. Slovanské mohyly… S. 170–177.

[72] Budinský-Krička V. Slovanské mohyly… S. 144, 155.

[73] Budinský-Kriča V. Slovanské mohyly… S. 155; Neustupný J. Slovanské mohyly… S. 206–208.

[74] Пеняк С. І. Ранньослов'янське і давньоруське… С. 102.

[75] Смішко М. Ю. Карпатські кургани… С. 72.

кам'яними плитами. Могильник із таким способом поховання вивчався у Нушфалеу[76]. По-друге, над похованнями в неглибоких ямах, виритих у материку, споруджували дерев'яні помости. Згідно з ритуалом, у центр помосту ставили урни з прахом, а по краях насипали пригоршні спалених людських кісток із ритуальними речами. Могильник із таким способом поховання досліджено в Сомешені[77].

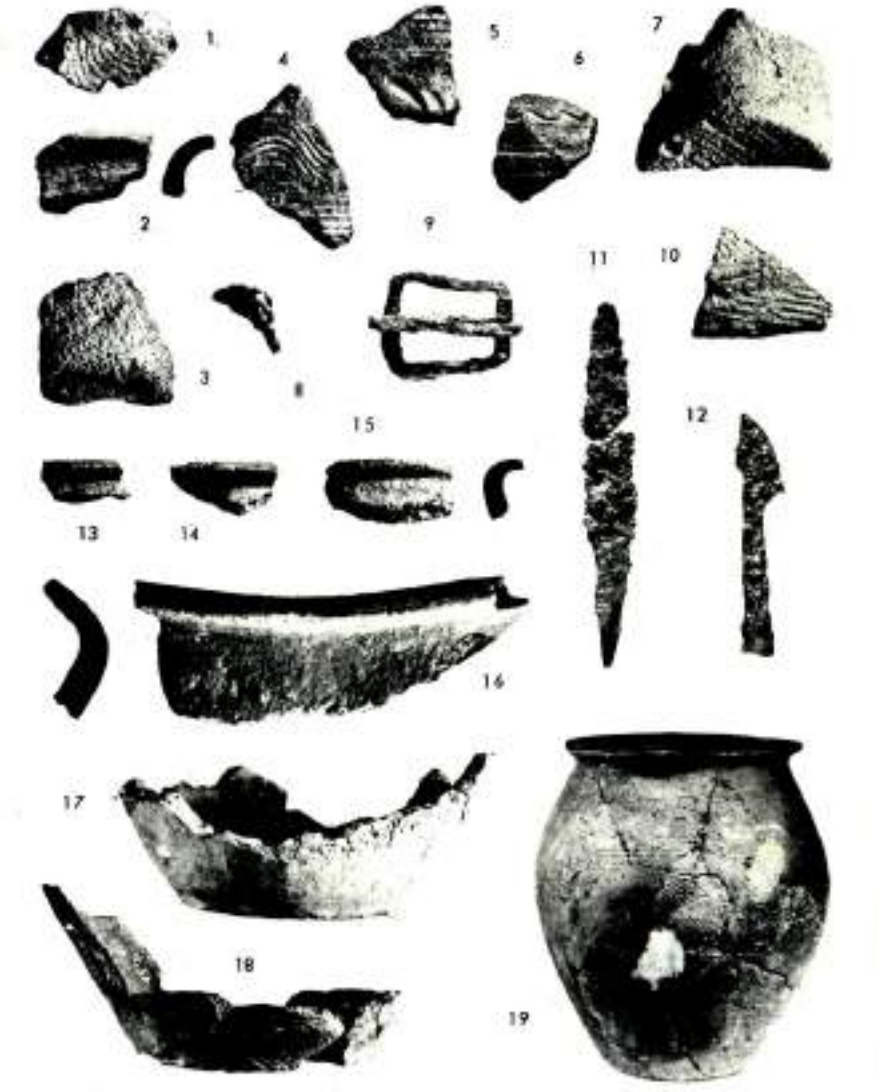

Рис. 13. Знахідки з могильника в Кральовскому Хлмці (за: Budinsky-Krička, 1958)

[76] Comşa M. Курганный могильник… С. 71–74.

[77] Макря М. Славянский могильник… С. 369.

Частина слов'янських поховальних пам'яток у Верхньому Потиссі зафіксована на слов'яно-аварських могильниках, виявлених на території Кошицького краю у Східній Словаччині. Це переважно некрополі з тілопокладенням, які датуються VII–VIII ст. Тільки на могильнику у Всехсватих, окрім тілопокладень, знайдено поодинокі поховання з тілоспаленням. Їх виявлено у трьох випадках на пригоршнях і в одному – у великій урні[78]. Поховальні ями з тілопокладенням були прямокутної форми, глибиною 1,5–2,2 м від сучасної поверхні. Кістяки повернуті головою на схід (Барца, Всехсватих)[79]. У похованнях дружинника, як правило, був осідланий кінь. Такі захоронення, вірогідно, належали верхівці слов'яно-аварського суспільства, бо розмірами та спорядженням відрізнялися від інших. У чоловічих виявлено ножі, кресала, зброю (шаблі, стріли, сокири, наконечники списів) східного походження. Пряжки, бронзові бляшки прикрашені стилізованим рослинним і звіриним орнаментом. На скелеті коня зафіксована збруя – вудила, стремена, пряжки для кріплення сідла, а на голові – бронзові або мідні фалери.

Для жіночих поховань притаманні бронзові підвіски та скляне намисто. Чоловічі, жіночі й дитячі супроводжувалися керамікою, а також м'ясною їжею (вівці, кози, коня, курки). На думку вчених, багаті поховання кіннотника зі спорядженням належали представникам аварської спільноти, а поховання в супроводі посуду (горщик біля ніг) – слов'янам[80]. Ритуал поховання, привнесений аварами, не мав широкого поширення у Верхньому Потиссі. Його використовували тільки на територіях, які підкорили авари, наприклад, Кошицька котловина, і він не проник далі на схід та північ. Слов'янське населення Верхнього Потисся ще довго дотримувалося традиційного ритуалу – тілоспалення і спорудження курганного насипу над останками кремації. Про це, зокрема, свідчать результати дослідження могильника в Топольовці, який датується X–XI ст.[81].

Вивчаючи результати археологічних досліджень, доходжу висновку, що поміж типами поховань і ступенем тілоспалення існує певний зв'язок. Так, якщо останки поміщали в урну чи згортали на пригоршні, то рівень кремації був меншим, що давало змогу ретельно очистити кістки від попелу й деревного вугілля. Завдяки цьому стало можливо виділити великі кістки з тої або тої частини людського кістяка. Сильний ступінь кремації використовували тоді, коли останки у вигляді попелу, дрібних кісток, а інколи й разом із залишками вогнища, розкидали на давньому горизонті або поміщали в ямки. Безперечно, ці спостереження потребують подальшого підтвердження.

[78] Pastor J. Pohrebisko vo Všechsvatych… S. 379–382.

[79] Kabat J. Avarsko-slovanské… S. 604–606; Pastor J. Pohrebisko vo Všechsvatych… S. 382–383.

[80] Budinský-Krička V. Slovanské mohyly… S. 201.

[81] Там само… S. 171.

Низка сьогодні відомих у Верхньому Потиссі давньослов'янських поховальних пам'яток належить іншому способу поховального ритуалу – тілопокладенню, яке передбачало поховання тіла померлого в ямах, виритих у землі. Небіжчик лежав в ямі на спині, з витягнутими на бедрах руками, головою на захід. Ями здебільша мали прямокутну форму, розміри коливалися 1,7–2,1 м довжини і 0,6–1,1 м ширини. Найбільше їх споруджували з прямими вертикальними стінками, рідше – звуженими до дна. Їхня глибина в межах 0,35–1,8 м.

Некрополі з тілопокладенням у ямах були, вірогідно, перехідним етапом до християнських поховань у дерев'яних домовинах. Так, наприклад, на могильнику в Барці (Східна Словаччина) виявлено вісім таких[82]. Могильники з тілопокладенням зафіксовані на території Трансільванії – це Морешті, Банду, Чіпеу, Капушул Маре, Ношлак, Медіаш, Братей[83]. У західній частині Трансільванії недалеко м. Аюд досліджено західнослов'янський (моравський) могильник X ст.[84]. Померлі поховані за обрядом інгумації. Кістяки лежали в неглибоких могильних ямах у витягнутому положенні на спині, головою на захід. Речі, виявлені в могильних ямах (посуд, підвіски, сережки, намисто), й обряд поховання зближують цей некрополь із моравськими могильниками того часу, зокрема у Старе Място. Окремі поховання західних слов'ян відомі в Тертерії і Лопадя-Ноуе біля м. Аюд[85]. Срібні зерневі сережки й інші речі з цих поховань тотожні речам із західнослов'янських могильників Моравії. Моравські поховання у Трансільванії належали групам західних слов'ян, які опинилися тут, імовірно, рятуючися від розгрому угорцями Великоморавської держави в 906 р.

До рідкісних і малопритаманних слов'янських поховань з особливим ритуалом належать могили в сидячому положенні та з конем. Останній використовували не тільки авари, а й деякі представники слов'янського етносу, що прийняли аварський ритуал поховання. Поховання в сидячому положенні тепер відомі як у курганних, так і ґрунтових могильниках. Сидяче положення небіжчика ще 1898 р. засвідчив Т. Легоцький на курганному тілопальному могильнику у Кральовському Хлмці[86]. Аналогічні стали відомі на давньослов'янських і києво-руських некрополях. Наприклад, їх виявлено на дніпровському Лівобережжі, а також під час розкопок Шестовицької курганної групи[87]. У кургані № 42 жінка була похована в сидячому, а чоловік у лежачому положенні на спині, в кургані № 78 жінка – в сидячому

[82] Kabat J. Avarsko-slovanské… S. 604–608.

[83] Slownik… S. 573

[84] Фёдоров Г. Б., Полевой Л. Л. Археология… С. 322.

[85] Там само. С. 322.

[86] Lehoczky T. Adatok… S. 78.

[87] Спицын А. А. Расселение древнерусских племён по археологическим данным. *Журнал Министерства народного просвещения.* 1899. № 8. С. 321–322.

положенні, у кургані № 110 жінка і чоловік – аналогічно[88]. На території Східної Словаччини сидячі поховання виявлені в Барці (2) та Гранічней при Горнаді (23)[89].

Поряд зі збереженням слов'янського поховального ритуалу у другій половині IX ст. у північно-західну частину Верхнього Потисся проникає християнський обряд. Це підтверджує фіксація трьох поховань із городища у Спішські-Томашовці та п'яти могил зі Сміжан (Східна Словаччина). Тут знайдено типово великоморавські прикраси (срібні гроноподібні сережки), ножі, ножиці, сокиру з «бородою» (bradatice) із вузьким робочим лезом[90].

На Закарпатті християнські кладовища поки не досліджені. На території Східної Словаччини, на думку дослідників, вони з'являються наприкінці IX ст. й існують до XII ст., подекуди й у XIII ст. На цих некрополях небіжчики лежали головою на захід, кістяки супроводжувалися бідними прикрасами, залишками вбрання, монетами. Набір речових матеріалів аналогічний знахідкам із некрополів карпато-дунайського ареалу, відомі під назвою старожитностей белобрдської культури. Вона – спільний витвір як слов'ян, так і угорців. У Верхньому Потиссі відомо кілька кладовищ цього типу (Земплин, Сомотор, Бодрог)[91].

У Сомоторі досліджено понад 50 поховань. Орієнтація кістяків – південь–північ або з малим відхиленням від півдня на захід. Дитячі й жіночі поховання містили срібні та бронзові прикраси, намисто, монети угорських королів Шаламона (1063–1074) і Владислава Святого (1077–1095). Серед жіночих прикрас виявлено срібні та бронзові есоподібні підвіски, бронзові сережки, сережки з гірляндою кручених дротиків, бронзові персні. У більшості випадків їх знайдено поблизу черепа або на черепі. В основному всі кістяки перебували у витягнутому положенні на спині, руки лежали вздовж кістяка, а лицем були повернуті на схід або на захід[92].

З усіх поховань сім мали міцну кам'яну конструкцію у вигляді кам'яних плит. Група каменів перебувала під земляним насипом на глибині 0,5–1 м, товщиною 0,4–0,5 м. Під ними на глибині 0,5 м лежав кістяк. Деякі поховання на поверхні були позначені великими надгробними каменями[93]. Сомоторський некрополь належить до періоду захоплення угорцями

[88] Бліфельд Д. Давньоруські пам'ятки Шестовиці. Київ: Наукова думка, 1977. С. 75, 138–139, 160–162.

[89] Kabat J. Avarsko-slovanské… S. 608.

[90] Береш Ю. Современное состояние исследования славянских городищ в Восточной Словакии. *Труды V Международного конгресса археологов-славистов.* 1988. Т. 2. С. 205; Slivka M., Vallašek A. Hrady a hrádky na Vychodnom Slovensku. Košice, 1991. S. 30, 267.

[91] Pastor J. Belobrdské pohrebište… S. 276–285.

[92] Vāna Z. Maďaři a Slované ve světle archeologických nálezů X–XIII stoleti. *Slovenska archeologia.* 1954. 2. S. 87.

[93] Pastor J. Belobrdské pohrebište… S. 282–283.

південної частини Верхнього Потисся (XI–XII ст.) і запровадження примусової християнізації.

Здобуті матеріали свідчать про те, що слов'янське населення Верхнього Потисся в одному кургані ховало тільки одного небіжчика. Такий висновок безсумнівний, якщо під одним насипом трапляється спалені кістки в одному місці, наприклад, в урні, ямці, зібрані у пригоршню чи розкидані на підкурганній площі давнього горизонту. Але в окремих курганах було виявлено останки від кремації у двох, п'яти та восьми місцях. Так, наприклад, В. Будінскі-Крічка вважав, що в кургані № 1 на кральовсько-хлмецькому могильнику поховано останки від кремації чотирьох небіжчиків: одного – в урні (нижня частина посудини), двох – в ямці й одного – на пригоршні[94]. На мій погляд, опираючись на предметні знахідки, можна говорити про поховання двох осіб: чоловіче із залізним обручем чи скобою та жіноче із пряслицем.

У кургані № 2 цього ж могильника В. Будінскі-Крічка виділяє два поховання: в земляному насипі – чоловіче, в ямці – дитяче[95]. Вважаю, тут здійснено тільки одне поховання двома варіантами: на пригоршні та в ямці. Твердження вченого, що від дитячого тілоспалення залишився тільки попіл, а від чоловічого – великі кістки, не досить аргументоване. Існують усі підстави думати, що сильно перепалені кістки, від яких залишився попіл, зсипали в ямку, а менш перепалені – на пригоршню. У кургані № 3 цього ж некрополя зафіксовано п'ять тілопальних поховань, із яких, на думку вченого, чотири були ямковими, а одне – з розсіяними останками від кремації на давньому горизонті[96]. На мій погляд, тут було здійснено поховання чоловіка й жінки. Чоловіче визначалося би знахідкою пряжки, а жіноче – посрібленою підвіскою.

У кургані № 4 цього ж некрополя В. Будінскі-Крічка на основі місць розташування перепалених кісток виділив вісім тілопальних поховань, два з яких учений із певним застереженням відніс до окремих поховань[97]. Якщо прийняти, що в кургані перебувало шість поховань, п'ять з яких розміщувалися в ямках, а одне – на пригоршні, то цей курган – свідчення того, що розміщення останків від кремації в кількох місцях не треба вважати за окреме поховання. На мою думку, таке розміщення потрібно трактувати однією зі складових поховального ритуалу. З деяким застереженням можна припустити, що в кургані № 4 було чоловіче й жіноче поховання. Жіноче супроводжувалося знахідкою підвіски, а в чоловічого відсутнє предметне підтвердження. Три поховання в кургані № 5 цього ж могильника виділив

[94] Budinský-Krička V. Slovanské mohyly… S. 143.

[95] Ibid. S. 145.

[96] Ibid. S. 150.

[97] Ibid. S. 154.

Й. Пастор[98]. Вважаю, тут було одне чоловіче поховання, яке розміщалося у трьох місцях: імпровізованій кам'яній скриньці, у ямці й на пригоршні. Предметні знахідки – пряжка, ножеподібний предмет – дають можливість визначити поховання як чоловіче.

Отже, більшість курганів містили тільки одне поховання. Сюди треба зарахувати й ті, де останки від кремації перебували не тільки в одному місці, але в кількох: у ямках, на пригоршнях, на давньому горизонті чи комбіновано (в ямках і на пригоршнях, в ямках й урнах тощо). Розміщення останків від кремації в кількох місцях необхідно зарахувати до деталей поховального обряду. Але допустимо, що в деяких випадках в одному кургані могли ховати останки від кремації декількох небіжчиків. Прикладом служать кургани № 1, 3, 4 кральовсько-хлмецького могильника, де були виявлені сліди двох поховань. Відсутність достатніх джерел не дає змоги висловити власні міркування щодо причин колективного поховання. Але можу стверджувати, що колективні поховання під одним курганним насипом не були типовим явищем для поховального ритуалу слов'янського населення Верхнього Потисся.

Як правило, поховання з тілопальним і тілопокладальним ритуалами супроводжувалися жертовними речами. Язичницький звичай класти речі, що належали покійникові або використовувалися ним при житті, трактується по-різному. Пояснюють, наприклад, це вірою в загробне життя, аналогічне земному. Небіжчика ніби збирали в дорогу, відправляючи з ним найнеобхідніші речі. Приклади псування речей свідчать про той страх, що володів живими перед мертвими. Шкідливий вплив в уяві багатьох народів походив не тільки від покійника, а й від речей, якими той користувався при житті. Так, у кургані № 4 кральовсько-хлмецького могильника знайдено ножик, зігнутий удвоє[99]. Звичай ламати, спалювати, викидати речі, що належали небіжчикові, – розповсюджене явище, пережитки цього дійства трапляються і зараз.

Хоч у тілопальних похованнях речей виявляється досить мало, але вони все ж трапляються в безкурганних і курганних могилах. Наприклад, під час розкопок могильника в Червеньові у 1932 р. та 1938 р. зафіксовано залізні ножі, бронзові пряжки[100]. У кургані № 3 (розкопки С. Пеняка) знайдено два залізні ножі з прямою спинкою. Недіагностовані залізні предмети засвідчено в інших курганах[101]. Залізні ножі, пряжки, срібні підвіски виявлено у курганах № 1–5 на кральовсько-хлмецькому некрополі і у курганах № 1 та

[98] Pastor J. Zachranny vyskum… S. 60–62.

[99] Budinský-Krička V. Slovanské mohyly… S. 154.

[100] Jankovich J. A munkácsi… S. 300–301.

[101] Пеняк С. І. Деякі наслідки… С. 76–78.

№ 5 у Топольовці та похованні № 2 у Барці[102]. Ці поховання умовно можна вважати чоловічими.

Досить часто покійника супроводжували сокири. Частину з них, подібно до ножів, використовували як знаряддя праці та зброю. Залежно від форми робочої частини вони поділяються на сокири з вузьким і широким лезом. Учені вважають, що перші використовували як зброю, а другі виконували функції деревообробних знарядь. Але за потреби їхні функції могли змінюватися. На території Словаччини було зафіксовано найбільше сокир «з бородою» (bradatice) з вузьким робочим лезом. Наприклад, на некрополі в Барці виявлено два екземпляри (поховання № 4 і № 5). Одну сокиру знайдено у Всехсватих[103]. На цих же могильниках в окремих похованнях зафіксовано залізні знаряддя: ножиці, ковадла, молоти, свердла, шила, рибальські гачки. Серед поховального інвентаря трапляються стремена (вудила) паннонсько-далматинського типу, великоморавські сокири, бронзові, свинцеві литі та пластинчасті ґудзики з вушками, дерев'яні цеберка, серпи.

До знарядь праці домашнього промислу належать пряслиця, які вважають атрибутом жіночих поховань. На слов'янських некрополях Верхнього Потисся виявлено пряслиця різних типів: округлі, конічні, біконічні, які нічим не відрізняються від тих, що археологи зафіксували на поселеннях. Наприклад, вони засвідчені у Кральовському Хлмці[104]. В Ужгороді (район Радванка) під час випадкової знахідки поховання з тілопокладенням на ногах небіжчика лежали дві половинки жорна[105].

Зброя наявна як у тілопальних, так і тілопокладальних похованнях, але її, як правило, досить мало. Вона розташована в певному порядку й завжди розміщувалася так, щоб небіжчик за «потреби» міг її використати. Меч, наприклад, клали з лівого або правого боку від небіжчика. Наконечники списів, стріли, повернуті вістрям вверх, сокири – лезом вниз. Знахідки зброї зафіксовані, наприклад, у Всехсватих у похованнях № 16, 22, 24. Так, у похованні № 16 знайдено вістря спису, у похованні № 22 – залізну стрілу й уламок стріли із втулкою. Шабля з трохи зігнутим клинком виявлена у похованні № 24[106]. У похованні № 4 в Барці біля кіннотника лежала шабля з дерев'яними піхвами та бойова сокира[107].

Досить часто небіжчикові клали в могилу побутові речі. Серед них керамічні вироби (горщики, миски, кухлі), відра, ножиці, кресала, голки, шила, цвяхи тощо. Як засвідчено дослідженнями, найчисленнішими

[102] Budinský-Krička V. Slovanské mohyly… S. 108, 138–139; Pastor J. Avarsko-slovanské… S. 136–139.

[103] Kabat J. Avarsko-slovanské… S. 607–608; Pastor J. Pohrebisko… S. 382–383.

[104] Budinský-Krička V. Slovanské mohyly… S. 142.

[105] Бернякович К. В. Древнеславянские памятники Закарпатской области. *Slovenska archeologia.* 1957. VI-2. S. 452.

[106] Pastor J. Pohrebisko… S. 383–384.

[107] Pastor J. Avarsko-slovanské… S. 139.

предметами, що супроводжували небіжчика, була кераміка. Звичай класти в могилу керамічні вироби у слов'ян досить поширений і мав свої традиції. Найчастіше як ритуальну посудину використовували горщик, кухоль, рідше – миску. Горщик, наприклад, застосовували як місткість, у яку поміщали залишки кремації. Одночасно з цим він мав і ритуально-практичне призначення. У нього клали їжу, насамперед м'ясо, крім того, він мав служити небіжчикові в загробному житті. На могильнику у Гранічней-при-Горнаді (Східна Словаччина) в 164 похованнях виявлено 75 посудин, серед яких кераміка ліпного й гончарного виробництва. Більша частина з них орнаментована хвилястими та горизонтальними лініями[108]. На слов'яно-аварських могильниках у великій кількості зафіксовані приземкуваті горщики банкоподібної форми. Вони відносяться до т. зв. потиського типу кераміки, що датується другою половиною VII – першою половиною VIII ст.[109].

У похованні № 24 могильника в Банду (Трансільванія) зафіксовано фрагменти глиняної сковорідки[110]. Сковорідки такого типу виявлені також на некрополях у Морешті та Молдовенешті. На могильнику в Нушфалеу горщики західнослов'янських типів були виготовлені на гончарному крузі з домішками крупного піску і дресви (подрібненого пісчаника). Посуд був орнаментований врізними горизонтальними та хвилястими лініями, які трапляються в різних поєднаннях[111]. Під час розкопок у Сомешені виявлено кераміку, виготовлену на повільному гончарному крузі. Горщики зроблені з глини з домішками шамоту й крупного піску, прикрашені стрічками із врізних хвилястих чи горизонтальних ліній[112].

Посуд у похованнях був однією з особливостей поховального ритуалу слов'янського населення Верхнього Потисся. У його розміщенні – певна закономірність. Найчастіше його ставили біля ніг небіжчика, але наявні випадки, коли він розміщувався і в інших частин тіла. Як правило, кожне поховання супроводжувалося однією посудиною, але в деяких могилах – дві–три. Цікаве спостереження, кому з небіжчиків дарували посуд. Наприклад, на некрополі аварського часу у Всехсватих (Східна Словаччина) кераміка виявлена тільки в дитячих похованнях із тілоспаленням і тілопокладанням[113].

З даруванням посуду був пов'язаний ритуал навмисного розбивання кераміки, уламки від яких зафіксовані на різних глибинах земляного насипу. Її кидали у вогонь під час спалення тіла небіжчика, про що свідчить повторне обпалення уламків. Також їх могли кидати в насип, коли відбувалося

[108] Pastor J. Kostrové pohrebisko… S. 89.

[109] Kraskovska L. Slovano-avarské pohrebisko pri Záhorskej Bystrici. Bratislava, 1972. S. 91.

[110] Bako G. Elemente slave… S. 457.

[111] Фёдоров Г. Б., Полевой Л. Л. Археология… С. 305.

[112] Там само. С. 306.

[113] Pastor J. Pohrebisko… S. 380–385.

спорудження кургану та проведення тризни (уламки перебувають на різних висотах насипу). Розбивання посуду, вірогідно, символізувало закінчення життя небіжчика на цьому світі. Після таких дій частина фрагментів потрапляла в насип, іншу, ймовірно, – розкидали навкруги. Цей ритуал зафіксовано як у тілопальних, так і в тілопокладальних курганних та ґрунтових могильниках. Так, на тілопальному в Ужгороді виявлені урни з прахом, на стінках і денцях яких були навмисно пробиті отвори. На погляд дослідників, вони призначалися для вільного виходу душі, оскільки урна зверху накривалася покришкою або кам'яною плиткою. До деталей поховального ритуалу належало й спалення тварин, що виконувалося на честь небіжчика. Так, наприклад, кістки тварин знайдено в кількох курганах на кральовсько-хлмецькому могильнику[114].

Як уже зазначено, кремація небіжчика відбувалася поза місцем поховання, і тому сліди багаття під курганним насипом були відсутні, крім випадків, пов'язаних із віруванням в очищувальну силу вогню і приготуванням страви для тризни. Такі вогнища зафіксовані в кургані № 3 червенівського й кургані № 3 кральовсько-хлмецького могильників. Про таку «страву», наприклад, існують згадки в латинських анналах під час поховання гуннського вождя Аттіли. Звичай робити поминки на могилі померлого зберігся в деяких слов'янських народів і по сьогодні. Так, у гірських районах Закарпаття в помешканні, де лежить небіжчик, влаштовують ігрища – т. зв. «лопатки». Після поховання збирається гостина (упоминки) за померлим. У пасхальні дні в деяких районах України рідні та близькі йдуть на кладовище і там поминають померлих.

В українських Карпатах донедавна зберігався звичай ховати небіжчика на санках у різні пори року. Досить рання згадка про цей звичай збереглася у літописах. Так, під 1015 р., коли помер великий київський князь Володимир Святославович, говориться: «*… і поклавши його на сани, одвезли його, і поставили його у святій Богородиці – в церкві, що він її сам був спорудив…*»[115]. Як повідомляється, ця сумна подія сталася 15 липня 1015 р. Звичай поховання на санях учені пояснюють віруванням у довгий шлях, який душа повинна пройти перед тим, як вступити в нове загробне життя[116]. Віра в нього спонукала живих дарувати померлим їжу, передовсім м'ясо. Так, на аваро-слов'янському могильнику в Барці зафіксовано кістки кози, коня, вівці[117]. Дарування речей свідчить про те, що воно належало до деталей складного ритуалу поховання і пов'язане з анімістичними віруваннями.

До прийняття християнства слов'янський поховальний обряд пройшов шлях від простих первісних форм від індоєвропейської спільноти до

[114] Béres J. Vyskum slovanského mohylnika v Kralovskom Chlmci. *Nove obzory.* 1958. Vol. 20. S. 196.

[115] Літопис Руський. За Іпатським списком. Переклад Л. Махновця. Київ, 1989. С. 74.

[116] Нидерде Л. Быт и культура древнихъ славян. Прага, 1924. С. 101.

[117] Pastor J. Avarsko-slovanské pohrebište… S. 143.

ускладненого і повністю оформленого ритуалу кінця I тис. н. е. Кардинальні зміни в соціально-економічному житті слов'ян, релігійні вірування сусіднього неслов'янського етносу мали певний вплив на традиційний тілопальний ритуал ранніх слов'ян, що з плином часу, хоч і поволі, втрачав єдність й однорідність. Це особливо яскраво виявилося у другій половині I тис. н. е., коли поряд із тілопальним починає застосовуватись і тілопокладальний ритуал, який у подальшому підготував ґрунт до поступового переходу до християнського ритуалу з тілопокладенням. Ця обставина в часи прийняття християнства не принесла різкої зміни поховального ритуалу, хоч тілоспалення ще довго використовували й після прийняття християнства. Яскравий приклад цього – курганний некрополь X–XI ст. у Топольовці (Східна Словаччина). У Верхньому Потиссі, як показали археологічні дослідження, використання слов'янами тілопокладального ритуалу утвердилося набагато раніше прийняття християнства. Давні слов'яни, подібно до деяких інших народів, дотримувалися традиційної орієнтації померлого – головою на захід. За віруванням, небіжчик під час воскресіння, піднявшись із могили, повинен був бачити промені сонця, яке сходить. Орієнтацію головою на схід учені пояснювали або тим, що такі поховання здійснювали чужинці, або тим, що слов'яни в них поховані ввечері.

Отже, розглянуто поховальний обряд давніх слов'ян Верхнього Потисся, який охопив період від другої половини I тис. н. е. і до перших століть II тис. н. е. Цей період у житті слов'янських племен характеризується значними змінами в соціально-економічному, політичному та духовному житті. Ці зміни заторкнули й поховальний ритуал. На основі аналізу археологічних даних стало можливим простежити еволюцію поховальних пам'яток. У період великої слов'янської експансії на захід і заселення регіону слов'янами спостерігалася поява безкурганних могильників із тілоспаленням в урнах празького типу. Наступний етап припадає на поширення курганних могильників із тілоспаленням у ліпних та гончарних урнах, ямках і на давньому горизонті. На відміну від інших слов'янських територій, де засвідчено співіснування кремації та інгумації, у Верхньому Потиссі більшість курганних могильників була з тілоспаленням. Останній етап пов'язаний із прийняттям християнства і появою некрополів із тілопокладенням.

Для слов'янських некрополів Верхнього Потисся притаманні такі особливості: по-перше, провідним обрядом поховання було тілоспалення, яке здійснювалося не на місці поховання, а на стороні; по-друге, поховальний інвентар представлений бідними предметами, які властиві для землеробського населення; по-третє, під одним курганним насипом, як правило, зберігався прах однієї людини; по-четверте, деяка різниця в кількості та якості поховального інвентаря, у конструкції поховальних споруд наштовхує на думку про існування майнової та соціальної нерівності.

Володимир ПЕТЕГИРИЧ

ПОЧАТКИ ХРИСТИЯНСТВА І ПРОБЛЕМА ХРИСТИЯНСЬКО-ЯЗИЧНИЦЬКОГО СИНКРЕТИЗМУ В ПЕРЕМИШЛЬСЬКІЙ ЗЕМЛІ XI–XIII СТОЛІТЬ

Доволі раннє поширення християнства в Перемишльській землі засвідчують насамперед археологічні матеріали. До них можна зарахувати пам'ятки сакральної архітектури, зокрема ротонду, досліджену на Замковій Горі в Перемишлі[1]. Не вдаючись до безконечних дискусій щодо часу її побудови (від кінця X до середини XI ст.) і фундатора цієї пам'ятки, відзначу, що всі дослідники зараховують її до найдавніших християнських монументальних будівель південно-західної окраїни Києво-Руської держави (рис. 1). Цю ротонду та розташований поряд палац, які відкрили польські археологи, можна вважати найдавнішим яскравим маркером нової релігії та державності на цій території. На початку XII ст., за часів Володаря Ростиславовича, на Замковій Горі в Перемишлі споруджено церкву св. Івана Хрестителя[2]. Від неї збереглися фрагменти фундаментів і фундаментних ровів, частина підлоги, вимощена плоскими плитами з пісковика. Це був трьохапсидний чотиристовпний храм, побудований із тесаних каменів (рис. 2 *a, b*). Ще одну ротонду виявлено під апсидною частиною латинської катедри св. Миколая. Серед дослідник теж немає єдиної думки щодо часу її побудови. Її датують від XI ст. до початку XIII ст.[3]. Ці будівлі, а також

---

[1] Żaki A. Wczesnopiastowskie budowle Przemyśla i problem ich konserwacji. *Ochrona zabytków,* 1961. Z. 1–2. S. 38–49; Kunysz A. Przemyśl w pradziejach i wczesnym średniowieczu. Przemyśl, 1981. S. 80–88; Sosnowska E. Rotunda i palanium na Wzgórzu Zamkowym w Przemyślu w świetle badań z lat 1982–1985. *Kwartalnik architektury i urbanistyki.* 1992. T. 37, 1. S. 55–61. Pianowski Z., Proksa M. Najstarsze budowle Przemyśla. Badania archeologiczno-architektoniczne do roku 2006. *Collectio Archaeologica Ressoviensis.* Rzeszów, 2008. T. VIII.

[2] Żaki A. Przemyska cerkiew księcia Wołodara w świetle źródel pisanych i archeologicznych. *Sprawozdanie PAN.* 1968. T. 12. S. 47–50; Idem. Archeologia Małopolski wczesnośredniowiecznej. Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk, 1974. S. 153–156; Sosnowska E. Przegląd badań archeologicznych na wzgórzu Zamkowym w Przemyślu w latach 1956–1993. *Rocznik Przemyski.* 1993–1994.T. 29–30. Z. 1. S. 11–30.

[3] Kunysz A. Przemyśl w pradziejach… S. 93–97; Pianowski Z., Proksa M. Rotunda św. Mikołaja w Przemyślu w świetle badań archeologiczno-architektonicznych. *Dzieje Podkarpacia.* 2001. S. 223–274; Диба Ю. Українські храми-ротонди X – першої половини XIV ст. Львів: Вид-во Національного університету «Львівська політехніка», 2005. С. 18–19.

відкриті археологами поховальні пам'ятки й вивчені на підставі їх аналізу зміни в поховальному обряді, пов'язані з переходом від язичництва до християнства, детально висвітлені у спеціальній літературі[4].

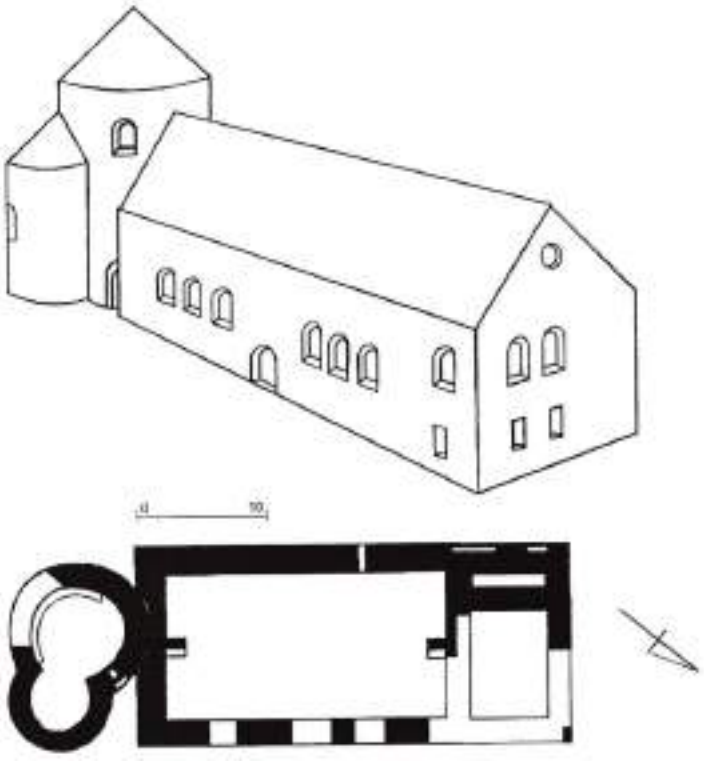

Рис. 1. Перемишль. Ротонда і палац (за: Sosnowska, 1992)

Важливим доказом поширення нової віри слугують також релігійні символи християнства (рис. 3, *3 а*). Серед них виразно виділяється велика група хрестів-енколпіонів як зі самого Перемишля, так і з Перемишльської землі[5]. Ця колекція постійно поповнюється новими знахідками зі самого

[4] Детальніше див.: Dzieje Przemyśla. Tom I. Osadnictwo pradziejowe i wczesnośredniowieczne. Częńć I. Źródla archeologiczne. Przemyśl, 2004; Dzieje Przemyśla. Tom I. Osadnictwo pradziejowe i wczesnośredniowieczne. Cz. II. Analiza źródel i synteza. Przemyśl, 2004.

[5] Детальніше див.: Gródek-Kciuk E. Enkolpiony znalezione na terenie Polski. Próba klasyfikacji i datowania materialów. *Przegląd Archeologiczny.* 1989. 36. S. 97–134; Петегирич В. Значення Перемишля в утвердженні християнства на південно-західних рубежах Київської Русі в XI–XIII ст. *Początki sąsiedztwa. Pogranicze etniczne polsko-rusko-slowackie w średniowieczu.* Rzeszów, 1996. S. 125–128.

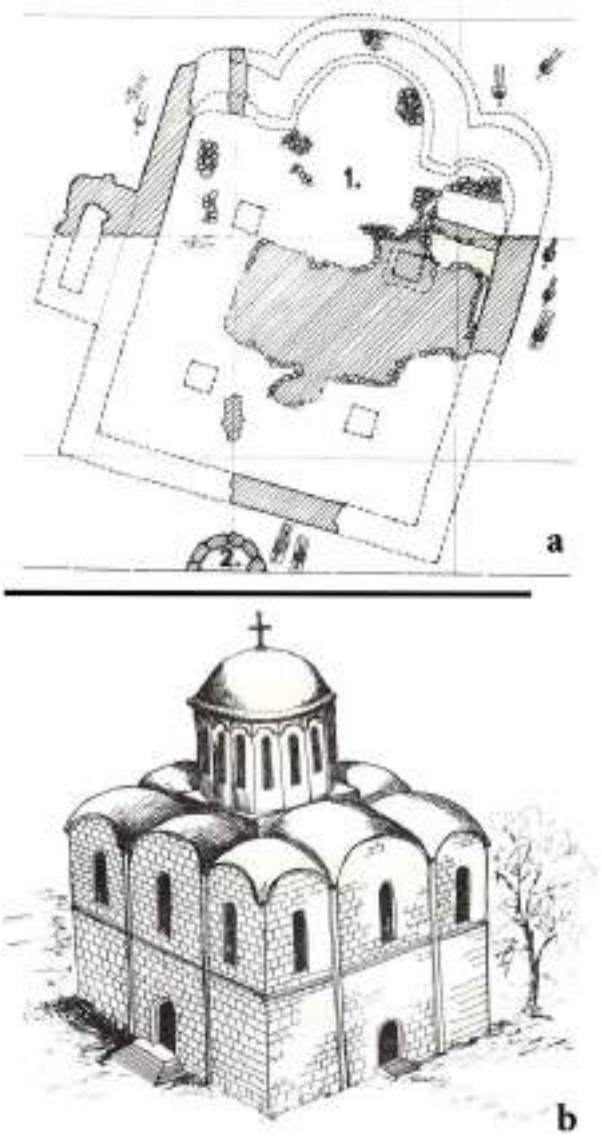

Рис. 2. Церква Івана Хрестителя в Перемишлі. План (*a*) і реконструкція (*b*) (за: Żaki)

міста й інших місцевостей[6] (рис. 4, *5*). Особливо цікавими виявилися знахідки з розкопок городища в Терепчі поблизу Сянока, де віднайдено п'ять енколпіонів[7] (рис. 6, *6 a, 6 b*).

[6] Kokowscy E. i A. Nieznany enkolpion brązowy z Przemyśla. *Materiały i Sprawozdania Rzeszowskiego Ośrodka Archeologicznego za lata 1980–1984.* Rzeszów, 1991. S. 207–212; Piotrowski M.,

Картографування знахідок з усієї Галицької землі та їх порівняльне вивчення показують, що перемишльське скупчення хрестів-енколпіонів утворює єдиний хронологічно й типологічно споріднений масив розповсюдження таких виробів, найхарактерніших для старокиївської держави, що було спричинене християнізацією східнослов'янського суспільства й особливою роллю Перемишля в утвердженні нової віри. Можливо, окремі енколпіони й інші культові речі виготовляли в Перемишлі; доказом такого місцевого виготовлення може слугувати кам'яна форма для відливання бронзових іконок[8]. Усі енколпіони з Перемишльської землі детально проаналізовано, тому немає потреби їх ширше обговорювати.

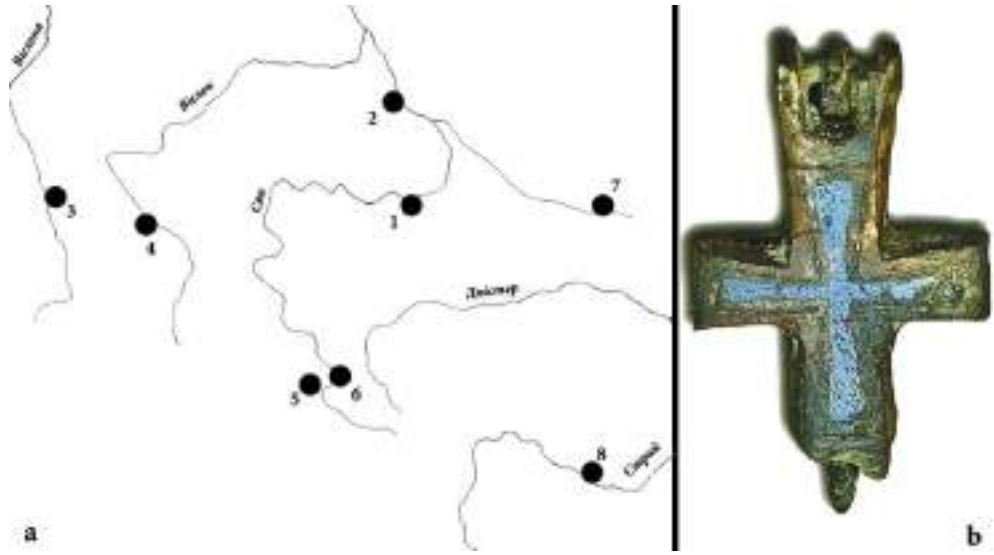

Рис. 3. Карта поширення енколпіонів у Перемишльській землі: (*a*) 1 – Перемишль; 2 – Ярослав; 3 – Ясло; 4 – Кросно; 5 – Дзюрдзів; 6 – Мичківці; 7 – Уріч; 8 – Лісневичі. Енколпіон (*b*) з Перемишля, знайдений при вул. Владичій (за: Koperski)

Однак поза увагою дослідників Галицької землі опинилася одна надзвичайно цікава й рідкісна знахідка з околиць Перемишля, котра потрапила до збірки Національного музею у Львові й дотепер зберігається в

Wołoszyn M. Two devotional objects from Lubaczów (South-Eastern Poland) and their archaeological-historical context. *Rome, Constantinopole and Newly-Converted Europe.* Volume 2, Band I, Teil 2. Kraków; Leipzig; Rzeszów; Warszawa, 2012. P. 338–340.

[7] Ginalski J. Wczesnośredniowieczny zespól sakralny na grodzisku «Horodyszcze» w Trepczy koło Sanoka. *Dzieje Podkarpacia.* 2001, T. 5. S. 349–377; Idem. Enkolpiony z grodziska «Horodyszcze» w Trepczy koło Sanoka. *Acta Archaeologica Carpathica.* 1999–2000. Vol. XXXV. S. 211–262.

[8] Пастернак Я. Нові археологічні набутки Музею Наукового Товариства ім. Шевченка за час від 1933–1936. *Записки НТШ.* 1937. Т. CLIV. С. 264.

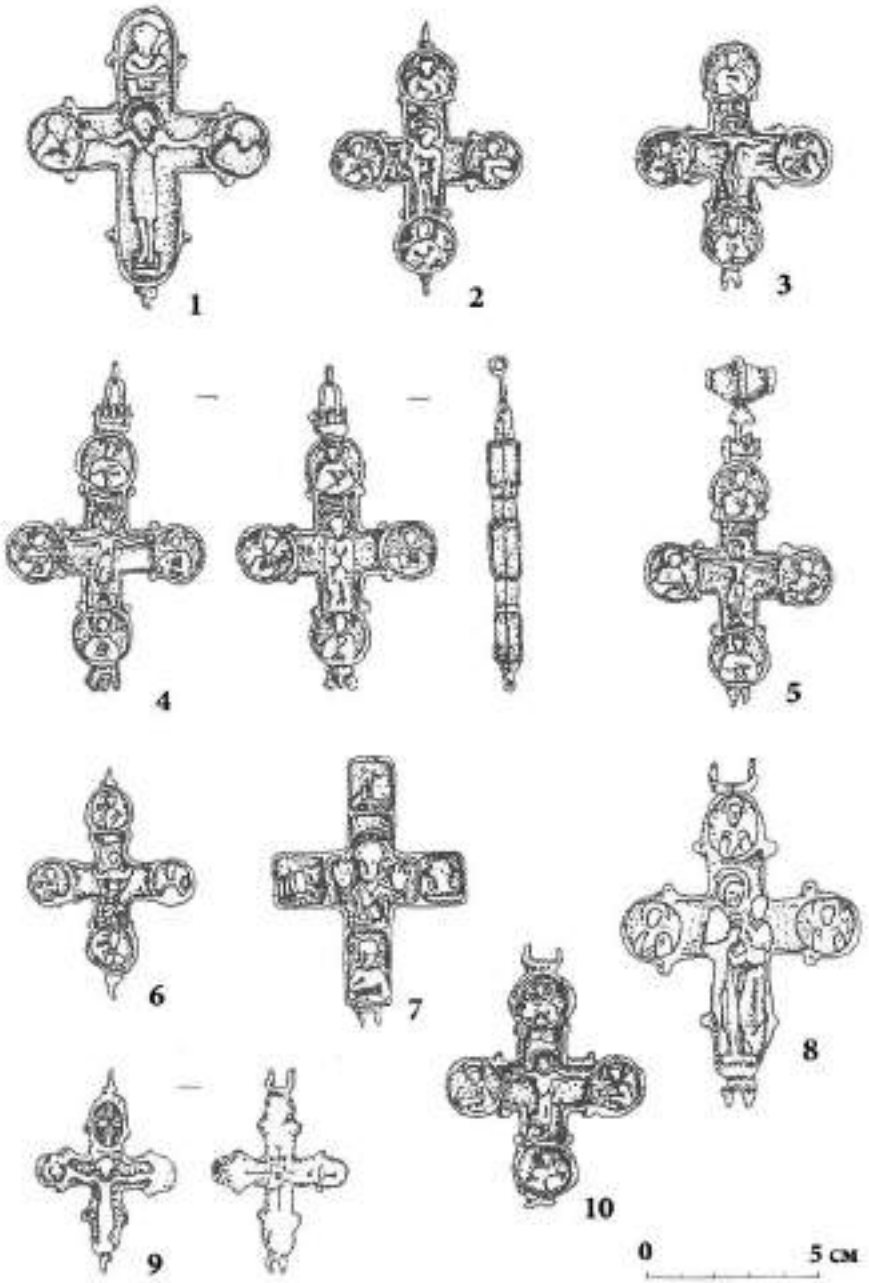

Рис. 4. Енколпіони з Перемишля і Перемишльської землі XI–XIII ст. (за: Gródek-Kciuk). 1 – Дзюрдзів; 2–5, 8–9 – Перемишль; 6–7 – Ясло

його фондах. Йдеться про унікальний для всієї Галицько-Волинської землі бронзовий хрест із написами та датою (інвентарний № ДМ-634). Згідно із записом у старій інвентарній книзі, його знайдено 8 грудня 1911 р. поблизу с. Аксманичі або Яксманичі (перша літера у назві села нечітка). Передав її музею священник Петро Ступницький, і перша згадка про неї з'явилася на сторінках газети «Діло» за 1912 р. Директор музею Іларіон Свєнціцький повідомив, що хрест знайдено під час корчування дерев у лісі в с. Яксманичі поблизу Добромиля[9], а Йосип Пеленський запропонував логічну послідовність прочитання самого напису[10].

Уперше фотографію цього бронзового хреста поміщено в Ілюстрованому довіднику Національного музею у Львові (рис. 7). У ньому дуже лаконічно записано, що це – «*бронзовий двораменний єпископський хрест з року 1181 з Яксманич*»[11]. Дослідник архітектури княжого Галича Й. Пеленський у монографії, описуючи єдину збережену пам'ятку – церкву св. Пантелеймона, детально представив рисунки хрестів, нанесених на її стінах, та як аналогію до окремих із них згадав хрест, знайдений «*під час корчування лісу у с. Яксманичі біля Добромиля*», який віддали до Національного музею у Львові[12]. Ще раз фотографію цього хреста без будь-яких коментарів подав у публікації відомий археолог Я. Пастернак, скориставшись із негативів, які він за дорученням І. Свєнціцького готував для довідника музею[13]. Я. Пастернак також згадує хрест у спеціальній роботі, присвяченій Перемишлю[14]. В одній із пізніших статей І. Свєнціцький ще раз пише про цей хрест, і, мабуть помилково, датує його 1186 р. та пов'язує з Добромилем[15].

У першій половині 90-х років XX ст. кілька статей, присвячених хресту Євфросинії Полоцької та іншим подібним, опублікував російський дослідник Василь Пуцко і як аналогію до них коротко згадав хрест із с. Аксманичі[16].

---

[9] Свєнціцький І. Національний музей в 1911 році. *Діло.* 17.01.1912. С. 2–3.

[10] Пеленський Й. Національний музей. *Діло.* 29.01.1912. С. 3–4.

[11] Ілюстрований провідник по Національнім музеєві у Львові. Жовква, 1913. С. 11. Фото 6.

[12] Peleński J. Halicz w dziejach sztuki średniowiecznej na podstawie badań archeologicznych i źródel archiwalnych. Kraków, 1914. S. 41.

[13] Пастернак Я. Коротка археольогія західно-українських земель. Львів, 1932. Фото XVII.

[14] Пастернак Я. Княжий город Перемишль. *Перемишль західний бастіон України.* Нью-Йорк; Філадельфія, 1961. С. 15.

[15] Свєнціцький І. Питання про світський характер староруського письменства і його мови. *Питання слов'янського мовознавства.* Книга п'ята. Львів, 1958. С. 61.

[16] Пуцко В. Крыж Еўфрасіньні Полацкай і ўзьвіжальныя крыжы XII–XIII ст.ст. *Полацак* № 4 (14). Кліуленд, 1992. С. 12–17; Його ж. Крест преп. Авраамия Ростовского. *История и культура Ростовской земли 1994.* Ростов, 1995. С. 96–104; Його ж. Реликты славянского язычества в христианской Руси. *Balcanoslavica 1986–1988.* Br. 13–15. Prilep, 1996. S. 57–65.

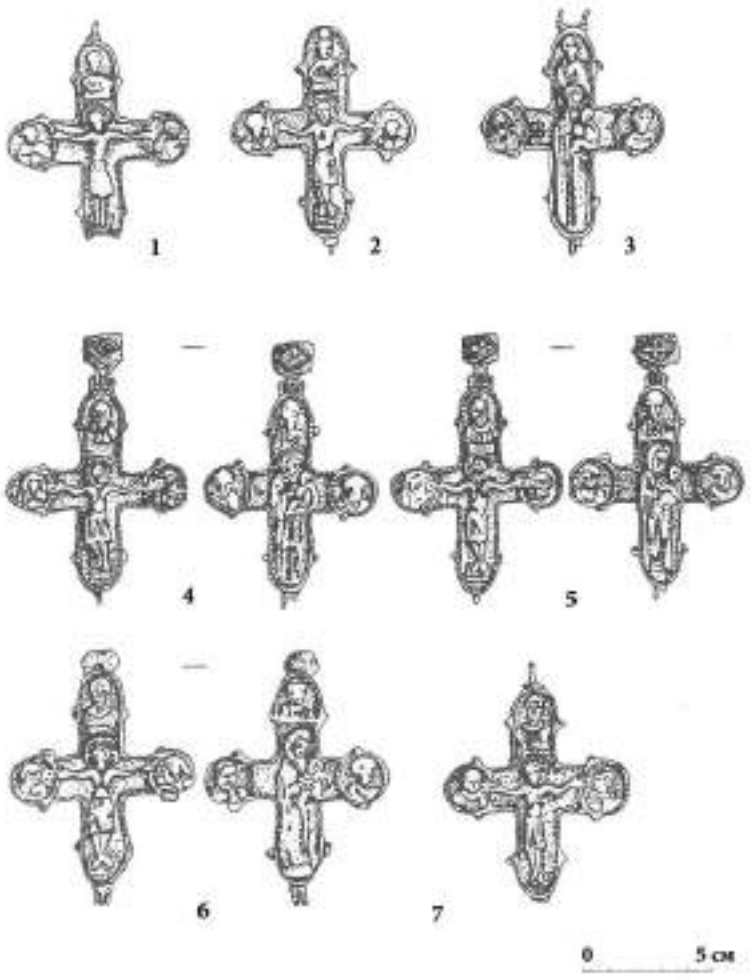

Рис. 5. Рельєфні хрести-енколпіони з Перемишльської землі (за: Gródek-Kciuk).
1 – Ярослав; 2 – Кросно; 3–7 – Перемишль

Однак детального та всебічного дослідження реліквії з околиць Перемишля так і не було зроблено[17].

Отже, цей короткий історіографічний огляд свідчить, що, незважаючи на неодноразові згадки в літературі, хрест з околиць Перемишля так і не став

[17] Короткий розгляд цієї рідкісної знахідки автор представив у публікації, присвяченій ролі Перемишля в утвердженні християнства в XI–XIII ст. Див.: Петегирич В. М. Значення Перемишля в утвердженні християнства на південно-західних рубежах Київської Русі в XI–XIII ст. *Początki sąsiedztwa. Pogranicze etniczne polsko-rusko-słowackie w średniowieczu.* Rzeszów, 1996. S. 125–132.

предметом спеціального вивчення, не увійшов до зведених каталогів епіграфічних пам'яток Старокиївської держави чи Галицько-Волинського князівства та досліджень, присвячених ранньосередньовічній історії і культурі Перемишльської землі[18].

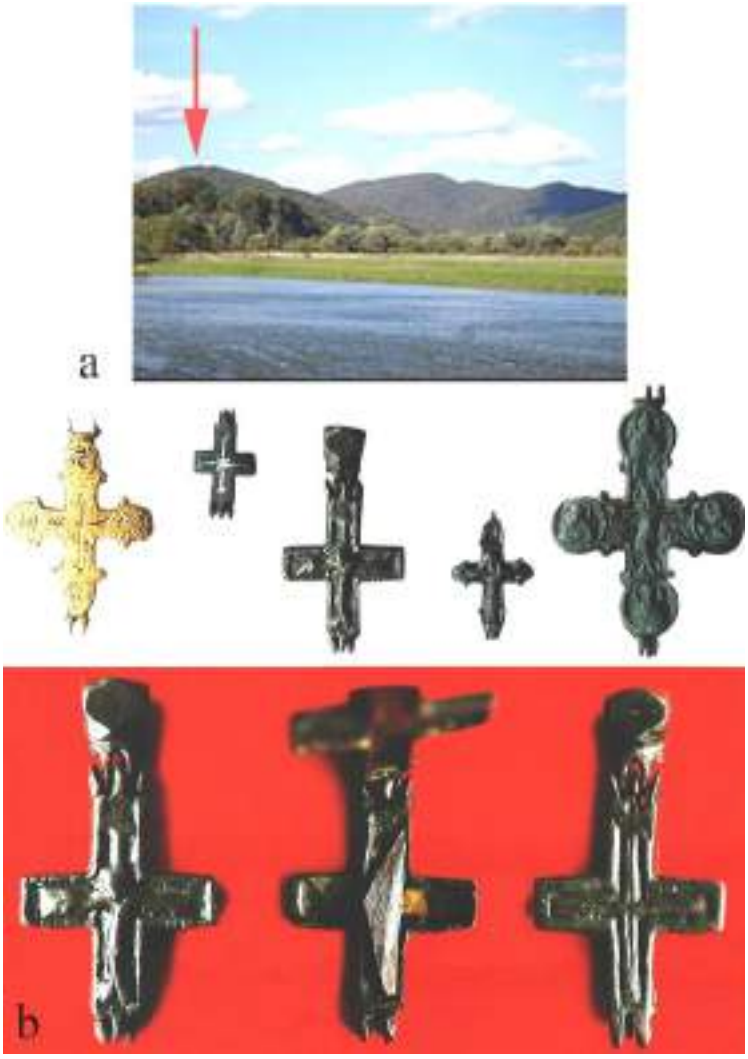

Рис. 6. Вид на городище в Терепчі поблизу Сянока і знахідки (*a, b*) енколпіонів (за: Ginalski)

[18] Пор.: Рыбаков Б. А. Русские датированные надписи XI–XIV веков. Свод археологических источников. Е1-44. Москва, 1964; Żaki A. Archeologia Małopolski wczesnośredniowiecznej. Wrocław, 1974; Kunysz A. Przemyśl w pradziejach i wczesnym średniowieczu. Przemyśl, 1981; Петегирич В. М. Археологічні джерела про писемність жителів південно-західних земель Київської Русі. *Київська Русь. Культура і традиції.* Київ, 1982. С. 39–45.

Необхідно зазначити, що дотепер остаточно не визначено місце знахідки хреста. Питання щодо точної локалізації ускладнюється існуванням поблизу Добромиля двох сіл із подібною назвою – Яксманичі, розташовані за 20 км на північ від цього міста, та Аксманичі – за 13 км на північний захід від Добромиля (обидва населені пункти розташовані тепер на території Перемишльського повіту Підкарпатського воєводства Польщі). Згадка лісу біля с. Клоковичі в інвентарній книзі Національного музею у Львові допомагає прояснити ситуацію. Такий пункт межує із с. Аксманичі (рис. 8). Отже, саме з цим селом треба пов'язувати знахідку.

Цілком закономірно виникає запитання про можливий зв'язок цієї християнської реліквії з поселеннями княжої доби в с. Аксманичі або на околицях цього села. Відомо, що в лісі біля Аксманич розташоване городище, яке відкрили польські археологи в 1968 р. Городище облаштоване на кульмінації пагорба вододілу між р. В'яр і потоком Залісся з висотною позначкою 435 м н. р. м. Цю пам'ятку вперше описали Анджей Жакі та Януш Котлярчик[19]. Городище займає порослий лісом пагорб зі стрімкими схилами. Його майдан оточують два вали: зовнішній завдовжки 680 м і внутрішній – 440 м. До городища ведуть дві дороги з півночі й півдня, в'їзд на городище розташований із північного сходу. Датування пам'ятки не зовсім ясне, оскільки широкі дослідження на ній не проводилися. Спочатку на підставі знайдених кількканадцяти фрагментів кераміки пам'ятку загалом зараховано до періоду раннього середньовіччя. Згодом у публікаціях з'явилася інформація, за якою городище зараховують до пам'яток останніх десятиліть X – початку XI ст. або датують навіть IX ст.[20]. Останнім часом у Каталозі городищ і замчиськ у Карпатах згадують городище в Аксманичах, «*оточене двома*

Рис. 7. Бронзовий хрест із Аксманич

[19] Kotllarczyk J., Żaki A. Nieznane grodzisko wczesnośredniowieczne w Aksmanicach pod Przemyślem. *Acta Archaeologica Carpathica.* 1969. T. XI. S. 51–62.

[20] Cabalska M. Tuligłowy, grodzisko z potrójna linią wałów a problem Grodów Czerwieńskich. *Rocznik Przemyski.* 1988. T. XXIV–XXV. S. 332–333.

лініями валів, на яких первісно знаходився частокіл. На щиті городища розміщується майдан розміром 60×90 м. Городище функціонувало між IX і XI століттям»[21]. Зі сусіднього до Аксманич с. Клоковичі відома ранньосередньовічна кераміка, пов'язана, мабуть, із тутешнім тогочасним поселенням[22].

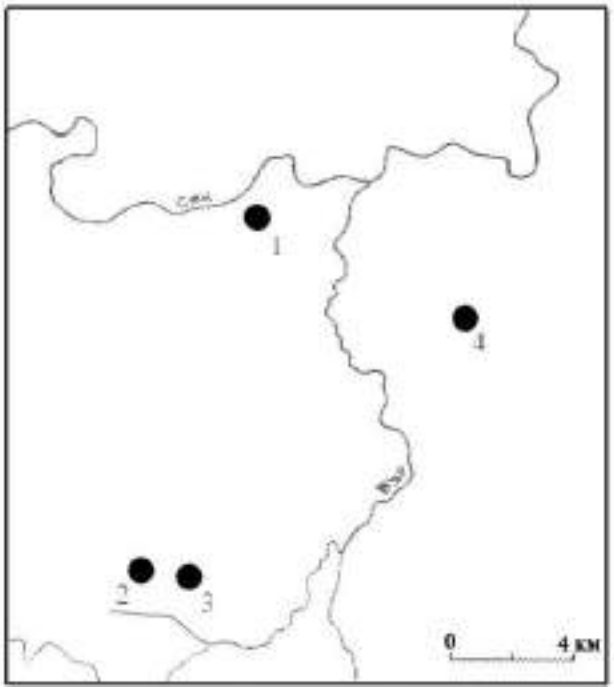

Рис. 8. Схема локалізації місця знахідки хреста 1181 р. 1 – Перемишль; 2 – Аксманичі; 3 – Клоковичі; 4 – Яксманичі

Проте хрест навряд чи можна пов'язати з цими пам'ятками. Такі християнські реліквії типові переважно для великих міст княжої доби. Очевидно, своїм походженням хрест з Аксманич пов'язаний із Перемишлем – важливим політичним, релігійним і культурним центром Галицької землі, розміщеним за 11 км на північний схід від Аксманич.

Двораменний шестиконечний хрест виготовлено з доброякісної бронзи, про що свідчить темнозелена благородна патина. Його розміри: висота – 23,2 см, менше верхнє рамено має довжину 6,1 см, більше нижнє – 10,3 см (рис. 7). У верхньому середхресті нанесено зменшений рисунок шестиконечного двораменного хреста, а на кінцях гравірованим написом уміщена монограма: зліва – ІС, справа – ХС, зверху – НИ, знизу – КА. Це – традиційна формула, яка означає *«Ісус Христос – переможець»*. Її можна побачити на багатьох культових речах у слов'янському світі, зокрема енколпіонах, іконках і хрестах[23] Найближчу аналогію до такого напису

[21] Marszałek J. Katalog grodzisk i zamczysk w Karpatach. Wydawnictwo Stanisław Kryciński, 1993.

[22] Historia badań archeologicznych i zbiorów Muzeum Ziemi Przemyskiej. Przemyśl, 1973. S. 85–86.

[23] Див., наприклад: Пуцко В. Г. Древнерусское художественное литье из старого Галича. *Acta Archaeologica Carpathica.* 1989. T. XXVIII. S. 169; Дончева-Петкова Л. Проблеми при производството на кръстове-енколпиони (материали, технологии, ателиета). *Археология*

бачимо на одному з енколпіонів із городища в Терепчі поблизу Сянока. Тут написи розміщено у круглих медальйонах на кінцях енколпіона: зверху – ІС, знизу – ХС, зліва – NI, справа – К (А слабо помітне)[24]. У княжому Галичі теж віднайдено рідкісний хрест-енколпіон із перегородчастими емалями, на лицевій стулці якого у двох бічних медальйонах нанесена монограма Христа – ІС ХС. Зворотна стулка енколпіона має букви на чотирьох кінцях у круглих медальйонах: зліва – N, справа – І, знизу – К, зверху – А[25]. Можливо, одна з найдавніших монограм такого змісту за останніми дослідженнями була нанесена на т. зв. «*глиняних табличках*» із Подеблоця на території Мазовії у Польщі[26]. Буквені знаки на трьох табличках окремі дослідники інтерпретують як свідчення найдавнішого письма на польських землях. З усіх версій щодо походження цих виробів та змісту нанесених на них написів доволі привабливою виглядає нещодавно висловлена думка Лешека Беднарчука[27]. Дослідник, порівнявши написи на табличках із монограмами на християнських предметах, зазначив, що їх треба пов'язувати з Київською Руссю. Їх автором міг бути християнин, захоплений на Русі Болеславом Хоробрим під час походу 1018 р.

Окрім монограми, на нижньому великому рамені хреста з Аксманич читаємо напис: «*ПОБЄДА НА БЬСЪ*». Нижче на вертикальному доземному стовпі розміщена буквена дата: ζΘΠΧ. Розміри хреста та відсутність на ньому отворів або кільця для підвішування свідчать, що його не носили на грудях – ним благословляли. Саме тому за ним закріпилася назва «єпископський хрест».

На Русі, як і в усьому християнському світі, хрест сприймали як релігійний символ запровадженого тут християнства, у ньому вбачали велику чудотворну силу, йому поклонялися, на ньому присягали, його брали зі собою у подорожі, військові походи і свято берегли. Таке розуміння значення хреста добре відображено в писемних джерелах. Особливо цікавий запис у Київському літописі під 1153 р., коли розгорілася суперечка з приводу чудотворної сили хреста між Володимирком Галицьким і посланцем Ізяслава Київського боярином Петром Бориславовичем. На докори боярина про порушення хрестоцілування Володимирко з насмішкою говорив: «*Осей*

София, 1992. Т. XXXIV. С. 3. Обр. 3; Петкова П. Староболгарска петроглифиа летопис. *Археология.* София, 1992. Т. XXXIV. С. 45–50. Обр. 3; Петегирич В., Оприск В., Закалик Б. Кам'яна іконка із Звенигорода. *МДАПВ.* 2009. Вип. 13. С. 301–306. Петегирич В., Оприск В., Закалик Б. Іконка княжої доби із Звенигорода. *Наша спадщина.* 2019. № 4 (20). С. 8–12.

[24] Ginalski J. Wczesnośredniowieczny zespól sakralny… S. 362. Ryc. 10a.

[25] Лукомський Ю., Петегирич В. Рідкісний енколпіон XII ст. із княжого Галича. *Записки НТШ.* Праці Археологічної комісії. Львів, 1998. Т. CCXXXV. С. 619–622.

[26] Gąssowski J. Najstarsze wczesnośredniowieczne zabytki pisma na ziemiach polskich. *Problemy.* 1987. T. 6. S. 23–24, 33–35.

[27] Bednarczuk L. Tabliczki z Podeblocia w świetle inskrypcji greckich na Rusi. *Studia Wschodniosłowiańskie.* 2014. Vol. 14. S. 143–150.

хрестик малий?». У відповідь на що Петро Бориславович із достоїнством заперечив: «*Княже! Хоча хрест малий, та сила велика його єсть на небі й на землі*»[28].

Рис. 9. Золота монета Юстиніана II із зображенням шестиконечного хреста

Шестиконечна форма хреста не була на Русі найбільш розповсюдженою. Її поширення простежуємо однаково серед візантійських і західноєвропейських реліквій із VII–VIII ст. У Візантії аналогічної форми хрест нанесено вже на монетах Юстиніана II – візантійського імператора 685–695 рр. та 705–711 рр. (рис. 9). Таке зображення знову стає популярним із XII ст. при Комненах[29]. На Русі приблизно з цього часу форма шестиконечного хреста теж набуває поширення. Їх доволі часто наносили на стіни монументальних будівель. Подібні до хреста з Аксманич зображення відомі в церкві Спаса на Берестові, Успенському соборі Києво-Печерської лаври, церкві св. Михайла Видубецького монастиря, на Золотих воротах Києва[30], вони видряпані на кам'яних блоках церкви св. Пантелеймона в Галичі[31]. У Софійському соборі Новгорода навколо шестиконечного хреста розміщений напис: «*ІС ХС ПОБЬДИ*», який належить до групи графіті другої половини XI – першої половини XII ст.[32] (рис. 10 *a,b,c*).

Серед ужиткових культових речей своєю формою до цього хреста найбільш подібні металевий хрест Авраамія Ростовського, художньо досконалішою аналогією якого вважають фрагмент бронзового хреста, знайденого біля церкви Спаса в Галичі[33]. Подібні до знахідки з Аксманич – знаменитий хрест Євфросинії Полоцької й хрест новгородського єпископа Антонія, котрі, на відміну від неї, багато декоровані перегородчастими емалями та чеканними зображеннями[34] (рис. 11; 12). На території Полоцького

[28] Літопис Руський за Іпатським списком. Переклав Л. Махновець. Київ, 1989. С. 257.

[29] Frolov A. Les reliquaries de la Vraie Croix. Paris, 1965.

[30] Высоцкий С. А. Киевские граффити XI–XVII. Киев, 1985. С. 15, 51, 61, 73, 81. Табл. II, 4; XXIV, 3; XXV, 1, 2; XXXII, 2; XXXVI, 1, 2; XXXIX, 3; XLIV, 1, 2.

[31] Peleński J. Halicz w dziejach sztuki… Fig. 35.

[32] Медынцева А. А. Древнерусские надписи Новгородского Софийского собора XI–XIV века. Москва, 1978. С. 89.

[33] Пуцко В. Крыж Еўфрасіньні Полацкай... С. 15; Його ж. Крест преп. Авраамия… С. 101–102.

[34] Рыбаков Б. А. Русские датированные надписи… С. 37. Табл. XXXII; Алексеев Л. И. Лазарь Богша–мастер-ювелир XII в. *Советская археология.* 1957. 3. С. 236–240; Його ж. Крест

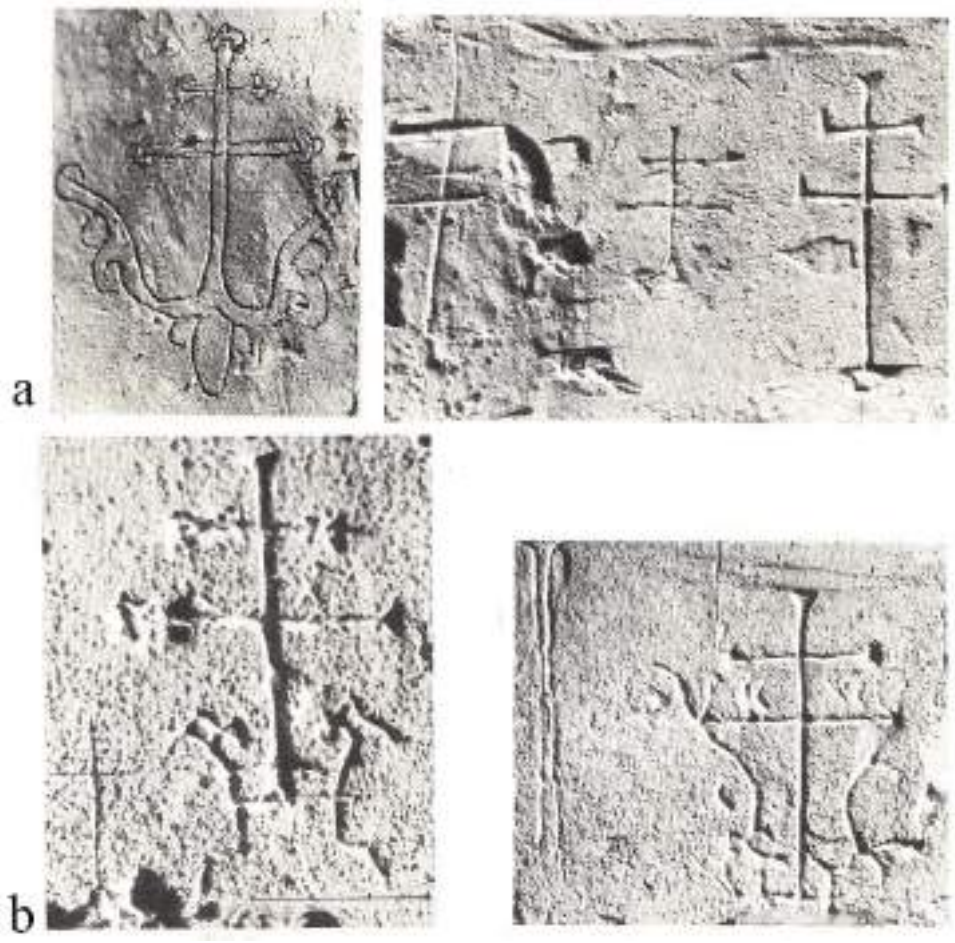

Рис. 10. Шестиконечні хрести на стінах архітектурних пам'яток: *a* – церква Михайла Видубецького монастиря; *b* – церква Спаса на Берестові

князівства відома також ціла група каменів-валунів із висіченими на них зображеннями шестиконечних хрестів із написами благочестивого змісту й іменами Бориса, Рогволода, Сулиборя[35] (рис. 13). Трапляється зображення

Евфросинии Полоцкой 1161 г. в средневековье и в позднейшие времена (к 830-летию знаменитой реликвии). *Российская археология.* 1993. Т. 12. С. 70–78.

[35] Детальніше див.: Таранович В. П. К вопросу о древних лапидарных памятниках с историческими надписями на территории Белорусской ССР. *Советская археология.* 1946. Т. 8. С. 249–260; Ермаловіч М. Старажітная Беларусь. Полацкі і новагародскі перыяды. Мінск, 1990. С. 159–162; Рыбаков Б. А. Русские датированные надписи… С. 26–27. Табл. XIV; Рыбаков Б. А. Язычество древней Руси. Москва, 1987. С. 674; Пуцко В. Реликты славянского язычества… С. 59–61.

такого хреста на дрібних християнських реліквіях, зокрема кам'яній іконці зі Звенигорода[36] та вислій печатці з Дорогобужа[37], шестиконечні хрестики на яких належать до т. зв. розквітлих. Відомі вони на металевих іконках із Києва[38], Новогрудка[39], з території Західного Поділля[40] та й уже згадуваного Звенигорода[41].

Цікава й дещо загадкова дата, нанесена на хрест. Вона починається буквою ζ (зело), що має числове значення 6000. За нею розміщена буква Θ (фіта) з числовим відповідником 9, далі розташована буква П (покой), що відповідає числу 80 і останньою нанесена буква Х (ксі) із значенням 600. Така послідовність (6000, 9, 80, 600) буквено-цифрового запису незвична, однак не має нас дивувати. На пам'ятках епіграфіки Давньої Русі трапляються подібні випадки. Зокрема, на відомому Тмутораканському камені напис зроблено так, що остання цифра вписана в передостанню[42]. Бувають у датах зайві букви (як на хресті Євфросинії Полоцької), інколи автори помилялися під час написання букв або писали їх у різні боки, як це зроблено з літерою П у нашій пам'ятці.

Єдиний варіант, за яким можна розташувати букви так, щоби вийшла якась логічна дата, можливий тільки в послідовності: ζ Х П Θ. Такий запис відповідає 6689 р. від створення світу. При переведенні цієї дати на сучасне літочислення (6689–5508) одержимо 1181 р. (рис. 14).

Для палеографічного аналізу напису на хресті даних недостатньо. Та все ж порівняння букв на ньому з написами на добре датованих пам'ятках другої половини XII ст., як-от хрест Євфросинії Полоцької (1161), Нерльський хрест (1164), Рогволдів камінь (1171), плита із Суздальського собору Різдва (1194)[43] не суперечить тому, щоб датувати хрест з Аксманич цим часом. Важливо, що на цій реліквії бачимо однаковий стиль, вдале розміщення та повну симетрію монограм, напису й буквеної дати. Це вказує на добре розрахований задум виконавця написів та одночасність їх нанесення на цьому виробі. Одного автора характеризує і така деталь, як

[36] Петегирич В., Оприск В., Закалик Б. Кам'яна іконка із Звенигорода… Рис. 1.

[37] Прищепа Б. А., Нікольченко Ю. М. Літописний Дорогобуж в період Київської Русі. Рівне, 1996. С. 227. Рис. 93, 2.

[38] Архипова Є. І. Пам'ятки декоративно-ужиткового мистецтва стародавнього Києва (за матеріалами розкопок 2001–2002 рр. *Археологія* 2006. № 1. С. 67. Рис. 2, 2.

[39] Гуревич Ф. Д. Древний Новогрудок: посад – окольный город. Ленинград, 1981. С. 114. Рис. 91, 4.

[40] Ягодинська М. Нові культові речі з давньоруських пам'яток Західного Поділля. *Старожитності Верхнього Придністров'я.* Київ, 2008. С. 175–185.

[41] Терський В., Терський С. З історії дослідження літописного Звенигорода. *Записки НТШ.* 1998. Т. CCXXXV. С. 367. Мал. 9, 1.

[42] Медынцева А. А. Тмутараканский камень. Москва: Наука, 1979. С. 42.

[43] Рыбаков Б. А. Русские датированные надписи… С. 32–34.

однакове дуже дрібне зображення букви О у слові «ПОБЄДА» та кола в букві Θ (фіта), яку поміщено у даті на хресті.

Однозначно встановити, які події спричинили появу цього хреста з антиязичницьким написом важко. Напис на ньому співзвучний із повідомленнями різних джерел про боротьбу Церкви з пережитками язичницької віри та використання у цій справі хреста як найважливішого християнського символу. У похвалі цьому символу на Нерльському хресті зазначено, що саме він «*демонам прогонитель*». Писемні джерела XI–XIII ст. теж рясніють згадками про боротьбу офіційної Церкви з язичниками. Зокрема, вже під 1068 р. літописець занотував, що «*нічого біси не бояться, крім хреста*» або ж що «*хрестом бо переможені бувають сили бісівські; хрестом бо господь пособляє князям у битвах; хрестом захищені, віруючі люди побіждають супостатів-противників; хрестом бо скоро ізбавляємось ми од напасті, призиваючи його з вірою*»[44]. Відступників від християнських віровчень джерела характеризують як «*одержимих бісом*», «*дітей бісових*», «*бісівські сили*», а їхні дії як «*богомерзькі діла*», «*бісівські ігрища, плясанья, гуденья*». Відголоском боротьби християнської Церкви з поганством була поява в мистецтві княжої доби виробів дрібної пластики з антиязичницькими сюжетами, зокрема іконок та енколпіонів із мучеником Микитою, який лупцює біса[45].

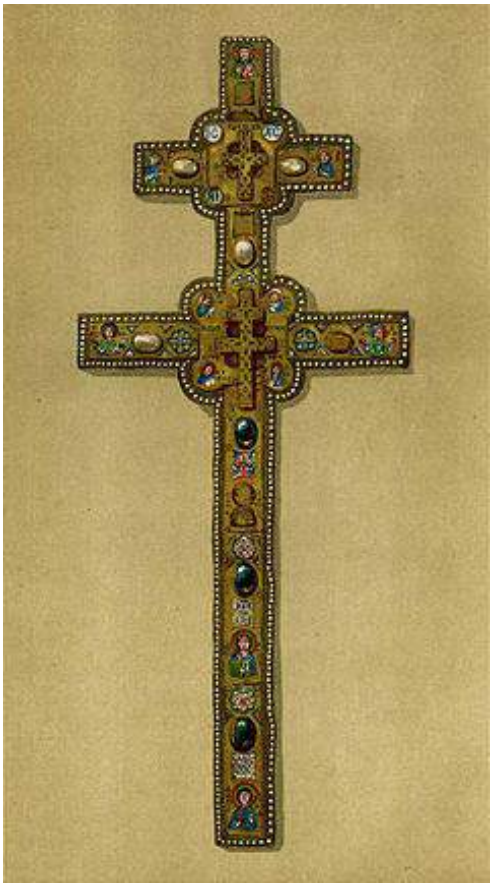

Рис. 11. Хрест Євфросинії Полоцької 1161 р.

[44] Літопис Руський… С. 106.

[45] Ханенко Б. И. и В. И. Древности русские. Кресты и образки. Вып. I. Киев, 1889. Табл. VI. № 77; Їх же. Древности русские. Кресты и образки. Киев, 1900. Вып. II. № 278; Перетц В. Н. О некоторых основаниях для датировки древнерусского медного литья. *Известия Государственной академии истории материальной культуры.* 1933. Т. 73. С. 41. Рис. 3; Николаева Т. В. Рязанская икона с изображением Пантократора и Никиты с бесом. *Древняя Русь и славяне.* Москва, 1978. С. 386.

Друга половина XII ст. на Русі теж позначилася особливо активним наверненням до язичництва. Окремі дослідники навіть схильні говорити про своєрідний «ренесанс» старої віри. Мабуть, не обминули ці явища й Перемишльську землю. Пережитки язичництва ще довго після запровадження християнства зберігалися у культурі, побуті та поховальному обряді місцевого населення, засвідчуючи своєрідний християнсько-язичницький синкретизм.

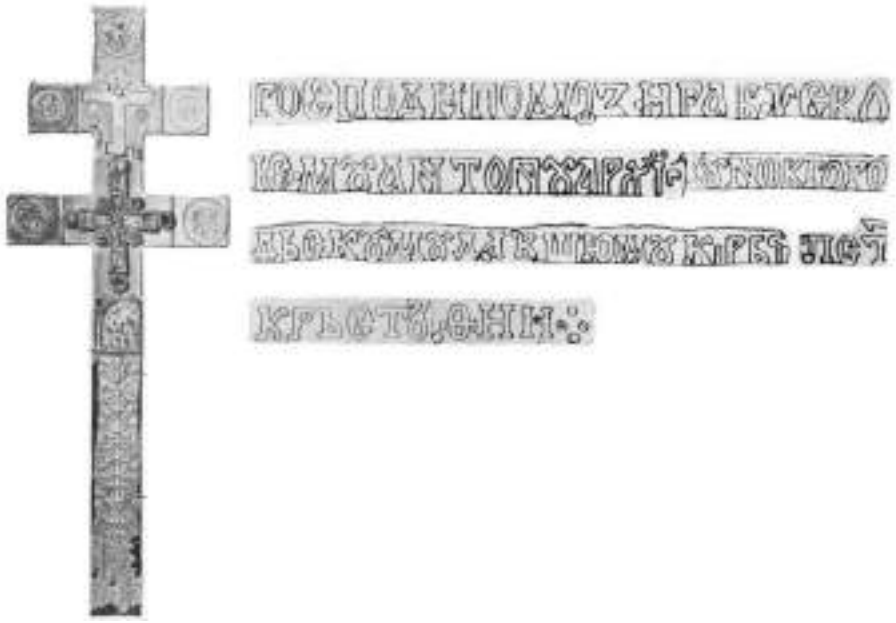

Рис. 12. Хрест новгородського і перемишльського єпископа Антонія

Про це, зокрема, свідчать результати дослідження великого могильника в с. Валява поблизу Перемишля. Цю пам'ятку дослідив відомий український археолог Я. Пастернак буквально напередодні вибуху Другої світової війни. Незважаючи на тривожні передвоєнні дні, вчений таки зумів упродовж серпня 1939 р. провести розкопки[46]. Короткі згадки про результати досліджень він опублікував в окремій статті, присвяченій Перемишлю княжої доби й у фундаментальній монографії з археології України[47]. На

[46] Детально про результати дослідження Валявського могильника див.: Petehyrych W., Terskyj S. Materiały wczesnośredniowiecznego cmentarzyska we wsi Walawa pod Przemyślem. *Rocznik Przemyski.* 1997. T. 33. Z. 3. S. 107–118; Петегирич В. М. Валявський могильник. *Галич і Галицька земля. Збірник наукових праць.* Київ–Галич, 1998. С. 114–119.

[47] Пастернак Я. Княжий город Перемишль. *Перемишль – західний бастіон України.* Нью-Йорк–Філадельфія, 1961. С. 16–18; Його ж. Археологія України. Торонто, 1961. С. 555, 557. У цих публікаціях відсутні докладні описи виявлених у похованнях знахідок та їх рисунки.

площі 75×50 м Я. Пастернак відкрив 88 інгумаційних ґрунтових поховань, що були розміщені рядами та орієнтовані за християнським обрядом головами на захід. Із них 64 належали чоловікам, 24 – жінкам.

Цікавою особливістю Валявського могильника стала наявність у поховальному інвентарі великої кількості речей – прикрас та інших виробів, рисунки яких відсутні у публікаціях Я. Пастернака. Після закінчення досліджень ці знахідки надійшли до музею Наукового товариства ім. Шевченка (НТШ), а вже 1940 р. у зв'язку з безпідставною реорганізацією львівських музеїв колекція з Валяви, що налічувала понад 200 виробів, потрапила до Львівського історичного музею (ЛІМ). У 1944 р. знахідки з Валяви разом з іншими цінними археологічними збірками відправили в Німеччину, дорогою вони опинилися у Кракові. Після війни їх повернули до України в Київський історичний музей (тепер – Національний музей історії України) і тільки в 1991 р. рештки колекції (50 предметів) передали у фонди Львівського історичного музею (рис. 15 *a, b*).

При всіх цих перетурбаціях із 31 захоронення, у яких під час розкопок виявився поховальний інвентар, речі з 15 втрачено повністю, ще з 9 – частково й тільки з 7 повністю збереглися знахідки. Серед прикрас представлені бронзові та срібні скроневі кільця різних типів, персні, браслет, скляні вставки до прикрас і скляний браслет; бойову сокиру й залізне окуття дерев'яної лопати знайдено біля двох чоловічих поховань. На підставі матеріалів із Валявського могильника Я. Пастернак датував його X–XI ст.[48]. Детальний аналіз збережених речей, який я провів, дає змогу уточнити його хронологію та зарахувати могильник до пам'яток XI–XII ст.[49].

Рис. 13. Рогволдів камінь 1171 р.

Ще один цікавий могильник частково досліджено в 1979 р. і 1980 р. поблизу с. Сульце (колись – Сільце)[50], розташованого неподалік Аксманич.

[48] Пастернак Я. Княжий город Перемишль. С. 18.

[49] Petehyrych W., Terskyj S. Materiały wczesnośredniowiecznego cmentarzyska… S. 107–118; Петегирич В. М. Валявський могильник… С. 117–118.

[50] Szybowicz A. Wstępne badania wykopaliskowe w Sólcy, woj. Przemyskie. *Badania archeologiczne prowadzone przez Muzeum Żup Krakowskich w Weliczce w 1979 r.* Weliczka, 1980. S. 31–41; Idem.

Тут серед поля зберігся великий насип діаметром майже 50 м і висотою 6 м (рис. 16 *a*). У його центральній частині розташоване кратероподібне заглиблення діаметром у верхній частині майже 25 м. Дно цього заглиблення діаметром 8 м залягає на глибині 3,5 м від вершини кургану. Розкопки в кількох місцях цього заглиблення виявили 10 інгумаційних поховань, орієнтованих головами на захід із невеликими відхиленнями (рис. 16 *b, c*). В одному чоловічому похованні нема черепа, на іншому жіночому віком 20–25 років запримічено отвір у черепі діаметром 0,8 см від удару гострим зна ряддям, що спричинило смерть. Вдалося в одному випадку простежити захоронення у дерев'яній домовині. Кілька жіночих поховань супроводжувалися доволі великою кількістю прикрас, серед яких срібні скроневі кільця, скручені в півтора оберта, завушниці з трьома намистинами, оздобленими зерню і філігранню, намисто з 32-ма намистинами, виготовленими зі скла, бурштину, агату, кості та глини (рис. 17 *a, b*). Автори розкопок датують могильник другою половиною XII ст., наголошують, що такі знахідки типові для Русі та припускають, що земляний насип, у якому виявлено поховання, – це курган[51]. Імовірно, захоронення у цьому кургані належать до т. зв. впускних, оскільки під час розкопок у засипці поховань траплялася доісторична кераміка, а вони самі розміщувалися не на рівні його підошви або у підкурганних поховальних ямах, а фактично в курганному насипі. Для остаточного вирішення цього питання необхідні додаткові дослідження пам'ятки.

Рис. 14. Написи і дата на хресті з Аксманич

Badania sondażowo-rozpoznawcze w Sólcy na st. 1, woj. Przemyskie. *Badania archeologiczne prowadzone przez Muzeum Żup Krakowskich w Weliczce w 1980 r.* Weliczka, 1981. S. 31–41.

[51] Szybowicz A. Wstępne badania wykopaliskowe… S. 31–41; Idem. Badania sondażowo-rozpoznawcze… S. 31–41; Szybowicz B. Analiza antropologiczna szkieletu NR 1 i 4 z Sólcy stan. 1, woj. Przemyskie. *Badania archeologiczne prowadzone przez Muzeum Żup Krakowskich w Weliczce w 1979 r.* Weliczka, 1980. S. 42–47.

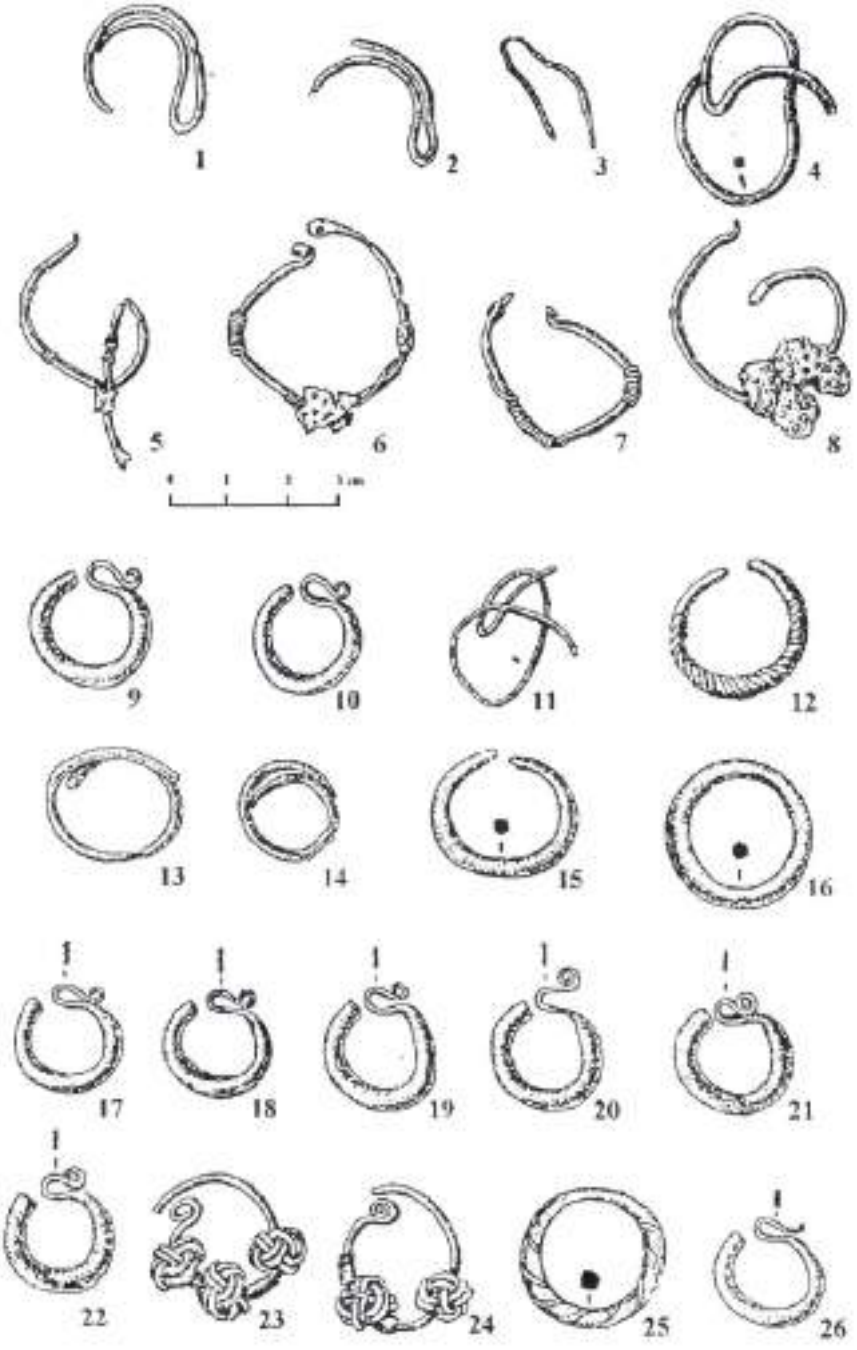

Рис. 15а. Прикраси з могильника у Валяві поблизу Перемишля

Якщо порівнювати два описані могильники з могильниками в самому Перемишлі, то бачимо певні відмінності. Поховання у Валяві й Сульце здійснені за християнськими канонами (інгумації, орієнтація похованих головою на захід, більшість захоронень безінвентарна). Разом із тим у цих могильниках значний відсоток становлять жіночі, а у Валяві навіть два чоловічі поховання зі значною кількістю поховального інвентарю, що є ознакою дохристиянського поховального обряду. Факт облаштування могильника в Сульце у кургані теж засвідчує своєрідне звернення до реліктів слов'янського язичництва. Натомість християнські ґрунтові поховання у Перемишлі, виявлені в різних частинах міста, демонструють значно скромніший поховальний набір речей (поодинокі персні, скроневі кільця, браслети, завушниці, окремі металеві частини одягу, наконечники стріл, ножі тощо)[52]. Очевидно, тут вплив нової християнської релігії на поховальний обряд був впливовішим, аніж у місцевостях навіть віддалених на десяток кілометрів від важливого релігійного центру, яким був Перемишль. Незначну кількість поховальних дарів зафіксовано також на могильнику біля церкви св. Івана, побудованої Володарем Ростиславичем на Замковій Горі в Перемишлі. Тут виявлено 70 тілопокладних поховань, орієнтованих головами на захід, із руками, витягнутими вздовж тіла або схрещеними на грудях[53]. Померлих часто поміщали в дерев'яні домовини. У похованнях знайдено переважно предмети, пов'язані з одягом, рідше – пряжки або ножі. Тільки в одному випадку біля покійника виявлено ручку ножа з рогу, оздоблену срібним окуттям[54]. Напевно, вона символізувала ознаку представника тогочасної еліти. У цьому контексті варто згадати результати досліджень сакрального комплексу на пам'ятці «Городище» в Терепчі поблизу Сянока, яка, напевно, була місцем розташування найдавнішого Сянока[55]. Тут відкрито рештки двох святинь: дерев'яну зрубну церкву XII ст., на місці якої побудовано в середині XIII ст. меншу, але теж дерев'яну каплицю. Довкола обох сакральних об'єктів розміщувався великий інгумаційний могильник, на якому досліджено 105 поховань, влаштованих у ямах, обставлених каменями й інколи прикритих кам'яними плитами (рис. 18).

[52] Koperski A. Sprawozdanie z badań archeologicznych na stanowisku w Przemyślu przy ul. Pstrowskiego w latach 1986–1987. *Rocznik Przemyski* 1993–1994. Przemyśl, 1994. T. 29–30. Z. 1. S. 45–53; Idem. Przemiany w obrządku pogrzebowym na przykładzie wczesno – i późnośredniowiecznych cmentarzysk odkrytych w Przemyślu. *«In silvis, campis... et urbe» Średniowieczny obrządek pogrzebowy na pograniczu polsko–ruskim.* Rzeszów; Sanok, 2011. S. 175–184.

[53] Zoll-Adamikowa H. Wczesnośredniowieczne cmentarzyska szkieletowe Małopolski. Cz. I, Źródla. Wrocław; Warszawa; Kraków, 1966. S. 84–86.

[54] Kunysz A. Przemyśl w pradziejach... S. 114–115.

[55] Ginalski J. Gdzie leżal najstarszy Sanok? *Od Bachorza do Światowida ze Zbrucza. Tworzenie się słowiańskiej Europy w ujęciu źrodłoznawczym. Księga jubileuszowa Profesora Michała Parczewskiego.* B. Chudzińska, M. Wojenka, M. Wołoszyn (red.). Krakow; Rzeszow, 2016. S. 555–567.

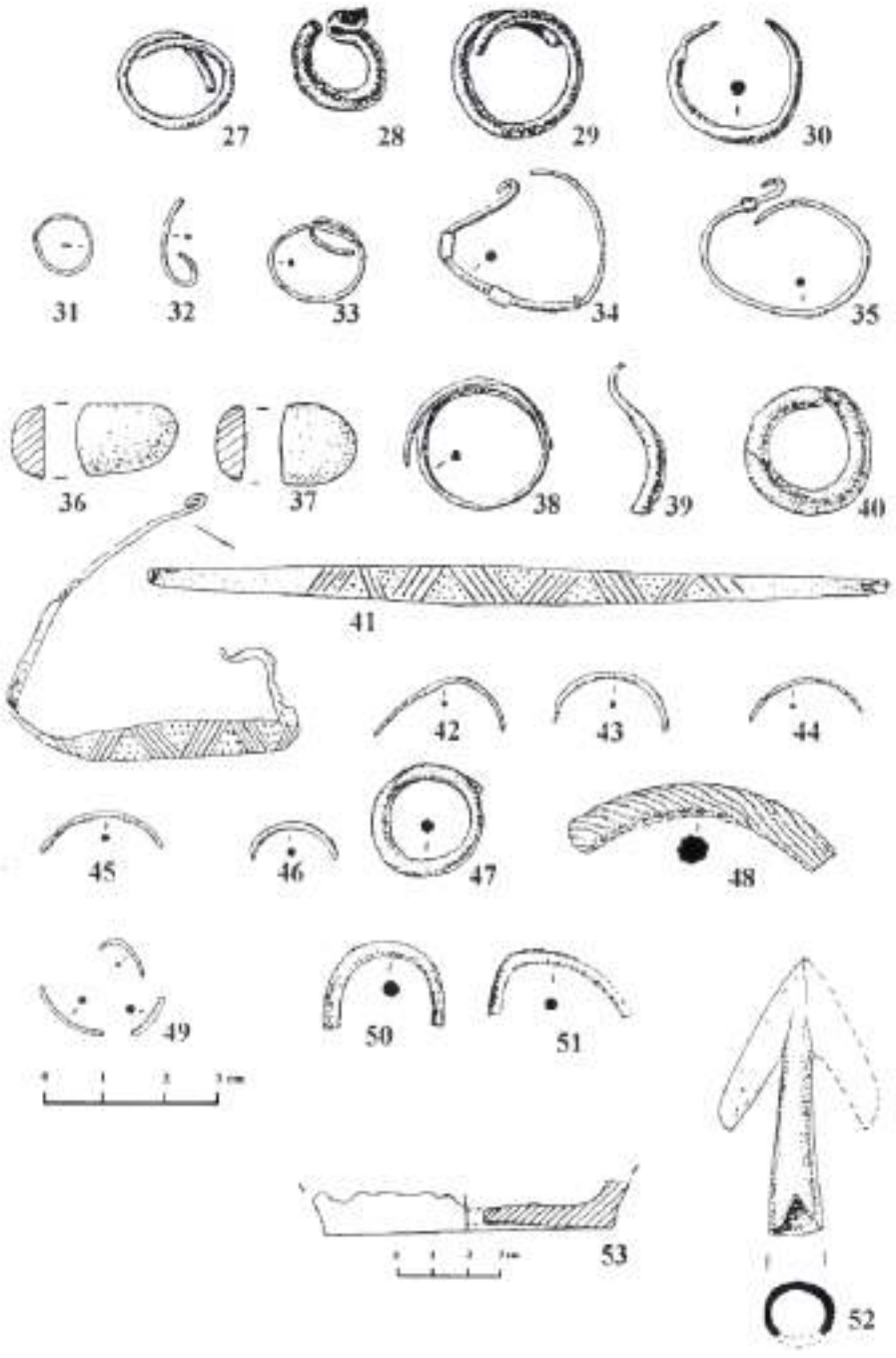

Рис. 15b. Поховальний інвентар з могильника у Валяві поблизу Перемишля

Переважно поховання були безінвентарними. Лише кілька поховань, зокрема жіночих, супроводжувалися багатшим інвентарем. Особливе місце на могильнику займало жіноче й чоловіче поховання з набором прикрас, які були накриті кам'яними плитами та розміщені перед входом до церкви, визначаючи, напевно, їхній високий соціальний ранг[56]. Треба думати, що наявність в окремих християнських похованнях Перемишля та його околиць дорожчих поховальних дарів не завжди можна інтерпретувати впливом старих язичницьких вірувань. Вони могли відображати соціальний статус похованої особи. Водночас це не заперечує тривалого побутування язичницьких реліквій, інколи навіть поєднаних в одному артефакті.

Унікальною знахідкою з Перемишля, яка показує існування християнсько-язичницького синкретизму, може слугувати візантійська гемма, виготовлена з дорогоцінного каменю – геліотропу[57] (рис. 19). Її знайдено ще 1897 р. при вул. Владичій[58]. На одній стороні гемми розміщене випукле зображення медузи з головами вужів, на другій – постать Богоматері-Оранти. Зображення оточують грецькомовні написи. На аверсі нанесено слова: «*Матінко чорна, почорніла, як вуж заспокойся, як море стихни, як ягня полагіднішай і як кошеня [спочинь]*». На реверсі – християнський заклик: «*Господи, допоможи тому, хто мене носить*». Перемишльська гемма, яку останнім часом датують XI ст.[59], засвідчує реальне поєднання на окремих предметах навіть візантійського походження елементів давніх звичаїв із новою християнською реальністю. Подібну ситуацію спостерігаємо на іконках-змійовиках, які мають на лицевому боці християнське зображення Христа, Богоматері, архангела Михаїла або різних святих, а на зворотному – людську голову або фігуру, оточену зміями[60].

Важливим доказом тривалого побутування язичницьких традицій може слугувати також грамота галицько-волинського князя Льва Даниловича, де ще й на початку XIV ст. згаданий язичницький дуб Перуна: «*А от тои горы до Пэрунова Дуба… а от Перунова дуба до Бѣлыхъ*

---

[56] Ginalski J. Wczesnośredniowieczny zespół sakralny na grodzisku «Horodyszcze» w Trepczy koło Sanoka. *Dzieje Podkarpacia.* Krosno, 2001. T. V. S. 353–357.

[57] Kunysz A. Przemyśl w pradziejach... S. 133.

[58] Rocznik Przemyski 1911. I. S. 108; Kunysz A. Przemyśl wczesnodziejowy. *Rocznik województwa Rzeszowskiego.* 1961. R. II. Z. 4. S. 29.

[59] Buko A. Chrześcijanie i poganie. O problemach interpretacji odkryć archeologicznych związanych z początkami chrześcijaństwa na ziemiach polskich. *Slavia Antiqua.* 2016.T. LVII. S. 47. Ryc. 18.

[60] Круглі іконки-змійовики появилися на Русі з Візантії в XI ст. і найбільше поширилися у XII–XIV ст. Дослідники справедливо відзначають, що такі вироби – яскравий приклад тривалих культурних трансформацій, які проходили спочатку у Візантії, а згодом продовжилися на Русі у процесі переосмислення візантійських народних релігійних і магічних уявлень (Детальніше див.: Коваль В. Ю. Иконки-змеевики. О происхождении змеевидных композиций. *Славяне и иные языци… К юбилею Натальи Германовны Недошивиной.* Москва, 2014. С. 196–207.

бєрєговъ»[61]. У цій грамоті, датованій 3 жовтня 1302 р., князь жалує Перемишльському єпископству с. Рушевичі. Грамоту деякі дослідники вважають фальсифікатом[62]. Навіть якщо це так, то сумніви щодо її достовірності стосуються права єпископства на володіння землями, а не топографічних орієнтирів, котрі в таких випадках навпаки подаються з особливою точністю. Отже, бачимо, що серед місцевої людності навіть після трьох століть від часу прийняття християнства все ще жевріли згадки про старі язичницькі часи й божества цієї епохи та зберігалося ставлення до дуба як священного дерева.

Точна дата з антиязичницьким висловом на хресті з Аксманич наштовхують на думку, що їх нанесено у зв'язку з якоюсь особливою подією в історії Перемишля. Цікаво, що 1181 р. збігається з 200-річчям від першої літописної згадки про це місто, яку подає «Повість минулих літ» під 981 р. у добре відомому повідомленні про похід київського князя Володимира на Перемишльську і Червенську землі та приєднання їх до Старокиївської держави: «*Пішов Володимир до ляхів і зайняв городи їх – Перемишль, Червен та інші городи, які є й до сьогодні під Руссю*»[63].

Можна гіпотетично припустити, що збережена через покоління пам'ять про цю подію знайшла відображення на хресті з Аксманич як свідчення перемоги Володимира над хорватським племінним об'єднанням, яка з погляду сучасників асоціювалася з перемогою над язичниками, єретиками, і тому на цій християнській реліквії появилася монограма, що утверджувала всеперемагальну силу Христа й антиязичницький напис. Така інтерпретація може слугувати важливим аргументом проти спроб окремих

[61] Грамоти XIV ст. / упоряд., вступна стаття, коментарі і словники-покажчики М. М. Пещак. Київ: Наукова думка, 1974. С. 18. Відомо, що Перун був головним божеством язичницької Русі, якому приносили жертви в священних гаях біля особливо шанованих старих дубів. Про поклоніння цьому дереву на острові Хортиця згадує Костянтин Багрянородний у творі «Про управління імперією»: «*На цьому острові вони здійснюють свої жертвоприношення, так як там стоїть величезний дуб: приносять в жертву живих півнів, закріплюють вони і стріли навколо [дуба], а інші [приносять] шматочки хліба, м'ясо і що має кожний, як велить їх звичай*» (Константин Багрянородный. Об управлении империей (пер. под. ред. Г. Г. Литаврина, А. П. Новосельцева). Москва: Наука, 1991. Глава 9: 50). Маємо також не тільки численні писемні згадки, але й матеріальні докази існування культу Перуна. У 1909 і 1975 рр. неподалік злиття Десни і Дніпра з дна ріки видобули два великі дубові стовбури з вставленими щелепами диких кабанів, які у східних слов'ян вважалися амулетами-оберегами, що охороняли людину (Детальніше див.: Ивакин Г. Ю. Священный дуб языческих славян. *Советская этнография.* 1979. № 2. С. 106–115; Боровский Я. Е. Мифологический мир древних киевлян. Киев: Наукова думка, 1982. С. 52–62.

[62] Каштанов С. М. Интитуляция русских княжеских актов X–XIV вв. *Вспомагательные исторические дисциплины.* 1976. Вып. 8. С. 73.

[63] Літопис Руський… С. 49.

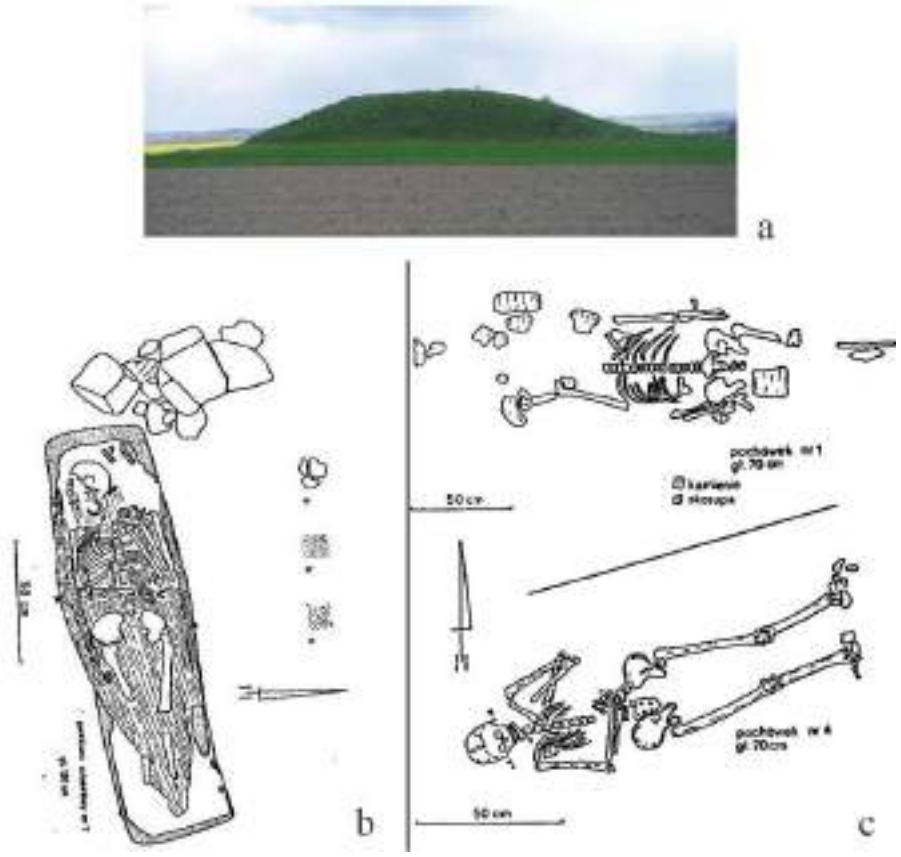

Рис. 16. Курган поблизу с. Сульце (*a*) і впускні поховання з його насипу (*b, c*). Умовні позначення: a – камені; b – контур поховальної ями; c – збережені рештки дерев'яної домовини (за: Szybowicz)

вчених поставити під сумнів дату названого походу Володимира і вважати, що він відбувся 979 р., а не 981 р., як це відстоює більшість дослідників[64].

Можлива й інша версія. Імовірно, виготовлення цього хреста приурочене приходу одного з невідомих нам за писемними джерелами церковних єрархів, а може й єпископів на Перемишльську кафедру. Сама форма хреста з Аксманич (шестиконечний) свідчить, що він міг бути атрибутом єпископа. Така форма повністю відповідає цьому рівню церковної єрархії, а кириличний напис на хресті визначає його належність до східної Церкви. Разом із тим використання грецького напису «NIKA» і паралельно з

[64] Порівняй: Wasilewski T. Przemyśl w X–XI wieku w świetle latopisów ruskich. *Rocznik Przemyski.* Przemyśl, 1988. T. XXIV–XXV. R. 1986. S. 314.

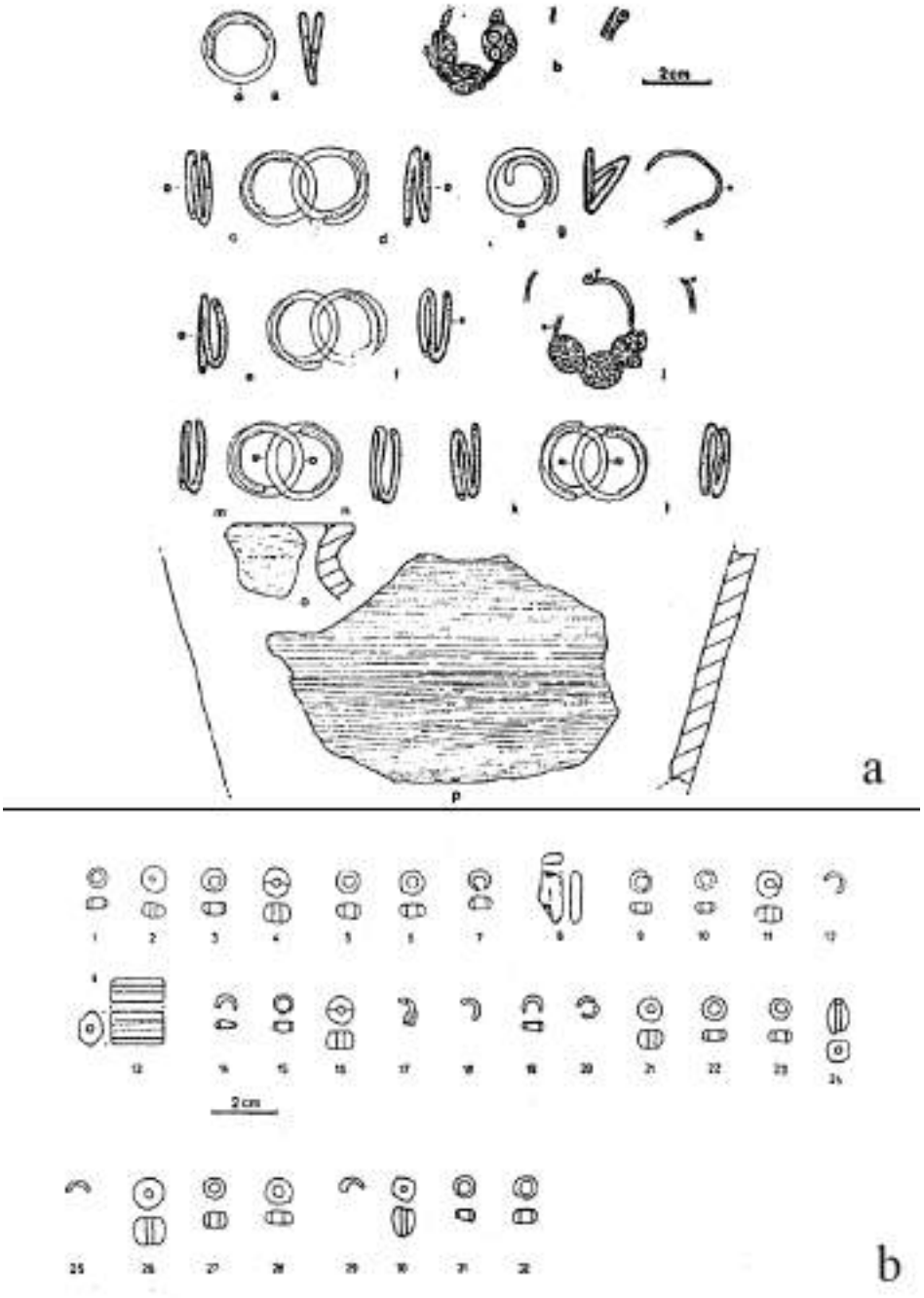

Рис. 17. Інвентар з поховань (*a, b*) в кургані поблизу с. Сульце

Рис. 18. Городище в Терепчі поблизу Сянока. Поховання перед входом до церкви (за: Ginalski)

ним «ПОБЄДА» підтверджує вплив грецької (візантійської) літургії на Церкву та християнську атрибутику Києво-Руської держави.

Перемишльські єпископи відомі з писемних джерел тільки у XIII ст. Першу звістку про них маємо з 1220 р., коли Київський митрополит дав Перемишльську кафедру Антонію[65]. Враховуючи це повідомлення, окремі дослідники вважали, що саме цього року виникло єпископство в Перемишлі[66]. Польський історик Анжей Поппе схильний вважати, що воно

[65] Новгородская первая летопись. Москва, 1950. С. 52, 60, 64. Тут ми не торкаємося тривалих дискусій щодо долітописного періоду християнства у Перемишльській землі в якій простежується спочатку певні впливи кирило-методіївського християнства ще до її входження 981 р. до Київської Русі, після чого тут набувають сили організаційні структури Київської церкви (Про це детально див.: Скочиляс І. Джерела християнства у Прикарпатті до початку XI століття та ґенеза Галицької єпископії. *Дрогобицький краєзнавчий збірник.* Вип. XI–XII. Дрогобич: Коло, 2008. С. 39–50; Його ж. Княжий Галич в історії київського християнства: культура, релігія, політика й еклезіальна пам'ять (XII–XVI століття). *Духовна спадщина Давнього Галича: Науковий збірник* / Ігор Скочиляс, Віра Фрис. Львів: Український католицький університет, 2018. С. 41–51).

[66] Kwolek J. Początki biskupstwa przemyskiego. *Roczniki Teologiczne.* 1957. T. III. Z. 2. S. 129–152; Persowski F. Formowanie się społeczności i terytorium miasta Przemyśla od XI wieku do roku 1340. *Sprawozdania z posiedzeń TPN.* Przemyśl, 1965. S. 90–91.

виділилося між 1187 і 1220 р.[67]. Водночас існує версія Михайла Грушевського про те, що Перемишльська «*катедра мусіла появитися значно скоріше – коли ще не в перших часах християнської проповіди, то найдальше за перших Ростиславичів*»[68]. Цю думку опосередковано підтверджує також повідомлення Длугоша, в якому відзначено, що «*Перемишль був визначний єпископською гідністю і замком і більш чим-небудь іншим – церквою на замку, побудованою з тесаного каменя, крім того рікою Сян, що пливе попри нього*»[69]. Названа церква – це храм, як уже відзначено, св. Івана Хрестителя, побудований на початку XII ст. Володарем Ростиславичем і досліджений польськими археологами[70]. Володар, який обіймав княжий престол у Перемишлі, мусів дбати про те, щоб мати у своєму князівстві владику, що підносило б його ранг і престиж серед удільних князівств. Зробити йому це було відносно легко, бо Володар Ростиславич підтримував родинні стосунки з візантійським імператором Олексієм I Комненом, син якого Ісаак був одружений у 1104 р. із його донькою Іриною[71]. Так, перемишльський князь міг мати певний вплив на патріарха і Київського митрополита. Саме тому існує версія, що Перемишльське єпископство було засноване між 1117–1128 рр.[72]. До такої ж приблизно версії давніше схилявся Я. Пастернак, який писав, що «*віднайдення руїн собору св. Івана в Перемишлі… причинилося б, може до вирішення питання, коли саме було засноване перемиське єпископство*»[73].

Можливість давнішого заснування єпископства в Перемишлі, ніж відома згадка 1220 р., певною мірою підтверджує запис у рукописному літописі митрополита Галицького Лева Кишки (1771–1728), котрий зберігався у бібліотеці греко-католицької капітули в Перемишлі. У ньому він, перераховуючи галицьких єпископів, ставить на перше місце Алексія, а не Косму, якого знаємо зі згадок в Іпатіївському літописі, з написів на

[67] Poppe A. Organizacja kościola (Ruś). *Słownik Starożytności Słowiańskich.* 1967. T. 3. S. 511–518.

[68] Грушевський М. Історія України-Руси. Київ, 1992. Т. II: XI–XIII вік. С. 462.

[69] Переклад українською мовою цитую за: Пастернак Я. Княжий город Перемишль. *Перемишль західний бастіон України.* Нью-Йорк; Філадельфія, 1961. С. 14.

[70] Żaki A. Archeologia Małopolski wczesnośredniowiecznej... S. 153–156.

[71] Літопис Руський… С. 159; Пашуто В. Т. Внешняя политика Древней Руси. Москва, 1968. С. 85; Войтович Л. Княжа доба на Русі: портрети еліти. Біла Церква, 2006. С. 333.

[72] Цю версію відстоював російський дослідник Ярослав Щапов, який писав: *Наиболее вероятным временем, когда в Перемышле могла быть создана епископская кафедра, отвечающая политическим устремлениям в церковной независимости княжества, является княжение Володаря Ростиславича, построившего церков Иоанна Предтечи, которая в дальнейшем была епископской кафедрой, или княжение его сына Ростислава, т. е. 1117–1128 г.* (Див.: Щапов Я. Государство и церков Древней Руси X–XIII вв. Москва, 1989. С. 41).

[73] Пастернак Я. Старий Галич. Археологічно-історичні досліди у 1850–1943 рр. Івано-Франківськ: Вид-во «Плай», 1998. С. 173.

свинцевих печатках, які знайдено в Галичі й Новгороді та, можливо, з фрагмента кам'яного хреста з Успенського катедрального собору у Галичі[74].

Деякі дослідники вважають, що Ярослав Осмомисл 1156 р. переніс Перемишльського владику Алексія до Галича[75]. У такому випадку між 1156 р. і 1220 р. не маємо писемних згадок про існування єпископства в Перемишлі. Припускаю, що цю інформаційну прогалину може заповнити хрест з Аксманич як доказ відновлення у 1181 р. єпископства у цьому важливому культурному й релігійному центрі Південно-Західної Русі.

Рис. 19. Візантійська гемма з Перемишля

З огляду на загальнодержавні процеси християнізації, таке припущення виглядає цілком логічним. Відомо, що церковне будівництво після запровадження християнства розгорталося не тільки в таких великих центральних за своїм розташуванням містах, як Київ, Чернігів, Переяслав, а й на окраїнах, у прикордонних землях і містах, яким, власне, був Перемишль. Це сприяло утвердженню єдиних для усієї держави морально-етичних норм, культури, християнської обрядовості та символіки. Одночасно

[74] Літопис Руський… С. 286; Грушевський М. Печатки з околиць Галича. *Записки НТШ.* 1900. Т. XXXVIII. Кн. 6. С. 1–4; Пастернак Я. Старий Галич… С. 253. Рис. 83, 4, 6; Коваль І., Миронюк І. Сучасна археологія княжого Галича і Галицької землі. Івано-Франківськ, 2015. С. 143–156; Мусін О. Єпископи Галицької кафедри і Великий Новгород (до характеристики церковно-політичних зв'язків. *Українські землі часів короля Данила Галицького: церква і держава.* Львів, 2005. С. 14–21; Вуйцик В. Різьблений камінь XII ст. з Галицького дитинця. *Вісник інституту Укрзахідреставрація.* 2004. Ч. 14. С. 98–100.

[75] Рудовичь І. Коротка історія Галицко-Львовской єпархіи. Жовква, 1902. С. 6–7.

засновувалися єпископські кафедри, які ставали центрами поширення й утвердження релігійного світогляду[76].

Отже, наведені аргументи, здається, підтверджують факт давнішого існування Перемишльського єпископства, ніж це вважалося досі. Ще один важливий факт на користь такого твердження – подібність форми реліквії з Аксманич 1181 р. і пізнішого хреста єпископа Антонія, який кілька разів був владикою у Новгороді, а з 1220 р. по 1225 р. очолював Перемишльську кафедру. Можливо, під час перебування у Перемишлі Антоній міг бачити хрест 1181 р. і за його взірцем замовити майстрові-ювелірові більш розкішний, оздоблений емалями. З Галицькою землею пов'язують також хрест Авраамія Ростовського. У Житії цього чудотворця зазначено, що цей хрест був *«от предел Галицких»*. За переказами він служив навершям жезла, яким Авраамій скинув у Ростові статую язичницького Велеса[77].

Усі ці версії переконливо засвідчують виняткову роль Перемишля в утвердженні християнства, початки якого сягають часів входження Перемишльської землі у сферу впливів Великоморавської та Чеської держав. Про це промовляє і назва міста, яка походить від імені князя з династії Перемислідів – Перемиславів[78].

[76] Моця О. П. Давньоруська народність. *УІЖ*. 1990. № 7; Ричка В. М. Церква і етнокультурний розвиток давньоруського суспільства. *Середньовічна Україна*. 1994. С. 3–16.

[77] Детально про цей хрест див.: Пуцко В. Крест преп. Авраамия… С. 96–104. Автор також висловив обережне припущення, що поява хреста з Аксманич, який знайдено під час корчування лісу, пов'язана з освяченням осквернего язичницькими требами місця (Пуцко В. Реликты славянского язычества… С. 61–62).

[78] Horwat J. W sprawie imion książąt z dynastii Piastów u czeskich Przemyslawów. *Chrystianizacja Polski południowej*. Kraków, 1994. S. 171–172.

Юрій ЛУКОМСЬКИЙ

ПЕРШІ ПАМ'ЯТКИ САКРАЛЬНОЇ АРХІТЕКТУРИ НА ПРИКАРПАТТІ ЯК КВІНТЕСЕНЦІЯ ДУХОВНОЇ КУЛЬТУРИ ЙОГО МЕШКАНЦІВ ТА ВОЛОДАРІВ (НА ОСНОВІ АРХЕОЛОГІЧНИХ ДЖЕРЕЛ)

Будівництво християнських храмів було важливим культурним явищем у середньовічному суспільстві. Храми засвідчували перемогу нової релігії над попередньою, були виразниками ідеології тогочасного суспільства. Створення сакральних споруд, а також їхнє осмислення в середньовіччі визначалося християнським світоглядом, що пронизував середньовічну думку і домінував у кожній сфері людської діяльності. Думка про порядок світобудови, встановлений Богом, розвинута отцями Церкви, лежала в основі середньовічного світогляду як закон, із яким узгоджувалася уся людська діяльність[1]. На традицію у творенні сакральної архітектури впливали територія, етнос, історія, просторово-організаційний уклад, а також наявні богословські догмати й канони[2].

Збережені пам'ятки сакральної архітектури закономірно відображають рівень духовної культури народу. Вони містять найцінніші відомості про епоху, її панівну ідеологію, державно-політичну ситуацію та культурно-історичні процеси, що тривали на тих чи тих територіях, мистецькі уподобання, будівельні засоби й організацію ремесла. Також архітектура як формуюче джерело матеріальної культури свідчить про намагання людини втілити власні ідеї, здобуті знання й благородні цілі, що тільки і робить її, в цілому, культурною особистістю. Духовну культуру європейського середньовіччя ми здатні реконструювати якнайширше саме внаслідок детального вивчення залишків храмових споруд, які несли в собі найвищі зразки монументального мистецтва та сприяли духовному розвитку давнього населення Передкарпаття.

Початки християнізації населення Прикарпаття простежуються із другої половини I тис. за археологічними даними. Впливу християнства на землях Прикарпаття, заселених племенами хорватів, тиверців, уличів, сприяли як трансконтинентальний шлях з Азії до Європи, так і діяльність

---

[1] Муратова К. М. Мастера французской готики XII–XIII веков: Проблемы теории и практики художественного творечества. Москва: Искусство, 1988. С. 55.

[2] Турчин В. І. Носії традиції в сакральній архітектурі України. *Вісник НУ «Львівська політехніка». Архітектура.* Львів, 2000. № 410. С. 231.

послідовників кирило-мефодіївської традиції, що впроваджували слов'янський обряд IX–X ст., а також можливе місійне проникнення з боку сусідніх Великоморавської та Чеської держав IX–X ст.[3]. Унаслідок походу князя Володимира Святославича 981 р. на Червенські гради гіпотетичні західні впливи були марґіналізовані, оскільки вся територія входила до Київської держави під владою династії Рюриковичів, а разом із цим у поле цивілізаційних інтересів Візантії, безпосередньо Царгородського патріархату з грецько-візантійською сакральною складовою духовної культури. Не пізніше 996/997 рр. була утворена окрема Руська (Київська) митрополія – найбільша церковна провінція на Сході Європи[4].

Здавалось би, що домінантне серед населення язичництво, основане на пантеїстичному світогляді, яким посякнута свідомість громадянства з давніх-давен, мало би бути ліквідоване верховною владою одномоментно[5]. Проте, на основі археологічних джерел, можна доводити, що інтеграція прикарпатських земель у державні й церковні структури давньої Русі і віповідно християнізація населення відбувалася впродовж тривалого періоду. На цю обставину, зокрема, вказує дотеперішня відсутність переконливих археологічних свідчень існування осередків публічного християнського культу в межах кінця X–XI ст., а саме храмів, каплиць чи монастирів, а також християнських поховань[6]. Отже, процес християнізації території Прикарпаття відбувався не настільки інтенсивно та системно, щоби відобразитися в конкретних пам'ятках сакрального значення і супровідних до них об'єктах. Цей важливий для розуміння історичної ситуації факт може вказувати на те, що перехід від поверхової християнізації до фактичної відбувся у XII ст.[7].

Археологічні відкриття поряд із літописними відомостями дають неспростовні докази дослідникам, що християнська релігія від початків займала міцні позиції серед тогочасної владної верхівки та здебільша городян великих міст. Саме з ними треба пов'язувати знахідки християнської символіки біля залишків ранніх кам'яних і дерев'яних храмів. Державницькі

---

[3] Скочиляс І. Поширення християнства у Прикарпатті. *Духовна спадщина Давнього Галича*: Науковий збірник / Ігор Скочиляс, Віра Фрис. Львів: Український католицький університет, 2018. Серія «Київське християнство». Т. XII. С. 42.

[4] Там само. С. 29.

[5] Диба Ю. Будівництво. *Язичницькі осередки Верхньої Наддністрянщини (X – перша половина XIII ст.).* Історія українського мистецтва: у 5 т. / НАН України, І-90 ІМФЕ ім. М. Т. Рильського / голов. ред. Г. Скрипник. Київ, 2010. Т. 2: Мистецтво середніх віків. С. 378.

[6] Томенчук Б. Археологія долітописного Галича як культового і релігійного центру «Великої Білої нехрещеної Хорватії». *Галич*: збірник наукових праць / ред. М. Волощук. Івано-Франківськ: «Лілея-НВ», 2018. Вип. 3. С. 36.

[7] Zoll-Adamikowa H. Formy konwersji Słowiańszczyzny wczesnośredniowiecznej a problem przedpiastowskiej chrystianizacji Małopolski. *Chrystianizacja Polski południowej* / red. Malecki. Kraków, 1994. S. 135.

й духовні ідеї, творцями яких були княжа верства та вище духівництво, поширювалися в Руській державі переважно в міському середовищі[8]. Натомість ширша народна духовна культура за суттю залишалася язичницькою і перебувала в архаїчному стані[9]. Закономірно, що принципу змінюваності в матеріальній культурі протистоїть принцип нашарування в культурі духовній[10].

Перша, відома мені, сакральна мурована споруда на Прикарпатті зафіксована у княжому Перемишлі. Це – передроманська ротонда, споруджена в комплексі із прямокутним палацом у найбільш захищеному місці Перемишля – на його дитинці. Щодо датування об'єктів та, відповідно, віровизнавчої належності комплексу дотепер немає певності[11]. На основі стратиграфічних досліджень цей палацово-сакральний комплекс міг існувати в широких межах від кінця X і до середини XIII ст.[12]. Проте виявлені при фундаментах ротонди всього чотири поховання у християнській традиції, порівняно з площею археологічних розкопок, проведених ззовні ротонди, схиляють до висновку про значно вужчий період функціонування пам'ятки. Зважаючи на подібність у планувальному вирішенні палацових споруд на Острові Лєдніцькому, в місцевостях Ґєчу та Віслиці, польські науковці прив'язують час виникнення й функціонування перемишльського комплексу палацу й ротонди до часу правління династії П'ястів, коли Болеслав Хоробрий володів містом упродовж 1018–1031 рр.[13]. Критично оцінюючи завойовницьку політику цього польського князя, історик Леонтій Войтович

[8] Капраль М., Смерека Б., Фелонюк А. Передмова. *Міста на маґдебурзькому праві українських земель у XIII–XIX ст.* Т. 1: Руське та Белзьке воєводства / Львівське відділення Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України. Львів, 2019. С. 4.

[9] Возний І. Елементи язичництва в духовній культурі населення літописної «Оукраины Галичской» у XII – першій половині XIII століть. *Релігії і вірування Русі (IX–XVI століття): матеріали VIII Міжнародної наукової конференції Colloqia Russica.* Краків, 2018. Серія І. Т. 8. С. 181.

[10] Толстой Н. И. Некоторые соображения о реконструкции славянской духовной культуры. *Славянский и балканский фольклор.* Москва: Наука, 1989. С. 11.

[11] Войтович Л. Угорські вектори перших князів Галицької землі. *Галич і Галицька земля: досвід і проблеми збереження історико-архітектурної спадщини середньовічних міст в Україні та Європі. Матеріали міжнародної наукової конференції (м. Галич, 27–28 жовтня 2016 р.).* Галич, 2016. С. 4–5.

[12] Sosnowska E. Analiza porównawcza stratygrafii i architektury rotundy i palatium na Wzgórzu Zamkowym w Przemyślu. *Przemyśl wczesnośredniowieczny* / red. E. Sosnowska. Warszawa, 2010. S. 204–215.

[13] Rodzińska-Chorąży T. Wczesnopiastowski zespół pałacowy na Wzgórzu Zamkowym oraz rotunda prosta pod katedrą w Przemyślu w świetle ostatnich badań. *Początki sąsiedztwa. Pogranicze etniczne polsko-rusko-słowackie w średniowieczu. Materiały z konferencji (Rzeszów, 9–11 maja 1995 r.).* Rzeszów, 1995. S. 141.

висловлює низку суттєвих контраргументів щодо ймовірності побудови такого комплексу в Перемишлі впродовж зазначеного періоду[14].

За технікою виконання і планувальним вирішенням припалацова ротонда відповідає деяким аналогіям, зокрема на Вавелі й угорським квадрифоліям, і може бути датована періодом між 1056–1064 рр., коли в Перемишлі перебував князь Ростислав Володимирович[15]. До цього припущення схиляє один історичний факт: одруження князя з дочкою угорського принца Бели Ілоною (Ленкою) між 1057 р. та 1060 р.[16]. Ця обставина могла вплинути на будівництво князівської резиденції у відповідному об'ємно-планувальному вигляді, основаному на тогочасних центрально-європейських зразках, що пояснюється статусом князя-вигнанця, а також родинними зв'язками з Арпадовичами[17]. Ця гіпотеза, як і інші, залишаються дискусійними через недостатню аргументацію і, очевидно, у силу відсутності прямих письмових згадок можуть бути підтвердженими або спростованими лише внаслідок детальних спільних сучасних археологічних досліджень із використанням міждисциплінарного та комплексного інструментарію. Як би не було продатовано й визначено належність комплексу палацу та ротонди в Перемишлі, цей об'єкт існував з огляду на незначний некрополь при ньому впродовж деякого часу, виконуючи свою сакральну і резиденційну функції, що, без сумніву, мало важливе значення для християнського руху на Прикарпатті, поступової зміни самосвідомості місцевого народу.

Мабуть, саме тому нова відома за письмовими джерелами й досить точно датована сакральна споруда виникає теж у межах дитинця Перемишля, центру удільного князівства. Це – величний храм Івана Хрестителя, збудований за князя Володара Ростиславича між 1119–1124 рр.[18]. Храм став першим білокам'яним зразком подальшого ряду монументальних пам'яток галицької архітектури. Залишки його локалізувала й частково відкрила Карпатська археологічна експедиція під керівництвом польського археолога Анжея Жакі впродовж 1959–1964 рр.[19]. Появі цієї святині сприяли

---

[14] Войтович Л. Угорські вектори… С. 5.

[15] Диба Ю. Фундації богородичних храмів-ротонд у Кракові та Перемишлі у контексті центральноєвропейських міждержавних зв'язків середини XI століття. *Записки НТШ.* Львів, 2005. Т. 249. С. 100–103.

[16] Войтович Л. Угорські вектори… С. 6.

[17] Диба Ю. До питання «угорської спадщини» на Прикарпатті (історичні фольклорні, топонімічні та архітектурні свдчення). *Треті «Ольжині читання» (Пліснеськ, 31 травня 2008 р.)* / ред. Ю. Диба. Львів, 2009. С. 58–59.

[18] Jana Długosza kanonika krakowskiego dziejów polskich ksiąg dwanaście. I. Kraków, 1867. S. 488–489.

[19] Żaki A. Przemyska cerkiew księcia Wołodara w świetle źródeł pisanych i archeologicznych. *Sprawozdania Polskiej Akademji Nauk. Oddzial w Krakowie.* Kraków: Państwowe wydawnictwo naukowe, 1968. T. 12. S. 47–50.

політичні й культурно-історичні процеси, що невпинно утверджувалися у прикарпатському краї ще з кінця XI ст.

Сини князя-ізгоя Ростислава Володимировича, скориставшись відсутністю волинського князя Ярополка Ізяславича, 1084 р. зайняли Володимир, а згодом оволоділи землями Передкарпаття над Дністром і Сяном, які входили раніше до Київського князівства[20]. Завдяки вдалій та одностайній внутрішній і зовнішній політиці, а також підтримці з боку Візантії та Угорщини, Ростиславичам вдалося закріпитися на опанованих землях і здобути визнання їх за собою з боку київського князя Всеволода Ярославича на Любецькому снемі 1097 р. Однією з причин успішності володарювання на землях Прикарпаття у князів Ростиславичів була також їхня внутрішня політика, згідно з якою вони зуміли увійти в контакт із місцевими верхівками прикарпатських центрів колись незалежних племінних волинських та хорватських суперсоюзів-князівств[21], що перебували під владою київського князя-намісника, який сидів у Володимирі, та пообіцяти їм привабливі свободи (зокрема, можливо, устрій, пов'язаний зі спадковими феодами[22]), чим здобули прихильність і довіру в місцевого населення, яке ще пам'ятало про свої, незалежні від Русі, князівства.

Впродовж часу володарювання Ростиславичів на землях Прикарпаття постійно відбувався процес навернення колишніх поган на християнську віру. Його здійснювали церковні структури. З часів Володимирового хрещення Русі Церква в імперії або володіннях Рюриковичів стала невід'ємною частиною державного апарату й виконувала низку важливих державних функцій, а князівська влада спочатку утримувала єрархів на свої кошти за рахунок збору десятини та інших данин, а пізніше Церква сама стала землевласником і дорівнялася статками до княжого рівня. За своїм місійним покликанням Церква передовсім виконувала літургійну функцію, була осередком поширення писемності, малярства, ремесла (сакрального). Також довкола неї формувалися культурно-просвітні, соціально-господарські та правові структури.

Процес невпинного проникнення християнської ідеології в середовище давнього населення Прикарпатських земель спонукав княжу владу та верхівку Церкви врешті до послідовного будівництва монументальних храмів – посвяченого місця публічного поклоніння Всевишньому. Безпосередня ініціатива спорудження церков належала можновладцям, тобто князям і боярам. Як представники найвищої влади та християни-практики вони надавали матеріальні засоби й дбали про належне

[20] Крип'якевич І. Галицько-Волинське князівство. Львів, 1999. С. 91.

[21] Войтович Л. Угорські вектори… С. 4.

[22] Александрович В., Войтович Л. Король Данило Романович. Біла Церква, 2013. С. 33.

будівництво храмів, а вже духовні особи – визначали їх функціональність і канонічність щодо здійснення літургійних обрядів.

Мотиви зведення храмів, починаючи з моменту хрещення Русі, могли бути різними. Так, перша церква – Богородична Десятинна в Києві – споруджена 996 р. на місці курганного могильника як символ перемоги християнської віри над поганською. Далі запроваджені загальнодержавні програми: «Софійська» з будівництвом соборів у Києві, Новгороді та Полоцьку й «Успенська», започаткована в Печерському монастирі. Окремі храми в XI ст. з'явилися з ініціативи князів як необхідність адекватної реакції на події особистого життя (наприклад, здобуття перемоги в битві чи чудодійний порятунок від загибелі). Так трактує літописець побудову храму Преображення у Василеві над р. Стугна та Святого Василія Великого в Києві[23].

За усталеною світоглядною традицією та практикою, князівська верхівка, головне завдання якої утримувати контрольовані території удільного князівства чи держави, була впевнена, що зведення храму Божого обов'язково сприятиме їй у цих заходах і загалом у чільній діяльності, оскільки тоді вона певніше спиралася на допомогу патрона святині, засвідчувала свою побожність і здобувала при цьому авторитет серед усіх соціальних верств населення.

Перший храм на Прикарпатті, збудований на честь Святого Івана Хрестителя, виник як патрональна церква князя Володара-Івана Ростиславича, що володів Перемишлем та усією Перемишльською землею, для підкреслення власної величі й могутності. На підставі археологічних досліджень пам'ятки стверджено, що майстри, які її спорудили, були обізнані в романській білокам'яній техніці будівництва. План (загальних розмірів 18×22,5 м) на рівні фундаментних ровів відповідає канонічній хрестово-баневій чотиристовпній триапсидній церкві без нартексу. Отже, конкретне замовлення продиктувало канонічну хрестово-баневу структуру храму. Якщо довіряти фіксації плану решток Іванівської церкви, опублікованого А. Жакі, а також брати до уваги досить точне датування об'єкта, то можна припустити, що будівничий міг взоруватися на зарубинецький великий храм та чернігівський Борисоглібський собор[24]. Пам'ятки, подібні за планувальними характеристиками, які могли послужити об'єктами взорування будівничому перемишльської церкви, – це шестистовпні споруди. Тому церкву Святого Івана в Перемишлі можна вважати першою серед руських храмів, побудованих за такою лаконічною планувальною

[23] Літопис Руський / за Іпатським списком переклав Леонід Махновець. Київ, 1989. С. 70, 334.

[24] Лукомський Ю. Галицькі білокам'яні хрестобанні церкви від князя Володара до короля Данила. *Княжа доба: історія і культура* / Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. Відп. ред. Я. Ісаєвич. Львів, 2007. С. 279.

схемою[25] (рис. 1)[26]. Наступні її планувальні аналогії датуються пізнішим часом. Це – Успенська церква на Подолі в Києві (1131–1136), церкви Георгія у Володимирі-на-Клязьмі та Спасо-Преображенський собор у Переславлі-Заліському (обидва – ~1152 р.).

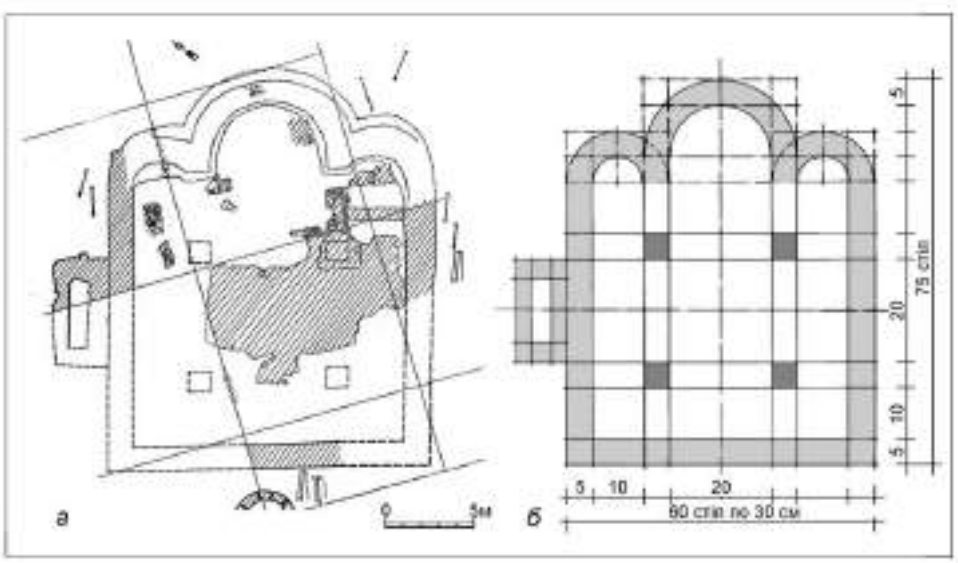

Рис. 1. Катедри св. Івана Хрестителя у Перемишлі: *а* – план розкопу за А. Жакі; *б* – схема реконструкції планувальної структури на рівні цоколя стін

Хрестово-банева структура храмів склалася у Візантії у IX ст. або, можливо, трохи раніше. На відміну від попередніх величезних базилік, це були невеликі камерні будівлі, завершені банею на світловому тамбурі (барабані), встановленому над її центром, із багато оздобленим інтер'єром[27]. У кінці X ст. ця структура запроваджена на Русі разом із побудовою

[25] Треба відзначити ще два храми з чотирма стовпами без нартексу: 1) замкова церква в Мінську, яка значно менша за розмірами (12×16,2 м), датована між 1069–1073 рр. або двома першими десятиліттями XII ст. і дискусійна щодо своєї завершеності й функціонування. (Див: Археалогія Беларусі. Энцыклапедыя ў двух тамах. Мінск, 2011. Т. 2. С. 79–80); 2) Трьохсвятительська надворотна церква Печерського монастиря у Києві, датована близько 1106 р. (Див: Раппопорт П. А. Русская архитектура X–XIII вв. Каталог памятников. *Археология СССР. Свод археологических источников.* Ленинград: Наука (Ленинградское отделение), 1982. Вып. Е 1–47. С. 27).

[26] Лукомський Ю., Петрик В. Перемиський замок за княжої доби. *Пам'ятки України: історія та культура.* Київ, 1995. № 3. С. 122.

[27] Остерхаут Р. Византийские строители / пер. Л. Бєляєва; ред. і ком. Л. Бєляєв та І. Івакін. Киев; Москва, 2005. С. 19.

монументальної Десятинної церкви й уважалася канонічною для здійснення візантійського богослужбового обряду. До стабільних, продиктованих літургійною потребою, відносяться головні елементи храмового простору: вівтарна частина, наос і нартекс, об'єднані повздовжньою віссю плану. Вівтар розташовується у східній частині, оскільки, згідно зі Святим Писанням, Ісус Христос при Другому пришесті явиться зі сходу. У центральній частині святилища, що називалася вимою, перебуває престіл, як правило, під киворієм або навісом. Престіл – розглядається як приготований для Христа тронний стіл. Уздовж дуги центральної апсиди іноді влаштовувалося просте сідалище для клириків, лава – синтрон. Головну апсиду перекривали півбанею – конхою, яка сприяла акустичному розповсюдженню звуку до зали храму, тобто наосу. Зліва (з півночі) від вими розміщувався протезис (жертовник), де священники готували Святе Причастя і де зберігали посудини для Євхаристії. З півдня розташовувався дияконник, де тримали священиче вбрання і святі книги для служби. Функціональні продовження вими – протезис та дияконик – іноді називають пастофоріями. У функціональному й архітектурному плані ці три складові вівтарної частини мали бути пов'язані між собою і відкриті до загального простору храму. Однак можливість спостерігати це тридільне святилище обмежувала вівтарна переділка – темплон, який згодом (найправдоподібніше з XIV ст.) був замінений іконостасом, що містив намісний ряд ікон[28].

Наос (із давньогрецької – храм) – найбільша частина сакральної споруди, призначена для вірян. Тут збиралася громада і, стоячи, брала участь у літургійному дійстві. У галицьких церквах наос мав, переважно, квадратну або центричну форму в плані й був розділений, зазвичай, стовпами чи колонами, на які опиралася світлова баня. Остання фіксувала вертикальну вісь храму і фокусувала увагу на розташований під нею простір. Завдяки бані провідною якістю інтер'єру стали дві головні осі: горизонтальна – руху від західного входу до вівтаря і центральна вертикальна, організована під банею споруди. Вони відповідали головним пунктам у храмі, де проходили найбільш освячені дійства. Це, передовсім, вима з її центром – престолом, і центральна частина наосу під банею, де перебував амвон – проповідний камінь чи кафедра, звідки промовляли проповіді. Сам центр наосу під банею часто був акцентований омфалієм у мозаїчній підлозі. Очевидно, саме на цьому місці відбувалися найпомпезніші церемоніали: хрещення, вінчання, коронування тощо.

Сприйняття інтер'єру сакральної споруди в середньовіччі наповнене семантичним змістом і повсякчас містикою. Подібно до великої посудини, яка одночасно і вміщала, й оформляла ритуальну дію, це була символічно рухлива структура: її значення змінювалося залежно від обряду, який у ній

[28] Остерхаут Р. Византийские строители… С. 23.

здійснювався[29]. Архітектура храму – це не просто вмістилище для сакрального дійства, це прямий його співучасник, який возвеличує, прославляє і надихає, підносить душу вгору. Завдяки цій співучасті, форма й функція взаємно підсилюються та облагороджуються[30].

Як вірний прихожанин сприймав свій храм? У творі «Сказання про Церкву і розгляд таїнств», який приписують Германові Константинопольському (715–730), запропонована складна інтерпретація церковної споруди: «*Церква є земне небо, у котрому живе і витає небесний Бог. Вона є образом розп'яття, поховання і воскресіння Христового… Апсида відповідає Вифлеємській яскині, де народився Христос, і печері, де Він був похований… Свята трапеза відповідає місцю гробу, де положили Христа, на ній приготовляється істинний і небесний хліб, таїнственна і безкровна жертва – закланний (Агнець)… Вона є також і Божий престіл, на якому покоїться Бог, якого тілесно носять херувими. На подібній трапезі сидів Христос серед Своїх учнів і в час Тайної Своєї вечері*». Отже, храмову споруду можна інтерпретувати як серію образів (ікон) головних подій земного життя Христа. Система православного віровчення відображалася і в циклах декорації, і в Літургії – і все це було організоване у взаємодії з архітектурним обрамленням[31].

Структура храму мислилася у всьому подібною до космічного порядку. Огляд внутрішнього плану, бані, вівтаря, приділів повинен був дати повне уявлення про будову Всесвіту. Кожна деталь, як і розпланування в цілому, сповнені змістом. В епоху Середньовіччя, коли населення було переважно далеким від мислення словесними абстракціями, символізм архітектурних образів – звичний спосіб усвідомлення світобудови. Портали соборів і церков, тріумфальні арки, входи до палаців сприймали як «небесні ворота», а самі ці величні споруди – як «дім божий» або «град божий»[32].

З пишного колись інтер'єру церкви Івана Хрестителя у Перемишлі уціліли фрагменти мозаїчної долівки *in situ*, викладеної пласкими кам'яними плитками пісковика у формі кіл. Загальне уявлення зображає фотофіксація Ю.-Т. Фразіка з часу археологічних розкриттів пам'ятки під керівництвом Анжея Жакі (рис. 2). З підлоги храму походили чотири- й трикутні керамічні плитки з поливою жовтої барви. Вони або становили керамічні доповнення-акценти в килимову композицію комбінованої підлоги, або стосувалися окремої ранішої долівки. Знайдені були і блоки зі слідами фрескового розпису, які свідчать, що інтер'єр розписували з використанням червоного, жовтого й лазурного кольорів. Під кам'яною підлогою наприкінці досліджень відкрили фрагменти двох «каналів» прямокутного перетину, які

[29] Остерхаут Р. Византийские строители… С. 37.

[30] Kostof S. A History of Architecture: Settings and Rituals. Oxford, 1985. P. 18–19.

[31] Остерхаут Р. Византийские строители… С. 38.

[32] Гуревич А. Категории средневековой культуры. Москва: Искусство, 1972. С. 64.

з'єднувалися між собою під прямим кутом[33]. Очевидно, це – негативи від зітлілих дерев'яних конструкцій, можливо, перев'язів.

На відміну від багатого за змістом й образністю інтер'єру, зовнішній вистрій храму досить стриманий. За виявленими уламками архітектурних деталей можна зробити висновок, що в декорі екстер'єру мав місце аркатурний пояс і зубчатий фриз – елементи, притаманні для оздоби низки пам'яток романської архітектури в Чехії, Моравії, Польщі й Угорщині початку XII ст.[34].

Рис. 2. Фрагмент мозаїчної кам'яної підлоги з церкви князя Володара; фото Й. Фразіка

У результаті досліджень А. Жакі подав дві версії об'ємно-просторової реконструкції церкви перемишльського князя Володара, які відрізняються лише місцями застосування декоративних елементів. Основна концепція гіпотетичного відтворення храму – кубічний корпус, увінчаний однією центральною напівсферичною банею на квадратному підбаневику та дванадцятигранному світловому барабані. Головні центральні нави перекриті бочковими склепіннями, а кутові клітини – напівсферичними. Корпус храму, відтак, завершується типовими для Київської Русі

[33] Żaki A. Archeologia Małopolski wczesnośredniowiecznej. Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk, 1974. S. 156.

[34] Петрик В. До пролеми формування Галицької архітектурної школи. *Галицько-Волинська держава: передумови виникнення, історія, культура, традиції.* Львів, 1993. С. 64–66.

закомарами, розташованими на одному висотному рівні, а кожен фасад розчленований внутрішніми тонкими пілястрами на три прясла, та горизонтальною тягою – на два яруси (рис. 3). Сумнівними видаються такі деталі реконструкції: 1) відсутність цокольної частини; 2) відсутність кутових пілястрів і недостатня товщина середніх; 3) перекриття кутових клітин сферичними, а не бочковими склепіннями. Ці помилки зауважив і певною мірою виправив український архітектор М.-Д. Німців 1979 р.[35], а також архітектор-реставратор В. Петрик (рис. 3).

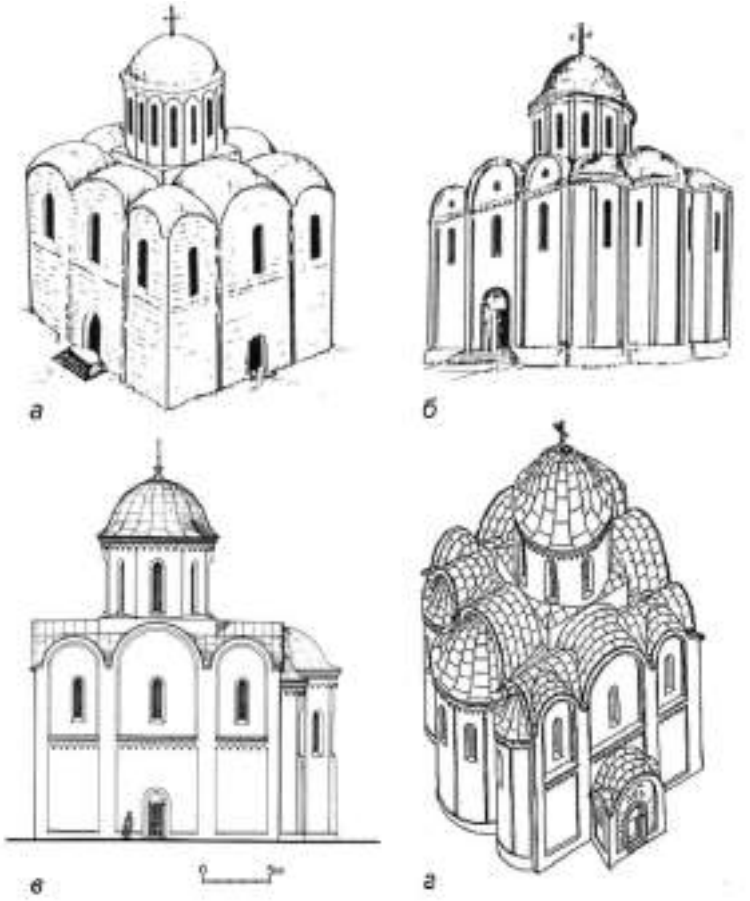

Рис. 3. Графічні реконструкції церкви св. Івана у Перемишлі: *а* – за А. Жакі; *б* – за М.-Д. Німцівим; *в* – південний фасад та *г* – аксонометрія об'єму за В. Петриком

[35] Німців М.-Д. Собор князя Володаря в Перемишлі. *Патріярхат…* 1979. Ч. 5. С. 13–17; Його ж: Археологічно-архітектурні розкопи княжого Перемишля. *Interpido Pastori. Український католицький університет св. Климента Папи*: Науковий збірник. Рим, 1984. Т. LXII. С. 673.

Білокам'яний храм Івана Хрестителя у Перемишлі мав досить значні для свого часу розміри і був зведений у новій, невідомій ще на Русі, романській техніці будівництва. Окремі історики припускають, що найбільш вірогідний час для створення єпископської кафедри – період князювання тут Володаря Ростиславича або його старшого сина Ростислава (1124–1128), що відповідало політичним намірам вибороти церковну самостійність для князівства й утвердити статус свого столичного міста. Очевидно, князь Володар прагнув спорудити величавий храм для надання йому єпископського статусу. Однак письмові джерела цього не фіксують. Храм став резиденцією генерального намісника, можливо, Алексія, який підпорядковувався церковній юрисдикції Володимирського єпископа. Єпископського рівня церква набула, більш вірогідно, на початку 20-х років XIII ст. за князювання у Галичі Мстислава Мстиславича Удатного[36].

Церковна споруда розташовувалася на високому замковому пагорбі в Перемишлі. Завдяки використаному білому каменю й масштабному корпусу храм Святого Івана було добре видно у великому обширі долини р. Сян, якою пролягав торговий шлях із Києва до Реґенсбурґа. Без сумніву, святиня вражала мешканців і гостей міста ясним відблиском стін, сіянням покрівлі та баневого верху. Храм височів над Перемишлем до 1412 р., коли за розпорядженням короля Ягайла його відібрали в руської громади й перетворили на латинський костел, а в 1460 р. цілком знесли, використавши будівельний матеріал для спорудження нової готичної катедри. Впродовж понад трьох сотень років святиня залишалася центром православного віровизнання і відігравала надзвичайно важливу роль одного з чинників колективної самоідентифікації мешканців давнього города, усієї Перемишльської землі, а потім Галицького князівства та Галицько-Волинської держави.

Наступною за часом виникнення сакральною спорудою, відомою за археологічними джерелами, вважається, менша за розмірами[37] мурована церква княжого Звенигорода у верхів'ях р. Білка[38]. Її рештки дослідили Олексій Ратич та Іван Могитич у 1965 р. та 1966 р. за межами дитинця давнього міста, у східній частині окольного города. Споруда збереглася у незадовільному стані[39]. Внаслідок розкопок вдалося простежити здебільша контури фундаментних ровів і частково кам'яні субстанції вцілілих нижніх

[36] Скочиляс І. Галицька (Львівська) єпархія XIII–XVIII століть: організаційна структура та правовий статус. Львів: Вид-во УКУ, 2010. С. 149–152.

[37] Загальні розміри фундаментів у плані – 12,5×10,6 м.

[38] Історія української архітектури / за ред. В. Тимофієнка. Київ: Техніка, 2003. С. 101.

[39] Її локалізовано під час нівелювання території пам'ятки бульдозером, що відбулося до початку розкопок. Внаслідок механічної зачистки терену втрачено рівень денної поверхні періоду спорудження та функціонування об'єкта. Див.: Ратич О. Звіт про археологічні дослідження в с. Звенигород Львівської області в 1965 р. / Архів Відділу археології Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. Львів. 1965. Оп. 5. Од. зб. 384. 84 с.

частин підмурків[40]. До наукового обігу введено план фундаментів звенигородської церкви з певними елементами інтерпретації[41]. На цій основі будівлю реконструюють як квадратну чотиристовпну хрестово-баневу церкву (рис. 4)[42]. О. Ратич датував її 40–50-ми роками XII ст.[43]. Аналізуючи опублікований план, Олег Іоаннисян виокремив низку особливостей, що дають підстави датувати його появу у проміжку між зведенням чотиристовпних церков у Перемишлі та Галичі (церква Спаса), тобто між серединою 20-х – початком 40-х років або в межах першої половини XII ст. і, відповідно, вважає їх усіх трьох витворами однієї будівельної артілі, яка пізніше працювала у Володимиро-Суздальській землі[44].

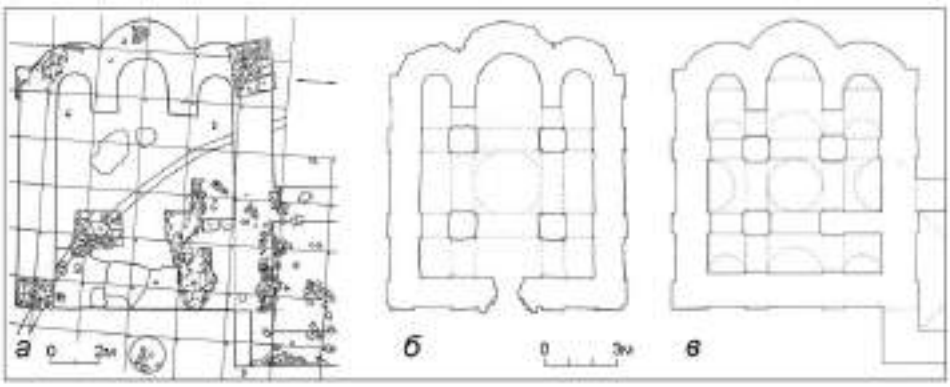

Рис. 4. Планувальні реконструкції церкви у Звенигороді: *а* – розкопки О. Ратича; *б* – за Г. Логвином; *в* – за І. Могитичем

Археологічний контекст пам'ятки детально проаналізувала Віра Гупало. Науковиця відносить її до третього (верхнього) археологічного горизонту, який датується серединою XII – першою половиною XIII ст.[45]. До особливих знахідок, що найправдоподібніше пов'язані з функціонуванням

[40] Фундаменти складені з коленого, подекуди обтесаного вапняка на вапняно-піщаному розчині. Див.: Ратич О. Звіт … С. 14.

[41] Пор.: Ратич О. Звіт … С. 35. Рис. 35 та Ратич О. Літописний Звенигород. *Археологія.* Київ, 1973. № 12. С. 89, рис. 2.

[42] Ратич О. Звіт… С. 36–37, рис. 4–7.

[43] Ратич О. О. К вопросу о княжеских дворцах в столичных городах Галицкой Руси XI–XIV вв. *Культура средневековой Руси.* Ленинград, 1974. С. 191.

[44] Иоаннисян О. Основные этапы развития галицкого зодчества. *Древнерусское искусство.* Москва, 1988. С. 41–45.

[45] Гупало В. Звенигород і Звенигородська земля у XI–XIII століттях (соціоісторична реконструкція). Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2014. С. 185.

храму, відносяться білокам'яна орнаментована хрестильниця і фрагмент вуха дзвона[46]. Перегляд фотоматеріалів із польових досліджень 1966 р. викликає сумніви щодо інтерпретації виявлених кам'яних субстанцій рештками чотиристовпного мурованого храму[47].

Насторожує: 1) відсутність слідів від підмурків східної пари підбаневих стовпів, основа яких мала би бути закладеною на глибину принаймні до рівня підошви зовнішніх стрічкових фундаментів; 2) відсутність внутрішніх стрічкових фундаментів, що є конструктивною рисою ранніх галицьких храмів; 3) малопотужна конструкція підмурків західних підбаневих стовпів, котрі сполучені з фундаментом західної стіни. На розрізах вони представлені у вигляді лише одного ряду каменю, що залягає на 70 см вище за підошву зовнішніх фундаментів[48]. До проведення нового верифікаційного дослідження об'єкта його, на мою думку, потрібно відносити до категорії недостатньо вивчених. Якщо припущення щодо дво- або безстовпного храму правильні, то спорудження його мало б датуватися більш пізнім часом, аніж перша половина–середина XII ст.

Сліди дерев'яної церкви на дитинці у Звенигороді на Білці маркує підлога з керамічних плиток, датування яких відповідає часу вище від середини XII ст., хоч саму споруду можна датувати на основі стратиграфії від кінця XI – початку XII ст.[49]. У мозаїці підлоги існував омфалій. При храмі не зафіксовано синхронного некрополя. Пізніше сформований некрополь засвідчує сакральну традицію місця. Планувальна тридільна структура церкви визначена досить гіпотетично, принаймі без переконливої фіксації контурів об'єкта[50]. Більш аргументованою завдяки збереженим ділянкам полив'яної підлоги та некрополю виглядає реконструкція дерев'яної церкви в ур. П'ятницьке[51], яку на підставі керамічних плиток треба відносити до другої половини XII – початку XIII ст. Некрополі княжої доби та скупчення полив'яних плиток виявлені також в ур. Загумінки та ур. Гоєва Гора[52].

Отже, у Звенигороді Галицькому впродовж XII–XIII ст. було чимало храмів, три з яких досліджено археологічними методами. Проте однозначно ствердити, які з них могли бути спорудженими в першій половині XII ст., на сьогодні важко. Значна вірогідність виявлення слідів ранньої сакральної

[46] Там само. С. 148–149, фото 17, рис. 37.

[47] Лукомський Ю. Галицькі білокам'яні церкви… С. 280.

[48] Перерізи див.: Гупало В. Звенигород… С. 146, рис. 35.

[49] Там само. С. 134.

[50] Могитич І. Церкви Звенигорода. *Вісник інституту «Укрзахідпроектреставрація»*. Львів, 1995. Ч. 3. С. 18–21.

[51] Иоаннисян О., Могытыч И., Свешников И. Церковь Параскевы Пятницы в Звенигороде на Белке – памятник деревянного зодчества домонгольской Руси. *Памятники культуры. Новые открытия.* Ленинград, 1983. С. 494–507; Гупало В. Звенигород… С. 292–300.

[52] Іоаннисян О. Культова дерев'яна архітектура. *Історія українського мистецтва у п'яти томах* / ред. Г. Скрипник. Київ, 2010. Т. 2. С. 434.

домінанти, відповідної до часу князювання Василька Ростиславича та його сина Ростислава-Григорія Васильковича впродовж першої половини XII ст., зберігається у давній Теребовлі.

Черговий етап монументального будівництва пов'язаний із Галичем – столицею Галицького князівства (1141–1199), а згодом Галицько-Волинської держави (1199–1241). Давній Галич залишається одним із феноменальних археологічних об'єктів української культури княжої доби. Яскрава історія літописної столиці свідчить про значимість міста в середньовічні часи. Стертий часом із лиця землі Галич промовляє до сучасних поколінь відкритими археологічними пам'ятками. І тільки систематичні дослідження можуть збагатити наші знання про колишню велич та становище міста.

Сакральну архітектуру давнього Галича вивчало кілька поколінь науковців, починаючи зі середини XIX ст. Для першодослідників наявні давні церквища були своєрідними орієнтирами в локалізації літописного міста та гіпотетичних здогадів щодо топографії згідно з письмовими згадками у відомих історичних джерелах[53]. Містобудівельна структура княжого Галича стала зрозумілою, коли видатний український археолог, директор музею Наукового товариства імені Шевченка (НТШ) у Львові Ярослав Пастернак у 30-х роках минулого століття здійснив відкриття фундаментів Успенського собору на Крилоській горі[54]. Нові й активні верифікаційні дослідження пам'яток сакральної архітектури давнього Галича, що проводили впродовж останньої чверті минулого і початку теперішнього сторіччя, значно збагатили наші знання про них[55].

[53] Малиновскій М. О каменныхъ церквахъ въ Галиціи. *Зоря Галицкая.* Львів, 1852. Ч. 71. С. 716–717. Петрушевич А. О соборной Богородичной церквѣ и святителяхъ въ Галичѣ. *Зоря Галицкая.* Львів, 1852. ЧЧ. 78–80, 82, 84–90; 1853. ЧЧ. 6–19, 21, 24, 37–41; 1854. ЧЧ. 2–14; Шараневичь И. Стародавный Галичь. «*Зоря Галицкая*» *яко альбумъ на 1860.* Львів, 1860. С. 295–335; Pełeński J. Halicz w dziejach sztuki średniowiecznej na podstawie badań archeologicznych i źródeł archiwalnych. Kraków, 1914. 221 s.

[54] Пастернак Я. Старий Галич (археологічно-історичні досліди у 1850–1943 рр.). Краків; Львів, 1944. 238 с.

[55] Иоаннисян О. Раскопки древнерусской ротонды-квадрифолия в окрестностях Галича. *АО 1979 г.* Москва, 1980. С. 273–274; Його ж. Новые исследования одного из памятников галицкого зодчества XII в. *Советская археология.* Москва, 1983. № 1. С. 231–244; Його ж. Церковь Спаса в Галиче – памятник первой половины XII века. *Древние памятники культуры на территории СССР.* Ленинград, 1986. С. 102–109, 169–173; Його ж. К вопросу о датировке древнерусского каменного храма в урочище Цвинтариски в окрестностях древнего Галича. *Проблемы изучения древнерусского зодчества.* Санкт-Петербург, 1996. С. 82–86; Лукомський Ю. Білокам'яний храм на передмісті давнього Галича. *Записки НТШ.* Львів: НТШ, 1998. Т. CCXXXV. С. 594–607; Його ж. Невідомі церкви на подолі княжого Галича. *Записки НТШ.* Львів: НТШ, 1998. Т. CCXXXV. С. 559–593; Його ж. Воскресенська церква XII–XIII століть у Крилосі. *Записки НТШ. Праці Комісії архітектури та містобудування.* Львів: НТШ, 2001. Т. CCXLI. С. 273–298; Його ж. Успенський собор давнього Галича (За результатами нових досліджень 1992–2000 років).

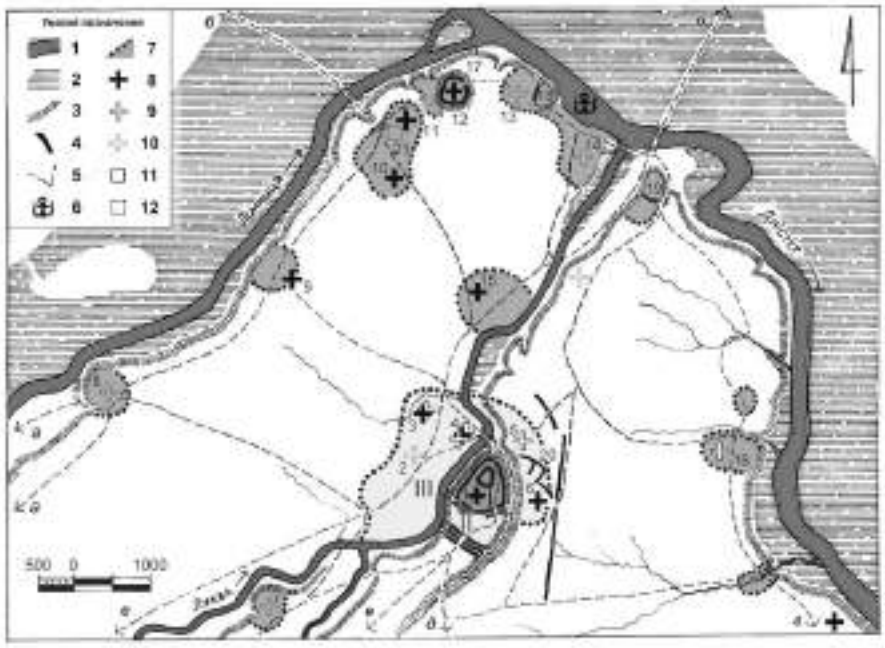

Рис. 5. План-реконструкція Галича на середину XIII ст. Умовні позначення: 1 – ріки; 2 – болота; 3 – стрімкі схили; 4 – вали; 5 – шляхи; 6 – пристань; 7 – поселення; 8 – муровані церкви; 9 – дерев'яні церкви; 10 – сподівані церквища; 11 – палац на дитинці; 12 – резиденція князя Володимира Володаревича. Частини города: I – дитинець; II – окольний город; III – підгороддя, посад. Церкви: 1 – Успення Пресвятої Богородиці; 2 – на Підгородді; 3 – Благовіщення; 4 – св. Івана (?); 5 – Воскресенія; 6 – св. Пророка Іллі; 7 – св. Миколая; 8 – на Соколі; 9 – св. Кирила (?); 10 – квадрифолій у Карповім Гаю; 11 – Преображення; 12 – св. Пантелеймона; 13 – на Побережжі; 14 – Михайлівська; 15 – на Цвинтариських; 16 – Успенія на Пітричі. Городища: 17 – на Виноградній Горі; 18 – на Гробиських; 19 – на Галич-Горі; 20 – на Штепанівськім; 21 – на Карпиці. Зовнішні шляхи: *а* – Соляний шлях на Нижній Струтин, в Угорщину; *б* – у Перемишль; *в* – у Звенигород, Львів, Теребовль; *г* – у Товмач; *д* – на Коломию, Олешків; *е* – на Синеводсько, Тустань

Підсумовуючи й аналізуючи всі дотепер відомі дані досліджень Галича, доходжу висновку, що літописне місто XII–XIII ст. разом із передмістями

Записки НТШ. Львів: НТШ, 2002. Т. CCXLIV. С. 578–607; Томенчук Б. Археологія городищ Галицької землі. Галицько-Буковинське Прикарпаття. Матеріали досліджень 1976–2006 рр. Івано-Франківськ, 2008. 696 с.; Його ж. Галич і мала Галицька земля XII–XIII ст. Історична топографія городищ. Івано-Франківськ: Симфонія форте, 2016. 596 с.

займало великий простір межиріччя Лімниці, Лукви та Дністра й охоплювало територію площею близько 60 км^2. Укріплений город розташовувався у центрі цієї території, на Крилоській горі – високо піднятому мисі між Луквою і Мозолевим потоком. Він мав тричленну планувальну структуру, розмежовану укріпленнями – дитинець (Золотий Тік), єпископська частина (Успенський собор), окольне місто (Качків), які разом займали площу 45 га[56]. Прилеглі до Крилоської гори із західного боку торгово-ремісниче Підгороддя, а зі східного – боярські садиби та монастирі, мали з напільного боку свої системи укріплень у вигляді земляних валів і частоколів[57]. Дальні передмістя були укріплені автономними системами оборони у виглядів валів, ровів, ескарпів та частоколів або були поселеннями відкритого типу.

До середини XIII ст. Галич разом із передмістями отримав дисперсну структуру розселення з яскраво вираженим ядром. Це зумовлено соціальною структурою міста. Кожен володар, який займав «стіл» у Галичі, дбав за спорудження бодай одного нового християнського храму. Ці сакральні споруди виникали в заміських князівських резиденціях, монастирях чи боярських дворах на околиці міста (рис. 5). Детальніше вивчення решток сакральних будівель на широкому терені Галича висвітлює початковий процес його містобудівельного розвитку, а разом із тим поступ рівня духовної культури його мешканців, принаймні від часу появи в ньому відомих нам об'єктів публічного християнського культу.

Серед пам'яток монументального будівництва княжого Галича найранішими визнані виявлені на Крилоському городищі сліди не сакральних, а світських палацових об'єктів. Це – рештки каркасних дерев'яно-цегляних споруд, що датуються першою половиною XII ст.[58]. Можливо, ці споруди були місцем перебування представників київської влади або теремами перших галицьких князів. Цілком імовірно, що синхронно до часу функціонування палацових споруд мала б існувати й рання церква на Крилоській горі. Найбільш імовірними місцями її розташування можуть бути північна частина Золотого Току, а також ділянка гребеню городища на схід від Митрополичих палат. В обох місцях є підстави

[56] Аулих В. Историческая топография древнего Галича. *Славянские древности. Этногенез. Материальная культура Древней Руси.* Киев, 1980. С. 133–150.

[57] Джеджора О. Рятівні дослідження галицького Підгороддя. *Studia archaeologica.* Науковий журал з проблем археології та давньої історії України. Львів, 1993. Ч. 1. С. 63.

[58] Лукомський Ю., Петрик В. Нові матеріали до відтворення елементів містобудівельної структури Галича XII–XIII ст. *Галичина та Волинь у добу середньовіччя. (До 800-річчя з дня народження Данила Галицького). Історичні та культурологічні студії.* Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2001. Ч. 3. С. 171.

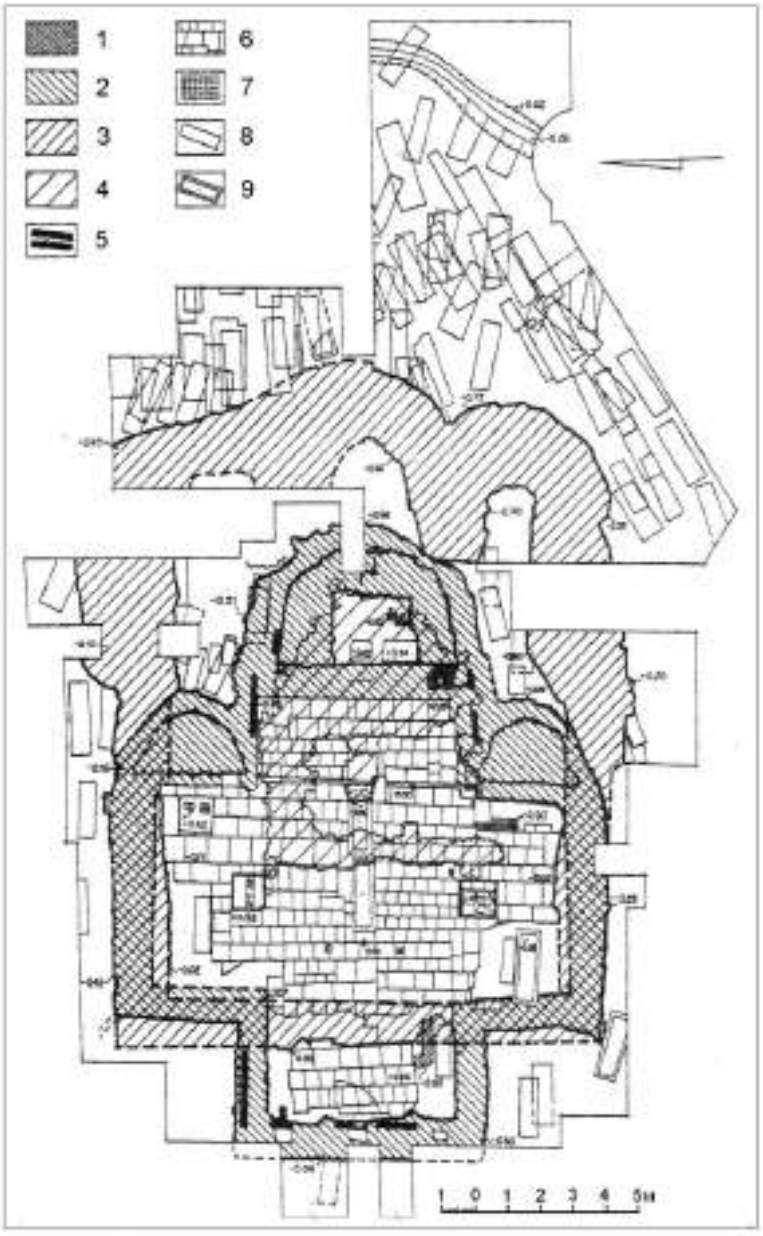

Рис. 6. Зведений план археологічного комплексу в урочищі Царинка. Умовні позначення: 1 – фрагмент підмурку храму I (?); 2 – фундаменти храму II; 3 – фундаменти храму III; 4 – підмурки храму IV; 5 – рештки обвуглених підвалин храму II; 6 – кам’яна підлога; 7 – долівка з керамічних плиток; 8 – поховальні ями; 9 – кам’яні саркофаги

передбачати локацію ранньої дерев'яної церкви. На Золотому Тоці про це можуть свідчити уривки хоч пізнішого, але некрополя та ранні знахідки, пов'язані з християнським культом[59], а на схід від Митрополичих палат – окришини цегли-плінфи княжої доби[60]. В обох місцях можливого розташування первісної сакральної споруди не було проведено детальних археологічних досліджень.

Рис. 7. Загальний вигляд решток храму II на Царинці з південного сходу в процесі археологічних досліджень. Фото автора

Однією з найраніших пам'яток християнського минулого Прикарпаття, виявлених археологічними методами, можна вважати дерев'яну церкву, сліди якої локалізовано в ур. Царинка у Крилосі, на торгово-ремісничому подолі Давнього Галича в комплексі решток чотирьох сакральних будівель, які послідовно змінювали з часом одна одну (рис. 6). У найкращому стані збереження виявилася друга з них (рис. 7–9)[61].

За низкою ознак (стратиграфія, археологічний матеріал, поховання у саркофагах, планувальні та будівельно-технічні особливості, тип

[59] Пастернак Я. Старий Галич… С. 171, 173, 180.

[60] Там само. С. 69, 148.

[61] Лукомський Ю. Невідомі церкви… С. 559–593.

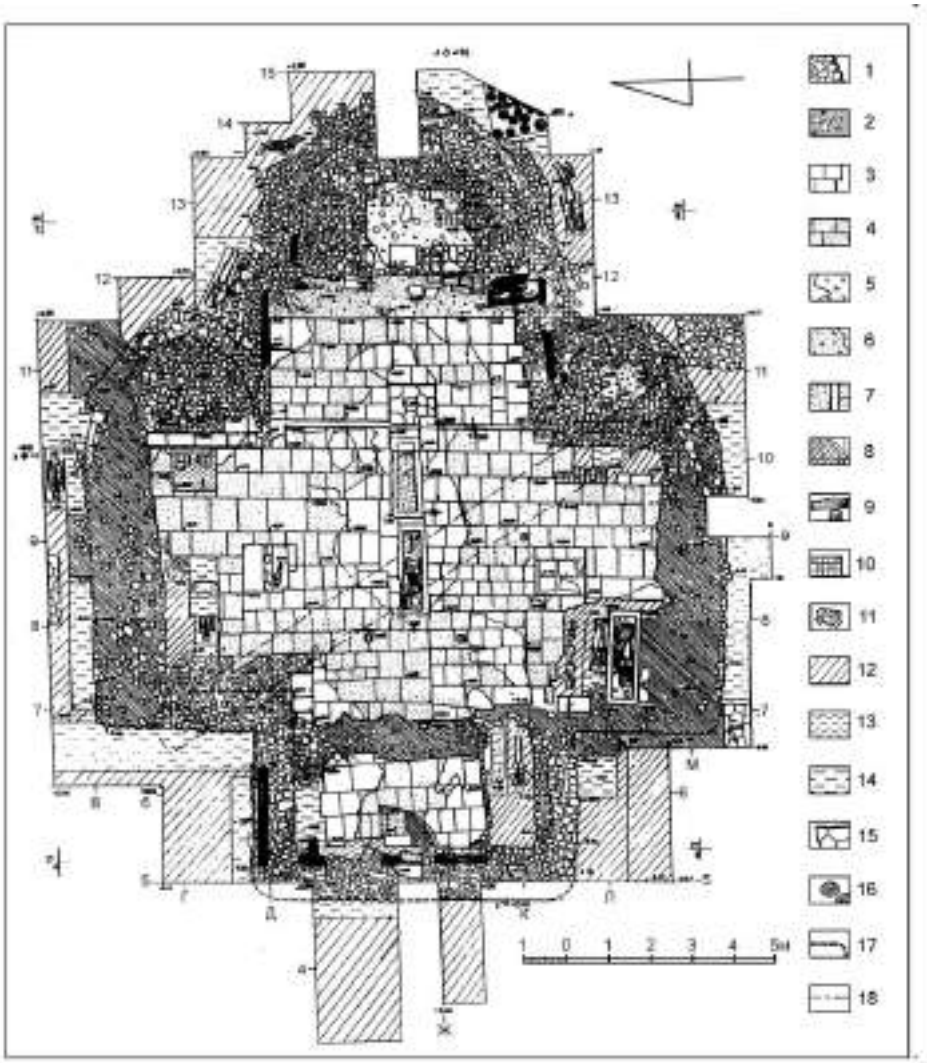

Рис. 8. План розкопу церкви II на Царинці: 1 – фундаменти з річкового каменю на глині; 2 – суміш гальки і каміння на гумусі; 3 – підлога з тесаних вапнякових плит; 4 – ошлакована поверхня плит підлоги; 5 – вапняно-піщаний розчин; 6 – суміш піску, вапна і вапнякового щебеню; 7 – площини вапняка, оброблені гострим інструментом; 8 – площини вапняка, оброблені плоским інструментом; 9 – обвуглені підвалини; 10 – полив’яні плитки підлоги in situ; 11 – завал керамічних плиток; 12 – гумус; 13 – жовта глина; 14 – материкова зеленкувата глина; 15 – потріскана вапнякова плита; 16 – палі; 17 – ймовірні контури підмурків; 18 – межі розвідкової траншеї 1986 року

застосованих рельєфних керамічних плиток підлоги з геральдичними рельєфними зображеннями тощо) будівництво її треба відносити до середини – третьої чверті XII ст. й інтерпретувати залишками літописної монастирської церкви Святого Івана, згаданої в літописі під 1189 р. у зв'язку з пораненням та отруєнням уграми «смертельним зіллям» князя Ростислава, сина Івана Ростиславовича Берладника, якого поховали в монастирській вотчині князів Василькович: «*… і прилучився він до дідів своїх і до отців своїх*»[62].

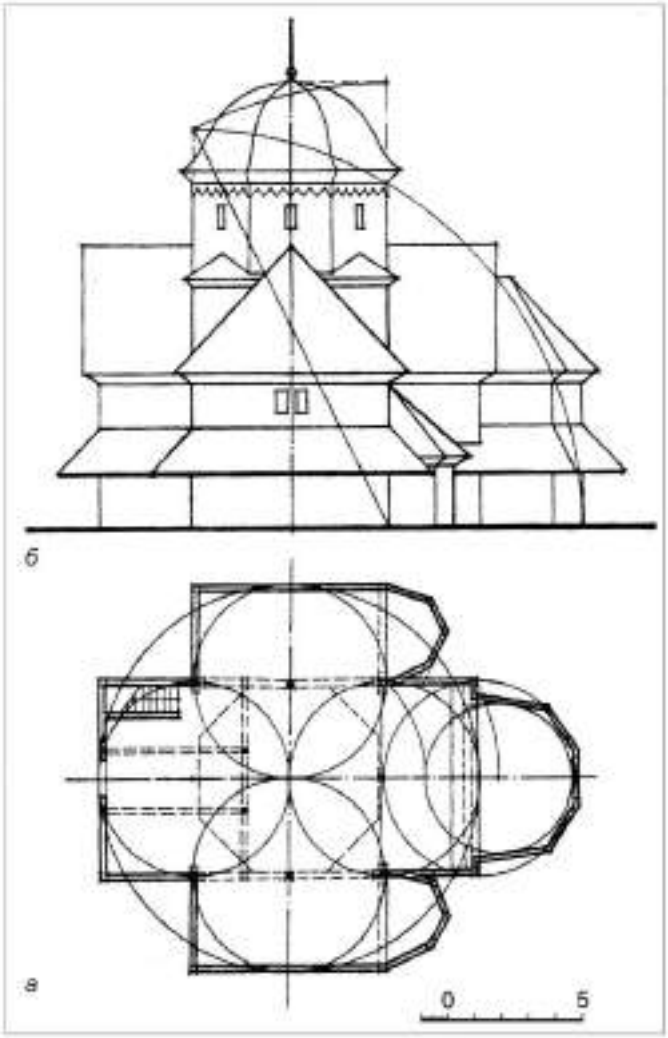

Рис. 9. Гіпотетична реконструкція храму II на Царинці: а) план; б) південний фасад. Рисунок В. Петрика

[62] Літопис Руський… С. 348.

Під рештками цієї дерев'яної церкви, ймовірно, виявлено сліди південно-західного кута ще ранішої сакральної дерев'яної споруди (храм I), функціонування якої підтверджує кілька найглибших поховань, перерізаних фундаментами її наступниці[63]. Більшу частину плану цієї імовірної найранішої церкви на Царинці перекривала тесана підлога краще збереженого пізнішого храму, що не дало можливості детальнішого розкриття її плану (рис. 6, *8*). Отже, якщо рештки краще збереженої та вивченої другої церкви датуються третьою чвертю XII ст., то сліди ранішої потрібно датувати в межах принаймі другої чверті цього століття і пов'язувати з часом князювання у Галичі до 1141 р. Ігора-Івана – старшого сина Василька Ростиславича. Висловлені припущення О. Іоаннисяна щодо можливого перепоховання князя у церкві II на Царинці вважаю цілком імовірними[64].

На основі археологічних досліджень можна стверджувати, що заснуванню монастиря передувало торгово-ремісниче поселення кінця IX–X ст., мешканці якого займалися виробництвом металу. Впродовж XI – початку XII ст. на поселенні відбувається інтенсивне наростання культурного шару, окремі артефакти з якого вказують на проживання тут заможних верств населення[65]. У першій половині XII, а можливо й у кінці XI ст. на території поселення було споруджено дерев'яний храм і при ньому засновано некрополь із християнським обрядом поховань, традиція якого зберігалася до XIV ст.

Другий храм на Царинці являє собою хрещату у плані триапсидну двостовпну церкву. Планувальний тип на території давньої Русі трапляється вперше. Низка аргументів вказує на дерев'яну зрубну конструкцію стін пам'ятки. Відомий дослідник галицької архітектури О. Іоаннисян висловив низку контраргументів щодо дерев'яної конструкції другого храму на Царинці й навів аналогії подібних мурованих грецьких церков цього періоду[66]. Однак ці міркування не похитнули автора в переконанні щодо

---

[63] Лукомський Ю. Невідомі церкви… С. 573–574.

[64] Иоаннисян О. Деревянным или каменным был храм в ур. «Царинка» в Древнем Галиче. *Фортеця: збірник заповідника «Тустань»: на пошану Михайла Рожка.* Львів: Камула, 2009. Кн. 1. С. 422–452.

[65] Гончаров В. К. Галич. *Археологія УРСР.* Київ: Наук. думка, 1975. Т 3. С. 227–228.

[66] Иоаннисян О. Деревянным или каменным… С. 447–452. Науковець висловив шість основних аргументів на користь мурованої конструкції церкви: 1) потужність фундаментних конструкцій; 2) можлива тотальна зачистка будівельного шару перед новим будівництвом третього храму; 3) можливе застосування свинцю в якості в'яжучого матеріалу між квадрами мурування; 4) можливе застосування дерев'яних брусів у якості перев'язів при основі мурованої будівлі; 5) наявність глибоких слідів від внутрішніх стовпів, що спричинене мурованою конструкцією аркади, яку вони підтримували; 6) наявність уламків архітектурних деталей, повторно використаних при закладанні фундаментів третього храму. Контраргументи автора: 1) масивність фундаментів спричинена слабким болотистим ґрунтом і частим його

дерев'яної зрубної конструкції стін, якою би вона не була несподіваною для наукового обґрунтування. Достатньо ознайомитися зі збереженими вузлами дерев'яних підвалин у місці прилягання бічних апсид до головної нави споруди, щоб пересвідчитися у неможливості влаштування тут мурованої конструкції наземних стін (рис. 8). Без сумніву, будівничий храму, виконуючи волю замовника, взорувався на якийсь мурований прототип аналогічних просторових форм провінційно-візантійських церков (можливо й грецьких), але, швидше за все, трансформував схему західноєвропейських базилікальних храмів XI–XII ст. до візантійського канону дотримання описаного рівнораменного хреста у плані. Зразки монументальних монастирських храмів найбільш наближені за логікою побудови плану та його символічного значення бачимо в пізньороманській архітектурі доби Гогенштауфів у верхів'ях і середній течії Райну в Західній Німеччині, а також областях Північної Італії (Ломбардії). Вівтарні частини храмів Святої Марії бенедиктинського монастиря, закладеного 1093 р. у горах Айфель (західна Німеччина), а також базиліки Сан-Мікеле Маджоре в Павії (Ломбардія) кінця XI – середини XII ст. мають подібне розпланування завдяки трансепту і двом бічним апсидам-вівтарям зі сходу, розташованим при його бічних крилах (рис. 10, *а, б*). Плани базилік із виразними трансептами мали антропоморфну символіку розп'яття Ісусового. Таку, напевне, відображав і план нашого давньогалицького храму Святого Івана.

Планувальну структуру дерев'яної церкви на Царинці, порівняно з наведеними у статті О. Іоаннисяна аналогіями мурованих грецьких церков типу описаного хреста та й пізнішої у понад сто років церкви Святого Миколая у Львові[67], вирізняє наявність двох внутрішніх стовпів, котрі розділяють простір наосу на три нави. Тому бічні простори називаємо радше навами, ніж приділами. Мурованим прототипом храму II на Царинці могла слугувати також колегіальна церква Святого Серватія у Кведлінбурґу (Саксонія) періоду 1129 р., бічні нави якої в частині трансепту аналогічно розділені стовпами (рис. 10, *в*)[68]. Отже, в одному з ранніх храмів давнього

перезволоженням внаслідок повеней; до фундаментної конструкції не застосовано вапняно-піщаного розчину; 2) будівельний шар у вигляді окрушин каміння, сформований під час мурованого будівництва, мав би фігурувати при конструкції підмурків; нівеляція терену перед будівництвом храму III вбачається нелогічною, оскільки місцевість вцілому низинна і часто затоплювалась повенями; 3) свинцю, при його застосуванні для скріплення квадрів, мало би бути набагато більше з концентрацією при підмурках; 4) підвалини у якості перев'язів мали б розташовуватися на осях фундаментів, а не скраю; 5) відсутність відповідних платформ для опирання внутрішньої аркади в місцях примикання малих апсид до вими; 6) у першій половині XIII ст. у Галичі могли бути зруйновані будівлі, з яких узято камінь на нове будівництво.

[67] Иоаннисян О. Деревянным или каменным… С. 438.

[68] Lehmann E. Die «Confessio» in der Servatiuskirche zu Quedlinburg. *Skulptur des Mittelalters. Funktion und Gestalt.* Weimar, 1987. S. 10, Abb. 2.

Галича відзначаємо особливу планувальну структуру й конструктивну схему сакральної споруди, що поєднує як східну (рівнораменний хрест), так і західну (схема тринавної базиліки) традиції.

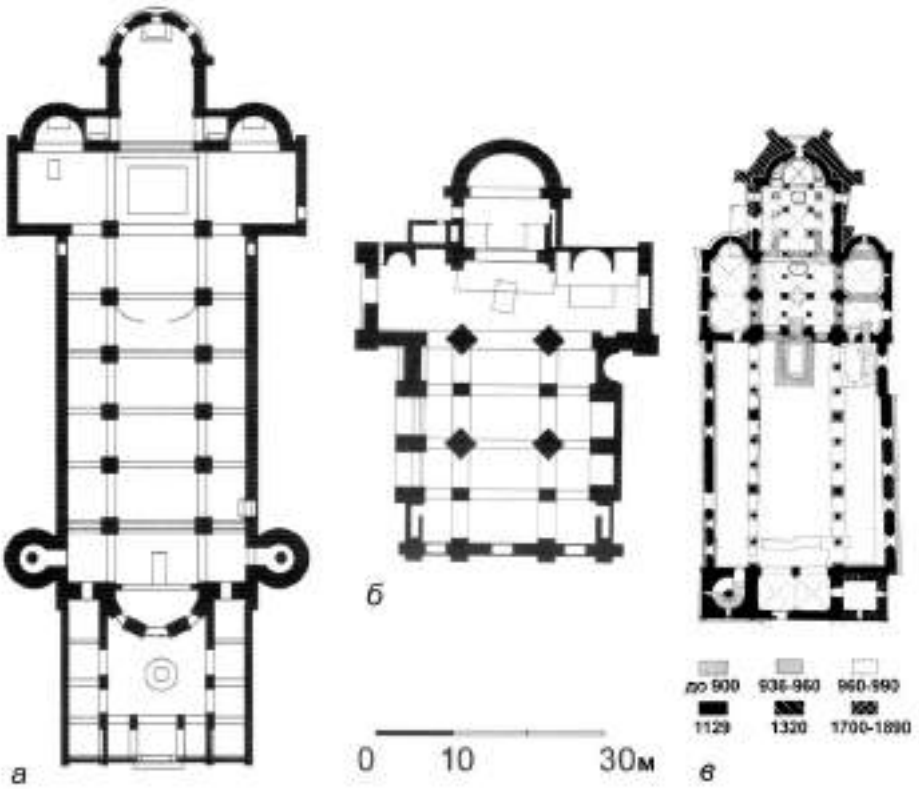

Рис. 10. Можливі планувальні муровані прототипи до церкви ІІ на Царинці: *а* – монастирський храм Святої Марії в грах Айфель (Німеччина); *б* – базиліка Сан-Мікеле “Маджоре” у Павії (Ломбардія); *в* – колегіальна церква Святого Серватія у Кведлінбурґу (Саксонія)

Дерев’яна конструкція стін, обрана замовниками храму літописного Іванівського монастиря, зовсім не применшує його монументальності та яскравої самобутності. Багаті ктитори церкви в особі родини князів Васильковичів вклали чимало коштів для досягнення найпишнішого інтер’єру. Підлога тут була вистелена рівно тесаними білими вапняковими плитами, а перед малими вівтарями й у центральній апсиді її доповнювали ділянки, інкрустовані різнобарвними керамічними плитками, окремі з яких мали рельєфні зображення Василіска (чи Сирени) з геральдичними княжими

знаками на хвості й крилі[69], що додає ще більшої впевненості у здогадній інтерпретації виявленої пам'ятки як родового осередку князів Васильковичів у Галичі (рис. 11).

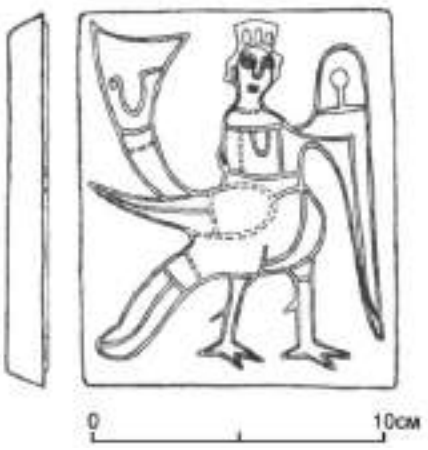

Рис. 11. Рельєфна керамічна плитка з підлоги храму II на Царинці

Між бемою і наосом розташовувався темплон завширшки 16 см. На центральній осі в ньому були царські врата, обабіч яких встановлені намісні ікони. Рівень тесаної підлоги в бемі на одну сходинку (солея) підносився відносно долівки наосу, а підлога в центральній апсиді, комбінована з плит і полив'яних плиток, була ще вищою на 20 см відносно вими. Ймовірно, тут розташовувався престіл у святилищі (рис. 7; 8). Хори у храмі, присутність яких виявляють прямокутні отвори від стовпів, що їх підтримували в західній частині головної нави, засвідчують присутність під час Літургії високої еліти, а значить прямо вказують на те, що монастир був княжим[70].

Серед багатьох знахідок, пов'язаних із християнським культом, виявлених при розкопках церкви на Царинці, менш відомим є фрагмент кам'яної плитки підтрапеціеподібної форми, яку було виявлено безпосередньо на поверхні долівки в середній частині площі наосу[71]. Плитка виготовлена з дрібноплямистого щільного каменю загалом темно-зеленого холодного відтінку. Вона завтовшки 20 мм і загальних параметрів 24,5×13,2 см. З одного боку, приблизно від середини, прямокутна постіль плитки симетрично звужується за рахунок ледь вгнутих вибірок до величини бічної грані 8,3 см. Лицьова постіль оброблена теслом із широким лезом уздовж головної осі, має ледь хвилясту відполіровану до блиску поверхню. Тильна постіль оброблена тим самим інструментом теж у повздовжньому напрямку й ледь опукла. Ймовірно, прямокутна заготовка плитки була вирізана з більшої, обробленої таким способом плити, а потім із тильного боку підрубана меншим тесовиком, однобічно ретушована, з метою надання краям виробу підкошеності (рис. 12, *а*).

[69] Лукомський Ю. Невідомі церкви… С. 568–570.

[70] Tomaszewski A. Romańskie kościoły z emporami zachodnimi na obszarze Polski, Czech i Węgier. Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk, 1974. 424 s.

[71] Лукомський Ю. Невідомі церкви… Мал. 8, 10.

Спосіб обробки плитки, а саме підкошені торцеві грані, вказує на застосування її як елемента інкрустації, тобто вставного елемента до стіни, підлоги чи ще якоїсь речі. Форма її схиляє до думки, що це одне з чотирьох рамен хреста, тобто частина більшої композиції хреста на підлозі чи в мурованій стіні за аналогією до подібних композиційних інкрустацій, щоправда з керамічних фігурних зелених плиток у Борисоглібській церкві кінця XII ст. давнього Гродна[72]. Однак стіни нашої пам'ятки, переконаний, мали зрубну дерев'яну конструкцію, а підлога церкви була викладена з тесаних плит вапняка й доповнена акцентами з квадратних різнокольорових полив'яних рельєфних і пласких плиток.

Згідно з аналізом матеріалу зеленої плитки, така порода каменю в межах сучасних українських Карпат не трапляється у природному заляганні. Подібні утворення наявні в Овруцькому р-ні на Волині, описані під назвою «волиніти». Уламок плитки дещо відмінного за фактурою діабазового порфіриту виявив Юрій Мазурик під час розкопок 1999 р. в ур. Церковка на місці літописного Угровська, де розташовувалася катедра короля Данила Романовича, який у той час ще носив титул князя. Археолог припускає, що матеріал виявленої плитки походить із північної частини Житомирської обл., де спостерігаються його природні відслонення, й інтерпретує знахідку частиною облицювальної плитки з фасаду цегляної церкви[73].

Можна вважати, що й наш зразок походить із Волині. Інша версія появи зеленої кам'яної плитки в давньогалицькому монастирі утотожнює її з порфіритами грецького походження, уживаними в якості особливо цінних сакралій, які могли вмонтовуватися у дерев'яну основу-стільницю, яку завдяки цьому сакральному каменю – порфіриту – використовували священники-місіонери з Візантії в якості рухомих вівтарів. Така практика була поширена серед священників, які вирушали з далекими християнськими місіями. Зокрема, у відомому шведському місті Сиґтуна XI–XII ст., яке було зруйноване 1187 року, знайдено плитку порфіриту, а в одній із шведських церков (ставкірсі) виявлено й зафіксовано мобільний вівтар із вкрапленим порфіритом (рис. 12, *б*, *в*)[74].

В Іванівському монастирі в Галичі цілком можливо припускати перебування майбутнього імператора Візантії Андроніка Комнена в часі втечі з батьківщини впродовж 1164–1165 рр., який був двоюрідним братом як

[72] Трусов О. А. Памятники монументального зодчества Белоруссии XI–XVII вв.: Архитектурно-археологический анализ. Минск: Наука и техника, 1988. С. 79–81.

[73] Мазурик Ю. Фрагмент кам'яної облицювальної плитки з урочища «Церковка» літописного Угровська. *Волинська ікона: дослідження та реставрація. Матеріали XI Міжнародної наукової конференції (м. Луцьк, 3–4 листопада 2004 р.).* Луцьк, 2004. С. 150–152.

[74] Tesch S. Olof Palme, S:ta Gertrud och Sigtunas meteltida kyrkotopografi. *Biskopen i Museets Trädgärd: En arkeologisk gåta.* Stockholm, 2001. S. 29: Fig. 14; S. 35: Färgbild IV.

князя Ярослава Осмомисла, так і князя Івана Ростиславича Берладника[75]. Дуже ймовірно, що тут перебували й священники з Візантії, які могли використовувати аналогічні рухомі вівтарі з порфіритовими вкрапленнями. Знахідку подібного порфіриту виявив о. Лев Лаврецький при розкопках церкви Спаса на Карпиці.

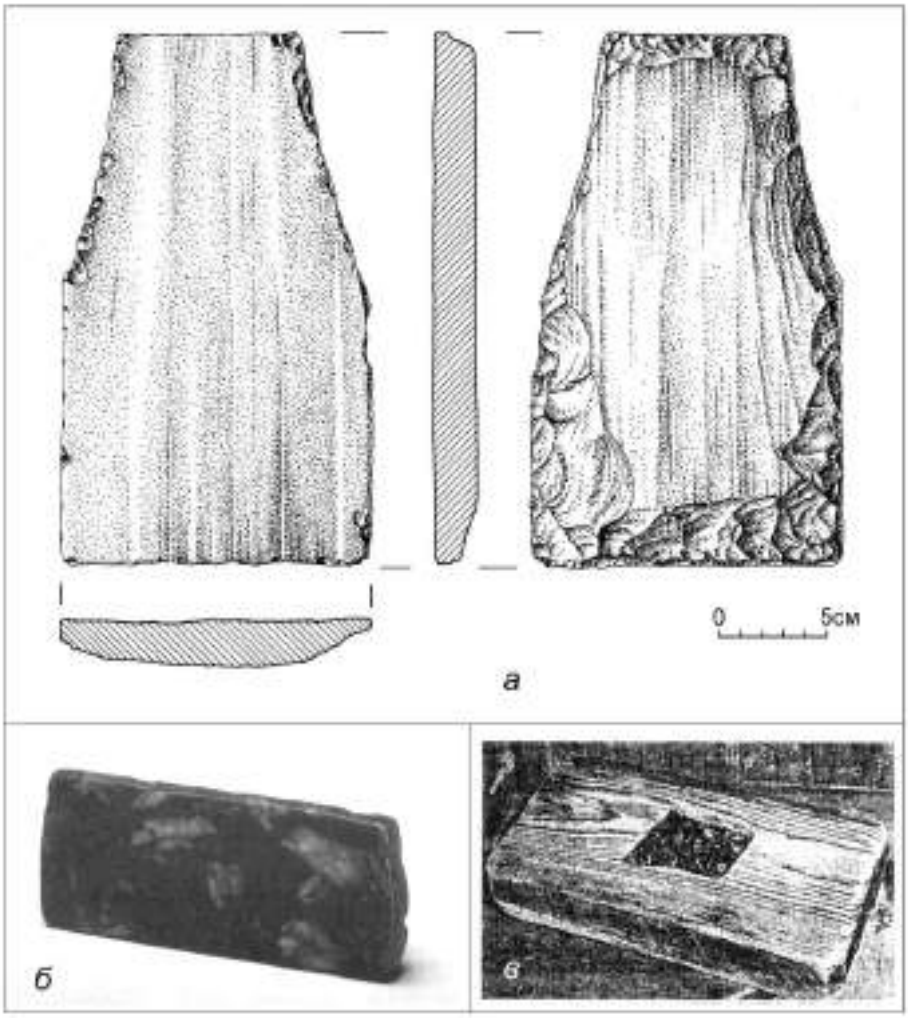

Рис. 12. Особливі знахідки, пов'язані з християнським культом: а – плитка порфіриту, виявлена в храмі II на Царинці; *б* – плитка порфіриту з Греції, виявлена в Сиґтуні (Швеція); *в* – переносний вівтар з порфіритом, збережений у Скандинавії

[75] Иоаннисян О. Деревянным или каменным… С. 444.

Дерев'яна церква-усипальниця князів Васильковичів у їхньому родовому Іванівському монастирі функціонувала впродовж досить тривалого періоду розвитку Галича, на що вказує низка археологічних спостережень. Її знищила пожежа в першій половині XIII ст., після чого на місці згарища розпочалося будівництво нового канонічного хрестово-баневого храму, техніка виконання фундаментів якого виявляє новаторські підходи, невідомі дотепер у галицькій архітектурі (застосування паль та опалубки). Причина припинення будівництва храму III на стадії облаштування фундаментів може пояснюватися згасанням Галича після Батиєвого нашестя. У другій половині XIII ст. на місці колишньої Іванівської церкви спорудили невелику дерев'яну каплицю (храм IV) на мурованому цоколі, при якій ще до XIV ст. зокрема функціонував християнський могильник[76].

Отже, літописний монастир Святого Івана, розташований на історичному Подолі княжого Галича, був осередком тривалої сакральної християнської традиції, що впливала на розвиток духовної культури давніх галичан. Можна припускати, що на ранньому етапі функціонування, за часів володарювання у Галичі першого з гілки Рюриковичів князя Ігора-Івана Васильковича (1124–1141), Святоіванівський монастир міг бути резиденцією представника галицького православного генерального намісництва, яке підлягало юрисдикції Володимирського єпископства на Волині[77].

Підмурки однієї з найстарших церков Давнього Галича на г. Карпиця, яку більшість дослідників ідентифікують із літописною *«божницею Спаса»*, згаданою при при дворі Володимира Васильковича під 1153 р., першими дослідили на пагорбі високого берега Лімниці в ур. Карпиця 1882 р. Ісидор Шараневич, Лев Лаврецький та Юліан Захарієвич[78]. За 100 років по тому (1981–1982) верифікаційні архітектурно-археологічні дослідження пам'ятки провів О. Іоаннисян[79]. У 1991 р. та 2009 р. археологічні дослідження поблизу підмурків церкви проводив Богдан Томенчук, де виявив межу городища, приблизно за 25 м на схід від апсид, у вигляді слідів частоколу, розкрив 25 поховань прилеглого двошарового некрополя, а також зафіксував

[76] Лукомський Ю. Невідомі церкви… С. 590.

[77] Скочиляс І. Княжий Галич в історії Київського християнства: культура, релігія, політика й еклезіальна пам'ять (XII–XVI століття). *Духовна спадщина Давнього Галича*: Науковий збірник / Ігор Скочиляс, Віра Фрис. Львів: Український католицький університет, 2018. Серія «Київське християнство». Т. XII. С. 90–91; Його ж: Галицька (Львівська) єпархія XIII–XVIII століть: організаційна структура та правовий статус. Львів: УКУ, 2010. С. 148.

[78] Zacharjewicz J. Wykopaliska w Załukwi nad Dniestrem. Opis do jesieni 1882 r. odkrytych fundamentów i wykopalisk. *Dzwignia*. Lwów, 1882. Zesz. 9–10. S. 139–140, 152–153; *Szaraniewicz I.* Trzy opisy historyczne staroksiążęcego grodu Halicza w r. 1860, 1880 i 1882. Lwów, 1883. S. 162–163.

[79] Иоаннисян О. М. Церковь Спаса в Галиче – памятник первой половины XII века. *Древние памятники культуры на территории СССР*. Ленинград, 1986. С. 102–109, 169–173.

залишки дерев'яних переходів від палацу до церкви[80]. Археологічними дослідженнями підтверджено, що до південного фасаду в місці західного його прясла на рівні хорів до церкви вела дерев'яна галерея-переходи від княжого палацу[81]. Залишки княжої резиденції були повністю знищені внаслідок розробок глини в кар'єрі цегольні ще, мабуть, у міжвоєнний період.

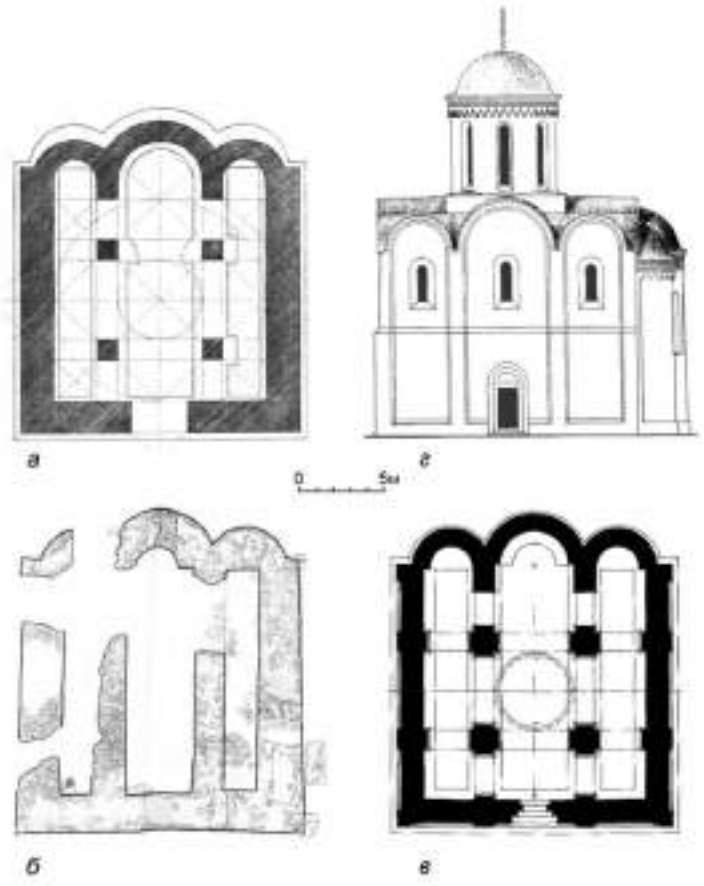

Рис. 13. Церква Спаса на горі Карпиця: *а* – планувальна реконструкція за Ю. Захарієвичем; *б* – план підмурків за О. Іоаннисяном; *в* – реконструкція плану на рівні наземних стін; *г* – реконструкція південного фасаду церкви. Рисунок В. Петрика

[80] Томенчук Б. Археологія городищ Галицької землі. Галицько-Буковинське Прикарпаття. Матеріали досліджень 1976–2006 рр. Івано-Франківськ: видавець Третяк І.Я., 2008. С. 531–532, рис. 415, 415.1.

[81] Томенчук Б. Галич і мала Галицька земля XII–XIII ст. Історична топографія городищ. Івано-Франківськ: Симфонія форте, 2016. С. 163–167.

План фундаментів церкви Спаса промальовує хрестово-баневу структуру без нартексу. Загальні параметри об'єкта на рівні підмурків – 16,7×19,2 м[82]. Важлива особливість плану – суцільні внутрішні стрічки фундаментів, які розділяють церкву на три поздовжні нави (рис. 13, *а*). Такий спосіб влаштування основи підбаневих стовпів вказує на архаїчність пам'ятки відносно інших будівель старого Галича.

Усі церкви давньої Русі з подібними планувальними та конструктивними рисами зосереджені в досить вузькому хронологічному діапазоні – кінець XI – середина XII ст.[83]. Це свідчить на користь датування галицького храму 40-ми роками XII ст. і відповідної ідентифікації його з літописною божницею Спаса на дворі галицького князя Володимира Володаревича, згаданою у літописі під 1153 р.

Технологічна аналогічність підмурків церкви Спаса в Галичі до фундаментів володимиро-суздальських церков підтверджує гіпотезу про перехід галицьких майстрів у Північно-Східну Русь[84]. Однак думка О. Іоаннисяна про витоки майстрів храму в послідовності: Малопольща–Перемишль–Звенигород–Галич поки не має достатньо переконливих аргументів[85]. З цього приводу висловлювали сумніви чимало дослідників[86].

---

[82] Розміри взяті по центральних осях з опублікованого плану: Иоаннисян О.М. Церковь Спаса… С. 43. Рис. 2.

[83] За планувальними особливостями найбільш наближені до церкви Спаса в Галичі визначено такі пам'ятки: 1) Київ, Успенський собор Печерського монастиря (остання третина XI ст.); 2) Київ, ц. Михаїла (поч. XII ст.); 3) Новгород, ц. Різдва Богородиці в Антонієвому мон-рі (поч. XII ст); 4) Новгород, Микольський собор на Ярославовому дворищі (поч. XII, 1113р.); 5) Київ, ц. Спаса на Берестові (1 пол. XII ст.); 6) Смоленськ, ц. Петра і Павла (сер. XII ст.); 7) Кідекша, ц. Бориса і Гліба (сер. XII ст., 1152 р.); а за конструктивними – церква Бориса і Гліба в Кідекші (сер. XII ст., 1152 р.) та Спасо-Преображенський собор у Переславлі-Заліському (сер. XII ст., 1152 р.). Датування пам'яток за: Раппопорт П.А. Русская архитектура X–XIII вв. Каталог памятников. *Археология СССР. Свод археологических источников.* Ленинград: Наука (Ленинградское отделение), 1982. Вып. Е 1-47. 136 с.

[84] Иоаннисян О. Галицкая традиция в зодчестве Северо-Восточной Руси XII в. *Галич і Галицька земля у державотворчих процесах України. Матеріали міжнародної ювілейної наукової конференції (м. Івано-Франківськ).* Галич: Плай, 1998. С. 117–118.

[85] На основі профілю фундаментних ровів, наявності поздовжніх стрічок, планувальних характеристик, виявлених блоків наземних стін і наявності в них шпонок для розчину О. Іоаннисян висунув гіпотезу, що перемишльська, звенигородська та галицька церква Спаса будовані однією артіллю майстрів (Иоаннисян О. М. Церковь Спаса … С. 106). Проте ні один із висунутих аргументів не переконливий: 1) профілі фундаментних ровів в апсидній частині перемишльської церкви характеризуються похилими бічними стінками, а у профілях звенигородської церкви зафіксовано підбої або від'ємні ухили; конструкції ж Спаської церкви в перетині мають виразно вертикальні або ледь похилі бічні стінки фундаментних ровів; 2) суцільні поздовжні стрічки у внутрішніх частинах звенигородської та перемишльської церков, як у церкві Спаса на Карпиці, не зафіксовано; 3) у розпланування центрів апсид між об'єктами є суттєві відмінності; 4) квадри стін та шпонки в них по-перше, неопубліковані для

Деталі архітектурного декору, віднайдені в румовищі церкви Спаса, О. Іоаннисян розділяє на три групи: 1) виті колонки; 2) гранчасті колонки; 3) блок зі ступінчастим орнаментом. Виті колонки, з яких відомі чотири уламки, на думку дослідника, датуються пізніше від будівництва храму та походять зі споруди, не пов'язаної безпосередньо зі стінами Спаської церкви, – можливо, з кивота, який міг бути поставлений у час функціонування святині. Гранчасті колонки О. Іоаннисян пов'язує з дифоріями або трифоріями, які могли бути застосованими в сусідньому з церквою палацовому комплексі, а ступінчастий орнамент ідентифікує з городчастим поясом, який притаманний для оздоби карнизної частини барабанів бань краще збережених володимиро-суздальських церков часів Юрія Довгорукого. Так, декоративна оздоба церкви Спаса була дуже стриманою й обмежувалася лише городчастим і, можливо, аркатурним поясками[87]. Дахи церкви покриті свинцевими листами, які з'єднувалися між собою за допомогою фальців[88].

На підставі порівнянь із найближчим аналогом – церквою Спаса в Переславлі Заліському, яку споруджували, ймовірно, ті ж галицькі майстри, ззовні літописна божниця Спаса в заміській резиденції князя Володимира Володаревича мала би мати подібний план наземних стін і зовнішній вигляд. Порівняно з володимиро-суздальськими й іншими наближеними аналогами галицька церква Спаса має найнижчий коефіцієнт співвідношення головної та бічної нав, що може вказувати на більшу приземистість об'єму храму. Його кубічний білокам'яний корпус членували плоскі пілястри, які вгорі завершувалися традиційними для Русі закомарами. Храм увінчувала одна баня, декорована в карнизній частині барабана ступінчатим поясом (зі зубчастих трикутників). Решта деталей декору, як-от двоуступні пілястри, цоколь, зубчатий фриз чи аркатурний пояс, показаних на рисунку, могло і не бути, оскільки їх уламків на місці пам'ятки поки не виявлено (рис. 13, *б, в*).

На противагу до скромного екстер'єру церкви її інтер'єр був оздоблений вишукано. Це засвідчують знахідки окрушин фрескового розпису й полив'яних керамічних плиток підлоги. Непорушені ділянки долівки храму зафіксували Л. Лаврецький при південно-східному стовпі церкви та О. Іоаннисян при західному мурі в північній бічній наві. Вони були

можливості порівняння; по-друге, не є визначальним критерієм для ідентифікації «почерку» одної артілі майстрів.

[86] Петрик В. До пролеми формування Галицької архітектурної школи. *Галицько-Волинська держава: передумови виникнення, історія, культура, традиції.* Львів, 1993. С. 64–66; Рожко М. Міста, дерев'яне будівництво, наскельні та оборонні споруди Карпат IX–XIV ст. *Етногенез та етнічна історія населення Українських Карпат.* Львів, 1999. Т. 1. С. 384–385; Могитич І. Р., Могитич Р. І. Архітектура Галицької землі княжого періоду. *Народознавчі зошити.* Львів, 2000. Зошит 2(32). С. 203.

[87] Иоаннисян О. М. Церковь Спаса… С. 107.

[88] Там само. С. 104,105.

викладені трикутними і чотирикутними плитками на глиняній підготовці смугами, паралельними до напрямку стін. Плитки покриті поливою трьох барв: коричневої, зеленої та жовтої. Окрім них, у перевідкладеному вигляді виявлено також фрагменти плиток із рельєфними зображеннями типу «плетінки», а також складнофігурних рельєфних й поліхромних плиток, декорованих «перегородчатою поливою». Це дає підстави дослідникові зі Санкт-Петербурга Василію Матвєєву реконструювати в композиції мозаїчної підлоги зооморфні зображення в омфаліях[89].

Окремі археологічні знахідки з церквища Спаса, як-от печатки Галицького єпископа Косми[90], а також уламок ідеально відполірованої мармурової плити «*marmor acedaemonicum viride*»[91], що походить, мабуть, також від наповнення вівтаря, підтверджують особливий соборний (єпископський) статус церкви Спаса в Галичі, який вона посідала до завершення спорудження Успенського собору на Крилоській горі[92]. Храм міг служити владичим осередком. При ньому, мабуть, зосереджувався скрипторій, де й могло бути написане знамените Галицьке Євангеліє.

У часи ж розквіту давнього Галича церква Спаса функціонувала в заміській резиденції князів гілки Ростиславичів, тобто до кінця XII ст., а далі, правдоподібно, як парафіяльний храм княжих, а згодом плебанових дідичних сіл Григорів і Перевози[93], які розташовувалися по обидві сторони р. Лімниці (Чечви), а в документі 1427 р. згадані як такі, що вже не існують[94].

Локація перших відомих мені сакральних споруд у давньому Галичі не пов'язана з найбільш укріпленою частиною – твердинею на Крилоській горі. Якщо Іванівський монастир першого з Рюриковичів галицького князя Івана-Ігора Васильковича виникає у густо заселеному й освоєному районі галицького подолу – під городом, то заміська резиденція другого – Володимирка Володаревича – зі сакральною домінантою в ньому – літописною божницею Спаса – засновується на значній віддалі від города, за 5 км, на неосвоєній до цього часу території, але в дуже вигідному стратегічному місці – на одному з найвищих пагорбів залуківської височини з топонімом «Карпиця». Перенісши престіл із Перемишля до Галича, князь

[89] Матвеев В. Выкладка пола церкви Спаса в Галиче. *Галич і Галицька земля: матеріали Міжнародної наукової конференції (м. Галич, 27–28 жовтня 2016 р.).* Галич, 2016. С. 357–361.

[90] Грушевський М. Печатки з околиць Галича. *Записки НТШ.* Львів, 1900. Т. XXXVIII. С. 1–4.

[91] Pełeński J. Halicz w dziejach sztuki średniowiecznej na podstawie badań archeologicznych i źródeł archiwalnych. Kraków, 1914. S. 72.

[92] Томенчук Б. Галич і мала Галицька земля XII–XIII ст. Історична топографія городищ. Івано-Франківськ: Симфонія форте, 2016. С. 167.

[93] Scharaniewicz I. Die Franciskaner-Kirche in Halitsch. *Mittheilungen der Central Komission.* Wien, 1888. T. XIV. S. 96.

[94] Пеленський Й. Галич в історії середньовічного мистецтва на основі археологічних досліджень і архівних джерел. *Галич. Збірник наукових праць* / ред. М. Волощук. Івано-Франківськ: «Лілея-НВ», 2018. Серія 2. Вип. 4. С. 108.

Володимир не відразу має можливість спорудити християнську святиню в найбільш захищеному городі на Крилоській горі й спочатку облаштовує заміську резиденцію з палацом і церквою. На мою думку, це треба пов'язувати з поступовістю християнізації населення Галича.

Перші християнські сакральні споруди не завжди виникали в самому центрі міста. Так, локація першої церкви в Києві, Святого Іллі (згадка під 945 р.)[95], з'являється на Подолі, а не на Старокиївській горі задовго до побудови Десятинної церкви[96]. Щодо княжих резиденцій, то вони часто розміщувалися за стінами міста (Смоленськ, Полоцьк, Новгород, Перемишль). У Пскові князь перебував у Довмонтовім місті, а за Андрія Боголюбського двір був «за городом»[97].

Церква й палац у заміській резиденції князя Володимира Володаревича мали вказувати на могутність нового володара об'єднаної Галицької землі. Вони розташовувалися на видатному місці Залуківської височини й були добре видимі з Крилоської гори. Натомість із вікон палацу та переходів до церкви в західному та північному напрямках розкривався просторий вид на розлогі долини Чечви (Лімниці) та Дністра. Відповідно й білокам'яну сакральну домінанту князя Володимирка було видно з усіх усюд, що притягало погляди галицьких міщан, жителів обширної округи і всіх подорожніх, які наближалися до Галича дорогами чи ріками.

Літописна церква Пресвятої Богородиці приснодіви Марії, або ж Успенський собор, була головною святинею княжого Галича і з другої половини XII ст. відігравала домінантну роль у формуванні християнського світобачення населення Прикарпаття. Письмові джерела про неї стосуються поховання князя Ярослава Осмомисла (1187)[98], урочистих церемоній вокняження Данила Романовича (1208, 1239)[99] та коронації королевича Коломана на короля Галичини (1215)[100], а також різних військових подій. В останніх повідомленнях про храм згадано детальніше. Так, 1219 р., коли Галич здобував новгородський князь Мстислав Удатний, у церкві заперся угорський королевич Коломан: «*…зробив укріплення на церкві пречистої владичиці нашої Богородиці, яка, не стерпівши осквернення храму свого, і оддала його [Коломана] в руки Мстиславові*»[101]. Це відбулося тоді, коли князь Мстислав після перемоги над угорським полководцем Філею приступив до Галича: «*І вибігли тоді [угри] на склепіння церковні, а інші на вірьовках*

[95] Літопис Руський… С. 29.

[96] Сагайдак М. Містобудування. *Історія українського мистецтва у п'яти томах* / ред. Г. Скрипник. Київ, 2010. Т. 2. С. 400.

[97] Історія української архітектури / ред. В. Тимофієнко. Київ: Техніка, 2003. С. 67.

[98] Літопис Руський… С. 345.

[99] Там само. С. 373, 393.

[100] Карамзин Н. История государства Российскаго. Т. III. Санкт-Петербург, 1872. С. 106–107.

[101] Літопис Руський… С. 345.

піднялися, а коней їхніх половили. Укріплення ж було зроблене на церкві, і ті стріляли і каміння метали на городян, [але] знемагали од спраги, бо не було води в них. А коли приїхав Мстислав, то вони здалися йому і їх зведено було з церкви»[102]. Подібний випадок стався 1254 р., коли князь Ізяслав Мстиславович оборонявся у Галичі від Данилового сина Романа: «*... не маючи змоги куди втекти, вибіг на склепіння церковні, куди ото вибігали були беззаконні угри»*[103].

Отже, собор не було зруйновано в часі Батиєвого нашестя 1241 р.[104]. Пізніші історичні документи подають дотичні свідчення про функціонування Успенського собору як осідку Галицької митрополії упродовж XIV–XV ст.[105]. Згадки в документах 1564 р. і 1565 р. та свідчення єпископа Гедеона Балабана з 1576 р. опосередковано вказують на існування споруди ще у другій половині XVI ст.[106]. Точна дата його руйнування залишається невідомою, але ще в першій половині XVIII ст., згідно з інвентарем 1749 р., на місці старої катедри були добре видимі кам'яні розвали *subst rudera lapideae*[107]. З часом місцерозташування собору забули.

Археологічні пошуки літописної галицької катедри розпочалися зі середини XIX ст. Відомий дослідник давнього Галича Йосип Пеленський, який вже на початку XX ст. був переконаний у розташуванні собору на Крилоській горі, так описував його значення у словесній реконструкції княжого города: «*З-поза ровів і валів, з-поза дерев'яних огорож дворів видно велику соборну церкву, що здаля світить білизною тесаних стін. Уся вона поглинута блиском своєї бані і блиском власної величі. Видно її добре зблизька і здалека, бо ж стоїть вона на такій височині і сама здіймається догори, що промені її золотистого хреста сягають кілька миль довкола і притягають до себе погляди всієї округи. Той хрест зосереджує в собі покору всіх сердець. Собор є для них втіленням самої святості, краси, пишноти й сили, єднає їх з Богом, заспокоює в людях вроджений естетичний інстинкт, а у великій потребі, як найкраща мати й опікунка, пригортає їх до себе, хоронить і рятує від загибелі або також у виняткових випадках загрози – враз з ними*

[102] Літопис Руський… С. 378.

[103] Там само. С. 414.

[104] Войтович Л. Чи було зруйновано Успенський собор у Галичі 1241 року? *Успенський собор Галича. Минуле, сучасне, майбутнє. Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (Галич, 14–15 грудня 2017 р.).* Галич, 2017. С. 3–22.

[105] Пастернак Я. Старий Галич (археологічно-історичні досліди у 1850–1943 рр.). Краків; Львів, 1944. С. 17–19; Вуйцик В. Церква Успення Пресвятої Богородиці у Крилосі: до проблеми датування. *Народознавчі зошити.* Львів: Інститут народознавства НАН України, 2000. Ч. 2. С. 232.

[106] Pełeński J. Halicz w dziejach… S. 120.

[107] Вуйцик В. Церква Успення… С. 232.

паде. Звідси така глибока і сердечна понад усе прив'язаність до своєї Святої Покровительки, на яку середньовічна душа тільки могла здобутись»[108].

У 1936–1938 рр. відкрив і дослідив таємничі залишки святині видатний український археолог, директор Музею НТШ у Львові Ярослав Пастернак. Наукові результати цих археологічних розкриттів можна відзначити у трьох вагомих фактах: 1) розташування катедри в центрі Крилоського городища розв'язало дискусію з локалізації літописного «города»; 2) собор за масштабом (37,5×32,4 м) не поступався найбільшим сакральним будівлям Київської Руси і, на відміну від них, був зведений у романській білокам'яній техніці мурування з багатим архітектурним декором; 3) у ньому було виявлене чоловіче поховання в кам'яному саркофазі, яке дослідник інтерпретував як останки галицького князя Ярослава Володимировича (Осмомисла).

Опираючись на результати досліджень, Я. Пастернак подав детальні обміри, характеристику будівельно-технічних особливостей об'єкта, визначив час його спорудження (1157), а також, проаналізувавши архітектурні елементи, зробив спробу гіпотетичної реконструкції будівлі[109].

На думку вченого: «*… собор був витвором галицької архітектурної школи, мав у плані візантійський квадрат із вписаним рівнораменним хрестом, що творили головні повздовжня і поперечна його нави. Чотири могутні колони підпирали центральну баню, а в східній частині були три півокруглі апсиди … Центральну частину галицької катедри замикали від півночі, заходу й півдня притвори, які творили разом з нею одну органічну цілість, один могутній квадратний масив … Чи окрім неї (центральної бані) були кругом чотири менші бані, … на це не маємо жадних безпосередніх доказів і можемо тільки припускати, що так воно було вже з огляду на саму величину собору … з огляду на високе ієрархічне становище галицького собору треба думати, що він, як і західні романські костьоли в подібних випадках, мав теж дві вежі на обох кінцях фронтової фасади … Собор мав багато рис романського стилю, а саме: порталі й вікна з валковим фризом в шахівницю, висячі півколонки на апсидах з масками на підставах-консолях, зубчастий фриз, кубуваті капітелі круглих колон та консольок, характеристичну профіляцію баз пілястрів, плетінковий орнамент та вкінці саме мурування з тесаного каменю»*[110].

Історико-архітектурні студії протягом 50–70-х років усталили думку, що галицький Успенський собор являв собою чотиристовпну однобаневу

[108] Пеленський Й. Галич в історії… С. 7.

[109] Пастернак Я. Старий Галич… С. 49–74, 82–131.

[110] Там само. С. 106–108, 118.

споруду, оточену з трьох боків галереями[111]. Перша спроба аргументованої наукової графічної реконструкції собору належить Олені Воробйовій та Олексію Тіцу, що подають варіант типової хрестово-баневої церкви з позакомарним завершенням фасадів, стилістично дуже наближеної до чернігово-київської архітектури. До храму з трьох боків примикають одноярусні галереї, з т. зв. гульбищем, огородженим високим парапетом[112]. Наступні спроби графічних реконструкцій дали підстави для висновків про неможливість на цьому етапі наших наукових знань про зовнішній вигляд Успенського собору та витоків Галицької архітектурної школи виконати науково-обґрунтовану й однозначно трактовану реконструкцію первісного вигляду Успенського собору[113].

Рис. 14. Повторні архітектурно-археологічні дослідження фундаментів катедри князя Ярослава Осмомисла 1998 року. Фото автора

[111] Січинський В. Історія українського мистецтва. Нью-Йорк, 1956. Т. 1: Архітектура. С. 45; Історія українського мистецтва. Київ, 1966. Т. 1. С. 215; Раппопорт П. А. Русская архитектура… С. 108.

[112] Воробъева Е., Тиц А. Анализ и реставрация Успенского собора XII века в Галиче. *Советская археология.* Москва, 1983. Т. 1. С. 213–230.

[113] Ярема В. Церковне будівництво Західної України / заг. ред. Ю. Криворучко. Львів: Місіонер, 1998. С. 53; Лукомський Ю., Петрик В. Успенський собор княжого Галича: історія вивчення та нові дослідження. *Вісник Інституту "Укрзахідпроектреставрація".* Львів, 1997. Ч. 8. С. 89.

Повторні архітектурно-археологічні дослідження пам'ятки, проведені впродовж сезонів 1993–1994 рр. та 1998–1999 рр., дали нові результати (рис. 14). Найважливішим із них була аргументація у визначенні будівельної періодизації споруди на основі археологічних джерел[114]. У первісному задумі планувальне ядро храму задумане як банева або й безбанева базиліка з розвинутими бічними приділами й нартексом (рис. 15, *А, Б*). Ця будівельна ідея могла бути взорована на катедру м. Печ в Угорщині, де у плані зазначені чотири вежі на кутах, бічні галереї між якими обрамляють базилічне тринавне ядро храму[115]. У первісному задумі Богородичного собору в Галичі ця ідея трансформована у строгий квадратний обрис плану. Але під час облаштування підмурків собору раптово виникла потреба влаштування традиційного підбаневого квадрату в центрі споруди, що спричинило зміну в розпланування внутрішніх стовпів (рис. 15, *В*). План і, очевидно, об'ємно-просторова композиція споруди суттєво змінюється порівняно з попереднім задумом. Храм в результаті спорудили у вигляді шестистовпного хрестово-баневого ядра, до якого з півночі та півдня прилягали бічні галереї (рис. 15, *Г*). Наступний період перебудови собору, який я схильний датувати першою половиною XIII ст., вирізняється іншою будівельною технікою та застосуванням тесаного вапняку в наземних стінах, на відміну від попереднього будівельного етапу, у якому, на мою думку, були застосовані винятково алебастрові блоки-квадри, на що вказують уламки деталей його вистрою, зокрема стилістично відмінна профіляція цоколю чи пілястрових баз. Внаслідок перебудови план храму набуває вигляду традиційної чотиристовпної хрестово-баневої церкви, оточеної з трьох боків галереями (рис. 15, *Д, Е*).

Із погляду будівельної періодизації собору, простеженої внаслідок повторних археологічних досліджень, потрібно детальніше розглянути історію цієї споруди.

Відомо, що будівництво собору відбулося на місці колишньої житлово-господарської забудови X – першої половини XII ст. у південній частині го́рода[116]. Очевидно, майбутнє місце будівництва мали розчистити та спланувати. Цікавий факт – розташування ями для випалу будівельного гіпсу майже в центрі запланованої майбутньої споруди, причому в осях попередньої забудови. Її влаштували і використовували ще до розмітки плану собору. Отже, будівництву мали передувати тривалі підготовчі роботи. Для облаштування лише фундаментів, необхідно було перевезти величезні

[114] Лукомський Ю. Успенський собор давнього Галича (За результатами нових досліджень 1992–2000 років). *Записки НТШ*. Львів, 2002. Т. CCXLIV. С. 593–597.

[115] Toth M. Die Umbaung des Heiligkreuz–Altars in der Kathedrale zu Pecs. *Skulptur des Mittelalters. Funktion und Gestalt.* Weimar, 1987. S. 82.

[116] Войнаровський В., Лукомський Ю., Петрик В. Археологічні об'єкти на Крилоській горі, перекриті Успенським собором XII ст. *Записки НТШ*. Львів, 2002. Т. CCXLIV. С. 643–644.

об'єми напівоброблених брил туронської крейди й алебастру з відносно недалеко розташованих родовищ та обробити їх у форму грубо тесаних квадрів. Підготовчі роботи для зведення такої масштабної будівлі могли тривати від одного до кількох років.

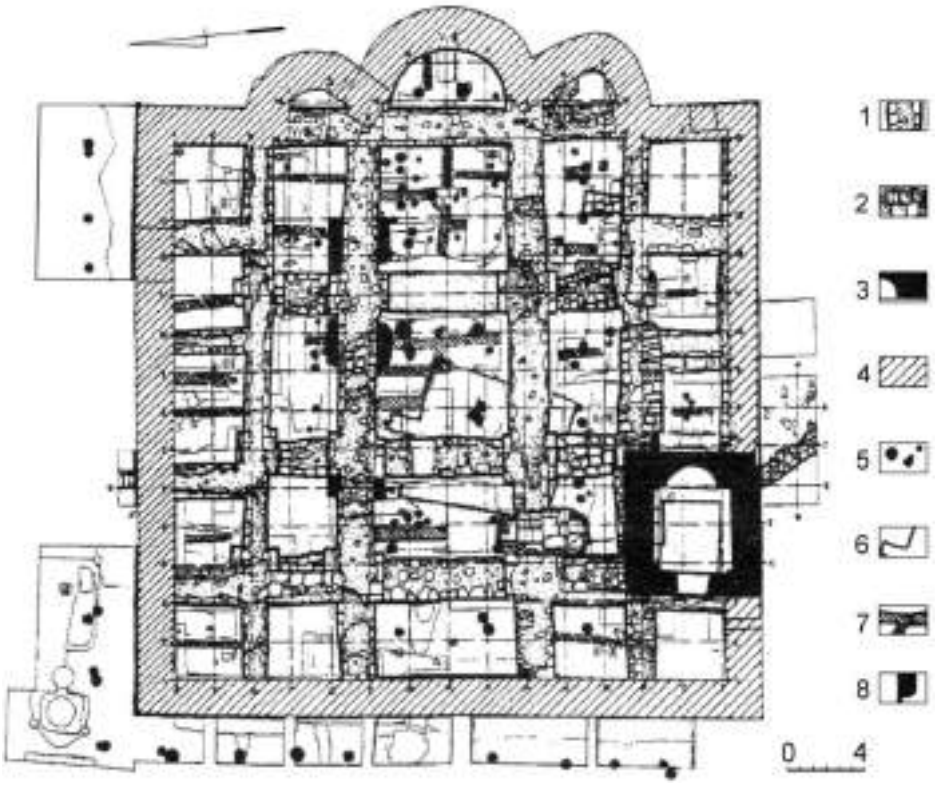

Рис. 15. План підмурків Успенського собору з досліджень 1998 року: *1* – фундаментні мури; *2* – ділянка підлоги з алебастрових плит; *3* – наземні мури каплиці св. Василія; *4* – трасування обводових підмурків собору 1976 року; *5* – ями від риштувальних стовпів; *6* – контур ями для приготування будівельного гіпсу (в центрі плану); *7* – розвідкові зонди Я. Пастернака; *8* – нереалізовані виступи фундаментів першого планувального задуму споруди

Реконструювати послідовність будівництва можна так: 1. Визначення і освячення центрального культового місця храму – майбутнього престолу[117]. 2. Побудова двох перпендикулярних осей майбутньої споруди. Повздовжня вісь спрямована на точку горизонту, де був видимий схід сонця у день

[117] Степанов М. В. К вопросу о методе построения архитектурной формы древнерусскими зодчими. *КСИА*. Москва, 1983. Вып. 175. С. 26.

празника патрона храму[118]. 3. Розпланування і влаштування фундаментів. 4. Розмітка обрисів наземних стін і стовпів на поверхні фундаментів. 5. Спорудження наземної частини храму. Будівництво храму відбувалося посезонно (від квітня до вересня), супроводжувалося сакральними ритуалами і тривало роками[119].

Якщо за константу приймати найнижче обґрунтовану дату завершення будівництва Успенського собору – 1157 р.[120], то логічно припустити, що його почали зводити близько середини XII ст., можливо, й наприкінці 40-х років. Підмурки облаштовували, починаючи від зовнішніх, обводових ділянок, як видно зі схеми (рис. 15, *A*), яка фіксує момент зміни планувального задуму споруди, спричинену вимогами церковного канону (рис. 15, *B*). Ігор Скочиляс припускає, що зміна плану собору пов'язана зі створенням Галицької єпархії і відокремленням її від Володимирського єпископства, що за історичними джерелами найбільш вірогідно могло відбутися в першій половині 1140-х років[121]. Однак сама суть зміни в розпланування центральної частини собору означає поворот до дотримання канонічності, яку мало б диктувати верховне православне духовенство на противагу безбаневій латинській традиції, що була задумана і почала реалізуватися. Тому припускаю, що така зміна могла відбутися разом із переходом князівської влади в Галичі від Володимира Володаревича до Ярослава Володимировича 1153 р. Хоча перепланування підмурків собору логічніше було би прив'язувати до змін у вищій церковній єрархії Київської митрополії.

Будівельним матеріалом для зведення стін Успенського собору в Галичі обрано місцевий камінь – алебастр. Його природні відслонення спостерігаються біля сіл Вікторів, Сокіл, що поблизу Крилоса[122]. За зовнішніми ознаками він подібний до грецького мармуру й асоціюється з епохою Античності. Ідею застосування такого будівельного матеріалу, очевидно, одобрив князь, оскільки вигляд собору мав символізувати чистоту й випромінювати якнайбільше світла. Катедра, збудована за князя Ярослава Осмомисла, вражала сучасників саме завдяки цьому застосованому матеріалу

[118] Раппопорт П. А. Ориентация древнерусских церквей. *КСИА АН СССР*. Москва, 1974. Вып. 139. С. 44–48.

[119] Історія української архітектури… С. 63–64.

[120] Пастернак Я. Старий Галич… С. 127.

[121] Скочиляс І. Княжий Галич в історії Київського християнства: культура, релігія, політика й еклезіальна пам'ять (XII–XVI століття). *Духовна спадщина Давнього Галича*: Науковий збірник / Ігор Скочиляс, Віра Фрис. Львів: Український католицький університет, 2018. Серія «Київське християнство». Т. XII. С. 90–95.

[122] Мельник В., Борняк У. Нові дані до історії, технології побудови та мистецького оздоблення Успенського собору в княжому Галичі. *Княжа доба: історія і культура* / відп. ред. Володимир Александрович. Національна академія наук України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича. Львів, 2019. Вип. 13. С. 100.

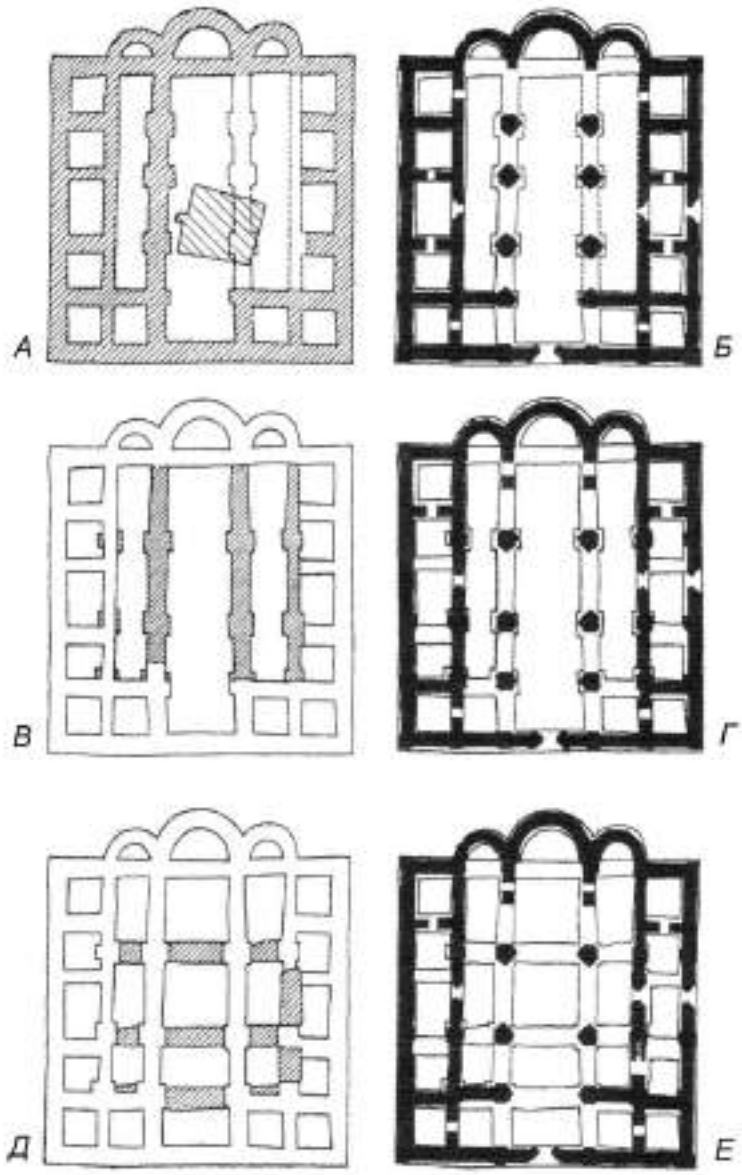

Рис. 16. Будівельна періодизація фундаментів Успенського Собору: *А* – початковий епап влаштування підмурків; в центрі – яма для випалу будівельного гіпсу; *Б* – первісний задум розпланування наземних мурів та стовпів; *В* – другий етап реалізації підмурків; *Г* – схема плану стін і стовпів “алебастрового” собору за часів Ярослава Осмомисла; *Д* – поява підмурків іншого типу в час другого будівельного періоду; *Е* – планувальна структура собору після другого будівельного періоду

в муруваннях стін. Цим вона вирізнялася з-поміж усіх інших відомих європейських романських соборів. Перший «алебастровий» собор ще не мав такого багатого пластичного декорування, якого набув за другого будівельного періоду, коли при його перебудові застосували літотамнієвий вапняк і травертин[123].

Рис. 17. Фрагменти різночасових наземних стін собору, вцілілих під каплицею св. Василія: вапняковий мур другого будівельного періоду (зліва) та алебастровий мур притвору першого будівельного періоду (справа). Фото автора

Із першого «алебастрового» собору походить два збережені зразки профільованих баз пілястрів (рис. 18, *б, в*), блоки з аркатурою та зубчастим фризом. Від нього до нас дійшли згадані профільовані бази пілястрів чи внутрішніх стовпів, а також фрагменти полив'яних керамічних плиток першого типу, на частині з яких наявні рельєфні рослинні та зооморфні рисунки[124]. Останні зображали переважно фантастичних тварин середньовічної християнської міфології. Серед них василіск, грифон, лев, сирена, а також «*орел у геральдичній позі*». Логіка використання зображень

[123] Мельник В., Борняк У. Нові дані до історії, технології побудови… С. 100–103.

[124] Пастернак Я. Старий Галич… С. 69–70; Малевская М. В., Раппопорт П. А. Декоративные керамические плитки древнего Галича. *Slovenska archeologia.* Bratislava, 1978. T. XXVI-1. S. 87–91.

цих персонажів на підлозі храму полягала в постійному нагадуванні вірним як про кару за гріхи, так і про християнські чесноти[125].

Відносно недавно у Крилосі віднайдено архітектурну деталь з алебастру, яка явно походить із первісного Успенського собору. Це, найбільш правдоподібно, фрагмент капітелі з внутрішнього оздоблення храму. Незважаючи на значну ерозію чільного рельєфу, тут, у центрі композиції, відчитується щось подібне до вази з квіткою і двома симетрично спадаючими жґутами, можливо, стилізованими листками.

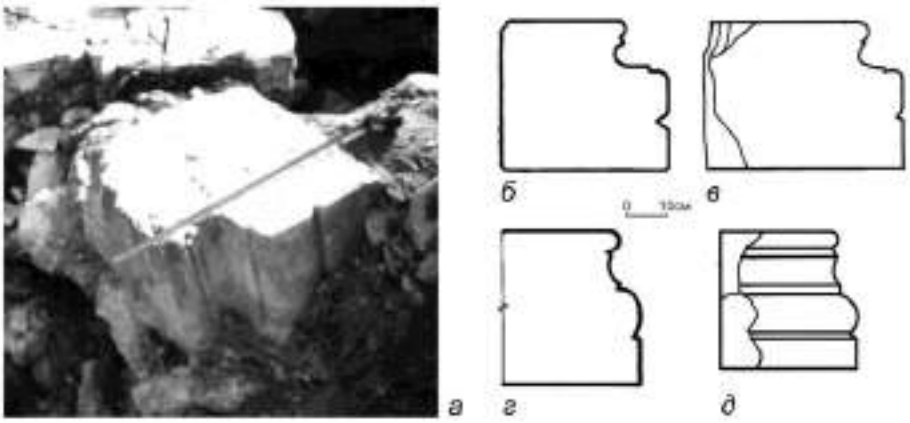

Рис. 18. Алебастрові та вапнякові профільовані бази пілястр і стовпів: *а* – перевідкладений фрагмент алебастрового профілю, виявлений у мурі другого будівельного періоду (фото автора); *б, в* – профілі алебастрових баз; *г, д* – профіль та вигляд вапнякових баз

Зверху цей елемент плавно огинає товстіший жґут, який завивається з боків композиції у завитки-волюти. Видно, що жґути та центральний елемент були дрібніше орнаментовані, а глибше просвердлені отвори в них, очевидно, – місця закріплення позолоти на рельєфі (рис. 19). Такими орнаментованими капітелями з позолотою завершувалися плоскі пілястри або підбаневі стовпи в інтер'єрі первісного собору. Отже, у внутрішній частині храму, крім профільованого, застосовували й орнаментальний декор із позолотою.

Величності собору Ярослава Осмомисла надавали значні репрезентативні розміри самого шестистовпного хрестово-баневого ядра храму, бічних галерей, профільований і орнаментальний романський вистрій фасадів та інтер'єру, а передовсім блиск і світло, яке відбивалося від ясних алебастрових стін, олов'яних та мідних покриттів, а також мозаїчної

[125] Овчинников О. Семантика галицьких керамічних плиток. *Галич і Галицька земля. Збірник наукових праць*. Київ; Галич, 1998. С. 96.

полив'яної підлоги в середині храму, рухомих й нерухомих церковних атрибутів, позолоти на окладах ікон і різьблених золочених деталях архітектурного декору. Світло не лише підкреслювало матеріальне багатство будівлі, а й було елементом, тісно пов'язаним із метафоричним розумінням влади та її божественного походження[126].

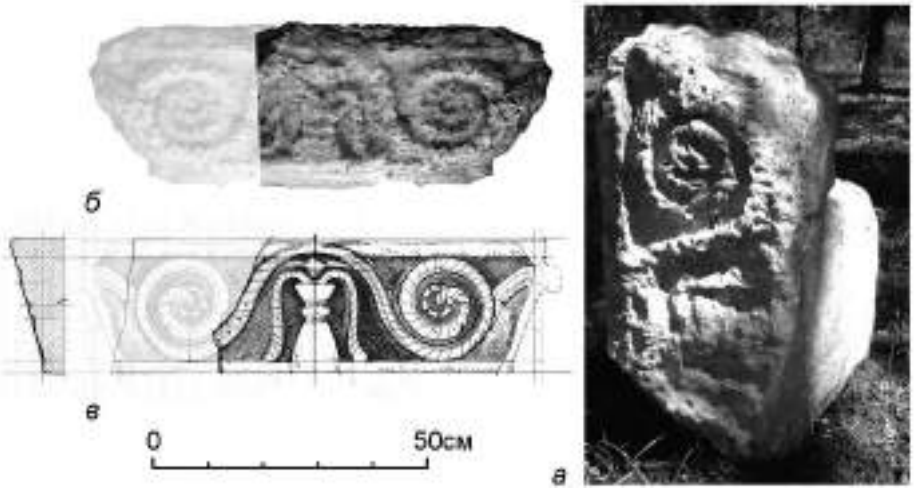

Рис. 19. Фрагмент алебастрової капітелі з першого собору: а – загальний вигляд деталі (фото автора); *б* – фрагмент чільного рельєфу (фото В. Петрика); *в* – графічна фіксація рельєфу (рисунок В. Петрика)

Елементів для достовірного відтворення первісного собору обмаль через те, що алебастровий матеріал із його деструкції використали для закладки підмурків під час другого будівельного періоду, а пізніше для облаштування фундаментів наступної Успенської церкви XVI ст. у Крилосі. Відомо, що уламки собору використовували для спорудження Старостинського замку в Галичі над Дністром[127]. Також їх перепалювали на будівельний гіпс у XVII ст.[128] й використовували в господарських потребах жителі Крилоса, Підгороддя й Залукви. Автентичні квадри алебастру, що дійшли до нашого часу у стінах каплиці Святого Василія, а також віднаходяться серед музейного лапідарію собору, вражають значними розмірами та досконалістю обробки. На тих квадрах і деталях, що походять з екстер'єру будівлі, простежуються сліди значної ерозії лицьових поверхонь.

[126] Carile M. C. The imperial place glittering with light: the material and immaterial in the sacrum palatium. Hierotopy of fire and light in the culture of the Byzantine world / red. A. Lidow. Moscow, 2014. P. 115–120.

[127] Лукомський Ю. Успенський собор… С. 602–603.

[128] Пастернак Я. Старий Галич… С. 90.

Камінь алебастр все-таки суттєво поступався за міцністю Пентелійському мармуру і в умовах суворішого, ніж у Греції, місцевого клімату відносно швидко піддавася ерозії. Це явище незабаром стало помітним і вже в жодній наступній сакральній споруді давнього Галича його не використовували в зовнішніх конструкціях стін. Використовували повсюдно літотамнієвий вапняк із кар'єрів поблизу с. Бродки в околицях теперішнього Миколаєва, що розташований вище на Дністрі[129]. Алебастр отримав подальше масове застосування в будівництві вже XVII ст. (наприклад, у ренесансних фортифікаціях та житловому будівництві Станиславова (тепер – Івано-Франківськ). Отже, з погляду використання алебастру як будівельного матеріалу у зведенні храму, Успенський катедральний собор давнього Галича являється унікальною монументальною спорудою середини XII ст. на території Центральної та Східної Європи.

Алебастр уже здалеку надавав катедрі князя Осмомисла незвичайної величності й звучання. У внутрішньому вистрої собору вражав масштаб велетенської бані – символу неба, могутні, прикрашені різьбленою позолотою стовпи, що його підтримували, престіл під киворієм високомистецької роботи – свята трапеза й одночасно гріб Господній, обрамлені золотом монументальні намісні ікони на вівтарній перегороді, інші образи на стінах – історія про земне життя Христа, ймовірно, вишукана хрестильна чаша, омфалій, виділений серед кам'яної підлоги під банею, а також килими мозаїчної різнобарвної полив'яної долівки з плиток із зображеннями міфічних звірів. У бічних галереях катедри Осмомисла могли розташовуватись, як і в інших соборах, монастирські приміщення, бібліотека, школа, скрипторій, скарбниця, місце для зберігання еталонних мірил.

Логічно припустити, що впродовж півстолітнього функціонування Галицького єпископського й митрополичого престолу собор почав руйнуватись під дією зовнішніх чинників саме через ерозію алебастрових конструкцій стін. У першій половині XIII ст., як уже зазначено, собор суттєво був перебудований. При цьому широко застосовувався більш тривкий вапняк, формат квадрів якого не поступався габаритам алебастрових блоків. Тому саме цим періодом перебудови собору треба датувати багатий пластикою архітектурний декор, виконаний із цього матеріалу, а також і фресковий розпис інтер'єру, що перекривав поверхню нових комбінованих алебастрово-вапнякових стін. Декоративна пластика має багато спільних рис з угорськими пам'ятками[130].

---

[129] Пастернак С. З чого була збудована княжа катедра у Крилосі? *Наша Батьківщина.* Львів, 1938. Ч. 9. С. 199.

[130] Иоаннисян О. М. Белокаменная декоративная пластика в галицком зодчестве XII – первой половины XIII века. *У истоков русской культуры XII–XIII века.* Санкт-Петербург, 1995. С. 13–

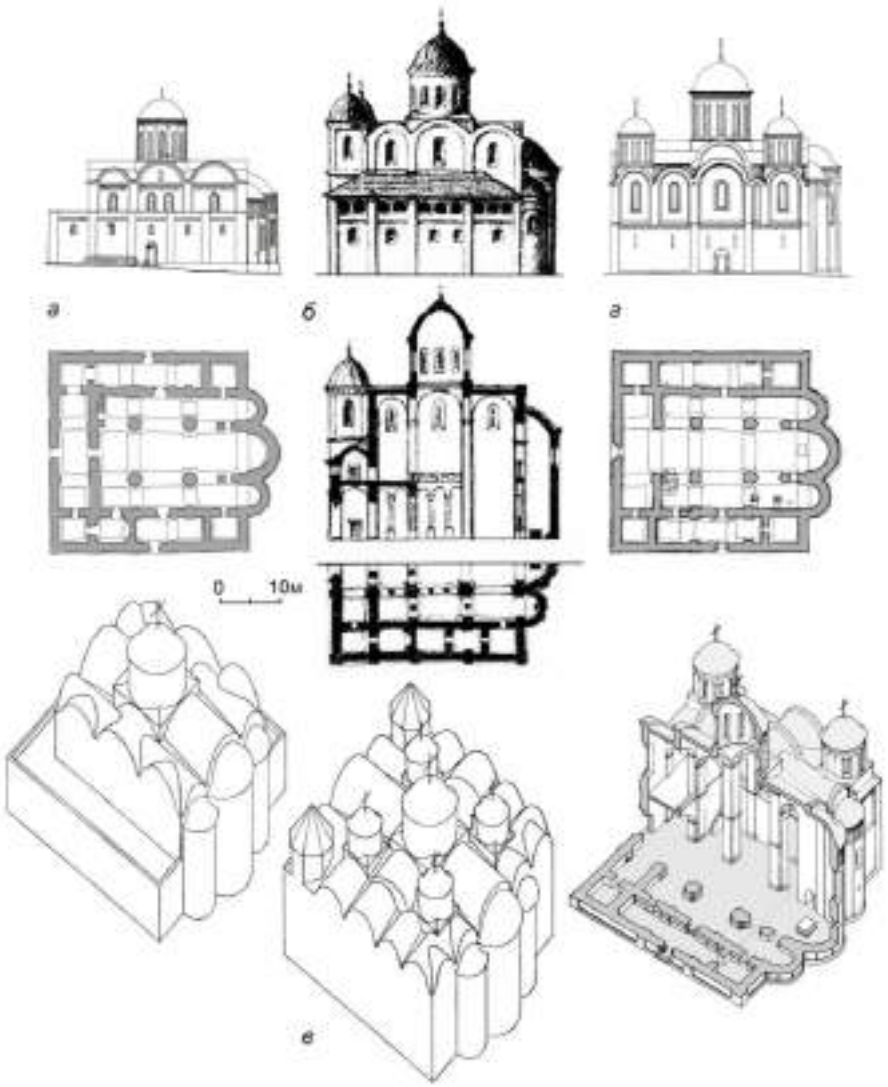

Рис. 20. Графічні реконструкції галицького Успенського собору: *а* – південний фасад, план і просторова модель за О. Воробйовою та О. Тицом; *б* – південний фасад, план і поздовжній перетин за патріархом Димитрієм (в миру В. Ярема); *в* – просторова модель на основі описової реконструкції Я. Пастернака (рис. В. Петрика); *г* – південний фасад, план та просторова аксонометрія з перетином за автором і В. Петриком

18; Жишкович В. Пластика Русі-України. X – перша половина XIV ст. Львів: Ін-т народознавства НАН України, 1999. С. 135–136.

Усі дотепер наявні в науковій літературі об'ємно-просторові версії реконструкцій не брали до уваги будівельної періодизації собору й демонстрували галицьку Богородичну катедру князя Ярослава Осмомисла на основі опису пам'ятки у праці Ярослава Пастернака, де зафіксовано переважно стан собору після його суттєвої перебудови в XIII ст. (рис. 20). Як уже зазначено, тоді він став чотиристовпним храмом, оточеним із трьох боків галереями (рис. 15, *Е*). Натомість катедра за часів Ярослава Осмомисла була шестистовпною, до якої з півдня та півночі примикали галереї (рис. 15, *Г*). Гіпотетична графічна реконструкція такої об'ємно-просторової композиції ще очікує дослідника й, безумовно, потребує детальнішого вивчення.

Значення собору в духовній культурі населення Прикарпаття важко переоцінити. Це був найбільший храм у Галицькій землі, присвячений Пресвятій Богородиці, – місце найсокровеннішої святості, поклоніння, паломництва, а разом із тим і символ єднання на основі духовних цінностей, визначених слов'янсько-візантійським обрядом, маркер (знак, «код культури») колективної самоідентифікації десятків поколінь руської (української) спільноти на окраїнах латинської Європи.

Небувалий суспільний резонанс цього давнього культурного феномену простежується у час відкриття руїн княжої катедри Ярослава Осмомисла археологічною експедицією під керівництвом Ярослава Пастернака у 30-ті роки XX ст. Потужний громадський відгомін засвідчили десятки публікацій у тогочасній пресі та нескінченне народне паломництво до Крилоса. Серед авторів дописів зустрічаємо відомих істориків і мистецтвознавців, журналістів і літераторів (Микола Андрусяк, Теофіль Коструба, Іван Крип'якевич, Ярослав Гординський, Володимир Залозецький, Володимир Січинський, Йосипа Пеленського, Осип Назарук, Василь Пачовський, Василь Сімович, Василь Щурат і ряд інших)[131].

Духовна культура населення Прикарпаття від часу входження території в залежність від великокняжого Київського престолу Русі й запровадження митрополичого устрою формується у тісному зв'язку з

[131] Див.: Андрусяк М. Де збереглася історична традиція про катедру в Крилосі. *Напередодні.* Львів, 1937. Ч. 2. 30 жовт. С. 4; Коструба Т. Хто основник катедри в Галичі? *Літературно-науковий додаток "Нового Часу".* Львів, 1939. 24 квіт.; Крипякевич І. Ярослав Осмомисл. Львів: Видання товариства "Просвіта", 1937. Ч. 846; Гординський Я. Створім галицький Акрополь! *Діло.* Львів, 1937. Ч. 179. 15 серп. С. 1–2; Залозецький В. Християнська релігія і консервативна ідея. Львів, 1937; Січинський В. Яку будову знайдено у Крилосі? *Наша Батьківщина.* Львів, 1938. Ч. 7–8. С. 171–173; Пеленський Й. Панорама старокняжого Галича. *Діло.* Львів, 1937. Ч. 179. С. 2; Назарук О. В княжім Крилосі. Враження, описи, рефлєксії й одна проблєма: Чи відкрита катедра князя Яр. Осмомисла була православна чи католицька? *Нова Зоря.* Львів, 1937. Ч. 64. 26 серп. С. 4–6; і далі ЧЧ. 66–68; Пачовський В. Живі памятники княжих часів. *Життя і знання.* Львів, 1937. Ч. 9. С. 242–244; Щурат С. На руїнах катедри Осьмомисла. *Наша Батьківщина.* Львів, 1937. Ч. 9. С. 181–187.

поширенням християнства візантійського зразка. Найраніші монументальні пам'ятки сакральної архітектури на території Прикарпаття виявлені у стольних містах князів династії Ростиславичів. Їх об'єднує канонічна хрестово-банева форма і західнороманська квадрова техніка мурування, за винятком церкви на Царинці в Галичі, стіни якої мали дерев'яну зрубну конструкцію на плані описаного рівнораменного хреста. Незважаючи на строге дотримання канонів і богословських догм у побудові архітектурної форми (принаймі плану), всі розглянуті храми мають свої особливості, зумовлені територією Прикарпаття, історією та звичаями місцевого населення, а також просторово-організаційним укладом. Навіть у випадку, коли групи майстрів-будівничих запрошували ззовні, ці чинники впливали на самобутні риси їх місцевих витворів.

Перші, відомі мені, храми на Прикарпатті характеризуються відносно простою декорацією екстер'єру й вишукано представленою внутрішньою частиною, з якої археологічно фіксуються фрагменти мозаїчних підлог із кам'яних і полив'яних керамічних плиток, а також окрушини фрескових орнаментальних розписів.

За жанровим статусом і масштабом ранні храми різняться між собою, оскільки серед них наявні катедральні, резиденційні й монастирські святині. Та кожна з цих сакральних споруд, вцілому символізуючи Всесвіт, де вівтар – це його «світ горний», а частина для вірних (наос) – «світ дольний», була покликана для прихожанина, не залежно від його соціального статусу, дати можливість наблизитися до сутності християнського буття, що являло собою квінтесенцію духовної культури християнина.

ВІРА ГУПАЛО

РЕЛІГІЙНЕ ЖИТТЯ КНЯЖОГО ЗВЕНИГОРОДА: РЕЛІКТИ ХРАМІВ І МОНАСТИРІВ, ПРЕДМЕТИ ХРИСТИЯНСЬКОГО КУЛЬТУ

Звенигород у Галицькій землі – одне з найдавніших міст українського Прикарпаття. Заснований у кінці (а то й в останній чверті) XI ст., він став осідком князя Володаря Ростиславича. Згаданий неодноразово в літописі, Звенигород у силу цього зберіг і доніс до нас свою назву. Однак, зосередивши увагу на воєнно-політичних подіях, що відбувалися в тих околицях, літописець нічого не повідомив про саме місто. Лише завдяки зусиллям численного грона дослідників, які здійснювали обстеження та розкопки пам'ятки з другої половини XIX ст. і до сьогодні, ми маємо уявлення про розміри міста, особливості його розпланування, періоди розбудови. Отож, можемо стверджувати, що від часу закладання підвалин первісної укріпленої фортеці подальше формування об'ємно-планувальної структури Звенигорода розвивалося у напрямі реалізації концепції утворення великого міста – столиці однойменного удільного князівства, яке входило до складу розлогих володінь князів братів Ростиславичів, правнуків Ярослава Мудрого.

Важливе розуміння того, що поява Звенигорода не була наслідком поступового еволюційного розвитку неукріпленого поселення. Він виник у результаті вольової ініціативи князя, що, зрозуміло, було продиктоване історико-політичними обставинами. У цій ситуації на Звенигород покладали функції, що випливали передусім із воєнно-політичної й адміністративної стратегії правителя. Власне інтереси правлячої верхівки (князя та соціальних еліт) обумовлювали організаційну структуру управління містом, концентрацію ремісничого виробництва й торгівлі, формування (розширення) міської території. Звенигород упродовж відносно короткого часу, ледь понад 50 років, розвинувся в місто зі складною соціальною структурою (князі, бояри, дружинники, купці, духовенство, ремісники вільні та вотчинні тощо) і розвиненою інфраструктурою. Широкий асортимент знахідок розкриває високий рівень побутової культури міщан, вияви якої надзвичайно багатогранні. Сама міська культура знайшла відображення передусім у планомірності забудови, зовнішньому вигляді наземних будинків, їхньому оздобленні й інтер'єрі, великих монументальних будівлях світського та сакрального призначення, писемності, розгалуженому ремісничому виробництві. Звенигород перебував у сфері внутрішніх і

зовнішніх політичних, економічних та культурних взаємин на Русі. Усе це загалом обумовлювало непересічну значимість міста не лише як мікрорегіонального осередку в межах Звенигородського уділу, а й як одного з найбільших стольних градів, а значить і стратегічних центрів Галицько-Волинської держави.

У силу столичного статусу Звенигород був головним ідеологічним центром князівства, який акумулював релігійні та культурні процеси в регіоні. Досі ця ділянка суспільних відносин залишається слабо вивченою. Однак накопичений археологічний матеріал уже дозволяє накреслити форми вияву християнства та сфери повсякдення, куди воно проникало. Сучасний стан дослідження реліктів міста дає підставу стверджувати факт наявності в його планувальній структурі храмів, а в межах садибної забудови – присутності значної кількості особистих предметів християнського культу. Ці знахідки – підґрунтя для перших кроків до пізнання цілісної картини функціонування церковної організації у Звенигороді – з одного боку, а з другого – особливостей релігійного життя мешканців столиці. При цьому для здобутої джерельної бази притаманний настільки яскравий характер, що спонукає вже на цьому етапі досліджень зробити перші узагальнення.

РЕЛІКТИ ЦЕРКОВ

Кінець XI – перша половина XIII ст. – це час, коли християнство як державна релігія зайняло панівне становище в усіх регіонах Русі. Географія християнських храмів виступала індикатором проникнення віровчення в тогочасне суспільство з одного боку, а з другого – самі церкви перетворилися у невід'ємний елемент архітектурного образу руських міст і містечок. У Звенигороді, як столичному місті, теоретично можна було би сподіватися на функціонування кількох церков. Принаймні про наявність одного храму згадує літопис. Перша нотатка датується 1146 р. і пов'язана з облогою Звенигорода військом великого князя київського Всеволода Ольговича. «*В г. же днь пристоупиша. вси ко градоу. по зорамъ быша до поздьноть вечернь и зажгоша городъ въ трехъ мьстехъ. гражане же Биею помощью оугасиша.* ***Бъ же и стаѧ Бца избави городъ*** *w лютыѧ рати. и възваша* [городяни – *В. Г.*] *коури иелисонъ. с радостью великою хвалаще Бе и прчтоую его Мтръ. и тоудоу възвратишасѧ каждо въ своѧси*»[1]. Проте виділена фраза «*Бъ же и стаѧ Бца избави городъ*» сама собою досить розпливчаста і зовсім не вказує на безпосередній зв'язок із церквою. Натомість набуває зовсім нового змісту з огляду на інший епізод. Йдеться про невдалий похід у 1235 р. Данила та Василька Романовичів на Галич, який захопив чернігівський князь Михайло Всеволодович. Зазнавши поразки, брати повертались додому. Дорогою лежав Звенигород, і вони взялися пустошити довкола міста. «*Города* [Звенигорода – *В. Г.*] *же хотяща и не возяста, бъ бо*

[1] Полное собрание русских летописей. Санкт Петербург, 1908. Т. II: Ипатьевская летопись. Стб. 320.

святая Богородица въ немь чюдная икона»[2]. Можна лише припускати, що найімовірніше чудотворна ікона Богородиці перебувала в головному храмі Звенигорода, а отже й усього князівства. З таким храмом є підстави ототожнювати рештки культової будівлі, яку споруджено на східній ділянці окольного города.

Рис. 1. План монументальних будівель і дерев'яної галереї-переходу. Окольний город. Східна частина. Умовні позначення: 1 – скупчення каміння, 2 – фундаментні рови, 3 – окремі камені, 4 – реконструкція дерев'яної забудови (за І. Могитичем із доповненнями автора)

Об'єкт відкрив і досліджував Олексій Ратич[3] (рис. 1). Дослідник зафіксував як сліди фундаментних ровів, так і рештки кам'яного заповнення фундаментів по всьому контуру споруди, ями та кладку від внутрішніх

[2] Полное собрание русских летописей. Стб. 776.

[3] Впродовж 1965–1972 рр. О. Ратич розкопав кілька об'єктів, що складали єдиний комплекс: білокам'яні церква, каплиця-усипальниця та палац, поєднані дерев'яною галереєю-переходом (Ратич А. А. К вопросу о княжеских дворцах в стольных городах Галицкой Руси XI–XIV вв. *Культура средневековой Руси.* Москва: Наука, 1974. С. 188–191).

стовпів. Деструкцію перекривав потужний шар каміння, на уламках якого простежено сліди обробки. Все це дало підставу О. Ратичу інтерпретувати об'єкт як храм, споруджений із білого каменю, та визначити план, розміри і будівельну техніку. Загальні розміри будівлі становили 12,5×10,6 м (що відповідало давньоруським мірам довжини 27 і 23 лікті). Стіни церкви, на думку дослідника, ймовірно, зміцнено лопатками. Північна та південна абсиди – однакові за розмірами, центральна – більша від бокових. Південно-західний стовп з'єднаний із південною стіною церкви на рівні фундаментів. Очевидно, кутовий компартимент був відмежованим від інтер'єру. Південно-західна частина храму між зовнішньою стіною і стовпом всередині будівлі – відокремлена внутрішньою стінкою від дальшого інтер'єру. Наявність у цій стіні виїмки свідчить, що в ній, можливо, були дерев'яні стовпи від сходів, що провадили наверх, або якихось інших переходів.

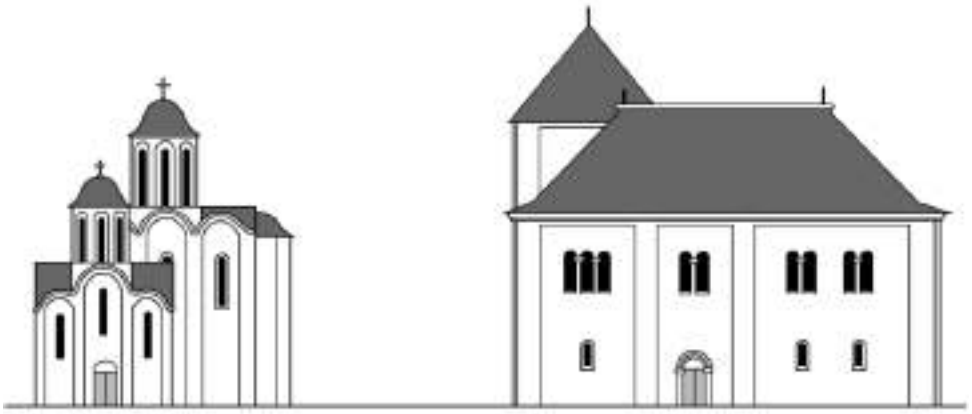

Рис. 2. Мурована церква та палац. Окольний город. Східна частина (згідно з реконструкцією І. Могитича)

Графічну реконструкцію храму зробив Іван Могитич. На думку вченого, це – хрестовобанна, триапсидна, чотиристовпна споруда (рис. 2). Значна товщина стін (близько 160 см) при малих габаритах у плані чітко вказувала на те, що стіни були високими. Церкві притаманний дуже високий на підпружних арках підбанник і зовнішня галерея. Над нартексом – хори, у які можна було зайти із зовнішньої галереї[4]. Стіни викладено з білокам'яних квадр, зміцнених вапняним розчином із добавкою піску. Головний вхід у церкву розміщувався у західній стіні. З півдня до храму примикала прямокутна хрещальня (розміром 7,50×6,40 м) з входом із півдня. Підлогу церкви викладено з трикутних полив'яних керамічних плиток, а у хрещальні – з білокам'яних; покрівлю вкривали олов'яні листи.

[4] Могитич І. Церкви Звенигорода. *Вісник «Укрзахідпроектреставрація»*. Львів, 1995. Ч. 3. С. 18.

Звенигородській білокам'яній церкві притаманні певні особливості, обумовлені розташуванням хрещальні. Згідно з планувальною структурою будівля належала до одного з поширених на Русі типів – до храмів із хрещальнею, що прилягає до нартексу. Прототипи хрещалень як самостійних приміщень, збудованих із північного чи південного боку нартексу, відомі в Константинополі та на Балканах. Дослідники вважають, що витоки такого архітектурного рішення культових споруд на Русі беруть початок від ранньосередньовічних церков періоду християнізації слов'ян. Подібне, як у Звенигороді, планування хрещальні з півдня відоме у Спасівському соборі (1030-ті роки) в Чернігові, а з півночі – у церкві Спаса на Берестові (1113–1125) у Києві[5].

Єдиний сакральний простір із церквою творила й каплиця-усипальниця, рештки якої у вигляді фундаментних ровів зафіксовано на відстані 2,5 м на південь від храму (рис. 1). Це – споруда прямокутної форми розміром 7×3,7 м, орієнтована віссю по лінії схід–захід. Їй притаманні заокруглені зі сходу кути і виступи із західної сторони, між якими була незабудована площа. І. Могитич інтерпретував об'єкт як усипальницю, що мала вигляд каплички з півкруглою апсидою і за своїм планом подібна до усипальниць біля Спасівського собору в Чернігові[6].

Із літописних джерел (підтверджених розкопками) відома каплиця Трьох Святителів, збудована в 1109 р. поблизу Успенського собору Києво-Печерської лаври над могилою Євпраксії, доньки князя Всеволода Ярославича. Примітно, що розміри звенигородського гробівця (3,6×7 м – зовнішні параметри) наближені до параметрів усипальниці Євпраксії (4,6×3,63 м – внутрішні параметри), яку досліджено в ході археологічних розкопок[7].

На думку вчених, поширена на Русі традиція розташовувати поблизу хрещалень меморіальні каплиці походила від ранньосередньовічних християнських культових практик й обумовлена «*глибоким символічним паралелізмом між смертю і воскресінням, хрещенням і безсмертям*» [переклад – *В. Г.*][8]. У цьому контексті наявність у Звенигороді каплиці-усипальниці поблизу хрещальні набуває закономірності, а сама будівля

---

[5] Раппопорт П. А. Архитектура. *Археология СССР с древнейших времен до средневековья*: в 20-ти т. / ред. Б. А. Рыбаков, А. В. Чернецов. Т. 7: Древняя Русь. Город, замок, село. Москва: Наука, 1985. С. 197, табл. 60, 3; С. 201, табл. 64, 1.

[6] Могитич І. Церкви Звенигорода... С. 19.

[7] Харламов В. О. Дослідження Успенського собору Києво-Печерської лаври 1986 р. *Стародавній Київ. Археологічні дослідження 1984–1989 рр.* Київ: Наукова думка, 1993. С. 140.

[8] Хрушкова Л. Г. Крещальни древнерусских храмов. К вопросу об стоках. *Проблемы изучения древнерусского зодчества* (по материалам архитектурно-археологических чтений, посвященных памяти П. А. Раппопорта, Санкт Петербург, 15–19 января 1990 г.). Санкт Петербург: Изд-во «Дмитрий Буланин», 1996. С. 34–35.

Рис. 3. Звенигород. Кам'яна хрестильниця. Друга чверть XII ст. А – вигляд ззовні, Б – вигляд зсередини. Фонди Львівського історичного музею

виступає складовим елементом усього архітектурного комплексу. З усипальницею О. Ратич пов'язував знахідку білокам'яного саркофага, що випадково був виявлений (під час нівелювання бульдозером вершини пагорба в 1964 р.) серед скупчення каміння десь приблизно в цьому районі (саркофаг не зберігся). Це тим імовірніше ще й з огляду на внутрішній простір усипальні, придатний для встановлення лише одного саркофага.

Знищення об'єктів не дозволяє розглянути питання ані кому належала каплиця-усипальня, ані яким був інтер'єр самої церкви. Щоправда зі значною часткою ймовірності з церквою ототожнюється уламок вуха дзвону, знайденого серед кам'яної деструкції[9]. Зі Звенигорода походять ще два дуже цікаві предмети, які спокусливо пов'язати з розглядуваним храмом. Один з артефактів – це білокам'яна хрестильниця[10]. Значна проблема – це те, що немає жодних доказів, що предмет походить зі Звенигорода. Доводиться покладатись лише на доброчесність місцевого мешканця, який активно цікавився давньою історією села. Невідомо також, де він знайшов цю річ. При цьому застановляє особливість хрестильниці – відсутність сегмента, що надавало їй подібності до кропильниці, які встановлювали у притворі католицьких костелів на свячену воду. Проте, на мій погляд, немає підстав пов'язувати предмет із католицькою святинею. Сколотий край, що утворився на місці відсутнього сегмента, нерівний і скошений, що вказує на руйнування первісної форми предмета. Отож, хрестильницю виконано у вигляді чаші зі суцільної брили каменю (рис. 3). Їй притаманна округла у плані форма з діаметром вінець 44 см. У поперечному перерізі чаша півсферична, загальною висотою 23 см. Товщина стінок по заокругленому краю вінець – 12 см. Внутрішня порожнина чаші має діаметр

[9] Гупало В. Звенигород і Звенигородська земля у XI–XIII століттях (соціоісторична реконструкція). Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2014. С. 148, рис. 37.

[10] Зберігається у Львівському історичному музеї. У 1939 р. хрестильницю придбав музей Наукового товариства імені Шевченка в мешканця Звенигорода Миколая Орача.

32 см і глибину 15 см. Привертає увагу оздоблення зовнішньої поверхні хрестильниці, виконане заглибленими борознами. По зовнішньому краю вінець по периметру нанесено скісні насічки у вигляді коротких відрізків. Під ними чашу охоплює пасмо зигзагоподної лінії заввишки 4 см (яка, можливо, була символом води). Решта поверхні аж до сплощеного дна поділено рельєфними вертикальними півваликами на вісім секторів. У центральному секторі, розташованому по діаметру, вирізьблено рівнораменний хрест із розширеними кінцями (візантійський або грецький), який саме вказує на призначення посудини. Якщо прийняти, що ця хрестильниця справді походить із розкопаної О. Ратичем церкви, то це був би приклад однієї з двох найдавніших чаш для здійснення хрещення. Інша ціла, зі збереженим постаментом походить із Галича[11].

Рис. 4. Звенигород. Фрагмент бази пілястра. Друга чверть XII ст. А – вигляд спереду, Б – профіль. Фонди Археологічного музею у Кракові. Матеріали з виставки 23.10.2019 р.

Ще один білокам'яний артефакт, місце походження якого визначено просто «*Звенигород*» нещодавно виявлено у фондосховищах Археологічного музею у Кракові. На думку Василя Петрика, це – фрагмент бази кутового пілястра з інтер'єру білокам'яного храму (рис. 4). Збережений уламок заввишки близько 10,5 см має форму триярусного стовпчика, збережена основа якого становить 6,5×10 см.

На рівні припущення з церквою, можливо, опосередковано пов'язана й знахідка однієї натільної іконки. Знайдено її в 1989 р. під час дослідження

[11] Зберігається у Львівському історичному музеї.

садиби XI (споруда 36) на північно-східному пригороді. Предмет складався з округлого бурштинового медальйона з ромбічним вушком, що служив як ризи для образка, виконаного темперою на тонкій металевій бляшці (рис. 5). На іконці зображено лик Спаса Нерукотворного (рис. 6). Уламки різного розміру подібних медальйонів на території північно-східного пригорода, а також напівфабрикати бурштинових хрестиків промовляють за місцеве виготовлення цих предметів. Логічно припустити, що й живописну мініатюру образу Ісуса Христа написав звенигородський художник. Його твір, найімовірніше, треба розглядати як копіювання церковної ікони, можливо, однієї з тих, що перебували в головному храмі міста або ж у якійсь із церков на пригородах чи у монастирях Звенигорода.

Рис. 5. Медальйон із мініатюрою. Північно-східний пригород. Споруда 36. Бурштин, метал, темпера. Друга чверть XII ст.

Рис. 6. Образ Спаса Нерукотворного з бурштинового медальйона. Північно-східний пригород. Споруда 36. Реконструкція. Акварель. Худ. І. Свєшніков. 1989 р.

Муровані церква й палац поєднувалися дерев'яним двоярусним переходом-галереєю, який складався з довшого та коротшого крила, розташованих перпендикулярно один до одного; ззовні на стику обох крил була наріжна вежа. Розпланування розглянутих головних об'єктів (палацу, галереї-переходу і церкви) замикає простір, який утворював внутрішній дворик, очевидно, відгороджений від господарського комплексу. На думку І. Могитича, потрапити у дворик, а відтак й до палацу можна було через ворота, розміщені при північній стіні церкви[12]. Крім цього, припускаю існування меншої за розмірами хвіртки, яка існувала при західній стіні палацу[13] (рис. 1). Враховуючи результати археологічних розкопок О. Ратича, графічну реконструкцію І. Могитича та використовуючи нові можливості, пов'язані з розвитком комп'ютерних технологій, архітектори Василь Петрик та Андрій Хархаліс здійснили нову спробу реконструкції білокам'яних споруд (князівського палацу й церкви), сполучених дерев'яною галерею-переходом із наріжною вежею (рис. 7)[14].

Ця об'ємно-просторова модель комплексу відображає конструкцію одного з найдавніших світсько-сакральних ансамблів у Галицькій землі. Його побудову, згідно з археологічними даними[15], віднесено до другої чверті XII ст. і пов'язано з іменем Володимирка Володаровича[16], який обіймав звенигородський престол упродовж 1124–1144 рр.

[12] Між північною стіною церкви та камерами галереї-переходу зафіксовано незабудований простір завширшки 4 м, що надавався на браму.

[13] Між західною стіною палацу і камерами галереї-переходу зафіксовано незабудований простір завширшки 3,22 м.

[14] Роботу виконано в 2019 р. згідно із завданнями проєкту «Древній Звенигород: брендинг і промоція княжої столиці» (науковий керівник Н. Войцещук) за програмою Українського культурного фонду «Створюємо інноваційний культурний предмет».

[15] Гупало В. Звенигород і Звенигородська земля… С. 147–182.

[16] Ратич А. А. К вопросу о княжеских дворцах… С. 190.

На території Південно-Західної Русі досі залишки палаців відкрито лише у двох князівських столицях – Перемишлі[17] та Звенигороді. При цьому цікава писемна згадка про палац у Галичі. Будівля була двоповерховою і з'єднувалася переходом із придворною церквою Спаса. Цим переходом, що провадив на церковні хори, у 1153 р. князь Володимирко Володаревич йшов на вечірнє богослужіння, прогнавши київського посла Петра Борисовича. «… *и Володимиръ поиде к божници къ стѣму Спсу на вечернюю. И ѣкоже бы на переходех до божници … и … иде на полати. И ѡпевше вчернюю Володимиръ же ѡ божници ѣкоже бы на томъ месте на степени* …»[18]. Перехід між палацом та церквою дослідники реконструюють і для княжого Володимира (Волинського). Сьогодні існує думка, що на хори Успенського собору можна було потрапити лише ззовні, де з південного боку на рівні другого поверху існував дверний отвір, який провадив до здогадного дерев'яного палацу[19].

Рис. 7. Муровані церква та палац. Перша половина XII ст. Окольний город. Східна частина. Реконструкція В. Петрика й А. Хархаліса, 2019 р.

Перехід, що з'єднував князівський палац із церквою, досліджено на теренах Володимиро-Суздальського князівства в Боголюбово. Цікаво, що

[17] Kunysz A., Persowski F. Przemyśl w starożytności i wczesnym średniowieczu. *Przemyśl w starożytności i średniowieczu.* Rzeszów, 1966. S. 7–70; Pianowski Z. Przemyśl jako «sedes regni» monarchii pierwszych Piastów. *Wczesne średniowiecze w Karpatach polskich.* Krosno: Ruthenus, 2006. S. 355–372.

[18] Полное собрание русских летописей. Санкт Петербург, 1908. Т. II: Ипатьевская летопись. Стб. 462.

[19] Кучинко М. Володимир середньовічний. Історико-краєзнавчі нариси. Луцьк: Волинська обласна друкарня, 2006. С. 55–56.

між крилами мурованого переходу, які прилягали до собору та палацу, розміщувалася двоповерхова сходова вежа. Піднімаючись сходами, можна було потрапити на площадку, розташовану на другому ярусі, звідки південний перехід провадив на хори, а північний – у князівські палати[20]. Спорудження усього палацового ансамблю у Боголюбово дослідники датують у межах 1158–1165 рр.[21]. На цей час храмово-палацовий комплекс у Галичі вже існував. На думку Богдана Томенчука і Володимира Барана, князівський двір у Галичі розташовувався в ур. Собор, Старі Палаци, Сад. Дослідники реконструюють палацовий комплекс як дерев'яну чотиричленну багатоповерхову будівлю на стовпах (стільцях-упорах)[22]. Ця споруда складалася, як у Звенигороді, із трьох приміщень, загальною площею близько 244 м^2 (у Звенигороді – близько 184 м^2)[23]. Запропоновану модель палацу, очевидно, треба розглядати як один із можливих варіантів вирішення проблеми конструкції палацового комплексу в Галичі. Іншу князівську резиденцію, пов'язану з Данилом Романовичем, розпочали інтенсивно досліджувати в Холмі. У межах комплексу дослідники реконструюють палати, вежу-терем і церкву Святого Йоана[24].

Розглянута вище мурована церква (рис. 8, *2*) була не єдиною у Звенигороді. Під час археологічних розкопок досліджено рештки ще двох, побудованих із дерев'яних колод. Безперечно, до найдавніших у місті сакральних споруд треба відносити святиню, розпланову на території дитинця. Її виникнення є підстави пов'язувати з містобудівною ініціативою першого звенигородського князя Володаря Ростиславича. Церква стояла на вершині пагорба і завдяки цьому її було видно з будь-якого місця як самого Звенигорода, так і всієї околиці довкола звенигородської долини. У початковий період зародження та розбудови міста цей храм був символом князівської влади й водночас єдиним центром християнського віровчення на розлогих і слабко обжитих теренах, що простягалися довкруги на багато десятків кілометрів. Саме ця церква, на мій погляд, понад 50 років була покликана гуртувати довкола себе християнський анклав, який зростав у міру освоєння прилеглих теренів – це з одного боку, з другого – храм

[20] Иоаннисян О. М. Зодчество Северо-Восточной Руси XII–XIII вв. / Дубов И. В. Города, величеством сияющие. Ленинград: изд-во Ленинградского университета, 1985. С. 150–151.

[21] Воронин Н. Н. Зодчество Северо-Восточной Руси XII–XV вв. Москва: Наука, 1961. Т. 1. С. 260–261.

[22] М. Ф. Котляр припускає, що палац, можливо, був не повністю дерев'яним, а лише та частина, де влаштовано парадну бенкетну залу (Котляр М. Ф., Ричка В. М. Княжий двір Південної Русі X–XIII ст. Київ: Наукова думка, 2008. С. 213).

[23] Томенчук Б., Баран В. Археологія дерев'яних палацових комплексів княжого Галича. *Вісник інституту археології*. Львів: Львівський національний університет імені І. Франка, 2007. Вип. 2. С. 31–54.

[24] Buko A., Dzieńkowski T., Gołub S. Rezydencja książęca na «Wysokiej Górce» w Chełmie w świetle wyników badań archeologicznych. *Rocznik Chełmski.* 2012. T. 16. S. 293–304.

слугував осереддям, звідки розходилися імпульси християнського світогляду по усьому Звенигородському князівстві, поступово утверджуючи нову релігійну доктрину.

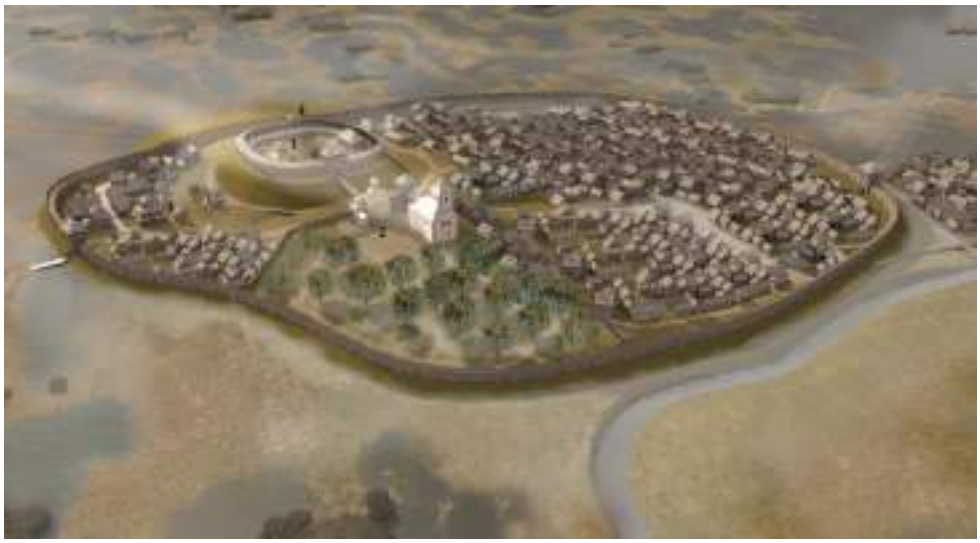

Рис. 8. Звенигород. Місто Володимирка Володаровича. Загальний вигляд центральної частини (дитинець й окольний город). Реконструкція В. Петрика і А. Харханіса, 2019 р. Умовні позначення: 1 – дерев'яна церква на дитинці, кінець XI ст.; 2 – мурована церква у східній частині окольного города, друга чверть XII ст.; 3 – здогадна дерев'яна церква в південній частині окольного города, XII ст.; 4 – здогадна дерев'яна церква в західній частині окольного города, XII ст.

Сліди церкви відкрив у південній частині дитинця Ігор Свєшніков у 1994 р. Вона розташовувалася ліворуч від збереженого в'їзду, на відстані приблизно 22 м на південний захід від розриву у валу (рис. 8, *1*). На існування споруди вказували рови (шириною і глибиною по 50 см), викопані у крейдовому материку й заповнені глиною біло-кремового кольору, як вважав І. Свєшніков, для кращої гідроізоляції дерев'яних підвалин. Контури ровів чітко окреслювали конструктивні елементи будівлі, що дало підставу відтворити планувальну структуру будівлі.

Графічну реконструкцію храму зробив І. Могитич (рис. 9). На думку дослідника, церкву збудовано з дерев'яних колод діаметром до 46 см. Споруда у довжину становила 19,66 м, у ширину – 10,65 м і була орієнтована вівтарем на схід. Вона складалася з прямокутного притвору (розміром 3×6,47 м), прямокутної нави (10,6×11,6 м) та вівтаря (5,09×6,47 м). Усі конструктивні частини сполучалися між собою за допомогою зрубної системи кріплення колод. За припущенням І. Могитича, зруби нави й вівтаря

мали діагонально зрізані кути для підкреслення центричності об'ємно-просторових форм споруди. Так, нава представлена дослідником восьми-, а вівтар – п'ятистінним зрубом. Водночас І. Могитич не заперечував і можливості плану споруди з не зрізаними кутами. Опираючись на розглянутий зовнішній план споруди, своє бачення організації внутрішнього простору представив В. Петрик (рис. 10), який спільно з А. Хархалісом вперше запропонували реконструкцію об'ємно-просторової форми храму (рис. 11).

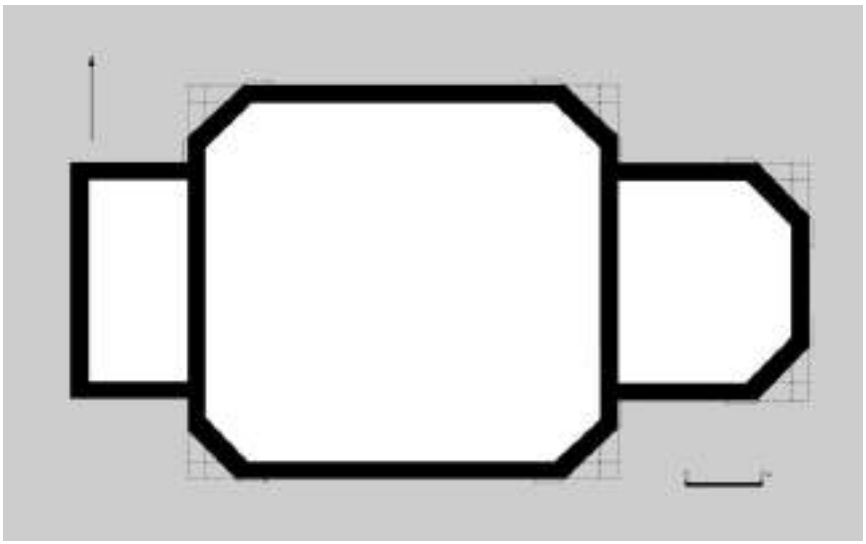

Рис. 9. План дерев'яної церкви на дитинці. Кінець XI ст. Реконструкція І. Могитича

Артефакти, зафіксовані на площі деструкції споруди, дозволяють стверджувати, що долівку церкви вимощено шаром рідкої жовтуватої глини завтовшки 4–5 см, на якій викладено полив'яні керамічні плитки. Плитки прямокутної форми залягали по осі нави, а трикутної форми – обабіч. Гама традиційних кольорів (жовтий, коричневий і зелений) вказує, що плитки укладали в певній послідовності, утворюючи декоративні мотиви (найімовірніше, геометричні). Присутність фігурних стрілоподібних плиток засвідчує наявність кола-омфалія у декоративній композиції в центрі нави, що притаманне для однобанних храмів[25].

[25] Під час дослідження деструкції церкви встановлено, що внаслідок різних земляних робіт (які проводилися на цій території впродовж кількох століть) полив'яні плитки, цілі і в уламках, потрапляли в заповнення пізніших у часі об'єктів. Це побіжно розкриває механізм поступового знищення церкви як об'єкта. Звідси сам факт присутності керамічних полив'яних

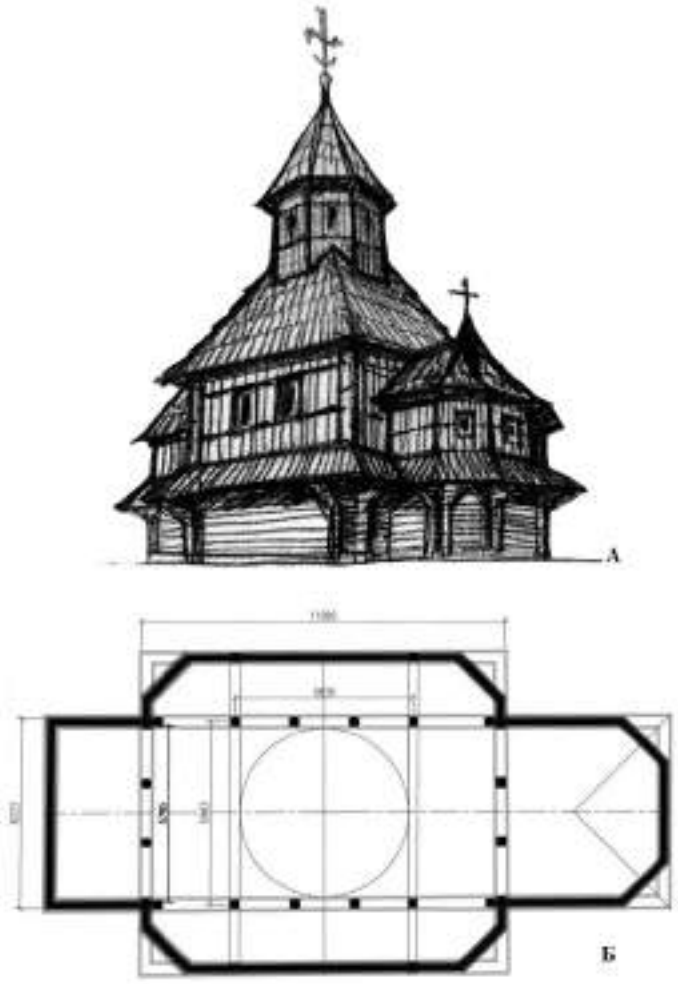

Рис. 10. Загальний вигляд і план дерев'яної церкви на дитинці. Кінець XI ст. А – графічна реконструкція В. Петрика, Б – план (за І. Могитичем із доповненнями В. Петрика)

У межах деструкції церкви виявлено бронзовий ланцюжок. Збережений фрагмент завдовжки 30 см виконано з ланок-кілець діаметром

плиток (особливо їхнього скупчення) на певних ділянках дає підстави розглядати як ознаку наявності культової споруди. Свого часу І. Билинкевич, М. Грушевський, Л. Чачковський, Я. Пастернак вважали знахідки плиток свідченням існування церкви. Проте лише відкриття беззаперечних слідів будівлі поряд зі скупченням плиток дозволило вбачати в цьому закономірність. Такі спостереження і твердження дуже важливі, оскільки надають більшої достовірності інтерпретації знахідок плиток, зафіксованих в інших частинах міста і його околиць, як сліди церков (за відсутності фундаментів культових споруд).

0,6 см, скручених по спіралі із дроту діаметром 1 мм. Аналогічний виріб (завдовжки 12 см) знайдено у заповненні ювелірної майстерні в Новогрудку (об'єкт 10), датованій другою половиною XII – рубежем XII/XIII ст.[26]. Три подібні ланцюжки входили до складу добре збереженої бронзової лампади, яку виявлено у спаленій будівлі «В» на дитинці літописного Дорогобужа, де артефакт датовано першою половиною – серединою XIII ст.[27]. Найімовірніше, ланцюжок зі Звенигорода, подібно як у Дорогобужі, становив елемент легкого церковного світильника, який, наповнений олією, підвішували перед іконами і запалювали під час богослужіння.

Рис. 11. Дерев'яна церква на дитинці. Кінець XI ст. Реконструкція В. Петрика й А. Харханіса, 2019 р.

Окрім цього, внутрішній простір освітлювався ще й грубими свічками. Про їх використання свідчать фрагменти двох бронзових підсвічників. Від одного зберігся масивний стрижень, на який настромлювали свічку. Уламок у довжині мав 65 мм, у перерізі він чотиригранний із найбільшою товщиною ближче до основи (7×7 мм). Від іншого підсвічника залишився майже плаский (ледь увігнутий) диск, що слугував підставкою-чашечкою під свічку. Він округлої форми діаметром 45 мм; у центрі – отвір діаметром 2 мм. Внутрішня («робоча») поверхня нерівна зі слідами загладжування напилком.

[26] Гуревич Ф. Д. Древний Новогрудок (посад – окольный город). Ленинград: Наука, 1981. С. 71–81, рис. 59, 27.

[27] Прищепа Б. Дорогобуж на Горині у X–XIII ст. Рівне: ПП ДМ, 2011. С. 70–73, рис. 78.

Натомість зовнішню поверхню ретельно відполіровано й оздоблено трьома заглибленими борознами, що відтворюють мотив концентричних кіл[28]. Цілий бронзовий стрижень знайдено на території північно-східного пригороду в межах дерев'яного хідника біля вже згадуваної споруди 36 (рис. 12).

Рис. 12. Фрагмент хороса. Північно-східний пригород. Споруда 36. Бронза, литво. Друга чверть XII ст.

Це – суцільно відлитий у формі кронштейн, який складався з чотиригранного (6×6 мм) пірамідального стрижня (завдовжки 70 мм) і фігурної ніжки, виконаної у вигляді стилізованої пташки. Загальна висота предмета – 10 мм. За допомогою тонкого штифта, розташованого перпендикулярно до ніжки (як дзьобик пташки) виріб закріплювався на певній основі. Дуже подібний артефакт походить зі споруди 4 у Новогрудку[29]. Аналогічні кронштейни, ніжка яких могла мати різну форму (у вигляді стилізованих рослин, тварин, фантастичних створінь), були елементом панікадил – хоросів. Повний комплект чудових хоросів відомий із Києва та Дівич-гори (Черкаська обл.), фрагментарний – з Переяслава-Хмельницького. Саме вони засвідчують, що неодмінною частиною кронштейнів були ввігнуті масивні чашечки, у які вставляли основу настромленої на стрижень воскової свічки. При цьому чашечки закріплювались за допомогою отвору, пробитого в їхньому денці, розмір якого відповідав формі й розміру пірамідального стрижня. З огляду на це, описана звенигородська знахідка радше плаского диска, ніж чашечки, з округлим отвором у денці (всього 2 мм) вказує на призначення цього підсвічника для тонкої свічки. Ця незначна різниця у конструкції підсвічників дозволяє говорити про цілеспрямоване використання свічок різних розмірів, у чому, очевидно, відображена відмінність в освітленні простору всього храму й підсвіченні ікон і вівтарів.

[28] Swiesznikow I., Hupało W. Uwagi na temat chronologii obiektów na grodzie właściwym w Dźwinogrodzie (Zvenygorod) koło Lwowa. *Sprawozdania archeologiczne.* Kraków: Inspektorat Towarzystwa Salezjańskiego, 1996. T. XLVIII. S. 180–181, ryc. 5: 1, 12–13.

[29] Гуревич Ф. Д. Древний Новогрудок… С. 98, рис. 76, 8.

Рис. 13. Фрагменти хороса. Південна частина окольного города. Бронза, литво

Ще дві здогадні локації дерев'яних церков визначено на території окольного города. Крім розглянутого білокам'яного ансамблю у східній частині, специфічні артефакти знайдено на південній терасі окольного города. На кульмінації підвищення, частково знищеного розривом у ранньомодерних земляних конструкціях, споруджених на місці давньої в'їзної брами, простежено своєрідні шари заповнення, яке інтерпретовано як рештки споруди (рис. 8, *3*)[30].

Тут на площі 6×12 м зафіксовано об'єкт, західну межу якого визначали поодинокі великі камені та їхнє скупчення на кутах, що залягали по лінії північний схід – південний захід. Основна частина об'єкта виступала на схід за межі розкопу. На окресленій площі простежено 20-сантиметровий шар жовтої глини, перемішаної з чорноземом[31]. У межах глиняного мощення масово залягали уламки полив'яних керамічних плиток від долівки. Усе це загалом, на мою думку, дозволяє попередньо інтерпретувати об'єкт як рештки дерев'яного храму. Переконує в цьому й інший специфічний речовий матеріал. Отож, у межах об'єкта й на безпосередньо прилеглій до нього площі зібрано уламки 50-ти плиток різної форми: прямокутні, трикутні й фігурні (стрілоподібні, трапеціє-

[30] Розкопки проводили у 2010 р. під керівництвом В. Гупало (Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України) і Н. Войцещук (НДЦ «Рятівна археологічна служба» ІА НАН України). У силу технічних обставин ділянку на кульмінації тераси розкопано частково й законсервовано для дослідження у більш сприятливих обставинах.

[31] Така текстура ґрунту утворювалася, коли на чорнозем виливали рідко розведену глину. Аналогічно облаштовано долівку розкопаної П'ятницької церкви на східному пригороді, про що мовитиметься пізніше.

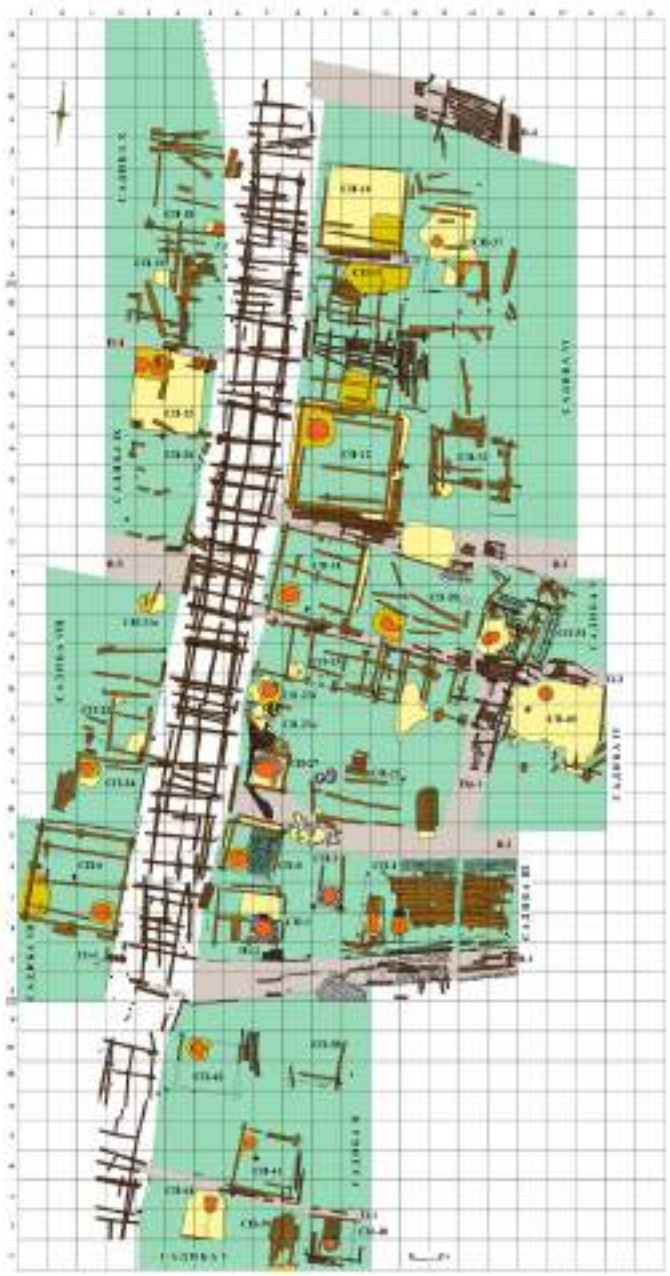

Рис. 14. Садибна забудова північно-східного пригорода. Умовні позначення: В – вулиця, Пр – провулок, П – прохід, Пз – перелаз, СП – споруда (за: Чорновус, 1985 р. із доповненнями автора)

Рис. 15. Скляна лампадка. Північно-східний пригород. Споруда 35. Реставрація І. Свєшнікова

подібні, півкруглі) різних відтінків у межах трьох барв (коричневої зеленої й жовтої). Різновиди фігурних плиток вказують на омфалій складної конструкції, що міг складатися з кількох концентричних кіл. Окрім форми, різні кольори плиток виступали також елементами конструювання декоративних композицій. Водночас привертало увагу те, що поверхню єдиного фрагмента півкруглої плитки оздоблено трьома концентричними борознами. Отож, імовірно, долівку оздоблювали й декоративні мотиви, викладені з рельєфних плиток.

У межах цієї здогадної «церкви»[32] (поблизу скупчення керамічних плиток) знайдено два бронзові диски від кронштейнів хороса. Вони тотожні за формою, діаметром 53 мм і 56 мм; на дні заглиблення – отвір для стрижня розмірами 4×3 мм (рис. 13, 1–2).

Поблизу «церкви» виявлено ще один фрагмент підсвічника, масивний диск якого виконано у вигляді чашоподібної розетки діаметром 53,5 мм; по облямівці оздоблений двома концентричними борознами; на дні – отвір для чотиригранного стрижня розміром 7×7 мм (рис. 13, *3*). На площі дослідженої ділянки південної тераси окольного города зафіксовано 10 фрагментів скляних лампадок. Цікаво, що вони чітко утворювали два скупчення. Шість уламків знайдено безпосередньо поблизу «церкви», а ще чотири – на відстані 10 м, де концентрувалися господарсько-виробничі об'єкти. Всі зразки лампадок (переважно уламки стінок) виконано з тонкого (завтовшки 1–1,7 мм) прозорого безбарвного скла, з жовтявим відтінком, в одному випадку – світло-жовтого кольору. Виявлено два фрагменти денець у вигляді округлих в перерізі ніжок. Одна з них діаметром 11 мм, із прозорого скла з жовтуватим відтінком, мала гладку поверхню, інша діаметром 10 мм, із такого ж скла – рельєфну (кручену по спіралі) поверхню, оздоблену ниткою темно-фіолетового кольору (марганцеве скло).

[32] До часу здійснення чи закінчення розкопок функціональне призначення цього й подібних до нього об'єктів залишатиметься лише здогадним. Тому, говорячи про призначення споруди, подаю його визначення у лапках.

Масові знахідки аналогічних лампадок (близько п'яти сотень фрагментів) зібрано в межах дворищ північно-східного пригороду, особливо на території садиб: IV (споруда 23), VI (споруди 12–13), IX (споруда 20), XI (споруда 35) (рис. 14)[33].

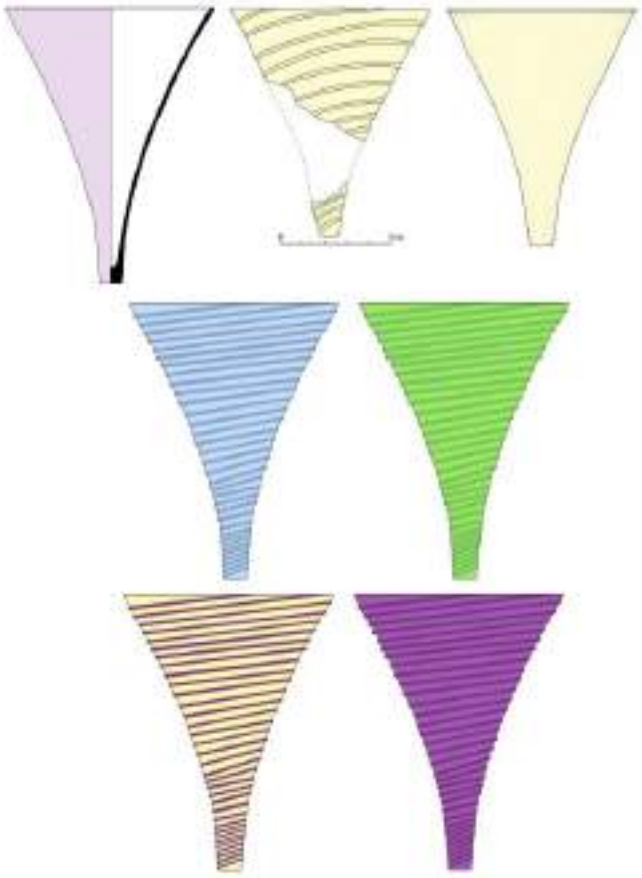

Рис. 16. Скляні лампадки. Північно-східний пригород (реконструкція за І. Свєшніковим)

Вироби виконано з прозорого скла жовтявого, жовтого, синього, зеленого, фіолетового, рідше молочного кольорів[34]. Залежно від техніки виготовлення розрізняємо два основні типи – із гладкою поверхнею і ребристою, що досягалося крученням скляної маси по спіралі під час її вільного видування (рис. 15). Нерідко лампадки оздоблено тонкою скляною

[33] Гупало В. Звенигород і Звенигородська земля... С. 301–411, фото 52.

[34] Свєшніков І. Давньоруське скло із Звенигорода на р. Білці. Скло в Україні. *Історія та сучасність*: Матеріали наукової конференції. Львів, 2005. С. 27–28.

ниткою (в тотожній або контрастній барві), яку навивали по спіралі на вже сформований виріб (рис. 16).

Рис. 17. Лампадофор. Візантія V–VII ст. Фонди Ермітажу

Аналогічні лійчасті лампадки відомо й з інших міст давньої Русі: Новогрудка[35], Києва[36], Новгорода[37]. Впродовж X–XI ст. ці вироби переважно імпортували з Візантії. Проте можливо, що з XI ст. разом із появою перших склоробних майстерень на Русі налагоджується їх місцеве виробництво. Принаймні розквіт місцевого продукування гостродонних лійчастих лампадок припадає на другу–третю чверть XII ст., коли нарощують виробництво скляної продукції, передусім майстерні Києва, рештки яких виявлено як на території міста, так і окремо в межах Києво-Печерської лаври[38]. Відкриття у Звенигороді в 1994 р. решток специфічного глиняного горна та певних знарядь праці й відходів виробництва – це підґрунтя для обережного припущення про функціонування власних склоробних майстерень[39]. Щоправда, серед асортименту скляної продукції, відкритої у Звенигороді, Ігор Свєшніков і Юлія Щапова виділяли й вишукані візантійські вироби (зокрема й лампадки) – з кобальтового скла, оздоблені золотими зірочками, пурпурового, розписаного білою емаллю, темно-фіолетового

35 Гуревич Ф. Д. Древний Новогрудок… С. 36, рис. 24; С. 72, рис. 55, 15.

36 Щапова Ю. Л. Стекло Киевской Руси. Москва: изд-во Московского университета, 1972. С. 32, рис. 2, 11; С. 39, рис. 4,10, 11; С. 45, рис. 7, 1; С. 56, рис. 11, 1–3.

37 Колчин Б. А., Хорошев А. С., Янин В. Л. Усадьба новгородского художника XII в. Москва: Наука, 1981. С. 88–90, рис. 42.

38 Шелковников Б. А. Стекло Киевской Руси X–XIII веков. *Византийский временник.* 1959. Т. XVI. С. 114–126; Щапова Ю. Л. Стекло Киевской Руси. С. 46; Журухина Е. Ю., Храмченкова З. Х. Стеклоделательные мастерские Киевского Подола. *Филология и культура.* 2012. № 13. С. 226–233.

39 Swiesznikow I., Gupało W. Wyniki badań archeologicznych w Dźwinogrodzie w 1994 roku. *Materialy i sprawozdania Rzeszowskiego ośrodka archeologicznego.* Rzeszów, 1995. T. XVI. S. 175–182.

та синьо-зеленого кольорів[40]. Ці вироби могли прослужити взірцем для місцевого наслідування. Розглянуті скляні лампадки були елементом бронзових світильників – лампадофорів (рис. 17)[41], які використовували для освітлення передусім храмів та каплиць, але і світських приміщень. Дослідники одностайні, що скляні лампадки належали до дешевих світильників[42]. Щоб їх «запалити» використовували всього 30–50 г рослинної олії, якої вистарчало на 3–4 години горіння[43].Повертаючись до розгляду локалізації здогадної «церкви» в південній частині окольного города, варто відзначити й ще дві категорії прикметних знахідок: підвісні печатки й застібки до книжок. У межах ділянки, яку мав би охоплювати храм, виявлено дві молебдобули, на аверсі яких зображено погруддя святих (рис. 18, *1–2*). Натомість на реверсі однієї з них представлено текст, виконаний дуже тонким рельєфом (рис. 18, *1*)[44], а на другій – погруддя святого, праворуч якого помітні кириличні літери, які можна прочитати як буквосполучення «ЛА». Це дозволяє ототожнювати зображення зі св. Миколаєм, а знищений напис прочитати як «НИКОЛА» (рис. 18, *2*). На ділянках, що безпосередньо прилягали до «церкви», виступили ще три печатки, одна з яких збереглася у задовільному стані, інші дві – дуже знищені вогнем. На збереженій молебдобулі добре помітне погруддя святого, обабіч якого читається напис «НИКИТА» (рис. 18, *3*). На реверсі зображено шестираменний розквітлий

[40] Неопубліковані матеріали статті: Щапова Ю. Л., Свешников И. К. Стеклянные изделия из Звенигорода на Белке. Львів, 1991 (рукопис).

[41] У Візантії поява скляних кубків у складі освітлювальних приладів припадає на початок–середину IV ст. З огляду на форму (конічно розхилені назовні стінки та широке пласке дно) кубки використовували також і як столовий посуд. Вироби, які слугували лампадами, вставляли у спеціальні округлі отвори влаштовані в ажурних дисках, що підвішувалися за допомогою ланцюгів – лампадофори. Скляні лампадки заповнювали водою, поверх якої наливали шар олії, у який занурювали гніт і закріплювали затискачем. Упродовж кількох століть форма кубків зазнала суттєвих змін. У кінці V ст. виникли різновиди з вузькою пустотілою ніжкою, які мали суто утилітарну функцію і використовувалися лише як лампадки. У кінці VI – на початку VII ст. цей тип займав домінантні позиції (Голофаст Л. А. Стеклянные осветительные приборы позднеантичного и раннесредневекового Херсонеса. *Древности*: Харьковский историко-археологический ежегодник. Харьков: АО «Бизнес Информ», 1997–1998. С. 134, 140). У наступні століття в ході еволюціонування численних моделей із довгою вузькою ніжкою (Olcay Y. Lighting methods in the byzantine period and findings of glass lamps in Anatolia. *Journal of glass studies.* 2001. Vol. 43. P. 77–87) викристалізувалася й та форма скляних лампадок, що в XI–XIII ст. потрапила на Русь.

[42] Antonaras Anastassios Ch. Early Christian and byzantine glass vessels: form and uses. *Byzanz – das Römerreich im Mittelalter* (edd. Daim F., Drauschke J.). Mainz, 2010. P. 403–405.

[43] Сорочан С. Б. Светильник и свеча в ранней Византии или две епохи осветительных приборов. *Древности*: Харьковский историко-археологический ежегодник. Харьков: АО «Бизнес Информ», 1999. С. 101–114.

[44] Поверхня була настільки окислена, що в ході реставрації напис не вдалося зберегти.

Рис. 18. Підвісні печатки. Південна ділянка окольного города. Розкопки 2010 р.

хрест, обабіч середохрестя якого – скоропис із титлами: ліворуч – «ІС», праворуч – «СХ». На поверхні печатки помітні сліди червоної субстанції, подібної на віск, а ближче до краю пробито наскрізний отвір – результат вторинного використання. З огляду на іконографію, печатки явно походили від церковних документів.

У межах розглядуваного розкопу виявлено три бронзові застібки до книжок, які походили саме з площі «церкви» (рис. 19, *2*) і прилеглої ділянки (рис. 19, *1, 3*). Дві з них, тотожні за формою (але відлиті в різних матрицях) та розмірами, репрезентують традиційну й найпоширенішу форму у вигляді ажурної конструкції з прямокутника (розмірами 13×6 мм) і двох кілець-петель – більшого (діаметром 11,4–12 мм) та меншого (діаметром 5 мм); загальна довжина застібок 21 мм (рис. 19, *1–2*). Інший тип має вигляд мініатюрного кинджала (рис. 19, *3*). Загальна довжина предмета – 33 мм, довжина «леза» – 23 мм. «Лезо» обмежене прямокутною пластиною (10,5×9,5 мм), на яку напаяний конічний виступ діаметром 6 мм і висотою 6 мм.

Отож, підсумовуючи архітектурні особливості об'єкта та сукупність притаманних артефактів, знайдених як на його площі, так і в безпосередній близькості, вважаю за можливе припускати існування у південній частині окольного города, поблизу в'їзної брами, ще однієї дерев'яної церкви (рис. 8, *3*).

Особлива планувальна структура центральної частини міста, де окольний город розкинувся по периметру підніжжя високого пагорба, обумовлювала формування ділянок, для яких притаманна відособленість. Вони мали вигляд терас, площина яких лагідно понижувалась назовні. Саме на кульмінації поверхні облаштовувалися церковні обійстя. Два такі місця вже розглянуто – це східна і південна частини міста. Є підстави припускати існування ще однієї анонсованої здогадної «церкви» на західній ділянці окольн-

Рис. 19. Застібки до книжок: 1–3 – південна ділянка окольного міста; 4 – споруда 23, північно-східний пригород (за:. Свєшніков, 1987)

ного города, де, можливо, існувала в'їзна брама або менша хвіртка. Аргументи на користь такого твердження – нечисленні через значне знищення терену. Крім того, рештки цієї тераси (перетвореної у ранньомодерну добу в передній форт у системі земляних укріплень) розкопано повністю[45], через що вже не можливо здійснити верифікацію об'єкта.

Виявлені знахідки та комплекс об'єктів (44 печі) дозволяють пов'язувати західну ділянку окольного города з різними виробничими процесами, орієнтованими на переробку й обробку різної сировини (плавлення заліза, випалення вапняку, кування металу тощо). Серед традиційних для подібного ремісничого «кварталу» знахідок (керамічний посуд і ковальські вироби: цвяхи, ножі, ножиці, ключі, окуття дерев'яних відер, кресало, пила, а також озброєння вершника та спорядження коня)[46] увагу привертає така категорія артефактів, як фрагменти полив'яних плиток (зокрема уламок фігурної плитки від омфалія), грудки будівельного розчину, фрагмент каменю пісковику зі слідами обробки, частина підсвічника.

В умовах надзвичайно зруйнованого культурного шару ці знахідки – єдине свідчення на користь існування на цій ділянці культової споруди. Опосередкованим доказом ймовірності такого припущення може слугувати наявність у північній найбільш підвищеній ділянці західної частини окольного города, ґрунтових поховань, здійснених безперечно на сакральній території, але вже після нападу монголів на Звенигород. Водночас з артефактів

[45] Археологічні розкопки здійснено впродовж 1954 (І. Свєшніков), 1960–1962 (Г. Власова), 1963–1964, 1969 рр. (В. Терський).

[46] Гупало В. Звенигород і Звенигородська земля.... С. 234–260.

Рис. 20. Підвісна печатка із зображенням св. Василія: 1 – західна ділянка окольного города (за В. Терським, 1968 р.); 2 – ур. Гоєва Гора – Церковна Стронка (за: Грушевський, 1899)

особливо виділяється одна знахідка – підвісна печатка, виявлена в культурному шарі[47]. На аверсі представлено образ св. Василія, обабіч якого напис грецькою мовою: «O[AΓIOC] BACIΛЄ[I]O[C]». На реверсі – Богоматір Знамення, обабіч якої традиційний грецький напис: «MP» «ΘΥ» (рис. 20, *1*). Майже тотожну як за іконографією, написом, так і розмірами підвісну печатку знайдено на північній околиці Звенигорода (поблизу школи, яка вже не існує) ще в кінці XIX ст.[48]. Беручи до уваги ім'я святого, Михайло Грушевський висловив припущення, яке згодом підтримали Микола Ліхачов, Михайло Тихомиров та Володимир Шеломянців-Терський: печатка, ймовірно, належала теребовельському князю Василькові Ростиславичу[49]. Натомість Валентин Янін, проаналізувавши сукупність подібних печаток, дійшов важливого висновку, що від початку XII ст. «*богородичное изображение прочно утверждается на буллах духовных лиц и становится наиболее заметным их отличительным признаком*»[50]. На думку дослідника, зазначені печатки зі Звенигорода ймовірніше пов'язувати з Володимиро-Волинським чи Галицьким єпископом[51]. У будь-якому випадку виглядає

[47] Шеломенцев В. С. Новые находки печатей из летописного Звенигорода. *Нумизматика и сфрагистика.* 1968. Т. III. С. 164, рис. 1.

[48] Грушевський М. Звенигород Галицький. *Записки НТШ.* Львів, 1899. Т. XXXI. С. 20–21.

[49] Грушевський М. Звенигород Галицький. С. 22; Лихачев Н. П. Материалы для истории византийской и русской сфрагистики. Ленинград, 1928. С. 104, 107; Тихомиров М. Н. Древнерусские города. Москва: Государственное изд-во политической литературы, 1956. С. 334–335; Шеломенцев В. С. Новые находки печатей из летописного Звенигорода… С. 165.

[50] Янин В. Л. Актовые печати Древней Руси X–XV вв. в двух томах. Т. I. Печати X – начала XIII в. Москва, 1970. С. 148.

[51] Там же. С. 149.

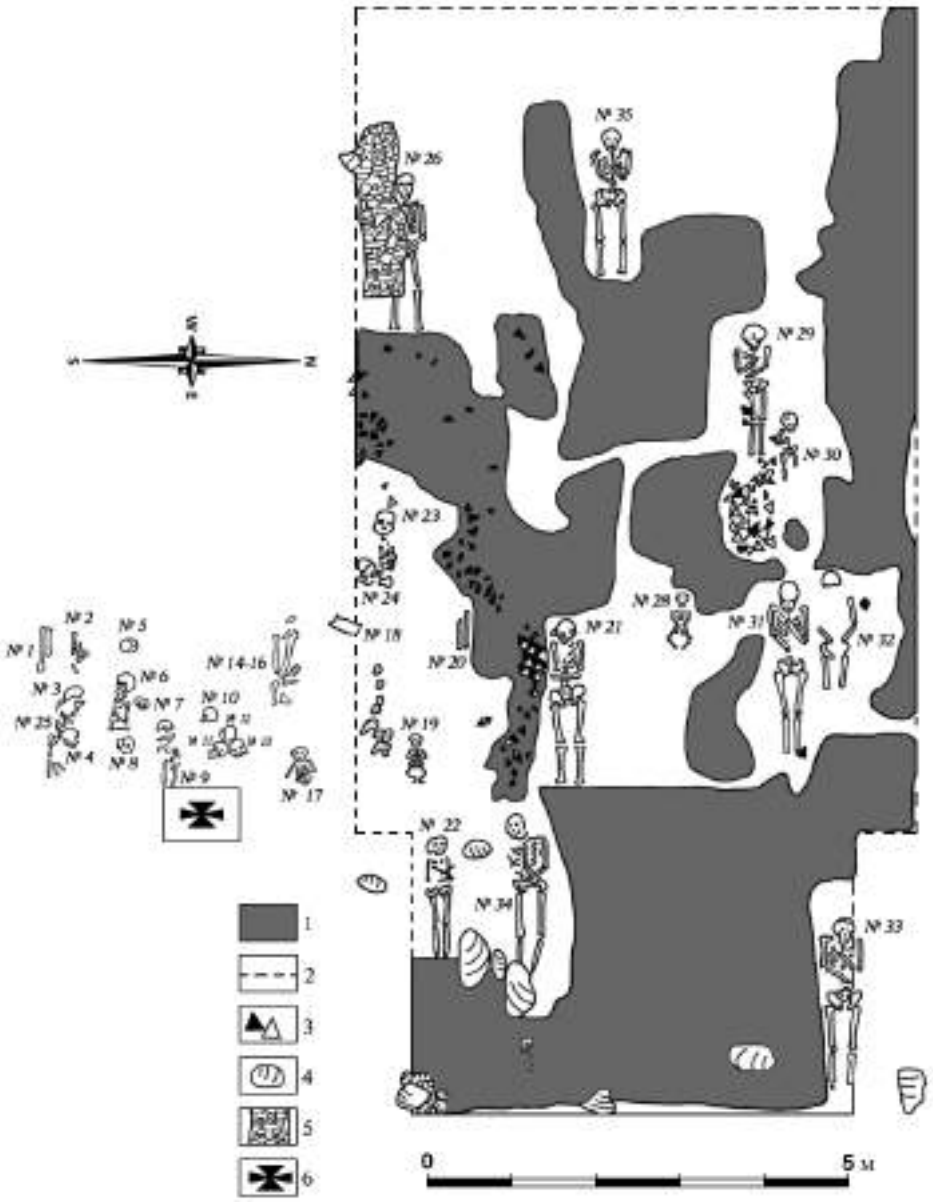

Рис. 21. Рештки глиняного мощення долівки храму. Церква Святої Параскеви П'ятниці. Східний пригород, ур. П'ятницьке. Умовні позначення: 1 – глина, 2 – межі церкви, 3 – керамічні плитки, 4 – окремі крупні камені, 5 – скупчення дрібного каміння, 6 – локалізація хреста (за: Свєшніков, 1978)

Рис. 22. Рештки долівки, вимощеної керамічними плитками. Церква Святої Параскеви П'ятниці. Східний пригород. Урочище П'ятницьке. Фото І. Свєшнікова, 1978 р.

логічним, що печатку, якою скріплювали церковний документ, знайдено поблизу місця, де міг розміщуватися храм (рис. 8, *4*).

Місцерозташування ще однієї дерев'яної церкви достовірно встановлено під час розкопок на східному пригороді в ур. П'ятницьке (рис. 29, *А*). Ця місцевість досі зберігає історичний рельєф і має вигляд невисокого видовженого пагорба з широкою пласкою поверхнею по гребені, що простягається по вісі захід–схід. Поздовжні краї підвищення лагідно понижуються з півночі до заплави Білки, а з півдня – до Коцурівського потоку. Археологічно встановлено, що в центральній ділянці пагорба перебувала торговиця, а у її північно-східному куті – розпланована дерев'яну церкву[52].

Сліди будівлі збереглися у вигляді глиняного вимощення долівки, яке досить чітко відтворювало план будівлі, особливо в межах вівтаря (рис. 21). Цікавий спосіб спорудження долівки на шарі сипкого ґрунту. З'ясовано, що просто на чорнозем залито глину, розведену до дуже рідкої консистенції, яка просякнула ґрунт на глибину до 30 см, складаючи своєрідну подушку для наземної конструкції. Далі остаточно вирівняли долівку, підмазавши

[52] Археологічні розкопки здійснено впродовж 1977–1978 рр. під керівництвом І. Свєшнікова за участі О. Іоанниісяна та І. Могитича.

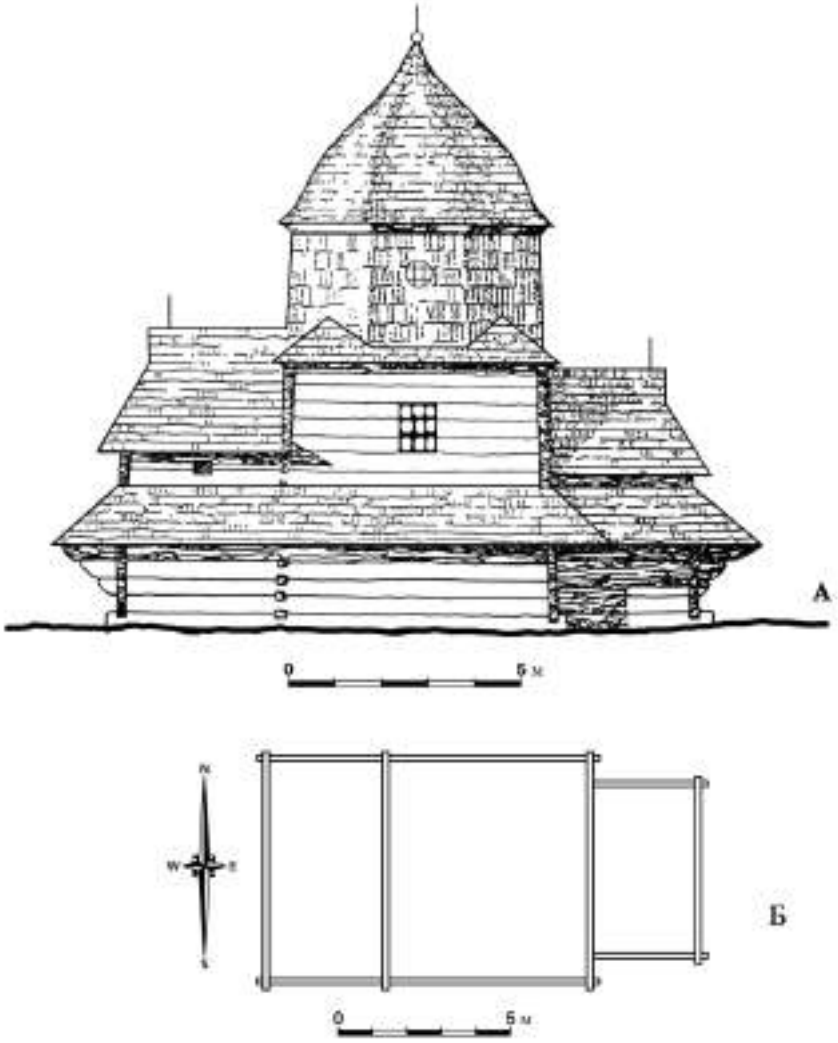

Рис. 23. Церква Святої Параскеви П'ятниці. Східний пригород. Урочище П'ятницьке. Умовні позначення: А – реконструкція храму, Б – план споруди (за: Могитич, 1978)

її тонким прошарком глини (завтовшки 3–10 мм), на який виклали керамічні полив'яні плитки (рис. 22).

В одному з кутів будівлі зафіксовано скупчення каміння, що щільно прилягало одне до одного й було скріплене такою ж жовтою глиною. Очевидно, подібна наземна кам'яна кладка слугувала опорою в кутах під підвалинами усієї конструкції. Відсутність білокам'яного та вапнякового щебеню на решті площі об'єкта, а також наявність на всій ділянці великих

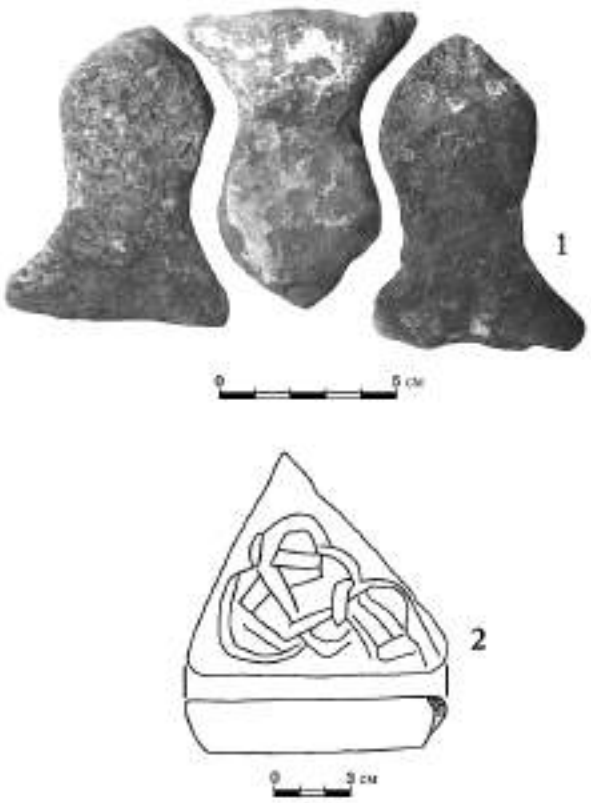

Рис. 24. Керамічні полив'яні плитки з долівки храму. Церква Святої Параскеви П'ятниці. Східний пригород

шматків деревного вугілля переконують, що храм являв собою легку наземну дерев'яну споруду без фундаментів[53].

На підставі збережених решток І. Могитич зробив реконструкцію будівлі (рис. 23). На думку дослідника, церква належала до типу тридільних у плані споруд, яку орієнтовано по лінії захід–схід[54]. Храм збудовано з дерев'яних зрубів, що утворювали п'ятистінок – наву і притвор (6,95×9,7 м) та менший за розмірами прямокутний вівтар (3,25×5,55 м). Під нижній вінець зрубу підкладено великі камені.

Долівку церкви вимощено керамічними полив'яними плитками трьох барв – жовтої, коричневої, зеленої. Плитки репрезентовані зразками семи різновидів чотирьох основних моделей: трикутної, прямокутної, стрілоподібної, трапецієподібної. Останні дві моделі плиток призначалися для викладення омфалія (рис. 24). Долівку вівтаря покрито прямокутними, а молільної зали церкви – трикутними плитками (рис. 25)[55]. Усього в межах церкви виявлено 500 плиток, цілих і уламків.

[53] Иоаннисян О. М., Могитич И. Р., Свешников И. К. Церковь Параскевы-Пятницы в Звенигороде на Белке – памятник деревянного зодчества домонгольской Руси. *Памятники культуры: новые открытия.* Ленинград, 1983. С. 494–507.

[54] Могитич І. Церкви Звенигорода… С. 20.

[55] У цьому місці варто відзначити значну подібність П'ятницької церкви до згаданої здогадної, зафіксованої на південній ділянці окольного города, що полягала у способі облаштування

Особливу увагу привертають знахідки двох натільних іконок. Одна з них – це елемент триптиха, присвяченого Успінню[56]. Зберігся фрагмент завширшки 38 мм і висотою 27 мм, який з огляду на оформлення рамочки найімовірніше був лівою частиною образка (рис. 26).

Рис. 25. Керамічні полив'яні плитки з долівки храму. Церква Святої Параскеви П'ятниці. Східний пригород

Іконографію репрезентують образи двох чоловіків у розквіті сил (що символізує коротка борода), яких представлено в момент скорботи. Припускаю, це – святі апостоли Петро і Павло. За ними на задньому плані стояла ще одна фігура, про присутність якої свідчать бганки одягу довкола вирізу на грудях. Показово, що всю багатофігурну композицію з лівого боку обмежує бортик у вигляді рельєфної колонки. Вона складається із двох вузьких і пласких вертикальних пасом, між якими поміщено чотиригранні квадратики, що імітують грановане дорогоцінне каміння. З правого боку іконки така колонка відсутня; тут сформовано бортик із пласкою поверхнею, який, очевидно, слугував для закріплення металевих шат і завісиків. Іконку виконано зі сланцю цегляcто-рожевого кольору. Зображення вирізьблено дуже майстерно, що засвідчує високий художній рівень твору. Останнє здавалося б промовляє про візантійське походження. Однак сировина, з якої виконано іконку, дуже нагадує овруцький рожевий шифер, що, можливо,

глиняної долівки, різновидах фігурних плиток, у використанні сакральної площі під цвинтар після знищення храму.

[56] Свешников И. К. Новые находки произведений древнерусского искусства из Звенигорода. *Задачи советской археологии в свете решений XXVII съезда КПСС*: тезисы докладов всесоюзной конференции, Суздаль, 1987. Москва: Наука, 1987. С. 227.

вказує на руські (київські) високопрофесійні майстерні. У будь-якому разі виріб репрезентує дуже рідкісну знахідку, аналогії якій невідомі. Точний час виконання також невідомий[57]. Згідно зі стратиграфією та сукупним речовим матеріалом, церкву Святої Параскеви П'ятниці[58] побудовано в першій половині XII ст. і знищено пожежею під час нападу монголів на Звенигород у 1241 р. Так, час ужитку образка не виходить за верхню хронологічну межу функціонування храму.

Рис. 26. Іконка «Успіння» (фрагмент триптиха). Церква Святої Параскеви П'ятниці. Східний пригород. Пірофіліт. Перша половина XIII ст.

Розглядувана іконка була незвичною й з огляду на її місце виявлення – на долівці в межах вівтаря, що дозволяє висунути певні припущення. Вивчаючи скульптуру малих форм у давній Русі, Єлизавета Архипова звернула увагу на їхнє різне призначення та використання. Кам'яні іконки слугували передусім предметами особистого благочестя. Водночас залежно від обставин як реліквії їх офірували в церкву. Їхнє розташування у храмі було різним: підвішували до шанованих ікон або вмонтовували в дерев'яні рами, оздоблювали ними релікварії, ставили на аналої для

[57] Напрочуд близькі за стилем виконання («*в сухой графической манере*») і способом зображення лики апостолів, що оточують Матір Божу в композиції на стеатитовій іконці з сюжетом вознесіння Господнього. Образок зберігається в Національному заповіднику «Херсонес Таврійський». Дослідники одностайні щодо візантійського походження іконки, натомість існують певні розбіжності в поглядах на її датування. Превалює широке окреслення часу ужитку образка – XIII–XIV ст., хоча й обстоюється більш вузька дата – 1203–1204 р., продряпана на зворотній поверхні предмета (Архипова Е. И. Образец и копия в скульптуре малых форм Древней Руси (по материалам Украины). *В камне и бронзе.* Сборник статей в честь Аны Песковой (ред. А. Е. Мусин, О. А. Щеглова). Санкт-Петербург, 2017. С. 61–71, рис. 5–7.

[58] Присвяту храму реконструйовано на підставі збереженого мікротопоніма – ур. П'ятницьке, а також з огляду на розташування церкви на місці торгівлі, захисницею якої, як відомо, була св. Параскева.

поклоніння[59]. Присутність у вівтарі звенигородської церкви шиферної іконки (триптиха) чітко вказує на її зв'язок зі сакральним простором храму, що саме собою наділяє образок непересічним духовним значенням. Обдерта з шат і потрощена іконка розділила долю решти літургійного спорядження та самої святині.

Рис. 27. Іконка Христос Пантократор – Розквітлий хрест. Східний пригород. Урочище П'ятницьке. Піроф іліт. Перша половина XIII ст.

Зовсім інша іконка виявлена поблизу церкви, а радше на торговиці. Це – натільний образок-медальйон із вушком для підвішування (рис. 27). Виконано його з овруцького шиферу в барві темно-червоної теракоти. Висота з вушком – 45 мм, ширина – 38 мм. На аверсі представлено вирізьблений образ Христа Пантократора, а на реверсі – розквітлий хрест на Голгофі, продряпаний гострим вістрям. Зображення вражає примітивністю виконання, що вказує на місцеве походження предмета. Ймовірно, іконка – витвір звенигородського майстра[60].

Нещодавно в межах ур. П'ятницьке випадково знайдено бронзовий енколпіон, точніше створку аверсу. Виріб належить до тих типів релікваріїв, кінці рамен яких оздоблено чотирма округлими медальйонами з ликами святих та розп'яттям Ісуса на середохресті (рис. 28).

Усі зображення та написи виконано чітким рельєфом, а написи передано грецькими літерами і представлено «дзеркально». Над головою Ісуса вміщено скоропис «ІС ХС», а під руками обабіч – «НИ КА». На горизонтальному рамені в медальйонах представлені: ліворуч – Матір Божа з написом «МР ΘΥ» і праворуч – невідомий святий, оскільки лігатуру його імені, передану літерами «ϢИО», наразі важко ідентифікувати. У верхньому медальйоні – образ св. Петра («ПЄТ РОУ»), у нижньому – св. Йоан ("ІϢ[А]Н"). Майже ідентичний енколпіон зберігається у фондах Державного російського музею у Санкт-Петербурзі. Проте місце його походження

[59] Архипова Є. Кам'яні іконки: образ і функція. Візантійська традиція в давній Русі. *Студії мистецтвознавчі.* 2007. № 3(9). С. 7–24.

[60] Петегирич В., Оприск В., Закалик Б. Кам'яна іконка із Звенигорода. *Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині.* 2009. Вип. 13. С. 301–306.

невідоме. Галі Корзухіна й Анна Пєскова подібний різновид енколпіонів виділили в тип VII.1.2, який належить до 30-х років XIII ст.[61].

Цікаво, що після знищення церкви поблизу її руїн на означення колишньої святині встановлено кам'яний хрест, який стоїть й до нині.

МОНАСТИРІ

Центральну укріплену частину міста з півночі, заходу й півдня оточувала багниста заплава р. Білка та її приток. У цій суцільній кількакілометровій заплаві на відстані 1,5–2 км від міських укріплень виступали невеликі та невисокі природні острівці суші, що утворювали найближчу околицю міста. Зафіксовані сліди культурного шару свідчать, що й ці терени були заселені впродовж XII – першої половини XIII ст. Натомість сукупність певної категорії знахідок й об'єктів на двох найбільших островах дає підставу попередньо визначити їх як локації монастирів.

Рис. 28. Енколпіон. Східний пригород. Урочище П'ятницьке

На одному з островів, розташованому на відстані близько 1,5 км на південний схід в ур. Острови (рис. 29, *1*), у міжвоєнний період на кульмінації пагорба часто виорювали керамічні плитки трикутної та прямокутної форм, вкриті жовтою поливою, які найімовірніше, на думку дослідників, походили з церковної долівки. З літургійним інвентарем можна ототожнювати й знайдену тоді ж ніжку бронзової посудини[62]. Це припущення підтверджує цвинтар, який розпланований в західній мисовій частині острова[63]. Згідно з нечисленним поховальним інвентарем, некрополь функціонував у княжу добу. Археологічні матеріали узгоджуються й із народною традицією, яка розміщує в ур. Острови давній монастир. З огляду на це, припускаю, що здогадні церква й цвинтар були

[61] Корзухина Г. Ф., Пескова А. А. Древнерусские энколпионы. Нагрудные кресты-реликварии XI–XIII вв. Санкт Петербург: Петербургское Востоковедение, 2003. С. 24, 209, табл. 134.

[62] Чачковський Л. Княжий Звенигород (досліди в поземеллю). Станіславів, 1932. С. 19; Полянський Ю. Нові археологічні знахідки з Галичини. *Записки наукового товариства імені Тараса Шевченка.* Львів, 1928. Т. 149. С. 21; Пастернак Я. Нові археологічні набутки українських музеїв у Львові за 1928 р. *Записки наукового товариства імені Тараса Шевченка.* Львів, 1929. Т. 150. С. 241; Пастернак Я. Нові археологічні набутки Музею Наукового Товариства ім. Шевченка у Львові за час від 1929–1932 р. *Записки наукового товариства імені Тараса Шевченка.* Львів, 1933. Т. 152. С. 129.

[63] Археологічні розкопки на площі 60 кв. м здійснено в 1972 р. під керівництвом О. Ратича.

примонастирськими і належали до сакральної частини території. На мою думку, з більшою ймовірністю саме монастирський вимір некрополя обумовив значну кількість поховань із кам'яними підкладками під головою.

Острів монастиря сполучався з основним суходолом у районі ур. П'ятницьке за допомого дерев'яного моста на дубових палях, які вдалося розкопати Леву Чачковському в північно-східному куті пагорба. Дослідник інтерпретував ці релікти як рештки «*конструкції дерев'яної кладки, що сполучувала колишній острів із пригороддям*»[64].

Інший здогадний монастир розміщувався на відстані близько 2,5 км на північний захід від укріплень міста й був розташований на розлогому острові в ур. Вèлики (рис. 29, *2*). У межах південно-західної частини острова виділяється пагорб із пласкою вершиною розміром 100×200 м, що здіймається на 17 м над низиною.

Рис. 29 Місцеперебування здогадних монастирів в околицях Звенигорода. Мапа Ф. фон Міга (1779–1782). Умовні позначення: 1 – ур. Острови, Звенигород; 2 – ур. Вèлики, Звенигород; 3 – ур. Гоєва Гора, Звенигород; 4 – ур. Замонастир, Шоломия; А – ур. Пятницьке

Саме там під час поверхневих обстежень зібрано уламки полив'яних керамічних плиток, фрагменти (розміром до 1×1 м) кам'яних плит зі слідами обробки, численні людські кістки. З огляду на те, що фрагменти керамічних плиток знайдено на вершині пагорба, Л. Чачковський припускав, що саме тут як домінанта була розташована церква[65]. Обмежений острівний простір

[64] Чачковський Л. Княжий Звенигород... С. 19–20.

[65] Чачковський Л. Княжий Звенигород... С. 20; Свешников И. К. Дневник научного сотрудника экспедиции Львовского Государственного исторического музея в Бибрский район Львовской

дозволяє здогадуватися, що, подібно як в ур. Острови, тут міг функціонувати монастир із прилеглими угіддями. Сусідство останків і кам'яних плит – підстава інтерпретувати їх як підплитові поховання. Самі ж останки – беззаперечне свідчення існування цвинтаря, який (враховуючи уламки полив'яних плиток) займав освячену територію, найімовірніше, поблизу церкви. Отож, специфічні артефакти схиляють до думки про виділення у замкнутому організаційному просторі острова Ве́лики двох частин – сакральної і господарської, планувальна структура яких могла би відповідати монастирському комплексу. На те, що це не було звичайне селище, вказують численні знахідки наконечників стріл, які, як свідки бойових дій, виразно промовляють за оборонне призначення забудови, а також за те, що об'єкт, імовірно, знищено разом із містом.

Інші два здогадні монастирі локалізовано в межах горбогір'я, яке по периметру оточує звенигородську долину. Припускаю, що одну з обителей розташовано на південних схилах північного пагорба в ур. Гоєва Гора–Церковна Сторонка (рис. 29, *3*). Саме в межах західної частини сучасного села (ур. Гоєва Гора) на окремих ділянках відзначено рештки культурного шару княжої доби, сліди спаленища, кам'яне румовище та фрагменти кам'яних блоків зі слідами обробки (садиба Д. Гоя). Л. Чачковський і І. Свєшніков занотували свідчення місцевих мешканців про те, що в міжвоєнний період викопано кам'яну плиту розмірами приблизно 0,8×1,5 м із різьбленими зображенням на поверхні, яка, присипана землею, й досі лежить на тому ж місці (поле С. Савицького) на глибині 0,15 м[66]. Серед скупчення каміння і південніше від нього залягали людські кістки, при яких знаходили золоті та срібні оздоби: персні і скроневі кільця. Народна традиція локалізувала в ур. Гоєва Гора давній монастир та церкву, на місці якої встановлено кам'яний хрест[67], подібний до того, що, як уже зазначено, підтвердив розташування церкви Святої Параскеви П'ятниці.

Усні перекази про існування на Гоєвій Горі сакрального осередку підтверджено в ході археологічних робіт у 1953–1955 рр. і 1985 р., коли відкрито цвинтар, де виявлено 67 поховань княжої доби[68].

У цьому контексті особливу увагу привертають знахідки трьох підвісних печаток у східній частині пагорба, терен якого, з огляду на

области с 12 по 22 мая 1953 г. *Науковий архів Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАНУ*. Ф. Наукові звіти археологічних експедицій. Справа 1953/1. С. 63, 77.

66 Чачковський Л. Княжий Звенигород. С. 14–15, 19; Свешников И. К. Дневник… с 12 по 22 мая 1953 г. *Науковий архів Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАНУ*. Ф. Наукові звіти археологічних експедицій. Справа 1953/1. Арк. 78.

67 Гупало В., Мамчур О. Кам'яний хрест зі Звенигорода: історія, морфологія та реставрація. *Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині.* 2016. Вип. 20. С. 362–374.

68 Гупало В. Звенигород і Звенигородська земля... С. 417–420.

присутність церкви Святого Миколая[69], окреслено загалом як ур. Церковна Сторонка. Поблизу храму в кінці XIX ст. існувала сільська школа і ця ділянка йменувалася ур. Дякове. Згідно зі свідченнями Івана Билинкевича (пароха Звенигорода у 1888–1902 рр.) на відстані 100 м на схід від школи ще були помітні рештки кам'яного фундаменту, який, згідно з місцевими переказами, ототожнювали з давнім церквищем[70]. Печатки знайдено на території пришкільного горóду. Одна з них (із зображенням Богородиці Знамення та св. Василієм і грецьким написом) – тотожна згаданій печатці із західної ділянки окольного города (рис. 20, *1*), і, найімовірніше, також походила від церковного документа. На іншій печатці на аверсі поміщено зображення св. Василія і кириличний напис «ВАСІ ЛИЙ»; на реверсі – текст: «ГИ ПОМОЗ ІРА[БОҮ]СВ ОЄМ[ОҮ]ВА СІЛИ» (Господи помозі рабу своему Василию)[71]. Натомість дуже важлива для інтерпретації цієї ділянки як здогадного монастиря третя печатка, яка сама собою унікальна. На аверсі – образ Матері Божої майже в повний зріст, яка сидить на троні з Христом на колінах (рис. 20, *2*). Обабіч лику Богородиці грецький напис: «МР ΘҮ». На реверсі – текст грецькою мовою: «ΚΩΝϛΑΝ ΤΙΝΟϹΕΛΕ[Ω Θ] ҮΜΡΟΠΟ[ΛΙ Τ]ΗϹΠΑϹΗ[C Ρ] ΩϹΙΑϹ» (Костянтин, божою милістю митрополит всія Русі)[72]. Дослідники одностайні, що ця печатка належала Київському митрополитові Костянтину II (1167–1174)[73]. Так, сукупність розглянутих знахідок й об'єктів – непряме свідчення існування на північній околиці Звенигорода великого монастиря (можливо, з кам'яними будівлями), площа якого охоплювала близько 25 га.

Висновки щодо локалізації княжих монастирів до проведення масштабних археологічних досліджень, зрозуміло, попередні. Проте, на мою думку, треба враховувати всі відомості, щоб у майбутньому можна було зробити верифікацію даних і не втратити ані найменших свідчень, особливо, коли йдеться про усні перекази. Виходячи з таких міркувань, я не оминула увагою й інформацію про ур. Замонастир на території с. Шоломинь, що розташовувався на відстані 4 км на захід від Звенигорода. Горбогіря, на якому розкинулись садиби Шоломиня, оточує звенигородську долину з північного заходу. Тут, на правому березі Горожанки, при впадінні в неї безіменного потічка, височіє розлогий пагорб із кульмінацією 351,8 м н. р. м.,

---

[69] Сучасну дерев'яну церкву Святого Миколая збудовано в кінці XIX ст. на місці більш давнього храму, який існував ще в кінці XVII ст.

[70] Билинкевичъ І. Несколько памятокъ изъ древле-княжеского русского города Звенигорода. *Временникъ Ставропигійскаго Института.* Львов, 1899. С. 129.

[71] Грушевський М. Звенигород Галицький... С. 21–22.

[72] Там само. С. 20.

[73] Грушевський М. Печатка м. Константина з Звенигорода. *Записки наукового товариства імені Тараса Шевченка.* Львів, 1898. Т. 22І. Кн. ІІ. С. 1–2; Янин В. Л. Актовые печати Древней Руси X–XV вв… С. 49.

що обіймає ур. Підзавалина. З півночі, із боку річки, а також зі сходу, з боку низини, йому притаманні стрімкі схили, натомість сплощена вершина пагорба, що простягається із північного заходу на південний схід, лагідно спадає у західному й особливо південному напрямках. Мисоподібну вершину над урвищем із північного боку й займає ур. Замонастир (по-іншому – Свята Гора). Сьогодні тут стоїть каплиця Пресвятій Богородиці, встановлена, згідно з усною традицією, на означення давньої монастирської церкви (рис. 29, *4*). Достовірним свідченням існування у цій місцині чернечої обителі, принаймні в першій половині XVII ст., виступає речовий матеріал: численні уламки кахелю (у тім поліхромні, де рослинні мотиви виконано білою поливою на синьому тлі), фрагменти випаленого на чорний колір посуду зі штампованим орнаментом[74], полотняний кошіль зі срібними та мідними монетами часів шведської окупації Густава Адольфа (1629–1634)[75], виорюванні цеглини розміром приблизно 30×30×10 см[76]. Південніше від каплички на пласкому овальному підвищенні лежить поле, при південному кінці якого витікає безіменний потічок, що живив свого часу русло Білки. На сучасному сільському кладовищі, а також у межах поля на площі близько 1 га зібрано уламки кераміки XI–XIII ст., грудки печини, куски білого каменю вапняку зі слідами обробки. Ці артефакти вказують, що територію пагорба обжито ще у княжий період, а отже, цілком можливо, що таке вигідне підвищення ченці могли облюбувати для обителі.

ЦЕРКОВНА ОРГАНІЗАЦІЯ

Зібравши всю інформацію (результати археологічних розкопок і розвідок, народні перекази та легенди), припускаю існування в найближчих околицях Звенигорода чотирьох монастирів. Наукові дослідження дозволяють говорити і про значну кількість храмів у княжій столиці (три достовірні й щонайменше три здогадні). Така численність культових об'єктів свідчить про активне релігійне життя міста, що справді відповідало рангу столиці князівства. При цьому більшість матеріалів уже на цьому етапі досліджень дозволяє відобразити цілий пласт повсякдення звенигородських міщан, пов'язаний із реаліями церкви та монастиря.

Розглянуті особливості локації храмів і монастирів виразно промовляють про поділ міської території на певні ділянки, для яких, у силу природи місцевості, притаманна певна відособленість. Ділянки (можна їх

---

[74] Чачковський Л. Княжий Звенигород... С. 21.

[75] Билинкевичъ І. Несколько памятокъ изъ древле-княжеского русского города Звенигорода... С. 128–129.

[76] Свешников И. К. Дневник… с 12 по 22 мая 1953 г. *Науковий архів Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАНУ.* Ф. Наукові звіти археологічних експедицій. Справа 1953/1. Арк. 74–75; Свешников И. К. Отчет об археологических работах Львовского государственного исторического музея в 1954 г. *Архів Львівського історичного музею. 1946–1965 рр. Державний архів Львівської області.* Ф. З-2591. Спр. 151. Арк. 43.

назвати умовно «кварталами» чи за прикладом Новгорода «кінцями») охоплювали досить значні площі, де на кульмінації був храм, чи як на островах – монастирський комплекс. Ці культові інституції гуртували довкола себе передусім мешканців контрольованої ними міської ділянки. Останнє, очевидно, безпосередньо впливало й на величину храмів. Існують підстави вважати, що розташовані в окремих кварталах церкви, маючи індивідуальні плани, загалом були подібними до храму Святої Параскеви П'ятниці – дерев'яні, однонефні та невеликі. Їх обмежений внутрішній простір (нава та притвор) площею близько 70 м^2 міг умістити кілька десятків (заледве сотню) прихожан.

Невідомо, чи богослужіння у таких церквах відбувалися щодня. У будь-якому випадку церква для своїх прихожан була особливим сакральним простором, який впроваджував у містичну реальність. Інтер'єр та літургія покликані впливати на емоційний стан і свідомість людини, відхиляючи завісу в позачасовий божественний світ. При цьому дерев'яні церкви Звенигорода мали багато спільних рис. Так, в усіх храмах долівку вимощено різнокольоровими полив'яними плитками, а в підбанній площині обов'язково влаштовано омфалій. Різна конфігурація та кольори фігурних плиток промовляють за насичені барвисті композиції цих декоративних кіл, які в кожній окремо взятій церкві найімовірніше мали індивідуальне вирішення. З огляду на набір фігурних плиток, самі кола складалися з кількох (щонайменше двох) концентричних кругів, кожний із яких виконано в іншому кольорі, або барви розташовувалися у шаховому порядку і викладався з плиток однієї чи різної форм. Порівняно з відомими різновидами омфаліїв із церков давньої Русі, у Звенигороді надавали перевагу колам, до складу яких неодмінно входили стрілоподібні плитки, що, можливо, відображало місцеві вподобання. Решта площі долівки мала вигляд мозаїчного килима, який стелився під ногами декоративними композиціями з гармонійно поєднаних плиток контрастних барв. Про надзвичайну мальовничість цих мозаїчних «плахт» дає уявлення реконструкція церковної долівки з церкви Благовіщення в Галичі[77]. Однак у Звенигороді набір форм плиток був значно скромнішим і зводився, фактично, до трикутних та квадратних різновидів.

Омфалій відігравав важливу роль під час богослужінь, будучи символічним центром сакрального простору. Володимир Матвєєв слідом за Євгеном Голубинським відзначає, що священник, вступивши в омфалій, міг читати Євангеліє чи виголошувати проповіді; перед початком вечірнього богослужіння в омафілії виставляли «церковну свічу», з якою дяк супроводжував священника під час кадіння, згодом в омфалій ставав священник, зупиняючись для накреслення кадилом знаку хреста; під час

[77] Лукомський Ю. Церква Благовіщення у давньому Галичі. *Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині.* 2018. Вип. 22. С. 183–191, рис. 4–5, 12–13.

утрені священник також ставав в омфалій, виносячи Євангеліє для цілування[78].

Особливу увагу в оформленні сакрального простору приділяли освітленню. Залежно від призначення, у храмі використовували освітлювальні пристрої двох типів: для усього приміщення і для образів. Звичайно, вони відрізнялися від каганців та лучин, які освітлювали житла більшості міщан, а тому мали справляти на вірних неабияке враження. Зазвичай освітлювальне приладдя культових споруд на Русі досі належить до рідкісних знахідок. Однак уже зараз можна стверджувати, що повсюдно церкви освітлювали бронзові панікадила – хороси, які уособлювали небесний храм. Про конструкцію звенигородських наразі невідомо. Важлива тут наявність кронштейнів від них, що свідчить про факт використання хоросів у церквах Звенигорода. На загострений стрижень кронштейна закріплювали свічку. У складі хороса, як вказують знахідки, могли бути як грубі, так і тонкі свічки; кількість їх була різною: від чотирьох і більше.

Традицію використання на Русі хоросів і свічок запозичено з Візантії, де, згідно з обов'язковим приписом, свічки виготовляли винятково з бджолиного воску. Існувала й окрема ремісниче спеціальність – свічник чи кіруларій – привілейована, що приносила добрий дохід[79]. Оскільки бортництво було одним із найпоширеніших промислів у господарстві на Русі, то бджолиний віск входив до предметів міжнародної торгівлі, завдяки чому потрапляв й на візантійські ринки. Не доводиться сумніватись, що виготовленням воску займалися і на Галицькій Русі, зокрема у Звенигороді. Підтверджує це один цікавий документ – «*Опис майна і доходів лаври св. Феодосія Великого (Кіновіарха)*», що поблизу Єрусалима[80]. У записі йдеться про надання князями Василієм (Васильком Ростиславичем Теребовлянським), Іваном (Іваном-Володарем Ростиславичем) і Володимиром (Володимирком Володаровичем) дарування у вигляді 13 кантарів (650–715 кг) воску щорічно на потреби, як вважають дослідники, монастиря Святого Феодосія в Палестині. За припущеннями істориків, у цій обителі (де існував особливий руський православний монастир Пресвятої Богородиці) поховано княгиню Ілону з угорської королівської династії Арпадів (доньку короля Бели I), яка була дружиною перемишльського князя Ростислава Володимировича.

[78] Матвеев В. Н. Омфалий в декоре полов церквей домонгольской Руси. *Актуальные проблемы теории и истории искусства* (Сборник научных статей под ред. А. В. Захаровой, С. В. Мальцевой, Е. Ю. Станюкович-Денисовой). Санкт-Петербург: НП-Принт, 2016. Вып. 6. С. 206.

[79] Сорочан С. Б. Светильник и свеча в ранней Византии... С. 108.

[80] Текст опису – це компіляція (латинський переклад із грецької), що ввійшов до складу підтверджувальних грамот папи Гонорія III від 1216 р. до 1218 р. (Древняя Русь в свете зарубежных истьочников / под ред. Мельниковой Е. А. Москва: Университет Дмитрия Пожарского, 2013. С. 381–385).

Найімовірніше, за упокій душі їхньої матері брати Ростиславичі склали таку по-королівськи щедру пожертву. Дарча датується 1124/1125 р., себто її складено перед смертю Володаря і Василька; віск перестали надсилати до монастиря зі смертю Володимирка в 1153 р. Так, коли у Звенигороді князював Володимирко Володарович у даровизні, що прямувала до Святої Землі, очевидно, була й частка воску зі Звенигорода. Зрештою, саме місто, з огляду на кількість храмів і монастирів, також потребувало значної кількості воскових свічок. Окрім того, треба думати, що свічки використовували й у князівських та боярських палатах.

Із Візантії Русь запозичила ще один тип освітлювальних пристроїв – лампадофори. Як уже зазначено, вони складалися із бронзової основи – круга, який, встановлений горизонтально, звисав на ланцюжках. У крузі влаштовано отвори, у які вставлялися скляні лампадки (рис. 17). Досі фрагменти лампадок на пам'ятках княжої доби належать до рідкісних знахідок, не кажучи вже про бронзову основу лампадофорів. Ще донедавна (на початок 1980-х років) функціональна належність цих скляних виробів, що мали форму лійчастого келиха на довгій вузькій ніжці, залишалася невизначеною. Лише накопичення матеріалу дозволило ототожнити їх із лампадофорами. На сьогодні найбільшу кількість скляних лампадок відомо саме зі Звенигорода, що й не дивно, враховуючи близькі контакти зі Святою Землею (про що свідчить розглянутий документ й інші предмети, про які мовитиметься далі).

Судячи зі зразків лампадофорів, що зберігаються у фондових збірках різних музеїв (наприклад, музею скла Корнінг-Нью-Йорк, Ермітаж, музею в Анталії, музей Метрополітен та ін.) ці пристрої були різних розмірів, розраховані на одну й більше лампадок. Великі лампадофори, виконували функцію хоросів. При цьому відомі приклади, коли до традиційних хоросів зі свічками підвішували лампадофори з олійними лампадками. Натомість невеликі лампадофори на 1–6 лампадок підвішували на кронштейні перед іконами, що досі практикується, зокрема в монастирях на Афоні.

Хороси та лампадофори в системі освітлення православного храму виступали елементами процесу моделювання світла в сакральному просторі, тому були наділені особливим літургійним символізмом. «*Сценография храмовой архитектуры строится по принципу восхождения от тьмы к свету, от полумрака нартекса через примыкающее к нему под эмпорами пространство преддверия наоса к патерике света в средокрестии, в подкупольном пространстве, где сосредоточены светоносные окна подкупольного барабана и где помещается самый яркий и крупный светильник храма – паникадило или хорос*»[81]. Основа панікадил, виконана у

[81] Климов И. О., Вовчук Д. С. Литургический символизм света и использование светоносных структур и материалов в архитектуре православных храмов. *Науковий вісник будівництва.* Серія «Архітектура». 2019. Т. 1. № 2(96). С. 60.

вигляді коліс, була символом тверді (Землі), а свічки і лампадки – як сузір'я людей, просвітлених вогнем віри, які горять вогнем любові до Бога[82]. Лампадки та свічки, що підсвічували ікони, – символізували горіння у вірі. Теплота золотих німбів святих на образах, мерехтливе сяйво свічок і лампад, пасма денного світла, що, проникаючи крізь вузькі вікна, зависали сизими струменями у клубах ароматного серпанку кадильниць – усе це створювало ритуальну містерію, яка символізувала Божественне світло і тріумф вічного життя.

Подібна містична атмосфера як наслідування візантійських принципів організації системи освітлення та світлових ефектів у сакральному просторі, треба вважати, панувала в усіх звенигородських церквах. Скільки всього було храмів у місті – питання, яке ще довгий час залишатиметься відкритим. Отож, їх справжню кількість (можливу у столичному місті) ще потрібно встановити, що буде завданням прийдешніх археологічних досліджень. Сьогодні, як уже зазначено, можна стверджувати про достовірне існування трьох храмів (один з яких згаданий у літописі). Сукупність ознак, які вказують на можливу локацію інших церков (принаймні ще трьох), дозволяють припускати наявність у межах розлогих пригородів і передмість значно більшої кількості християнських святинь, підтвердження чого – сліди чотирьох підміських монастирів, а також розрізнені випадкові знахідки поховань та керамічних плиток. Про велику кількість храмів у столичних містах Русі яскраво свідчать повідомлення про пожежі, під час однієї з яких, наприклад навесні 1184 р., одночасно згоріло 32 церкви у Володимирі (Суздальському)[83]. Ярослав Щапов зазначав, що окремі дослідники робили спроби підрахувати кількість храмів на основі писемних джерел і стверджували, зокрема, про 22 храми в Києві, 26 (разом із монастирськими) – у Новгороді[84].

Зростання кількості храмів і відповідно священнослужителів обумовлювала необхідність в організуванні церковних інституцій. Як структурні складові формуються собори. Суть їх полягала у виділенні головної соборної церкви, довкола якої об'єднувалися рядові храми, священники яких і формували клир соборної. Роль останньої відводилася передусім кафедральному єпископському храму. Але й у містах, де не було єпископії, залежно від кількості церков також виникав собор[85]. Важливий аспект соборної організації – підхід до звершення богослужінь. У рядових церквах служби відправляли лише в недільні та святкові дні. Натомість у соборній правилося щодня, а службу звершував як її священник, так і члени

[82] Климов И. О., Вовчук Д. С. Литургический символизм света... С. 61.

[83] Полное собрание русских летописей. Москва, 1962. Т. 1. Стб. 391.

[84] Щапов Я. Н. Государство и церковь в Древней Руси X–XIII вв. Москва: Наука, 1989. С. 125.

[85] Там же. С. 125.

клиру. За влучним висловом Я. Щапова соборна церква – це «*постоянная дежурная церковь*».

Треба сказати, що соборних храмів в одному місті могло бути кілька. Історики вважають, що вже на середину XII ст. не один катедральний собор існував у Києві; принаймні, згідно з літописами, соборними були церкви Святої Софії та Десятинна. У кінці XII ст. кілька соборів існувало в Галицькій землі, що засвідчено у передсмертному проханні князя Ярослава Володимировича Осмосмисла: «*… и созва моужа своѣ. и всю Галичкоую землю. позва же и зборы всѧ. и манастырѧ. и нищаѣ и силныѣ. и худыѣ и тако гл҃ше. плачасѧ ко всѣмь Ѻц҃и и братьѣ и сн҃вѣ. се оуже Ѿхожю свѣта сего соуетьнаго. и идоу ко творчю своемоу. а сгрѣшихъ паче всихъ. ѣкоже инъ никто же сгрѣши. а Ѻц҃и братьѣ. простите и Ѿдаите. и тако плакашетьсѧ по три дн҃и передо всими сборъи*»[86]. Під тими соборами всієї Галицької землі, за припущеннями Я. Щапова, розуміли собори в Перемишлі, Теребовлі та Звенигороді, де було кілька церков[87]. Тепер час з'ясувати, яка церква у Звенигороді була соборною.

Щодо існування і розвитку єпархіальних структур на південно-західних теренах Русі, то Ігор Скочиляс слушно пов'язує ці процеси з появою в регіоні братів Ростиславичів[88], які заснували місцеву князівську династію. При цьому дослідники відзначають, що в період становлення нових єпархій, православні владицтва зазвичай збігалися із границями локальних князівств[89]. У цих обставинах логічно припускати існування головного собору у Звенигороді як столичному місті. Думку про єпископську катедру у Звенигороді висловлювали Софія Сеник, Григор Лужницький[90], але вона не знайшла підтримки в більшості істориків. І. Скочиляс припускає, що тут було генеральне намісництво Володимирської єпархії[91]. А поза тим археологічний матеріал дозволяє поглянути на цю проблему з іншого боку.

Так, згідно з Василем Татіщевим, після смерті Володаря Ростиславича його молодший син Володимирко Володарович сів на князівський престол у

[86] Полное собрание русских летописей. Санкт-Петербург, 1908. Т. II: Ипатьевская летопись. Стб. 656–657.

[87] Щапов Я. Н. Государство и церковь в Древней Руси... С. 126.

[88] Скочиляс І. Початки християнства у Прикарпатському регіоні та заснування галицької єпархії в середині XII століття. *Княжа доба: історія і культура.* 2010. № 3. С. 26.

[89] Там само. С. 25; Флоря Б. Н., Щапов Я. Н. Епархиальное управление и епископат Русской церкви. X–XVII вв. *Православная энциклопедия. Русская Православная церковь.* Москва, 2000. С. 230–231.

[90] Senyk S. A History of the Church in Ukraine. Rome, 1993. Vol. 1. P. 142; Лужницький Г. Українська церква між Сходом і Заходом: Нарис історії Української Церкви. Львів, 2008. С. 108–109.

[91] Скочиляс І. Початки християнства у Прикарпатському регіоні... С. 30, 51–52, 57.

Звенигороді в 1124 р.[92]. Перебування Володимирка в місті, що ознаменувалося бурхливим протистоянням зі старшим братом Ростиславом, тривало недовго. Серед істориків превалює думка, що Ростислав Володарович Перемишльський помер у 30-х роках XII ст.[93], найімовірніше, до 1139 р. Отож, неповних 15 років вистарчило князеві Володимиркові, щоб генерально перепланувати центральну частину міста, укріпити його, а головне побудувати білокам'яний палац та церкву. В обставинах протистояння великокнязівській владі та враховуючи подальшу політику князя, було би необачно розцінювати палацово-церковний комплекс у Звенигороді лише як вияв амбітних прагнень Володимирка до розкоші й самоутвердження. Уся просторова організація Звенигорода, яка за Володимирка досягла піку розвитку, і де саме палацово-церковному ансамблю відведено роль адміністративного центру міста, свідчить про стратегічне призначення кам'яних будівель. Із суто людських позицій Володимирко не міг знати, скільки часу володарюватиме Ростислав у Перемишлі, тому почав інтенсивно облаштовувати свої володіння. І для утвердження влади у Звенигороді йому потрібен був окремий, «свій», релігійний центр, який управляв би всіма парафіями князівства.

Ситуація зі Звенигородом у складі Перемишльського князівства дуже подібна до ситуації зі Смоленським і Переяславським. У цьому контексті Я. Щапов відзначав, що коли в обох князівствах правив один князь (пригадаймо, аналогічно як Володар у Перемишльському та Звенигородському), питання про розподіл церковних повноважень не виникало. Проте як тільки відділилось і здобуло незалежність Смоленське князівство, його князь Ростислав Мстиславич одразу заснував Смоленську єпископію[94]. Тому, коли з об'єднаної Перемишльсько-Звенигородської землі відновилися два незалежні князівства, масштабне будівництво Володимирка Володаровича набуло політичного значення, що бачиться цілком закономірним. На жаль, писемні джерела про це нічого не повідомляють. Однак археологічні матеріали, хоча й опосередковано, промовляють на користь значної церковної активності у Звенигороді, що підтверджують насамперед знахідки підвісних печаток церковних єрархів саме в місцях локалізації храмів.

Найбільш презентабельна з усіх звенигородських церков була, звичайно, білокам'яна святиня, поєднана дерев'яним переходом-галереєю з мурованим князівським палацом. Вважаю, що саме вона була головним

[92] Татищевъ В. Н. Исторія Россійская съ самыхъ древнейшихъ временъ. Москва: Напечатана при Императорскомъ Московскомъ университете, 1773. Книга 2. С. 229.

[93] Грушевський М. С. Історія України-Руси: у 11 т., 12 кн. Київ, 1992. Т. 2: XI–XIII вік. С. 418; Головко О. Князь Володимирко Володаревич – перший володар об'єднаного Галицького князівства. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність.* Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2006–2007. Вип. 15. С. 92.

[94] Щапов Я. Н. Государство и церковь в Древней Руси... С. 48.

собором Звенигорода. Через значне знищення ділянки, де розташована церква, збереглося дуже мало предметів, які можна було б ототожнити з храмом. Але саме тут побудовано муровану каплицю-усипальню і зафіксовано (хоча й лише на підставі словесних свідчень) наявність щонайменше трьох кам'яних саркофагів, один з яких Ізидор Шараневич надіслав у Відень до Центральної комісії пам'яток мистецтва та історії[95]. Проте є підстави припускати, що це була не єдина у Звенигороді соборна церква. Рештки кам'яного румовища (недослідженого!), за місцевою традицією іменованого «церквищем», поблизу якого знайдено три підвісні печатки, зокрема й митрополита Костянтина II, дозволяє локалізувати ще одну соборну церкву в межах монастиря (здогадного) на північному передмісті (ур. Гоєва Гора). Саме в цьому місці до приходу монголо-татар здійснювали поховання представників елітних верств населення, що засвідчує супровідний інвентар із золотих і срібних оздоб, золотканих елементів шовкового одягу. Отож, можливо, саме ця церква була соборною для довколишніх монастирських храмів.

Повертаючись до церковно-палацового комплексу в центрі Звенигорода, хотілося би висловити кілька міркувань щодо його оточення. У результаті розкопок, щоправда незначної ділянки (100 м^2), на відстані приблизно 200 м на південний схід від руїн церкви встановлено, що там суцільним шаром до глибини 4 м залягав чорнозем із торфом, дуже слабко насичений поодинокими артефактами (переважно уламками глиняних горщиків)[96]. Сліди зафіксованої забудови (дві споруди і піч) належать вже до після монгольського періоду[97]. Отож, результати досліджень дозволяють зробити попередні висновки про те, що велика ділянка на південь від церковно-палацового ансамблю залишалася незабудованою. В умовах дефіциту суходолу та щільності міської забудови (в межах досліджених ділянок), таку ситуацію мала б зумовити дуже поважна причина. І нею, на мій погляд, була необхідність розпланування саду.

Вважається, що поява садів на Русі – відгомін містобудівного законодавства Візантії. Ромейський «Закон градський» знайшов відображення у руській «Кормчій книзі», де серед іншого представлено рекомендації щодо посадки дерев[98]. Озеленення давньоруських міст у період

[95] Ваврикъ В. Р. Основныя черты литературной деятельности Исидора Ивановича Шараневича. *Временникъ Ставропигійскаго Института съ месяцесловомъ на 1930 г.* Львов, 1929. С. 91.

[96] Ратич О. О. Звіт про археологічні дослідження в с. Звенигороді Львівської області в 1965 р. *Науковий архів Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України.* Ф. Наукові звіти експедицій. Оп. 5. Од. зб. 384 Арк. 25, 31.

[97] Гупало В. Звенигород і Звенигородська земля… С. 183.

[98] Алферова Г. В. Кормчая книга как ценнейший источник древнерусского градостроительного законодательства. Ее влияние на художественный облик и планировку русских городов. *Византийский временник.* 1973. Т. 35. С. 195–225.

до приходу монголів – це окрема й ще слабко досліджена тема. Однак скупі літописні повідомлення розрізняють зелені насадження при монастирях, церквах і в межах світських садиб. Дмитро Ліхачов звернув увагу на те, що на Русі практикувалося озеленення вулиць, що відображено в Новгородському літописі під 1464 р.: «*Начаша тополци садити на Славкове улици*»[99]. У цьому контексті цікава знахідка на північно-східному пригороді (боярський квартал) у Звенигороді кореневища черешні (або вишні), дерево якої росло з фронтального боку огорожі садиби IV, що простягалася вздовж головної вулиці міста (рис. 14)[100]. Треба думати, що це деревце – єдине з багатьох, яке збереглося. А вулиця мала мальовничий вигляд, пролягаючи серед плодових дерев, висаджених хоча б по одному в кожному дворі. Згодом, при подальших розбудовах будинків, решта дерев (на дослідженому відтинку), очевидно, було зрізано й викорчувано. Проте значна кількість кісточок плодів (яблуні, черешні, сливи), виявлена в земляному заповненні конструкції мостової та в межах дворів, опосередковано засвідчує існування садів, які могли б займати слабко насичені артефактами ділянки на схід від житлово-господарського двору.

Плодові дерева, які росли у Звенигороді понад 900 років тому, звичайно відрізнялися від різноманіття сучасних сортів яблук. Виявлені в Новгороді цілі плоди засвідчують, що це була переважно лісова яблуня, яка давала дрібні яблучка діаметром 25–30 мм[101]. Цікаво, чи сади були при кожному домоволодінні? Водночас факт виявлення у Новгороді компактно висаджених дерев у межах садиб ремісників[102] дозволяє по-іншому глянути на зовнішній образ міст на Русі. Тому й здогадне розміщення садів на звенигородському пригороді в межах боярських дворів не повинно дивувати. Щоправда, залежно від площі дворищ ці «сади» були різними й налічували від одного до кількох дерев. Самі ж сади, як частина розпланування садиб міського населення, мали господарське призначення.

Зовсім інше призначення було в садів, облаштованих біля храмів чи в монастирях. Ці зелені насадження, наслідуючи взірцеві сади Візантії, були наділені глибоким християнським символізмом й асоціювалися з раєм. При цьому, як зазначав Д. Ліхачов, при розплануванні саду враховували особливості та красу пейзажу, підпорядковуючи його собору, монастирю, місту[103]. Такий «красний сад», наприклад, посадив у 1259 р. Данило

[99] Лихачев Д. Поэзия садов к семантике садово-парковых стилей. Сад как текст. Москва: Наука, 1982. С. 51.

[100] Гупало В. Звенигород і Звенигородська земля... С. 349, рис. 192. До речі, наразі це перші рештки самого дерева черешні/вишні, виявлені на території давньоруського міста взагалі.

[101] Колчин Б. А. Сады древнего Новгорода (публ. подгот. П. Г. Гайдуков). *Новгород и Новгородская земля: история и археология.* 2005. Вып. 19. С. 324–328.

[102] Там само. С. 324–328.

[103] Лихачев Д. Поэзия садов... С. 52.

Романович у Холмі при церкві Святих Кузьми і Дем'яна: «*… посади же садъ красенъ. и созда црькꙋвь стꙋма безмѣздникома во чѣть имать*»[104].

Якщо подивитися на ділянку, де розміщувався палацово-церковний ансамбль у Звенигороді – це кульмінація підвищення. Північніше палацу, на пологому схилі, зафіксовано сліди ремісничих майстерень, серед яких найкраще досліджено косторізний комплекс[105]. Рештки кам'яних печей, розташованих неподалік (недосліджених, а знищених у ході колгоспного будівництва) дозволяють висунути здогадки щодо майстерень з обробки металу (чорного та кольорового). Найкращим в усіх планах був терен, розташований на південь від палацу й церкви. Із залитої сонцем широкої, що спадала до укріплень і високо піднятої над багнистою заплавою тераси відкривався широкий кут огляду на Звенигородську низину, де виблискувала густа сітка більших та менших потічків, що, зливаючись, утворювали річище головної водної артерії – р. Білки, зеленіли пагорби монастирських островів, потопало в сизому серпанку горбогір'я, у підніжжі якого виднілася забудова підміських боярських резиденцій. Розпланований у цьому місці сад виглядав би справді райським осереддям, де квітнуть і плодоносять дерева, де в їхньому гіллі співають численні пташки та скрізь духмяніють квіти. При цьому пагорб дитинця виступав природним бар'єром, що відгороджував сад від гомону, який супроводжував працю ремісників. Це – місце для фізичного та душевного відпочинку, медитації. Такі місця часто називали раєм, що відомо з писемних джерел. Так, літопис повідомляє про двір волинського князя Володимира Васильковича, який перебував у городі Рай, на лівому березі р. Лосна, поблизу Кам'янця на Берестейщині[106]. Город Рай існував і на березі озера Лик у ятвязькій землі: «*Данилоу же королеви идоущоу емоу. по езероу и видѣ при березѣ гороу красноу и градъ бывшi на немъ преже именемъ Раи*»[107]. Загалом сади, облаштовані при князівських резиденціях та церквах, були невеликими за площею і виконували здебільша парадну функцію, хоча й наділену християнською символікою.

Появу на Русі мурованих цивільних споруд, призначених для соціальної еліти, дослідники пов'язують із візантійськими впливами. Валентин Чорний припускав, що руська владна верхівка, наслідуючи візантійську знать, могла влаштовувати на деяких кам'яних теремах (зокрема

[104] Полное собрание русских летописей. Санкт Петербург, 1908. Т. II: Ипатьевская летопись. Стб. 845.

[105] Власова Г. М. Мастерская косторезов в Звенигороде. *Записки Одесского археологического общества.* Одесса, 1967. Т. II. С. 228–235.

[106] Полное собрание русских летописей. Санкт Петербург, 1908. Т. II: Ипатьевская летопись. Стб. 901.

[107] Там само. Стб. 828.

й у Звенигороді) висячі сади[108]. Те, що подібний прийом садово-декоративного мистецтва був відомий на Русі, підтверджує «Ізборник» Святослава 1076 р. Про райський сад відображено у притчі про милостиню убогому: «*Ѡбрѣтесѧ въ дворьци прѣчюдьнѣ. и въ немь бѧше свѣтъ безмѣрьныи чистъ. и цвѣтове мънози различьни. и садове вьсѧции. И видѣхъ же ины ограды: ѣже бѧхоу Ѡбрасли отъ горы до долу. плоды добровоньными и красьныими. и вьтвїє прѣклонило сѧ бѣ до землѧ. дроугъ дроуга добрѣє: Птицѧ же многообразьны сѣдѧхоу вьрху їхъ. пѣснь поюштѧ сладъкоу. дроуга къ друзѣ прикланѧюшти сѧ млъчаниѣѧ не имоуште. Ѣѧко же гласоу слышѧноу бытии отъ землѧ до нб̃есе. садове же колѣбаохоу сѧ стоѧште въ славѣ велицѣ*»[109].

Зовсім іншим був підхід до монастирських садів – «*виноградов обитель них*». Те, що вони існували у Звенигороді в місцинах здогадної локалізації чернечих обителей, окрім археологічних матеріалів, підтверджують і мікротопоніми. Так, в ур. Острови низинна частина підніжжя острівного пагорба зберегла назву Підсадки, що, на думку Лева Чачковського, вказувало на овочевий садок[110]. Натомість східна частина острова ще в міжвоєнний період залишалася заліснена й там росли старі дуби[111]. Подібна ситуація спостерігається і біля ур. Замонастир у Шоломині, де більший шмат поля йменується Відсаде[112]. Мікротопоніми Підсадки, Відсадє вказують на існування головного саду, за яким перебували вже господарські насадження.

Сади, що були в оточенні монастирської огорожі, виступали прообразами раю – місцем, що не обтяжене працею, наповнене достатком, де лунає мелос пташиного багатоголосся, а повітря насичене ароматом квітів. Сама монастирська огорожа асоціювалася зі спасінням, ізолюванням від гріха[113]. Основний декоративний сад (на відміну від господарського), наділений сакральним статусом, мав регулярне розпланування, у ньому обов'язково росли яблуні як символ райського дерева, дерева життя, дерева пізнання добра і зла. Тут росли й квіти, ягідні кущі та неплодові дерева, облаштовувалися доріжки, водойми. Дослідники відзначають підпорядкованість розбивки саду хрещатій планувальній схемі, в основі якої був символ Спасіння, «*життя Духа, що переміг матерію*». «*У XII ст. було визначено декілька символів монастирського саду: сад-Церква, Святе Писання, Вода,*

[108] Черный В. Д. Русские средневековые сады: опыт классификации. Москва: Рукописные памятники Древней Руси, 2010. С. 20–21.

[109] Изборник Святослава 1076 года. Москва: Наука, 1965. С. 688–690.

[110] Чачковський Л. Княжий Звенигород... С. 19.

[111] Там само. С. 20.

[112] Там само. С. 21.

[113] Лихачев Д. Поэзия садов... С. 60–62.

Святий Дух»[114]. Окрім цього, такі сади – своєрідна візуалізація біблійних сюжетів, що асоціювалася з Богородицею й Ісусом Христом. Водночас його розглядали як мікросвіт, який у середньовіччі порівнювали з книгою (і навпаки)[115], читання якої збагачувало знаннями та розкривало шляхи до духовного вдосконалення.

Отож, і монастирські сади, і самі монастирі, територія яких також розцінювалась як святе місце, були цінним надбанням християнської культури. Монастир, відгороджений від гріховного зовнішнього світу та протистоячи йому, був спрямований на здобуття надзвичайної містичної мети – вічного життя з Богом. І тому чернечі обителі поставали проміжною ланкою між гріховним «тлінним» світом та світом небесним. А загалом монастирська ідеологія у всіх своїх виявах неабияк впливала на політичну, державно-правову, культурну й світоглядну сфери тогочасного суспільства[116].

ПИСЕМНІСТЬ

Яскрава ілюстрація окремих аспектів діяльності Церкви – певна сукупність знахідок зі Звенигорода. Рідкісним здобутком у княжу добу були книги, які як цінні пожертви дарувалися церквам та монастирям. Ченці у скрипторіях трудилися над переписуванням книг, створюючи їхні копії. Про наявність книг у Звенигороді свідчать знахідки металевих застібок, конструкцію яких винайдено у Візантії. Їх знайдено, як зазначено раніше, у межах здогадної церкви (рис. 19, *1–3*) на південній ділянці окольного города. В якості шпенька слугував «кинджальчик», який загостреним лезом вбивався на глибину 15–20 мм у торець дерев'яної кришки, на якій закріплювався одним цвяшком. Застібка підвішувалася на шкіряному пасочку, який пропускали через прямокутний отвір під більшою петлею і прибивали цвяшками на звороті нижньої кришки книги. Аналогічні застібки належать до найпоширеніших на Русі і їх знахідки відомо майже в кожному більшому та меншому місті. Проте найбільша колекція таких на теренах України походить із візантійського Херсонеса, де вони датуються в межах IX–XI ст.[117]. На Русі подібна візантійська конструкція застібок перебувала в ужитку аж до середини XVI ст.[118]. Є підстави стверджувати, що у Звенигороді книгами володіли й світські особи, що підтверджує знахідка книжкової застібки на території одного з найбагатших дворищ (споруда 23 у садибі IV) на північно-

[114] Тарас В. Я. Монастирський сад як першооснова формування сакральної ландшафтної архітектури. *Народознавчі зошити.* Львів, 1998. № 2. С. 144.

[115] Лихачев Д. Поэзия садов… С. 54.

[116] Голуб А. Монастирська світоглядна культура Київської Русі. *Науковий вісник Київського національного університету театру, кіно і телебачення імені І. К. Карпенка-Карого.* 2016. Вип. 19. С. 171–174.

[117] Мокрецова И. П., Наумова М. М., Киреева В. Н., Добрынина Э. Н., Фонкич Б. Л. Материалы и техника византийской рукописной книги. Москва, 2003. С. 68.

[118] Гальченко О. М. Оправа східнослов'янських рукописних книг та стародруків в Україні: історія, структура, опис. Київ: Національна бібліотека України ім. В. І. Вернадського, 2005. С. 7, рис. 69.

Рис. 30. Фрагмент учнівської дощечки. Північно-східний пригород. Садиба VI (за: Свєшніков, 1990)

східному пригороді (рис. 14)[119]. Їй притаманна дещо інша конструкція. Петля застібки переходить у пласку видовжену пластину, зі зворотного боку якої припаяно два штифти, за допомогою яких вона закріплювалася на шкіряному ремінці (рис. 19, *4*). Прикладів того, що звенигородські міщани вміли і читати, і писати є значно більше. Відзначу лише кілька артефактів.

Дуже цікава знахідка фрагмента підвіконня. Виявлено його поблизу мостової з внутрішнього боку огорожі, що оточувала садибу VI на північно-східному пригороді (рис. 14). У межах дворища у другій половині XII ст. велося інтенсивне будівництво (перебудовувались і розширялись споруди), тому уламок підвіконня як непридатний конструктивний елемент й викинули. Натомість ця дощечка (завдовжки 50,5 см, завширшки 11–14,8 см і товщиною до 2,8 см) стала в нагоді учневі для виконання вправ із правопису. Більші й менші літери вирізьблено хаотично при обертанні дощечки в різні напрямки (рис. 30). Серед довільно розміщених букв привертає увагу досить вправно накреслений скоропис імені Ісуса Христа – «ІХ», де в одному випадку початок скісної палички навіть оздоблено завитком. Ці вправи, очевидно, дали результат у вигляді добре виписаного цілого слова «ЛЄЦЪ», що, можливо, було іменем учня. Водночас цікавинкою є два антропомофні зображення, які вказують на хист до малювання. Грамотність мешканців цієї садиби засвідчують й інші предмети: берестяна грамота (№ 2) з повністю збереженим текс-

[119] Гупало В. Звенигород і Звенигородська земля… С. 343, рис. 187.

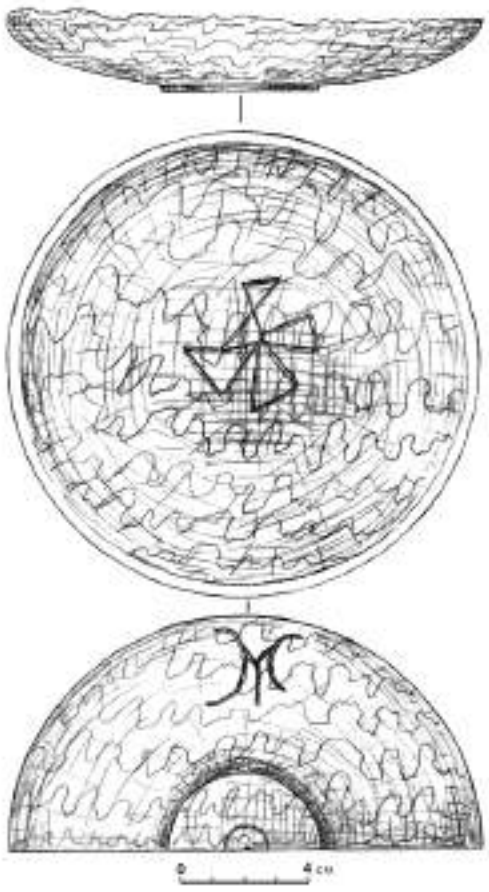

Рис. 31. Чашка-чарка. Північно-східний пригород. Садиба VI. Споруда 13. Дерево. XII – перша половина XIII ст. (за: Свєшніков, 1985)

том[120] та фрагменти досить каліграфічного напису на кістяній накладці руків'я ножа («ТА.»), на сосновій клепці від відерця («ЛѢУІ.ОѲ ПЄСЪ»), шийці візантійської амфори («NI»).

Окремо привертає увагу дерев'яна столова посудинка. Збереглася лише нижня частина виробу з кільцевим донним рельєфом діаметром 5 см і висотою 0,2 см, дугасто розхиленими назовні стінками. Згідно з класифікацією новгородського начиння, це – чашка-чарка, індивідуальна посудина для напоїв[121]. На її зовнішній поверхні вирізано літеру «Ж», виконану досить вправно і каліграфічно (рис. 31). Подібне зображення літери відоме на двох точених чашах із Новгорода[122].

Борис Рибаков, згідно зі значенням цієї букви у слов'янській азбуці, інтерпретує такий напис як побажання «*нехай усе живе!*»[123]. Натомість на внутрішній поверхні мисочки посередині на дні прокреслено хрестоподібний знак. Найімовірніше, намагалися відтворити чотирираменний хрест із розширеними кінцями – т. зв. візантійський. Однак обриси одного з рамен не вдалося виконати вправно і воно вийшло деформованим. Чітке зображення знаку аналогічного хреста відоме, наприклад, на внутрішній поверхні дерев'яної ложки XI ст. із

[120] Свєшніков І. К. Звенигородські грамоти на бересті. *Дзвін.* Львів, 1990. № 6. С. 127–131.

[121] Колчин Б. А. Новгородские древности. Деревянные изделия. *Свод археологических источников*. Москва: Наука, 1968. Вып. Е 1–55. С. 32–33, табл. IX.

[122] Колчин Б. А. Новгородские древности. Деревянные изделия. С. 42, рис. 31, 5–6.

[123] Рыбаков Б. А. Язычество Древней Руси. Москва: Наука, 1987. С. 704.

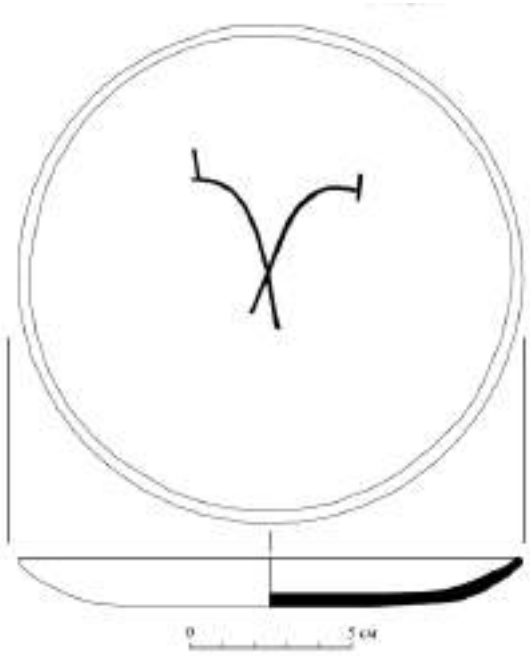

Рис. 32. Мілка чаша. Північно-східний пригород. Садиба IV. Споруда 22. Дерево. XII – перша половина XIII ст. (Рис. І. Свєшніков, 1985)

Новгорода[124] чи на зовнішній поверхні дерев'яної пляшкоподібної посудини IX ст. зі Старого Міста в Моравії[125]. Цікаво, що майже в кожній садибі вдалося виявити дерев'яне начиння з прокресленими знаками – хрестом (садиби III, XI), хрестом у квадраті (садиба III)[126].

Зафіксовані графіті дають змогу стверджувати, що, крім писемної культури, через яку населенню прищеплювали основи християнського віровчення, у Звенигороді навчали зображального мистецтва. Особливо схиляє до такої думки незвичний комплекс знахідок, виявлений на території садиби IV. Зі споруди господарського призначення (споруда 22) походить посудинка, видовбана зі суцільного шматка дерева, її діаметр по вінцях – 13 см, висота – 1,5 см. Виробу притаманне рівне невиражене дно, злегка відхилені назовні стінки, край яких заокруглено (рис. 32). Аналогій цьому начинню серед дерев'яного посуду Новгорода не відзначено. За загальною формою воно дуже нагадує сучасні блюдця і, найімовірніше, його треба інтерпретувати як маленьку мілку чашу. У центрі на внутрішній поверхні прокреслено два дугастих відрізки, що перетинаються. Цей знак дуже подібний до способу написання літери «Х», відомої з новгородських написів, датованих XII ст.[127]. У цьому контексті напрошується припущення,

[124] Колчин Б. А. Новгородские древности. Резное дерево. *Свод археологических источников*. Москва: Наука, 1971. Вып. Е 1–55. С. 13, табл. 3, *36*.

[125] Hensel W. Słowiańszczyzna wczesnośredniowieczna. Warszawa, 1965. S. 236, ryc. 173.

[126] Гупало В. Апотропеїчні предмети з літописного Звенигорода. *Княжа доба: історія і культура*. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича, 2011. Вип. IV. С. 27–30, рис. 5–7; 9.

[127] Медынцева А. А. Эпиграфика, писала (стили) и черв. *Археология СССР с древнейших времен до средневековья*: в 20-ти т. / ред. Б. А. Рыбаков, Б. А. Колчин, Т. И. Макарова. Т. 16: Древняя Русь. Быт и культура. Москва: Наука, 1997. С. 334. табл. 88.

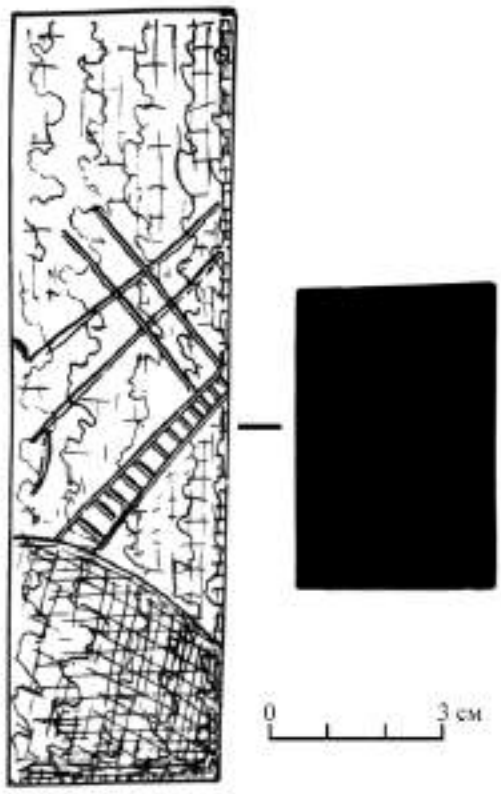

Рис. 33. Брусок. Північно-східний пригород. Садиба IV. Споруда 49. Дерево. XII – перша половина XIII ст. (за: Свєшніков, 1989)

що ця літера – христограма імені Ісуса Христа, на зразок тієї, що бачимо на сферах у руках архангелів Михаїла та Гавриїла в їх іконах перших десятиліть XIV ст. із молитовного ряду, збережених у церкві Великомучениці Параскеви в Даляві (Національний музей у Львові ім. Андрея Шептицького)[128].

У межах житлового двоповерхового будинку (споруда 49) цієї ж садиби знайдено ще два предмети. Один із них – клепка від відра з написом «IGƆANЪ»[129]. І. Свєшніков відзначав книжність правопису цього імені, що відрізнявся від розмовного тексту берестяної грамоти. На цій основі дослідник припускав можливу належність господаря садиби до церковних служителів[130]. Інший предмет – дерев'яний брусок, прямокутний у поперечному перерізі розмірами 4×5,5 см, завдовжки 14 см, із косо затесаним одним кінцем (рис. 33). На одній грані бруска прямими вертикальними й горизонтальними борознами передано площини хреста т. зв. латинського типу, у підніжжі якого короткою дугастою борозною лише намічено підвищення – «голгофу». Праворуч рисунка хреста зображено драбину, оперту на горизонтальне рамено хреста. Особливості побудови рисунка, без сумніву, вказують на відтворення Хреста на Голгофі.

[128] Міляєва Л. Українська ікона XI–XVIII століть. Київ, 2007. Іл. 26–27. Висловлюю щиру подяку проф., д.і.н. Володимирові Александровичу за пошук цих аналогій.

[129] Гупало В. Апотропеїчні предмети з літописного Звенигорода... С. 34, рис. 12.

[130] Свєшніков І. К. Звіт з роботи Звенигородської археологічної експедиції в 1989 р. *Науковий архів Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України.* Ф. Наукові звіти експедицій. Оп. 2. Од. зб. 1989/1. Арк. 16.

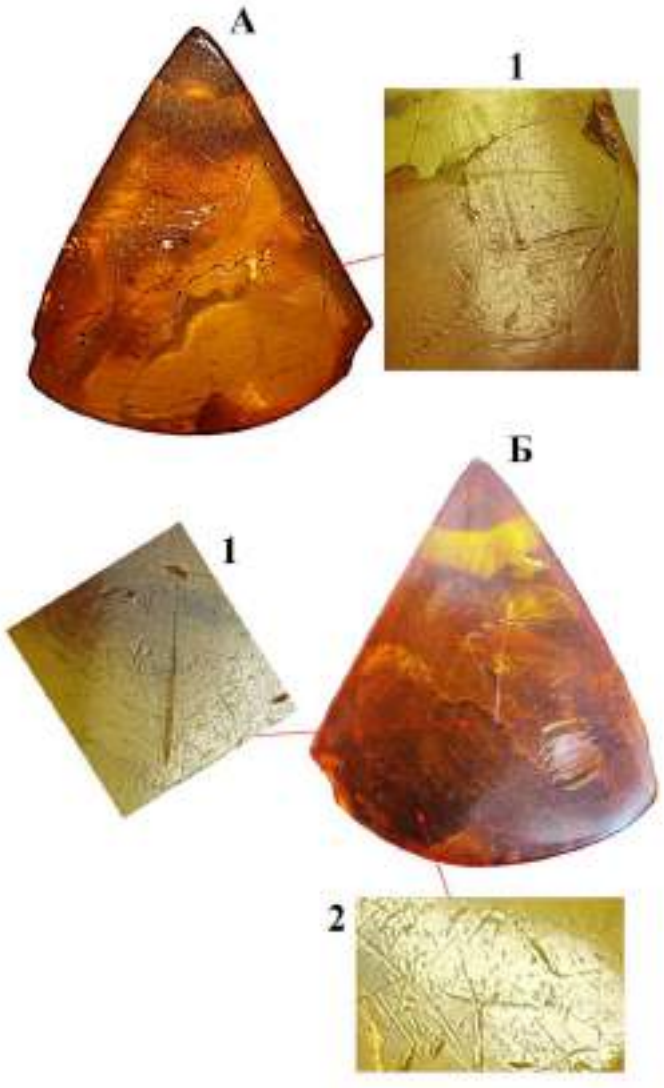

Рис. 34. Підвіска. Північно-східний пригород. Садиба Х. Споруда 19. Північно-східний пригород. Бурштин. XII ст.: А – аверс, Б – реверс

Усі три описані предмети виразно демонструють зв'язок мешканців садиби з церковною культурою. Тому, можливо, розглянутий комплекс, один із найбагатших на північно-східному пригороді, був пов'язаний зі соборним клиром і міг бути помешканням священника. У попередніх публікаціях цю ділянку північно-східного пригорода інтерпретовано як боярський квартал, у межах дворищ якого співіснували двоповерхові житлові будівлі, кілька майстерень та складські приміщення. Ця ремісничо-господарська забудова,

здавалося б, несумісна з домоволодінням духовної особи. Однак матеріали Новгорода засвідчують, що й священники займалися ремеслом, зокрема чинбарським (зрозуміло, йдеться про організацію виробництва). Отож, факт проживання священнослужителів і навіть чернецтва серед світської забудови, відомий за матеріалами Новгорода, пояснюється традиціями організації давньоруського суспільства, згідно з якими духовенство входило до складу князівського оточення, боярської патронімії чи вільної общини[131].

Інший приклад як графіки, так і письма виконаних аматором – незвична бурштинова підвіска (рис. 34). Оздобу виявлено в господарсько-виробничій будівлі, побудованій у другій чверті XII ст. (споруда 19 садиба X – рис. 14). Її виконано із прозорого бурштину жовто-червоно-оранжевого кольору. Вона має форму трикутника з дугастою основою: висота – 30 мм, довжина бічних сторін – 29 мм, товщина – 5–7 мм, у звуженій частині (вершині) просвердлено поперечний отвір діаметром 3 мм. На поверхнях простежуються сліди ретельного шліфування та полірування. Однак у результаті майстрові не вдалося досягнути ідеально рівної площини, особливо з того боку, який я окреслила як аверс (рис. 34, *А 1*). Тут простежуються тріщини, подекуди глибокі відшарування, що залишили жолобки. При цьому вражає значна кількість подряпин, якими, на відміну від бічних поверхонь, вкриті аверс і реверс. Подряпини, як правило, неглибокі, слабко проглядаються, але все ж помітні неозброєним оком. У їхньому розташуванні не простежується якоїсь системи і, на перший погляд, їх можна було би віднести до механічних пошкоджень. Однак при розгляді борозенок під збільшувальним склом вдається розпізнати продряпані дуже тонким вістрям (голкою?) короткі прямі відрізки, якими передано зображення різних за розміром хрестиків як косих, так і з раменами під прямим кутом. Виділяється зображення пелюстки, що нагадує форму самої підвіски (рис. 34, *Б*), що вже ніяк не могло утворитися саме собою, ще й з огляду на щільність бурштину по шкалі Мооса (2–2,5 од.). На тлі цих «зображень» простежено кілька глибших борозен, спосіб утворення яких дещо відмінний. Під час їх нанесення вздовж країв і на кінцях борозенок утворилися напливи-валики, які могли з'явитися лише за умови, коли вістрям проводили по м'якій поверхні. Це вказує на термічну обробку бурштину. Досягнути такої пластичної текстури каменю можна навіть при невисокій температурі, нагріваючи сировину до температури 140˚С без доступу повітря[132]. При цьому бурштин набував прозорості, що й спостерігаємо на звенигородській підвісці.

[131] Мусин А. Е. Церковь и горожане средневекового Пскова. Историко-археологическое исследование. Санкт Петербург: Факультет филологии и искусств СПбГУ, 2010. С. 92–93.

[132] Шаповалов Р. Г. Обработка янтаря в средневековом Новгороде. Новгород и Новгородская земля. История и археология: Материалы научной конференции. Новгород, 1998. Вып. 12. С. 109–120.

Повертаючись до зображень, треба зазначити, що борозни нанесено по пластичній поверхні вже після її механічної обробки. І це промовляє про їх невипадковість. Зображення, розташовані асиметрично, виконано дуже грубо й непрофесійно. На аверсі в нижньому правому куті підвіски зображено хрест на пагорбі: двома горизонтальними борознами передано площину вертикального рамена, а горизонтальне підкреслене лише однією борозною; при цьому в борозні з лівого боку чітко видніються поперечні перетинки, що дуже нагадує драбину; від основи хреста праворуч і ліворуч відходять майже під прямим кутом борозни, які замикають у собі прямокутну площину, що схематично відтворює гору (рис. 34, *А 1*). У такий спосіб автор намагався передати мотив хреста (можливо, з драбиною, подібно як на вже згаданому дерев'яному бруску зі садиби IV) на Голгофі. Натомість на реверсі в центрі вміщено дві борозни (довшу та коротшу), які стикаються нижніми кінцями, на верхніх мають потовщення. На думку І. Свєшнікова, це схематичне зображення – копія сотника Лонгина і тростини з губкою (рис. 34, *Б 1*). Довкола цих предметів слабко читаються літери «А» «ІС» «ХС» (рис. 34, *Б 2*), що можна розглядати як скорочений напис «А[ГІОС](?) І[СУ]С Х[РИСТО]С»[133].

Сукупність продряпаних та заглиблених зображень і чіткий брак однієї з поверхонь схиляє до припущення, що ця підвіска не призначалася на продаж. Найімовірніше, це був «чорновик», на якому майстер випробовував у різні способи можливість нанесення іконографії християнського змісту. Проте відсутність серед відомих бурштинових знахідок аналогій із подібним гравіруванням радше вказує на відгомін якогось індивідуального задуму творчої особистості, який залишився нереалізованим. Із цього погляду розглянута підвіска не менш цікава.

Поряд з аматорськими графіті є підстави стверджувати про існування у Звенигороді «своїх» іконописців. Підтверджує це вже згадана живописна мініатюра в бурштинових шатах (рис. 5–6), а також знахідки грудок кіноварі, вівіаніта й інших мінеральних барвників[134].

ПІЛІГРІМАЖ

Окрема сукупність артефактів розкриває ще один аспект діяльності Церкви, який також ще слабко досліджений – організація чи патронат прощ до святих місцин. Низка знахідок дозволяє стверджувати, що Звенигород не стояв осторонь таких процесів. Поява ж паломницьких старожитностей у

[133] Свєшніков І. К. Звіт про роботу Звенигородської археологічної експедиції Інституту суспільних наук Академії наук УРСР у 1985 р.). *Науковий архів Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України.* Ф. Наукові звіти експедицій. Оп. 2. Од. зб. 1076. Арк. 19. Розшифруванню цих зображень завдячую д.і.н. Сергію Висоцькому.

[134] Свешников И. К. Звенигород. *Археология Прикарпатья, Волыни и Закарпатья (раннеславянский и древнерусский периоды)* / ответств. ред. А. П. Черныш. Киев: Наукова думка, 1990. С. 110.

місті припадає не раніше, ніж на першу половину XII ст. Виявлення знахідок винятково в межах багатих садиб північно-східного пригорода переконує у тому, що здійснення паломництва було справою, передовсім, представників елітних прошарків суспільства. Водночас метрика артефактів вказує на паломницькі маршрути. На цій підставі виокремлено шлях до санктуаріїв Західної Європи і на Близький Схід до Святої Землі.

Про західноєвропейський напрямок пілігримування свідчать дві середземноморські мушлі (Pectum maximum)[135]. Одна з них (ціла) походить із косторізної майстерні в північно-східній ділянці окольного города, фрагмент іншої – зі садиби XI на північно-східному пригороді[136]. Це – єдині знахідки у Звенигороді, місце походження яких – монастирський комплекс у Сантьяго-де-Компостелла на північному заході Іспанії, де розташований знаменитий санктуарій гробу св. Якова[137]. Виникає запитання: чи справді звенигородці могли здійснити паломництво аж у настільки далекі землі? З цього приводу Анна Пєскова схильна припускати, що середземноморські мушлі св. Якова потрапляли на Русь радше за посередництвом католицьких місіонерів чи навіть рицарів Тевтонського ордену, які облаштувалися у Східній Прибалтиці в кінці 30-х років XIII ст., тобто напередодні вторгнення монголів на Русь[138]. З огляду на те, що санктуарій у Сантьяго-де-Компостела був святинею, за значимістю другою після Рима, можна не сумніватися, що католицькі місіонери його активно пропагували. Проте застановляє мізерна частка знахідок мушель. Окрім Звенигорода, вони відомі з Пересопниці, Старої Русси, Вітебська, Ізяслава, Холма[139]. Це промовляє радше про здійснення індивідуального паломництва окремих осіб, для яких мушлі св. Якова лише в цьому випадку мали б цінність євлогій – матеріальних предметів, що засвідчували би факт відвідання санктуарію.

[135] Визначення д-ра біол. наук, проф. Костянтина Татаринова (Львівський медичний інститут).

[136] Гупало В. Христианские реликвии паломников из княжеского Звенигорода. *В камне и в бронзе.* Сборник статей в честь Анны Песковой. Труды ИИМК РАН / ред. А. Е. Мусин, О. А. Щеглова. Санкт-Петербург: ИИМК РАН, ООО «Невская книжная типография», 2017. С. 118. рис. 1.

[137] А. Пєскова відзначає, що торгувати мушлями поза межами міста було заборонено. Єдиним конкурентом Сантьяго-де-Компостела був монастир Святого Михайла на побережжі Нормандії, де також можна було придбати мушлі (Пескова А. А. Паломнические реликвии святой Земли в древнерусском городе. *Пилигримы: историко-культурная роль паломничества* / науч. ред. В. Н. Залесская. Санкт Петербург: изд-во Государственного Эрмитажа, 2001. С. 123).

[138] Пескова А. А. Паломнические реликвии святой Земли... С. 123–124.

[139] Пескова А. А. Паломнические древности в древнерусском городе. *Ладога и религиозное сознание.* Санкт Петербург, 1997. С. 50; Пескова А. А. Паломнические реликвии святой Земли. С. 123–124; Мусин А. Е. Паломничество и особенности «перенесения сакрального» в христианской Европе. *Новые Иерусалимы. Иеротопия и иконография сакральных пространств.* Москва, 2008. С. 223. Терський С. Археологія доби Галицько-Волинської держави. Львів: Інституту українознавства ім. І. Крипякевича НАН України, 2002. С. 82.

Більшість паломницьких реліквій зі Звенигорода походило з території Візантійської імперії і вказувало на паломницький шлях до Святої Землі: три дерев'яні хрестики, медальйон зі св. Димитрієм Солунським і св. Георгієм, два скляні медальйони-екзагії[140]. Дуже рідкісний предмет – уламок крокеїта розміром 13×13 мм. Це камінь темно-зеленого кольору зі світлими вкрапленнями. Вважається, що фрагменти крокеїта привозили паломники, які відвідували візантійські храми. З цієї сировини (що походила зі зруйнованої мозаїчної долівки) вже на місці виготовляли натільні хрестики. На сьогодні на території Русі відомо 23 натільні хрестики та 6 фрагментів каменю[141]. Судячи зі суспільного середовища, у контексті якого виявлено знахідки, хрестики з крокеїта, на думку Олександра Мусіна, належали передусім власникам із високим соціальним і майновим статусом, які підтримували активні зв'язки зі Середземноморським регіоном[142]. Підтверджує це і знахідка зі Звенигорода, яку виявлено на території багатої садиби II (споруда 38) на північно-східному пригороді (рис. 14)[143]. На теренах Галицько-Волинських земель, окрім Звенигорода, уламки крокеїта виявлено лише в Галичі (плитка розміром 24×33×14 мм із церквища Святого Спаса в Залукві)[144] й Ізяславі (Шепетівське городище)[145].

Поступ християнської культури і проникнення її в усі соціальні верстви яскраво відображає колекція настільних хрестиків, які виконано з кольорових металів (білону, бронзи, срібла), бурштину та каменю. Досі ця категорія звенигородських артефактів залишається майже неопрацьованою[146]. У контексті розглянутих аспектів, зверну увагу на хрестики, виконані з каменю. Через відсутність в околицях Звенигорода каменоломень, можу стверджувати, що всі ці предмети привізні. Однак оскільки жодних аналізів сировини ще не проведено, достеменно не відомо, де ці хрестики виготовлено. Обстежуючи візуально фактуру каменю, І. Свєшніков у наукових звітах відзначав сланцевий склад сировини та її колір – білий, сірий, темно-коричневий, сіро-жовтий. При цьому дослідник виділив такі різновиди каменю, як вапняк, мармур і туф.

[140] Гупало В. Христианские реликвии паломников… С. 121, рис. 5–6.

[141] Мусин А. Е. Церковь и горожане средневекового Пскова… С. 238.

[142] Там же. С. 251.

[143] Свєшніков І. К. Звіт з роботи Звенигородської археологічної експедиції в 1987 р.). *Науковий архів Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України.* Ф. Наукові звіти експедицій. Оп. 2.Од. зб. 1160. Арк. 8.

[144] Терський С. Храми княжого Галича (за археологічними матеріалами Львівського історичного музею – вибрані приклади). *Badania archeologiczne zespołów sakralnych w Karpatach.* Krosno, 2016. S. 45, фото 4.

[145] Мусин А. Е. Церковь и горожане средневекового Пскова… С. 248.

[146] Hupalo V. Christian devotional objects from early medieval Zvenigorod (now Zvenygorod, Ukraine). *Rome, Constantinople and Newly-Converted Europe. Archaeological and historical evidence.* Krakow; Leipzig; Rzeszow; Warszawa, 2012. S. 591–610, fig. 9–10.

Здійснена мною спроба порівняльної характеристики особливостей форми хрестиків із візуальними відмінностями сировини, з якої їх виконано, вже на цьому етапі досліджень (до проведення мінералогічного аналізу) дозволяє виділити окремі предмети, які можна ототожнити з паломницькими реліквіями.

Насамперед привертають увагу хрестики, знайдені на території садиби III (споруда 10). Один із них рівнораменний (27×25 мм), виконаний зі сланцю білого кольору (рис. 35, *2*). Кінці горизонтальних рамен злегка заокруглені; нижній край вертикального рамена рівно зрізаний, а верхній легко звужений (дзвоникоподібний) у місці наскрізного отвору; поверхня

Рис. 35. Натільні хрестики як паломницькі реліквії. Північно-східний пригород, садиба III: 1 – під спорудою 8, 2–3 – споруда 10, 4–5 – споруда 7, 7–8 – подвір'я; садиба XI – 6. Південна ділянка окольного города – 9

рамен рівна та гладка. Особливість хрестика – два жолобки, які косим хрестом охоплюють середохрестя. Сировину, з якої виготовлено хрестик, можна попередньо віднести до карбонатно-магнезієвих порід типу мергелю. Цікаве повідомлення О. Мусіна про те, що в паломницькій традиції середньовічної Європи цей тип каменю йменували «молоком Марії» або «молоком з печери Марії», і він вважався реліквією «гробниці Богородиці в Гефсіманії»[147]. На близькосхідну традицію вказує й косий хрест на середохресті – неодмінний атрибут сирійських перламутрових хрестиків, що як паломницькі реліквії потрапляли на Русь[148].

Інший хрестик із цієї споруди виконано зі світлої бежево-рожевої породи. Його рамена (48×38 мм) при діаметрі 11–11,5 мм профільовані вузькими гранями (рис. 35, *3*). У центральній частині хрестика реберця граней злегка загладжено і на середохресті тонким прорізом зображено косий хрест. Натомість кінці рамен змодельовано чіткими гранями, надаючи їм восьмигранної форми й відділяючи від основного тіла хрестика вертикальним кільцевим уступом, завдяки якому кінці рамен були трохи тонші (діаметр 9–10 мм). Цей технічний прийом використовували в тому випадку, коли кінці рамен хрестика додатково огортали металевою аплікацією, формуючи наконечники. На сьогодні з території Русі відомо майже 30 кам'яних хрестів із металевими наконечниками, які походять переважно зі скарбів (найвідоміші – зі Старої Рязані, Києва, Володимира), а також як розрізнені поодинокі знахідки[149]. Час ужитку аналогічних предметів особистого благочестя визначають межами XI–XIV ст., але найпоширенішими вони були в домонгольський період (XII – перша половина XIII ст.). Дослідники схиляються до думки про візантійське походження кам'яних хрестиків із металевими наконечниками, хоча не заперечують можливості їх виготовлення у провінційних майстернях Херсонеса[150].

Згідно зі стратиграфією споруди 10, хрестик зі Звенигорода датується кінцем XI – зламом XI/XII ст.[151]. Таке датування підтверджують спостереження Наталії Жиліної, яка припускає, що найдавніші хрестики

[147] Мусин А. Е. Церковь и горожане средневекового Пскова... С. 230.

[148] Там само. С. 221–224; Готун І. А., Казимір О. М., Гунь М. О., Сухонос А. М. Середньовічне християнське паломництво і дві знахідки з Ходосівки. *Археологія.* 2018. № 1. С. 68–73.

[149] Сорокин П. Е. Каменный крест из раскопок на Охтинском мысу. *В камне и бронзе.* Сборник статей в честь Анны Песковой. Труды ИИМК РАН (ред. А. Е. Мусин, О. А. Щеглова). Санкт-Петербург: ИИМК РАН, ООО «Невская книжная типография», 2017. С. 552–553.

[150] Сорокин П. Е. Каменный крест из раскопок на Охтинском мысу. С. 555; Герцен А. Г., Яшаева Т. Ю. Древнерусские энколпионы из Юго-Западного Крыма. *Славяно-русское ювелирное дело и его истоки.* Материалы Международной научной конференции посвященной 100-летию со дня рождения Г. Ф. Корзухиной. Санкт-Петербург, 10–16 апреля 2006 г. (ред. А. А. Пескова, О. А. Щеглова, А. Е. Мусин). Санкт-Петербург Нестор-История, 2006. С. 355, рис. 2, 4.

[151] Гупало В. Звенигород і Звенигородська земля... С. 367, табл. 2.

цього типу були виконані в більш строгому стилі, який передбачав наконечники, не оздоблені сканню чи зерню, що практикувалося до середини XII ст.[152]. Проте найбільшу подібність звенигородський хрестик має з виявленим під час археологічних розкопок на патріаршому пагорбі у граді Тирнов у Болгарії. Виконано його з темно-зеленого сланцю (яспису). Показово, що поверхню й кінці рамен змодельовано в тотожній спосіб з утворенням восьмигранного профілю. Срібні наконечники, відтворюючи грані, мають гладку поверхню, на якій вигравірувано грецькі написи, що відображають давньохристиянську формулу (IC, XC, NI, KA, Ф, Ф, X, П – Ісус Христос Переможець. Світло від світла Христос Пантократор). Дослідники датують хрестик XII ст. і пов'язують його походження з константинопольськими майстернями[153]. Відмінність звенигородського зразка (крім іншої сировини та не збережених наконечників) полягає у присутності косого хреста в середохресті. Цей символ дослідники трактують багатозначно: як хрест-вузол, Соломонів хрест, монограма Христа[154].

На території цієї ж садиби III знайдено ще два цікаві хрестики. Один із них походить зі споруди 7, час функціонування якої припадав на кінець XI – першу чверть XII ст. Виріб виконано зі сірого сланцю (рис. 35, *4–5*). Для нього притаманні прямі легко звужені на кінцях рамена (54×40 мм) завтовшки 9 мм. Особливості йому надає «іконографія». На аверсі вздовж країв рамен із внутрішнього боку нанесено вузенький жолобок, який, оббігаючи виріб по периметру, утворює рамочку у вигляді хреста (рис. 35, *4*). Внутрішнє поле рамочки заповнене чотирма прямокутниками (виконаними в аналогічний спосіб), які увінчано гостроверхими дашками; при цьому загострені вершини дашків спрямовано до середохрестя; у нижній частині вертикального рамена під прямокутником зображено ще один прямокутник із двома бічними виїмками. Виходячи з традиційного змісту зображень на хрестах, можу припустити, що прямокутники з гостроверхими дашками символізували рамена дерев'яного хреста, встановленого на Голгофі, яку передано додатковим прямокутником на вертикальному рамені. Натомість загострені вершини прямокутників на середохресті перебували один від одного на певній відстані, через що простір між ними відтворював уявний косий хрест – символ розп'ятого Ісуса. Аналогії цьому хрестику наразі невідомі. Однак вирізьблені фігури дуже нагадують заглиблення на хрестиках, що походять із Пскова та Новгорода, де датуються другою половиною XII – першою половиною XIII ст. Ці заглиблення слугували для

[152] Жилина Н. В. Древнерусские клады IX–XIII вв.: классификация, стилистика и хронология украшений. Москва: Либроком, 2014. С. 308.

[153] Тотев К. Стеатитове кръстове от Средновековна България. *Археология.* София, 1990. Книга 3. С. 50–53, обр. 3, и.

[154] Готун І. А., Казимір О. М., Гунь М. О., Сухонос А. М. Середньовічне християнське паломництво. С. 71.

інкрустації деревом чи каменем іншого кольору. Сіру барву виробів із Пскова та Новгорода спочатку, подібно до Звенигорода, визначили як «сірий шифер». Пошуки аналогій дозволили вбачати в цій породі стеатит, поклади якого були у Північній Сирії. Самі хрестики інтерпретують як паломницькі реліквії зі Святої Землі[155]. Припускаю, що хрестик «зі сірого сланцю» зі Звенигорода – найімовірніше паломницька реліквія. Цікаво, що ділянки на раменах не вирізьблено суцільною площею, а лише оконтурено тонкою лінією, що, можливо, рання репліка подібного типу релікваріїв. І ще одна риса новгородського екземпляра паломницького хреста зі Святої Землі – ямкові заглиблення, нанесені по краю збереженого верхнього рамена. На звенигородській знахідці ямкові заглиблення оздоблюють усю поверхню рамен на реверсі, залишаючи вільним лише середохрестя (рис. 35, *5*).

Розглянуті хрестики не єдині паломницькі реліквії на території садиби III. До останніх можна віднести ще два предмета, що датуються першою чвертю XII ст.: масивний хрестик зі сірого сланцю з косим хрестом на середохресті (рис. 35, *1*), виявлений під спорудою 8 і дерев'яний хрестик із ліванського кедру чи середземноморської сосни з написом, який виявлено в підсипці над спалено спорудою 10[156]. Окремо варто розглянути хрестик зі сірого сланцю, знайдений на території подвір'я садиби III. Йому притаманні прості прямокутні рамена (35×22 мм) завтовшки 9 мм, поверхня яких рясно оздоблена заглибленим декором. Не можна впевнено стверджувати, яка поверхня виступала аверсом. Так, з одного боку на раменах вирізьблено миндалеподібні пелюстки, звернені гострими вершинами до середохрестя, простір між якими утворює косий хрест (рис. 35, *7*). Зі зворотного боку хрестик оздоблений циркульним орнаментом – на кожному з рамен та в середохресті представлено ретельно вирізьблені концентричні кола з ямкою-крапкою посередині (рис. 35, *8*). Такий елемент декору трапляється на християнських старожитностях Візантійської імперії вже починаючи з V ст., й інтерпретується як символ Божественного світла Ісуса Христа[157]. Дуже близька аналогія звенигородській знахідці – сланцевий хрестик із циркульним орнаментом з поховання на некрополі XII–XIII ст. поблизу церкви Святого Пантелеймона в Ніші в Сербії[158]. Можна вважати, що циркульний декор на хрестиках був поширеним на території Балкан, зокрема

[155] Мусин А. Е. Церковь и горожане средневекового Пскова… С. 229–231, рис. 59–61.

[156] Гупало В. Христианские реликвии паломников из княжеского Звенигорода... С. 118, рис. 2.

[157] Федоров Ю. А. Крест «Свет Христов». *В камне и бронзе.* Сборник статей в честь Анны Песковой. Труды ИИМК РАН / ред. А. Е. Мусин, О. А. Щеглова. Санкт-Петербург: ИИМК РАН, ООО «Невская книжная типография», 2017. С. 607.

[158] Špehar P., Zorova O. Christianity of the territory of the Archibishopric of Ohrid, 11th to 13th century: archaeological evidence from burial sites. *Rome, Constantinople and Newly-Converted Europe. Archaeological and historical evidence.* Krakow; Leipzig; Rzeszow; Warszawa, 2012. Vol. 1. S. 438–439, fig. 6: 6, 2.

в Болгарії, де розглядається як місцеве наслідування майстерень, що діяли у візантійській столиці, а також у Солуні[159].

Загалом садиба III у Звенигороді виділялася найбільшою кількістю культових предметів, які є підстави вважати паломницькими реліквіями. Припускаю, що як кількість, так і різні типи натільних хрестиків, очевидно, не були придбані одноразово, а, найімовірніше, їх привозили з кожної поїздки. Останнє передбачає регулярні контакти з регіонами Візантійської імперії. Водночас географія походження реліквій вказує і на шляхи, якими мандрували сушею. Зокрема, через Балкани пролягав один із проторованих шляхів до близькосхідних санктуаріїв. Свідчення цього – згадані хрестики та плакетка-медальйон зі святими вершниками. Підтверджує це й відображена в літописі порада короля Данила Романовича новогрудському князеві Войшелку, який прийняв рішення відвідати Афон: «… *просисѧ. ити во Стоую Гороу и наиде емоу король поуть. оу королѧ Оугорьского. и не може ити в Стоу Горы. и вороти в Болгарьхъ*»[160].

Повертаючись до речового комплексу садиби III у Звенигороді, необхідно зазначити, що мандри власника на Близький Схід підтверджує і знахідка ручки від бронзового глека. Вона плавно вигнута й у верхній частині оздоблена фігуркою стилізованої тваринки, найімовірніше, сидячого лева. Цілий глек із подібною ручкою, але зі зображенням пташки, виявлено в Новгороді у криниці середини XI ст.[161]. Фрагмент нижньої частини аналогічної ручки знайдено також у Новогрудку на долівці багатого житла 12, яке Фріда Гуревич віднесла до четвертого будівельного горизонту, датованого початком–серединою XII ст.[162]. Подібні ж глеки дослідники ототожнюють із виробами ранньоісламського мистецтва. Зображені на ручках птахи, «сирени» та леви, подібно до доброзичливих написів, відігравали роль своєрідних талісманів, покликаних дарувати благополуччя власникові речі[163]. Про високий соціальний статус власника садиби III свідчать, зокрема, золотий перстень, срібна підвіска, а шпора та кістень – про військові навики, необхідні для здійснення далеких і небезпечних подорожей.

Отже, комплекс розглянутих артефактів зі садиби III – показовий, але знахідки паломницький реліквій (натільні хрестики, мушлі та плакетка-медальйон із зображеннями святих вершників) в інших садибах як на північно-східному пригороді, так і на окольному городі засвідчують, що

[159] Тотев К. Стеатитове кръстове от Средновековна България… С. 53, обр. 1, ж–з; 2, в, д–з.

[160] ПСРЛ. 1908. Стб. 831.

[161] Седова М. В. Ювелирные изделия древнего Новгорода (X–XV вв.). Москва: Наука, 1981. С. 170, рис. 72, 2.

[162] Гуревич Ф. Д. Древний Новогрудок... С. 39, 41, рис. 29, 3.

[163] Даркевич В. П. Художественный металл Востока VIII–XIII вв. Москва: Наука, 1976. С. 142, рис. 127.

відвідування святих місць (чи у складі купецьких караванів, чи суто як прощ) не були у Звенигороді винятковим явищем. І метрика артефактів вказує передусім на шлях, що пролягав через Угорщину, Болгарію, Грецію.

Підтверджують це рідкісні для Звенигорода знахідки ще двох хрестиків, на яких варто зупинитись детальніше. Цілий знайдено на території північно-східного пригороду, найімовірніше, в межах садиби XI[164]. І. Свєшніков у науковому звіті зазначав, що виконано його «*з білого з темними плямами мармуру*»[165]. Для хрестика притаманні прямі рамена (22×16 мм) завтовшки 6 мм (рис. 35, 6). Інший виріб, збережений фрагментарно (обламано вушко), виявлено на території південної ділянки окольного города, поблизу згаданої здогадної церкви (рис. 8, 3). Для нього властиві прямі рамена, легко звужені на кінцях (понад 20×18 мм), завтовшки 5,5 мм (рис. 35, 9). Поверхня обох виробів ретельно відполірована до блиску. Особливості надає сировина – темно-сірий матеріал із рясними більшими та меншими вкрапленнями білого кольору підокруглої форми. Саме ці білі вкраплення дуже нагадують фактуру мармуру. У ході порівняльної характеристики з'ясувались суттєві відмінності у складі сировини. Так, на окремих ділянках хрестика з окольного города сірий матеріал викришився, що не притаманне ані для мармуру, ані для пірофіліту як монолітної гірської породи[166]. Саме ця обставина, на мій погляд, зближає звенигородський хрестик зі знайденим на площі Альберта в Ризі. Сировина, з якої виконано ризький хрестик, має вигляд сірого в'язкого матеріалу, що заповнює простір між білими округлими зернами, подекуди виступаючи над ними. Лабораторно підтверджено, що ця сировина – природний асфальт, до складу якого входить бітумінозний матеріал і зерна кварцу. У стародавні часи

[164] До початку археологічних розкопок ліворуч сучасної дороги було прокладено рів газопроводу, у якому й виявлено хрестик. У результаті археологічних досліджень вздовж газопроводу відкрито забудову великого та багатого обійстя садиби XI.

[165] Свєшніков І. К. Звіт про роботу Звенигородського загону Львівської обласної археологічної експедиції Інституту суспільних наук Академії наук УРСР у 1983 р.) *Науковий архів Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України.* Ф. Наукові звіти експедицій. Оп. 2. Од. зб. 1003. Арк. 21.

[166] Олена Веремейчик представила реінтерпретацію натільних хрестиків із плямистої сировини, які раніше, подібно як у Звенигороді, вважали виконаними з мармуру. Враховуючи результати досліджень на території Овруцького кряжу (рештки виробничих поселень з обробки місцевого сланцю), аналогічну плямисту сировину дослідниця ототожнила з пірофілітовим овруцьким сланцем. Окрім того, вважається, що присутність у структурі пірофілітового сланцю різного вмісту мінералів та їх можлива термо- чи хімобробка обумовлювали різний колір сировини – сірий, зелений, червоний (Веремейчик Е. М. Предметы христианского культа XI–XIII вв. на сельских поселениях Черниговского Полесья. *Словяно-русское ювелирное дело и его стоки.* Материалы Международной научной конференции, посвященной 100-летию Гали Федоровны Корзухиной. Санкт-Петербург, 10–16 апреля 2006 г. (ред. А. А. Пескова, О. А. Щеглова, А. Е. Мусин). Санкт-Петербург:Нестор-История, 2010. С. 348–349, рис. 4, 1–3).

найзнаменитішим місцем, де розроблялися поклади цієї сировини, було Мертве (по-іншому – Асфальтове) море на Близькому Сході[167]. Так, до проведення мінералогічного аналізу, попередньо ототожнюю сировину звенигородського хрестика з природним асфальтом, що промовляло би на користь ще однієї реліквії зі Святої Землі.

Підсумовуючи викладене, треба наголосити, що розглянуто лише окремі аспекти, пов'язані з функціонуванням звенигородського соціуму як християнської спільноти. Риси її життєдіяльності, відображені в матеріальних предметах, демонструють як різноманітність вияву, так і глибину проникнення християнської культури в усі соціальні верстви населення. Локалізація достеменних і здогадних храмів та монастирів дозволяє виснувати, що церковна організація у Звенигороді формувалась у взаємозв'язку з планувальною структурою самого міста. Наявність значної кількості як храмів, так і особистих предметів благочестя[168] підтверджує масштаби міста, його столичний статус та роль Церкви в ньому.

Більш яскраво постає церковна культура, відображена в реліктах храмів, елементах їхніх інтер'єрів, богослужбовому інвентарі. У кожній дослідженій садибі (зокрема й у культурному шарі) виступають численні сліди впливів Церкви на повсякденне життя міщан. Ця взаємодія промовляє про визначальну роль церковних організацій у формуванні духовної культури. Численна колекція особистих предметів благочестя свідчить про глибоке прийняття населенням християнської культури з її моральністю і символізмом. Найінформативніші в цьому аспекті звенигородські некрополі, які демонструють винятково християнський зміст поховального обряду, зокрема один із його виявів – сповідування аскетизму[169]. Проте я свідомо не заторкувала питання есхатологічних проблем – це окрема тема досліджень, яка потребує усестороннього розгляду.

Церква була важливою складовою суспільства, яка об'єднувала мешканців в єдину громаду, де всі були рівними перед Богом. Вона виступала хранителькою писемної культури, водночас навчаючи грамотності поспільство. Існують підстави вважати, що завдяки старанням місцевої церковної організації Звенигород долучився до паломницького руху на Русі. І за посередництвом відбутих прощ (як до санктуаріїв Західної Європи, так і

[167] Спиргис Р. Паломнический контекст находок перламутровых крестиков XIII–XVII вв. На территории современных Латвии и Литвы. *В камне и бронзе.* Сборник статей в честь Анны Песковой. Труды ИИМК РАН / ред. А. Е. Мусин, О. А. Щеглова. Санкт-Петербург: ИИМК РАН, ООО «Невская книжная типография», 2017.С. 577, рис. 12, 1–2; 13.

[168] У статті розглянуто лише поодинокі предмети з об'ємної колекції християнських старожитностей.

[169] Hupało W. Wczesnośredniowieczne cmentarzyska Dźwinogrodu (Ukraina): kwestia periodyzacji i chronologii. *In silvis, campis et urbe.* Rzeszów; Sanok, 2010. S. 233–245; Гупало В. Звенигород і Звенигородська земля... С. 413–414.

до Святої Землі) пілігрими долучалися до вселенських християнських цінностей. Повертаючись на батьківщину, вони ставали носіями особливої християнської символіки і закладеного в ній змісту. Водночас пілігрімаж характеризує особливу сторону міжкультурних контактів Русі, які пов'язували християнську спільноту Східної Європи зі сакральним світом найвідоміших святинь Заходу і Близького Сходу.

Так, діяльність Церкви у своїх виявах (які розглянуто передусім на основі археологічних знахідок), будучи нерозривно пов'язаною з повсякденним життя городян, впливала на нього, почасти й направляючи в потрібне русло. Цим церковна організація сприяла економічному та духовному розвитку столиці, водночас політично підсилюючи своїм авторитетом владу князя.

Розглянутими аспектами тема релігійного життя у Звенигороді, звичайно, аж ніяк не вичерпується. Ця розвідка – лише перша спроба узагальнення специфічних артефактів.

Ірина ЛУЦИК

ПІДПЛИТОВІ ПОХОВАННЯ НА ТЕРИТОРІЇ ГАЛИЦЬКО-ВОЛИНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ: АНАЛІЗ ТА УЗАГАЛЬНЕННЯ

Одна з визначальних рис духової культури будь-якого етносу – поховальний обряд, який відображає релігійні вірування, звичаї, цінності та світогляд. Оскільки поховання є археологічними пам'ятками закритого комплексу, його дослідження дуже важливе та необхідне в контексті вивчення духовної культури, головно фунеральної.

На тлі поховальних пам'яток, виявлених на території Галицько-Волинських земель і загалом Київської Русі, виділяються інгумаційні тілопокладення, перекриті кам'яними плитами. Підплитові поховання, на відміну від звичайних інгумацій, почасти вдавалося зафіксувати за поверхневими слідами, оскільки кам'яні плити лежали на поверхні землі, а отже, й дослідити пам'ятку в цілісному вигляді.

У різний період до проблематики цього питання, більше чи менше, зверталася ціла когорта науковців. Водночас її вивчення було зосереджене лише на окремих питаннях і ділянках досліджень, зокрема обмежені територіально. А тому важливе завдання у цьому контексті – опрацювати всі відомі на сьогодні підплитові поховання, здійснити аналіз та узагальнення відомих матеріалів.

Перші дослідження підплитових поховань відомі щонайменше зі середини XIX ст. У 1856 р. археологічна експедиція під керівництвом завідувача київського Музею старожитностей Університету св. Володимира Якова Волошинського проводила одні з перших досліджень середньовічних поховальних пам'яток Волинської землі. Тоді ж на території літописного міста Пересопниця зафіксували кілька зрушених зі своїх первісних місць кам'яних плит[1]. Надалі велику кількість підплитових поховань у цій місцевості наприкінці того ж століття фіксував Володимир Антонович[2], а в 1930-х роках старожитності вивчали Якуб Гоффман[3] та Олександр

---

1 Stecki T.-J. Z boru i stepu. Obrazy i pamiątki. Kraków, 1888. S. 182–183.

2 Антоновичъ В. Б. Археологическая карта Волынской губернии. Москва, 1900. С. 41.

3 Rauhut L. Wczesnośredniowieczne materiały arheologiczne z terenów Ukrainy w Państwowym Muzeum Archeologicznym w Warszawie. *Materiały wczesnośredniowieczne.* 1960. T. V. S. 249–250.

Цинкаловський[4]. Продовжив дослідження на пам'ятці та відкрив дві намогильні кам'яні плити й інгумаційний могильник XII–XIII ст. у 1979 р. Володимир Терський[5].

Одні з наймасштабніших досліджень підплитових поховань відбувалися в 70–90-х роках XIX ст. у басейні р. Дністер, де й зосереджена їхня найбільша концентрація. Пов'язані вони з діяльністю Цісарсько-королівської комісії для дослідження та охорони пам'яток і Грона консерваторів Східної Галичини[6].

У 1875 р. на території с. Калинівщина Чортківського р-ну Тернопільської обл. розкопали інгумаційний могильник, матеріали з поховань (скроневі кільця, бляшки з начільного головного убору (чільця), персні, а також боратинку 1661 р., виявлену в одному з поховань) передали до Краківського археологічного музею. У 1933 р. обстежив пам'ятку Тадеуш Сулімірський. Дослідник виявив ще кілька поховань, зокрема на черепі одного з них зафіксував зелені сліди від бляшок чільця. Біля захоронень, як зазначив дослідник, виявлено й кераміку XVI–XVII ст., цим періодом продатував і виявлені раніше персні. При цьому відкриті скроневі кільця та бляшки від головного убору Т. Сулімірський датує X–XI ст. Відзначив науковець і те, що відкриті в 1875 р. поховання переважно мали би розташовуватися під кам'яними плитами[7]. Очевидно, матеріали з розкопок у Калинівщині потребують додаткової верифікації, головно хронологічної. Наприклад, бляшки від начільного відчика-діадеми мають достатню кількість аналогій в XII–XIII ст.[8].

Знаковими стали розпочаті в 1876 р. кількарічні археологічні розкопки комплексу пам'яток, зокрема багатих підплитових могильників, с. Городниця на правому березі р. Дністер і розташованому навпроти, на лівому березі

---

[4] Цинкаловський О. Стара Волинь і Волинське Полісся. (Краєзнавчий словник від найдавніших часів до 1914 року). Вінніпег, 1986. Т. 2. С. 225.

[5] Терський В. С. Звіт з роботи Ровенського давньоруського загону Волино-Подільської археологічної експедиції Інституту суспільних наук АН УРСР, яка працювала під керівництвом молодшого наукового співробітника відділу археології Терського В. С. з 26 жовтня по 28 листопада 1979 р. *Науковий архів Інституту археології НАН України.* 1980. Спр. 1979/139. С. 10, 11–12.; Прищепа Б. Ґрунтові поховання періоду Київської Русі в басейні річки Горинь. *Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині.* 2018. Вип. 22. С. 290–291; Луцик І. Підплитові могильники на Волині та Галицько-Волинському пограниччі: верифікація і каталогізація. *Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині.* 2019. Вип. 23. С. 279–280.

[6] Булик Н. Охорона археологічних пам'яток у Східній Галичині у XIX ст. *Археологічні дослідження Львівського університету.* 2006. Вип. 9. С. 58–66.

[7] Sulimirski T. Z zagadnień archeologii historycznej na Podolu. *Wiadomości Archeologiczne.* 1936. T. XIV. S. 81–83.

[8] Петегирич В. Про одне поховання княжої доби з Волині. *Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині.* 2011. Вип. 15. С. 162–172.

річки, с. Жежава (тепер – с. Зелений Гай) (рис. 1). Відкривачем цих пам'яток був Владислав Пшибиславський, надалі участь у дослідженнях також брали Ізидор Коперніцький та Зигмунт Ґлоґер[9]. Проведенні розкопки – дуже важливі, оскільки досліджені стаціонарно, водночас заслуга науковців у достатньо детальній фіксації та описі кожного із відкритих поховань, кількість яких становила понад пів сотні. Ще одне цікаве відкриття В. Пшибиславського вже в 1897 р. – підплитове поховання у Дзвинячі, де поруч із покійною відкрили мідний емальований колт і бронзовий перстень[10].

Особливо плідними видалися дослідження Адама Кіркора на Поділлі. Упродовж 1877–1878 рр. науковець дослідив одразу кілька підплитових могильників: у Дзвенигороді, три кам'яні плити на пам'ятці зафіксували також і в 1990-х, Лосячі, Монастирку[11], Борщові, Верхняківцях, а також Вовківцях[12]. У 1878 р. та 1883 р. археолог розкопав 2 підплитових поховання в Городку[13], а в 1890 р. дослідження продовжив і відкрив ще 15 Готфрид Оссовський[14]. У 1881 р. А. Кіркор вивчав кургани у Великому Глибочку. Поховання у двох із них перекривали великі плити[15]. Того ж року дослідник

[9] Kopernicki J. Poszukiwania archeologiczne w Horodnicy nad Dniestrem, wspólnie z P. Wład. Przybysławskim, Człon. Kom. Antrop. i arch. Dokonane w roku 1877. *Zbiór Wiadomości do Antropologii Krajowej.* Kraków, 1878. T. II. S. 55, 59–62, 63–67; Kopernicki J. Dalsze poszukiwania archeologiczne w Horodnicy nad Dniestrem, przez P. Wład. Przybysławskiego, Czł. kom. Antrop. i Arch. dokonane w latach 1878–1882. *Zbiór Wiadomości do Antropologii Krajowej.* Kraków, 1884. T. VIII. S. 20–27; Przybysławski W. Wstęp z poszukiwań archeologicznych w Horodnicy nad Dniestrem dokonanych w r. 1878. *Zbiór Wiadomości do Antropologii Krajowej.* Kraków, 1879. T. III. S. 70–73; Glogier Z. Wykopaliska w Horodnicy na Pokuciu. *Światowit.* T. I. 1899. S. 67–69.

[10] Przybysławski K. Przyczynek do history bronzów emailowanych, znalezionych w Polsce. *Teka konserwatorska. Rocznik II. Koła C. K. Konserwatorów starożytnych pomników Galicyi Wschodniej.* We Lwowie, 1900. S. 61–62.

[11] Kirkor A. H. Sprawozdanie i wykaz zabytków złozonych w Akademii Umiejetności z wycieczki archeologiczno-antropoologicznej w r. 1877. *Zbiór Wiadomości do Antropologii Krajowej.* Kraków, 1878. T. II. S. 10–11; Гаврилюк О. М. Давньоруські старожитності Борщівщини. *Літопис Борщівщини.* Борщів, 1993. Вип. 2. С. 16.

[12] Kirkor A. H. Sprawozdanie i wykaz zabytków złozonych w Akademii Umiejetności z wycieczki archeologiczno-antropoologicznej w r. 1878. *Zbiór Wiadomości do Antropologii Krajowej.* Kraków, 1879. T. III. S. 4, 15–20.

[13] Там само. S. 21; Kirkor A. H. Sprawozdanie i wykaz zabytków złozonych w Akademii Umiejetności z wycieczki archeologiczno-antropoologicznej w r. 1883. *Zbiór Wiadomości do Antropologii Krajowej.* Kraków, 1884. T. VIII. S. 51.

[14] Ossowski G. Sprawozdanie drugie z wycieczki paleoetnologicznej po Galicyi (w roku 1890). *Zbiór Wiadomości do Antropologii Krajowej.* Krakow, 1891. T. XV. S. 39–42.

[15] Janusz B. Zabytki przedhistoryczne Galicji Wschodniej. Lwów, 1918. S. 229.

проводив розвідки й на Золочівщині, де відкрив підплитові поховання в Підлипцях та Луці[16].

Доволі неоднозначні результати студій А. Кіркора у Грицівцях, проведені в 1882 р. Розкопки відбувалися на старому сільському кладовищі, де, як сам науковець зауважив, поряд зі старими були й пізнішого часу підплитові поховання[17]. Повторні дослідження цього цвинтаря в 1931 р. здійснив Т. Сулімірський, який, окрім того, що дослідив ще кілька поховань, відзначив їхнє пізнє датування. Зокрема, на одній із кам'яних плит вдалося зауважити сильно стерті кириличні написи та відчитати дату – 1607 р., на основі цього археолог датував могильник межею XVI–XVII ст.[18]. Очевидно, некрополь у Грицівцях потребує додаткових досліджень і перегляду матеріалів перших розкопок.

У 1883 р. А. Кіркор відкрив сім поховань під насипами із землі та дрібного каміння у Старому Збаражі. Голови кількох покійників перекривали камені, з огляду на це, а також свідчень місцевих мешканців, він припустив, що вони були підплитовими[19].

Ще одне підплитове 1889 р. дослідив Г. Оссовський на території с. Увисла, цікавою особливістю якого було розташування обох рук покійного під тазовими кістками[20]. Могильник XII–XIII ст. у Бедриківцях, на якому були й підплитові поховання, у 1899 р. відкрила експедиція Йозефа Шомбаті, згодом дослідження продовжив Володимир Деметрикевич[21]. Ще одне підплитове поховання там відкрив 1984 р. Юрій Малєєв[22]. Три зруйнованих дослідив Кароль Гадачек на початку XX ст. у с. Печорна[23]. Ймовірно, він же відкрив такі ж поховання у с. Палашівка неподалік досліджуваних у 1912 р.

[16] Kirkor A. Sprawozdanie i wykaz zabytków złożonych w Akademii Umijetności z wycieczki archeologicznej w roku 1881. *Zbiór Wiadomości do Antropologii Krajowej.* Kraków, 1882. T. VI. S. 21.

[17] Kirkor A. H. Sprawozdanie i wykaz zabytków złozonych w Akademii Umiejetności z wycieczki archeologiczno-antropoologicznej w r. 1882. *Zbiór Wiadomości do Antropologii Krajowej.* Kraków, 1883. T. I. S. 62.

[18] Sulimirski T. Z zagadnień archeologii… S. 86–88.

[19] Kirkor A. H. Sprawozdanie i wykaz zabytków złozonych w Akademii Umiejetności z wycieczki archeologiczno-antropoologicznej w r. 1883… S. 54–55.

[20] Ossowski G. Sprawozdanie z wycieczki paleo-etnograficznej po Galicji w r. 1889. *Zbiór Wiadomości do Antropologii Krajowej.* 1890. T. XIV. S. 49.

[21] Janusz B. Zabytki przedhistoryczne… S. 256; Ягодинська М. О. Археологічні пам'ятки Тернопільщини: Давньоруські пам'ятки Західного Поділля у X–XIII ст. Тернопіль: ТОВ «Терно-граф», 2018. С. 154, 218, 224.

[22] Малєєв Ю. Нові давньоруські поховальні пам'ятки Подністров'я. *Населення Прутсько-Дністровського межиріччя та суміжних територій в II половині першого – на початку другого тисячоліття н. е.* Чернівці: Рута, 1994. С. 32.

[23] Sprawozdanie konserwatorskie kons. Prof. Dra Hadaczka. *Sprawozdania Grona konserwatorów Galicyi Wschodniej.* Lwów, 1909. T. III. Styczeń; Grudzień, 1908. № 64–75. S. 3.

курганних могильників[24]. У 1925 р. Юзеф Костжевський розкопав групове підплитове поховання: двоє дорослих і троє дітей на хут. Хом'яківка (частина с. Косів). Того ж року на території с. Скоморохи підплитове поховання дослідив Кароль Стояновський[25].

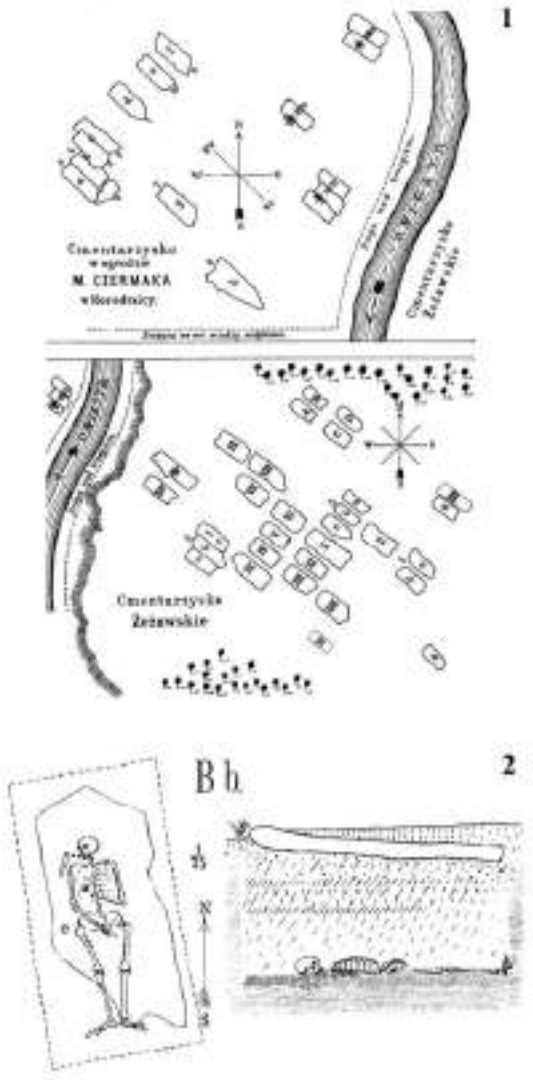

Рис. 1. Підплитові могильники в Городниці та Жежаві (*1*). Підплитове поховання у Городниці, ур. Крогулець (*2*) (за: Петегирич, 2019, с. 132; Kopernicki, 1878, s. 55, Tabl. IIIBb)

[24] Janusz B. Zabytki przedhistoryczne... S. 100–101.

[25] Janusz B. Sprawozdanie z działalności państwowego konserwatora zabytków przedhistorycznych okręgu lwowskiego za rok 1924 i 1925. *Wiadomości Archeologiczne.* 1929. T. X. S. 267.

Лаконічні повідомлення про наявність підплитових поховань на Тернотільщині, а саме в с. Іванкові (1803), Колодрібці (1876), Товстолугу (1882), Турильчі, Почапинцях й на Івано-Франківщині в Хотимирі (1906) наводить Богдан Януш[26].

Дослідження підплитових поховань наприкінці XIX ст. пов'язані також із постаттю Ізидора Шараневича, який 1885 р. відкрив кілька таких на території княжого Звенигорода[27] та Галича в 1880-х роках (імовірно, пізнього часу ?). Про могильні плити на території останнього, в ур. Золотий Тік, також вказував Йосип Пеленський на початку XX ст., а 1929 р. там відкрили ще кілька таких, зокрема й парне – матері та дитини[28]. За свідченнями місцевих мешканців, великі кам'яні плити неодноразово знаходили під час оранки навколо ротонди-квадрифолію в ур. Полігон того ж таки княжого міста[29]. У 1991–1992 рр. експедиція під керівництвом Богдана Томенчука проводила охоронні розкопки на прицерковному кладовищі в ур. Цвинтариська, де із 26 розкопаних, 2 перекривали кам'яні плити[30]. Три підплитових поховання археолог розкопав 1990 р. в ур. Мнішський сад на околиці с. Залуква, ще над трьома було зафіксовано шматки «рваного» каменю[31]. На основі знахідок цвяхів у вертикальному положенні «на рівні "плит"» Б. Томенчук припустив, що деякі з поховань, імовірно, перекривали дерев'яні плити[32]. Підплитове поховання дослідник відкрив на східній околиці Галича, на прицерковному кладовищі в с. Пітрич[33].

Низку інших підплитових могильників відкрили в 30-х роках XX ст. Серед досліджених кладовища в Осталовичах на Львівщині, Лапшині[34],

[26] Janusz B. Zabytki przedhistoryczne... S. 63, 264, 61, 74, 257, 237.

[27] И. И. Раскопки въ древнемъ Звенигороде подъ Бобркою. *Слово.* Львов, 1885. Ч. 75. С. 2; Гупало В. Звенигород і Звенигородська земля у XI–XIII століттях (соціоісторична реконструкція). Львів, 2014. С. 39.

[28] Пеленський Й. Галич в історії середньовічного мистецтва на основі археологічних досліджень і архівних джерел. *Галич. Збірник наукових праць* / за ред. М. Волощука. Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2018. Серія 2. Вип. 4. С. 137, 163; Томенчук Б. П. Археологія некрополів Галича і Галицької землі. Одержавлення. Християнізація. Івано-Франківськ: Гостинець, 2006. С. 40.

[29] Томенчук Б. П. Археологія некрополів… С. 37.

[30] Там само. С. 42.

[31] Там само. С. 45; Томенчук Б. П. Звіт про дослідження давньоруського могильника XII–XIII ст. в с. Залуква Галицького району Івано-Франківської області. *Науковий архів Інституту археології НАН України.* Спр. 1990/93. С. 3–6, 10.

[32] Томенчук Б. П. Археологія некрополів… С. 45.

[33] Томенчук Б. П. Археологія некрополів… С. 37; Томенчук Б. П. Звіт про охоронні розкопки, проведені давньоруським загоном слов'яно-руської експедиції Інституту археології АН УРСР в с. Пітрич Тисменецького р-ну Івано-Франківської обл. в 1989 р. *Науковий архів Інституту археології НАН України.* Спр. 1989/158. С. 13.

[34] Пастернак Я. Нові археологічні набутки Музею Наукового Товариства ім. Шевченка у Львові за час від 1929–1932 р. *Записки Наукового Товариства імени Шевченка.* Львів, 1933. Т. CLII.

Лисівці[35], Новосілці Костюковій[36] на Тернопільщині, Делеві на Івано-Франківщині. Показово, що першовідкривачем кожного з них був Ярослав Пастернак. Водночас варто відзначити, що розкопки в Делеві дослідник проводив спільно з Т. Сулімірським, біля фундаментів майже знищеної вежі XV ст. цим часом й датували могильник, незважаючи на наявність у похованнях S-подібного скроневого кільця із бронзової бляшки, скроневого кільця й персня в півтори оберти із бронзового та срібного дроту відповідно[37]. У той же період Я. Пастернак під час розвідок у центральній частині посаду городища літописного Щекотова (територія с. Глинськ Львівської обл.), відзначив наявність на полі в ур. Цвинтар (Церковище) великих кам'яних плит, виявлених у результаті оранки. Дослідник висловив припущення про існування тут могильника з підплитовими похованнями, археологічних досліджень однак не проводили[38], пам'ятка ж увійшла до наукового обігу як підплитова[39]. Наявність тут інгумаційного некрополя XII–XIII ст. підтвердили розкопки експедиції під керівництвом Романа Чайки в 2002 р. і 2004 р. Виявлену ж у 2004 р. кам'яну плиту і два камені дослідники ідентифікували як залишки фундаменту дерев'яної церкви, що стояла тут до середини XIX ст.[40]. Отже, питання наявності на посаді княжого Щекотова підплитових поховань видається все ще цікавим й потребує додаткових досліджень. Ще одне підплитове поховання в Новосілці Костюковій відкрив Юрій Полянський[41].

Два могильника XII–XIII ст. упродовж 1930–1931 рр. на території с. Добрівляни Тернопільської обл. розкопав Т. Сулімірський. На фоні

C. 264, 129; Sulimirski T. Sprawozdanie z działności lwowskiego ośrodka prehistorycznego. *Z otchłani wieków.* 1935. T. X. Z. 2. S. 25.

[35] Пастернак Я. Нові археольоґічні набутки українських музеїв у Львові за 1928 р. *Записки Наукового товариства імени Шевченка.* T. LC. Львів, 1929. С. 241.

[36] Пастернак Я. Нові археологічні набутки Музею Наукового Товариства ім. Шевченка у Львові за час від 1929–1932 р. … С. 129.

[37] Nowe wykopaliska. *Z otchłani wieków.* 1932. T. VII. Z. 2–3. S. 49; Пастернак Я. Перші археольоґічні розкопи з рамени. гр.-кат. *Богословської Академії у Львові.* Богословія. Львів, 1936. T. 14. С. 165–166; Sulimirski T. Sprawozdanie z działności lwowskiego ośrodka prehistorycznego. *Z otchłani wieków.* 1935. T. X. Z. 2. S. 25.

[38] Пастернак Я. Перші археольоґічні… С. 177–178.

[39] Луцик І. Підплитові могильники… С. 292.

[40] Чайка Р. Науковий звіт про підсумки досліджень на території сіл Нова Скварява та Глинське Жовківського району Львівської області у 2002 році. Львів, 2002. *Науковий архів Інституту археології НАН України.* Львів. С. 8–11. Спр. 2002/17; Чайка Р. Розкопки могильника городища Щекотин на Розточчі. *Археологічні дослідження в Україні 2003–2004 рр.* Запоріжжя, 2005. С. 458.

[41] Полянський Ю. Підплитовий гріб у Новосілці Костюковій, пов. Заліщики. *Літературно-науковий вісник.* Львів, 1926. Т. 89. Кн. 3. С. 1–4.

досліджених поховань виділялася, очевидно, сімейна підплитова могила, у якій виявили скелет чоловіка, жінки й дитини (рис. 2)[42].

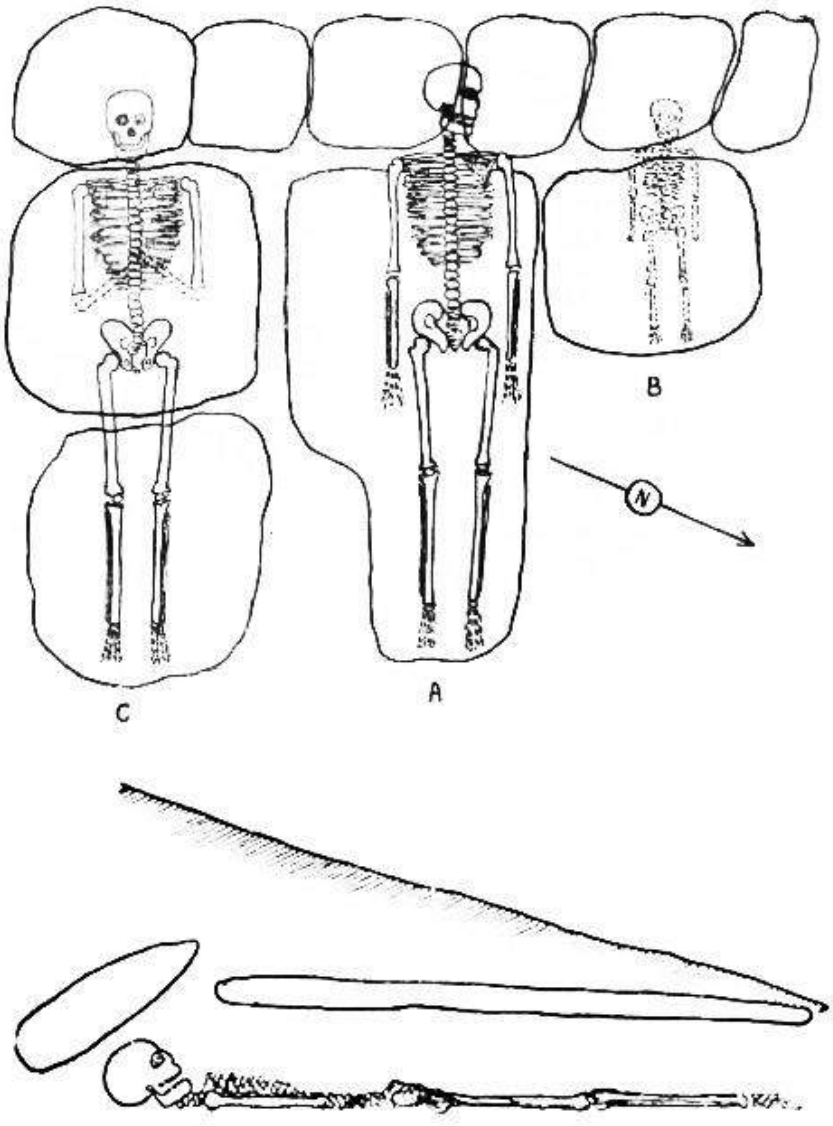

Рис. 2. Сімейне підплитове поховання в Добрівлянах (пох. № 5) (за: Sulimirski, 1936, s. 77–78)

[42] Sulimirski T. Z zagadnień archeologii… S. 71–78.

Продовжуючи дослідження в регіоні, археолог розкопав підплитові поховання під невеликим насипом у с. Велика Плавуча[43], а в 1933 р. – низку поховань, перекритих кам'яними плитами, у с. Калинівщина[44]. Підплитове поховання під невеликими насипом й у кам'яній обкладці дослідив Ян Брик у с. Остап'є[45].

Упродовж 1936–1937 рр. волинський археолог Михайло Островський проводив обстеження басейну р. Ікви на околиці с. Тараканів і виявив три підплитові могили. Одну з них дослідник розкопав. Повторні обстеження пам'ятки відбулися 1947 р. у межах роботи Дубенської археологічної експедиції під керівництвом Маркіяна Смішка, у складі якої працював усе той же М. Островський. Два із трьох поховань були зруйновані. За браком ресурсів поховання не розкопали[46]. Розвідки на місці випадково виявленого в 1938 р. підплитового поховання в с. Людвище Шумського р-ну провела експедиція під керівництвом М. Островського 1947 р. Науковцю вдалося дізнатися не лише подробиці згаданої знахідки, але встановити, що подібні могили траплялися і раніше[47].

У 1939 р. під час земляних робіт у с. Урмань натрапили на підплитові поховання. Для обстеження місця знахідки керівництво кафедри праісторії Львівського університету відправило Казімєжа Журовського. Дослідник заклав розкоп на городищі та підтвердив наявність таких поховань. Супутньо провели розвідки в розташованому поряд с. Пліхові, де також виявив кілька аналогічних пам'яток[48].

Могильник, представлений двома інгумаціями, відкрив у 1946 р. на г. Кляшктор у с. Смільниця Старосамбірського р-ну Ігор Свєшніков. Одне з поховань – підплитове[49].

---

[43] T. Sulimirski przedstawił Sprawozdanie z badań wykopaliskowych w Małopolsce Wschodniej i na Wołyniu. *Sprawozdania z Czynności i Posiedzeń Polskiej Akademii Umiejętności.* 1937. T. 42. Październik. Nr 8. S. 226.

[44] Sulimirski T. Z zagadnień archeologii… S. 81–83.

[45] Bryk J. Badania archeologiczne w Ostapiu na Podolu. *Światowit.* Warszawa, 1936. T. XVI. 1934/1935. S. 129–131, 139–140, 143.

[46] Смішко М. Щоденник Дубенської археологічної комплексної експедиції. 1947. Ч. І. *Науковий архів відділу археології Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України.* С. 11–12; Смішко М. Звіт про роботу Дубенської археологічної експедиції 1947 р. Львів, 1948. *Науковий архів відділу археології Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України.* С. 93–94; Луцик І. Підплитові могильники… С. 281.

[47] Терський С. Історія археологічних досліджень та історичного краєзнавства Волині. Львів, 2010. С. 257.

[48] Булик Н. Університетська археологія міжвоєнного Львова через призму пам'яткоохоронного законодавства 1928 року. *Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині.* 2019. Вип. 23. С. 371.

[49] Свєшніков І. К. Поховання XI століття в Смільниці коло Старого Самбора. *Археологічні пам'ятки УРСР.* Київ, 1949. Т. І. С. 86–90.

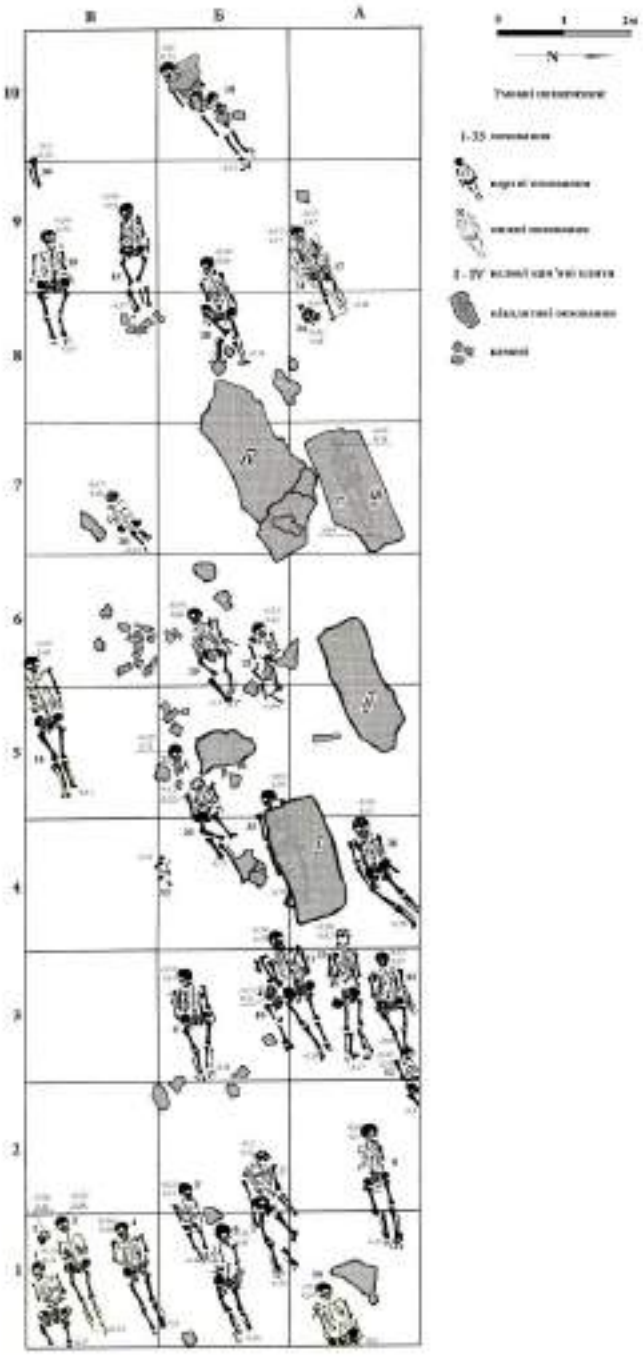

Рис. 3. Могильник в Копачинцях (за: Ратич, 1953; з доопрацюванням автора)

Десять підплитових розкопали й на території городища Пліснеська. Шість із них виявили впродовж розкопок 1948–1949 рр. на дитинці та посаді городища Іван Старчук, Олексій Ратич і Тетяна Плаксій[50]. Ще кілька таких могил відкрили в результаті роботи археологічної експедиції під керівництвом Романа Багрія, яка працювала на терені в 1970–1972, 1986 і 1988 рр.[51].

У 1953 р. О. Ратич досліджував середньовічне городище в с. Копачинці на Івано-Франківщині й там же розкопав інгумаційний могильник, що складався із 33 поховань (рис. 3). Дві кам'яні плити перекривали поховання, ще дві були зсунуті зі свого первісного розташування. Водночас простежено різні за величиною фрагменти каменів над низкою інших поховань, очевидно, це залишки від зруйнованих плит, однак однозначно визначити кількість підплитових поховань, що була на кладовищі до його руйнування, складно. Правдоподібно до них можна зарахувати поховання № 18[52]. Неподалік у с. Корнів розвідками археолог зафіксував три підплитові поховання, вони залишилися недослідженими. Згідно зі свідченнями місцевих, таких плит із тілопокладеннями тут було більше[53].

[50] Старчук І. Д. Денник розкопів на городищі Пліснесько 1948 р. *Науковий архів відділу археології Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України.* Пліснесько, 1948 а. С. 26–27; Старчук І. Д. Звіт з Пліснеської археологічної експедиції за 1947 і 1948 рр. *Науковий архів Інституту археології НАН України.* Львів, 1948б. Спр. 1948/20. С. 2–3.; Старчук І. Д. Щоденник розкопок Пліснеської археологічної експедиції Львівського Відділу Інституту археології АН УРСР. *Науковий архів відділу археології Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України.* Пліснесько, 1949а. С. 98; Старчук І. Д. Звіт зі стаціонарних розкопів в 1949 р. на городищі Пліснесько. *Науковий архів відділу археології Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України.* Львів, 1949б. С. 43–44.

[51] Багрій Р. С. Звіт про роботу давньоруської археологічної експедиції Львівського історичного музею у 1970 році. *Науковий архів відділу археології Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України.* Львів, 1971. С. 6–7, 10; Багрій Р. С. Звіт про археологічні дослідження Львівського історичного музею у 1972 році. *Науковий архів відділу археології Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України.* Львів, 1973. С. 3; Багрій Р. С. Звіт про археологічні дослідження давньоруської археологічної експедиції на території Пліснеського городища Бродівського району Львівської області у 1988 році. *Науковий архів відділу археології Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України.* Львів, 1989. С. 4–5; Багрій Р. С., Овчінніков О. Г. Нові матеріали до вивчення літописного Пліснеська. *Нові матеріали з археології Прикарпаття і Волині.* Львів, 1991. С. 13.

[52] Ратич О. О. Розкопки городища в с. Копачинцях в 1953 р. (Звіт про роботу слов'янського загону Подільської експедиції). *Науковий архів відділу археології Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України.* Львів, 1953. С. 8–17; Ратич А. А. Древнерусский могильник в с. Копачинци Станиславской области. *Краткие сообщения Института археологии УССР.* Киев, 1955. Вип. 4. С. 25–26; Ратич О. О. Археологічна розвідка на Верхньому Дністрі в 1949 р. *Археологічні пам'ятки УРСР.* Київ, 1955. Т. V. С. 163.

[53] Ратич О. О. Археологічна розвідка… С. 162.

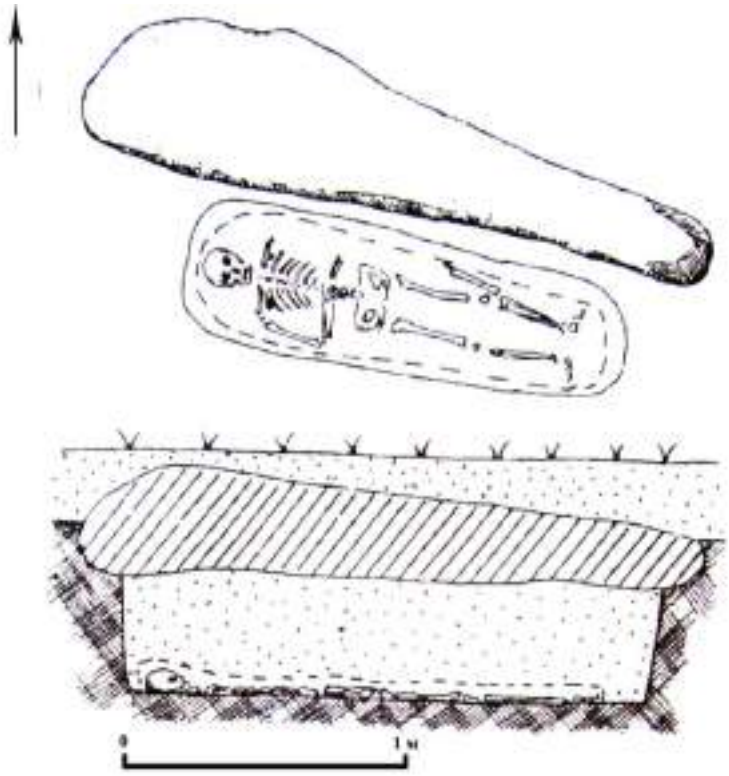

Рис. 4. Підплитове поховання в Онуті (за: Пивоваров, 2006, с. 161)

Одразу кілька могильників, на яких були й підплитові поховання, відкрито на території городища літописного Василева та околиць. Ґрунтовний початок цих вивчень поклав відомий археолог Богдан Тимощук у 1958–1959 рр., коли відкрив фундаменти білокам'яного храму й велике церковне кладовище поряд. Його дослідження на пам'ятці продовжили Б. Томенчук та Сергій Пивоваров[54]. Багаторічні дослідження на Буковині

[54] Тимощук Б. О. Розкопки старослов'янського храму в с. Василів, Чернівецької обл. (Звіт про археологічні дослідження Чернівецького краєзнавчого музею в 1958 р.). *Науковий архів Інституту археології НАН України.* Спр. 1958/19. С. 5; Тимощук Б. О. Звіт про розкопки давньоруського храму в с. Василів, Чернівецької області в 1958–1959 роках. *Науковий архів Інституту археології НАН України.* Спр. 1959/22. С. 2–6; Тимощук Б. О. Давньоруська Буковина (X – перша половина XIV ст.). Київ: Наукова Думка, 1982. С. 158, 160; Томенчук Б. П. Звіт про археологічні розкопки на давньоруських городищах в с. Луковище Рогатинського району Івано-Франківської обл. та в с. Василів Заставнівського району Чернівецької області, проведені в 1985 році. *Науковий архів Інституту археології НАН України.* Спр. 1985/61. С. 15–17; Пивоваров С. В. Літописний Василів у Середньому Подністров'ї. Історико-краєзнавчі нариси. Київ: НКПІКЗ; Фенікс, 2020. С. 82–91; Томенчук Б. П. Археологія некрополів… С. 101–102.

Рис. 5. Кам'яна плита зі знаками із Борівців (за: Винокур, 1958, с. 10)

також відкрили підплитові могильники в Дубівці, Коболчині, Ярівці, Оселівці[55], Макарівці, Кулішівці, Вікні, Онуті (рис. 4), Чунькові, Бузовиці, Михалковому[56], Перебиківцях, Санківцях[57].

Дуже цікаві могильники в с. Борівці Кіцмацького р-ну. У 1957 р. пам'ятку досліджували Борис Тимощук та Іон Винокур й виявили близько 10 підплитових поховань. На поверхні однієї з плит були вирізьблені круглі ямки, хрестоподібні знаки та прямі лінії (рис. 5). У 1985–1986 рр. розкопки там здійснив Віктор Войнаровський. У результаті досліджень відкрито підплитове поховання у колі кромлесі та дві групові могили під кам'яним перекриттям (рис. 6)[58].

Низку підплитових поховань упродовж 1970–1980-х років відкрив Ю. Малєєв. Ідеться про могильники в с. Кривче, Виноградне, Блищанка, Зозулинці, Касперівці, Ставки, Угриньківці на Тернопільщині, Ясенів Пільний на Івано-Франківщині[59]. Ще кілька підплитових поховань за різних обставин виявили впродовж 1980–2000-х років у с. Доброводи, Лозова, Хоми[60], Устя[61] та Онишківцях (літописний Шумськ)[62] на Тернопільщині.

[55] Тимощук Б. О. Північна Буковина – земля слов'янська. Ужгород: Карпати, 1969. С. 156, 161, 169, 181.

[56] Пивоваров С. В. Середньовічне населення межиріччя Верхнього Пруту та Середнього Дністра (XI – перша половина XIII ст.). Чернівці: Зелена Буковина, 2006. С. 160, 162; Археологічні пам'ятки Прикарпаття і Волині ранньослов'янського і давньоруського періодів. Київ, 1982. С. 137, 143.

[57] Возний І. П. Історико-культурний розвиток населення межиріччя Верхнього Сірету та Середнього Дністра в X–XIV ст. Част. 2. Матеріальна, духовна культура та соціально-історичний розвиток. Чернівці: Золоті литаври, 2009. С. 361.

[58] Винокур И. С. Отчет об археологичесских разведках Черновицкого Госуниверситета в 1957 года. Черновцы, 1958. *Науковий архів Інституту археології НАН України.* Спр. 1957/21. С. 4–5; Войнаровський В. М. Підплитові поховання давньоруського могильника Борівці на Буковині. *Археологічні дослідження, проведені на території України протягом 80-х років державними органами охорони пам'яток та музеями республіки. Тематичний збірник наукових праць.* Київ, 1992. С. 33–38.

[59] Малєєв Ю. М. Звіт про роботу Тернопільської археологічної експедиції Київського ордена Леніна державного університету ім. Т. Г. Шевченка в 1971 р. *Науковий архів Інституту*

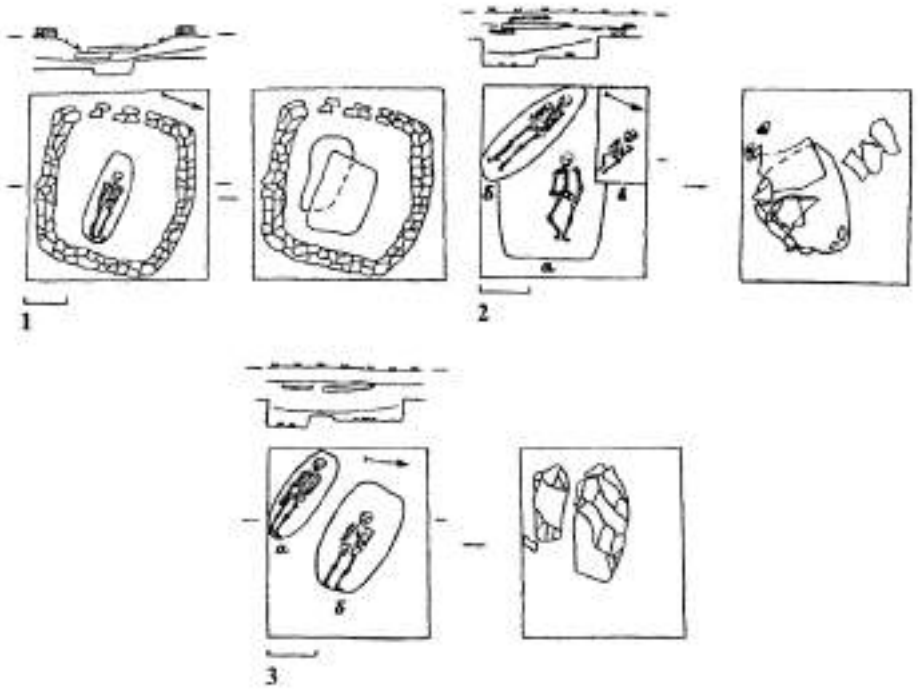

Рис. 6. Підплитові поховання в Борівцях: *1* – могила № 1 – поховання в колікромлесі; *2* – могила № 2; *3* – могила № 3 (за: Войнаровський, 1992, с. 34–35)

археології НАН України. Київ, 1971. Спр. 1971/85. С. 8; Малєєв Ю. Нові давньоруські… С. 32–33; Малеев Ю. Н. Исследование гальштадского городища у с. Лисичники. *Археологические открытия 1981 года.* Москва, 1983. С. 285; Малєєв Ю. М. Охоронні розкопки на Тернопільщині. *Археологія.* Київ, 1973. Вип. 12. С. 104.

[60] Тиліщак В. С. Розвідки в Монастирському та Підгаєцькому р-нах Тернопільської обл. у 2005 р. *Археологічні дослідження в Україні 2004–2005 рр.* Київ; Запоріжжя, 2006. Вип. 8. С. 356; Ягодинська М. О. *Археологічні пам'ятки…* С. 180, 191, 168.

[61] Бибиков С. Н., Довженок В. И., Збенович В. Г., Приходнюк О. М. Отчет о работе разведочной Среднеднестровской экспедиции в 1969 году. *Науковий архів Інституту археології НАН України.* Киев, 1970. С. 30–31. Спр. 1969/15; Петегирич В., Сохацький М. Знахідки княжої доби зі с. Устя на Борщівщині. *Літопис Борщівщини.* Борщів, 1996. Вип. 8. С. 17; Миська Р., Погоральський Я. Звіт про археологічні дослідження городищ в околиці с. Біле Чортківського р-ну та розвідки на території Тернопільської обл. у 2006 р. *Науковий архів Інституту археології НАН України.* Тернопіль, 2006. Спр. 2006/92. С. 20.

[62] Терський С. Історія археологічних… С. 261; Ягодинська М. Попередні дослідження літописного Шумська. *Середньовічні і ранньомодерні оборонні споруди Волині.* Кременець; Тернопіль. С. 141.

Упродовж 1981–1984 рр. Б. Томенчук проводив дослідження на території княжого міста Олешкова Снятинського р-ну Івано-Франківської обл. У результаті цих робіт вдалося відкрити фундаменти храму-ротонди, поховання під її підлогою та велике прицерковне кладовище поряд. П'ять підплитових поховань відкрили в межах фундаментів і ще три – за її межами. Одне з виявлених поряд церкви перекривав суцільний шар керамічної плитки з підлоги храму[63].

Припускаю, що кам'яну плиту від підплитового поховання княжого періоду 1983 р. відкрив Богдан Прищепа на території інгумаційного кладовища XII–XIII ст., що на західній окраїні м. Рівного. Однак автор розкопок схиляється до думки, що виявлена плита може походити з поховання бронзового віку, поселення того часу там обстежив ще 1962 р. І. Свєшніков[64].

Ще кілька підплитових поховань 1985 р. у межах рятівних розкопок дослідив В. Терський на місці пошкодженого внаслідок оранки могильника неподалік с. Перемиль Горохівського р-ну Волинської обл.[65].

Два підплитових поховання розкопали 1996 р. на території городища Трепча (Сяноцький повіт, Підкарпатське воєводство), в ур. Городище із західного боку церкви XII–XIII ст. (рис. 7). А в 2010 р. одне поховання відкрили на Замковій горі в Сяноку[66].

[63] Томенчук Б. П. Олешківська ротонда. Археологія дерев'яних храмів Галицької землі XII–XIII ст. Матеріали археологічних досліджень 1981–1984 рр. Івано-Франківськ: Гостинець, 2005. С. 32–40; Томенчук Б. П. Звіт про охоронні розкопки на давньоруському городищі Замчище в с. Олешків Снятинського району Івано-Франківської області, проведені в 1982 році. *Науковий архів Інституту археології НАН України.* Спр. 1982/123. С. 13–16.; Томенчук Б. П. Звіт про охоронні розкопки на давньоруському городищі Замчище в с. Олешків Снятинського району Івано-Франківської області, проведені в 1983 році. *Науковий архів Інституту археології НАН України.* Спр. 1983/100. С. 8–9.

[64] Прищепа Б. Ґрунтові поховання… С. 285.

[65] Терський В. С. Звіт про проведену роботу по відкритому листу № 125/234 від 8 липня 1985 р. на ім'я молодшого н/с відділу археології Інституту суспільних наук АН УРСР кандидата історичних наук Терського В. С. очолюваних ним Ровенського давньоруського загону та Радехівської госпдоговірної археологічної експедиції Інституту суспільних наук АН УРСР в 1985 році. *Науковий архів Рівненського історичного музею.* Львів, 1986. Спр. № 17525. С. 20, 22; Терський В. С. Звіт про проведену роботу по відкритому листу № 73/125 від 7 травня 1986 р. виданому м. н. с. канд. іст. н. Терському В. С. на право розкопок та розвідок в с. Пересопниці та Вілеві Ровенської обл., в Бродівському р-ні Львівської обл. в зоні меліорації к-пу ім. Чапаєва, а також в Волинській обл. Горохівському р-ні (розідкові розкопки для написання Зводу пам'яток археології Волинської обл. *Науковий архів Рівненського історичного музею.* Львів, 1987. С. 11–12. Спр. № 17526.

[66] Ginalski J., Kotowicz P. Gród «wrót węgierskich» – staroruski Sanok i jego najbliższe zaplecze. *Pogranicza w polskich badaniach mediewistycznych Pogranicza w polskich badaniach mediewistycznych. Materiały V Kongresu Mediewistów Polskich.* Rzeszów, 2019. T. III. S. 130, 135;

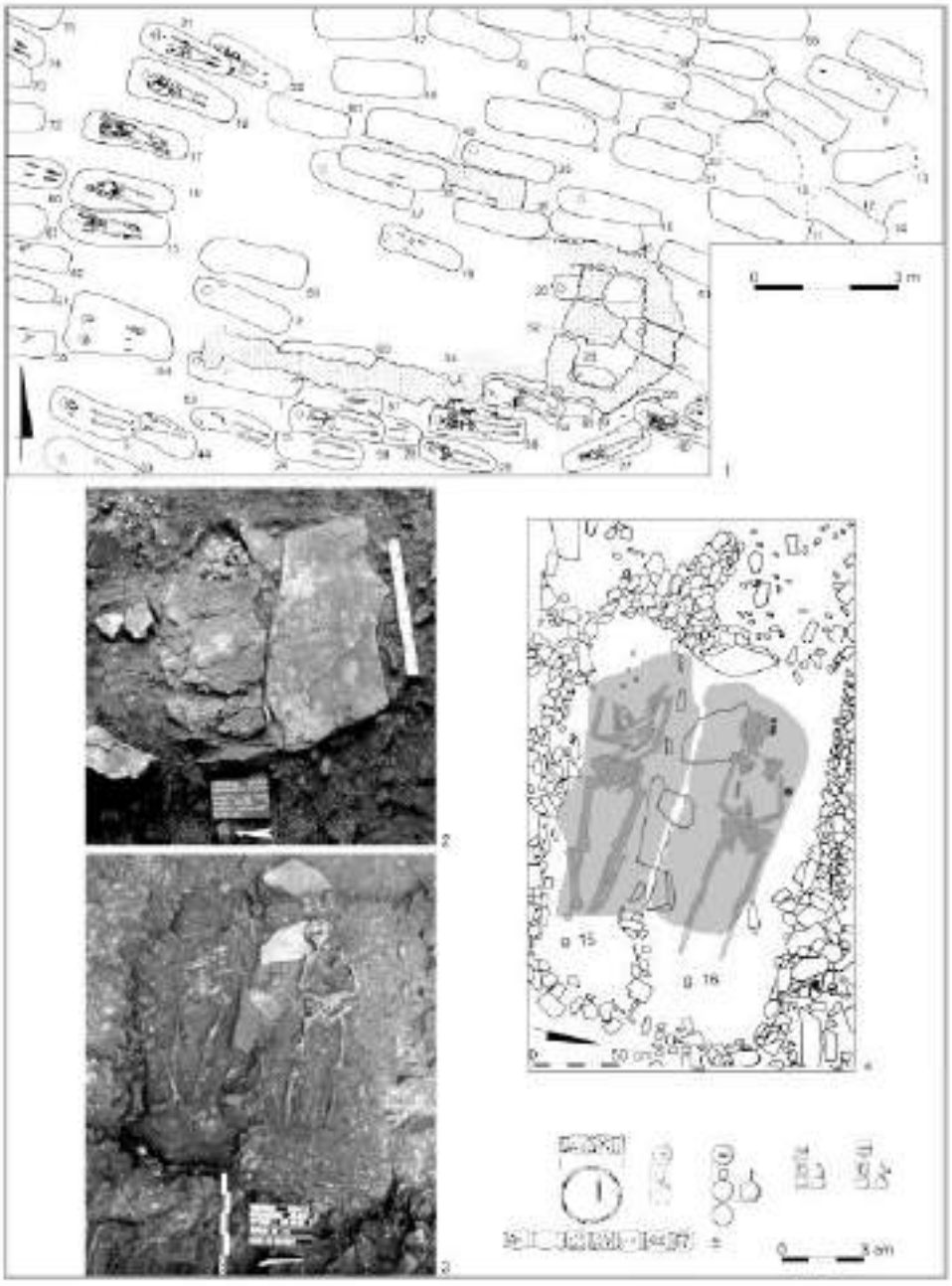

Рис. 7. Підплитові поховання в Трепчі (за: Ginalski, Kotowicz, 2019, s. 130)

Kępa M. Analiza anatomo – antropologiczna serii szkieletów pochodzących ze stanowiska nr 2 – Grodzisko «Horodyszcze», Trepcza, gm. Sanok. Kraków, 2012. C. 2–6.

Великий могильник XII–XIII ст. упродовж 1992–1997 рр. і 2000 р. досліджували на правому березі р. Ушиця в ур. Батарея с. Сокілець Дунаєвецького р-ну Хмельницької обл. під керівництвом В. Захар'єва. На пам'ятці виявили 100 поховань, 99 із яких розкопали. Показово, що на могильнику відкрили аж 40 підплитових поховань, які разом із виявленою церквою того ж періоду складали його центральну частину[67].

На закінчення цього короткого огляду, що стосувався історії виявлення підплитових поховань на території Галицько-Волинських земель, варто наголосити на окремому списку пам'яток, який опублікував О. Ратич у кінці праці «Древньоруські археологічні пам'ятки на території Західних областей УРСР». Ідеться про пам'ятки, які, за висловом самого ж дослідника, «потребують додаткової перевірки на місцях: про них немає археологічних матеріалів та інших даних, які визначили б їх як древньоруські, у зв'язку з чим вони не ввійшли в текст». Мова про такі: Братишів, Нижнів, Петрів на Івано-Франківщині, Борщів, Горошова, Грицівці, Добрівляни, Дуліби, Звенигород, Іванків, Коцюбинці, Лисівці, Могильниця, Нирва, Печорна, Почапинці, Турильче на Тернопільщині та Чуньків на Чернівеччині. Посилання на першоджерела зі згаданих пам'яток у самій праці дослідника відсутні. Моїми пошуками вдалося уточнити літературу лише частини з них, деякі увійшли до зведеної таблиці підплитових поховань, що пропоную наприкінці розділу та розглядаю як гіпотетичні. Натомість, як вдалося з'ясувати, пам'ятки Братишів та Нирва варто вилучити з названого переліку, оскільки в першому кам'яна плита перекривала складену з каменів могилу (саркофаг/скриню ?)[68], а у другому йдеться про поховання в сидячому положенні[69]. Незважаючи на сказане, перелічені пам'ятки ввійшли до літератури як достовірні[70].

На основі опрацювання вказаних матеріалів укладено таблицю підплитових могильників, де висвітлено їхні основні параметри (табл. № 1) й здійснено спробу їх узагальнення.

Як вдалося з'ясувати, більшість відкритих підплитових поховань зосереджені в межиріччі Дністра, Стрипи, Збруча, а також Дністра й Прута

---

[67] Захар'єв В. Могильники XI–XIII ст. зі Сокілецького мікрорегіону на Центральному Поділлі. *Наукові студії: Збірник наукових праць. Вип. 7. Культові та поховальні пам'ятки у Вісло-Дніпровському регіоні: проблеми інтерпретації.* Львів; Винники: Апріорі, 2014. С. 344–363; Маярчак С. П. Поховання і розвиток поховального обряду в давньоруського населення Лівобережжя Середнього Подністров'я. *Археологія.* 2008. № 2. С. 30–34; Маярчак С. П. Історико-культурний розвиток Середньодністровського Лівобережжя у IX–XIII ст. і формування Пониззя: Монографія. Хмельницький: ФОП Сторожук О. В., 2018. С. 270–276.

[68] Przybysławski W. Repertoryum zabytków przedhistorycznych na obszarze szesnastu powiatów Galicyi Wschodniej. Lwów, 1906. S. 45.

[69] Janusz B. Zabytki przedhistoryczne… S. 71.

[70] Hanuliak M. Hroby pod náhrobnými kameňmi v 11–14. storočí. *Slovenska archeologia.* Bratislava, 1979. T. 27. S. 171.

(рис. 8). Щонайменше в Галичі, Пітричі, Олешкові, Василеві, Сокільці, Пліснеську, ймовірно Пересопниці їх виявлено на прицерковних кладовищах. А у Василеві, Вікні, Олешкові й Пліснеську – в межах сакральних споруд (рис. 9).

Таблиця 1

Підплитові могильники на території Галицько-Волинських земель

№ п/п	Пам'ятка	К-сть пох.	Розміри кам'яної плити (н.п.) та могильної ями (м.я.), глибина м.я. (г.об.)	Орієнтація, положення кістяка, стать та розміри скелета	Наявність поховання, тощо	Інвентар	Датування (століття)	Література
1	2	3	4	5	6	7	8	9
1	Рівненська обл. Пересопниця Рівненський р-н	декілька				срібний пластинчастий перстень	XII–XIII	Siecki, 1888, s. 182–183; Антонович, 1900, с. 41; Rudnit, 1960, s. 249–250, tabl. XIII, 7; Шмаглівський, 1986, с. 225; Терський, 1990, с. 10; Приватна, 2018, с. 290–291; Луцик, 2019, с. 279–280.
			н.п.: № 1: 2.15×0.60–0.86×0.18–0.25 м № 2: 1.88×0.58–0.69×0.25 м					
2	Рівне	1	н.п.: 1.7×0.9×0.3 м				XII–XIII (?)	Приватна, 1984, с. 24; Приватна, 2018, с. 285; Луцик, 2019, с. 280.
3	Тарасівка Дубенський р-н	3	пох. 3.					Смішко, 1947, с. 93–94; 1948, с. 93–94; 1952, с. 352; Луцик, 2019, с. 280–281.
4	Волинська обл. Перемиль Горохівський р-н	кілька	н.п.: ≈2×0.8 м					Терський, 1986, с. 20, 22; Луцик, 2019, с. 282–283.
5	Львівська обл. Пліснеськ Бродівський р-н	10	пох.	п.			XII–XIII	Старчук, 1948 б с. 2–3; 1948а, с. 26–27; 1949б, с. 43–44; 1949а, с. 98; Луцик, 2019, с. 285–289. Багрій, 1971, с. 6–7, 18; 1973, с. 3; 1980, с. 4–5; Луцик, 2019, с. 289–292. Багрій, 1971, с. 6–7, 18; 1973, с. 3; 1980, с. 4–5; Луцик, 2019, с. 289–292.
			пох.					
			4 пох.	п.		інвентар без прив'язки до конкретних пох: елементи золотоординської скроневої стрічки, бронзові гудзики з вушками та дріжку		
			пох. 6 к.п.: 2×1×0.3–0.4 м	п. відлиток		елементи золотого поясу, 3 кінцівки тканини із залишками золотої нитки		
			пох. перевернв. кілька кам'яних плит	п.		кам'яна «подушка»; бронзова пряжка; глиняний горщик із елементами вуздечки		
			пох. 12 к.п.: 1.3×0.6×0.4 м м.я. добре простеж. від плитово	п. 1.85 м		сліди окису від предмета із бронзи (?); поруч виявлено 2 пасові з бронзового та срібного дроту		
6	Підлипці Золочівський р-н	1	пох. к.п.: 2.22×1.10×0.22 м					Кайон, 1882, с. 21; Луцик, 2019, с. 292–293.
7	Лука	1	пох. 2 плити покладені одна на одну: ≈1.20×1.10×0.23 м нижня тронд'єм					ПЗГ, 1885, с. 2; Гупало, 2014, с. 39.
8	Звиноград Пустомитівський р-н	кілька						
9	Оглядівка Перемишлянський р-н	4					XIV (?)	Sulimarski, 1935, s. 29; Пастернак, 1933, с. 264.
10	Смільниця Старосамбірський р-н	1	пох. к.п.: 2.35×0.5 м	п.		під черепом кам'яна плитка покрита шаром перепаленої землі з домішкою вуглин і попелу; такий самий шар перекрив під усім кістяком	XI–XIII (?)	Смішков, 1949, с. 87–88; Мезін, 1990, с. 133.

Продовження табл. 1

1	2	3	4	5	6	7	8	9
11	Тернопільська обл. Литвин Бережанський р-н	1	пох.			срібний скручений перстень	XI–XIII	Пастернак, 1953, с. 129.
12	Уричь	кілька						Ратич, 1957, с. 72; Булик, 2019, с. 371.
13	Плісков	кілька						Булик, 2019, с. 371.
14	Боршів Борщівський р-н	1		чол.				Кайсаров, 1878, с. 4.
15	Вересники II *парні поховання під однією плитою знаходилися в одній могильній ямі (?), хоч варто зазначити, що відстань між ними перевищувала 1 м	5	Парне пох.: пох. 1. к.п.: 1,8×1,6×0,35 м, гл. 0,97 м	пд.-сх. № 1 1,69 м № 2 1,89 м		скроневі кільця та 2 шматки золототканої парчі	XI–XIII (?)	Кайсаров, 1879, с. 15–17.
			Парне пох.: пох. 2. кл.: 1,28×1,3×0,15 м, гл. 0,89 м	пд.-сх. № 1, 2 1,64 м 1,5 м		бронзовий перстень, скроневе кільце	XI–XIII (?)	
			пох. 3. кл.: 1,75×1×0,25 м, гл. 0,75 м	пд.-сх. 1,95 м				
			Парне пох.: пох. 4. кл.: 1,96×1,6×0,35 м, гл. № 1 – 0,93 м, гл. № 2 – 1,2 м	пд.-сх. № 1, 2 1,2 м 1,6 м		скроневе кільце з підвіскою та перстень		
			пох. 5. к.п.: 1,65×0,7×0,25 м, гл. 1,11 м	пд.-сх. 1,45 м	дерев'яний брус			
16	Вовчинці III *над ямковим плитовим некрополем	6	пох. 1. к.п.: 1,96×0,92×0,26 м антропоморфної форми гл. 1,1 м	зх. 1,90 м		під черепом вінець, фрагменти кераміки		Кайсаров, 1879, с. 17–20; Гаврилюк, 1993, с. 15; Соціньський, 1993, с. 13.
			пох. 2. к.п.: 1,92×0,92×0,32 м гл. 0,8	зх. 1,80 м		під черепом вінець		
			пох. 4. невелика плита гл. 0,8 м					
			пох. 5. невелика плита гл. 1,05 м	зх.				
			пох.	зх.		зафіксовано бронзовий перстень в 1,5 оберти		
17	Городниця	кілька						Іванов, 1938, с. 62.
18	Давньогород II	кілька						Кайсаров, 1879, с. 17–20; Кайсаров, 1878, с. 10; Іванов, 1938, с. 61; Przybylowski, 1906, с. 12; Гаврилюк, 1993, с. 16; Ягодинська, 2018, с. 140.
19	Іванів	1				бронзовий перстень		Przybylowski, 1906, с. 13; Janusz, 1918, с. 63.
20	Кривче	кілька	пох. к.п.: 1×1,5 м, гл. невелика					Малєєв, 1994, с. 32.
21	Лохів	1	пох.	зх.		бронзовий перстень	XII–XIII	Кайсаров, 1878, с. 10; Ягодинська, 2018, с. 223.

Продовження табл. 1

1	2	3	4	5	6	7	8	9
22	Мельгунов		пох.			фрагменти керміки		Kirkor, 1878, s. 11.
23	Турильче	1						Зінкевич, 1918, с. 74
24	Устя XXXIII	поховання 12					XII–XIII	Петегирич, Сохацький, 1990. 17; Ягодинська, 2018. с. 143, 223; Мисько, 2011, с. 202.
25	Увисла I Гусятинський р-н	1	пох. к.п.: 2,5×0,5 м	зх. руки під тазом		2 перстні зі спірально скрученого бронзового дроту	XII–XIII	Onarowski, 1890, s. 49; Ягодинська, 2018. с. 224.
26	Бедриківці IV Залізцівський р-н	1	пох. гліб. 0,35 м			тригранний браслет з чорного скла, бронзовий ланцюжок, фрагменти керміки	XII–XIII	Малєєв, 1994, с. 32; Ягодинська, 2018. с. 158, 218, 224.
27	Бедриківці V	більше 8	пох.			срібні скроневі кільця, срібні й бронзові браслети, фрагмент скляного браслета, емалеві бронзові підвіски, фрагменти керміки	XII–XIII	Зінкевич, 1918, с. 256; Ягодинська, 2018. с. 158, 218, 224.
28	Виноградник		пох.	зх.				Малєєв, 1994, с. 32.
29	Клинівка	пл. 20	пох. к.п.: від 1,6×0,7 до 1,8×1 м	зх.-сх.		скроневі кільця, виготовлені з залізного та срібного дроту, заплутого у плетені обмотці	XII–XIII	Малєєв, 1971, с. 8; 1975, с. 104.
30	Городок I	13	пох. 1. к.п.: 2,3×0,75×0,1 м гліб. 1 м	зх.	облицюваний каменем	фрагменти керміки та кам'яне ядро	XII–XIII (?)	Kirkor, 1879. s. 21; 1884, s. 51; Onarowski, 1891, s. 39–41.
			пох. 2. к.п.: 2,2×1 м гліб. 0,75 м	зх.				
			пох. 1–11 к.п.: ≈ 2×1,5× 0,4 м; гліб. до 0,6 м	пд.-зх.	скупчення обпаленого дерева обмазаного каменем	пох. № 8. фр. чорної заготованої тканини нашитої на підкладці зі шкіри		
31	Городок II	4	пох.	пд.-зх.		дерев'яна оздоба з металевими кусками та бронзова скроневе кільце	XII–XIII	Onarowski, 1891, s. 42; Ягодинська, 2018. с. 225.
32	Дзвинач	кілька	пох.	зх. вхід		кінний спальований колт та бронзовий перстень	ост. чв. XII – п.п. XIII	Przybylawski, 1900, s. 61–62; Ягодинська, 2018. с. 225.
33	Добрівляни II Нумерація за Т.Сулімірським		Група. пох. 5. із 3-х пох. перекрита кількома плитами різної величини к.п.: виклади на поверху 2,09 м, товщ. 0,05–0,1 м	пд.-зх. пох. №1 чохл. пох.№ 2 вхід пох. №3. дит.		фрагменти 2-х горщиків	XII–XIII (?)	Sulimirski, 1936, s. 76–78.
34	Зелений Гай (Жегалка) II Нумерація за Кожуховським		Група 1: пох. 1а. к.п.: 2,1×1,1 м гліб. 0,5 м пох. 1b. к.п.: 2,2×1 м гліб. 0,5 м	пн.-зх. чохл. пн.-зх. чохл.		точильний камінь	XII–XIII	Kopernicki, 1878, s. 63–67; 1884, s. 24–27.
			пох. 2. к.п.: 1,8×1 м гліб. 0,6 м	пн.-зх. чохл. 1,62 м	приспинений каменем	кам'яна плита під головою в заповненні фрагменти керміки та рабро-вістря		

Продовження табл. 1

1	2	3	4	5	6	7	8	9
			Група 3 пох. 3а. к.п.: 2,2×0,9 м глб. 0,65 м пох. 3b. к.п.: 1,9×0,75 м та 0,65×0,35 м глб. 0,65 м пох. 3c. к.п. 2,5×1,25×0,25 м глб. 0,65 м	пп.-хх. жит. 1,5 м пп.-хх. чех. 1,7 м пп.-хх. чех. 1,65 м	прикопаний вишком прикопаний вишком	в посх плоский камінь в заповненні кістки тварин, фрагменти керміки та кремʼяний відщ
			пох. 4. к.п.: 1,9×1,15 м глб. 0,75 м	пп.-хх. чех. 1,7 м	прикопаний вишком	в заповненні фрагмент сильно вивітреної керміки
			Група 5 пох. 5а. к.п.: 1,6×1 м. глб. 0,75 м пох. 5b. к.п.: 2×1 м глб. 0,75 м	пп.-хх. чех. 1,7 м пп.-хх.	пох. 5b повністю вкопане вишком, на якому чітко видно сліди зкреза	в заповненні обох пох. фрагменти ліпної керміки бронзовий гудзик у формі кульки з вушком та перстень з бронзового дроту у формі спіралі
			пох. 6. к.п.: 1,55×0,8 м глб. 0,76 м	пп.-хх.	грубий шар вапна, спорохнявілі дерево та трівки рогози	2 бронзових скроневих кільця у формі спіралі
			пох. A.	пп.-хх. жит. 1,5 м в плечах 0,35 м	великa кількість зігнилого зкреза	вмістив золототканої тканини, бронзовий гудзик, перстень з бронзової бляхи 8-крутним плетінням по краях вишивочний, в середині смальований
			пох. B.	пп.-хх. 1,5 м в плечах 0,4 м		
			пох. C.	пп.-хх. 1,65 м в плечах 0,45 м		під головою кам'яна плитка
			пох. D.	пп.-хх. 1,55 м. в плечах 0,36 м		в заповненні фрагменти керміки
			пох. I. к.п.: 2,2×1,5 м глб. 0,6 м	пп.-хх. жит. 1,55 м. в плечах 0,35 м		скроневе кільце зі скрученого бронзового дроту, фрагмент тканини
			пох. II. к.п.: 1) 1,2×3 м 2) 1,5×1,2 м глб. 0,95 м під вапном	пп.-хх. чех. 1,6 м. в плечах 0,42 м		

Продовження табл. 1

1	2	3	4	5	6	7	8	9
			пох. III. к.п.: 1,4×1,1 м, гліб. 0,6 м під плитою	пн.-зх. вік. 1,5 м в плечах 0,35 м		фрагменти золототкацької стрічки на чарші та тканини, 2 скроневих кільця з бронзового дроту, 2 пластини вузької густо золотої тканої стрічки із 2 бронзовими гудзиками		
			пох. IV. к.п.: 1,8×0,9 м, гліб. 0,35 м	пн.-зх. чол. 1,65 м, в плечах 0,45 м				
			пох. V. к.п.: 1,9×1 м, гліб. 0,6 м	пн.-зх. вік. 1,5 м, в плечах 0,4 м				
			пох. VI. к.п.: 2×0,8 м, гліб. 0,25 м	пн.-зх. чол. 1,75 м, в плечах 0,38 м				
			пох. VII. к.п.: 2,2×1 м, гліб. 0,55 м	пн.-зх. вік. 1,5 м		бронзовий перстень із бронзового дроту, в заповненні кремінний ніж		
			пох. VIII. к.п.: 2,3×1 м, гліб. 0,35 м	пн.-зх. чол. 1,6 м, в плечах 0,36 м				
			пох. IX. к.п.: 2×0,9 м, гліб. 0,6 м	пн.-зх. вік. 1,48 м		2 скроневих кільця із бронзового дроту		
			пох. X. к.п.: 2×0,95 м, гліб. 0,45	пн.-зх. 1,51 м, в плечах 0,38 м	сліди сторожкових дерев	кручений перстень з бронзового дроту, бронзовий гудзик		
			пох. XI. к.п.: 2×0,95 м, гліб. 0,35 м	пн.-зх. чол. 1,65 м, в плечах 0,43 м				
			пох. XII. к.п.: 1,9×0,9 м, гліб. 0,62 м	пн.-зх. чол. 1,57 м, в плечах 0,44 м				
			пох. XIII. к.п.: 2,2×1,5 м, гліб. 0,65 м	пн.-зх. чол. 1,66 м, в плечах 0,49 м		кручений перстень з бронзового дроту		

Продовження табл. 1

1	2	3	4	5	6	7	8	9
			пох. XIV. к.п.: 2,5×1,3 м, глб. 1 м	пл.-зх. чол. 1,62 м	кілля «поросклинового» дерева			
			пох. XV. не розкоп.					
			пох. XVI. не розкоп.					
35	Зеленівці	1	пох. 1 к.п.: 2×0,77×0,22 м, глб. 1,2 м	зх. дорослої людини			XII–XIII	Малєєв, 1983, с. 285.
36	Касперівці	кілька		зх.				Малєєв, 1992, с. 32; 1973, с. 104.
37	Колодіївка	1				бронзове скроневе кільце та бронзовий перстень	XI–XIII	Іванов, 1958, з. 264; Ягодинська, 2018, с. 225.
38	Лисівці	1						Пастернак, 1929, с. 241.
39	Новосілки (Новосілки Костюкова) VII	кілька	пох. 1.				XII–XIII	Пастернак, 1933, с. 129; Поливильний, 1926, с. 1–3; Ягодинська, 2018, с. 225.
			пох. 2. к.п.: 1,92×0,96×0,24 м, глб. 0,6 м	пл.-зх. жін. 1,63 м	кремінне вістря	срібний перстень із загнутого дроту, дрібні трубочки перламутрової глини (?)		
40	Печорна	3						Sulicyn I. (Zabyłki archeologiczne)..., 1909, s. 3.
41	Ставки	≈ 20		зх.		кілька скроневих кілець з мідного та срібного дроту, тканина подвійна намистина	XI–XIII	Малєєв, 1994, с. 32; Ягодинська, 2018, с. 168, 219, 225.
42	Угринівці V	1	пох. 1. к.п.: 1,88×1,15×0,09 м, глб. 1,05 м	зх. жін. 1,67 м 30–40 р.		скроневе кільце із срібного дроту	XII–XIII	Малєєв, 1971, с. 7–8; Ягодинська, 2018, с. 225.
43	Гриців Збаразький р-н *Не уточнено місце знахідок: тваринного срібного браслета, бронзової підвіски, бронзової застібки (?) у формі трикутника, перлин та трьох цяцьок.	6	пох. 1. к.п.: 1,7×0,8 м, глб. 1,57 м	зх. 1,9 м		кремінний ніж, фрагменти кераміки, кістки тварин	XII–XIII (?)	Kirkor, 1883, s. 62; Ягодинська, 2018, с. 225–226.
			Група 1: пох. 2. к.п.: 1,7×0,8 м, глб. 1,32 м	зх. пох. №1. 1,85 м пох. № 2. 1,73 м		фрагменти кераміки		
			пох.3. глб. 1 м	зх. 1,82 м		фрагменти кераміки		
			пох.4. к.п.: 1,5×0,8 м, глб. 0,8 м	зх.		фрагменти кераміки		
			пох. 5. к.п.: 1,8×0,8 м, глб. 1,52 м	зх.		фрагменти кераміки, кістки тварин		
44	Старий Збараж	7	пох. під насипом кілька каменів перекривали голови похованих	зх. 1,62 м, 1,65 м, 1,71 м, 1,74 м		фрагменти кераміки, срібний орнаментований перстень та бронзова скроневе кільце	XII–XIII	Kirkor, 1884, s. 54–55; Ягодинська, 2018, с. 220.
45	Хоми II	3	3 кам'яні плити					Ягодинська, 2018, с. 168.
46	Велика Планчуга Козівський р-н	кілька	знахідки із неоднакових насипних пох.	зх.		3 бронзові персні		T. Sulimirski przedstawił..., 1937, s. 226.

Продовження табл. 1

1	2	3	4	5	6	7	8	9
			перекриваліплитняні плити. могили: № 1) 2 пох. № 3) 1 пох.					
47	Добровода IV Монастирський р-н							Ятодзинська, 2018, с. 226.
48	Оглиї с Підкопичинський р-н	3	могили із насипом над плитою та плитяним поясом навколо пох. 1 кп.: 2×1 м				XI–XIII	Bryk, 1936, s. 129–131, 139–140, 143; Ятодзинська, 2018, с. 226.
			пох. 3 d насипу 18–20 м, h – 0,3 м, плитяний пояс на відст. 0,6 м кп.: 2,2×1×0,3 м, м.п.: 1,8 м, глб. від плити 0,3 м; від поверхні 0,6 м	ХІХ–пч.		фрагмент золотоканої тканини, перстень зі срібного дроту, уламку срібного дроту, бронзовий гудзик, фрагменти кераміки		
				дитина й дорослі жінка				
49	Великий Глибочок Теребовельський р-н *підкурганні		Могила 2 пох. одиночне під вертикальними плитами	дитина й дорослі жінка				Гавлюк, 1918, с. 229.
			Могила 3 пох. парне під вертикальними плитами					
50	Летова Ia			дитяче		бронзовий хрестик	XII–XIII	Гавлюк, 1918, с. 229. Ятодзинська, 2018, с. 220.
51	Печаківці	1						Гавлюк, 1929, с. 257.
52	Скоморохи	1						Гавлюк, 1929, с. 267.
53	Товстолуг (біля с. Застінка)	1				2 скроневих кільця із підвісками	XII–XIII	Гавлюк, 1918, с. 61; Ятодзинська, 2018, с. 199–200.
54	Косів (колись хутір Хом'яківка)	1 група	пох. 1–5.	2 дорослих, 3 дітей		скроневе кільце		Гавлюк, 1929, с. 267.
55	Колоколюдина Чортківський р-н	кілька				9 бляшок від начільного головного убору, 2 скроневих кільця, 2 пряжні, 1 браслетка	(?)	Зайцевська, 1936, с. 81–83.
56	Палашівці							Гавлюк, 1918, с. 100–101.
57	Людвипіль Шумський р-н	кілька	пох. к.п.: довж. 1,25 м, глиб. 0,025 м	ХІХ–пч.				Терський, 2010, с. 257; Луцик, 2019, с. 283–284.
			пох.			срібний перстень із зобр. лева		
58	Шумськ	кілька		одне із них дитяче			XII–XIII	Ятодзинська, 2006, с. 141; Терський, 2010, с. 261; Луцик, 2019, с. 284.
59	Івано-Франківська обл. Городниця Городницький р-н *тумовина на вигорілому розлогах		пох. с. к.п.: овал 2,1×0,9–1,1 м, глб. 0,2 м	пч.–ск. жін.	кілька сторонніх тлого дерева поховано 4 ос	перстень з бронзового дроту, перстень скручений спіраллю, 2 малих гудзика та шматок золотоканої тканини	XII–XIII	Kopernicki, 1878, s. 55, 59–62; 1884, s. 20–24; Glogier, 1899, s. 67–69.
			пох. b. від 3 плитами к.п.: заг. розм. 2×1,5 м, глб. 0,75 м	пч. чол. 1,65 м	сліди сторонніх тлого дерева – 1,5×0,05×0,01 м			
			пох. с. глб. 0,75 м	пч. 10–12 р.				

Продовження табл. 1

1	2	3	4	5	6	7	8	9
			пох. e. кл.: пер. 0,7 м, товщ. 0,09 м поперечно витягнений напівовал.	чол. ліктя малих переломів				
			пох. f.	тк. 12 р.		мушля річкової сновби, фрагменти ліпної кераміки		
			пох. g 1. к.п.: прямокут. 1,9×0,20×0,26 м, гліб. 0,9 м	пн.-зх. жін. 16–18 р.		під головою горіхово вуглин, за головою уламок кремінного ножа; в заповненні ями фрагменти гончарної кераміки, вуглин, кістки тварин		
			пох. h 2a. к.п.: 1,3×0,75×0,08 м, гліб. 1 м	пн.-зх. жін. 1,55 м		перстень з бронзового дроту; в заповненні ями фрагменти ліпної та гончарної кераміки, вуглин та скам'янілої кістки		
			пох. h 2b. кл.: 1,2l×0,7 м, гліб. 1 м	пн.-зх. жін. 1,5 м		перстень з бронзового дроту		
			пох. k) к.п.: 1,5×1 м; гліб. 0,8 м	пн.-зх. чол. 25 р.		фрагмент гончарної кераміки		
			пох. 1					
			пох. 2					
			пох. 1 к.п.: 2×1,5 м, гліб. 1,34 м	пн.-зх.				
			пох. 1					
			пох.2					
			пох. a. к.п.: 1,8×0,57 м, гліб. 1,25 м	пн.-зх. чол. 1,6 м, в плечах 0,39 м		в заповненні ями фрагменти ліпної кераміки, кістки тварин, вуглин		
			пох. b. під плит. 3 і 4 к.п.: 1) 1,7×0,75 м, 2) 1,8×0,63 м, гліб. 0,75 м	пн.-зх. жін. 1,5 м, в плечах 0,53 м				
			пох. c. під плит. 2 і 3 к.п.: 2) 1,8×0,54 м, 1,08 м	пн.-зх. чол. 1,62 м, в плечах 0,39 м		в заповненні ями фрагмент кераміки з хвилястим орнаментом		
			пох. d. к.п.: 2,5×0,7 м, гліб. 1,2 м	пн.-зх. чол. 1,69 м, в плечах 0,43 м	скелет лежав на грудях парі перпендикулярної глини, а по боках вуглин	під головою кам'яна плитка		
			пох. e. к.п.: 1,86×0,9 м, гліб. 1,2 м	пн.-зх. чол. 1,6 м				

Продовження табл. 1

1	2	3	4	5	6	7	8	9
			пох. f. к.п.: 1,88×0,97 м, гліб. 1,2 м	пп.-зх. зіп. 1,5 м		шматок золототкацької матерії, пряслень з бронзового дроту		
			пох. g. к.п.: 1,46×0,72 м, гліб. 1,46 м	пп.-зх. зіп. 1,0 м		перстень з бронзового дроту		
			пох. h. 2,24×0,7 м, гліб. 1,25 м	пп.-зх. чол. 1,6 м, в плечах 0,4 м		в заповненні ями фрагменти гончарної керамики, черп собаки		
			Група 3 кам'яні поруч гліб. 0,5 м	чол. стар. зіп. молод. дит. 7–9 р.		горщик, бронзова підвіска чи голка, та уламок кістяного писка; скляний та бронзовий вироби, 4 бронзові сережки кільця, шматок тканини із бронзовими гудзиками, шматок кольорового браслета		
			пох. 1	1,5 м		2 бронзові сережки кільця скручені спіралево		
			пох. 2	1,6 м, в плечах 0,4 м		фрагмент обробленого кремню		
			пох. 3	1,7 м, в плечах 0,4 м		від головою поліг змішаний із глиною		
			Група пох. a) пох. b)			бронзова пластина,		
			пох. 1 к.п.: 2,12×1,01–1,1 м, гліб. від 1,25 до 1,45 м	пп.-зх. руки на грудях в анатомічній позі зіп. 1,5 м, в плечах 0,34 м		поховальний одяг головного убору, вишуканого походження нитками, фрагмент тканини із зображеннями птахів, вишитих золотою ниткою		
60	Кошлинці * 2 з 5 нем'яких плит знаходилися поруч відкритих пох. Імовірно, були зняті із контексту із них	5	пох. 18. к.п.: нижня щелепа. гліб. 0,6–0,73 м	пп.-зх. чол. 1,85 м			XI–XIII	Рапп, 1953, с. 8–17.
			пох. 27 к.п.: 1,97×1×0,12 м, гліб. 0,64–0,74 м	пп.-зх. чол. 1,62 м				
			пох. 33 к.п.: 1,3×0,8×0,15 м, гліб. 0,62–0,77 м	пп.-зх. зіп. 1,7 м				
61	Корнів	3					XII–XIII	Рапп, 1955, с. 162.
62	Яссени-Польний	5	пох. к.п.: 2,08×0,56–0,8×0,88–0,1 м	пх. пп.-зх.		сережки кільця, виготовлені з бронзового дроту скрученого в півтори оберти		Малєєв, 1904, с. 33.
63	Гаєвичі Галицький р-н Золотий Тік с. Крилос	кілька	пох.	перше десятиліття			XII–XIII	Томашук, 2006 а. 36–37, 40, 42, 45; 1990, 3–6, 10; 1989, с. 13.

Продовження табл. 1

1	2	3	4	5	6	7	8	9
	ур. Цвинтарівська ур. Міжівський сад, с. Затуси		два пох. к.д. на гл. 0,3 м	зв.		2 бронзові гудзики		
			пох. 1. к.п.: кілька фрагм. каменів, м.я.: 1,2×2,55 м, гл6. 1,15 м	зв. чол. 1,85 м 30 р.	сліди дерев'яних конструкцій у вигляді кишок. 3 шари	фрагменти керамики XII–XIII ст.		
			пох. 2 к.п.: кілька фраг. каменів, м.я.: 1×2,3 м, гл6. 0,9 м	зв. чол. 1,5 м, вожд 30 р.		біля голови й у ногах по каменю		
			пох. 6. к.п.: 1,5×0,5–0,83 м, м.я.: 0,9×2,4 м, гл6. 1,05 м	зв. чол. 1,75 м. вожд 35 р.	сліди дерев'яних конструкцій у вигляді горизонт. кишок	пояс з кручено мідного дроту		
			пох. 7. к.п.: 1,40×0,4×0,8×0,16 м. м.я.: 1,05×2,4 м, гл6. 1,05 м	зв. чол. 1,7 м, вожд 40 р.				
			пох. 8. к.п.: 1,34–0,9×0,82–0,33 м, м.я.: 1,22×2,5 м, гл6. 1,2 м	зв. чол. 1,7 м, вожд 30 р.	сліди дерев'яних конструкцій у вигляді двох поздовжніх та поперечних кишок			
			пох. 6 (30). к.п.: кілька фрагм. каменів м.я.: 2,4×1×0,6 м	зв. чол. 1,65 м	3 шари	в головах і ногах кам'яна плита		
	с. Петрик Тисменицький р-н		пох. 73.	зв.		під головою камінь		
64	Дзюква Тлумацький р-н	6	пох. 1. шахта по гл6. 0,35 м. к.п.: 2,3×0,85 м, гл6. від шахти 0,7 м	зв. жін. 1,8 м		бронзове S-подібне скроневе кільце	XII–XIII (?) Я. П. датував по XV ст.	Nowe wykopaliska 1932, s. 49; Sulimierski, 1935, s. 25; Пастернак, 1936, с. 165–166.
			пох. 2. окрім шахти, що перекривала пох., обкладена кількома шахтами: висота 0,25–0,4 м, м.я.: ширина 0,55 м	зв.?		скроневе кільце з півтора оберти з бронзового дроту		Nowe wykopaliska..., 1932, s. 49; Sulimierski, 1935, s. 25; Пастернак, 1936, с. 165–166.
			пох. 3.	зв.				
			пох. 4.	зв.		срібний перстень в півтора обороти		
			пох. 5.	зв.				
			пох. 6.	зв.				
65	Хотимир	1						Іванє, 1918, s. 237.

Продовження табл. 1

1	2	3	4	5	6	7	8	9
66	Опішня Снятинський р-н *пох. 51 шар керамічної плитки з підлоги церкви	8	пох. 8 к.п.: велике уламки гліб. 0,7 м			в ногах керамічна плитка	XII–XIII	Томенчук, 1982, с. 13–16; 1985 с. 8–9; 2005, с. 32–40.
			пох. 13 к.п.: 1×0,6×0,07 м, гліб. в.п. 0,16 м гліб. 0,66 м	зх. 1,7 м				
			пох. 15 к.п.: верхня част. перекрита плитою, гліб. 0,68 м	пд. 1,75 м				
			пох. 17 гліб. в.п. 0,24 м, гліб. 0,5 м	пн.-зх. 1,73 м		під головою кам'яна плитка, а під нею камінь, 2 камені та плитка в ногах		
			пох. 18 к.п.: 1,3×0,55 м, м.к.: 2,1×1 м, гліб. 1,02 м	пд.-зх. 1,58 м		під головою камінь, інший в ногах		
			пох. 46 к.п.: 2 камені, гліб. 0,71 м	зх.				
			пох. 51 перекрита керамічними плитками гліб. 0,72 м	зх. 1,4 м		під головою кам'яний камінь		
			пох. 52 к.п.: 2, плящ. 0,03 м, гліб.к.п. 0,37 м, гліб. 0,67 м	зх.				
67	Чернівецька обл. Василів Заставнівський р-н	кільце	пох. к.п.: 1,9×1,75×0,34 м, гліб. від поверхні к.п. 0,7 м	зх.			XII–XIII	Тимощук, 1958, с. 5; 1990, с. 2–6; 1982, с. 158, 160; Томенчук, 1985, с. 15–17; 2006, с. 100–102; Пивоваров, 2020, 82–91.
			пох. гліб. 0,6 м	зх.				
			пох. к.п.: 1,05×0,3×0,15 м, гліб. вх. 0,2 м	зх. 0,9 м підліток		вуглини, фрагменти кераміки та перепалених кісточок		
			пох. к.п. 1,25×0, 7×0,14 м, гліб. від к.п. 0,4 м		кладка дерев'яної домовини			
			пох. к.п. (обмазка) 2,3×0,8–0,7×0,25 м, м.к.: 2,1×0,9 м, гліб. 0,6 м	зх. жін.	залишки кісткової домовини	на черепі сліди поховальної одежи товщиною 4 см, біля черепа решітки поховальної тканини до якої прикріплено 7 бронзових пласочених бубонців, фрагменти кераміки XII–XIII ст. зі слідами повторної дії вогню		
			пох. к.п. 1,25×0,7×0,14 м, гліб. 0,5 м	зх.	струхлявілі залишки домовини	біля черепа 3 бронзові пласочені бубонці, бронзова намистина		
			пох. к.п.: довж. 1,6 м, гліб. 0,6 м	зх. жін.	дно ями посипане вугіллям	срібне дротяне кільце в пінтора оберти, фрагменти кераміки XII–XIII ст.		
			пох. гліб. 0,6 м	зх.	слідн дерев'яної домовини	фрагменти кераміки XII–XIII ст.		
			пох. к.п.: 1,9×0,85×0,2 м, гліб. 0,6 м	зх.	дно ями посипане вугіллям	біля черепа решітки поховальної тканини, бронзовий бубонець, 2 крем'яні відщепи, фрагменти кераміки XII–XIII ст.		

Продовження табл. 1

1	2	3	4	5	6	7	8	9
			пох. кільк. к.п., глб. 0,55 м			в ногах керамічна плитка		
			пох. мл.: 1,65×0,75 м глб. 1,5 м			під головою і в ногах кам'яна плитка		
68	Вашківці	1	к.п.: 1,75×0,85×0,18 м				XII–XIII	Тиводчук, 1982, с. 162–163.
69	Онут	1	пох. к.п. антропо-морфна форма: 2,7×0,6–0,7×0,25–0,5 м, глб. 0,3 м від рівня давньої поверхні. м.п.: підпрямокутну форму і розміри 1,8×0,55 м	тх. ○ Ш жін. 1,6 м, стара	дерев'яний тлін від домовини	поховання жіночого кольору з перламутровим блиском, залізна голка	XII–XIII	Пивоваров, 2006, с. 160–162.
70	Чупьків		к.п.: 1,25×0,7×0,15 м				XI–XIII	Пивоваров, 2006, с. 160; Войнаровський, 1992, с. 38.
71	Буковина Кельменецький р-н							Пивоваров, 2006, с. 162.
72	Мазурівка	кілька						Археологічні пам'ятки..., 1982, с. 137.
73	Осаївка	кілька	розміри к.п.: 2,2×0,8×0,4 м, 1,09×0,52×0,15 м, 2×0,8×0,4 м					Тиводчук, 1969, с. 169; Пивоваров, 2006, с. 160.
74	Боряка Кіцманський р-н	біля 10	кам. 0,65×0,8×0,05 м на поверхні вирізьблені лінії та простокутні подібні знаки				XI–XII	Винокур, 1958, с. 4–5; Войнаровський, 1992, с. 33–38.
			Могила № 1. Кромлех: 3,2×3 м, к.п.: 2 плити 1,5×1,2 та 1,7×0,9 м, товщ. 0,08–0,1 м, плиті на глб. 0,4 м, м.к.: 2×0,8 м, глб. 0,8 м	тх. ○ ┘ 14–16 р.		бронзове S-подібне сережкове кільце, фрагменти гончарної кераміки		
			Могила № 2: пох. в. к.п.: 2×1,5 м та меншими 0,6–1 м, товщ. 3–4 м м.к.: 2,8×2 м, глб. 1 м пох. б. плитами не перекрито; пох. в. під 3 малими к.п., глб. 0,95 м	тх. ○ └ чол. 30–40 р. пх.-тх. 25–35 р.		сережкове кільце із тонкого срібного дроту бронзовий перстень		
			Могила № 3 пох. а. к.п.: 1×0,6×0,04 м, глб. 0,35 м, м.к.: 2,1×0,9 м, глб. 1,25 м пох. б. к.п.: 1,5×0,7×0,06 м, глб. 0,4 м, м.к.: 2,4×1,4 м, глб. 1,18 м	пх.тх. ○ ⎪ чол. 25–35 р. тх. ○ Ш жін. 25–35 р.		2 орієнт. «орлиноподібних» скроневих кільця, гудзик із кістяною голівкою та залізною дротяною пінкою, прем'яний відлик, фрагменти гончарної кераміки		

Продовження табл. 1

1	2	3	4	5	6	7	8	9
75	Дубина	1	пох. к.п.: 1×0,5×0,2 м, гліб. 0,6 м	ж. чол.	поодинокі кутові плити			Тимощук, 1969, с. 156.
76	Куліничі Сокирянський р-н		к.п.: 2×0,75×0,65 м					Археологічні дослідження..., 1982, с. 143; Пиковаров, 2006, с. 160.
77	Коболчин						XIV–XV (?)	Тимощук, 1969, с. 161.
78	Михалкова							Пиковаров, 2006, с. 162.
79	Перебиківці Хотинський р-н				рештки дерев'яних домовин			Вечний, 2009, с. 361.
80	Сокиряни							Вечний, 2009, с. 361.
81	Яблука	1	пох. к.п.: 1,5×0,8×0,2 м, гліб. 0,8 м					Тимощук, 1969, с. 181.
82	Сокілець I *в 24 випадках руки складені на животі; в 10 права рука на грудях, а ліва на животі; зафіксовано й 6 інших варіантів укладу рук.	40	пох. 1.	ж. чол.			XII–XIII	Зимор'як, 2014, с. 344–363; Мандрик, 2008, с. 30–36; 2018, с. 270–276.
			Група: пох. 2. гліб. 0,4 м перекрите плитою пох. 3. гліб. -0,65 м пох. 4. гліб. 0,72–0,78 м	ж. дитяче ж. жін. ж. чол.		біля черепа два мідні скроневі кільця у вигляді обойм, залишки шкіряного пасочка, витий з низькопробного срібного дроту в дистих перстень з розімкненими кінцями		
			пох. 5.	ж. чол.				
			пох. 7. гліб. 1,04 м	ж. жін.		мідне скроневе кільце у вигляді обойми, витий зі срібних дротиків перстень з розімкненими кінцями		
			Група: пох. 8 гліб. 0,93 м пох. 9. гліб. 0,88 м	ж. чол. ж. жін.		 мідний скельцевидний перстень, плоскоопуклий перстень з розімкненими кінцями, орнамент у вигляді ромба		
			Група: пох. 10. пох. 11. гліб. 0,73 м	ж. дитяче (ч) ж. дитяче (ж)		6 скроневих кілець у вигляді обойм з сірого матеріалу (олово?), залишки нашивок, які складалися зі скупчень дрібних псевдозернових трубчасто-проволочних, бурштинових ромбічних намистинок, плоскоопуклий браслет зі срібла з високим вмістом лігатури, та браслет із прутка зі сірого матеріалу (олово?), у районі голови простежено скупчення зернових бісерин або намистин, які, можливо, прикрашали вуаль, серед них зафіксовано біконічна залізна намистинка		
			пох. 12.	ж. чол.				
			пох. 18. гліб. 0,65 м	ж. жін.		3 скроневих кільця у вигляді обойм, срібний витий перстень з розімкненими кінцями		

Продовження табл. 1

1	2	3	4	5	6	7	8	9
			пох. 19. гл6. 0,85 м	ж. жін.		3 сарматських кільця у півтора обороти, триланцюгове сарматське кільце київського типу, литий перстень з розімкненими кінцями		
			пох. 20.	ж. чол. руки по животі складені в замок				
			пох. 21.	ж. чол.				
			пох. 22.	ж. чол.				
			пох. 23. гл6. 0,77 м	ж. жін.		мідний перстень в півтора обороти		
			пох. 27. гл6. 0,92 м	ж. жін.		три сарматських кільця у півтора обороти, срібний литий перстень з розімкненими кінцями		
			пох. 28. в п.: значно більших розмірів від жіночих. гл6. 0,87 м	ж. дитяче				
			пох. 29. гл6. 0,92 м	ж. дитяче (ж)		два кільця з S-подібним вигином: одне лежало під черепом, інше використовувалося як перстень		
			Парне поховання під однією плитою: пох. 30. гл6. 0,9 м пох. 39. гл6. 0,48 м	ж. жін. ж. чол.				
			пох. 31. 0,98 м	ж. жін.		біля черепа дев'ять дротяних кілець: три у півтора обороти, шість – ж. за. перепоясійни (з мідного та латунного срібного дроту), під черепом ще дев'ять кілець, серед яких, крім згаданих вище типів, одне мало S-подібне, плетений з по менш як п'яти срібних тонких дротиків перстень з розімкненими кінцями		
			пох. 33. гл6. 1,03 м	вд.-ж. чол.				
			пох. 34. гл6. 0,5 м	по о анатомічному порядку, продовження 2 поховання				
			пох. 35.	ж. дитяче				
			пох. 37. гл6. 0,82 м	ж. жін.		2 S-подібних сарматських кільця, золотоординська сюжина, срібний литий перстень з розімкненими кінцями		
			пох. 38. гл6. 0,68 м	ж. чол.		пустотіла, подібна кулька, з вузьким вирізу та двома отворами вниз (гудзик ?)		
			пох. 49. гл6. 0,75 м	ж. жін.		пиволо цілі зайця з двох частин золотоординська сюжина		

Закінчення табл. 1

1	2	3	4	5	6	7	8	9
			пох. 50.	ж. чол.				
			пох. 53. гл6. 0,7 м	ж. чол.		мідний литий гудзик грибоподібної форми		
			пох. 59. гл6. 0,73 м	ж. жін.		мідний перстень в півтора обороти		
			пох. 60.	ж. чол.				
			пох. 66.	ж. чол.				
			Група: пох. 67. пох. 68. гл6. 0,32–0,35 м	ж. чол. ж. жін.				
			пох. 69.	ж. чол.				
			пох. 82. гл6. 0,5–0,59 м	ж. чол.				
			пох. 87. к.л.: 2 шипи одна на одній (з валиком та підковика) гл6. 0,67 м	ж. дитяч (ж)		скупчення скляних намистинок		
			пох. 88. гл6. 0,94 м	ж. жін.		2 трьохкомпонентних скроневих кільця, фрагменти вінця перстня з сірого, крупчастого металу (олова?), накладка до перстня з напівдорогоцінного темно-зеленого каменю або скла, мідний пластинчастий перстень з розімкненими кінцями, два бронзових браслети з розімкненими кінцями, гудзичок зі скляної кульки та залізного цвяха		
83	Польща Трепча Сяноцький повіт *Поморяни, родинні – бізомальні ритуальними	2	пох. 15.	ж. чол. 1,7 м 45–50 р.			XII–XIII	Gralski, Kotowicz, 2019, s. 130; Kara, 2012, s. 2-6.
			пох. 16.	ж. жін. 1,64 м 45 р.		під головою камінь, срібний зооморфний перстень та бронзові зооморфні гудзики		
84	Сянок	1						Gralski, Kotowicz, 2019, s. 135

Підплитові поховання представленні тілопокладеннями в ямі, які зверху перекривали цілою плитою чи кількома її фрагментами з каменю пісковику (сірого, а також рожевого й зеленого відтінків) чи вапняку місцевих порід. Форми кам'яних плит не завжди чітко виражені, почасти без жодної обробки, або ж підпрямокутної, рідше овальної форми. На їхньому фоні виділяються дві плити антропоморфної форми. Одну відкрили у Вовківцях – її верх був вирізаний у формі людської голови, на поверхні вирізьблені очі, ніс, уста та руки[71], друга походить з Онута й за формою

[71] Kirkor A. H. Sprawozdanie i wykaz... T. III. S. 18.

нагадує силует людини – вгорі розширений, а внизу звужений[72]. Хоч варто зауважити, що плити неправильної форми доволі часто встановлювали ширшою стороною до плечей, що пояснюється фізичними характеристиками людини. Кам'яну плиту з різьбленими по камені хрестоподібними знаками, лініями та ямками відкрили в Борівцях, однак жодної системи у них не простежено[73]. А на одній із плит Городницького могильника поверхню прикрашав вирізьблений посередині плити по всій її довжині напіввалик[74]. Розміри плит коливалися в межах: довжина – 1–2,95 м, ширина – 0,5–1,6 м, товщина – 0,025–0,6 м.

Їхні розміри далеко не завжди відповідали розмірам могильної ями чи росту покійного. На пам'ятці Сокілець I виділяється, зокрема, дитяче поховання № 28 – плита, яка його перекривала, була значно більших розмірів від покійного[75]. Рівень залягання покійника в могилі від рівня кам'яної плити, а не сучасної денної поверхні, вдалося простежити лише у трьох випадках: 0,3 м, 0,4 м і 0,7 м.

Над деякими підплитовими похованнями у Вовківцях[76], Остап'є[77] та Великій Плавучі[78], Старому Збаражі[79], Великому Глибочку[80] збереглися невеликі курганні насипи. В Остап'є навколо поховання зафіксували кам'яний пояс, складений із різних за величиною каменів. Уписане в кам'яний пояс, т. зв. коло-кромлех було й підплитове поховання в Борівцях[81]. Поховання в колах-кромлех знаходили у Василеві[82] та Мишкові[83], однак ці могили плитами не перекривали. С. Пивоваров припускає, що поховання у кам'яних колах – результат переселення на ці терени ятв'ягів чи їхніх слов'янізованих нащадків[84]. Щоправда, не зрозуміло, як у такому випадку пояснити наявність кам'яної плити в їхній конструкції.

Безперечно, специфічна ознака підплитових поховань – розташування окремих могил у групи, що правдоподібно свідчить про родинні зв'язки

---

[72] Пивоваров С. В. Середньовічне населення… С. 160–162.

[73] Винокур И. С. Отчет об… С. 4–5.

[74] Kopernicki J. Poszukiwania archeologiczne… S. 61.

[75] Захар'єв В. Могильники XI–XIII ст. … С. 354.

[76] Kirkor A. H. Sprawozdanie i wykaz... T. III. S. 17–18.

[77] Bryk J. Badania archeologiczne… S. 129–131, 139–140, 143.

[78] T. Sulimirski przedstawił… S. 226.

[79] Kirkor A. H. Sprawozdanie i wykaz zabytków złozonych w Akademii Umiejetności z wycieczki archeologiczno-antropoologicznej w r. 1883… S. 54–55.

[80] Janusz B. Zabytki przedhistoryczne… S. 229.

[81] Войнаровський В. М. Підплитові поховання… С. 34, 36.

[82] Свєшніков І. К. Звіт про роботу Західно-подільської археологічної експедиції в 1967 році. *Архів відділу археології Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України.* С. 1–8.

[83] Ossowski G. O grobach nieciałopalnych w Myszkowie (powiat zaleszczycki). *Zbiór Wiadomości do Antropologii Krajowej.* Krakow, 1891. T. XV. S. 89–98.

[84] Пивоваров С. В. Середньовічне населення… С. 72.

померлих. Зазвичай це групи з двох–трьох поховань, які зверху перекривалися окремими, однак розташованими впритул одна до одної плитами (Верхняківці, Добрівляни, Жежава, Гриців, Косів, Городниця, Борівці, Сокілець, Трепча). Хоч і траплялися випадки, коли парні поховання були перекриті лише однією плитою (Верхняківці) (див. табл. № 1).

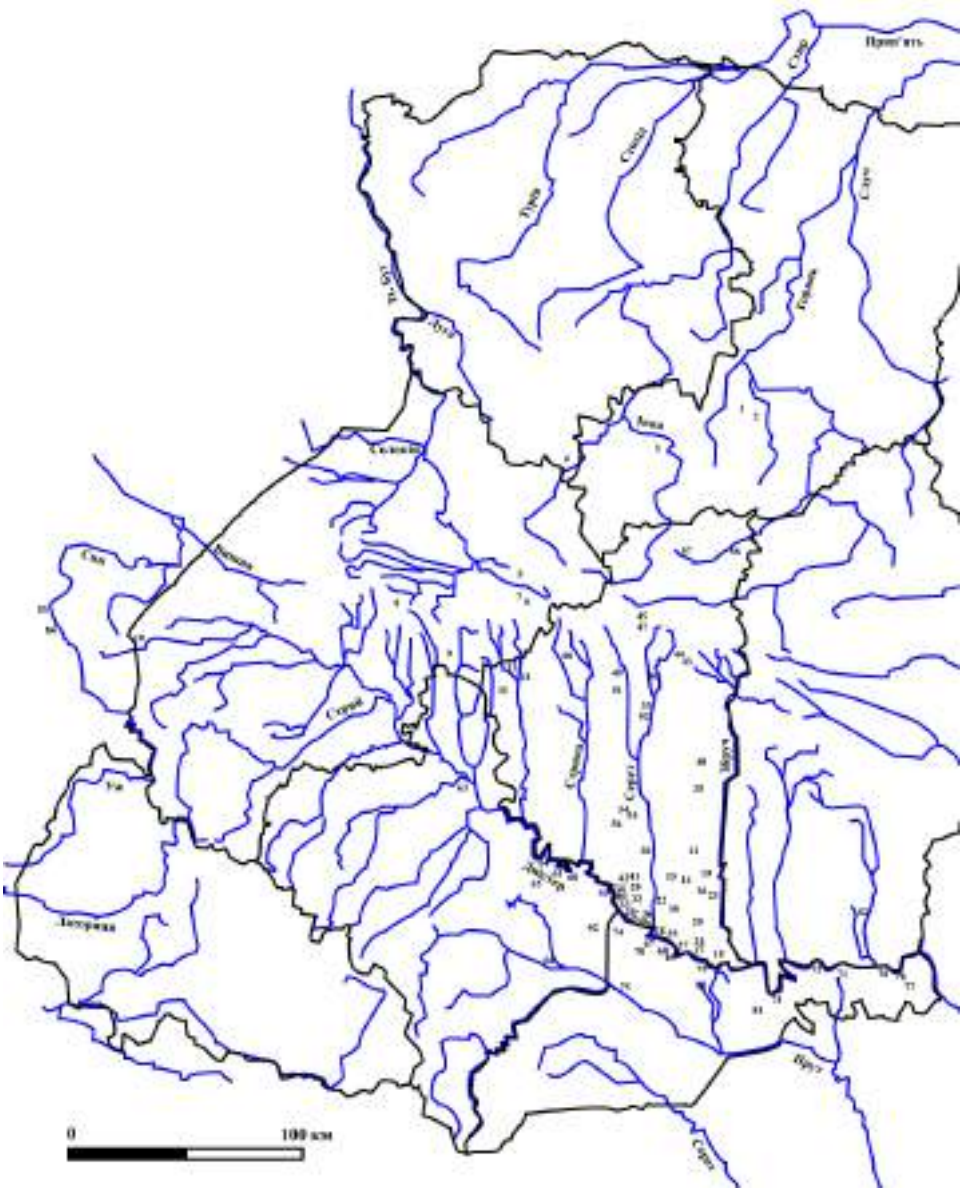

Рис. 8. Підплитові поховання на території Галицько-Волинських земель

У 16 випадках виявлено залишки від дерев'яної домовини, зокрема у 3-х зафіксовано сліди дерев'яних конструкцій у вигляді вертикальних та горизонтальних канавок і лише у 3-х випадках поховання супроводжували цвяхи. У семи випадках скелет обставлений шаром вапна, у двох із них простежувалися сліди дерев'яних конструкцій. У трьох похованнях дно ями перекривала вугільна підсипка. В одному випадку скелет лежав на грубому шарі перепаленої глини, а по його боках виявлено вугілля (див. табл. № 1).

Положення покійників у могилі випростане на спині, переважно орієнтоване на захід (96), рідше – північний захід (47), південний захід (16), північ (2), схід (1) та південь (1). Поховання різностатеві та різновікові. Варіантів украду рук (за умови збережених кісток рук) зафіксовано всього 23 (табл. № 2). Середній ріст усіх похованих становить 1,66 м (в цьому ж числі невизначеної статі), жінок – 1,58 м, чоловіків – 1,66 м.

Принаймні в вісьмох похованнях під головою у покійників були т. зв. «кам'яні подушки», у п'ятьох «кам'яна подушка» була і в головах, і в ногах, та двічі – лише в ногах. Ще в одному з випадків під черепом відкрили горстку вугілля.

Більшість виявлених поховань вирізняються багатим інвентарем, який представлений широким асортиментом прикрас, зокрема з дорогоцінних металів. Принаймні в 13 випадках у похованнях розкопали фрагменти золототканої парчі. Водночас важлива риса – наявність поховального інвентарю, переважно в жіночих захороненнях. Так, наприклад, на комплексно досліджуваному могильнику в Сокільці I із 40 відкритих підплитових поховань інвентар у 12 випадках було знайдено в жіночих похованнях і лише 3 – в чоловічих. Водночас така закономірність простежена не лише в підплитових похованнях, а й звичайних інгумаціях. До слова, на цьому ж таки могильнику інвентар у цілому знайдено в 15 підплитових могилах і 20 похованнях без будь-якого перекриття[85].

Окрім прикрас та елементів одягу, в заповнені могильних ям трапляються фрагменти кераміки чи навіть в окремих випадках цілі посудини, наприклад, у Пліснеську в заповнені горщика, крім землі, були дрібні фрагменти вугілля[86], ймовірно, пережитки тризни. Водночас потрібно зауважити, що в пам'ятках руського канонічного права зафіксовані випадки освячення у церкві поминальної куті (варені бобові, злакові й овочі), яку приносили за упокій[87]. Не дивно, що такі дари могли класти покійникам і в могилу. Зокрема, у похованні в літописному Василеві на території північного нефу, біля саркофага-костниці № 2 білокам'яного храму в ур. На Мурах на

[85] Маярчак С. П. Поховання і розвиток… С. 33.

[86] Багрій Р. С. Звіт про археологічні дослідження… 1973. С. 3

[87] Памятники древнерусского канонического права. Ч. 1. (Памятники XI–XV вв.). Русская историческая библиотека, издаваемая Императорскою Археографическою коммиссиею. Т. 6. СПб., 1880. Стб. 32.

глибині близько 0,8 м від рівня підлоги розчищено скелет чоловіка, орієнтований головою на захід. Руки схрещені на грудях, слідів домовини не простежено, на дні могильної ями лежали вуглики та звуглені зерна гороху[88]. Також варто додати, що виявлені в незначних кількостях шматки вугілля у похованнях, найімовірніше, походять із кадильниці, яку використовували в поховальній церемонії[89].

Що ж стосується питання генези практики поховання під кам'яними плитами та чому цей обряд поширений головно на західних теренах України, за винятком підплитового могильника в Буках, що на Київщині[90], однозначної відповіді досі немає. Серед дослідників побутує кілька основних гіпотез. В окремі категорії їх вперше виділив С. Пивоваров:

1. Соціально-майнова, згідно з якою під кам'яними плитами ховали заможних представників тогочасного суспільства (О. Ратич, Й. Калаґа, М. Гануляк)[91].

Дослідження останнього встановили широке поширення практики підплитових поховань на території Тюрингії, Чехії, Моравії та Словаччини. Водночас він відкидає припущення про зв'язок цієї практики з язичництвом, оскільки на місцевості, де могильники досліджені повністю, завжди виявляли храм, а на деяких із них вирізьблено зображення хрестів. Час їх поширення на вказаних територіях припадає на другу половину XI ст. у Чехії й Моравії та рубіж XI–XII ст. у Словаччині[92].

2. Етнічна, яка передбачає належність такого типу поховань племенам тиверців (Б. Тимощук, В. Седов, В. Войнаровський)[93], хорватів (Є. Тімофєєв, В. Петегирич, О. Моця)[94], хорвато-тиверців (І. Возний)[95], пізніх хорватів-галичан (Б. Томенчук)[96].

88 Тимощук Б. О. Звіт про розкопки… С. 9.

89 Святитель Симеон, архиепископ Солунский. Премудрость нашего спасения. Москва: Благовест, 2010. С. 412–413.

90 Моця А. П. Погребальные памятники Южноруских земель IX–XIII вв. Киев, 1990. С. 137.

91 Ратич О. О. Населення Прикарпаття і Волині в епоху Київської Русі та період феодальної роздробленості. *Населення Прикарпаття і Волині за доби розкладу первіснообщинного ладу та в давньоруський час.* Київ, 1976. С. 176–177; Hanuliak M. Hroby pod… S. 167–186; Kalaga J. Groby z płytami na cmentarzysku przy kościele pod wezwaniem św. Mikołaja w Wiślicy. Aspekt archeologiczny i społeczny. *Acta Archaeologica Lodziensia.* Lodz, 2014. V. 60. S. 136.

92 Hanuliak M. Hroby pod… S. 180, 175, 185.

93 Тимощук Б. О. Північна Буковина… С. 56; Седов. В. В. Восточные славяне в VI–XIII вв. / Серия: Археология СССР. Москва, 1982. С. 128; Войнаровський В. М. Підплитові поховання… С. 41–42.

94 Тимофеев Е. И. Расселение юго-западной группы восточных славян по материалам могильников X–XIII вв. *Советская археология.* Москва, 1961. № 3. С. 69; Петегирич В. М. Давньоруські підплитові поховання Тернопільщини. *Тези доповідей і повідомлень 1-ої Тернопільської обласної наукової історико-краєзнавчої конференції.* Тернопіль, 1990. Ч. І. С. 73; Моця О. Підплитові поховання на південноруських могильниках. *Населення Прутсько-*

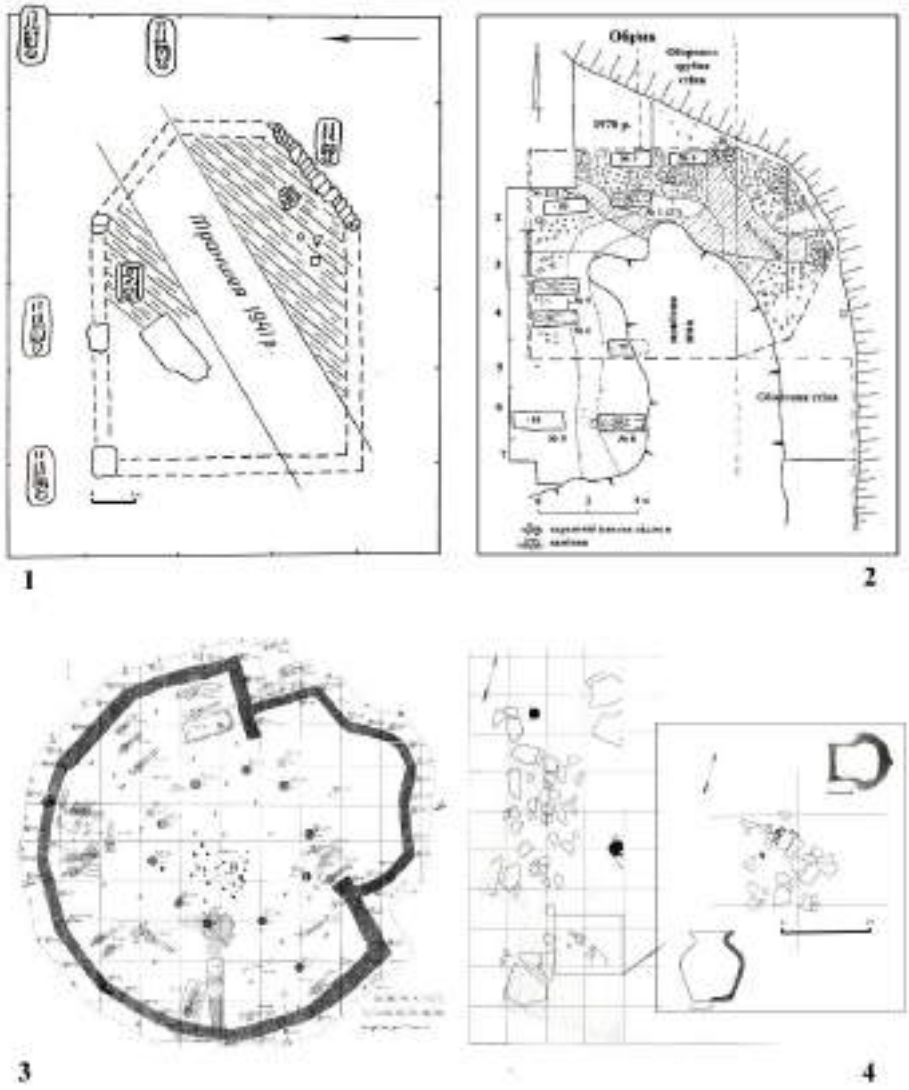

Рис. 9. Підплитові поховання в межах церков: *1* – Вікно; *2* – Василів; *3* – Олешків; *4* – Пліснеськ (за: Тимощук, 1982, с. 141; Томенчук, 2008, с. 68, 248–251; Луцик, 2019, с. 291 з уточненнями автора)

Дністровського межиріччя та суміжних територій в II половині першого – на початку другого тисячоліття н. е. Чернівці: Рута, 1994. С. 31.

[95] Возний І. П. Історико-культурний… С. 365.

[96] Томенчук Б. П. Археологія некрополів… С. 110.

3. Язичницька. В. Петегирич та О. Моця вказують на спадковість язичницьких вірувань місцевого населення та культовому використанні каменю і надалі[97].

4. Еволюційно-функціональна (Б. Томенчук)[98], відповідно до якої відбулася закономірна еволюція від ґрунтових тілоспалень до ґрунтових тілопокладень без курганного насипу. Водночас дослідник зазначає, що до XII ст. на Галицьких землях все ще побутував обряд кремації у ґрунтових могилах, натомість підкурганні поховання, занесенні сюди військовою дружиною в результаті одержавлення хорватських земель, були поодиноким явищем: «*… місцеве населення ніколи не користувалось підкурганними похованнями, і грунтові християнські тілопокладення навіть під невисокими земляними пагорбами сприймались церковною владою як чужий, язичницький курганний символ, проти якого тоді виступала вся Церква. І тому, очевидно, галицьке населення і священики, які здійснювали християнізацію і впровадження нового поховального обряду на "освяченій" прицерковній площі, були орієнтовані на заборону його вживання. В зв'язку з цим у всіх похованнях в Галицькій землі стали використовувати для надмогильних ознак "підплитові" (плоскі) конструкції*»[99]. У цьому контексті, на мою думку, видається не зрозумілою еволюційна необхідність відзнаковування місця поховання новоспечених християн спеціальними знаками, якщо до того цей обряд був для них непритаманним (тобто відсутність будь-яких поховальних конструкцій над похованням).

5. Християнізаційна (С. Пивоваров). Передбачає вплив на місцеве населення духовенства з Балкан, де практика таких поховань була добре відома, зокрема з Болгарії. Водночас успіх цієї акції міг бути пов'язаний із місцевими язичницькими віруваннями, а разом із тим, особливістю соціальної диференціації, про що свідчить наявність поховань під дерев'яними плитами[100]. Поділяє висловлені С. Пивоваровим міркування і С. Маярчак[101].

Підсумовуючи викладене, варто додати, що кілька підплитових поховань виявили і на території Польщі: Вислиці, Кракові, Тинцю, Кіє, імовірно, Сандомирі – всі вони прицерковні. Зокрема, кладовище у Вислиці датоване XI–XIII ст.[102].

[97] Петегирич В. М. Давньоруські підплитові… С. 73; Моця О. Підплитові поховання… С. 31.

[98] Томенчук Б. П. Археологія некрополів… С. 110.

[99] Там само. С. 111.

[100] Пивоваров С. В. Літописний Василів… С. 88–91; Пивоваров С. В. Середньовічне населення… С. 169–171.

[101] Маярчак С. П. Історико-культурний… С. 278–280.

[102] Marek E. A. Wczesnośredniowieczne cmentarzyska chrześcijańskie z grobami podpłytowymi z terytorium Polski południowo-wschodniej i Ukrainy zachodniej – problematyka występowania. *Colloquia Russica. Series I, Vol. II. Przemyśl i ziemia Przemyska w strefie wpływów ruskich X – połowa XIV w.* / red. V. Nagirny, T. Pudłocki. Kraków, 2013. S. 36; Kalaga J. Groby z płytami... S. 133.

Отже, хронологія ж поширення підплитових поховань на наших теренах, найімовірніше, припадає на кінець XI – початок XII ст. і масово розповсюджується впродовж XII–XIII ст. Очевидно, що збігається вона з часом активного запровадження християнства (які саме напрями мали визначальний вплив на його формування, поки не встановлено). Цьому не суперечить ні положення покійного в могилі, ні його супровідний інвентар. Водночас відомі на сьогодні археологічні джерела не дають можливості простежити етапи змін у поховальному обряді напевно. Наявність намогильних плит у підкурганних похованнях, зокрема кам'яних колах, украй малочисельні. Це ж стосується т. зв. антропоморфних поховальних плит, які є радше поодиноким винятком, аніж закономірністю.

Таблиця 2

Положення рук в підплитових похованнях

№ з/п	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22	23
Положення рук																							
К-сть поховань	41	22	15	10	9	8	5	4	4	3	2	2	2	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1

Водночас можна припустити й повторне використання поки єдиного відомого «ідолу» (?) із Вовківців як винятково утилітарне. Інший ж досить вагомий аргумент на користь язичницького чинника у традиції підплитових поховань, і не тільки, – наявність попільно-вугільної підсипки в могильній ямі. Подібних поховань на території Європи виявлено доволі багато. Їхня хронологія коливається в межах VIII–XIII ст. Часто такі поховання виявляють на території прицерковних кладовищ, а також похованнях всередині сакральної споруди, а тому цей обряд пов'язують із християнською традицією. Зокрема, французький каноніст Гійом Дюран (XIII ст.) відзначав, що вугілля – більш довговічний матеріал і тому повинне відзнаковувати місце (пляму) поховання, щоб його більше не можна було використовувати у світських цілях[103]. Таке пояснення більш ніж корелює із можливим функціональним навантаженням підплитових поховань – позначення місця поховання й відповідно збереження поховання від повторного використання могили чи попросту руйнувань у майбутньому.

Водночас неможливо не погодитися із Крістофером Даніелем, який відзначає, що в такому випадку місце поховання необхідно посипати і зверху. Також дослідник вказує, що вугілля могли використовувати і як абсорбент –

[103] Daniell C. Death and burial in medieval England 1066–1550. London&New York: Routlege, 2005. P. 157.

для поглинання рідини в домовині, наприклад, під час транспортування тіла. Або ж такі поховання пов'язані з чернечим ритуалом чи навіть соціальним статусом покійного[104].

Ускладнює висновки щодо елітарності підплитових могильників відчутна різниця в поховальному інвентарі жінок і чоловіків. Однак справедливості ради потрібно вказати на випадки безінвентарних поховань у саркофагах та середині сакральних споруд, які, без сумніву, були доступними тільки для обраного кола осіб. Водночас випадки перекриття могили дерев'яними плитами[105] можуть свідчити про соціальну градацію місцевого населення. Зрештою, добування кам'яної плити з моноліту, його транспортування та подальша обробка потребували значних ресурсів, фізичних і матеріальних, особливо враховуючи їхні розміри та вагу.

Без сумніву, поширення практики підплитових поховань розвинулося в середовищі місцевого населення, принаймні відмінних етновизначальних рис досі не простежено, а за умови наявності доступних ресурсів каменю вона міцно ввійшла в місцеву традицію чи навіть моду.

[104] Daniell C. Death and burial in medieval England… P. 157–158.

[105] Томенчук Б. П. Археологія некрополів… С. 45, 56, 111–112.

Частина ІІІ. ІСТОРІЯ ДОСЛІДЖЕНЬ ПАМ'ЯТОК ДУХОВНОЇ КУЛЬТУРИ ЗАХОДУ УКРАЇНИ

Наталя БУЛИК

ПОХОВАЛЬНІ ПАМ'ЯТКИ ЗАХОДУ УКРАЇНИ В ДОСЛІДЖЕННЯХ АРХЕОЛОГІВ (XIX – ПЕРША ТРЕТИНА XX СТОЛІТТЯ)

Зацікавлення місцями поховань людей у давнину з'явилося задовго до виокремлення археології в окрему наукову дисципліну. На початку XIX ст. спостерігалося особливе захоплення предметами старовини, що спричинилося до формування музейних колекцій, у яких далеко не останнє місце займали експонати, отримані з курганів, могильників, окремих поховань.

За період XIX – першої третини XX ст. досліджено величезну кількість поховальних пам'яток різних археологічних епох і культур. За цей час археологічна наука пройшла шлях від аматорського зацікавлення викопними рештками до виокремлення у самостійну дисципліну з цілими школами фахових дослідників, своїми методами досліджень. Усі ці процеси чітко простежуються і в археології заходу України.

У цьому дослідженні спробую простежити еволюцію в історії досліджень поховальних пам'яток на теренах заходу України. У роботі дотримуватимуся хронології, яку прийнято застосовувати в історії археологічної науки, тобто розгляну романтичне зацікавлення археологічними знахідками, позитивістичні дослідження і перехід до наукових узагальнень, який припадає на період між двома світовими війнами.

Необхідно відзначити, що за цей проміжок часу було досліджено чи не найбільшу кількість власне поховальних пам'яток. Звичайно, всіх їх не вдасться представити чи бодай згадати, тому зупинюся на найцікавіших із погляду збереження джерельної бази: польової документації, світлин, звітів тощо.

Романтичні зацікавлення місцями поховань. Одним із перших, хто намагався зафіксувати, крім городищ та оборонних валів, поховальні пам'ятки, був Зорян Доленга-Ходаковський. Він *«з кийком в руці і з торбиною на плечах почав обходити села і містечка, ведучи розмови з старцями …, розкопуючи старожитні могили, відшифровуючи запліснявілі документи і рукописи, словом зі всіляких можливих користався способів, аби*

тільки відкрити загублені часом сліди давньої минувшини»[1]. На думку дослідника, «слов'янщина» була цілісністю, яку не можна досліджувати фрагментами; городища, оборонні споруди, давні поховання – це свідчення проживання слов'ян на цих теренах. Метою його пошуків була локалізація та опис таких пам'яток[2].

З. Доленга-Ходаковський надавав важливого значення виявленим пам'яткам і робив акцент на знахідках, пов'язаних із поховальним обрядом. Зокрема, у 1818 р. він писав: *«Збережемо... відкриття, які робляться в землі, – ці різні статуетки, зображення, металеві знаряддя, посуд, горщики з попелом. Полічимо і точно виміряємо всі великі могили. Збережемо від нищення написи на підземних скелях. Знімемо плани із розташуванням місцевостей, які мають пам'ятки минулого»*[3].

Частину наукових подорожей дослідник провів на теренах Галичини. Інформація про його мандрівки підтверджується багатою епістолярною спадщиною. У одному з листів до намісника Галичини читаємо: *«... прошу дозволити провести дослідження на території Королівства Галицького і продовжити свої пошуки. З цією метою прошу дати свій дозвіл: щоб мені можна було їхати по всій Галичині і Буковині і збирати подання у співах, обрядах ... в могилах і валах старовинних, де була б потреба, аби можна було пошукати ознаки ким, в якому столітті і з якою метою були насипані; зняти плани з деяких археологічних об'єктів, зокрема у Червонограді і Галичі над Дністром, поблизу Чорткова і Теребовлі... і нарешті, щоб можна мені було в будь-який час приїхати до Галичини і рушити в будь-якому напрямку, як того буде вимагати предмет зацікавлення»*[4].

Сучасники З. Доленги-Ходаковського відзначали унікальність його методів досліджень, зокрема Вінцент Поль констатував: *«Зоріан Ходаковський відрізнявся тим від усіх інших дослідників слов'ян, що мав іншу методику досліджень; бо якщо до цього часу документи, старі книги і збірки дохристиянських старожитностей були матеріалом, то він перший подорожує по землях слов'янських, і читає з них, як з книжок, писану історію»*[5].

Наприкінці 1820-х років зроблено перші спроби археологічного вивчення поховальних пам'яток. Однак через відсутність досвіду траплялися

[1] Kunasiewicz S. Kilka slów o «Rocznikach dla archeologów, numizmatów i bibliografów polskich» – i o wydawcy tych: Drze Stanisławie Krzyżanowskim. Odbitka z odcinku «Gazety Narodowej». Lwów, 1872. S. 6–7.

[2] Chodakowski Dołęga Z. O Słowiańszczyznie przed chrześcijaństwem. *Pamiętnik Lwowski.* Lwów, 1819. T. I. Nr 1. S. 17–48.

[3] Цит. за: Пыпин А. Н. История русской этнографии. Санкт-Петербург, 1891. Т. III. С. 76.

[4] Dołęga Chodakowski Z. O Słowiańszczyznie przed chrześcijaństwem oraz inne pisma i listy. Oprocował i wstępem opatrzył J. Maślanka. Warszawa, 1967. S. 214–215.

[5] Pamiętnik Wincentego Pola do literatury polskiej XIX wieku, w dwudziestu prelekcjach mianych w radnej sali miasta Lwowa. Lwów, 1866. S. 191–192.

помилкові інтерпретації. Так у 1828 р. майбутній директор Оссолінеуму Адам Клодзінський провів польові обстеження та зробив опис залишків оборонних укріплень городища у Глинянах, яке помилково вважав похованням. Щоправда, автор сам виражав сумнів, що це могила. «*Призначення могили, що знаходиться під Глинянами було інше, аніж обстежених раніше, на що виразно вказує зовсім інший спосіб її насипання у порівнянні з відомими раніше… тому акцентую увагу для дослідників старожитностей, щоб дізналися про його призначення та час насипання*», – писав у листі, датованому 2 вересня 1828 р. до Адама Росцішевського[6].

Рис. 1. Жегота Паулі (1814–1895)

У часи романтичного зацікавлення археологічними знахідками на теренах Галичини проводив наукові пошуки історик, етнограф і поет Жегота Паулі (рис. 1). У 1840 р. у Львові він опублікував невеличку роботу під назвою «Галицькі старожитності» («Starożytnosci Galicyjskie»), у якій подав короткі відомості про урнові поховання та кам'яні гробниці в Галичині. Зокрема, зберігся детальний опис такої, виявленої у Берем'янах на Тернопільщині в 1827 р.: «*… при розкопках могили показалася труна складена з шести кам'яних плит, а в ній п'ять черепів, поруч з якими лежали кам'яні сокири*»[7]. Дослідник не лише робить опис знахідок, а й шукає аналогії та висловлює припущення про призначення таких сокирок, зокрема відзначає, що вони без отвору, мали винятково ритуальне призначення та «*можна лише припустити, що була знаряддям для жертвопринесення і що нею також спалені кістки померлого подрібнювали, щоб вмістити їх в урну*»[8].

Особливу увагу дослідник звертав на поховальний обряд (зокрема урни з трупоспаленнями) слов'ян і відзначав, що дослідження таких поховальних пам'яток може наштовхнути на цікаві наукові висновки[9], однак сам їх не робив, обмежившись коротеньким описом, що не менш цікаве з огляду на

[6] Rościszewski A. Doniesienie o pomnikach starożytności w Galicyi znayduiących się. *Chasopism naukowy księgozbioru publ. im. Ossolińskich.* Lwów, 1829. T. II. S. 85.

[7] Pauli Ż. Starożytnosci Galicyjskie. Lwów, 1840. S. 27.

[8] Там само.

[9] Pauli Ż. Starożytnosci… S. 37–39.

наукові підходи першої половини XIX ст. Так, Ж. Паулі досить детально описав обряд кремації: «*… віра поганських слов'ян у безсмертя душі належала до релігійних обрядів; це була урочиста жертва, в ній покійного відправляли в іншу вічну обитель за допомогою спалення, а душа, відповідно до їх віри, відлітала з полум'ям святого вогню. З покійником спалювали також улюблені речі, щоб вони могли служити йому в іншому місці. Потім збирали рештки у попелі, які разом з іншими посудинами вкривали шаром землі*»[10]. Як підсумок дослідник відзначає, що урни з теренів Галичини були доволі низької мистецької якості, якщо їх порівнювати з давньогрецькими чи давньоримськими (рис. 2).

Рис. 2. Урни з трупоспаленнями з території Галичини (за: Pauli, 1840)

Варто відзначити, що на етапі колекціонування та формування перших музейних колекцій до фондів найчастіше потрапляли культові предмети, хрестики, статуетки, різноманітні знахідки з поховань тощо. Серед експонатів у Музеї Любомирських, що походили з поховань, зберігся опис унікальної знахідки, виявленої 1826 р. у могилі біля Кам'янки Великої Коломийського повіту, до якої входили: урна, оперезана металевим мечем, фраг-

[10] Pauli Ż. Starożytnosci… S. 36.

менти збруї, металевий наконечник (рис. 3)[11]. Ще один цікавий експонат, що став надбанням Музею Любомирських 1828 р., – бронзовий меч *(«великий двосічний бронзовий ритуальний ніж»)* – походив із кургану під Галичем[12].

Рис. 3. Археологічні знахідки, виявлені у Кам'янці Великій 1826 р. (за: Przybysławski, 1906)

Позитивний момент роботи – те, що автор звертався до пам'яток Львова. У першій половині XIX ст. на г. Шембека (Вроновських) він виявив й описав у роботі «Starożytnosci Galicyjskie» залишки поганського культового комплексу: кам'яні плити, постать ідола, бронзові оздоби, урни та перепалені людські кістки[13].

Не оминула мода на археологічні пошуки могил та курганів і діячів «Руської трійці», зокрема Івана Вагилевича (1811–1866). Перші його теренові роботи припадають на час закінчення духовної семінарії. Збереглася інформація про дослідження кургану поблизу Олеська. Підтвердження цього – інформація ректорату Львівської духовної семінарії від 27 жовтня 1841 р., у якій читаємо: «*Вагилевич Іван з часу закінчення навчання* [1839 – *Н. Б.*] *подорожував… він направився до одного поміщика поблизу Олеська Золочівського округу з метою взяти на себе обов'язки вчителя його дітей,*

[11] Przybysławski W. Repertoryum zabytków przedhistorycznych na obszarze szesnastu powiatów Galicji Wschodniej. Lwów, 1906. S. 38. tabl. VII.

[12] Pauli Ż. Starożytnosci… S. 26–27.

[13] Pauli Ż. Starożytnosci… S. 5.

щоб таким чином мати можливість проводити розкопки великого кургану, який знаходився там. З такою самою метою він направився пізніше у Монастириська, далі на деякий час до свого батька і до священика Петрушевича в Стрийському окрузі»[14]. На жаль, про результати цих досліджень інформації не маємо.

До поховальних пам'яток у Галичині звертався і Яків Головацький (1814–1888), який у «Трудах» І археологічного з'їзду в Москві 1869 р. опублікував статтю «Об исследовании памятников русской старины, сохранившихся в Галичине и Буковине». Дослідник згадує кам'яну гробницю, виявлену в Берем'янах на Тернопільщині, але помилково називає її курганом[15], також подає коротеньку інформацію про поховання в урнах з інших місцевостей Тернопільщини, зокрема Звенигорода, Жабинців, Сущина й ін. Варто відзначити, що Я. Головацький звертав увагу на топоніми «могили», «могилки» і дав цілий перелік населених пунктів, де перебувають чи можуть перебувати поховальні пам'ятки. Особливий акцент робив на 80 курганах у Підгірцях та околицях[16].

У 1840-х роках цілеспрямовані наукові подорожі з метою фіксації археологічних пам'яток здійснив відомий краєзнавець Антоні Шнайдер (1825–1880). Під час них дослідник дуже ретельно фіксував городища, кургани й інші археологічні пам'ятки, творячи цим канву для археологічної карти Галичини.

У 1845 р. А. Шнайдер провів детальне обстеження у повітах Тернопіль і Заліщики, де виявив численні поховальні пам'ятки, однак за браком коштів більше не сподівався потрапити на ці терени, *«то порадив у 1874 р. археологові А. Кіркору, який перебував у Кракові, обстежити цей регіон»*[17].

На етапі доінституційної археології спостерігаємо акцент на знахідках. Сам процес досліджень перебував десь на маргінесі. Прикладом такого підходу служать слова В. Поля, який на одному із засідань Оссолінеуму в 1865 р., у контексті обговорення питань збереження історичних та доісторичних пам'яток, наголошував: *«Якщо хтось забажає на наших теренах шукати пам'ятки, нехай їде на Покуття, яке є суцільно вкрите пам'ятками, нехай розкопує могили і збере нам знахідки з доби каменю, з доби золота, срібла і бронзи»*[18]. Від початку 1870-х років відбувається зацікавлення

[14] Русалка Дністрова. Документи і матеріали / Упорядник Ф. І. Стеблій. Київ, 1989. С. 191–192.

[15] Головацький Я. Об исследовании памятников русской старины, сохранившихся в Галичине и Буковине. *Труды первого археологического съезда в Москве в 1869 г.* Москва, 1871. С. 224.

[16] Там само.

[17] Шнейдер А. Борщівський повіт у Галичині з його доісторичною та середньовічною старовиною (Археологічне дослідження опрацьоване на місці у 1878 р. …). *Літопис Борщівщини.* Борщів, 1995. Вип. 7. С. 85.

[18] Przemówienie Wicentego Pola na posiedzeniu w Zakładzie nar. im. Ossolińskich 12 października 1864 r. *Biblioteka Ossolińskich. Poczęt Nowy.* Lwów, 1865. T. 7. S. 390. Такий підхід, з одного боку, свідчив про поступовий розвиток власне романтичної археології, де на перше місце ставилися

не лише знахідками, а й самими археологічними пам'ятками. Важливо, що люди, які проводили археологічні дослідження, намагалися донести до громадськості важливість збереження історико-культурної спадщини. Прикладом може служити виступ Ізидора Шараневича на З'їзді педагогів у Коломиї (1870)[19], який намагався пояснити присутнім (головно вчителям), які саме предмети та пам'ятки старовини є важливими історичними джерелами для вивчення невідомих сторінок історичного минулого краю: «*… до цих пам'яток відносяться могили, кургани, городища, місця, де проходили старі дороги; також руїни замків, костелів, церков, монастирів, чи місцевостей, на яких вони знаходилися, так звані урочища Замчиська чи Монастириська. З цими пам'ятками, що залишилися, пов'язуються усі знахідки, які на них чи під ними знаходяться, зокрема: металеві, скляні, кістяні прикраси, посуд, урни…*»[20].

Далі І. Шараневич зупинився на результатах, які дають археологічні дослідження поховальних пам'яток, зокрема відзначив, що «*могили в Польщі і на Русі належать народам дакійців, скіфів, скандинаво-германців… Багато таких могил вже розкопано і власне у всіх знайдено людські скелети окрім скелетів кінських, або в дубовій корі, або старанно обложені камінням, або також урни дерев'яні, глиняні чи кам'яні з рештками кісток і попелу*»[21]. Ці епізоди– свідчення поступового переходу від аматорських досліджень до фахових, коли акцент робився не на знахідках, а на прив'язці їх до пам'ятки.

Загалом період романтичної археології характеризується колекціонуванням, випадковими знахідками, першими несміливими пошуками людей, які ще не були фаховими археологами.

Як слушно зауважує Яцек Лєх, археологія доби романтизму була пов'язана «*з розбудженою вражливістю епохи, зверненою на таємничість, незвичайність, готичність, захоплення рунічним письмом, похованнями та передхристиянськими віруваннями і традиціями, всім, що було пов'язано зі смертю і трансцидентністю. Звідти її зацікавлення розкопками поховань, курганів, місць давнього культу, городищ і печер*»[22]. Відомості про ці роботи дуже уривчасті та спорадичні, однак дають змогу бодай в дуже загальних рисах відтворити стан археологічних досліджень, зокрема і поховальних пам'яток, на теренах Східної Галичини.

знахідки, а з другого – бачимо, що В. Поль не стежив за археологічною літературою і зовсім не орієнтувався в археологічній періодизації.

[19] Ваврикъ В. Р. Основныя черты литературной дѣятельности Исидора Ивановича Шараневича. *Врѣменникъ Ставропігійскаго Института съ мѣсяцесловомъ на 1930 г.* Львовъ, 1829. Ч. 2. С. 77.

[20] Szaraniewicz I. O źródłach służących do głębszego poznania dzejów kraju ojczystego. Rzecz czytana na posiedzeniu oddziału Lwowskiego Towarzystwa Pedagogicznego dnia 15.IV.1870. Lwów, 1870. S. 1.

[21] Szaraniewicz I. O źródłach służących… S. 6.

[22] Лєх Я. З історії польсько-українських зв'язків в археології (кінець XVIII ст. – 1939 р.). *Археологічні дослідження Львівського університету.* 2006. Вип. 9. С. 21.

Позитивістські підходи до вивчення поховальних пам'яток. Останню чверть XIX ст. у розвитку археологічної науки прийнято вважати епохою позитивізму, ознаки якої – це перехід до інституціоналізації науки, поява професійного співтовариства, спеціальних професійних установ. У цей час визначилися основні напрями й методика археологічних досліджень, дослідники перейшли на новий рівень вивчення давніх поселень, могильників, курганів тощо.

Рис. 4. Адам Кіркор (1818–1886)

Рис. 5. Готфрід Оссовський (1835–1897) (Архів Державного природознавчого музею НАН України)

У Львові в цей час археологією займаються діячі Крайового археологічного товариства, Ставропігійського інституту, Наукового товариства імені Шевченка (НТШ), Львівського університету та Музею Дідушицьких.

Зі середини 1876 р. діяльність уже названого А. Шнайдера пов'язана з Крайовим археологічним товариством. Кількома роками раніше Цісарсько-королівська консерваторська служба доручила йому провести інвентаризацію всіх наявних на території Австрійської імперії археологічних пам'яток. Виконуючи це завдання, дослідник обстежив територію Галичини в історичному й археологічному плані та подав детальну характеристику стану. У результаті проведених робіт, А. Шнайдер відкрив велику кількість археологічних пам'яток. Інформацію про виявлені пам'ятки Антоні Шнайдер

передав археологові Адамові Кіркору (рис. 4), який проводив дослідження у Східній Галичині. У листах він просив А. Кіркора зайнятися професійним дослідженням зазначених об'єктів[23]. У 1876 р. А. Шнайдер, як член Крайового археологічного товариства, брав участь у міжнародному конгресі в Будапешті[24]. Під враженнями, що справили на нього виступи на конгресі, дослідник писав, що «*в міру прогресу в науці маємо перед собою важливе завдання: докладне дослідження пам'яток нашого минулого, перш за все могил, густо засіяних по території давньої Слов'янщини. Ці дослідження становлять на полі науки окрему ділянку під назвою доісторичної чи дохристиянської археології і відкривають нам дедалі ширші краєвиди на історію стародавнього світу*»[25]. Варто відзначити, що А. Шнайдер вважав, що до археологічних досліджень необхідно залучати антропологів. Він наголошував, що «*антропологія йде в парі з археологією і без неї немислимим є дослідження поховальних пам'яток*»[26].

Основні зусилля А. Шнайдера були спрямовані на археологічне обстеження Поділля і Покуття. Як писав сам дослідник: «*... широке поле маємо в цих дослідженнях, показати це найкраще може могильно-археологічна мапа Галичини. З неї теж видно, що найперспективнішою з погляду пам'яток є південно-східна частина нашого краю, чи так зване Поділля і Покуття. На Покутті немає жодного малого села без пам'яток. Найбільше замикається коло біля Городенки. Впродовж останніх років, при моїй підтримці і допомозі проводить розкопки тут краківський археолог А. Кіркор*»[27]. Одне з центральних місць А. Шнайдер відводив поховальним пам'яткам. Заслуговує на увагу запровадження нових методів досліджень курганів. Так, ще 1874 р., досліджуючи кургани культури шнурової кераміки, що перебували поблизу с. Хотимир Тлумацького повіту на Станіславівщині, археолог успішно застосував метод суцільного перерізу пам'ятки за допомогою траншеї. Крім речових матеріалів (поховального інвентарю), було простежено стратиграфічні нашарування, які дали змогу відзначити певні особливості у здійсненні курганних захоронень, обрядів, звичаїв та традицій у племен культури шнурової кераміки[28]. А. Кіркор звертав увагу на те, що частину робіт проводив саме А. Шнайдер, який мав «*припильнувати і продовжити розкопки цих могил в лісі*»[29]. Спільно вони розчистили одне з

[23] Шнейдер А. Борщівський повіт у Галичині… С. 97.

[24] Schneider A. Sprawozdanie z odbytego w Buda-Peszcie kongresu Archeologicznego w r. 1876. *Przegląd Archeologiczny*. Lwów, 1877. T. I. Z. 4. S. 117–127.

[25] Львівська національна наукова бібліотека ім. В. Стефаника НАН України (далі – ЛННБ НАН України). Ф. 144. Оп. V. Спр. I. Арк. 40.

[26] ЛННБ НАН України. Ф. 144. Оп. V. Спр. I. Арк. 38.

[27] Там само. Арк. 42.

[28] Janusz B. Zabytki przedhistoryczne Galicyi Wschodniej. Lwów, 1918. S. 236.

[29] Kirkor A. Pokucie pod względem archeologicznym. *Rozprawy i sprawozdania z posiedzeń wydziału historyczno-filizoficznego Akademii Umiejętności*. 1876. T. V. S. 242.

поховань у Хотимирі, яке антропологічно опрацював Ізидор Коперницький, знову ж таки, при допомозі Антоні Шнайдера[30].

У с. Мушкарів Заліщицького повіту проведено розкопки поховання епохи бронзи, де виявлено бронзову шпильку, людський череп й уламки урн. На цьому ж місці А. Шнайдер під час розкопок відкрив різні урни та чаші. Окремі знахідки передано у Львів до збірок Музею Дідушицьких[31]. А. Шнайдер проводив невеликі розкопки в Черепині біля Львова. У пізніших публікаціях він згадує про дві урни, отримані під час цих досліджень[32]. Археологічні розвідки дослідник проводив і на території Львова. Привертають увагу роботи на Високому замку, де виявлено «*давні неозначені ґрунтові поховання язичницької доби*»[33]. Там же знайдено кам'яні молоти, крем'яні знаряддя та інші речі.

Адам Кіркор, як член Крайового Археологічного товариства, впродовж 1876–1878 рр. проводив дослідження на поховальних пам'ятках Тернопільщини. Саме він започаткував розкопки курганів ранньоскіфського часу на Середньому Подністер'ї[34]. Серед пам'яток, розкопаних у 70-х роках XIX ст. під керівництвом А. Кіркора, на увагу заслуговують могильники ранньоскіфського часу біля с. Сапогів. Тут археолог спільно з І. Козебродським дослідили три підкурганні поховання[35]. У захороненнях виявлено кістки, урни з кремацією, а також супровідний матеріал (бронзові наконечники стріл, фрагменти посуду, бронзове дзеркальце). Пам'ятки такого типу досліджував А. Кіркор і в Більчі Золотому, де було розкопано три із чотирьох курганів ранньоскіфського часу[36]. Він дослідив також низку інгумаційних і кремаційних поховань. Розкопки однокультурних та однотипних поховальних пам'яток дали значну кількість скелетів і тілопальних захоронень, поміщених у поховальні урни. На основі зібраних фактологічних матеріалів А. Кіркор зробив висновок про те, що одночасно поряд із похованням типу трупопокладень використовували метод кремації, навіть у межах однієї культури. До цього часу вчені вважали, що трупоспалення – обряд, притаманний лише для пізніших епох. Дослідник на

[30] Kirkor A. Pokucie pod względem… S. 279.

[31] Шнейдер А. Борщівський повіт у Галичині… С. 97.

[32] S[chneider] A. Badania i poszukiwania archeologiczne w Galicji w ostatnich latach. *Przegląd Archeologiczny*. Lwów, 1876. R. 1. Z. II. S. 46.

[33] S[chneider] A. Badania i poszukiwania… S. 44–51.

[34] Крушельницька Л., Бандрівський М. Археологічні розкопки А. Кіркора і Г. Осовського на Тернопільщині 70–90 рр. XIX ст. *МДАПВ. Постаті української археології.* 1998. Вип. 7. С. 74; Берест Р. Середньовічні монастирі Галичини: житло і побут. Львів, 2011. С. 52.

[35] Гребеняк В. Сліди скитської культури в Галичині. *Записки НТШ.* Львів, 1914. Т. CXVII–CXVIII. С. 10; Sulimirski T. Scytowie na Zachodnim Podolu. Lwów, 1936. S. 72–73.

[36] Kirkor A. Sprawozdanie i wykaz zabytków, złożonych w Akademji Umiejętnosci z wycieczki archeologiczno-antropologicznej w r. 1877. *Zbiór Wiadomości do Antropologii Krajowej.* Kraków, 1878. T. II. S. 16–17.

основі власних розкопок спростував цю тезу й цілком аргументовано довів, що кремація властива і для пам'яток періоду доби бронзи.

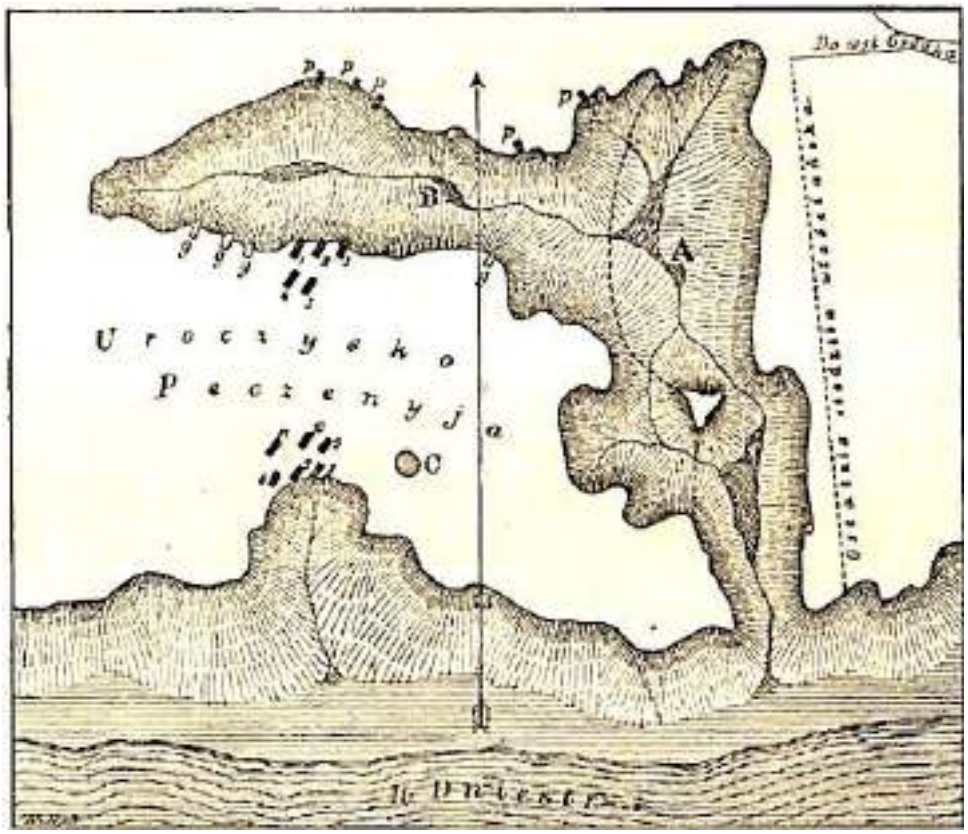

Рис. 6. Ситуаційний план досліджених підплитових поховань у Городку Заліщицького повіту (за: Ossowski, 1891)

Водночас випадково відкрито багато різночасових поховальних пам'яток. Як відзначав А. Кіркор, цінні матеріали поховань культури кулястих амфор знайдено на Тернопільщині, а тілопальне поховання пшеворської культури із багатим інвентарем – на Покутті. Згадане поховання культури кулястих амфор А. Кіркор досліджував повторно упродовж 1877 р. Дослідник залишив детальний опис пам'ятки, який дає можливість вивчати не лише матеріальну, й духовну сторону життя носіїв цієї культурної спільноти[37].

Ще одну цікаву пам'ятку дослідив А. Кіркор у Городку Заліщицького повіту. У 1878 р. він, здійснюючи польові роботи на теренах Східної

[37] Kirkor A. Sprawozdanie i wykaz zabytków, złożonych w Akademji Umiejętnosci z wycieczki archeologiczno-antropologicznej w r. 1877… S. 5.

Галичини, зацікавився підплитовими похованнями в ур. Печинія. Археолог відзначав, що в цій місцевості знаходиться велика кількість поховань цього типу, однак, вони щороку руйнуються водами Дністра. Один з таких гробів А. Кіркор розкопав[38]. Згодом роботи на цій пам'ятці провів Готфрід Оссовський (рис. 5). Восени 1889 р. він прибув до Городка і розкопав тут 11 підплитових поховань (рис. 6).

Рис. 7. Дослідження підплитових поховань у Городку на Дністрі (Архів Державного природознавчого музею НАН України)

«Моє перебування у Городку, яке припало на пізню осінь, не дозволило мені провести ретельний огляд цілого кладовища, але належало врятувати ті принаймні його гроби, яких розташування на краях яру загрожувало руйнуванням найближчим часом. Тож я дослідив одинадцять могил, п'ять з яких були на краю яру (могили 1-5), а шість в дністровому березі (могили 6-11)», – писав дослідник у звіті[39]. Практично усі поховання безінвентарні.

[38] Kirkor A. Sprawozdanie i wykaz zabytków, złożonych w Akademji Umiejętnosci z wycieczki archeologiczno-antropologicznej w r. 1878. *ZbiórWiadomości do Antropologii Krajowej.* Kraków, 1879. T. III. S. 21.

[39] Ossowski G. Sprawozdanie drugie z wycieczki paleoetnologicznej po Galicyi (w roku 1890). Kraków, 1891. S. 41.

З розкопок у Городку маємо кілька фотографій, які зберігаються у Природознавчому музеї у Львові. Чи це саме з досліджень Г. Оссовського стверджувати не можемо. Однак, пора року на світлинах, розкопки в березі Дністра і наявність портретного фото археолога в одній папці підштовхують на думку, що саме ці розкопки задокументовано (рис. 7–8).

Рис. 8. Дослідження підплитових поховань у Городку на Дністрі (Архів Державного природознавчого музею НАН України)

У 1870-х роках на території Східної Галичини проводять польові роботи Ізидор Коперницький (рис. 9) та Владистав Пшибиславський (рис. 10). Їхні дослідження зосереджувалися в основному на території сучасної Івано-Франківської обл. Зокрема, біля с. Городниця Городенківського р-ну в 1877–1879 рр. І. Коперницький та В. Пшибиславський проводили розкопки на кількох курганних і підплитових могильниках (рис. 11)[40]. На

[40] Kopernicki I. Poszukiwania archeologiczne w Horodnicy nad Dniestrem, dokonane w r. 1877. *Zbiór Wiadomości do Antropologii Krajowej.* Kraków, 1878. T. 2. S. 47–50, 55–59. Детальніше про дослідження в Городниці див.: Петегирич В. Городниця над Дністром – невідоме місто княжої доби в Галицькій землі. *МДАПВ.* 2019. Вип. 23. С. 126–153.

лівому березі Дністра у Жежаві, навпроти могильника в Городниці, І. Коперницький дослідив ще один підплитовий могильник[41].

З останньої чверті XIX ст. археологічні дослідження відігравали не останню роль у науковій діяльності Ставропігійського інституту. Сеньйор інституту Ізидор Шараневич (рис. 12) проводив розкопки й розвідки у княжих містах – Львові, Галичі, Звенигороді. У контексті дослідження питання поховальних пам'яток варто згадати Звенигород.

Рис. 9. Ізидор Коперницький (1825–1891)

Рис. 10. Владистав Пшибиславський (1830–1908)

Археологічні дослідження княжого Звенигорода розпочалися в останній чверті XIX ст. Близько 1885 р. священник Іван Билинкевич налагодив контакти з львівським археологом Ізидором Шараневичем і це поклало початок багаторічному дослідженню городища[42]. Перші розкопки на пам'ятці Ізидор Шараневич проводив із київським археологом Володимиром Антоновичем, разом з яким перебував у Галичі. 8 серпня І. Шараневич розпочав розкопки, в ході яких виявив кілька підплитових поховань зі зруйнованими тілопокладеннями[43]. В одному з них була глиняна урна та

[41] Kopernicki I. Poszukiwania archeologiczne w Horodnicy… S. 63–67.

[42] Билинкевичъ И. Незабвенной памяти д-ра Исидора Ив. Шараневича. *Врѣменникъ Ставропігійскаго Института съ мѣсяцесловомъ на 1930 г.* Львовъ, 1929. Ч. 2. С. 115.

[43] Гупало В. Звенигород і Звенигородська земля у XI–XIII століттях. Львів, 2014. С. 39.

кам'яний молоток[44]. У 80-х роках XIX ст. виявлено велику кількість виробів із каменю, кременю й кераміки на території т. зв. «Другої Сторонки», в ур. Горби, Гори, Безгірні, Великі Стіги. Знайдені предмети відносилися до кам'яного віку та княжої доби. У дальшій околиці міста зафіксовано сліди інших археологічних пам'яток.

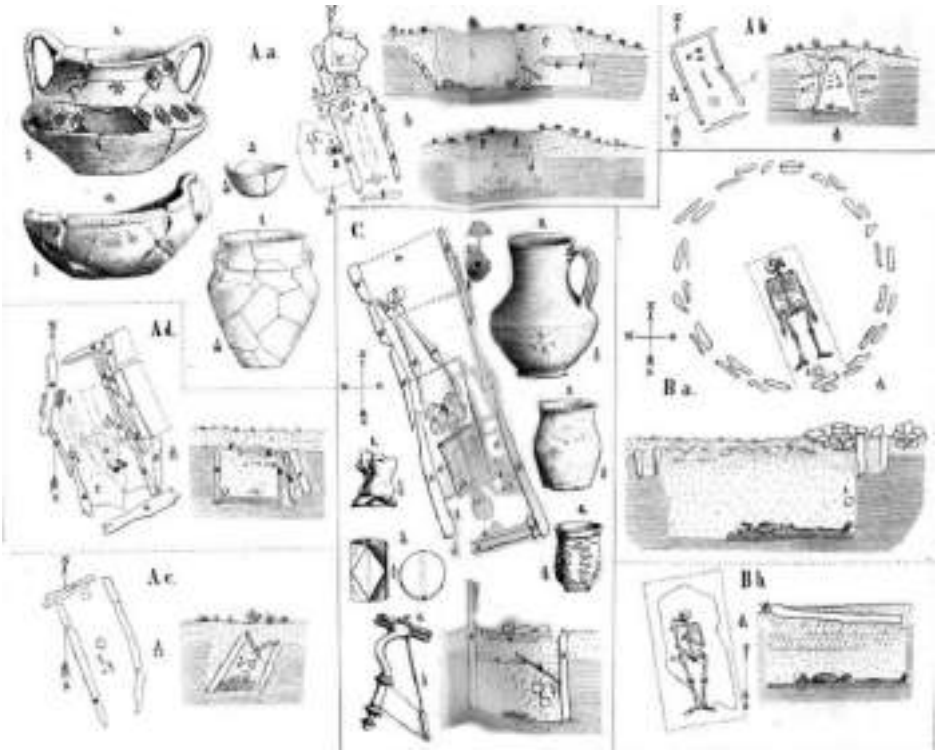

Рис. 11. Матеріали з розкопок І. Коперницького та В. Пшибиславського могильників у Городниці (за: Kopernicki, 1878)

Знахідки, отримані з поховальних пам'яток, було представлено на Археологічно-бібліографічній виставці 1888–1889 рр. Зокрема, у відділі археології експонували два давньоруських *«старожитних, високої археологічної цінності»* хрести й один хрест, імовірно, грецького походження. Рідкісні енколпіони представлені з розкопок у с. Крилос[45]. Із поховань у с. Підгородді експонувалися срібні прикраси, бронзові знаряддя, залізні ключі.

[44] Janusz B. Zabytki przedhistoryczne Galicyi Wschodniej. Lwów, 1918. S. 42.

[45] Археологическо-библиографическая выставка Ставропигийского института. Львов, 1889 (додаток до «Червоної Русі»). С. 48.

Цікавими експонатами виставки були поховальні урни ранньозалізного віку, наповнені попелом, вугликами недогорілої деревини, перепаленими кістками та мідно-бронзовими фрагментами жіночих прикрас. Їх відкрив І. Шараневич поблизу с. Чехи Бродівського повіту, і належали вони до тілопальних поховань висоцької культури. У каталозі виставки ці речі значились як «*popielnica*».

Рис. 12. Ізидор Шараневич (1829–1901) (за: Ваврикъ, 1929).

Яскрава сторінка польової діяльності українських археологів кінця XIX ст. – розкопки могильника неподалік літописного Пліснеська в Чехах і Висоцьку. Дослідження на могильнику проводили паралельно представники Ставропігійського інституту та НТШ[46]. Аналіз документів дає підстави стверджувати, що першість відкриття могильника належить І. Шараневичу. Не до кінця з'ясованою залишається дата початку робіт. Більшість сучасних дослідників археологічної діяльності вченого схиляються до 1895 р. і опираються при цьому на інформацію, почерпнуту з газети «Діло». Однак учасник експедиції Я. Сподарик у спогадах із нагоди 100-ліття від дня народження І. Шараневича називає датою відкриття могильника 1894 р. Він детально описує хід земляних робіт на полі Краєвського, де готувалася дорога для митрополита Сильвестра Сембратовича, який планував на кінець 1894 р. поїздку селами своєї єпархії. Першою знахідкою, котру називає Я. Сподарик, була урна з перепаленими людськими кістками і неподалік «*хрестики із*

[46] Бандрівський М. Археологічна діяльність Ізидора Шараневича (1829–1901). *МДАПВ. Постаті української археології.* 1998. Вип. 7. С. 95–97; Білас Н. І. І. Шараневич та його внесок у розвиток археологічної науки. Археологія. 2002. № 3. С. 152–156; Ситник О.С. Археологічна наука у Львові. Перша половина XX століття. Львів; Жешів, 2012. С. 19.

каменю і бронзи»[47]. Було прийнято рішення повідомити про знахідки І. Шараневича. Професор прибув у Чехи з двома студентами – Б. Яновським та В. Кухарським, оглянувши речі, датував могильник VI ст. до н. е. і доручив Я. Сподарику проводити розкопки[48].

Наступний візит львівського археолога в Чехи відбувся у травні 1895 р. разом із проф. Михайлом Грушевським. Відтоді тривали польові дослідження під керівництвом обох археологів. Така інформація виглядає правдоподібною, однак перш ніж сприймати її як цілком достовірну треба звернути увагу на те, що спогади написані за майже 35 років після відкриття пам'ятки, тому, допускаю, що їхній автор теж міг помилитися з датою початку робіт.

Розкопки, що розпочалися 1894 р., були наймасштабнішими дослідженнями XIX ст. у Східній Галичині. Практично з цього часу можна говорити про археологію як повноцінну науку у львівському археологічному осередку. Після повідомлення А. Краєвського про знахідки навесні 1895 р. І. Шараневич провів попередні розвідки в с. Чехи і с. Висоцько, під час яких обстежено поховання та зібрано значну кількість матеріалу[49]. Як уже зазначено, розкопки відбувалися за участю студентів В. Кухарського та Б. Яновського, а також місцевого вчителя Я. Сподарика. Власне їм дуже часто доручав проводити дослідження професор. Це стало чи не вирішальною причиною його критики, оскільки навіть щоденник розкопок вів Я. Сподарик, *«але при тім не нумерував знаходжених річей так, що тільки часом – з його описей і долучених рисунків можна сконстатувати приналежність певного предмета тому чи иншому похорону»*[50]. У Чехах та Висоцьку І. Шараневич відкрив могильники. Під час їх дослідження керувався практичними знаннями й інтуїцією археолога-польовика. Наприклад, під час розкопок одного з поховань, виявивши супровідний матеріал, запевнив колег, що *«гдѣ есть фигурка, там должен быть человѣческий костякъ»*, що підтвердилося наступного дня – Я. Сподарик відкрив трупопокладення з масивним бронзовим браслетом біля серця та орнаментованою урною біля голови[51]. Ці знахідки дали змогу І. Шараневичу

[47] Очевидно, йдеться про середньовічні знахідки, які не мали жодного відношення до Висоцького могильника.

[48] Сподарикъ Я. О раскопкахъвъ с. Чехи и Высоцко / Ваврикъ В. Р. Основныя черты литературной дѣятельности Исидора Ивановича Шараневич. *Врѣменникъ Ставропігійскаго Института съ мѣсяцесловомъ на 1930 г.* Львовъ, 1929. Ч. 2. С. 118.

[49] Археольогічні нахідки в селі Чехах повіта Бродського. *Діло.* 1895. № 181.

[50] Грушевський М. Похоронне поле в с. Чехах. Археологічна розвідка. *Записки НТШ.* Львів, 1899. Т. 31–32. С. 2.

[51] Сподарикъ Я. О раскопкахъвъ с. Чехи и Высоцко… С. 119.

зробити класифікацію пам'яток. Поховання були визначені як аналогічні до поховань у Городниці та Раковці й датовані римським часом[52].

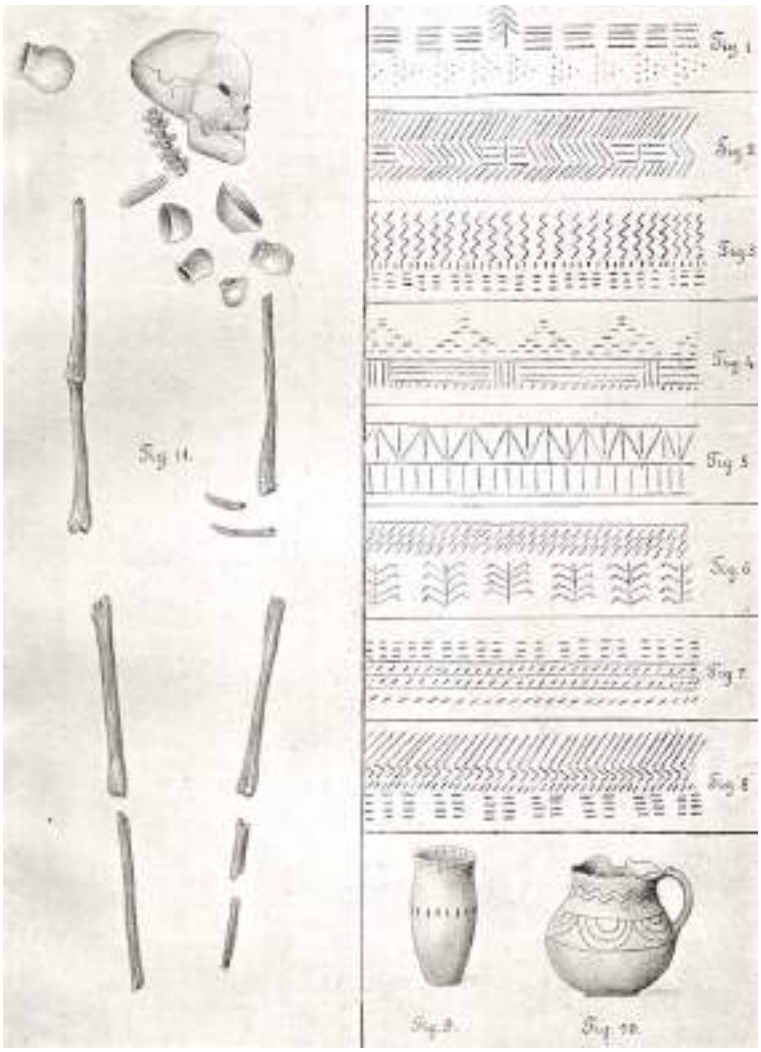

Рис. 13. Поховання з шістьма посудинами біля голови з могильника у Чехах. З публікації І. Шараневича (1900)

Частину остеологічних решток із досліджень у Чехах і Висоцьку передано для вивчення у Антропологічне товариство у Відні. Цікаво, що для їхнього обстеження комісія закупила спеціальні прилади та створила

[52] Szaraniewicz I. Cmentarzyska przedhistoryczne w Czechach i Wysocku w powiecie brodzkim, odkryte w 1895, 1896 i 1897. *Teka Konserwatorska.* Lwów, 1900. R. II. S. 16.

лабораторію[53]. Разом з остеологічними матеріалами І. Шараневич відіслав опис знахідок із с. Чехи та с. Висоцьке, карти могильників і таблиці предметів. У результаті кількарічної роботи археолог дослідив понад 370 поховань. Учений зібрав 864 різних предметів (окрім кераміки)[54]. Внаслідок досліджень відкрито неглибокі поховання без будь-якого насипу. Їхня особлива ознака– горщики з ритуальною їжею, що встановлювалися біля покійника, але без будь-якої послідовності. Найчастіше траплявся один горщик біля голови, проте в одному з поховань зафіксовано сім поблизу ніг[55], а в іншому – шість посудин біля голови (рис. 13)[56]. Загалом для поховань досліджуваного могильника притаманна велика кількість прикрас. І. Шараневич висловив думку, що лише 10 %від усіх поховань – це тілопальні[57]. Результати досліджень вчений опублікував 1900 р. Світлини археологічних знахідок виконав один із кращих львівських фотографів Едвард Тшемеський (рис.14).

Необхідно зауважити, що під час досліджень у Чехах і Висоцько на Львівщині переплелися наукові інтереси двох українських установ – Ставропігійського інституту та НТШ, адже саме на цих пам'ятках започаткував польові археологічні дослідження НТШ М. Грушевський[58]. Роботи тривали впродовж 1895–1898 рр. спільно з І. Шараневичем, однак різними розкопами. Як зазначав сам М. Грушевський, І. Шараневич дозволив йому користуватися своїми зарисовками: «*Я користувався автентичними дневниками р. 1895–1898 уділеними мені проф. Шараневичем*»[59].

На жаль, сьогодні важко визначити, якими були стосунки двох професорів – молодого М. Грушевського і поважного І. Шараневича. Видається, що на початку робіт вони досить прихильно ставилися один до одного і працювали спільно. Учасник експедиції Я. Сподарик згадує: «*… въ половинѣ мая пріѣхалъ Шараневичъ съ проф. Михаиломъ Грушевскимъ. Я нашелъ ихъ в сѣняхъ одной хаты*»[60].

---

[53] Ваврикъ В.Р. Основныя черты литературной дѣятельности Исидора Ивановича Шараневича. *Врѣменникъ Ставропігійскаго Института съ мѣсяцесловомъ на 1930 г.* Львовъ, 1829. Ч. 2. С. 91.

[54] Грушевський М. Похоронне поле в с. Чехах… С. 1.

[55] Там само. С. 8.

[56] Szaraniewicz I. Cmentarzyska przedhistoryczne w Czechach i Wysocku… S. 16.

[57] Ibid. S. 28.

[58] Петегирич В., Павлів Д. Археологія у дослідженнях членів НТШ. *Записки НТШ. Праці історико-філософської секції.* Львів, 1991. Т. CCXXII. С. 412; Бандрівський М., Крушельницька Л., Купчинський О. Від редакторів тому. *Записки НТШ. Праці археологічної комісії.* Львів, 1998. С. 6.

[59] Грушевський М. Похоронне поле в с. Чехах. Археологічна розвідка. *Записки НТШ.* Львів, 1899. Т. 31–32. С. 2.

[60] Сподарикъ Я. О раскопкахъвъ с. Чехи и Высоцко… С. 118.

Рис. 14. Матеріали висоцької культури з розкопок І. Шараневича. Фото Е. Тшемеського (за: Szaraniewicz, 1900)

У «Записках НТШ» за 1899 р. М. Грушевський опублікував свій щоденник, зроблений на місці польових досліджень 1895 р., де зазначав: «*Поруч з місцем розкопки проф. Шараневича занято при межі кавалок орного поля на 9 метрів вшир і розкопувано підряд*»[61]. Публікуючи документ, М. Грушевський наочно демонстрував наукову методику розкопок і вимоги до ведення польового щоденника, у якому дуже ретельно зафіксовано стратиграфічні спостереження, глибини залягання, супровідний археологічний матеріал[62]. Очевидно, тому на його інформацію як більш достовірну покладалися сучасники. Прикладом може служити лист Федора Вовка до Володимира Гнатюка від 20 вересня 1900 р.: «*Якщо здобудете мені працю Шараневича то буду дуже дякува(ти). А усе-таки мені цікавішим було*

[61] Грушевський М. Похоронне поле в с. Чехах… С. 3.

[62] Там само. С. 3–7.

мати розрізи могил зроблені д. Грушевським бо між нами кажучи, на археологію Шараневичову покладатися дуже не можна»[63].

Далі М. Грушевський зазначав, що розкопані поховання дуже подібні за вмістом до тих, що досліджував І. Шараневич, і для повноти картини необхідно продовжити роботи на могильнику.

На основі щоденників І. Шараневича М. Грушевський схилявся до думки, що найцікавіша знахідка в с. Чехи – палені людські кістки, на яких перебували 24 тоненькі бронзові трубочки і коралики, скріплені по 4, що складало симетричну фігуру у вигляді намиста[64]. З цього напрошується висновок, що в часі дослідження могильника І. Шараневич та М. Грушевський доволі плідно співпрацювали. В іншому випадку будь-які непорозуміння призвели б до того, що кожен працював би винятково зі своїми матеріалами. Людський чинник тут не міг не відігравати ролі. А з публікацій М. Грушевського вкотре переконуємося, що він був ознайомлений з абсолютною більшістю щоденників, матеріалів із досліджень і навіть міркувань з цього приводу І. Шараневича.

Дослідження пам'ятки проводилося на новому науковому рівні. Цьому прислужилося й те, що М. Грушевський переніс нові методи археологічно-історичних досліджень із київського від В. Антоновича до львівського наукового центру, зокрема дослідження пам'яток великими площами[65]. У результаті кількарічної роботи М. Грушевський розкопав 14 поховань. Аналіз речового матеріалу дав змогу виділити окрему археологічну культуру й надати їй назву за місцем знаходження пам'ятки – культура Чехи-Висоцько. Однак у датуванні могильника він допустив помилку, оскільки відніс досліджуваний могильник до ранньоримського часу. Вчений датував пам'ятку *«часами коло нашої ери, борше першими віками по Христі… Се власне могло бути в часах… II–III вв. по Хр. Археольогічні факти анітрошки не спротивлять ся подібній гадці»*[66]. На основі наступних досліджень Володимир Гребеняк та Тадеуш Сулімірський довели належність могильника в Чехах до другої чверті I тис. до н.е.[67]. Дослідження на могильнику фактично були першими розкопками, проведеними на високому фаховому рівні. Так твердити дає підстави детальна фіксація матеріалів, вивчення стратиграфії пам'ятки, детальний аналіз речового комплексу, спроба пошуків аналогій з іншими культурами. Крім цього, з розкопок захоронень залишилися

[63] Наулко В., Руденко Н., Франко О. Листування Федора Вовка з Володимиром Гнатюком. Львів, 2001. С. 35.

[64] Грушевський М. Похоронне поле в с. Чехах. Археологічна розвідка. *Записки НТШ.* Львів, 1899. Т. 31–32. С. 11.

[65] Пастернак Я. Ті, що розкрили підземний архів України (Пам'яті видатних археологів України). *Терем.* Детройт, 1962. С. 9.

[66] Грушевський М. Похоронне поле в с. Чехах… С. 21.

[67] Sulimirski T. Kultura wysocka. Kraków, 1931.

ситуаційні плани та фотоматеріали, які опублікували І. Шараневич та М. Грушевський, що вказують на професіоналізм дослідників.

Дослідження могильника Чехи–Висоцько стало новим етапом розвитку української археології Львова. На прикладі вивчення пам'ятки бачимо якісні зміни, що відбулися в методиці археологічних досліджень у 1890-х роках. Варто зауважити, що результати розкопок М. Грушевський публікував одразу на сторінках наукових видань, передовсім «Записок НТШ»[68], І. Шараневич – згодом у збірнику «Teka Konserwatorska»[69]. Дослідження провели видатні представники двох різних генерацій українських археологів – І. Шараневич і на 37 років молодший М. Грушевський, вихований в іншій епосі, а також в іншому науковому середовищі. Без перебільшення, розкопки в Чехах–Висоцьку, проведені двома відомими дослідниками, можемо вважати однією з найяскравіших сторінок в українській археології Східної Галичини XIX ст. і з цього часу говорити про археологію у Львові як науку.

Університетська археологія цього часу була пов'язана з проф. Каролем Гадачеком. Одну з перших поховальних пам'яток в археологічній кар'єрі він досліджував 1900 р., коли виїхав на місце, де виявлено Михалківські скарби (1878, 1897) та провів обстеження території. Бажаних результатів пошуки не дали, однак саме тоді у с. Михалків на Тернопільщині відкрито ґрунтовий могильник із трупопокладеннями[70].

У листопаді 1903 р. дослідник виїхав до Ясенова Бродівського повіту на запрошення Ф. Гнєвоча, щоб дослідити могильник, виявлений трьома роками раніше. На основі результатів досліджень відкритих поховань археолог вважав, що пам'ятка належить до тієї ж епохи, що й могильник, досліджуваний І. Шараневичем у Чехах[71]. У 1904 р., проводячи розвідку в околицях Ясенова, він відкрив сліди ще двох поховань висоцької культури, розташованих в ур. Корчунок та ур. На Сморках. Ці дослідження наштовхнулися на критику Т. Сулімірського, який згодом відзначав, що матеріали *«були перемішані і нема навіть сліду, який би дозволив припустити, що при їх розкопуванні зверталась увага на приналежність до того чи іншого захоронення»*[72].

[68] Грушевський М. Похоронне поле каменного віку в с. Чехах (пов. Брідський). *Записки НТШ.* Львів, 1895. Т. VI. С. 11–12; Грушевський М. Дальші розкопки в с. Чехах. *Записки НТШ.* Львів, 1895. Т. VII. С. 1.

[69] Szaraniewicz I. Cmentarzyska przedhistoryczne w Czechach i Wysocku w powiecie brodzkim, odkryte w 1895, 1896 i 1897. *Teka Konserwatorska.* Lwów, 1900. R. II. S. 1–30.

[70] Hadaczek K. Z badań archeologicznych w dorzeczu Dniestru. *Materiały antropologiczno-archeologiczne i etnograficzne.* Kraków, 1903. T. VI. S. 33; Ратич О. О. Древнеруські археологічні пам'ятки на території західних областей УРСР. Київ, 1957. С. 66.

[71] Nowe wykopaliska w Galicyi Wschodniej. *Słowo Polskie.* 1903. № 556.

[72] Sulimirski T. Kultura wysocka. Kraków, 1931. S. 83.

Рис. 15. Розкопки К. Гадачека на могильнику в с. Гаць коло Пшеворська, 1905. (за: Hadaczek, 1909)

У 1905 р. К. Гадачек провів розкопки могильника, випадково виявленого двома роками раніше, в с. Гаць поблизу Пшеворська. Ініціатором робіт був Анджей Любомирський, який і фінансував розкопки. Один із перших звітів про ці роботи з'явився на сторінках «Kwartalnika Historycznego» за 1905 р. і в ньому К. Гадачек датує пам'ятку III–V ст. н. е.[73]. Розкоп, який він заклав, мав вигляд довгого рову, де траплялися урни (рис. 15). Навколо нього закладено додаткові розкопи й у випадку виявлення поховань нові траншеї закладалися у цьому ж напрямку. Така методика досліджень наштовхнула археолога на думку, що могильник мав форму прямокутника[74]. Результати досліджень К. Гадачек опублікував у 1909 р. на сторінках часопису «Teka Konserwatorska». Могильник у Пшеворську дослідник датував II–III ст., пов'язуючи із германськими племенами[75]. За

[73] Barwiński E. Kronika. Grono konserwatorów Galicyi Wschodniej. *Kwartalnik Historyczny.* Lwów, 1905. S. 682.

[74] Lasota A. Cmentarzysko z okresu rzymskiego w Gaci koło Przeworska w świetle nowych badań. *Archeologie barbarů 2010: hroby a pohřebiště Germánů mezi Labem a Dunajem : sborník příspěvků ze VI. Protohistorické konference*, Hradec Králové. 6– 9 Září. 2010. S. 155.

[75] Hadaczek K. Cmentarzysko ciałopalne koło Przeworska. *Teka Konserwatorska.* Lwów, 1909. R. III. S. 16.

наявним супровідним матеріалом археолог розділив чоловічі та жіночі поховання, а також описав поховальний обряд. У ході дослідження вивчено 180 інгумаційних поховань. Розкопки могильника дали багатий речовий матеріал, на основі якого науковець виділив окрему групу пам'яток[76], відомих на той час у Мазовії, Великопольщі та Малопольщі. За його теорією, «*в римський час на цій території немає місця для слов'ян… Належить швидше прийняти, що територія розселення слов'ян починалася далі на схід від лінії Бугу і тягнулася центральною частиною Європи на певній віддалі від Балтійського і Чорного моря, можливо аж до Уралу*»[77]. Такі погляди збіглися з концепцією Густава Коссіни і наштовхнулися на гостру критику старших колег. Під час доповіді, присвяченої могильнику коло Пшеворська на засіданні Академії знань (*Akademii Umiejętności*), одним з основних опонентів Кароль Гадачека був Володимир Деметрикевич, який в одному з листів відзначав «*я критикував Гадачека, а він на мої зауваження реагував слабо*»[78]. Необхідно зауважити, що критикували К. Гадачека за ці дослідження не за германські погляди, а за методику досліджень та публікацію матеріалів. Зокрема, Юзеф Костжевський на сторінках часопису «Światowit» за 1913 р. критикував львівського професора за відсутність прив'язки ілюстративного матеріалу до конкретних поховань, що суттєво впливало на наукову вартість публікації, а також за аналогії з пам'ятками лужицької культури, які наводить К. Гадачек і які хронологічно далекі від Пшеворського могильника[79]. Про роботу, присвячену дослідженням поблизу Пшеворська, згадує Ю. Костжевський і в монографії 1949 р., де відзначає, що у праці, присвяченій пшеворській культурі: «*Між текстами і рисунками бракує зв'язку, так що в жодному випадку не можна сказати, з якого поховання походять зображені на таблицях знахідки*»[80].

Археологічні знахідки з цих досліджень К. Гадачека були розпорошені по різних музейних збірках. Як відзначав сам автор розкопок у путівнику по Музею Дідушицьких, описуючи зал XIV: «*… ліворуч знаходяться предмети отримані з урнових могильників відкритих професором К. Гадачеком біля с. Гаць*»[81]. Частина колекції потрапила до Музею Любомирських, оскільки

[76] Могильник у с. Гаць коло Пшеворська став епонімною пам'яткою пшеворської культури. Вперше цю назву в 1931 р. застосував чеський археолог Любор Нідерле (*Niederle L.* Rukovět' Slovanské Archeologie. Praha, 1931. S. 15–17).

[77] Цит. за: Лєх Я. З історії польсько-українських зв'язків в археології (кінець XVIII ст. – 1939 р.). *Археологічні дослідження Львівського університету.* 2006. Вип. 9. С. 34.

[78] Państwowy Muzeum Archeologiczny. T. 2. List. 430.

[79] Kostrzewski J. Prof. Dr. Karol Hadaczek, Cmentarzysko ciałopalne koło Przeworska (z epoki cesarstwa rzymskiego), 1909. [recenzja]. *Światowit.* 1913. T. XI. S. 99–100.

[80] Kostrzewski J. Dzieje polskich badań prehistorycznych. Poznań, 1949. S. 95.

[81] Hadaczek K. Dział przedhistoryczny muzeum im. Dzieduszyckich. Lwów, 1907. S. 99–100 (odbitka z «Przewodnika po Muzeum im. Dzieduszyckich we Lwowie 1907»).

родина спричинилася до фінансування досліджень, а також до краківських збірок.

У 1905 р. і 1907 р. К. Гадачек, як консерватор Центральної комісії старожитностей, проводив дослідження літописного Пліснеська. К. Гадачек вперше зняв топографічний план Пліснеського городища, провів візуальне обстеження валів, ровів та доріг, визначив місця, де розташовувалися в'їзні ворота до города, а також заклав кілька траншей на його дитинці. Не виявивши жодних решток мурів, дослідник припускав, що оборонні укріплення города були споруджені з дерева[82]. Більше уваги археолог приділив курганному могильнику в ур. Поруби, розкопавши вісім курганів. Переважно це безінвентарні поховання, лише у великих курганах траплялися предмети «музейної вартості»[83].

Серед пам'яток, які розкопав К. Гадачек, заслуговують уваги могильники слов'янського часу в с. Зелений Гай Заліщицького р-ну Тернопільської обл.[84]. У цей час учений відкрив низку поховальних пам'яток у Чортківському, Бучацькому та Заліщицькому р-нах[85].

У 1909 р. під час будівництва дороги у с. Псари Рогатинського повіту на Станіславівщині випадково виявлено могильник, який наступного року розкопував проф. К. Гадачек. Археолог дослідив чотири тілопокладення і на основі знахідок (фібул) відніс могильник до наддністрянської культури «римської доби» (IV–V ст. н. е.)[86].

Варто відзначити, що К. Гадачек у роботах разом із детальним описом пам'яток подає їх ґрунтовну інтерпретацію. Зокрема, підсумувавши результати розкопок, які здійснив І. Коперницький у Верхній Липиці, вчений вперше 1911 р. відніс матеріали з могильника до окремої археологічної культури. Він пише, що «*в керамічній галузі він відкриває окрему культуру яка гарно розвинулась у варварській країні під впливом класичного світу*»[87]. Принагідно зауважу, що в результаті дворічних досліджень (1889–1890) І. Коперницький виявив великий тілопальний могильник. У перших його повідомленнях мовилося про відкриття 200 урн із перепаленими людськими кістяками. Здобуті матеріали не були науково опрацьованими. У літературі з'явилося лише коротке повідомлення про проведену роботу. Могильник

[82] Sprawozdania Grona c. k. Konserwatorów i Korespondentów Galicyi Wschodniej. *Teka Konserwatorska.* Lwów, 1905. T. III. S. 9; Sprawozdania Grona c. k. Konserwatorów i Korespondentów Galicyi Wschodniej. *Teka Konserwatorska.* Lwów, 1907. S. 5.

[83] Погоральський Я. Пам'ятки доби Київської Русі у дослідженнях археологів Львівського університету. *Археологічні дослідження Львівського університету.* 2005. Вип. 8. С. 136.

[84] Hadaczek K. Sprawozdania grona konserwatorskiego Galicji Wschodniej. Lwów, 1909. S. 3.

[85] Берест Р. Карло Гадачек: штрихи біографії та наукової діяльності. *МДАПВ. Постаті української археології.* 1998. Вип. 7. С. 79.

[86] Hadaczek K. Kultura dorzęcza Dniestru w epoce cesarstwa rzymskiego. *Materiały antropologiczno-archeologiczne i atnograficzne.* Kraków, 1912. T. XII. S. 28.

[87] Hadaczek K. Kultura dorzęcza Dniestru… S. 23–26.

віднесено до римського періоду і датовано кінцем II – початком III ст. н. е.[88]. Пізніше матеріали могильника опрацьовував Маркіян Смішко. Дослідник вважав, що насправді відкрито 65 поховань[89].

Перед початком Першої світової війни у НТШ почав працювати напрочуд талановитий український археолог, учень Кароля Гадачека Володимир Гребеняк. Сферою його наукових зацікавлень у галузі археології була висоцька культура. Він був єдиним, окрім Любора Нідерле, хто менш-більш точно визначив належність висоцьких пам'яток саме до доби раннього заліза. Науковець вперше, комплексно зіставивши пам'ятки висоцької культури, аргументував їх окремішність у колі сусідніх культур[90]. В. Гребеняк у великій статті «Сліди скитської культури в Галичині» (1914) на сторінках «Записок НТШ» подає детальний аналіз поховальних пам'яток, розкопаних в останній чверті XIX ст., які, на думку дослідника, належали носіям скіфської культури[91]. В. Гребеняк першим подав інформацію про могильник висоцької культури у с. Гончарівка Золочівського р-ну на Львівщині[92].

На заваді подальшому розвитку досліджень стали буремні події початку XX ст. У часі війни археологічні дослідження припинилися. Трагічно загинули К. Гадачек і В. Гребеняк, виїхав зі Львова М. Грушевський.

Дослідження поховальних пам'яток у міжвоєнний період. Після закінчення війни роботи відновилися не відразу. У перші повоєнні роки у Львові відчувалася нестача фахівців. Поступове відновлення археологічних досліджень на теренах заходу України пов'язане з двома науковими установами – НТШ та Львівським університетом.

Окремо діяв консерваторський уряд, який здійснював контроль за роботою археологів, а консерватор доісторичних пам'яток сам проводив археологічні дослідження. З літа 1923 р. ці функції виконував Богдан Януш[93]. Одні з перших польових робіт його, як консерватора, у 1923 р. пов'язані з дослідженням скринькового поховання в Ульвівку неподалік Сокаля. Власник маєтків Юзеф Никоровіч, починаючи з 1913 р., почав збирати на своїх полях колекцію. Під час робіт натраплено на тілопокладення та тілоспа-

---

88 Цигилик В. Верхня Липиця пам'ятка римської доби. Львів, 2001. С. 3.

89 Śmiszko M. Kultury wcześnego okresu epoki cesarstwa rzymskiego w Małopolsce Wschodniej. Lwów, 1932. S. 26–54.

90 Бандрівський М. Все ще недооцінений археолог Володимир Гребеняк (1892–1915). *МДАПВ. Постаті української археології.* 1998. Вип. 7. С. 79–81.

91 Гребеняк В. Сліди скитської культури в Галичині. *Записки НТШ.* Львів, 1914. Т. CXVII–CXVIII. С. 11–12.

92 Там само.

93 Дет. див.: Булик Н. Життя і діяльність Богдана Януша в контексті інтелектуального середовища Галичини. *Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині.* 2014. Вип. 18. С. 442–468; Берест Р., Берест І. Краєзнавчі студії Богдана Януша. *Історичні пам'ятки Галичини: матеріали третьої наукової краєзнавчої конференції 19 листопада 2004 р.* Львів, 2005. С. 204–212

лення з різноманітними керамічними і бронзовими виробами. Ю. Никоровіч зібрав велику кількість артефактів, навіть провів рятівні розкопки, у ході яких відкрив 18 поховань у південно-східній частині могильника, детально описав поховання та супровідний матеріал[94]. Колекція знищена під час Першої світової війни. Однак незабаром почала збиратися нова, оскільки в

Рис. 16. Археологічні знахідки з пшеворського поховання в с. Лучка на Тернопільщині. Розкопки Б. Януша, 1926 р. (Архів відділу археології ІУ НАН України)

[94] Павлів Д. Пам'ятки кінця доби бронзи – початку ранньозалізної доби із с. Ульвівок на Сокальщині. *МДАПВ*. 2006. Вип. 10. С. 155.

ході постійних земляних робіт відкривалися цілі посудини, кістки й інші предмети. Ю. Никоровіч це все дуже пильно фіксував, занотовував і зберігав.

Під час зустрічей із державним охоронцем ділився інформацією. Завдяки цьому вдалося описати всі артефакти і ввести їх до наукового обігу[95]. 18–23 вересня 1923 р. Б. Януш відвідав Ульвівок із метою провести там самостійні дослідження. «Землевласник-археолог» Ю. Никоровіч всіляко допомагав консерваторові[96]. Однак про самі дослідження в цьому часі інформації немає. У звіті Б. Януш зазначав, що у зв'язку з «*браком робітників і коштів для належного дослідження могильника в Ульвівку, відклав його систематичне дослідження на весну 1924 р. Ю. Никоровіч приязно залишив цю землю облогом, щоб плуги більше не нищили плитко розташованих поховань, які в той спосіб, можливо, збережуться до весни*»[97]. Однак ні весною, ні восени 1924 р. ці роботи продовжити не вдалося, оскільки на місці могильника відбувся розлив Бугу. Як зазначав Б. Януш, на відстані 0,5 км від попередньо досліджуваного могильника, на глибині 30 см він натрапив на два поховання, також зафіксував поодинокі знахідки, вимиті водою, серед них неорнаментована миска, крем'яна сокирка у формі клина, бронзові предмети, монети[98].

Рис. 17. Ярослав Пастернак (1892–1969)

Остеологічні рештки з цих розкопок в Ульвівку Консерваторський уряд передав до антропологічно-етнологічного інституту Львівського університету (очолював профе-

[95] Janusz B. Z działalności Lwowskiego Urzędu Konserwatorskiego dla zabytków przedhistorycznych. Lwów, 1924. S. 11.

[96] Janusz B. Sprawozdanie państwowego konserwatora zabytków przedhistorycznych okręgu Lwowskiego za 1923 r. *Wiadomości Archeologiczne.* Warszawa, 1924–1925.T. IX. Z. 1–2. S. 350.

[97] Там само. S. 352.

[98] Janusz B. Sprawozdanie z działalności Lwowskiego Urzędu Konserwatorskiego dla zabytków przedhistorycznych za 1924 i 1925 rok. *Wiadomości Archeologiczne.* 1929. T. X. S. 259.

сор Ян Чекановський). Це – п'ять черепів та інші кістки. На підставі аналізів Я. Чекановського вдалося встановити, що антропологічний тип цього населення сформувався під впливом носіїв північноєвропейського, середземноморського та праслов'янського типів[99].

Влітку 1926 р. Б. Януш, за повідомленням сенатора др. Орлінського, виїхав в с. Лучка Теребовлянського повіту, де відбулося відкриття тілопального поховання. Консерватор провів розкопки на пам'ятці в ході яких виявлено залишки урни, металеві остроги, піхви від меча, фібули, пряжки від ременя і бронзові перстені (рис. 16)[100].

Значна кількість досліджених поховальних пам'яток у міжвоєнний період пов'язана з Ярославом Пастернаком (рис. 17). Повернувшись у 1928 р. до Львова, вчений розпочав роботу у НТШ. Одразу наштовхнувся на перешкоди з боку влади і не міг отримати дозволу на археологічну діяльність[101], однак це не завадило проведенню великої кількості успішних розкопок. У польовому сезоні 1931 р. дослідник розкопав дві пам'ятки в Золочівському повіті – Хильчицях та Почапах.

У перших днях вересня золочівські гімназисти натрапили «*на слід скелетового погребища з бронзами унєтицького типу*»в с. Почапи й передали інформацію Я. Пастернаку. Вчений розкопав два найбагатші та найкраще збережені поховання[102], про що писав: «*… у Почапах і Хильчицях (Золочів, 1931) я досліджував залишки великого поселення і знайшов там кераміку з прикметною низкою дірок під вінцями… Прикметна кераміка вказує на приналежність усіх цих нахідок до так зв. висоцької культури*»[103]. Відрадно, що поступово люди почали розуміти важливість таких досліджень і повідомляти чиновникам про знахідки, зберігаючи цим від руйнації пам'ятки. Наприклад, 17 червня 1933 р. таку інформацію з Почапів та Хильчиць одержало Тернопільське воєводство. Інженер на ім'я Зигмунт Похль, який обіймав посаду комісара охорони лісів, повідомив, що на піщаній дюні перебуває велика кількість фрагментів урн, а також «*погорбів у формі гробів, що свідчить про те, що терен цей був давнім цвинтарем за поганських часів*», оскільки після заліснення цієї території дослідження стануть важкодоступні, просив приїхати й обстежити територію[104].

Влітку 1932 р. Я. Пастернак, все ще очікуючи дозволу, провів невеликі за обсягом розкопки могильників носіїв культури шнурової кераміки в

[99] Janusz B. Sprawozdanie z działalności Lwowskiego Urzędu Konserwatorskiego… S. 259.

[100] Janusz B. Sprawozdanie z działalności Lwowskiego Urzędu Konserwatorskiego… S. 268.

[101] Детальніше див.: Булик Н. Археологія і влада: діяльність археологів Наукового товариства імені Шевченка в контексті пам'яткоохоронної реформи 1928 року. *МДАПВ*. 2017. С. 258–284.

[102] Пастернак Я. Перша бронзова доба в Галичині. *Записки НТШ*. Львів, 1933. Т. 152. С. 64–65.

[103] Пастернак Я. Мої зустрічі зі старовиною. *Український історик.* Нью Йорк; Торонто; Мюнхен, 1978. Ч. 1–3. С. 74–75.

[104] ЛННБ НАН України. Ф. 26. Спр. 42. Ч. 1. Арк. 115.

с. Дусанів та с. Якторів Перемишлянського повіту[105]. У 1934 р. археолог дослідив ще одну могилу в Дусановій подав консерваторові короткий звіт, з якого довідуємося, що *«в днях 31.V–1.VI розкопав в Дусанові пов. Перемишляни на полі Яна Верстина одну могилу і знайшов в ній лише пару дрібних фрагментів кераміки, і кілька спалених (?) людських кісток. Виходячи з того, що розкопана могила знаходилася досі під спеціальною консерваторською опікою п. конс. Піотровського, – ласкаво прошу повідомити відповідні органи влади, що власник поля може це місце зорати і засіяти – не маючи надалі права самостійно розкопати другу могилу, яка знаходиться поруч з першою (розкопаною)»*[106].

У 1933 р. на запрошення Володимира Кобільника Ярослав Пастернак проводив польові роботи неподалік Самбора, де розкопав *«14.VII.1933 р. одну доісторичну могилу в Кульчицях шляхетських для археологічного відділу того ж музею»*[107]. Короткий звіт консерваторові не забарився. Археолог писав: *«… з приємністю повідомляю, що під час цьогорічних канікул (липень–серпень) я розкопав в Кульчицях коло Самбора три доісторичні могили з шнуровою керамікою і досліджував культурний шар на городищі там же. Отримані з однієї могили і з городища знахідки є в музеї "Бойківщина" в Самборі, а з двох могил в нашому музеї»*[108]. Документ датовано 28 серпня 1933 р. Про ці розкопки збереглися замітки і на сторінках преси, зокрема маємо детальний опис одного з досліджених поховань: «*Самого небіжчика розїли теж гумусові кислоти, так що лишилися тільки його посмертні дари: кремінний ножик, пугар з шнуровим орнаментом кругом шиї та частина більшої двоухої форми від дна. Це мабуть знову слід ощадности супроти небіжчика, якому може казали – мабуть уже все одно, чи дадуть йому до гробу їсти в цілому горщику чи лише в черепку*», – писав Я. Пастернак у статті «Доісторичні Кульчиці»[109].

Цього ж року, восени, Я. Пастернак зі слухачами Богословської академії провів попередні розкопки на поселенні та могильнику липицької культури в Заліссі поблизу Бібрки. Короткі дводенні роботи (3–4 жовтня) супроводжувалися величезною кількістю приписів. Я. Пастернак змушений був повідомляти про початок робіт, надсилати детальні звіти і навіть вказувати, хто брав участь у його експедиції. Про всі роботи інформовано консерватора в особі д-ра Збіґнєва Горнунґа[110]. Наступна коротенька експедиція зі слухачами Богословської академії зафіксована під 26 жовтня до

[105] Пастернак Я. Нові археологічні набутки музею Наукового товариства ім. Т. Шевченка у Львові за час від 1929–1932 р. *Записки НТШ.* Львів, 1933. Т. 152. С. 124.

[106] ЛННБ НАН України. Ф. 26. Спр. 42. Ч. 2. Арк. 44–45.

[107] Пастернак Я. Шнурова могила в Кульчицях. *Літопис Бойківщини.* Самбір, 1936. Ч. 7. R. VI. С. 1.

[108] ЛННБ НАН України. Ф. 26. Спр. 42. Ч. 1. Арк. 120.

[109] Пастернак Я. Доісторичні Кульчиці. *Діло.* Ч. 221. 24 серпня 1933.

[110] ЛННБ НАН України. Ф. 26. Спр. 42. Ч. 1. Арк. 92

Рис. 18. Розкопки тілопального поховання в с. Перерісль на Станіславівщині (Архів відділу археології ІУ НАН України)

Осталович і Янчина Перемишлянського повіту. В Осталовичах Я. Пастернак розкопав «*два підплитові поховання пізньої епохи городищ, а 27.10 в Янчині пов. Перемишляни на фільварку "Яблунів" гальштатську скелетову могилу з двома скелетами та двома глиняними посудинами*»[111]. Звіт про роботу надіслано до Тернопільського і Львівського воєводств.

Не дивно, що працюючи в Музеї НТШ, яке на той час було єдиною українською науковою установою, Я. Пастернак змушений реагувати на інформацію про відкриття пам'яток, що надходила зі сіл Галичини. Як писав сам дослідник: «*Працюючи директором музею НТШ я часто, бувало, діставав з терену алярмуючі зголошення випадково виявлених, при земельних роботах пам'яток старовини … Тоді необхідно було виїхати негайно в терен для перевірення знахідки і переводити розвідкові дослідження на кількох… цвинтарищах Осталовичі Перемишляни 1932*[112]*, Деліїв Товмач, 1932*»[113]. Очевидно, одержуючи такі звістки, археолог змушений був реагувати на повідомлення, щоб не втратити для науки пам'ятку, бо траплялися випадки, коли, не дочекавшись нікого «з музею», місцеві мешканці самі розкопували пам'ятку, цим знищуючи її. Зафіксовано випадок у с. Пилипи на Станіславівщині, коли за самовільні розкопки могили на своєму полі місцевого мешканця було ув'язнено. Я. Пастернак розумів, наскільки важливе

[111] ЛННБ НАН України. Ф. 26. Спр. 42. Ч. 1. Арк. 129; Пастернак Я. Новий чинник в українській археології. *Діло*. 30 вересня 1934. Ч. 261. С. 4.

[112] Очевидно, у статті Я. Пастернак помилився роком, оскільки в документі подано 1933 рік розкопок в Осталовичах, а не 1932.

[113] Пастернак Я. Мої зустрічі зі старовиною. *Український історик*. Нью Йорк; Торонто; Мюнхен, 1978. Ч. 4. С. 2.

порозуміння з простими людьми, тому при кожних розкопках пояснював значення знахідки, що справляло дуже позитивне враження на робітників, і цим об'єднував навколо себе й розкопок усіх мешканців села[114].

Рис. 19. Археологічні знахідки з розкопок Я. Пастернака Мадярських могил в Крилосі (Архів відділу археології ІУ НАН України)

Впродовж 1934–1938 рр. Я. Пастернак розкопав низку пам'яток культури карпатських курганів. Перша нагода трапилася у 1934 р. в с. Перерісль на Станіславівщині. Там же, роботи продовжив навесні 1936 р. (рис. 18). «*Маслосоюз і Центросоюз дали нам по 50 зл. на розкопки римського тілопального могильника у Переріслі біля Надвірної куди їду вже у середу по святах приблизно на тиждень роботи. Жертвую вже 5 день святочної відпустки на це, аби якнайскоріше це виконати та зберегти перед нищенням плугами*», – писав між іншим у вітальній листівці з нагоди Великодня Я. Пастернак голові НТШ[115]. Подібні пам'ятки Я. Пастернак розкопував і в інших місцевостях. «*Перерісль, Грабовець, Камінне, Цуцилів, Корнич, Бринь, Підгороддя, Струтин долішній (1934–1938) у цих місцевостях була відкрита мною нова в Подністров'ю культура пра-слов'янських тілопальних могил*»[116]. Матеріали з цих розкопок зберігалися в Музеї НТШ.

1935 р. Я. Пастернак розкопав дві Мадярські могили в ур. Діброва у Крилосі[117], які, за його твердженням, «*є першими досі в Галичині пам'ятками старих літописних угрів та першим слідом їх переходу на переломі IX– X століття з Київщини через Подністров'я й територію старого Галича в сторону Карпат…*»[118] (рис. 19).

Результати цих досліджень у травні 1936 р. Я. Пастернак апробував в Будапешті, де виголосив у Державному археологічному музеї «*ілюстрований*

[114] Кобринський В. Важні викопалини в Коломийщині. *Діло*. 17 вересня 1936. Ч. 209. С. 5.

[115] ЦДІАЛ України. Ф. 309 (Наукове товариство імені Шевченка). Оп. 1. Спр. 180. Арк. 43.

[116] Пастернак Я. Мої зустрічі зі старовиною… С. 79.

[117] Pasternak J. Moje badania terenowe w 1935 r. *Z Otchłani Wieków*. 1936. R. 11. Z. 10–11. S. 132.

[118] Пастернак Я. Старий Галич (Археологічно-історичні досліди у 1850–1943 рр.). Івано-Франківськ, 1998. С. 78.

світлинами доклад про розкопані ним торік у Крилосі дві старомадярські "золоті" могили із X ст.»[119]. Цього ж року він здійснив дослідження двох курганів культури шнурової кераміки в с. Підгороддя Рогатинського повіту. Під насипами курганів виявлено скелети покійників, посипані вохрою, максимально сконцентрованою на головах захоронених. Це наштовхнуло археолога на думку, що *«вона могла бути дана покійникові в могилу, щоб надати йому фарби живого тіла або для татуювання на тому світі при різних культово-магічних обрядах в потойбічному містичному житті»*[120].

Рис. 20. Розкопки тілопального поховання у Нижньому Струтині на Станіславівщині (Архів відділу археології ІУ НАН України)

У квітні 1937 р. проводив польові роботи в Нижньому Струтині на Станіславівщині, де розкопав городище X–XI ст. і дві тілопальні пізньоримські могили (рис. 20)[121].

У 1937 р. Я. Пастернак отримав відмову на розкопки на території Тернопільського воєводства. Однак незначні за масштабами дослідження у Теребовлі вчений провів 19–26 вересня *«і розкрив при цьому високо на горбі камяні фундаменти дерев'яної церкви св. Пятниці з XIV ст. та кілька надгробних плит з датованими написами. В іншому місці розкопав тілопальну могилу т. зв. "нордійської культури" з кінця камяної доби та прослідкував просторе селище народу "мальованої кераміки" з початку бронзової доби (к. 2000 до Хр)»*[122].

Ще однією пам'яткою, де Я. Пастернак провів кілька польових сезонів (1935, 1936, 1938) і дослідив поміж інших пам'яток середньовічне кладовище, був княжий Белз. Серед документів збереглися короткі звіти про ці дослідження. Також вони знайшли місце у вигляді невеликих заміток на сторінках газет[123]. У 1936 р. Я. Пастернак проводив розкопки на місці

[119] Старомадярські могили в Крилосі. *Діло*. Ч. 114. 24 травня 1936. С. 7.

[120] Пастернак Я. Мої зустрічі зі старовиною… С. 70.

[121] ЛННБ НАН України. Ф. 26. Спр. 42. Ч. 6. Арк. 32.

[122] Археольогічні досліди у Теребовлі. *Діло*. Ч. 213. 29 вересня 1937. С. 3.

[123] Пастернак Я. Княжими слідами. *Діло*. Ч. 181. 13 серпня 1936. С. 7.

чоловічого монастиря в ур. Клименщина. Вчений дослідив чернече кладовище, «*кістяки викопаних 34-ох небіжчиків були положені головами на захід, а лицем звернені на схід. Це вказує, що їх хоронили за правилом східного грецького обряду і це доказ, що тут був манастир східно-грецького обряду себто український … Один із кістяків мав під головою кусень каменя, як цього вимагає звичай схоронення черців*»[124]. З цих досліджень збереглися негативи на склі, які дають уявлення про виявлений археологічний матеріал.

Паралельно з НТШ розвинула польову діяльність і кафедра праісторії Львівського університету. Маючи певні привілеї з боку консерваторських служб, працівники кафедри не мали проблем з отриманням дозволів і детального звітування. Дослідження поховальних пам'яток пов'язано з іменами Яна Брика, Тадеуша Сулімірського, Маркіяна Смішка, Казімєжа Журовського та ін.

Рис. 21. Поховання з кургану доби бронзи в с. Остап'є Скалатського повіту. Дослідження Я. Брика, 1929 р. (Архів відділу археології ІУ НАН України)

У 1929 р. Я. Брик у с. Остап'є Скалатського повіту провів дослідження шести курганів доби бронзи. Було розкопано три поховання, у яких на кам'яному помості лежали скорчені на правому боці й обернені головою на південний захід сильно пошкоджені три кістяки (рис. 21). Поблизу них знайдено поховальний інвентар: біля одного – кам'яне скребло та трикутне вістря для стріли, біля другого – ікло кабана (як припустив дослідник, можливо, це був амулет) і біля третього – ретушований відщеп і трикутна

[124] Археольогічні розкопи у княжім Белзі. *Діло.* Ч. 230. 13 жовтня 1936. С. 4.

стрілка[125]. У цьому ж селі дослідник розкопав парне поховання культури шнурової кераміки, де кістяки були вкриті кам'яними плитами й оточені камінням у формі кола (рис. 22). Біля кістяків під могильними насипами знайдено керамічний кухоль із високою циліндричною шийкою з відбитками шнура, а також вазу з двома ручками білопотоцького типу, шматок бронзової бляшки круглої форми та два уламки бронзового грубого дроту приблизно трикутного в перетині. Поховальний інвентар дав змогу дослідникові стверджувати про існування певного зв'язку між культурою шнурової кераміки та локальним варіантом комарівської культури епохи бронзи. Я. Брику належить також дослідження тілопального поховання доби пізньої бронзи у с. Буківна Товмацького повіту (1931), де виявлено кераміку білогрудівської культури[126].

Рис. 22. Розкопки поховання культури шнурової кераміки в с. Остап'є Скалатського повіту. Дослідження Я. Брика, 1929 р. (Архів відділу археології ІУ НАН України)

Одні з перших досліджень Т. Сулімірський проводив у жовтні 1929 р., коли отримав від Археологічного музею у Варшаві незначні кошти на розкопки частини великого могильника у Висоцьку на Львівщині. Цей могильник відкрив, але не розкопав І. Шараневич, який досліджував подібну

[125] Bryk J. Badania archeologiczne w Ostapiu na Podolu. *Światowit.* Warszawa, 1935. T. XVI. S. 120–121.

[126] Sulimirski T. Sprawozdania z działalności Lwowskiego ośrodka przedhistorycznego. *Z Otchłani Wieków.* Poznań, 1935. R. 10. Z. 2. S. 25.

пам'ятку в с. Чехи[127]. Всього за нумерацією Т. Сулімірського на площі близько 250 м^2 розкрито 133 поховання. Загалом археолог у 1929 р. розкопав менше 1/5 площі могильника. У розкопках Тадеуша Сулімірського брав участь абсольвент антропології Університету Яна Казимира у Львові Саломон Чортковер[128], який працював з остеологічними рештками, однак результати так і не були опубліковані.

Рис. 23. М. Смішко та Т. Сулімірський на могильнику перших століть нашої ери біля с. Гринів неподалік Львова. Осінь 1930 р. (Родинний архів О. Смішка)

У наступні роки цей антрополог опрацьовував матеріали з інших розкопок Т. Сулімірського. Як сам зазначав: «*… отримавши від доц. д-ра Тадеуша Сулімірського черепи з його розкопок 1931 р. на цвинтарищі в Добровлянах пов. Заліщики, доповнив матеріал кількома черепами з інших цвинтарищ з цих самих околиць, а це з Бедриковіцпов. Заліщики і Михалкова пов. Борщів. Весь матеріал опрацював за методом Я. Чекановського*»[129].

[127] Sulimirski T. Cmentarzysko w Wysocku, powiecie brodskim (Małopolska Wschodnia). *Z Otchłani Wieków*. Poznań, 1930. R. 5. Z. 2. S. 22–23.

[128] У Львівському університеті в міжвоєнний період існувала спеціалізація «Антропологія, етнологія та праісторія», тому в подібних заходах брали участь не лише працівники та студенти кафедри доісторичної археології, а й широко залучалися антропологи.

[129] Czortkower S. Naddniestrzańskie czaszki historyczne. *Wiadomości Archeologiczne.* 1936. T. 14. S. 91.

Такий підхід до організації роботи свідчив про те, що львівські дослідники в міжвоєнний період застосовували міждисциплінарні методи.

Восени 1930 р. М. Смішко проводив дослідження могильника перших століть нашої ери біля с. Гринів неподалік Львова (рис. 23). Могильник був виявлений випадково і частково знищений. Проведені там дослідження відкрили сім тілопальних поховань. До цих робіт також був залучений Т. Сулімірський. На основі здобутого матеріалу він зробив висновок про повні аналогії отриманих знахідок із комплексом матеріалів верхньолипицького могильника[130]. Кераміку і металеві вироби з розкопок опрацьовував М. Смішко[131]. Про результати цих робіт він доповів на І з'їзді студентів праісторії Вищих польських навчальних закладів у Кракові (1930).

Того ж 1931 р., отримавши скромне фінансування від комітету Регіональної виставки в Тернополі, Т. Сулімірський провів дослідження у Збаразькому повіті. Пробні розкопки тривали від 30 квітня до 6 травня 1931 р. Досліджено доісторичні цвинтариська в Чагарях Старозбаразьких, Романовому Селі та середньовічний цвинтар у Грицівцях. Учасницею цієї археологічної експедиції була Гелена Цегак-Голубовічова, яка завдяки підтримці Студентського гуртка антропологічних наук Університету Яна Казимира у Львові частково опублікувала результати досліджень у Чагарах і Романовому Селі[132].

Влітку 1932 р. Т. Сулімірський спільно з М. Смішком провели розкопки на групі курганів енеолітичного часу в с. Колпець Дрогобицького повіту[133]. Ці роботи відбувалися за підтримки воєводського фонду для безробітних у Львові. У короткому звіті про роботи 1932 р. М. Смішко зазначає, що розкопано 10 курганів[134]. Однак у більшій статті на сторінках газети «Діло» писав: «*Прокопано тоді 8 могил, де найдено останки похоронів людности, що належала до культури т. зв. шнурової кераміки. Це була людність кочівнича, яка заселювала між іншим також степові території нашого краю. Похоронний обряд того племени цікавий ще й тим, що мерця хоронили все в скорченому положенні, при чому тіло посипували охрою*»[135]. Сокирки дозволили дослідникам датувати кургани ранньонеолітичним часом. Ще два поховання досліджено в лісі за 1,5 км від попередньої групи. Результати досліджень Т. Сулімірський подав у статті «Культури шнурової

[130] Смішко О. Тридцяті роки в науковій діяльності Маркіяна Смішка. *МДАПВ. Постаті української археології.* 1998. Вип. 7. С. 51.

[131] Bryk J. Tymczasowe sprawozdanie z badan archeologicznych we Wschodniej Malopolsce. *Z Otchłani Wieków.* Poznan, 1930. R. 5. Z. 6. S. 92.

[132] Cehak-Hołubowiczowa H. Próbne wykopaliska w powiecie Zbaraskim. *Wiadomości Archeologiczne.* 1936. T. 14. S. 59–70.

[133] Muzeum Archeologiczne w Krakowie. SP 33/9. Ark. 273–275.

[134] Nowe wykopaliska. *Z Otchłani Wieków.* Poznań, 1933. R. 8. Z. 1–2. S. 21–25.

[135] Смішко М. Досліди над преісторією Східної Галичини. Нова теорія про шнурову кераміку. *Діло.* Ч. 270. 14 жовтня 1933. С. 2.

кераміки і індоєвропейська проблема», яка вийшла в матеріалах VII Міжнародного конгресу істориків у Варшаві (1933). У публікації він висловлює думку про азійське походження культури шнурової кераміки і «*вважає її культурою перших індоєвропейців*»[136]. У 1933–1934 рр. розкопки в Колпці продовжив М. Смішко.

Рис. 24. Дослідження Т. Сулімірського на могильнику культури шнурової кераміки у Кульчицях (Muzeum Archeologiczne w Krakowie)

Окремої увагу заслуговують розвідкові роботи Тадеуша Сулімірського на Самбірщині, які відбувалися з ініціативи Володимира Кобільника і музею «Бойківщина». У 1932 р. обстежено 22 населені пункти, окремі з яких неодноразово. У розвідках брали участь доцент Львівського університету Т. Сулімірський та асистенти М. Смішко і Я. Фальковський, директор Музею НТШ Я. Пастернак, а також В. Кобільник та М. Скорик[137]. У результаті досліджень відкрито невідомі курганні могильники поблизу с. Болехівці (вісім насипів), Биків (два), Брониця (чотири), Сіде (п'ять) (тепер – Дрогобицького р-ну) і два насипи поблизу с. Дубляни. У польовому сезоні

[136] Sulimirski T. Die schnur keramischen Kulturen und das indoeuropäische Problem. *La Pologne en VIIe Congrès des Sciences Historiques.* Warszawa, 1933. Cz. 1. S. 287–308.

[137] Хроніка. *Літопис Бойківщини.* Самбір, 1933. Р. III. Ч. 2. С. 79; Гілевич І. Михайло Скорик – етнолог, історик, фольклорист. *Вісник Львів. ун-ту. Сер. істор.* 2014. Вип. 50. С. 215.

1932 р. Т. Сулімірський проводив нетривалі розкопки в Кульчицях. Він залучився фінансовою допомогою Володимира Кобільника й розпочав вивчення могильника культури шнурової кераміки. Тоді дослідник розкопав один із 19 курганів. Процес розкопок задокументовано на світлинах (рис. 24).

У 1932 р. Т. Сулімірський дослідив два кургани культури шнурової кераміки на громадській толоці біля с. Велика Озимина (тепер – Самбірського р-ну)[138], один цієї ж культури – біля Стебника (тепер – Дрогобицького р-ну), де виявив залишки вогнищ і фрагменти кераміки[139]. Траплялося, що Т. Сулімірський надавав консультації В. Кобільнику у випадку його самостійних досліджень, до прикладу, під час розкопок трьох курганів культури фракійського гальштату в Городищі[140]. Останній також реставрував урну із впускного поховання у Городищі в лабораторії Львівського університету.

Упродовж серпня 1933 р. Т. Сулімірський здійснив т. зв. консерваторський об'їзд низки пам'яток на території Тернопільського та Станіславівського воєводств, під час яких обстежено 10 місцезнаходжень. Розкопано два неолітичні кургани у Стратині Рогатинського повіту, артефакти з яких передано до Інституту праісторії Університету Яна Казимира[141].

Доволі часто археологів Львівського університету інформували про випадкові знахідки артефактів повітові старости. На такі повідомлення реакція була практично миттєвою й археологи виїжджали на пам'ятку. Так, староста Борщівського повіту 14 червня 1934 р. вказав на відкриття печери з доісторичними знахідками в с. Королівка. Одночасно з'явилася інформація про це відкриття на сторінках преси, де зазначалося, що виявлено «*дві глиняні урни, бронзовий браслет, старий перстень і сокирка… Перші дослідження вказують, що предмети походять з римського часу*»[142]. Виїхавши на місце, Т. Сулімірський встановив, що печеру упродовж XII–XIV ст. використовували як місце для захоронення покійників, «*пробні розкопки не дали жодних нових знахідок, окрім кісток. Знайдені відкривачами грота посудини, металеву сокирку і бронзові браслети забрав до колекції кафедри праісторії Університету Я.К.*»[143].

1934 р. Т. Сулімірський дослідив могильник із п'яти курганів культури карпатських курганів у с. Ганнів (повіт Коломия). У консерваторському звіті

[138] Sulimirski T. Sprawozdanie z działalności lwowskiego ośrodka prehistorycznego. *Z Otchłani Wieków*. Poznań, 1935. R. 10. Z. 2. S. 22.

[139] Sulimirski T. Cordet ware and Globular Amphorae North-East of the Carpathians. London, 1968. P. 138.

[140] Кобільник В. З археологічних дослідів на Бойківщині за рік 1931 і 1932. *Літопис Бойківщини*. Самбір, 1933. Ч. 2. С. 32.

[141] ЛННБ НАН України. Ф. 26. Спр. 42. Ч. 1. Арк. 82.

[142] Там само. Ч. 2. Арк. 57.

[143] Там само. Арк. 9.

коротко відзначив: «*… розкопав 5 могил римського часу*»[144]. Матеріали з розкопок Т. Сулімірського згодом опублікував М. Смішко в роботі, присвяченій культурі карпатських курганів[145]. Процес розкопок зберігся на кількох світлинах (рис. 25).

Рис. 25. Дослідження Т. Сулімірського на могильнику культури карпатських курганів у с. Ганнів, повіт Коломия, 1934 (Архів відділу археології ІУ НАН України)

У 1934 р. Т. Сулімірький досліджував один із ранніх могильників висоцької культури біля с. Гончарівка Золочівського р-ну Львівської обл., де розкопав одне інгумаційне поховання, інвентар якого складався з посуду і прикрас[146].

Поза цим на 1934 р. припадає початок досліджень на епонімній пам'ятці комарівської культури біля с. Комарів на Станіславівщині. Упродовж 1934–1936 рр. Т. Сулімірський досліджував тут великий могильник і залишив доволі детальну інформацію щодо цих розкопок[147]. У 1934 р. роботи проводив спільно з істориком мистецтва й музейником, тодішнім директором Покутського музею Юзефом Грабовським і в ході «*розкопано 23 кургани неолітичних і бронзових*»[148]. Наступного року д-р Ю. Грабовський проводив розкопки сам, але під науковим керівництвом Інституту археології Львівського університету. У курганах виявлено посуд, металеві вироби, прикраси з бурштину, знаряддя з кременю. Останні розкопані кургани дали цікавий

[144] ЛННБ НАН України. Ф. 26. Спр. 42. Ч. 1.Арк. 10.

[145] Смішко М. Карпатські кургани першої половини І тисячоліття нашої ери. Київ, 1960. С. 12–15.

[146] Sulimirski T. Sprawozdanie z działalności lwowskiego ośrodka prehistorycznego. *Z Otchłani Wieków*. Poznań, 1935. R. 10. Z. 2. S. 23.

[147] Sulimirski T. Cmentarzysko kurhanowe w Komarowie koło Halicza i kultura komarowska. *Sprawozdania Polskiej Akademii Umiętnosci*. Kraków, 1936. XLI. № 9. S. 273–277.

[148] ЛННБ НАН України. Ф. 26. Спр. 42. Ч. 2. Арк. 10.

тілопальний матеріал[149]. У 1936 р. Т. Сулімірський продовжував роботи вже без допомоги Ю. Грабовського.

Рис. 26. Процес розкопок на пам'ятці комарівської культури біля с. Комарів на Станіславівщині, 1934–1936 (Muzeum Archeologiczne w Krakowie)

При цих дослідженнях він мав двох помічників із кафедри праісторії, зокрема Ірену Сівек і Казімєжа Журовського. Загалом за 3 роки досліджено 65 поховань[150]. Серед виявлених частіше траплялися інгумаційні, однак були й кремаційні. У першому випадку померлого ховали в наземних могилах, обкладених дубовими колодами, навколо ставили глиняний посуд з їжею і розкидали залишки поховального вогнища, яке було елементом церемонії-тризни чи жертвопринесення. Після цього над похованням насипали курган.

[149] W Komarowie pod Haliczem. *Z Otchłani Wieków*. Poznań, 1935. R. 10. Z. 4–5. S. 70.

[150] Sulimirski T. Kurhany komarowskie. *Złoty szlak*. 1938. R. I. Z. IV. S. 26.

Спалення проводили на місці майбутнього кургану: небіжчика клали на невелике вогнище, ставили довкола горщики з їжею і після спалення насипали над згарищем курган. У таких похованнях виявлено недогорілі кістки[151].

Цікаво, що в опублікованій статті у станіславівському часописі «Złoty szlak» Т. Сулімірський дуже детально описує сам дослідницький процес, розписує методику досліджень і наголошує на тому, що після трьох років роботи місцеві робітники вже добре володіли технікою і копали доволі професійно та з великим зацікавленням[152]. Окрім цього, з розкопок у Комарові збереглася велика кількість світлин і польових нотаток, які є безцінним джерелом для вивчення методики досліджень у міжвоєнні роки (рис. 26–27).

Рис. 27. Процес розкопок на пам'ятці комарівської культури біля с. Комарів на Станіславівщині, 1934–1936 (Muzeum Archeologiczne w Krakowie)

Окрім розкопок у Комарові, цього ж 1934 р. Т. Сулімірський проводив дослідження у с. Бартишів на Станіславівщині. Ці роботи також відбувалися за участі д-ра Грабовського. Досліджено шість поховань скіфського часу, у яких виявлено дзеркала, золоті ковтки, посуд, стріли й намисто[153]. Про розкопки Т. Сулімірського в Бартишеві згадував на сторінках «Діла»

[151] Sulimirski T. Kurhany komarowskie… S. 26.

[152] Там само. С. 29.

[153] Цінні знахідки в Коломийщні та Товмаччині. *Діло*. Ч. 173. 3 липня 1934. С. 4.

Я. Пастернак. Зокрема, відзначав: «*… важним причинком до пізнання скитської інвазії у нас є розколи д-ра Т. Сулімірського, доцента львівського університету, літом ц. р.* [1934 – Н. Б.],*у Братишеві біля Товмача, де також недалеко дністрового берега найшов він кілька скитських могил, а в них між іншим типовим інвентарем два гарні бронзові округлі дзеркала. У скитських могилах не найшли в нас досі ні одного їздця з конем і тому можна бачити у них не скитів-номадів, тільки Геродотових скитів орачів, у яких Нідерлє бачить словян*»[154].

Рис. 28. Розкоп Т. Сулімірського у с. Коропуж Рудківського повіту, 1935 (Muzeum Archeologiczne w Krakowie)

Дещо з польової документації збереглося і з розкопок у Коропужі Рудківського повіту, що проходили в серпні 1935 р. Тоді Т. Сулімірський дослідив курган культури шнурової кераміки в ур. Під Могилою на північ від села (рис. 28). Під насипом діаметром 26 м та висотою 1 м відкрито поховання зі скорченим кістяком, посипаним червоною вохрою, та знайдено глиняну амфору культури шнурової кераміки[155].

[154] П. Я. Нові археольогічні находки. *Діло*. Ч. 234. 3 вересня 1934. С. 4.

[155] Muzeum Archeologiczne w Krakowie. SP 33/9, ark. 169.

Навесні 1935 р. Т. Сулімірського запрошено на місце знищеної печери в Колоколині Рогатинського повіту для обстеження двох частково зруйнованих поховань (рис. 29)[156].

Рис. 29. К. Журовський, І. Сівек, М. Смішко біля входу в печеру в Колоколині. Літо 1935 (Родинний архів О. Смішка)

Тоді ж місцеві жителі передали йому бронзові речі, виявлені на іншому могильнику в околицях цього села. Проведені на місці дослідження дали підстави Т. Сулімірському вважати, що фрагмент бронзової посудини походить із знищеного неолітичного кургану[157]. До могильника входило сім насипів. На ньому розпочав дослідження Т. Сулімірський. Вивчаючи один із насипів, він виявив багате впускне поховання липицької культури[158]. Влітку цього ж року роботи на курганах доби бронзи продовжила група археологів Львівського університету під керівництвом М. Смішка. М. Смішко, І. Сівек та К. Журовський розкопали ще шість насипів у Колоколині (рис. 30). У

[156] Śmiszko M. Stanowisko wczesnorzymskie w Kołokolinie, pow. rohatyński. *Wiadomości Archeologiczne.* 1935. T. 13. S. 155.

[157] Śmiszko M. Stanowisko wczesnorzymskie w Kołokolinie... S. 155.

[158] Махнік Я., Павлів Д., Петегирич В., Принада І. Кургани крайнього заходу Подільської височини. *Записки НТШ. Праці археологічної комісії.* Львів, 2002. Т. 244. С. 497.

результаті проведених досліджень Т. Сулімірського та М. Смішка зафіксовано сліди трупопокладень і трупоспалень, а також небагатий супровідний інвентар[159].

Рис. 30. Розкопки курганів під керівництвом М. Смішка у Колоколині. Літо 1935 (Родинний архів О. Смішка)

Серед останніх досліджуваних у «львівський» період Т. Сулімірського поховальних пам'яток варто відзначити розкопки у вересні 1936 р. в околиці Яблунова, місцевість Мишина Коломийського повіту, де археолог спільно з М. Смішком проводив польові дослідження, щоби продовжити роботи на курганному могильнику IV ст.[160].

Окрім Т. Сулімірського та М. Смішка, зі співробітників кафедри праісторії проводив розкопки К. Журовський. У квітні 1939 р. консерваторський уряд повідомив кафедрі праісторії Львівського університету, що в с. Урмань Бережанського повіту під час земляних робіт відкрито підплитові поховання. 16 квітня керівництво кафедри скерувало туди асистента К. Журовського, який у звіті зафіксував, що обстежив

[159] Sulimirski T. Cordedware… P. 141–142.

[160] Наукові викопки на Гуцульщині. *Діло*. Ч. 178. 9 серпня 1936. С. 8.

ранньосередньовічне городище й у «*пробному розкопі на городищі натрапив також на підплитові поховання. Поруч з городищем коло лісу на полю "Церквисько" зустрічаються уламки кераміки, які свідчать, що там існувало поселення цього часу що городище*»[161]. Одночасно обстежено сусідню місцевість Пліхів, зафіксовано підплитові поховання і фрагменти ранньосередньовічної кераміки.

Підсумовуючи історію вивчення поховальних пам'яток заходу України у XIX – першій половині XX ст., необхідно відзначити, що їх вивчення відбувалося паралельно з розвитком археологічної науки. З часів романтичного захоплення старожитностями в літературі збереглися поодинокі згадки про виявлення місць поховань, із цих досліджень практично не маємо польової документації і рівень досліджень відображає загальний стан розвитку археології до останньої чверті XIX ст.

З 1870-х років до Першої світової війни, у період, який окреслюємо як позитивістична археологія, відкрито і досліджено низку різночасових поховальних пам'яток, на яких застосовувалися методи, доступні археологам того часу. Зокрема, широко використовувався метод розкопок за допомогою траншей, а М. Грушевський переніс із київського археологічного осередку й успішно застосував під час розкопок у Чехах і Висоцьку методику досліджень великими площами. У цей період процес дослідження супроводжувався веденням польових щоденників, а результати досить детально були опубліковані на сторінках доступних часописів.

У часі війни дослідження припинилися. По її закінченню простежуємо неабияку активність у польових дослідженнях заходу України, зокрема і поховальних пам'яток. Практично всі польові роботи проводили археологи НТШ та Львівського університету. Не стояли осторонь від досліджень і консерватори доісторичних пам'яток. У цей час було виявлено та досліджено велику кількість пам'яток, які досі залишаються головними для різних археологічних культур і періодів. Важливо, що в міжвоєнний період дослідження проводили на доволі високому науковому рівні, з цього часу збереглися кресленики, щоденники, а також публікації результатів досліджень. На основі проведених робіт з'явилися перші узагальнювальні праці (Я. Пастернака, М. Смішка, Т. Сулімірського й ін.).

[161] ЛННБ ім. В. Стефаника. Ф. 26. Спр. 42. Ч. 7. Арк. 64.

Наукове видання

Духовна культура населення Прикарпаття, Волині і Закарпаття від найдавніших часів до середньовіччя (вибрані проблеми). Колективна монографія / [відп. ред. Наталя Булик; упоряд. Олена Томенюк]; НАН України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича. Львів, 2020. 580 с.

Макет та художньо-технічне редагування
Руслан Коропецький

Літературний редактор
Наталя Галевич

Коректор
Олена Томенюк

Упорядник науково-довідкового апарату
Ірина Луцик

Інформація про авторів

Підписано до друку 23.12.2020
Формат 70×100/16. Папір офсетний. Гарнітура Minion Pro Med
Друк офсетний. Ум. друк. арк. 40,5. Тираж 100.

Надруковано: ПП "Ліана-М", 79013, Львів, вул. С. Бандери, 45
тел./факс (032) 235–22–32
E-mail: ommzmik@ukr.net